

АРХИВИСТИЧКО ДРУШТВО СРБИЈЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХИВСКА ГРАЂА У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ ЗБОРНИК РАДОВА

ARCHIVAL MATERIALS IN
THEORY AND PRACTICE
COLLECTION OF PAPERS

**МЕЂУНАРОДНО | INTERNATIONAL
АРХИВИСТИЧКО | A R C H I V A L
САВЕТОВАЊЕ | CONFERENCE**
6-8. октобар 2021. | 6-8 October 2021
Нови Сад | Novi Sad

АРХИВИ - ПРОШЛОСТ КОЈА ТРАЈЕ
ARCHIVES - THE PAST THAT ENDURES

АРХИВИСТИЧКО ДРУШТВО СРБИЈЕ
ARCHIVAL ASSOCIATION OF SERBIA

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

**АРХИВСКА ГРАЂА У
ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ**
ARCHIVAL MATERIALS IN
THEORY AND PRACTICE

ЗБОРНИК РАДОВА
COLLECTION OF PAPERS

5

Београд · Нови Сад, 2022.

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Едиција: Зборници, књига 5

Издавачи

Архивистичко	Архив Војводине
друштво Србије (АДС)	21000 Нови Сад
Београд, Карнегијева 2	Жарка Васиљевића 2А
www.arhivistickodrustvosrbije.org.rs	www.arhivvojvodine.org.rs
arhivistickodrustvosrbije@gmail.com	info@arhivvojvodine.org.rs

ISBN-978-86-88289-10-8

ISBN-978-86-81930-81-6

За издаваче

Лела Павловић,
председник АДС

Др Небојша Кузмановић,
директор Архива Војводине

Главни и одговорни уредник
Лела Павловић

Уредник

Слободанка Цветковић

Рецензенти

Др Љубинка Шкодрић

Др Саша Илић

Милена Поповић Субић

Нада Петровић

Др Ирена Колај Ристановић

Др Соња Јерковић

Редакција

Слободанка Цветковић

Ненад Војиновић

Јасмина Живковић

Милорад Јовановић

Бошко Ракић

Марија Тодоровић

Лектура

Слободан Николић

Техничка припрема

Зорица Смиловић

Превод на енглески

Данијела Јовановић

Штампарија

Sajnos doo, Нови Сад

Тираж

300

Штампање омогућили

Министарство културе и информисања Републике Србије и Архив Војводине

©Архивистичко друштво Србије

АРХИВИ - ПРОШЛОСТ КОЈА ТРАЈЕ ARCHIVES - THE PAST THAT ENDURES

11 *Уводна реч...*

14 *Реч уредника...*

I

ИЗВОРИ ЗА ПОВЕСНИЦУ THE SOURCES FOR HISTORY

19 **Др Љубинка Шкодрић / Ljubinka Škodrić, PhD**

СУДБИНА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА
DESTINY OF THE ARCHIVAL MATERIAL OF KING ALEKSANDAR
OBRENOVIĆ

38 **МА Elma Dervišbegović / Elma Dervišbegović, MA**

ARHIVSKA GRAĐA HISTORIJSKOG ARHIVA SARAJEVO NA ORIJEN-
TALNIM JEZICIMA
ARCHIVAL MATERIALS OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF SARAJEVO
IN ORIENTAL LANGUAGES

50 **Др Predrag Brebanović / Predrag Brebanović, PhD**

АРХИВ СРБА У ХРВАТскоЈ И ЗАОСТАВШТИНА ЕРВИНА ПЕРАТОНЕРА
THE ARCHIVE OF SERBS IN CROATIA AND THE LEGACY OF ERVIN
PERATONER

66 **Иван Хофман / Ivan Hofman**

САВЕЗНА КОМИСИЈА ЗА КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ СА ИНОСТРАНСТВОМ
– ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
1949–1971.
THE FEDERAL COMMISSION FOR CULTURAL RELATIONS WITH
FOREIGN COUNTRIES – A SOURCE FOR STUDYING YUGOSLAV
FOREIGN POLICY 1949-1971

82 **Мр Драгош Петровић / Dragoš Petrović, MA**

КУЛТУРНА САРАДЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЧЕХОСЛОВАЧКЕ ИЗМЕЂУ
ДВА СВЕТСКА РАТА
CULTURAL COOPERATION BETWEEN YUGOSLAVIA AND CZECHO-
SLOVAKIA BETWEEN TWO WORLD WARS

102 **Мр Александра ПИЈУК-ПЕЈЧИЋ / Aleksandra Pijuk-Pejčić, MA**

АРХИВСКИ ФОНДОВИ ШКОЛА ХИСТОРИЈСКОГ АРХИВА САРАЈЕВО
У СЛУЖБИ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА
ARCHIVAL FONDS OF SCHOOLS OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF
SARAJEVO AS HISTORICAL SOURCES

112 **Мр Маја Николова / Maja Nikolova, MA**

ДЕЦА НЕМАЧКЕ НАЦИОНАЛНОСТИ У ДЕЧИЈИМ ДОМОВИМА У
СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1944–1950.
CHILDREN OF GERMAN NATIONALITY IN CHILDREN'S HOMES IN
SERBIA IN THE PERIOD FROM 1944 TO 1950

129 Stjepan Prutki

ARHIVSKO GRADIVO BIĐ-BOSUTSKE VODNE ZADRUGE – IZVOR ZA PROUČAVANJE POVIJESTI VODOPRIVREDNE DJELATNOSTI SRIJEM-SKOG PODRUČJA

ARCHIVAL MATERIAL OF THE BIĐ-BOSUT WATER COOPERATIVE – THE SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF THE WATER MANAGEMENT ACTIVITY OF THE SREM REGION

144 Тамара Вијоглавин Манчић / Tamara Vijoglavin Mančić

ИЗЛОЖБОМ ПРОТИВ ЗАБОРАВА: СЕСТРЕ МИЛОСРДНИЦЕ У БРЧКОМ

WITH THE EXHIBITION AGAINST OBLIVION: THE SISTERS OF MERCY IN BRČKO

163 Наташа Раденковић / Nataša Radenković

ГЛАВНИ ОДБОР ЦРВЕНОГ КРСТА СРБИЈЕ – ОКРУЖНИ ОДБОР НИШ – ДЕЛАТНОСТ СТВАРАОЦА И СТАЊЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ФОНДА (1878-1947), 1929-1947.

THE MAIN COMMITTEE OF THE RED CROSS OF SERBIA – DISTRICT COMMITTEE NIŠ – CREATOR'S ACTIVITIES AND CONDITION OF THE ARCHIVAL MATERIAL OF THE FOND (1878-1847), 1929-1947

173 Славица Соломун / Slavica Solomun

ИЛУСТРАТИВНИ МАТЕРИЈАЛ КАО ИЗВОР НАУЧНИХ ИСТРАЖИ-ВАЊА

ILLUSTRATIVE MATERIAL AS A SOURCE FOR SCHOLARLY RESEARCH

189 Драгана Станисављевић, Бранка Јаначковић / Dragana Stanisavljević, Branka Janačković

ФОТОГРАФИЈЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА У ВРАЊУ КАО СВЕДОЦИ ИСТОРИЈСКИХ ДОГАЂАЈА

PHOTOGRAPHS OF THE HISTORICAL ARCHIVES IN VRANJE AS WITNESSES OF THE HISTORICAL EVENTS

201 Dr. sc. Ivo Orešković / Ivo Orešković, PhD

OSTAVINSKI I NOTARSKI SPISI - PRVORAZREDAN ARHIVSKI IZVOR ZA ISTRAŽIVANJE POVIJESTI KONAVALA U VRIJEME AUSTRIJSKE UPRAVE I KRALJEVINE (SHS) JUGOSLAVIJE

PROBATE AND NOTARIAL RECORDS – FRIST-RATE ARCHIVAL SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF KONAVLE DURING AUSTRIAN AND KINGDOM OF (SCS) YUGOSLAVIA RULE

- 213 Славко Степановић / Slavko Stepanović**
МАТИЧНЕ КЊИГЕ ЦРКАВА КРАГУЈЕВАЧКИХ КАО ИЗВОР ЗА
ГЕНЕАЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА (МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА)
– ИЗБОР ИЗ ЗБИРКЕ МАТИЧНИХ КЊИГА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ШУМАДИЈЕ КРАГУЈЕВАЦ
KRAGUJEVAC CHURCHES' REGISTERS AS SOURCES FOR GENEALOG-
ICAL RESEARCH (POSSIBILITIES AND LIMITATIONS) – SELECTION
FROM THE COLLECTION OF CIVIL REGISTERS OF THE HISTORICAL
ARCHIVES OF ŠUMADIJA, KRAGUJEVAC
- 235 Горан Милосављевић / Goran Milosavljević**
СЕГМЕНТ НАЦИОНАЛНЕ ИСТОРИЈЕ У ЛИЧНОМ ФОНДУ ЦВЕТКА
РАЈОВИЋА
THE SEGMENT OF THE NATIONAL HISTORY IN THE PERSONAL FOND
OF CVETKO RAJOVIĆ
- 246 Др Светлана Стефановић / Svetlana Stefanović, PhD**
МЕЂУНАРОДНА ГОДИНА ЖЕНА – ОУН 1975. У ФОНДОВИМА АРХИ-
ВА ЈУГОСЛАВИЈЕ
INTERNATIONAL WOMEN'S YEAR – THE UN 1975 IN FONDS OF THE
ARCHIVES OF YUGOSLAVIA
- 261 Др Драгомир Бонџић / Dragomir Bondžić, PhD**
ДА ЛИ ЈЕ ЈУГОСЛАВИЈА ПРАВИЛА НУКЕЛАРНУ БОМБУ? ШТА (НЕ)
КАЖУ АРХИВИ?
WAS YUGOSLAVIA MAKING A NUCLEAR BOMB? WHAT DO NATIONAL
ARCHIVES (DO NOT) SAY?
- 278 Др Слободан Селинић / Slobodan Selinić, PhD**
ИВАН СТАМБОЛИЋ У АРХИВСКИМ ДОКУМЕНТИМА У ПРВОЈ
ПОЛОВИНИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА
IVAN STAMBOLIĆ IN ARCHIVAL DOCUMENTS IN THE FIRST HALF OF
THE EIGHTIES OF THE TWENTIETH CENTURY
- 299 Мр Мирјана Богосављевић / Mirjana Bogosavljević, MA**
ЗАПИСИ О ПАНДЕМИЈИ КОВИД – 19 И КАКО ИХ САЧУВАТИ
RECORDS ON COVID-19 PANDEMIC AND HOW TO PRESERVE THEM
- 310 Izv. prof. dr sc. Martin Previšić / Martin Previšić, PhD, Associate Professor**
HOOVER INSTITUTION, LIBRARY & ARCHIVES, STANFORD UNIVER-
SITY - ARHIVSKI IZVOR JUGOSLOVENSKIH POVIJESTI KROZ FOND
KONSTATNINA FOTIĆA
HOOVER INSTITUTION, LIBRARY & ARCHIVES, STANFORD UNIVER-
SITY – ARCHIVAL SOURCE FOR YUGOSLAV HISTORIES THROUGH
KONSTANTIN FOTIĆ'S FOND

II

НОВА АРХИВСКА СТВАРНОСТ АРХИВСКЕ ЗГРАДЕ И АРХИВСКА ГРАЂА – САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ NEW ARCHIVAL REALITY ARCHIVAL BUILDINGS AND ARCHIVAL MA- TERIAL – THE PRESENT AND THE FUTURE

- 321** Никола Аджић / Nikola Adžić
АРХИВСКИ ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ – АРХИС
THE ARCHIVAL INFORMATION SYSTEM – ARHIS
- 341** Татјана Драгићевић / Tatjana Dragičević
ИСКУСТВА НА УНОСУ ПОДАТАКА У ЈЕДИНСТВЕНИ
ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ ЗА АРХИВЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ –
АРХИС
EXPERIENCES REGARDING DATA INPUT INTO THE UNIQUE
INFORMATION SYSTEM FOR THE ARCHIVES (ARHIS) IN THE
REPUBLIC OF SERBIA
- 354** Дарко Маринковић / Darko Marinković
ДИГИТАЛИЗАЦИЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ВОЈНОГ АРХИВА –
ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ ДИГИТАЛНОГ АРХИВА „ИДА 2.0”
DIGITISATION OF ARCHIVAL MATERIAL OF THE MILITARY
ARCHIVES – INFORMATION SYSTEM OF THE DIGITAL ARCHIVES
“IDA 2.0”
- 373** Sadida Balta
ISKUSTVA NA SREĐIVANJU FONDOVA IZ OBLASTI JAVNE UPRAVE I
JAVNE SLUŽBE U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE
EXPERIENCES REGARDING FOND ARRANGEMENT IN THE FIELD
OF PUBLIC ADMINISTRATION AND PUBLIC SERVICE IN THE
FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
- 385** Erika Žilić Vincetić
RAZGLEDNICE U ARHIVSKIM FONDOVIMA I ZBIRKAMA DRŽAVNOG
ARHIVA U OSIJEKU – DOPRINOS ARHIVISTIČKOJ OBRADI I
SREĐIVANJU
POSTCARDS IN ARCHIVAL FONDS AND COLLECTIONS OF THE
STATE ARCHIVES IN OSIJEK – A CONTRIBUTION TO ARCHIVAL
PROCESSING AND ARRANGEMENT
- 396** Снежана Петров / Snežana Petrov
ЕТИКА У КОНЗЕРВАЦИЈИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ
ETHICS IN CONSERVATION OF ARCHIVAL MATERIAL
- 409** Siniša Domazet
ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE – OSNUTAK I POSTOJANJE
THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – THE
ESTABLISHMENT AND THE EXISTENCE

- 427** Наташа Малобабић - Вукић, Југослав Вељковски / *Nataša Malobabić - Vukić, Jugoslav Veljkovski*
 АРХИВСКЕ ЗГРАДЕ - МЕСТО И УЛАГА У СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ
 АРХИВСКЕ ГРАЂЕ
 ARCHIVAL BUILDINGS – THEIR PLACE AND ROLE IN THE
 SYSTEM OF PROTECTION OF ARCHIVAL MATERIAL
- 440** Марија Тодоровић / *Marija Todorović*
 ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА ЗАКОНА О АРХИВСКОЈ ГРАЂИ И
 АРХИВСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ
 PRACTICAL APPLICATION OF THE LAW ON ARCHIVAL
 MATERIAL AND ARCHIVAL ACTIVITIES
- 451** Стојанка Бојовић / *Stojanka Bojović*
 ПРАВОСУДНИ ОРГАНИ У НИШУ, НЕПОСРЕДНО И НАКОН
 ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1944-2020)
 JUDICIAL AUTHORITIES IN NIŠ IMMEDIATELY AFTER AND
 AFTER THE END OF THE SECOND WORLD WAR (1944-2020)
- 471** Душко Грбовић / *Duško Grbović*
 МУЗЕЈСКО ОДЕЉЕЊЕ ПРИ ГРАДСКОЈ ДРЖАВНОЈ АРХИВИ –
 ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПОВЕЗАНОСТИ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА
 ЈАГОДИНА И ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ЈАГОДИНА
 MUSEUM DEPARTMENT AT THE CITY STATE ARCHIVES – A
 CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE CONNECTION
 BETWEEN THE REGIONAL MUSEUM OF JAGODINA AND THE
 HISTORICAL ARCHIVES OF JAGODINA
- 492** Марија Ђуричанин / *Marija Đurićanin*
 ДЕЛАТНОСТ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ГРАДА НОВОГ САДА У
 ЦИЉУ РАЗВИЈАЊА СВЕСТИ О ЗНАЧАЈУ ЛОКАЛНЕ ИСТОРИЈЕ И
 НЕГОВАЊА КУЛТУРЕ СЕЋАЊА
 ACTIVITY OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF THE CITY OF
 NOVI SAD WITH THE GOAL OF DEVELOPING AWARENESS OF
 THE IMPORTANCE OF LOCAL HISTORY AND OF FOSTERING
 THE CULTURE OF REMEMBRANCE
- 507** Бојана Јовац, Јелена Ковачевић / *Bojana Jovac, Jelena Kovačević*
 НОВА АРХИВСКА СТВАРНОСТ – УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ КОВИД
 – 19 НА АРХИВ КРУШЕВАЦ, ПРИЛАГОЂАВАЊЕ РАДА У НОВИМ
 УСЛОВИМА И ИЗАЗОВИ БУДУЋНОСТИ
 NEW ARCHIVAL REALITY – THE EFFECT OF THE COVID-19
 PANDEMIC ON THE ARCHIVES KRUŠEVAC, ADAPTING TO NEW
 CONDITIONS AND CHALLENGES OF THE FUTURE
- 521** Предраг М. Видановић / *Predrag M. Vidanović*
 ЧИТАОНИЦА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА У ПИРОТУ
 READING ROOM OF THE HISTORICAL ARCHIVES IN PIROT

*Истинску мудрост сћичемо када схваћимо колико заправо
мало знамо о животи, нама самим и свету око нас.*

Сократ

Значајна искушења која су пратила рад Архивистичког друштва Србије током претходне године била су најтежа на финансијском и здравственом плану. Решавање проблема било је скоро немогуће. Време је показало да су искушења била благодат, јер смо пружену руку домаћина конференције радо прихватили и успешно реализовали пето по реду међународно саветовање које је одржано (од 6. до 8. октобра) у Хотелу „Парк“ у Новом Саду. Било је то друго саветовање које смо организовали у време пандемије вируса Ковид 19, мада су околности биле много теже, јер је почетком октобра 2021. године, од 25.000 тестираних особа у Србији на дневном нивоу, било 7.000 заражених. Вишемесечно навикавање на новонасталу стварност, која је значила прилагођавање ванредним околностима, довело је до несметаног одржавања Саветовања.

Директор Архива Војводине др Нејбоша Кузмановић прихватио је не само да буде домаћин, него и покровитељ Саветовања, заједно са Министарством културе и информисања Републике Србије. Промотивним филмом Архива Војводине започела је свечана церемонија коју је званично отворио господин Бранислав Маричић, шеф Кабинета госпође Маје Гојковић, потпредседнице Владе и министарке културе Републике Србије.

Поздравне говоре одржали су директор Архива Војводине, др Небојша Кузмановић, Лела Павловић, председник Архивистичког друштва Србије, и Славица Соломун у име партнера у организацији, Државног архива Србије, која је навела усвојене правилнике од стране Министарства културе и информисања РС, као и обавештење да се упркос неповољној епидемиолошкој ситуацији одржава обука за рад у Информационом систему АРХИС. О значају саветовања говорили су бројни гости: мр Сејдалија Гушић, председник Друштва архивских радника Федерације Босне и Херцеговине, Душан Поповић, председник Удружења архивских радника Републике Српске, Стјепан Прутки из Државног архива Вуковара, Иво Орешковић у име Хрватског архивистичког друштва, госпођа Данијела Мрда, директор Архива Босне и Херцеговине, госпођа Александра Павшич Милост из Покрајинског архива у Новој Горици, а у име Архивског друштва Словеније, док је Друштво архивских радника Војводине представљала председница Љубица Будаћ. Били смо почаствовани и присуством директора Меморијалног центра Холикауст у Будимпешти, др Тамаша Ковача, са сарадницима.

У радном делу, поред архивиста, учествовали су и научници Института за савремену историју, Института за новију историју Србије, Филолошког факултета Универзитета у Београду и Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу. Позиву да присуствују Саветовању одазвали су се и наши први сарадници на терену, представници ималаца и стваралаца архивске грађе и документарног материјала, који су активно учествовали у реализацији Радионице за архиваре. Дугогодишњи пријатељи Саветовања (*Тревис д.о.о.* Београд, *ДАРС д.о.о.* Београд и *Металсистеми* Крагујевац) представили су своје производне програме. После званичног отварања, др Влатка Лемић, председница удружења ИКАРУС-а Хрватске, приказала је пројекте на којима раде као огранак истоименог европског удружења.

На Саветовању су представљене новообјављене публикације Друштва које су штампане између два саветовања. О Зборнику радова *Међународно архивистичко саветовање „Ниш 2020“: Архивска грађа у теорији и пракси*, 4 говориле су Милена Поповић Субић, архивски саветник, др Љубинка Шкондрић, рецензент и Лела Павловић, која се посебно захвалила и истакла рад и залагање уредника издања Слободанке Цветковић, у организацији и припреми конференције, која због оправданих разлога није могла да присуствује Саветовању. Јавности је представљен и 15. број Архивског гласника за 2020. годину. О малом јубилеју, досадашњим бројевима часописа, значају за струку и раду на добијању што више правих информација из свих архива у Србији говорили су Љиљана Дожић, уредник, и Јасмина Живковић, сарадник у скоро свим бројевима часописа. У име издавача, Архивистичког друштва Србије, Лела Павловић је захвалила уредници информативног билтена *Архивски гласник* Љиљи Дожић, која је учествовала и у организацији стручног дела Саветовања у Новом Саду.

Првог радног дана Саветовања, 7. октобра, предавачи су излагали на тему *Извори за новесницу*, а модератори су били Славица Соломун (Државни архив Србије) и Стјепан Прутки (Државни архив Вуковар). Од програмом предвиђених дванаест излагало је једанаест предавача. Између две сесије одржана је промоција књиге Момчила Вуковића Бирчанина, *Краљ Петар II Карађорђевић*, (приредили Жељко Марковић и Весна Лучић), која је настала као резултат сарадње историјских архива Ужица, Краљева, Архива Српске Православне Цркве, Архива Војводине, Архива Републике Српске и Удружења архивских радника Републике Српске. У представљању књиге учествовали су директор Архива Војводине, др Небојша Кузмановић, приређивач књиге Жељко Марковић, др Саша Марковић, декан Педагошког факултета у Сомбору Универзитета у Новом Саду, и Урош Парезановић из Краљевског дома Карађорђевића. Покровитељ првог издања књиге у Србији је Њ.К.В. Престолонаследник Александар Карађорђевић.

Наставак сесије био је на исту тему, а модератори су били др Светлана Стефановић (Архив Југославије) и Александра Пијук Пејчић (Хисторијски архив Сарајево). Од предвиђених дванаест предавања презентовано је њих једанаест. Упо-

редо са главним програмом Саветовања, у другој сали Хотела „Парк“ одвијала се Радионица за архиваре, коју је као координатор водила др Јасмина Живковић (Историјски архив Пожаревац). Представници Службе заштите архивске грађе и документарног материјала ван архива упутили су позив архиварима на територији која им је поверена. Позиву се одазвало укупно шеснаест полазника из једанаест регистратура са подручја архива Ужица, Крагујевца, Новог Сада, Ниша, Београда и Пожареваца. У реализацији Радионице учествовале су колеге из спољних служби тринаест архива у Србији: Ужица, Чачка, Београда, Новог Сада, Крагујевца, Пожареваца, Крушевца, Лесковца, Косова и Метохије, Ниша, Сремске Митровице, Војног архива и Архива Војводине. Посебно важан сегмент у реализацији Радионице било је уручивање *Захвалнице*. На расписан Конкурс Извршног одбора АДС за избор „Најбоље регистратуре“ за 2021. достављене су само две пријаве. Чланови Комисије су постигли сагласност да уместо додељивања *Награде* обе регистратуре (Предузеће за телекомуникације „Телеком Србија“ АД Београд, Нишка Регија и Предузеће „ЗЛАТИБОРАЦ“ АГРАР Д.О.О. Мачкат), које испуњавају све критеријуме за учешће на Кункурсу, добију *Захвалницу*. Похваљени су и архивски саветници који су их предложили: Стојанка Бојовић и Невена Крабашевић из Службе заштите архивске грађе и документарног материјала ван архива ИА Ниш и Мирослав Дучић из Службе ИА Ужице.

У оквиру друге сесије тражени су одговори на две теме: *Нова архивска стварност* и *Архивске зграде и архивска грађа - садашњост и будућност*. Модератори су били Југослав Вељковски (Историјски архив Новог Сада) и Горан Милосављевић (Историјски архив Шумадије), а презентовано је тринаест од програмом најављених четрнаест реферата. После краће дискусије, Комисија за израду закључака - Милена Поповић Субић (Архив Војводине), Славица Соломун (Државни архив Србије) и др Јасмина Живковић (Историјски архив Пожаревац) дефинисала је Закључке са Међународног архивистичког саветовања „Нови Сад 2021.“ у десет тачака, међу којима је мишљење да је Саветовање одржано са великим успехом, иако су били услови били више него неповољни (финансијска ограничења и дилеме у погледу здравствене безбедности изазване епидемиолошком ситуацијом услед присуства вируса Ковид 19).

Уз посебну захвалност коју дугујемо др Небојши Кузмановићу, директору Архива Војводине, без чије финансијске помоћи Саветовање не би било одржано, захваљујемо свим колегама Архива за пружену логистичку помоћ.

Лела Павловић, председник АДС

Реч уредника...

ОПИРАЊЕ ПРОЛАЗНОСТИ

14

Трајање, дуга непрекинута линија времена, на којој једва видљиве трзаје у вечности праве људски животи. Безличност те неумољиве линије боје људи и њихове судбине. Најчешће, од трајања обичног човека остане врло мало, варљива сећања на понеко добро или лоше дело, осмех, трептај, понеки запис, документ, фотографија, а од многих ни толико, они остану безимени и неупамћени. Тек неки ретки, својом делатношћу обележе и обоје ту временску линију и оставе неизбрисив печат за вечност.

Инспирација за уводник пете књиге Зборника радова „Архивска грађа у теорији и пракси“ дошла је у једном чланку Орхана Памука (*Images you can smell, The Gurardian* 20.6.2022.), турског нобеловца посвећеног индијским архивама државних органа. Иако је поента његовог писања о архивама као најважнијем оружју моћи државе над грађанима, емоције ми је ускомешало његово писање о мирису архива, њиховој пропадљивости и сталној људској потреби да забележимо садашњост за будуће трајање.

Они који раде у архивима већ деценијама сваког радног дана удишу тај мирис прошлости. Код мене он свако јутро пробуди меланхолична осећања, свест о пролазности и краткотрајности људског живота, али и свест о дугом памћењу које архиви чувају. Људско сећање је непостојано, а проток времена често наше напоре да сећање траје чини бесмисленим. Једино архиви пружају отпор забору. Мирис трулежног папира, оштар мирис мастила, киселкаста целулоза, буђ и плесни које архивисти удишу свако јутро јесте мирис прошлости који је уједно и оставштина за будућност. Мириси архивских спремишта стварају слике: писар са заштитним навлакама на рукавима сакоа, чисте беле кошуље, почешљаних бркова, пажљиво ваја свако слово у деловоднику; професор у дечијој грађи пише оцене и запажања о својим ученицима; судија пред којим стоји тек осуђени човек који више нема будућност; слика свадбене поворке, слика малобројних ђака ушушканих поред учитељице, слике улица и зграда којих више нема.... Испарава мирис људских живота, мирис луле, цигарета, прашине, флека од просутог чаја, кафе и мастила, одишу наслаге времена, људских несрећа, туга, радости, рођења, смрти, љубави..., *текстура сећања*, како је Памук назива. Управо документи сећањима дају текстуру, учвршћују и расплићују

њихове нити. Зато, ми као чувари прошлости не можемо да не осећамо свакога јутра понизност пред прошлим временом, животом који је нестао, а који се свако јутро звецкањем кључева и шкрипом врата депоа поново буди. Ми одговарамо на људску потребу да непролазност обезбедимо записивањем и чувањем записаног.

Мото овогодишњег Међународног архивистичког саветовања била је сентенца „Архиви - прошлост која траје“, а ја помислим на архиве као на опирање пролазности и забору. Зборник радова „Архивска грађа у теорији и пракси“ пети по реду, читаоцима доноси укупно 34 рада, од чега 31 ауторски и 3 коауторска. Од тога 20 радова је је сврстано у тему „Извори за повесницу“, док је 14 радова у оквиру теме „Нова архивска стварност. Архивске зграде и архивска грађа – садашњост и будућност“. У првој групи архивска грађа је посматрана као историјски извор, па кроз објављене радове можемо читати о судбини архивске грађе краља Александра Обреновића (др Љубинка Шкодрић), упознати грађу на оријенталним језицима у Хисторијском архиву Сарајево (МА Елма Дервишбеговић), упознати специфичности архивске грађе Архива Срба и Хрватској са посебним нагласком на заоставштину историчара уметности Ервина Ператонера и сукобу мишљења о књижевној критици у социјализму (др Предраг Бребановић). Упознајемо и грађу Архива Југославије (Савезна комисија за културне везе са иностранством) и архивску грађу и фондове о културној сарадњи Југославије и Чехословачке кроз радове Ивана Хофмана и мр Драгоша Петровића. Сазнајемо и које информације нам могу понудити архивски фондови школа у Хисторијском архиву Сарајево (мр Александра Пијук-Пејчић), затим о архивској грађи о деци немачке националности у дечјим домовима у Србији после Другог светског рата (мр Маја Николова), о архивској грађи за проучавање водопривредне делатности хрватског дела Срема (Стјепан Прутки), о сестрама Милосрдницама у Брчком (Тамара Вијоглавин Манчић); о Окружном одбору Црвеног крста Србије (Наташа Раденковић), о значају илустративног материјала у архивима као извору за научна истраживања (Славица Соломун), изабраним фотографијама ИА Врање (Драгана Станисављевић и Бранка Јаначковић), оставинским списима Котарског суда у Цавтату (др Иво Орешковић); из новог угла се сагледавају црквене матичне књиге, генеалошка истраживања и значај дигитализације (Славко Степановић), упознајемо се са још једним од важних личних фондова ИА Шумадије - фонд Цветка Рајовића (Горан Милосављевић); упознајемо и архивску грађу о Међународној години жена ОУН 1975. (др Светлана Стефановић), сазнајемо о покушајима и резултатима стремљења у нукларној политици Југославије (др Драгомир Бонцић), о Ивану Стамболићу и архивској грађи о њему као значајној политичкој фигури Србије и Југославије (др Слободан Селинић), о актуелној пандемији Ковид-19 и записима који настају у ери пандемије и њиховом чувању и на крају, захваљујући напору аутора провирујемо и у архивску грађу политичких емиграната са наших простора, посебно фонда Константина Фотића који се чува у Хуверовом институту, библиотеци и архиву (Универзитет Стенфорд у Америци) са иноформацијама будућим истраживачима шта могу да очекују у овој архивској грађи (др Мартин Превишић).

У другој теми имамо актуелне радове на тему АРХИСА, о самом систему и искуствима на уносу података (Никола Аџић и Татјана Драгићевић), о искуствима на дигитализацији архивске грађе Војног архива (Дарко Маринковић), о искуствима на сређивању фондова јавне управе и јавних служби у Федерацији БиХ (Сађида Балта), о архивској грађи у нестајању у данашњој ери – разгледницама, њиховом сређивању и обради у фондовима и збиркама Државног архива у Осијеку (Ерика Жилић Винцетић), о етици у конзервацији архивске грађе (Снежана Петров), о историјату Архива Босне и Херцеговине (Синиша Домазет), о архивским депоима архива у Новом Саду и предностима нових наменски пројектованих зграда (Наташа Малобабић-Вукић, Југослав Вељковски); обрађују се и актуелни проблеми примене Закона о архивској грађи и архивској делатности (Марија Тодоровић), историјат правосудних органа у Нишу, значајан за проучавање историјата судства и за целу Србију (Стојанка Бојовић); о Музејском одељењу у при Градској државној архиви у Јагодини и заједничком рађању ове две установе заштите (Душко Грбовић), о културно просветној делатности архива у Новом Саду (Марија Ђуричанин), о утицају пандемије на рад архива у Крушевцу (Бојана Јовац, Јелена Ковачевић) и о читаоници архива у Пироту и њеном раду (Предраг М. Видановић).

Припрема овог броја трајала је нешто дуже од планираног, али не због мањка ентузијазма. За ентузијазам и горљивост у раду, осим вредним ауторима, искрено захваљујем члановима редакције (Милорад Јовановић, др Јасмина Живковић, Ненад Војиновић, Марија Тодоровић, Бошко Ракић), рецензентима (др Љубинка Шкодрић, др Саша Илић, Нада Петровић, Милена Поповић-Субић, др Ирена Колај Ристановић, др Соња Јерковић), лектору (Слободан Николић), преводиоцу (Данијела Јовановић) и техничком уреднику и дизајнеру (Зорица Смиловић) чијом заслугом је ова публикација последњих година добила свој визуелни идентитет. Они током неколико месеци нису гледали на сат, на радно време. Стоички су издржали и одговорили на све захтеве Редакције, рецензената и уредника. Посебно захваљујем на поверењу, подршци и подстицању председници АДС Лели Павловић и Министарству културе и информисања Републике Србије на обезбеђивању средстава за штампање ове публикације, којом архивски посленици на још један начин показују отпор пролазности и забораву.

Пожаревац, август 2022.

Слободанка Цвејковић,
уредник Зборника

I

ИЗВОРИ ЗА ПОВЕСНИЦУ THE SOURCES FOR HISTORY

СУДБИНА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

Апстракт: После Мајског преврата 1903. године предузет је низ корака да се избришу сећања на династију Обреновић. У том процесу посебна пажња придавана је архивској грађи која се налазила у поседу краља Александра Обреновића. Образована је посебна комисија за попис ове архиве, а државни архивар др Михаило Гавриловић је већ у јуну 1903. године упутио захтев да се она преда Државној архиви (данас Државном архиву Србије). Примопредаја је извршена тек 1908. године, с тим што је планирано да архивска грађа остане запечаћена док Влада не донесе одлуку о њеном отварању. Током Првог светског рата, услед ратних збивања током 1915. године, архивској грађи краља Александра се изгубио траг, али су у међуратном периоду пронађени и прикупљени њени делови, с тим што тај процес ни до данас није у потпуности завршен.

У раду је извршен покушај да се утврди садржина архивске грађе која се налазила у поседу краља Александра Обреновића и да се реконструише њена судбина током Првог и Другог светског рата. Посебна пажња посвећена је анализи политике државних власти и ставова политичких и јавних личности, а нарочито су размотрене активности и залагање архивских представника за очување и заштиту ове вредне, али политички осетљиве и поверљиве архивске грађе.

Кључне речи: архивска грађа, Александар Обреновић, Мајски преврат, Државна архива, Први светски рат, Други светски рат

*Хартије једног владара!...
Хартије једног краља, а нарочито једнога српског краља – Боже мој, каквих ли ту ствари нема... какви ли се значајни документи ту не налазе!
А овде нису хартије само једнога краља, већ двојице!...²*

МАЈСКИ ПРЕВРАТ И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

У прошлости Србије Мајски преврат и смена династија 1903. године често су сматрани за преломне, готово револуционарне догађаје после којих су наступили „златно доба“ и развој и успон демократије, али су оваква гледишта подвргнута и

¹ виша научна сарадница, lj.skodric@gmail.com

² Пера Тодоровић, *Огледало. Зраке из прошлости*, приредила Латинка Перовић, Београд, 1997, 814.

преиспитивању.³ Када је реч о заштити архивске грађе, посебно оне која се налазила у власништву убијеног краља Александра Обреновића, поступак са њом после Мајског преврата тешко се може оквалификовати као прогресиван или демократски.

У историографији која се бави периодом владавине Александра Обреновића углавном се у почетним разматрањима могу наћи запажања о тешкоћама истраживања услед недовољне очуваности и уништавања архиве последњег Обреновића.⁴ Та појава тумачена је и као део шире стратегије нове династије и власти да уништи и избрише сећања на претходно доба и раније владаре.⁵ Деконструкција владарског култа Обреновића обухватала је низ сложених и добро планираних поступака: од уклањања краљевих слика и симбола на војним униформама, полагања заклетве државних чиновника на верност новом краљу, новинских чланака и манифестација које су уздизале ново доба и нову династију, до увођења нових државних празника и одличја.⁶ У оквиру ових мера, питање даље судбине архиве краља Александра Обреновића није спадало само у део политике брисања колективног памћења на бившег владара, већ је било и од виталног значаја за поједине истакнуте личности којима под новим околностима не би одговарало откривање доказа о сарадњи са претходним властима.

У време Мајског преврата на двору се осим архиве краља Александра налазила архивска грађа из заоставштине његовог оца. После смрти краља Милана 1901. године, у његов стан у Бечу уселио се, по упутству краља Александра, пуковник Лазар Петровић, краљев ађутант, и преузео његове ствари. Међу овим стварима се, према сведочењу Косте Н. Христића, налазило неколико сандука личне архиве од чега је један сандук садржао поверљива документа, саопштења и преписку. Ова архива је затим пренета у Србију и предата краљу Александру.⁷ Обе архиве су већ у ноћи преврата доспеле у руке завереника, да би их затим преузело радикалско вођство.⁸ Детаљи поступка и односа према овој архивској грађи у првим тренуцима успостављања нове власти нису довољно познати и расветљени. О њима нису остали документарни трагови ни сведочанства, али да је питање ове архивске грађе сматрано веома важним сведочи и то да је већ 29. маја (датуми су по старом календару) формирана комисија задужена за њу. И поред тога, иако је реч о само једном дану испуњеном важним догађајима, у јавности је остало уверење да су прва селекција, присвајање и уништавање докумената, наступили одмах после преврата и да су нове власти користиле ову прилику како би одстраниле она сведочанства која би била неповољна по њих или како би „ућуткале“ поједине противнике уз помоћ претњи да ће објавити компромитујућа документа из краљеве заоставштине.⁹

³ Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд, 2003, 7.

⁴ Сузана Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова. Сукобљени светови*, Београд, 2014, 12.

⁵ Владимир Јовановић, „Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновића“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3, 2007, 32-46.

⁶ Исто

⁷ Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд, 1937, 119.

⁸ С. Рајић, *н.д.*, 13.

⁹ Исто

Већ 29. маја 1903. године Влада Јована Авакумовића донела је решење којим су Александар Машин,¹⁰ министар грађевина, Љубомир Стојановић,¹¹ министар просвете и црквених послова и др Војислав Вељковић,¹² министар финансија, одређени да у двору прегледају и инвентаришу архиву и остале хартије и драгоцености из заоставштине краља Александра и краљице Драге и да по обављеном послу поднесу извештај Влади.¹³ О значају овог подухвата сведочи и то да је за члана комисије изабран Александар Машин, који је сматран једном од водећих личности Мајског преврата. Осим тога, избор чланова комисије извршен је у циљу задовољења више политичких страна пошто су Александар Машин и Војислав Вељковић били блиски либералима, док је Љубомир Стојановић припадао самосталним радикалима.¹⁴ И поред тога постојало је извесно неповерење у рад ове комисије. Сматрало се да им је уместо пописа архивске грађе стварни циљ заправо био да договорно униште све оно што би „могло служити као подлога за сплетке, међусобна оптуживања и скандале“.¹⁵

21

Када су Војислав Вељковић и Љубомир Стојановић смењени са министарских дужности 2. августа 1903. године, Влада је већ сутрадан, 3. августа, констатовала да њихова комисија није завршила свој посао и донела решење да наставе започети рад. Упркос томе, комисија није наставила са радом, па је Љубомир Стојановић 3. фебруара 1904. обавестио председника Владе, генерала Саву Грујића, да су чланови комисије били заузети другим службеним пословима и да попис архиве нису завршили. Пошто је одлазио на пут, Стојановић је ставио на расположење своје место у комисији и предао кључеве архиве који су се код њега налазили.

Не постоје трагови о разлозима због којих комисија није наставила и завршила свој посао, али свакако треба имати у виду различите притиске и очекивања како разних политичких личности, тако и јавности у којој су се шириле приче о овој архиви. Сматрало се да је она или уништена или да се користи за уцењивање политичких противника. Сумњу су изазивала и различита документа која су се појављивала у јавности, а за која је постојала претпоставка да потичу из архиве краља Александра. О томе је нарочито оштро писао Пера Тодоровић, који је у *Огледалу* почео да објављује прилоге о документима које је лично упутио краљу Александру, покушавајући да на тај начин скрене пажњу на садржај ове архиве. Тодоровић је такође

¹⁰ Александар Машин (1857–1910), генералштабни пуковник, девер краљице Драге из њеног првог брака, министар грађевина у Влади Јована Авакумовића 1903. године, један од вођа завере против краља Александра и краљице Драге и једна од водећих личности у Мајском преврату.

¹¹ Љубомир Стојановић (1860–1930), филолог, професор Велике школе, члан Српске краљевске академије, припадник Самосталне радикалне странке, народни посланик, министар просвете, председник Владе (1905–1906), један од оснивача Републиканске странке у Краљевини СХС.

¹² Војислав Вељковић (1865–1931), правник, професор, политичар, секретар краља Александра 1899–1900, вођа Либерално-демократске странке. Током окупације Србије у Првом светском рату био је председник београдске општине (1916–1918).

¹³ Државни архив Србије (ДАС), Председништво Министарског савета (ПМС), ф. 13, ПМбр. 158/1903.

¹⁴ Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд, 1998, 95.

¹⁵ Милан Јовановић Стоимировић, *Силуете старог Београда*, Београд, 1971, 196.

предложио три могућа решења која су се односила на поступак са краљевом архивом. Архива је, према његовом мишљењу, могла да се запечати и не отвара наредних 50 до 60 година, друга могућност била је да се сва документа у потпуности објаве и трећа да се архива потпуно уништи.¹⁶ Осим тога, председнику Владе је 20. марта 1904. упућена интерпелација четворице народних посланика – Косте Тимотијевића, Алексе Ратарца, Милована Лазаревића и Милије Батинића. Они су истакли да се у јавности већ више пута расправљало о разним документима који су нађени у двору у току преврата. Сматрали су да је реч о грађи за политичку и културну историју, али и сведочанству о „моралном паду“ за време последњих Обреновића и атмосфери која је владала у Србији и да зато ту архивску грађу треба сачувати. Посебно су истакли следеће: „Ма каква да је, историја је увек, учитељица. Ако је испуњена напорима народа и владара да се иде напред, она ће потстицати доцније појасове на такве исте напоре, ако ли је за напредак народни изгубљено неко време зато што су у свему добре тежње сузбијане злима, што је рушено нешто поуздано, што се међусобно гонило место помагало, мрзело место волело, честитости претпостављан разврат, поштенем труду блазирана лењост, грађанској оданости удварање, тај губитак накнадиће се, кад се доцнији нараштаји испуне одвратношћу према томе времену, његовим јунацима и његовим слугама.“ У том циљу питали су да ли је архива краља Александра добро заштићена, какве су мере предузете на њеној заштити, када ће она бити предата јавности и зашто то није до тада учињено.¹⁷

Вероватно је тим поводом Влада већ дан пре тога, 19. марта, именovala нову комисију коју су чинили министар унутрашњих дела (Стојан Протић), министар просвете (Љубомир Давидовић) и министар правде (Михаило Полићевић) и затражила од Вељковића и Машина да им предају кључеве од архиве.¹⁸ Овај захтев је председник Владе морао да понови 7. јуна.¹⁹ Тим поводом, већ 10. јуна њему су се обратила сва три члана комисије, који су истакли да су се још у марту, по пријему захтева, окупили и размотрили како да безбедно изврше предају архиве. С обзиром да посао нису завршили, они су предлагали да онај део архиве који су већ инвентарисали предају према списку који су израдили, што би нова комисија потврдила издавањем реверса или разрешнице. Са друге стране, за део хартија који нису инвентарисали предлагали су да са новом комисијом израде заједнички списак, пошто су сматрали то јединим начином да буду разрешени одговорности за целокупну архиву. При томе су тврдили да је овај став комисије председнику Владе већ изнео Александар Машин и да су се тада сагласили да је потребан састанак обе комисије ради даљег договора. Навели су и да је Машин о томе разговарао и са Стојаном Протићем и више пута предлагао одржавање заједничког састанка старе и нове комисије. Такође су у овом допису молили Грујића да поново узме у обзир ставове које је раније усвојио и да се не изврши само предаја кључева.²⁰

Председник Владе и министар унутрашњих дела су крајем јуна у више наврата тражили од чланова комисије предају кључева, покушавајући упорно да

¹⁶ П. Тодоровић, *н.д.*, 817.

¹⁷ ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 267/1904.

¹⁸ ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 88/904.

¹⁹ ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 263/1904.

²⁰ ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 265/1904

избегну процедуру и формалности примопредаје. Чак је у току тог процеса Протић у једном тренутку захтевао да буде разрешен дужности новог члана комисије, правдајући се обавезама око других послова.²¹ Спор и преписка око начина предаје архиве потрајали су неколико месеци. Иако је Стојановић већ раније предао своје кључеве, сада су сва три члана комисије наступала јединствено и доследно бранила своје гледиште. На овакво држање комисије вероватно је утицала и бојазан од последица које би наступиле злоупотребом архиве, а спокојство им свакако није уливало ни настојање Владе да избегне формалну процедуру примопредаје.

На нови захтев председника Владе, чланови комисије су заједнички одговорили већ 1. јула 1904. године, када су још једном истакли да остају при ставу да кључеве не могу предати без примопредаје. Они су такође навели да су слични поступци уобичајени и код најпростијих архива, а да њих додатно обавезује то што је у штампи било инсинуација да су из архиве већ нестала нека писма. Још једном су истакли да је председник Владе једном већ прихватио ове ставове, а да је 12. јуна одржана конференција чланова старе комисије са два нова члана и да су тада усвојени ови предлози. Сада су били у недоумици због разлога који су довели до промене мишљења.

Састанак чланова старе и нове комисије је одржан поново 15. септембра када је договорено да свакој седници нове присуствује и један члан старе комисије, а на захтев старе комисије договорено је да на крају сваке седнице стари члан савни списак са новом комисијом. Међутим, овај договор није подржала Влада која је заузела став да су захтеви старе комисије и њено неповерење у нови комисијски састав неоправдани.²²

Вероватно у нади да ће се поступак тако убрзати, донет је 18. септембра 1904. и краљев указ којим се разрешавају дужности стари чланови комисије.²³ Тим поводом они су упутили нов допис председнику Владе 22. септембра и указали да су састанку од 15. септембра присуствовали и он и министар унутрашњих дела и да су зато били изненађени позивом од 19. септембра да предају кључеве од архиве, истичући још једном да на такав начин предаје не могу пристати. Они су се осврнули и на указ о разрешењу дужности, напомињући да не праве питање око разрешења, већ да захтевају гаранције око поступка предаје и да указ не мења њихово гледиште. Нови одговор упутили су председнику Владе 2. октобра, овај пут поводом примедби да ни они нису записнички преузели архиву. Тада су навели и очигледан разлог: нису имали од кога да је приме нити коме да издају реверс, али су од момента када је архива прешла у њихове руке они постали одговорни за њу. Чланови комисије захтевали су гаранције да ће бити заштитени од сумње и разних инсинуација и да остају при гледишту да се предаја архиве мора правилно извршити, „као што је то обичај при свакој предаји дужности или докумената“. За одуговлачење овог поступка кривили су Владу и оптуживали је да не пристаје да поступи „уобичајеним начином“, већ да „оспорава једно право које се признаје и последњем чувару архиве и најнезнатнијег надлештва у земљи“.²⁴

²¹ ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 288/1904.

²² ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 301/1904.

²³ ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 478/1904.

²⁴ ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 533/1904.

Осим указа и непрестаних захтева председника Владе и министра унутрашњих дела, притисак на чланове комисије вршен је и преко њихових надређених у државној служби. Тако је Сава Грујић у својству председника Владе, 6. октобра 1904. године тражио од министра војног Радомира Путника да као директно надлежан интервенише како би пуковник Машин, који је у том тренутку био вршилац дужности начелника Генералштаба, предао кључеве од архиве.²⁵ На захтев надлежног министра, Машин је одговорио, 11. октобра 1904. године, да не иступа као појединац, већ у договору са осталим члановима комисије и да нема посебну улогу у наведеним дешавањима. Одговорност је покушао да избегне и аргументом да је кључ од архиве био у његовом поседу до почетка јула када га је приликом поласка на одсуство у договору са осталим члановима комисије предао Војиславу Вељковићу. Тврдио је да се кључ више не налази код њега, чиме је од себе и министра отклонио притисак власти.²⁶

Убрзо је замрла преписка између чланова комисије и чланова Владе. Као један од разлога за ову промену може се узети претпоставка да је нова Влада на челу са Николом Пашићем решила да обустави даљу преписку и расправу. Архива је остала у Старом двору све до његовог рушења када је, током 1904, пренета у Министарство унутрашњих дела.²⁷ Остаје непознато како је разрешено питање предаје кључева и да ли је нова комисија уопште започела свој рад. Током 1906. пензионисан је Александар Машин, док је Љубомир Стојановић у наредном периоду више пута био на дужности министра просвете и председника Владе. Временом се питање архиве краља Александра губило из пажње јавности, али се и враћало, посебно због писања штампе. Лист *Видело*, орган Српске напредне странке, подсетио је на ову тему 1906. године, питајући се шта се догодило са архивом. То је подстакло адвоката и народног посланика Павла Маринковића да исто питање упути председнику Владе Николи Пашићу октобра 1906. године. Он је у својој интерпелацији тражио одговоре на питања шта се догодило са архивом, где се она налази, под чијим је надзором и какви су планови за даљи поступак са њом.²⁸

ПРЕДАЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ДРЖАВНОЈ АРХИВИ

У време Мајског преврата Државна архива је била млада установа од чијег је оснивања прошло непуних пет година, док је њен стварни рад започео тек 1900. године.²⁹ Значај овој установи, која се тек изграђивала и формирала, давао је први државни архивар Михаило Гавриловић³⁰ који је амбициозно приступио додељеном

²⁵ Исто

²⁶ ДАС, ПМС, ф. 13, ПМбр. 569/1904.

²⁷ Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини 1903–1914. године*, Београд, 2003, 59.

²⁸ ДАС, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, ф. 133. .

²⁹ Детаљније: *Државна архива НР Србије 1900–1950*, уредио Милорад Шошкић, Београд, 1951; *Архив Србије 1900–2000*, Београд, 2000; Благоје Исаиловић, Момчило Митровић, Љубинка Шкодрић, *Архив Србије 1898–2018. Историја институције*, Београд, 2019.

³⁰ Михаило Гавриловић (1869–1924), историчар, дипломата и архивист. Био је први државни архивар који је руководио радом Државне архиве од 1900. до 1911. године. Потом је био дипломатски посланик на Цетињу, у Ватикану и Лондону. Током 1918. био је заступ-

послу упркос тешкоћама са којима се суочавао. Гавриловић је од самог почетка свог рада покушавао да успостави високе стандарде и афирмише свест о значају докумената и прошлости. Једно од сведочанстава таквог његовог приступа било је и настојање да заштити архиву краља Александра Обреновића. Он је ово деликатно питање покренуо још у јуну 1903. године, иако је као државни архивар био искључен из посла на заштити и евентуалном прегледу ове архивске грађе, али је самоиницијативно покушавао да предложи одговарајућа стручна решења.

Михаило Гавриловић се 21. јуна 1903. године обратио комисији за преглед архиве краља Александра и своје предлоге груписао у два дела. Прво је предлагао да се из архиве издвоје старија акта, посебно она настала у раду државних установа, и предају Државној архиви, пошто њој и по закону припадају.³¹ Затим је обавезно предлагао да се остатак архиве запечати и преда Државној архиви на чување, исказујући бојазан да би у супротном ова архивска грађа могла бити развучена и уништена, чиме би по његовим речима „историја била лишена најдрагоценије грађе за илустрацију времена у коме смо до скоро живели“.³² У обраћању министру просвете Љубомиру Давидовићу, у марту 1904. године, Гавриловић је истакао да је поступање са овом архивом „од почетка било погрешно“ и да је било потребно да се она одмах запечати до решења Народне скупштине о поступку са њом. Истовремено, Гавриловић је указивао и на могућност да се ова ситуација искористи за доношење законског решења о поступку са архивском заоставштином истакнутих јавних личности. Посебно је наглашавао околност да је архивска грађа доспела у руке политичких личности, уместо да су посебно место у попису те архиве имали председник Касационог суда и државни архивар. На крају је истакао да није добио одговор на допис који је упутио комисији за преглед архиве краља Александра и замолио министра просвете за интервенцију.³³ Нову молбу поводом овог питања Гавриловић је упутио 15. јануара 1907. године министру просвете Андри Николићу, када је тражио од министра да интервенише да се барем најстарија архивска грађа из архиве краља Александра Обреновића преда Државној архиви. Овога пута он је навео да је прву молбу 1903. године упутио на предлог двојице чланова комисије, али да је комисија убрзо прекинула рад.³⁴ Министар просвете је затим, 25. јануара 1907. године, замолио председника Владе да позитивно одговори на ову молбу Државне архиве. Пошто тим поводом није било одговора, он је следећи допис упутио 31. марта и поново замолио за интервенцију.³⁵ Иницијативу за разрешење ове ситуације преузео је министар унутрашњих дела Настас Петровић који је у марту 1908. године предложио да Влада донесе одлуку о предаји архиве краља Александра Државној архиви. Архива краља Александра се у том тренутку налазила у Министарству унутрашњих дела, а Петровић је саставио и записник да је она смештена у

ник министра иностраних дела. Аутор је тротомне монографије *Милош Обреновић*.

³¹ Према Закону о Државној архиви који је усвојен 1898. године у надлежност ове установе спадала су сва државна акта од историјске и опште вредности, јавног значаја и интереса, настала до 1870. године. Б. Исаиловић, М. Митровић, Љ. Шкодрић, *н.д.*, 52.

³² *Историја фондова Архива Србије 1900–1922*, приредила Љубинка Шкодрић, Београд, 2019, 88.

³³ Исто, 98.

³⁴ Исто, 173.

³⁵ ДАС, ПМС, ф. 19.

једној двокрилној гвозденој каси која је затворена са четири кључа и у једном белом великом дрвеном сандуку који се отвара једним кључем и у коме се налазе једна корпа увијена у платно и два пакета која су запечаћена приватним печатима. И каса и сандук били су запечаћени печатима Министарства унутрашњих дела, а посебно су, у одвојене пакете, били запечаћени и њихови кључеви.³⁶ Све ово достављено је по решењу Владе Државној архиви 15. марта 1908. године са напоменом да ову архиву мора у затеченом стању чувати и да је не сме отварати док не добије овлашћење саме Владе.³⁷ Слично је затим поступљено и са архивом бившег министра иностраних дела и председника Владе Милована Миловановића, која је Државној архиви достављена запечаћена 1912. године, с тим да је само Влада могла да донесе одлуку о њеном отварању.³⁸

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Почетком Првог светског рата, када су војне операције непосредно угрозиле Београд, настала је потреба да се селе и спасавају културне драгоцености, па је и Државна архива евакуисала своје највредније фондове и документе. У неколико наврата, крајем 1914. и почетком 1915. године, у Крушевац је послато осам, а у Ниш 141 сандук архивске грађе.³⁹ У пошиљци која је упућена у Ниш налазила се и архива краља Александра Обреновића. Пред налетом непријатељске офанзиве у јесен 1915. године архивска грађа Државне архиве, смештена у Нишу, утоварена је у два вагона ради пресељења у Косовску Митровицу, али пошто су бугарске снаге пресекле пругу код Враћа, она је упућена у Крушевац.

Према реконструкцијама које су након рата направљене на основу изјава учесника и очевидаца, део грађе од осам сандука који је првобитно био упућен у Крушевац спаљен је приликом покушаја пресељења у Призрен, а део је остављен у дворишту Патријаршије у Пећи и ту му се изгубио сваки траг.⁴⁰ У току новембра 1915. др Марко Леко, заступник председника Црвеног крста, у Крушевцу је случајно наишао на воз са оном архивском грађом која је прво била послата у Ниш. Залагањем Живана Живановића и Љубомира Ковачевића у први мах је сачуван највећи део ове грађе. По одобрењу председника Комисије за ратни плен, они су организовали пренос архивске грађе из вагона, у којима је била угрожена и изложена уништавању и разношењу. Током децембра 1915. успели су да спасу укупно 112 сандука архивске грађе, колико су затекли у вагонима. Већ тада су, по бројчаним ознакама, приметили да недостаје око 29 сандука, за којима су трагали, али нису успели да их пронађу. Архивска грађа коју су успели да спасу је у мају 1916. предата аустроугарским властима и послата у Београд, где је прикључена осталој архивској грађи и, како се ближио крај рата, изложена пљачки.⁴¹

³⁶ *Историја фондова...*, 208.

³⁷ Исто, 211.

³⁸ ДАС, фонд: Државни архив Србије (ДАС), ф I р 27/1908.

³⁹ *Државна архива...*, 48.

⁴⁰ Б. Исаиловић, М. Митровић, Љ. Шкодрић, *н.д.*, 93.

⁴¹ *Историја фондова...*, 341; Живан Живановић, „Како је спасен српски Државни архив 1915“, *Просветни гласник* II–9 (1921), 561–567.

МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД

По завршетку ратног сукоба отпочело је трагање у циљу да се дислоцирана архивска грађа пронађе и врати у Државну архиву. Потрага се одвијала у два правца: с једне стране било је потребно прикупити архивску грађу која је остала расута по разним местима током евакуације 1915. године и утврдити шта се са њом догодило, а са друге трагати за оним делом архивске грађе коју је окупатор однео ван Србије. У мају 1919. државни архивар др Божидар Прокић распитивао се код начелника Округа крушевачког о судбини првих осам сандука архивске грађе који су упућени у Крушевац, али и о транспорту који је из Ниша доспео у Крушевац. На основу података које је добио од Живана Живановића, посебно се интересовао за 29 сандука архивске грађе који су недостајали у овом другом транспорту. Нарочито га је занимало питање велике касе која је била обложена даскама и изгледала као дрвени сандук, коју Живановић није нашао, а у којој је била архива краља Александра.⁴² На одговор начелника Округа крушевачког да се у згради Начелства налазе неке касе, био је упућен у Крушевац секретар Државне архиве Миленко Ранчић ради утврђивања да ли се ту налази архивска грађа Државне архиве, пре свега каса са архивом краља Александра Обреновића.⁴³ Међутим, Ранчић није успео да у Крушевцу током октобра 1919. пронађе било шта од архивске грађе Државне архиве.

Трагање за архивском грађом и покушаји да се она врати, непосредно после рата спровођени су у Бечу преко Министарства иностраних дела. У децембру 1918. године Михаило Гавриловић, овога пута у својству заступника министра иностраних дела, упутио је у Беч Павла Каровића, чиновника Министарства иностраних дела, са задатком да пронађе и врати однету архиву Министарства иностраних дела.⁴⁴ Према извештају који је Каровић поднео почетком фебруара 1919, он је архивску грађу Министарства иностраних дела нашао расуту на једном спрату Државног архива у Бечу, одакле је преузео 180 сандука у које је спакована ова архивска грађа.⁴⁵

Сандуци са архивском грађом коју је преузео Каровић били су необележени, а њихова прецизнија садржина непозната све до маја 1919. када су Милоје Борисављевић, писар Државне архиве, и још један чиновник одређени да их отворе и утврде њихову садржину. Том приликом је констатовано да је у највећој мери враћена архивска грађа Министарства иностраних дела (у 23 сандука налазила су се акта Министарства војног и Дринске дивизије, у 12 сандука била је смештена архивска грађа Државне архиве,⁴⁶ а у осталима су се налазила акта разних министарстава и различите књиге и публикације). Било је то углавном све што је Државна архива успела да поврати у периоду између два светска рата. Упркос даљим напорима, Државна архива ипак није, ни преко Дирекције плена ни преко Ликвидационе коми-

⁴² Божидар Прокић 1859–1922. У фондовима и збиркама Архива Србије. Поводом 120 година од оснивања Државне архиве, приредила Љубинка Шкодрић, Београд, 2018, 101.

⁴³ Историја фондова..., 371.

⁴⁴ Радмила Поповић Петковић, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд, 1972, 167.

⁴⁵ Архив Југославије (АЈ), Збирка др Војислава Јовановића Марамбоа (335), ф. 58.

⁴⁶ Иако је овом приликом констатовано да је у дванаест сандука смештена архивска грађа Државне архиве, у каснијим белешкама је, без образложења, евидентирано да је укупно враћено десет сандука ове архивске грађе.

сије у Бечу, успела да пронађе и поврати остатак однете архивске грађе. Приликом даљих потраживања одговори аустријских власти гласили су да је однета архивска грађа враћена почетком 1919. године.

Иако је 26. јуна 1923. склопљен Споразум између Владе Краљевине СХС и аустријске Владе о извршењу чланова 93, 194, 195 и 196 Сенжерменског уговора који су се односили на повраћај архивске грађе и других културних добара, одредбе овог споразума, упркос бројним покушајима, нису реализоване до почетка Другог светског рата.⁴⁷

28 Међу архивском грађом која се дуго времена водила као нестала, налазила се и архива краља Александра Обреновића. Пошто њен садржај није био познат, учињени су напори да се то утврди преко Љубомира Стојановића који је 1903. године био члан комисије која је ту архиву прегледала. Према његовој изјави, комисија је, услед обавеза током дана, архиву прегледала ноћу и пописала око 300 предмета, што је, према његовој процени, износило тек трећину садржаја. Након тога, посао је прекинут услед низа важних политичких догађаја. Недовршени реферат комисије остао је у каси у којој се налазила архива. Према Стојановићевом сећању у овој архиви налазила су се писма Бошка Христића која је као посланик у Бечу слао краљу Александру, по једно писмо Чедомиља Мијатовића и Стојана Новаковића о октроисању устава, преписка краља Александра са Драгом Машин пре венчања, затим преписка краља Милана, као и писма краљице Наталије краљу Милану, а било је и једно писмо принца Виљема, касније немачког цара, у коме саветује краља Милана да не абдицира. У архиви се такође налазио и један дужи извештај Пере Тодоровића о путу по Србији и расположењу народа према политичким странкама, као и више приватних писама упућених краљу, за која је Стојановић истакао да су „углавном била доставе“.⁴⁸

Када је децембра 1919. године Државна архива обавештавала Дирекцију пле-на о судбини архивске грађе током Првог светског рата, за архиву краља Александра је истакла да се налазила у једној великој двокрилној каси запечаћеној државним печатом и обложеној даскама и у још једном дрвеном сандуку и да још увек није нађена и враћена.⁴⁹

Попис архивске грађе која је нестала током Првог светског рата, израђен у Државној архиви током 1920. године, садржао је око двадесет страница текста. Међу несталом архивском грађом налазила су се и документа Књажеске канцеларије, као и архивска грађа Министарства иностраних дела, Министарства просвете, Министарства унутрашњих дела, Народне скупштине, Сената и заоставштине епископа Мојсија, Алексе Симића, Панте Срећковића, Ђоке Влајковића и Велимира Теодоровића. Између осталог, у попису је под редним бројем 16 била наведена архива краља Александра Обреновића.⁵⁰

Поводом повраћаја архивске грађе било је и извесне конфузије, дезорганиза-ције и несналажења домаћих власти. Делови архивске грађе различитог порекла и судбине стизали су у Државну архиву дуго времена по завршетку рата и са различи-

⁴⁷ Р. Поповић Петковић, *н.д.*, 172.

⁴⁸ *Историја фондова...*, 360.

⁴⁹ Исто, 379.

⁵⁰ Исто, 388.

тих страна. На тај начин је архива Милована Миловановића добијена натраг од Народне банке 1922. године где је била похрањена почетком рата, док су писма Јована Обреновића и Косте Магазиновића, која су била у приватним рукама, враћена 1923. године. Према појединим подацима, Државној архиви је достављен током 1938. године и један свежањ докумената старијих од 1870. за који се претпостављало да је припадао архиви краља Александра Обреновића.⁵¹

Додатну забуну и конфузију створило је и то што је повраћај вршен преко различитих установа и посредника и често није завршавао у Државној архиви. Посланство Краљевине СХС у Прагу доставило је 1921. године Министарству иностраних дела документе из Државне архиве и кореспонденцију владалачког дома Обреновића. Ова документа задржана су несређена у архиви Политичког одељења Министарства иностраних дела све до 1928. године, када их је са собом понео Светомир Лазаревић приликом ступања на дужност генералног конзула у Цариграду. За одношење ове архивске грађе он је имао одобрење министра иностраних дела издато 14. фебруара 1928. године. Лазаревић је планирао да среди преузету архивску грађу, али то није стигао да учини и убрзо је морао да је врати назад пошто је за увид у њу молио професор Слободан Јовановић. Пре повратка архивске грађе, у Цариграду је 16. јануара 1929. године састављен записник о њеној предаји. Том приликом је констатовано да је пакет са архивском грађом нераспакован и са неопштећеним печатом и да је при његовом отварању утврђено да се у њему налазе две фасцикле. Према записнику, у првој фасцикли се налазило 108 писама краља Александра Драгој Машин на табацима и полутабацима, пет писама у завојима, двадесет карата и петнаест дописница, затим четири писма Драге Машин краљу Александру, уверење о трудноћи краљице Драге од 25. августа 1900. године, седам писама краља Александра краљу Милану, деветнаест писама краљице Наталије краљу Милану и краљу Александру, деветнаест малих табака писама краља Милана краљу Александру, једно писмо Јована Ристића краљу Александру, седам писама Милана Миловановића, два писма Павла Маринковића, као и писма Вукашина Петровића, Константина Коке Миловановића и других, али и четири писма упућена генералу Лазару Петровићу и још 46 разних писама, бележака и дописница. У другој фасцикли било је 207 разних писама и докумената за која је наведено да поједина садрже парафе В. Вељковића, Љ. Стојановића и А. Машина, а што је још занимљивије да је на неким стављен жиг Државне архиве, што може указивати на чињеницу да је каса у Државној архиви била отварана. На појединим писмима постојале су и ознаке Министарства иностраних дела. Пошто је ова архивска грађа упућена у Београд, у Министарству иностраних дела она је комисијски прегледана и у записнику од 3. фебруара 1929. године констатована је сагласност са записником из Цариграда.⁵² После тога ова акта су се налазила у Главној архиви Министарства иностраних дела.⁵³

Осим пријема ове архивске грађе, 1930. године министар двора Богољуб Јевтић преузео је од Чехословачког конзулата у Загребу још један део докумената који

⁵¹ Б. Исаиловић, М. Митровић, Љ. Шкодрић, *н.д.*, 100.

⁵² АЈ, Министарство иностраних дела (334), Главна архива – Историјско одељење, ф. 1/1930.

⁵³ ДАС, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, ф. 76.

су потицали из Државне архиве, а која су представници аустроугарских власти током рата однели са собом. Ова друга пошиљка остала је до почетка Другог светског рата у Двору. Белешку о дотадашњој судбини архиве краља Александра саставио је Војислав Јовановић Марамбо, начелник Историјског одељења Министарства иностраних дела, 16. марта 1941. године, вероватно очекујући немиран развој даљих ратних догађаја.⁵⁴

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

У окупираној Србији током Другог светског рата боравио је низ немачких организација и испостава које су имале различите задатке, од прикупљања архивске грађе и пљачке културних добара, до прикупљања обавештајних информација. У овом ратном раздобљу Државна архива је поново била изложена одношењу и пљачки архивске грађе која је спроведена под руководством референта за архиве при немачком Управном штабу др Роберта Шванкеа. Он је био службеник Државног архива у Бечу и у свом раду је следио упутства др Лудвига Битнера, директора тог архива, који је још 1940. израдио план за пљачку југословенских архива. Државна архива у Београду била је од значаја у тим плановима, пре свега у погледу заплене српских докумената о предисторији Првог светског рата, посебно оних који су могли садржати доказе о саучесништву српске Владе у Сарајевском атентату.⁵⁵

Према расположивим подацима, Шванке је у периоду од јула 1941. до септембра 1942. за Беч послао архивску грађу у количини од најмање 579 сандука, 4 фасцикле и 88 посебних аката.⁵⁶ Архивска грађа која је чувана у Државној архиви била је изложена издвајању и изношењу из архивског депоа. Немачке власти су у Државној архиви одредиле за себе посебне просторије у којима су вршиле преглед и издвајање архивске грађе коју су изнели из депоа или прикупили у многобројним бившим установама Краљевине Југославије. Приступ овим просторијама био је строго забрањен архивском особљу.⁵⁷ Осим тога, значајан део архивске грађе Државне архиве је током 1941. и 1942. пренет у бившу зграду Министарства иностраних дела, где су их немачки службеници прегледали, издвајали занимљива документа и прослеђивали их у Беч, те на тај начин окрњили архивске фондове. Нарочито је било тешко утврдити судбину појединачних аката и предмета.⁵⁸

Осим проблема у вези са односима са немачким властима, окупација је затекла Државну архиву са нагомиланим нерешеним проблемима струке. Нови управник Државне архиве Милан Јовановић Стојимировић⁵⁹ одмах по ступању на дужност

⁵⁴ Исто

⁵⁵ Војислав Јовановић Марамбо, *Потрага за украденом историјом. Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији*, Београд, 2010, 103.

⁵⁶ Исто, 112.

⁵⁷ Б. Исаиловић, М. Митровић, Љ. Шкодрић, *н.д.*, 169-170.

⁵⁸ Исто, 172.

⁵⁹ Милан Јовановић Стојимировић (1898–1966), новинар, политичар и дипломата. Сарађивао је и објављивао текстове у већем броју дневних листова и часописа, био је дописник Одељења за штампу посланстава у Берну и Берлину и директор новинске агенције „Авала“ (1937–1938). За народног посланика изабран је 1938. године. Управник Државне архиве био је током окупације Србије у Другом светском рату, од 1941. до 1944. годи-

суочио се са бројним проблемима које је изнео Министарству просвете у годишњем извештају о раду.⁶⁰ Подаци које је изнео били су искоришћени за састављање анонимне пријаве против Државне архиве, на основу које је Министарство просвете крајем 1942. основало посебну Комисију за преглед пословања Државне архиве.⁶¹

У образложењу које је Министарство просвете упутило Државној архиви као један од мотива за формирање Комисије наведена је потреба да се утврди у каквом је стању документација из кабинета краља Александра Обреновића. О тој, као и о осталим ставкама тражено је изјашњење управе Државне архиве. Милан Јовановић Стојимировић је у одговору тим поводом навео да не зна где су документа из кабинета краља Александра Обреновића, да постоје трагови да су она донета у Државну архиву 1908. године и да су нестала током Првог светског рата.⁶² Комисија је извршила увид у рад Државне архиве, а у свом извештају је констатовала да у Државној архиви после Првог светског рата није комисијски констатовано шта је нестало већ су само унете назнаке у инвентарима, да се не зна ништа о судбини архиве краља Александра Обреновића, да се претпоставља да је пропала у рату и да та претпоставка „није невероватна али нема доказа“. Такође је утврђено да акта враћена из Беча нису пописивана, да вероватно није све враћено, да се не зна која постоје, а која су нестала, да постоји незваничан и недатиран списак несталих докумената, али да се не види ко је трагао за документима.⁶³

Комисијска истрага, иако непријатна, није уздрмала позиције Милана Јовановића Стојимировића као управника Државне архиве и он је и поред несугласица са Робертом Шванкеом успевао да опстане на положају у овим бурним временима.⁶⁴ Боље односе са немачким властима управа Државне архиве успела је да изгради током 1942. године, када је смењен Роберт Шванке а на његово место постављен др Херман Целтнер, али и је и поред тога настављена пљачка архивске грађе у Србији.⁶⁵ Посебно добре односе Милан Јовановић Стојимировић је успоставио са др Јоханом фон Рајсвицем, руководиоцем реферата за заштиту споменика културе у немачком Управном штабу.⁶⁶ Може се претпоставити да су те везе утицале да Државна архива у јануару 1944. године, посредством управника, од немачких власти добије „на послугу и чување до даљњег“ преписку краља Александра и краљице Драге.⁶⁷ Овај догађај свакако је имао велики значај за Милана Јовановића Стојимировића не само као управника Државне архиве, већ и као публицисту који се посебно бавио династијом Обреновић и према њој испољавао нарочите симпатије. Још на почетку окупације, он је у свом дневнику са тугом бележио да су му уништене белешке и материјали о краљици Наталији, а у фебруару 1944. посебно је навео

не. Оставио је дневнике који се чувају у Рукописном одељењу Матице српске и који су објављени закључно са 1941. годином.

⁶⁰ ДАС, ДАС, бр. 425/1941.

⁶¹ ДАС, ДАС, бр. 1371/1942.

⁶² Исто

⁶³ Исто

⁶⁴ Детаљније: Б. Исаиловић, М. Митровић, Љ. Шкодрић, *н.д.*, 171-177.

⁶⁵ АЈ, 335, ф. 33.

⁶⁶ Детаљније: Б. Исаиловић, М. Митровић, Љ. Шкодрић, *н.д.*, 173-177.

⁶⁷ ДАС, Министарство просвете и вера 1941-1944 (Г-3), ф. 167, 2-104-44.

да се и сам бави дешифровањем преписке које је доспела у Државну архиву.⁶⁸ За овај посао, односно за попис, дешифровање и препис писама краља Александра и краљице Драге, формирана је посебна комисија под руководством управника са знаком да „сав тај рад носи најстриктније поверљив карактер“. У марту је отпочело и прекуцавање писањом машином писама која су сређивана.⁶⁹

Приликом преузимања архивске грађе у Државној архиви је 17. јануара 1944. било констатовано да преписка садржи једанаест омота на којима је белешке оставио Војислав Јовановић Марамбо и да се његове белешке слажу са садржином архивске грађе у омотима у којима се налази по више писама различитих формата из периода од 1897. до 1900. године. Углавном је била реч о преписци између краља Александра и краљице Драге, али се ту налазило и једно анонимно писмо упућено краљици Драги, њене две забелешке, једна карта краљу Александру од Јеле, рођаке краљице Драге, писма послуге из Бијарица Драги Машин и једна карта краља Александра њеном француском лекару.⁷⁰ Ова архивска грађа остала је у Државној архиви до краја рата.

ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

После ослобођења земље, на тражење начелника Историјског одељења Министарства иностраних послова др Војислава Јовановића Марамбоа, Државна архива је током 1946. овој установи вратила архиву краља Александра Обреновића коју је добила од немачких власти 1944. године. На Марамбоов захтев, Министарству су уступљени и преписи писама који су извршени ради лакшег дешифровања нечитког краљевог рукописа.⁷¹

Архивска грађа која је преузета 1930. године од Чехословачког конзулата према претпоставкама Војислава Јовановића Марамбоа налазила се међу дворским хартијама које су немачки окупатори пронашли у селу Виљуша код Чачка.⁷² Према Марамбоовој забелешци из 1948. године део ове архивске грађе остао је у Београду и није прослеђен у Беч, док је други део враћен 1947. године. Он је претпостављао да повраћај није извршен у потпуности и да се део архивске грађе још увек налази у Бечу.⁷³

⁶⁸ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1944*. Рукописно одељење Матице српске. Дневничка забелешка од 8. фебруара 1944.

⁶⁹ ДАС, Г-3, ф. 779, бр. 1797.

⁷⁰ ДАС, ДАС, бр. 13/1944.

⁷¹ По Марамбоовој тврдњи ова писма представљала су део архиве Обреновића која је била смештена у Министарству иностраних послова. ДАС, ДАС, бр. 534/1946.

⁷² Почетком децембра 1942. немачке власти су, после дужих трагања, у селу Виљуши пронашли сакривена четири сандука дворске архиве. Том приликом је над потенцијалним сведоцима примењивана физичка сила да би открили где је сакривена архива, а била су убијена и два лица која су покушала да побегну из опкољене куће у којој се архива налазила. Четврти сандук архиве предат је тек после немачких претњи да ће спалити цело село. В. Јовановић Марамбо, *н.д.*, 406-409.

⁷³ ДАС, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, ф. 76.

Војислав Јовановић Марамбо је дужност начелника Историјског одељења Министарства иностраних дела обављао у више наврата – прво у периоду 1924–1930, затим у раздобљу 1937–1941. и на крају у послератном добу од 1945. до 1950. године.⁷⁴ У време његовог последњег обављања ове дужности, када је смењен, извршен је попис докумената затечених у канцеларији у којој је радио и ти су списи прикупљени у 151 фасциклу. Од ове разноврсне архивске грађе формирана је посебна Збирка Војислава Јовановића Марамбоа.⁷⁵ Савезни секретаријат за иностране послове СФРЈ поделио је ову збирку хронолошки и предао је 1981. године Државном архиву Србије и Архиву Југославије, тако да се она данас чува у оба архива.⁷⁶ У оквиру збирке у Државном архиву Србије налази се неколико фасцикли архивске грађе (фасцикле 75, 76, 77) које највећим делом садрже приватну преписку између краља Александра Обреновића и његових родитеља, затим преписку са супругом Драгом, као и писма разних личности која су упућивана Милану и Александру Обреновићу. Један део преписке у фасцикли 76 је и прекуцан, па се може претпоставити да су ти преписи настали током сређивања те архивске грађе у Државној архиви током Другог светског рата. За сада то остају једини јавности познати, доступни и сачувани делови архивске грађе из заоставштине краља Александра Обреновића.

За многе документе остају само претпоставке да су се можда налазили у поседу краља Александра Обреновића. Када је после 1975. године започео процес реституције архивске грађе које се налазила у Аустрији, у Државном архиву Србије је од преузете разноврсне архивске грађе формиран фонд под називом Враћена грађа однета у Првом и Другом светском рату. Овај фонд се састојао од оригиналних докумената, копија, микрофилмских снимака, као и извештаја и преписке везаних за процес реституције. У периоду од 1975. године реализовано је укупно једанаест примопредаја архивске грађе, али овај процес није завршен до краја, већ је прекинут у време распада југословенске државе.⁷⁷ Ова архивска грађа у Државном архиву Србије остала је несређена и непописана до 2008. године, када је формирана Комисија за остваривање увида у стање архивске грађе у Депоу I, на основу чијег је извештаја формирана Радна група са циљем сређивања затеченог стања.⁷⁸ Резултати рада Комисије представљени су на изложби архивских докумената „Депо Архива Србије – нова сазнања“, приређеној током 2008. године.⁷⁹ На изложби су, између осталог, била изложена и писма краљице Наталије упућена разним личностима у периоду 1876–1898. године.⁸⁰ Међутим, непознато је да ли су наведена писма била део архивске грађе која је припадала краљу Александру Обреновићу. То више није могуће утврдити ни за друге документе који су одвојени од целине и који су различитим путевима доспевали у друге архивске збирке и колекције. Проналажење

⁷⁴ В. Јовановић Марамбо, *н.д.*, 469.

⁷⁵ *Водич кроз збирке Архива Југославије*, Београд, 2007, 101.

⁷⁶ *Архив Србије 1900–2000...*, 193.

⁷⁷ Исто, 207–214.

⁷⁸ Б. Исаиловић, М. Митровић, Љ. Шкодрић, *н.д.*, 335.

⁷⁹ *Изложбе Архива Србије 1948–2018*, приредиле Јелица Рељић и Љубинка Шкодрић, Београд, 2019, 225.

⁸⁰ *Депо Архива Србије. Нова сазнања*. Каталог изложбе, 15. децембар 2008, Београд, 2008, 15.

и прикупљање докумената династије Обреновић још увек није завршен процес и одвија се и данас.⁸¹ Може се, на крају, приметити да је сачувана и пронађена архивска грађа углавном приватног карактера и да није спадала међу она документа која су могла дискредитовати политичке и јавне личности тога доба или боље сведочити о спољној и унутрашњој политици два последња Обреновића.

РЕЗИМЕ

Архивска грађа која се налазила у поседу краља Александра Обреновића, после Мајског преврата 1903. године, постала је важно и осетљиво политичко и друштвено питање. Покушаји да се она комисијски попише, вести које су се шириле у јавности о могућности да она буде злоупотребљена, бојазан чланова комисије за попис да ће неформална предаја архиве угрозити њихов већ уздрмани интегритет, као и настојање власти да овај поступак оконча што брже и уз избегавање процедуре, могу се посматрати заједно у ширем контексту са даљом судбином ове архиве. Њен нестанак током Првог светског рата, затим прикупљање делова, о чему су знали само појединци, а онда поново расипање током новог рата и покушаји да се поново поврати и прикупи, болно су сведочанство о судбини архивске грађе у бурним временима и нестабилним друштвима. Све фазе које су обележиле судбину архиве краља Александра одликовале су велика несистематичност и дезорганизација, уз недостатак јасне свести о значају посла, вредности докумената и ненадокнадивим пропустима и траговима које су предузети поступци остављали. Бројне тешкоће, порази у борби са ратном судбином, али и друштвеним и државним немаром, незнањем или политичким интересом, тек су понекад успевали да буду превладани и да остану ситни трагови за будућност и примери да су постојали другачији приступи и начини размишљања.

Од архиве краља Александра остала је углавном сачувана и доступна приватна преписка која у великој мери представља значајно сведочанство о карактеру и животу овог владара. Документа која би боље сведочила о спољној и унутрашњој политици коју је водио или планирао да води, остала су ван видокруга јавности и можда за дуже време или заувек изгубљена.

⁸¹ Током августа 2021. године медији су пренели вест да је посредством Министарства спољних послова Републике Србије за Историјски музеј Србије откупљен монограм краљице Драге који је нестао 1903. године, а који је изложен на једној аукцији. Истом приликом је објављено да су током јула 2021. на једној аукцији откупљени једно писмо краљице Наталије и једно писмо краља Милана, као и да је преко амбасаде у Швајцарској откупљена документација у вези са краљицом Драгом, а која је припадала оставштини њене сестре Ане Луњевице, и да ће наведена документација такође бити предата Историјском музеју Србије.
<https://www.novosti.rs/c/kultura/vesti/1028718/dragin-monogram-vracen-srbiju-vredni-predmeti-koji-pripadali-dinastiji-obrenovic-otkupljeni-istorijski-muzej> (приступљено 11. 9. 2021)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- *Архив Србије 1900–2000*, Београд, 2000.
- Архив Југославије: Фонд Министарство иностраних дела (334), Збирка др Војислава Јовановића Марамбоа (335)
- *Божидар Прокић 1859–1922. У фондовима и збиркама Архива Србије. Поводом 120 година од оснивања Државне архиве*, приредила Љубинка Шкодрић, Београд, 2018.
- *Водич кроз збирке Архива Југославије*, Београд, 2007.
- Државни архив Србије: Фонд Председништво Министарског савета (ПМС), Фонд Државни архив Србије (ДАС), Фонд Министарство просвете и вера 1941–1944 (Г-3), Збирка Војислава Јовановића Марамбоа
- *Државна архива НР Србије 1900–1950*, уредио Милорад Шошкић, Београд, 1951.
- *Депо Архива Србије. Нова сазнања*. Каталог изложбе, 15. децембар 2008, Београд, 2008.
- *Историја фондова Архива Србије 1900–1922*, приредила Љубинка Шкодрић, Београд, 2019.
- *Изложбе Архива Србије 1948–2018*, приредиле Јелица Рељић и Љубинка Шкодрић, Београд, 2019.
- Живојиновић, Драгољуб. *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини 1903–1914. године*, Београд, 2003.
- Исаиловић, Благоје, Момчило Митровић, Љубинка Шкодрић. *Архив Србије 1898–2018. Историја институције*, Београд, 2019.
- Јовановић Стојимировић, Милан. *Дневник 1944*. Рукописно одељење Матице српске
- Јовановић, Владимир. „Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновића“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3, 2007, 32-46.
- Јовановић, Војислав Марамбо. *Потрага за украденом историјом. Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији*, Београд, 2010.
- Јовановић Стоимировић, Милан. *Силуete старог Београда*, Београд, 1971.
- Поповић Обрадовић, Олга. *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд, 1998.

- Поповић Петковић, Радмила. *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд, 1972.
- Рајић, Сузана. *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова. Сукобљени светови*, Београд, 2014.
- Стојановић, Дубравка. *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд, 2003.
- Тодоровић, Пера. *Огледало. Зраке из прошлости*, приредила Латинка Перовић, Београд, 1997.
- Христић Н., Коста. *Записи старог Београђанина*, Београд, 1937.

Ljubinka ŠKODRIĆ, PhD

DESTINY OF THE ARCHIVAL MATERIAL OF KING ALEKSANDAR OBRENOVIĆ

Summary

The archival material that was in possession of King Aleksandar Obrenović became important and sensitive political question after the May Coup in 1903. Attempts for it to be catalogued by the commission, the news that were spreading in public about the possibility that it could be abused, fears of the members of the commission for cataloguing that unofficial submission of the archive could threaten their shaken integrity, so as authorities' efforts to end this process as soon as possible while avoiding proper procedure, can be viewed in a broader context regarding further destiny of this archive. Its disappearance during the First World War, then collecting its parts about which only few individuals knew, its dissipation again during the next war and attempts to regain and collect it again, are painful testimony to the destiny of archival material in turbulent times and unstable societies. All phases that marked the destiny of King Aleksandar's archive are characterized with disorganization, lack of a clear idea about the importance of the works, the value of documents and about the irreparable shortcomings and traces the actions that were taken have left. Numerous difficulties, its war destiny, but also social and state's neglect, ignorance and lack of political interest only sometimes managed to be overcome so that small traces for the future could remain and examples that different approaches and ways of thinking once existed.

From King Aleksandar's archive his private correspondence remained preserved and available which is, to a large extent, important testimony of king's character and life. The documents that could testify about domestic and international politics he led or planned to lead remained out of the public scope for a longer period of time or are lost forever.

ARHIVSKA GRAĐA HISTORIJSKOG ARHIVA SARAJEVO NA ORIJENTALNIM JEZICIMA

38

Apstrakt: Arhivska građa na orijentalnim jezicima Historijskog arhiva Sarajevo proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine u kategoriji *Pokretno dobro* od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine 15. jula 2009. godine.

Namjera autorice je napraviti sveobuhvatan prikaz arhivske građe sa informacijama o vrsti arhivske građe, njenoj količini, fizičkom stanju, stepenu sredenosti, načinu formiranja zbirke i fondova, njihovom sadržaju, načinu sređivanja i obrade, te informativnim sredstvima. Najviše plijene pažnju rukopisne zbirke čija djela mahom potiču iz velikih islamskih centara, ali je značajan broj i onih koji su nastali u našim krajevima. Djela autora sa naših prostora zaslužuju posebnu pažnju, stoga će se njima detaljnije pristupiti, te će se u radu naći prevedeni dijelovi nekih od rukopisa. Fragmenti nekih od raritetnih i unikatnih primjeraka prikazat će se kroz ilustraciju u vidu priloga.

Ključne riječi: *orijentalni jezici², osmanski jezik³, zbirka, fond, dokumenti, rukopisna arhivska građa*

FONDOVI I ZBIRKE NA ORIJENTALNIM JEZICIMA

Redoslijed predstavljanja fondova i zbirke na orijentalnim jezicima, ako bi se za kriterij uzimala njihova važnost i značaj, bilo bi teško utvrditi. Razlog leži u činjenici da je sadržaj i jednih i drugih krajnje raznolik, pa ih je nemoguće porediti po kvaliteti. U Arhivu se čuva ukupno devet zbirki i trinaest fondova na orijentalnim jezicima. U zbirke spadaju Zbirka rukopisâ, Zbirka rukopisa i knjiga Mehmeda Teufika Okića⁴, Zbirka *Acta Turcica*, Zbirka deftera⁵, Zbirka vakufnama⁶, Zbirka vasijetnama⁷, Zbirka dokumenata prof. Hamdije Kreševljakovića⁸, Zbirka foto-snimaka dokumenata osmanskog perioda iz

¹ viša arhivistkinja, elma.dervisbeg@gmail.com

² arapski, perzijski i turski jezik

³ Jezik Osmanske Carevine, bio u upotrebi od početka XIII do početka XX stoljeća.

⁴ bosanskohercegovački teolog i intelektualac

⁵ Defteri – zvanične knjige administracije i finansija, zapisnici i protokoli, pojedinačni akt koji ima karakter spiska, popisa ili obračuna, Historija osmanske države i civilizacije I, 1049.

⁶ Vakfija ili vakufnama – dokument o osnivanju vakufa i upravljanju njime, zadužbinska povelja, Historija osmanske države i civilizacije I, 1058.

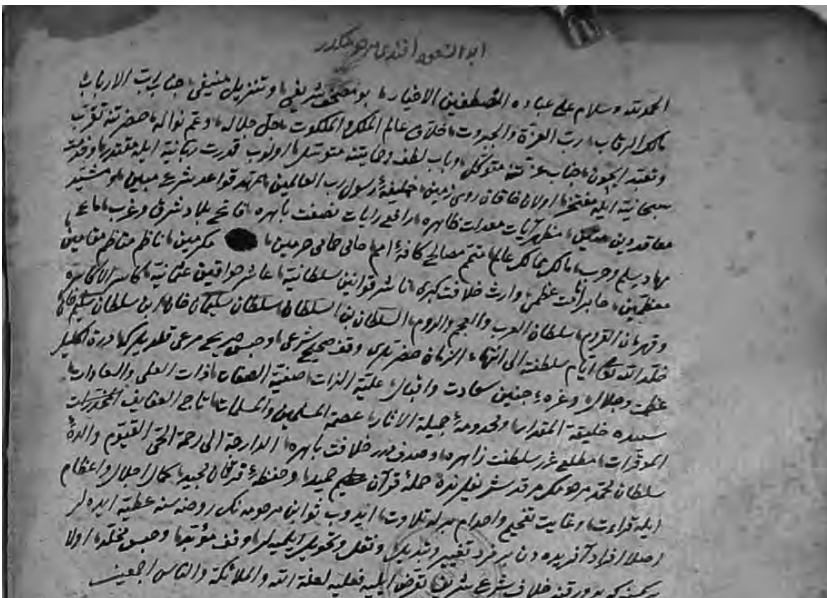
⁷ vasijetnama – oporuka, testament (prim. aut.)

⁸ bosanskohercegovački akademik, historičar

Dubrovačkog arhiva, te Zbirka štampanih knjiga na orijentalnim jezicima koja, po broju bibliotečkih jedinica, nadmašuje sve gore navedene.

Zbirku rukopisâ čine 802 kodeksa⁹ sa 1305 rukopisnih dijela. Ova zbirka je obrađena kroz dva svëska kataloga i to *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijskog arhiva Sarajevo – svezak prvi*, obrađenih od strane Mustafe Jahića i izdatog 2011. godine, te *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa – svezak drugi*, obrađenih od strane Hase Popare i izdatog 2011. godine. Katalozi su urađeni tako da prvi svezak tretira kjiževna djela, djela iz gramatike, sintakse, rječnike orijentalnih jezika, historijska i kaligrafska djela, ali i prirodne nauke, potom okultne poput astrologije, tajanstvenih nauka, tumačenja snova i kabalistike. Drugi svezak okrenut je teološkim naukama – proučavanje Kura'na, islamske tradicije (hadisa), te djela iz različitih pravnih oblasti i disciplina. Kao zgodan primjerak iz zbirki vakufnama može nam poslužiti vakufnama sultana Sulejmana Zakonodavca (vl. 1520–1566) o zaviještanju *Mushafa*¹⁰ za turbe¹¹ majke sultana Mehmeda Fatiha. Vakufnama je napisana dijelom na turskom, a dijelom na arapskom jeziku. Prema bilješci napisanoj crvenom bojom na početku teksta, sastavio ju je šejh-ul-Islam Abu as-Sud al-Imadi (umro 982/1574. godine).¹² Vakufnama sultana Sulejmana Zakonodavca dostupna je u prilogu.¹³

39

Prilog 1

Historijski arhiv Sarajevo (HAS); Orijentalna zbirka (OZ), R-103

⁹ više rukopisa objedinjeno u jednoj knjizi (prim. aut.)

¹⁰ sveta knjiga u Islamu (prim. aut.)

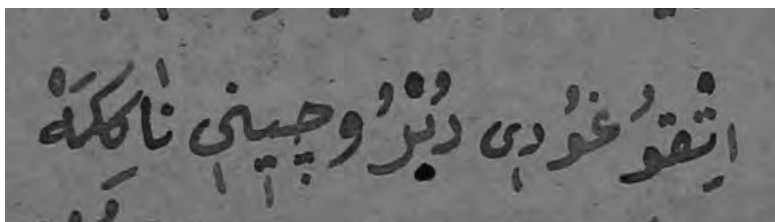
¹¹ grobnica, mauzolej sagrađena obično za nekog velikana (prim. aut.)

¹² *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijskog arhiva Sarajevo*, Svezak 2, London - Sarajevo, 2011, 548.

¹³ Vidi prilog 1

Jedan u nizu interesantnih primjeraka iz zbirke rukopisa je i prvi stihovani bosansko-turski rječnik *Magbul-i arif* iz 1631. godine. Napisao ga je bosanski alhamijado¹⁴ pjesnik Muhamed Hevai Uskufi. Rječnik je u narodu poznat i pod imenom Potur Šahidija. Ovaj rječnik je prvi u Bosni i Hercegovini i kod Južnih Slavena samostalni dvojezični rukopisni rječnik napisan u stihu štokavskim dijalektom. Ovim svojim djelom Hevai je postavio prve temelje bosanskohercegovačke lingvističke discipline – leksikografije bosanskog jezika¹⁵. Njegov rječnik jest dvojezičan bosansko-turski, odnosno tursko-bosanski rječnik koji je stihovan trećim arapskim jezikom, tj. rađen je u skladu za zakonitostima arapske metrike koja je preuzeta i u osmanskoj književnosti. Prema njenim zakonitostima, postojalo je šesnaest metrova, preuzetih iz arapske poezije i na osnovu njih se kasnije razvilo još nekoliko varijanti u poeziji na osmanskom jeziku. U Historijskom arhivu Sarajevo čuva se pet prijepisa ovog djela.¹⁶ Kao što je vidljivo iz signatura rukopisa, svi spadaju u *Zbirku rukopisâ*, osim rukopisa pod oznakom OZ; MTO R-25 koji spada u *Zbirku rukopisa i knjiga Mehmeda Teufika Okića*.

Karatketistika ovog djela je i u tome što se svako poglavlje, od njih trinaest, završava savjetom ili aforizmom. I ove mudre izreke pisane su na oba jezika i imaju za cilj da budu dopadljive, te budu usvojene od strane čitatelja. U današnjem vremenu, ovo djelo je vrijedno pažnje ne samo kako bi se proučavalo kao leksikografsko djelo, već se može posmatrati i sa aspekta kulturne historije.¹⁷

Prilog 2

Historijski arhiv Sarajevo; Orijentalna zbirka, R-51

I tko godi dobro čini, naći će

U zbirci rukopisa nalaze se prijepisi dijela nekih od najvećih imena bosanske književnosti iz perioda osmanske vladavine. Neki od njih su Hasan Kaimija, Hasan Zijai Mostarac, Alaudin Ali-dede Bošnjak, Hasan Kafija Pruščak, Hasan Kaimija, Šejh Muhamed Užičanin itd. Ovdje ćemo obratiti pažnju na Zbornik pjesama Hasana Kaimije koji se čuva u Historijskom arhivu Sarajevo. Naime, ovo djelo broji na desetine prijepisa koji se nalaze u arhivima i bibliotekama diljem svijeta. Osim toga, jedanaest prepisa je utvrđeno

¹⁴ Alhamijado poezija – poezija Bošnjaka na bosanskom jeziku pisana modificiranim arapskim pismom arebicom, *Antologija bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1997, 279.

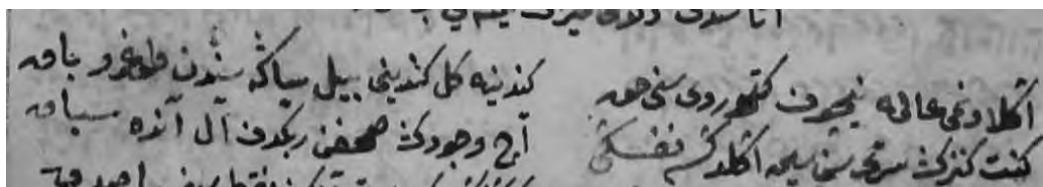
¹⁵ Muhamed Hevai Uskufi, 1631, *Bosansko-turski rječnik*, Tuzla, 2011, 39.

¹⁶ Historijski arhiv Sarajevo; Orijentalna zbirka, R-51, HAS; OZ, R-150, HAS; OZ, R-371, HAS; OZ, R-607 i OZ; MTO R-25.

¹⁷ Vidi prilog 2

u Republici Turskoj, jedan u Azerbejdžanu, četiri u Bosni i Hercegovini, a prema tvrdnjama Jasne Šamić, rukopise ovog djela moguće je naći još u Kairu, Bratislavi, Parizu, Zagrebu, Tbingenu, Upsali, Taškentu i Marburgu.¹⁸ Budući da se radi o djelu koje je nastajalo u prvoj polovini XVII stoljeća, mnoštvo prijepisa upućuje na široku rasprostranjenost i popularnost Kaimijine poezije. To nije ni čudno budući da se radilo o jednostavnoj formi koja je imala namjeru da prenese moralno-didaktičku poruku i da bude lako razumljiva običnom, prosječnom čitatelju.

Primjer jednog stiha:¹⁹

Prilog 3

Historijski arhiv Sarajevo; Orijentalna zbirka, R-802

Prevod stihova:

<i>Jesi li shvatio zašto te</i>	<i>Bio sam skriveno blago tajni</i>
<i>Istina na ovaj svijet donijela?</i>	<i>Blago ćeš i sam postati ako si spreman</i>
<i>Sebi dođi, sebe spoznaj i pravo</i>	<i>sebe spoznati</i>
<i>Na sebe kroz sebe pogledaj!</i>	<i>Otvoriše se stranice Knjige postojanja</i>
	<i>U njoj si od Boga pouku uzeo!</i>

Nadalje, zbirka rukopisa obiluje i prijepisima svetog teksta Kur'ana. Arhiv posjeduje ukupno 36 rukopisa od kojih je najstariji iz 1513, a najmlađi iz 1872. godine. U nastavku možemo vidjeti izgled jednog od njih u dijelu sure (poglavlja) El-Alek iz Kur'ana.²⁰

Zbirka rukopisa različitog je porijekla i formirala se kroz dugi niz godina. Obuhvata vremenski raspon od XVI do XX stoljeća. Čuva se u 105 arhivskih kutija, odnosno čini cca 11 dužnih metara građe. Radi se o katalogiziranoj arhivskoj građi dostupnoj za istraživanje. Zbirka je skenirana.

Zbirka vakufnama i vakufnama sa prevodima otkupljena je 1963. godine od Alije Bejtića, bosanskohercegovačkog historičara, orijentaliste i novinara. Obuhvata vremenski raspon od 1555. do 1875. godine. Čuva se u jednoj arhivskoj kutiji, odnosno čini je cca 0,1 dužni metar građe. Radi se o djelimično sređenoj građi dostupnoj za istraživanje, ali koja posjeduje samo sumarne inventare. Zbirka je skenirana.

Zbirka vasiyetnama (oporuka) otkupljena je 1955. godine od Zibe Čučak, prethodne vlasnice iz Sarajeva. Obuhvata vremenski raspon od 1699. do 1908. godine. Čuva se

¹⁸ Šamić, J. *Divan de Ka'imi. vie et oeuvre d'un poete bosniaque du XVIIe siècle*, Paris, 1986, 37.

¹⁹ Vidi prilog 3

²⁰ Vidi prilog 4

Prevod teksta sure El-Alek – Ugrušak:

U ime Boga, Milosnika Svemilosnoga!

1. Čitaj, u ime svoga Gospodara, koji stvara -
2. stvara čovjeka od ugruška!
3. Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj,
4. koji podučava peru,
5. koji čovjeka podučava onome što ne zna.
6. Uistinu, čovjek se uzobijesti
7. čim se neovisnim osjeti,
8. a Gospodaru tvome će se, doista, svi vratiti!
9. Vidje li ti onoga koji brani
10. robu da molitvu obavi?
11. Reci mi ako on misli da je na pravome putu,
12. ili ako traži da se kumirima moli,
13. reci mi, ako on poriče i glavu okreće –
14. zar on ne zna da Allah sve vidi?
15. Ne valja to! Ako se ne okani, dohvatit ćemo ga za kiku,
16. kiku lažnu i grijesnu,
17. pa neka on pozove društvo svoje –
18. Mi ćemo pozvati zebanije.
19. Ne valja to! Ti njega ne slušaj, već molitvu obavljaaj i nastoj da se Gospodaru svome približiš!*

Prilog 4

Historijski arhiv Sarajevo; Orijentalna zbirka, R-142

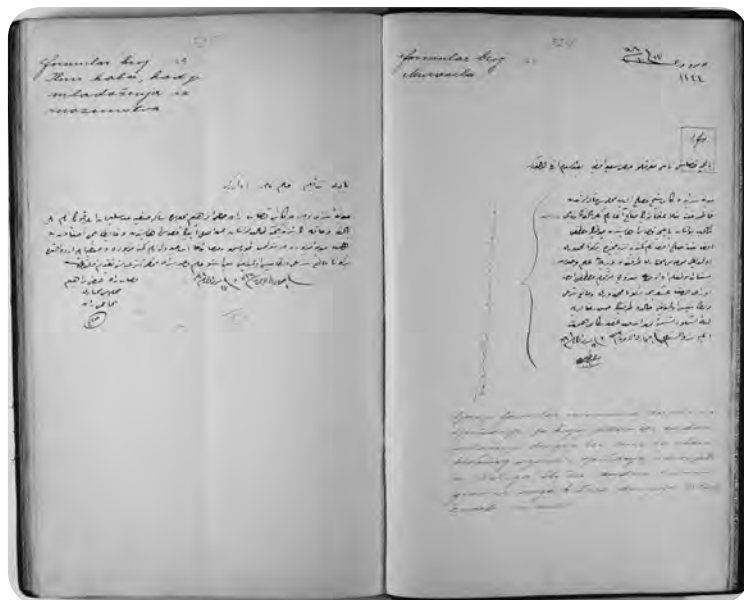
u jednoj arhivskoj kutiji, odnosno čini je cca 0,1 dužni metar građe. Radi se o djelimično sređenoj građi dostupnoj za istraživanje, ali koja posjeduje samo sumarne inventare. Zbirka je skenirana.

Zbirka deftera obuhvata vrlo raznolike bilježnice, registre, protokole, trgovačke knjige i sl. Brojem prednjače trgovačke i zanatlijske bilježnice uglednih trgovačkih porodičnih firmi. U ovoj zbirci nalaze se i defteri sarajevskih vakufa. Naročitu vrijednost predstavlja pet deftera sarajevskog saračkog esnafa za period od 1726. do 1823. godine, potom šest sidžila²¹ i to sidžil Temišvarskog kadiluka za period 1651–1653, tri sidžila vi-sočkog šerijatskog suda iz 1622, 1839. i 1868. godine i dva nepotpuna sidžila Livanjskog kadiluka iz 1871. i 1872–1874. godine. Zbirka još uvijek nije digitalizovana.

Zbirka deftera različitog je porijekla i formirala se kroz dugi niz godina. Obuhvata vremenski raspon od 1468. do 1920. godine. Čuva se u 30 arhivskih kutija, odnosno čini cca 3 dužna metra građe. Radi se o sređenoj građi dostupnoj za istraživanje koja posjeduje

²¹ sidžil – sudski protokol (prim. aut.)

* Kur'an s prevodom Besima Korkuta, Sarajevo: El-Kelimeh, 2000, 597.

Prilog 5

*Historijski arhiv
Sarajevo; Orijentalna
zbirka, Zbirka testera
(T)-202*

43

analitičke inventare. Zbirka je skenirana. U nastavku možemo vidjeti izgled stranice Šerijatskog suda Sarajevo iz 1898. godine na turskom i na bosanskom jeziku.²²

Zbirka Acta Turcica je zbirka dokumenata organa lokalne uprave i organa centralne vlasti: fermani²³, berati²⁴, bujuruldije²⁵, hudžeti²⁶, ilami²⁷, murasele²⁸ itd. Zbirka je različitog porijekla i formirana je kroz dugi niz godina. Obuhvata vremenski raspon od XVI do XX stoljeća. Čuva se u 9 arhivskih kutija, odnosno čini cca 1 dužni metar građe. Radi se o sredenoj građi dostupnoj za istraživanje koja posjeduje analitičke inventare. Zbirka je skenirana.

U ovoj zbirci čuva se i najstariji dokument u Arhivu, a to je emernama (zapovijed) o slobodi vjeroispovijesti iz 1531. godine. Na poledini ovog dokumenta nalazi se pečat Gazi Husrev-bega. Prevod i izgled emername slijedi u nastavku.²⁹

Zbirka rukopisâ i knjigâ intelektualca Mehmeda Teufika Okića posjeduje 168 ko-deksa koji sadrže 240 djela. Dio Zbirke sa štampanim knjigama sadrži 555 knjiga i to 350 na arapskom, 194 na turskom, 11 na perzijskom i 2 knjige na bosanskom jeziku. Zbirka je preuzeta u Arhiv 1972. godine kupovinom od Muhameda Okića. Vremenski raspon je od 1495. do 1932. godine. Čine je 23 arhivske kutije i 555 knjiga, odnosno čini cca 1 dužni metar građe. Radi se o sredenoj građi dostupnoj za istraživanje koja posjeduje analitičke inventare. U toku je izrada kataloga za ovu zbirku.

²² Vidi prilog 5

²³ ferman – sultanska naredba (prim. aut.)

²⁴ berat – dekret (prim. aut.)

²⁵ bujuruldija – vezirska naredba (prim. aut.)

²⁶ hudžet – sudska odluka (prim. aut.)

²⁷ ilam – sudsko rješenje (prim. aut.)

²⁸ murasela – sudski poziv (prim. aut.)

²⁹ Vidi prilog 7

Prilog 6

Historijski arhiv Sarajevo; Orijentalna zbirka, Zbirka Acta
Turcica 229

Prijevod:

„Gospodinu naibu časnog šerijata, uglednicima, učenim ljudima i sudcima u fojničkom i kreševskom kadiluku, neka im se ugled poveća!

(Ova se zapovijed upućuje) i časnom zastupniku emina (ime mu nečitljivo), kojemu neka se vlast poveća. Poslije pozdrava i izraza poštovanja saopćuje se sljedeće:

U posljednje vrijeme svećenici u Fojnici i tamošnjim krajevima došli su ovamo i izjavili da su od starina po starom običaju obilazili od crkve do crkve i od sela do sela i vršili ono što je uobičajeno (apostolat), ali su ih u tome počeli sprečavati ljudi i službenici sadašnjeg emin-bega. Tako se oni žališe da ih uznemiruju.

(Povodom ovih žalbi) potrebno je da stvar izvidite kako bi spomenuti svećenici mogli od crkve do crkve i od sela do sela da obilaze i vrše ono što je uobičajeno i kako su to i do sada činili i kako je njihovim nevjerničkim propisim određeno.

(Zapovijeda vam se) da nikoga od njih protivno od ovog (ove bujuruldiye) ne uznemirujete i da im ne dosadujete. Toliko na znanje i na ravnanje.

Pisano početkom mjeseca safera 928. (938).h.g. u mjestu Sarajevu.“*

Većina dijela u ovoj zbirci su djela vjersko-didaktičke naravi, ali nije zanemariv ni broj historijskih i pravnih, preciznije dijela šerijatskog prava.³⁰ Potom, tu je i značajan broj rječnika i književnih dijela. Ovdje upravo izdvajamo djelo Đulistan, glasovitog perzijskog pjesnika iz XIII stoljeća Sadija Širazija koji ulazi u red najvećih pjesnika Irana, ali i cijeloga svijeta. Njegovu poeziju krasi pozivi na mir, jedinstvo i dobro. U porukama Sadija Širazija lako se prepoznaju poruke kur'anskog teksta i islamske tradicije. Rukopis OZ; MTO 119 potiče iz 901/1495. godine, ima 200 listova, kartonski povež, dimenzije listova su 17x12 cm, a pisan je stilom *nestalik*. Kupljen je u Travniku 1735. godine. Ru-

³⁰ islamsko vjersko pravo

* Glasnik VIS-a br. 3-4 iz 1969. Osman A. Sokolović: „Nekoliko dokumenata o toleranciji naših predaka“, 100.

kopis OZ, MTO 159 je iz 1030/1621. godine, ima 150 listova, pisan je stilom *nestalik*, ima kožni povež sa rozetama, a dimenzije listova su 20x13 cm. Prva dva lista ispunjena su bilješkama, a na marginama teksta nerijetko su dodavane glose.

Đulistan, u doslovnom značenju ružičnjak³¹, prozno je djelo protkano stihovima; to je zbornik kratkih priča (hikaja) i pjesničkih aforizama u kojima se rimovana proza prepliće sa stihovima; po karakteru tih aforizama i sadržini priča, spada u poučna didaktička djela.³² Đulistan je, po svom duhu, pun života i ideja kako ga iskoristiti a biti i ostati ljudski čestit.³³

Primjer jednog takvog stiha:

Neki car upita pobožnjaka: „Razmišljaš li ikad o meni?“ Pobožnjak odgovori: „Da, uvijek kada zaboravim Boga.“

Posvuda luta onaj koga je On u sebi odagnao;

*Onoga koga sebi priziva, ne tjera ga tuđim vratima.*³⁴

U prilogu se nalaze prve stranice ova dva rukopisa^{35, 36}.

Prilog 7

Historijski arhiv Sarajevo; Orijentalna zbirka, Zbirka Mehmeda Teufika Okuča (MTO) - 119

Prilog 8

Historijski arhiv Sarajevo; Orijentalna zbirka, MTO – 159

Nadalje, u Arhivu se čuva Zbirka dokumenata prof. Hamdije Kreševljakovića, jednog od najčuvenijih historičara Bosne i Hercegovine. Zbirka obiluje administrativnim

³¹ gül (perz. ruža, stan) – sufiks iz perzijskog jezika za označavanje mjesta gdje se nešto događa ili gdje se nešto nalazi

³² Trako, Salih. Đulistan, Šejh Sadi Širazi. Sarajevo: El-Kalem, 1989, 12.

³³ Trako, Salih. Đulistan, Šejh Sadi Širazi. Sarajevo: El-Kalem, 1989, 13.

³⁴ Trako, Salih. Đulistan, Šejh Sadi Širazi. Sarajevo: El-Kalem, 1989, 73.

³⁵ Vidi prilog 7

³⁶ Vidi prilog 8

aktima osmanske uprave kao što su fermari, berati, bujuruldije. Zbirka je preuzeta 1956. godine otkupom od prof. Hamdije Kreševljakovića, a u periodu od 1960. do 1962. godine otkupom od negove supruge Razije Kreševljaković. Vremenski raspon građe je od 1531. do 1913. godine, čuva se u pet arhivskih kutija, odnosno čini cca 0,5 dužnih metara građe. Radi se o sređenoj građi dostupnoj za istraživanje koja posjeduje analitičke inventare. Zbirka je skenirana.

Zbirka foto-snimaka dokumenata osmanskog perioda iz Dubrovačkog arhiva sastoji se od 252 foto-snimaka raznih dokumenata značajnih za proučavanje Sarajeva i to iz perioda XVI, XVII i XVIII stoljeća. U Arhiv je preuzeta 1957. godine kupovinom od Hazima Šabanovića, bosanskohercegovačkog historičara i orijentaliste, čuva se u jednoj arhivskoj kutiji, odnosno čini cca 0,1 dužni metar građe. Radi se o djelimično sređenoj građi koja posjeduje sumarni inventar. Zbirka još uvijek nije digitalizovana.

46 Zbirka štampanih knjiga na orijentalnim jezicima broji 1630 bibliotečkih jedinica inventariranih i obrađenih po UDK sistemu. Knjige se odnose na najrazličitije oblasti počevši od filologije orijentalnih jezika, pa sve do geografije, prava i lijepe književnosti.

Fond Hadži-Sinanove tekije³⁷ je u Arhiv preuzet 1959. godine i to otkupom od Munire Misirlić, supruge preminulog šejha³⁸ ove tekije Misirlića. Hadži-Sinanova tekija sagrađena je u prvoj polovini XVII stoljeća. Njenom izgradnjom upravljao je imućni sarajevski trgovac hadži-Sinan, a izgradnju je finansirao njegov sin Mustafa, tada velikodostojnik u sviti sultana Murata IV. Građa obuhvata period od 1592. do 1945. godine. Čuva se u 31 arhivskoj kutiji, odnosno čini cca 3 dužna metra građe. Radi se o sređenoj građi dostupnoj za istraživanje koja posjeduje analitičke inventare. Zbirka je skenirana.

Fond Skender-pašinog vakufa, bosanskog namjesnika i vojskovođe, u Arhiv je preuzet 1962. godine i to otkupom od ranije vlasnice Almase Imamović. Građa je obuhvata period od 1861. do 1930. godine. Čuva se u dve arhivske kutije, odnosno čini cca 0,2 dužna metra građe. Radi se o sređenoj građi dostupnoj za istraživanje koja posjeduje analitičke inventare. Zbirka je skenirana.

Osim gore navedenih zbirki i fondova, Arhiv čuva još porodične fondove uglednih sarajevskih porodica *Bakarević*, *Džebo*, *Džinić*, *Fadilpašić*, *Glođo-Svrzo*, *Hadžišabanović*, *Handžić*, *Kabadaja*, *Krečo*, *Kumašin*, *Mravović*, *Pertev*, *Saračević*, *Užičanin-Kreševljaković* i *Zildžić*. Ova arhivska građa je neiscrpan izvor podataka o historiji grada Sarajeva. Daje uvid u ekonomske tokove, podatke o sigurnosnoj situaciji, kulturnom životu, običajima, kretanju stanovništva i mnoštvu raznolikih tema na bazi kojih se mogu raditi istraživanja. Radi se o cca 7 dužnih metara građe koja se nalazi u sređenom stanju, koja je skenirana i posjeduje prateće analitičke inventare.

³⁷ tekija – bogomolja, mjesto okupljanja derviša, mjesto obavljanja vjerske ceremonije (prim. aut.)

³⁸ šejh – pročelnik reda, vođa derviša (prim. aut.)

REZIME

U ovom radu pokušao se dati popis i opis arhivskih fondova i zbirki. Iz gore izloženih podataka možemo primjetiti da su zbirke i fondovi Historijskog arhiva Sarajevo formirane prema načinu ulaska u Arhiv (otkupa, poklona), da su to zapravo preuzete kolekcije arhivske građe koje su nastajale kod ranijih vlasnika i da se nisu obrazovale prema vrsti dokumenata ili temi na koju se odnose. Digitalizacija građe otvara mogućnosti formiranja i sastavljanje zbirki od digitalnih dokumenata prema njihovoj vrsti, a potom izradi naučno-obavještajnih sredstava prema temama tzv. *tematskih vodiča*, što smatramo da može uveliko olakšati i skratiti posao istraživača, ali i probuditi interes za konkretnu temu kod šire javnosti. Građa na orijentalnim jezicima često biva zapostavljena i zbog složenog problema čitanja pisma na kojem je pisana djeluje apstraktno, pa time ostaje nepoznata i za same arhiviste, a naročito za širu javnost. Ovaj rad je imao za cilj da opiše i obavijesti šta se od građe na orijentalnim jezicima može naći u Historijskom arhivu Sarajevo, a zatim da približi i učini manje stranim sadržinu izdvojenih dokumenata i djela na koje se skrenula pažnja. Zadržali smo se više na rukopisnoj građi, jer smo zbog ograničenog prostora porodične fondove ovdje samo poimenično nabrojali, a njihovo prelistavanje ostavili za neki naredni put.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

- Historijski arhiv Sarajevo (HAS)
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Orijentalna zbirka (OZ), Zbirka Acta Turcica (ZAT) 228
- HAS, OZ, Zbirka deftera (T), 202
- HAS, OZ, Zbirka rukopisâ (R), 51; 802
- HAS, OZ, Zbirka rukopisâ i knjiga Mehmeda Teufika Okića (MTO), 119; 159

Literatura

- *Bosansko-turski rječnik – Muhamed Hevai Uskufi 1631.*, Tuzla, 2011.
- Dervišević, M. et al. *Vodić kroz fondove i zbirke Istorijaskog arhiva Sarajevo*, Sarajevo, 2003.
- *Dulistan, Šejh Sadi Širazi*, preveo Salih Trako, Sarajevo, 1989.
- *Historija osmanske države i civilizacije I*, priredio E. Ihsanoğlu, Sarajevo, 2004.
- *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijaskog arhiva Sarajevo*, sv. II, obradio Haso Popara, London – Sarajevo, 2011.
- *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijaskog arhiva Sarajevo*, sv. I, obradio Mustafa Jahić, London – Sarajevo, 2011.
- *Kur'an s prevodom Besima Korkuta*, Sarajevo, 2000.
- Sokolović, A. Osman. *Nekoliko dokumenata o toleranciji naših predaka*, Glasnik Visokog islamskog starješinstva br. 3-4, 1969.
- Šamić, J. *Divan de Ka'imi. vie et oeuvre d'un poete bosniaque du XVIIe siècle*, Paris, 1986.

Elma DERVIŠBEGOVIĆ, MA

ARCHIVAL MATERIALS OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF SARAJEVO IN ORIENTAL LANGUAGES

Summary

In this work we have tried to give the arrangement and description of archival fonds and collections. From what was said above we can notice that fonds and collections of the Historical Archives of Sarajevo were formed according to accession (purchase, donation), they are actually transferred collections of archival materials that originated earlier at previous owners and they were not formed according to the type of documents or subjects they relate to. Digitisation of archival materials opens up possibilities for forming and compiling collections of digitised documents according to their type, and then creation of finding aids - technical and informative means by themes, the so-called *thematic research guides* which we consider helpful in making the research easier and in shortening the time needed for research, but also in inciting public interest for a concrete theme. Archival materials in oriental languages are often neglected and, because of the complex problem of reading the script in which they were written down, they seem abstract and for that reason they remain unknown both to the archivists and broader public. This work has for its goal to describe and inform what archival materials in oriental languages can be found in the Historical Archives of Sarajevo, and then to make the content of the documents and works that were singled out seem less strange. We gave special attention to manuscripts and, because of the limited space, we have just enumerated family fonds individually, and we have left their *browsing* for some other time

ARHIV SRBA U HRVATSKOJ I ZAOSTAVŠTINA ERVINA PERATONERA

50

Apstrakt: Nakon književnoteorijskog uvoda, u radu su predstavljeni građa i aktivnosti zagrebačkog Arhiva Srba u Hrvatskoj. Zahvaljujući saradnji Srpskog narodnog vijeća (kao središnje organizacije za promociju ljudskih, građanskih i nacionalnih prava Srba) i Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ (kao njihove glavne kulturne, prosvetne i naučne ustanove), taj arhiv čuva, obrađuje i daje na raspolaganje istorijsku baštinu relevantnu za život srpske zajednice u Republici Hrvatskoj. Zbog toga je Arhiv Srba od izuzetne važnosti za proučavanje novije istorije srpsko-hrvatskih odnosa. Zamišljen kao ustanova na temeljima čijeg delovanja bi u perspektivi trebalo da bude osnovan istraživački centar, on je jezgro mreže u sklopu koje od 2018. deluje naučni časopis „Tragovi“.

Drugi deo rada osvrta se na Fond Ervina Peratonera, koji predstavlja jednu od značajnijih ličnih donacija Arhivu Srba u Hrvatskoj. Reč je o istoričaru umetnosti i publicisti koji je, između ostalog, bio i učesnik rasprava vođenih oko statusa književne i umetničke kritike. U radu su njegovi stavovi – izneti u polemici sa Svetozarom Petrovićem – analizirani kako iz naznačene teorijske, tako i iz vizure arhivskih materijala koji ih osvetljavaju na do sada nepoznat način.

Ključne reči: arhiv, književna teorija, poststrukturalizam, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Tragovi, Ervin Peratoner, Svetozar Petrović, Jugoslavija, marksistička književna kritika, filologija

čika Ljubi Romčeviću
(Krstinja, 1926 – Beograd, 2016)

Bilo bi preblago reći da se nauka o književnosti – kao neostvareni projekat kojem je trajanje, ugrubo gledano, omeđeno pojavom ruskog formalizma s jedne, odnosno teorije recepcije, s druge strane – klonila arhivskih institucija. Shodno vlastitoj aistoričnosti, ona nam je bezmalo zabranjivala ulazak u njih! Štaviše, pobunivši se početkom prošlog veka protiv pozitivističkih zastranjenja, najuticajniji su proučavaoci književnosti – insistirajući na semantičkoj autonomiji teksta i prevlasti tzv. unutrašnjeg pristupa – zapodeneduli ne samo paradoksalan krstaški rat protiv svoje majčice filologije, nego i takmičenje u preziru spram svih empirijskih, a naročito arhivskih istraživanja. Setimo se sa kakvom su se mešavinom užasavanja i duhovitosti (još uvek maltene golobradi) zagovornici formalnog metoda rugali uistinu gogoljevskom prizoru ostarelih, pogrbljenih i drščućih akademika koji su – gde drugde nego u mračnim i prašnjavim ruskim arhivima? – uporno preturali po ljubavnom životu mladog Puškina u nadi da će tako odgonetnuti tajnu pesnikove umetnosti. U tom smislu, ne treba da čudi što će tek u ovom veku izaći reprint knjige kakva je *Дон-Жуанский список А. С. Пушкина* (1923) P. K. Gubera. Koliko god nebitan

¹ vanredni profesor, brebanov@eunet.rs

bio, podatak o njoj, kao i naknadnoj izradi njenog elektronskog izdanja, ima težinu simptoma, pošto posredno, ali pouzdano ukazuje na promenu „paradigme“.²

Naime, mada je pominjano užasavanje bilo umnogome opravdano, a pomenuta duhovitost nezaboravna, počev od šezdesetih godina sve češće se postavljalo pitanje intelektualne cene koja je plaćena da bi se pozitivizmu zadao onako snažan udarac. Problem je bio u tome što su različiti ogranci *Literaturwissenschafta* oslonac pronašli u lingvistici kao „tvrdoj“ nauci koja je ex-filozofima nametnula novo razumevanje „književne činjenice“, svoju metodologiju i drugačiju terminologiju. Rezultati su u isti mah bili i ohrabrujući i pogubni. Bežeći uspaničeno od scile filologije, nauka o književnosti se ponizno priklonila haribdi nauke o jeziku. Programskim izrazom te pokorenosti ostaje formulacija s kraja pedesetih godina, prema kojoj je celokupna poetika samo deo lingvistike (up. Jakobson 1981: 18-51). Time je lingvistička „invazija“ dostigla vrhunac, da bi usledilo njeno opadanje. Ima li boljeg dokaza za to od činjenice da će i sâm Roman Jakobson tokom sedamdesetih, praktično pred smrt, priznati kako se, posle svega, oseća prevashodno – filologom?

51

Ali, kao što ni u svom vezivanju za lingvistiku nije predstavljalo izuzetak, proučavanje književnosti je i pri preskakanju vlastite lingvističke senke pratilo zbivanja na široj sceni, gde je u čitavoj humanistici tokom poslednjih pola stoleća sve upadljiviji „zaokret ka arhivu“, ako ne i prava „arhivska groznica“. Promeni su, kao što je poznato, presudno doprinela filozofska štiva koja su, u rasponu od četvrt stoleća, napisali Michel Foucault (*L'Archéologie du savoir*, 1969) i Jacques Derrida (*Mal d'archive: une impression freudienne*, 1995). Pritom nam je rani Foucault dao *epistemološku definiciju*, a pozni Derrida psihonaliitičko čitanje arhiva. U najkraćem, evo kako.

U „Uvodu“ *Arheologije znanja* obrazlaže se razlika između opšte istorije (fokusirane na kontinuitete) i disciplinâ kao što su istorija ideja, istorija nauke, pa i istorija književnosti (zaokupljenih diskontinuitetima). Foucaultov cilj nije bio da tu razliku (pre) naglasi, nego da skrene pažnju na promenu – ili, kako veli, „epistemološku mutaciju“ – odnosa prema dokumentima. Ako je opšta istorija doskora pokušavala da *spomenike* prošlosti pretvori u *dokumenta*, u naše je doba na delu obrnut proces, blagodareći kojem istorijsko saznavanje biva preobraženo u arheologiju. Ona se *diskursu* obraća kao spomeniku, što za posledicu ima *rasređivanje*: podiranje „istorijskog *a priori*“ i suvereniteta subjekta, koje dovodi do premeštanja akcenta na koncepte kao što su prag ili raskid, prelom ili preobražaj. Odatle i definicija po kojoj je arhiv „закон онога што може бити речено, систем који уређује појаву исказа као сингуларних догађаја“.³ Arhiv, dakle, *nije* ni suma dokumenata, ni puka ustanova: on ne čuva „događaj iskaza“ za neko docnije pamćenje, nego daje *sistem njegove iskazivosti*. Uostalom, po Foucaultu, istorija se ne odvija ni zakonito, ni slučajno, već „захваљујући целој једној игри односа својствених дискурзивној равни“.⁴ Utoliko se funkcija arhiva sastoji u objedinjavanju i diferenciranju samih diskursa.

² Pojam stavljam pod navodnike zbog toga što sam, pripremajući ovaj referat, primetio da su kolege-arhivisti katkada skloni da se nekritički odnose prema idejama Thomasa Kuhna. Za opasnosti koje takav odnos, odajući jedan tip prevaziđenog istorizma, sobom nosi, vidi: Svetozar Petrović, *The Concept of Paradigm in Literary Studies*, Metodološka misao u preseku. Sadašnji trenutak nauke o književnosti (ur. Branislava Milićić), Beograd 1988, 343-354. Napominjem da se i u prikazu različitih metodoloških orijentacija nadovezujem na istog autora i njegovu seminalnu *Privodu kritike* iz 1972. godine, o kojoj će više reči biti kasnije.

³ Мишел Фуко, *Археологија знања*, Београд и Сремски Карловци, 1998, 141.

⁴ Исто

O *ujedinjavanju znakova* govoriće i Derrida koji će tvrditi da je svaki arhiv skopčan ne samo s principom zadovoljstva, nego i s principom realnosti; ne samo s Erosom, nego i Tanatosom. Potonji u *Groznici arhiva* biva markiran kao *anarhivičan* i *arhiviolitičan*. Zašto? Zato što arhivi služe za očuvanje, ali i za „obesprisučenje“ dokumenata. Svaki arhiv unapred radi protiv sebe. Ili, da i mi posegnemo za deridijanskom aporijom: arhiv sebe čuva od sećanja koje sâm čuva! Osim toga, arhiv po Derridi *per definitionem* spaja topološko (jer je oznaka za mesto) i nomološko (jer je oznaka za zakon). *Arkhe*, podseća on, ponekad označava *začetak*, a ponekad *zapovest*; kao što i *arkheion* može značiti i *kovčeg* i *hram*. Još snažnije od Foucaulta, Alžirac će naglasiti i političku dimenziju arhiva: „Nema političke moći bez kontrole arhiva, osim sjećanja. Učinkovita demokratizacija uvijek se mjeri ovim ključnim kriterijem: participacija i pristup arhivu, njegovu ustanovljavanju i tumačenju“;⁵ zaključice on. Konačno, izumitelj dekonstrukcije će, u duhu Marshalla McLuhana (koga ne imenuje ni tamo gde se pita šta bi bilo drugačije da su Freud i njegovi savremenici znali za kompjuter i da nisu morali rukom ispisati hiljade pisama), isticati kako istinska funkcija arhiva nije u tome da skladišti i izlaže dokumenta, nego da ih, posredstvom različitih tehnika arhivizacije, proizvodi i ustanovljava. Opšta nauka o arhivu – koji je konstitutivno nasilan, nedovršen i samo prividno kontingentan – proizlazi iz ekonomije pamćenja.

Posve je razumljivo da će upliv tih, ovde samo ovlaš nabačenih poststrukturalističkih ideja, koje arhivisti radije zovu postmodernističkim,⁶ dovesti do toga da će i jačanje arhivskih impulsa u humanistici (a i šire) biti praćeno odsustvom *arhaične* slike o arhivu kao lokaciji gde odlazimo da bismo (pro)našli „istinu“. Ti su impulsi zacarili i u samoj umetnosti, na primer u post-borhesovskom i post-imperijalnom literarnom žanru „arhivske romanse“ (Peter Ackroyd, Julian Barnes, Kingsley Amis).⁷ Otuda je i proučavaocima književnosti, ali i istorije njenog proučavanja, odavno belodano u kojoj je meri kulturno pamćenje uslovljeno dejstvom psiholoških, političkih i, pogotovo nakon pojave digitalnih izvora, tehnoloških sila. Toga su više od drugih svesni predstavnici onih teorijskih usmerenja koja su poslednjih decenija iskazivala interesovanje za arhiv i arhivistiku: novog istorizma, nove filologije i kvantitativnog formalizma. Ono što je za te tri orijentacije karakteristično, jeste da – svaka na sebi svojstven način – osporavaju književni kanon. Poslednja to čini tako što podriiva binarnu opreku između *kanona* i *arhiva* (kojoj ću ovde posvetiti ceo jedan odeljak); druga ne pristaje na koncept dovršenog teksta; prvog je Shakespeare važniji kao socijalni, nego kao estetski fakticitet.

Kako tema mog izlaganja nije teorijska, ne nameravam da se upuštam u debatu ni sa Stephenom Greenblatom, ni sa njegovim imenjakom Nicholsom, a ponajmanje sa Francom Morettijem (čije teze smatram najproblematičnijima). Ono je ionako prvobitno bilo zamišljeno kao hronika arhivske avanture čiji sam akter nedavno – krećući se unutar jednog od manjih, ali ne i manje važnih rukavaca istraživanja kojim sam poslednjih godina zaokupljen – nehotično postao. Teorijskim konsekvencama, koje su se neplanirano

⁵ Jacques Derrida, *Groznica arhiva: Freudov utisak*, 15 dana 1-2, Zagreb, 2011, 41 n2.

⁶ Vidi npr. Terry Cook, *Archival Science and Postmodernism: New Formulations for Old Concepts*, Archival Science 1, Amsterdam, 2000, 3-24. U tom često citiranom radu autor usvaja teze svojih prethodnika (Eric Ketelaar, Oddo Bucci) po kojima je u arhivistici *deskriptivnu* „paradigmu“ (kao pozitivističku, fizičku i modernu) nasledila *funkcionalna* (kao istorijska, virtualna i postmoderna). Socijalne aspekte te promene Cook potom razmatra u drugom delu svog diptiha: *Fashionable Nonsense or Professional Rebirth: Postmodernism and the Practice of Archives*, Archivaria 51, Ottawa, 2001, 14-35.

⁷ Za teorijsko i istorijsko određenje *romances of the archive* vidi Keen, 2001.

ispostavile njenim sastavnim delom, pozabaviću se u zaključku. Pre toga moram ispuniti obećanje i predstaviti jedan konkretan arhiv i jedan konkretan arhivski fond.

O JEDNOM ARHIVU I JEDNOM ČASOPISU

Arhiv Srba u Hrvatskoj (ASH) osnovalo je 2006. godine Srpsko narodno vijeće (SNV), krovna organizacija za unapređenje i promociju manjinskih prava Srba u Hrvatskoj.⁸ Radi se samo o jednoj iz mreže institucija kakve su Centar za razvoj i investicije, Omladinska mreža Srba, Sportsko rekreativno društvo Srba u Hrvatskoj ili razni socijalni, humanitarni i programi poput Političke akademije. Arhiv je smešten u Zagrebu, gde je nedavno preseljen u ulicu Preradovićevu na broj 21. Celokupan njegov sadržaj, koji najvećim delom pripada periodu socijalističke Jugoslavije kao zajedničke države dveju nacionalnih zajednica, opisan je prema Međunarodnom standardu ISDIAH, a početkom 2008. Hrvatski državni arhiv mu je izdao licencu stvaraoca arhivskog gradiva. Uključen je i u Hrvatski informacijski arhivski sustav (HAIS).

53

ASH ne obuhvata samo građu nastalu delovanjem SNV-a, nego i onu koja potiče iz drugih ustanova – od Srpske pravoslavne crkve i Srpskog demokratskog foruma do *Documente* (Centra za suočavanje s prošlošću) i karlovačkog Odbora za ljudska prava (45 kutija) – ali i porodica i pojedinaca. Među tridesetak „zbirki izvornog arhivskog gradiva raznih osoba“ su i fondovi Divne Zečević, Milorada Pupovca, Svetozara Livade, Milana Radeke, Vojina Bakića, Slavka Goldsteina (49 kutija), Pere Kvrgića, Jovana Mirića, Mihaela Sobolevskog, Adama Dupala i drugih. Tu su i brojni audio-vizuelni i digitalni zapisi, pošto ASH prikuplja usmena svedočanstava o dešavanjima koja su od značaja za političku i kulturnu istoriju Srba u Hrvatskoj. Ne manjkaju ni materijali o narodnooslobodilačkoj borbi i njenoj spomeničkoj baštini, kao i ratnim zbivanjima tokom devedesetih godina prošlog veka. Najzad, ASH raspolaže bibliotekom od više hiljada knjiga i šarolikim *press*-materijalom, čuvajući sistematično i sva novinska i časopisna izdanja srpske zajednice (*Prosvjeta*, *Ljetopis SKD Prosvjete*, *Artefakti*, *Identitet*, *Bijela pčela*). Na novoj adresi nalazi se i izvrsno opremljena čitaonica.

U sklopu obimne izdavačke aktivnosti SNV, izuzev knjiga⁹ i *SNV Bulletina*, objavljuje i ugledni politički nedeljnik iliti „tjednik za racionalnu manjinu“ *Novosti*. No, ovde nam je – kako zbog njenog kvaliteta, tako i zbog činjenice da joj je suizdavač sâm ASH, te da su mnogi prilozi koji su u njoj objavljeni proistekli iz arhivskih uvida – najvažnije to što od 2018. godine SNV izdaje publikaciju pod nazivom *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*.

Časopis je akademski i izlazi dva puta godišnje. U njemu se štampaju originalni i pregledni naučni radovi, kao i prikazi knjiga. Glavni i odgovorni urednik je Dejan Jović, profesor zagrebačkog Fakulteta političkih znanosti i pisac knjiga *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)* (2003) i *Rat i*

⁸ Kao Nacionalna koordinacija vijeća srpske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, SNV je formiran 1997. godine, na osnovu odredbi Erdutskog sporazuma. Novembra 2020. SNV i ASH su organizovali konferenciju „Erdutski sporazum 25 godina kasnije“. U tri panela – istorijskom, naučnom i političkom – na njoj su sudelovali realizatori njegovog sklapanja, proučavaoci mirovnih reintegracija i predstavnici aktuelnih vlasti u Hrvatskoj i Srbiji.

⁹ Samo u poslednjih par godina štampana su sledeća izdanja: Branko Mamula, *Admiral s Korduna: bitke i sudbine* (2020); *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova* (2019); Milan Radanović, *Slavonijo, triput si gorila...: Kotar Podravska Slatina u Drugom svetskom ratu* (2019); Božidar Simić, *Srbi u Imotskoj krajini* (2019).

mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj (2017). Specifičnost *Tragova* leži u tome što su zamišljeni kao usko specijalistički (usmereni ka srpsko-hrvatskim relacijama), ali i multidisciplinarni, tako da u konačnici pokrivaju izuzetno širok spektar. U njima različitim metodologijama biva obrađivana istorijska, politikološka, pravna, ekonomska, kulturološka, medijska, umetnička, identitetska, verska i druga problematika. Kao i sve značajnije stručne publikacije, dostupni su na centralnom portalu hrvatskih naučnih časopisa *Hrčak*, gde se mogu preuzeti besplatno i integralno. Prema podacima sa tog portala, među najčitanijim, odnosno najpreuzimanijim člancima su „Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944.“ Milana Radanovića, „Prečanski Srbi u Velikom ratu“ Gorana Vasića, „Sisak 1990–1991: ratni zločini nad Srbima“ Tihomira Ponoša, „Na rubu službene kulture sjećanja: slučaj vukovarskog kirurga dr. Mladena Ivankovića“ Vladimira Filipovića, „Novi dokumenti o ratu u Vukovaru 1991.“ Koste Nikolića itd.

Slika 1

Redakcija broji osamnaest članova. Od pedesetak saradnika i saradnica, koliko ih je do sada priložilo radove, većinu dakako čine oni iz Hrvatske i Srbije. Ali, ima ih i iz drugih jugoslovenskih republika, kao i onih koji, iako su poreklom iz „regije“, poseduju inozemnu univerzitetsku afilijaciju. U uvodnoj belešci za prvi broj (slika 1) najavljeno je da će *Tragovi* – s obzirom na to da se „o fundamentalno hrvatskim i srpskim, jugoslovenskim i post-jugoslovenskim“ problemima poslednjih decenija u akademskoj sferi više pisalo u inostranstvu – pokušati da „vrate *naše* teme kući“.¹⁰ Na osnovu dosadašnjih šest brojeva čini se da su na najboljem putu da u tome uspeju. Cilj je da hrvatska i srpska akademska javnost iskoriste šansu koju su, kako se zapaža u istoj belešci, tokom 1990-ih propustile, kako bi interpretirajući događaje na „ovim prostorima“ i sebi i društvima čiji su sastavni deo omogućile da napokon, umesto bivanja pukim objektom, postanu subjekt svoje istorije. U tome se i sastoji misija društvenih i humanističkih nauka za čije je ispunjenje – upozorava Jović –

nužno osigurati akademsku slobodu. Žalosno je u kojoj je meri ona i na globalnom i na lokalnom planu ugrožena; a žalostan je, mora se dodati, i socijalni položaj univerziteta, nadasve humanistike.

Utoliko ni navedene, kao ni ostale proklamovane intencije časopisa, neće biti lako ostvariti. Ipak, plan je da se u narednim godinama i decenijama oformi fundus od više stotina tekstova koji će onda i sâm postati nezaobilazno izvoriste građe. Budući da i ASH i *Tragovi* okupljaju uglavnom mlade istraživače, SNV će – kao politička organizacija koja nikada nije bila lišena sluha za obrazovanje i nauku – nastojati da sredstvima iz državnih, ali i EU-fondova omogući i podrži njihove naučne karijere. Ishod svih tih napora mogao bi da bude jedan novi istraživački centar ili institut.

Pred kraj maločas citirane beleške Jović je efektno objasnio i naziv samog časopisa, podsetivši na to da bi se reč *tragovi* na engleski jezik mogla prevesti i kao *traces* (mala količina) i kao *footprints* (otisci). Time je potvrdio činjenicu da je nakon tragičnih istorijskih iskustava srpska zajednica u Hrvatskoj svedena na „ostatke ostataka“, ali i naglasio da uredništvo svojim aktivnostima želi da ostavi otiske u „fleksibilnom i stalno

¹⁰ Dejan Jović, *Čemu Tragovi?*, Tragovi 1, Zagreb, 2018, 10.

promijenljivom *pijesku stvarnosti*“, a sve u nadi da će naredne generacije „možda slijediti naše tragove, a ne tragove onih koji su učinili da je ta zajednica danas i ovdje prisutna tek u tragovima“. ¹¹

Takođe, prilikom predstavljanja časopisa na zagrebačkom festivalu povijesti „Kliofest“, glavni i odgovorni urednik je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NSK) maja 2021. izjavio kako bi jednako prikladan naziv za *Tragove* bio *Naše teme*, ali da je dotično ime svojevremeno „uzeto“ za drugi časopis. ¹² Bila je to aluzija na jednu od najtrajnijih jugoslovenskih periodičnih publikacija iz oblasti društvenih nauka, koju je pod nazivom *Naše teme: časopis mladih za društvena pitanja* 1957. pokrenuo Centralni komitet Narodne omladine Hrvatske, i koja je u Zagrebu – najpre kao dvomesečnik, a od 1961. kao mesečnik, čiji je podnaslov naposljetku promenjen u *Časopis za društvena pitanja* – izlazila sve do 1990. godine. Među temama *Naših tema* bili su unutarjugoslovenski i međunarodni politički i ekonomski odnosi, postmodernizam i ekologija, nacija i religija, vlasništvo i samoupravljanje, sociologija i estetika, tako da je časopis figurirao kao jedna od najprominentnijih jugoslovenskih tribina na kojima se raspravljalo o pitanjima od javnog i intelektualnog interesa.

To već sada važi i za *Tragove*, koji su se kroz trogodišnje delovanje nametnuli kao veoma agilna periodična publikacija, usled čega izazivaju veliko interesovanje kako potencijalnih saradnika, tako i publike. Časopis upriličuje i javna predavanja (ove je godine jedno takvo, o ustaškim zločinima, preko *zooma* održao Rory Yeomans), a nije nevažno ni to da osim interdisciplinarnog zahvata *Tragovi* sa nekadašnjim *Našim temama* dele i praksu organizovanja debata o novoobjavljenim knjigama (pa su tako pod njihovim okriljem održani razgovori o ostvarenjima Drage Roksandića, Branke Prpe, Koste Nikolića, Mile Dragojević, Ivane Pantelić, Nikole Petkovića) i istorijskim događajima (tribina povodom stogodišnjice stvaranja Jugoslavije).

Kako to već u životu biva, slučaj je hteo da me do Arhiva Srba u Hrvatskoj i zaostavštine Ervina Peratonera dovedu baš *Naše teme*, tačnije jedna neobična i samo naizgled efemerna rasprava koja je na stranicama tog časopisa vođena pre skoro šest decenija, a u kojoj je drugi učesnik bio autor o kome sam prošle godine objavio tekst u *Tragovima*. ¹³

O JEDNOJ ZABORAVLJENOJ POLEMICI

Reč je o dijalogu koji je književni teoretičar i istoričar Svetozar Petrović (1931–2005) na stranicama *Naših tema* poveo sa istoričarem umetnosti Ervinom Peratonerom (1917–1996). Najpre je Peratoner objavio članak „Imamo li marksističku kritiku?“, na koji je Petrović – kao jedan od preduzimljivijih urednika *Naših tema* ¹⁴ – reagovao

¹¹ Isto, 13.

¹² Podaci o manifestaciji i link za snimak predstavljanja dostupni su na elektronskoj adresi: <https://snv.hr/predstavljanje-novog-broja-casopisa-tragovi-na-kliofestu/> (poslednji pristup: 31. 8. 2021)

¹³ Vidi: Predrag Brebanović, *Svetozar Petrović o nacionalnom pitanju: uvodna razmatranja*, *Tragovi* 1, Zagreb, 2020, 121-151.

¹⁴ Godine 1961. on je sproveo anketu u kojoj je u ime uredništva ispitanicima (A. Flaker, I. Frangeš, J. Kaštelan, V. Pavletić, R. Supek, V. Sutlić, P. Šegedin, A. Šoljan) poslao spisak od osam pitanja (o društvenim kriterijima, angažmanu, konformizmu, dogmatizmu, etici, apstrakciji, svakodnevicu, birokratiji) – među kojima *nije* bilo i nacionalno. Ali je, nakon dobijenih odgovora, bio prinuđen da u uvodniku oktobarskog broja registruje spontano

tekstom „Marksisti i kritika“; Peratoner mu je replicirao napisavši „Uzgredne primjedbe na jednu vatrenu diskusiju“, da bi mu Petrović u istom broju uzvratilo sa „Nekoliko bitnih primjedbi“, čime je rasprava i okončana.¹⁵ U nju se nije umešao niko treći, ali su pojedini njeni segmenti preštampani, koliko sam mogao da utvrdim, u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* (koje je izvatke iz Peratonera prenelo početkom juna 1962), te u zagrebačkim nedeljnicima *Telegram* i *Studentski list* (koji su odlomke iz Petrovića štampali u prvoj polovini novembra 1962), što nam sugeriše da je diskusija iz *Naših tema*, barem u nekim svojim momentima i aspektima, imala recepciju masovniju od časopisne.

Priroda samog spora bi se u jednoj rečenici mogla sažeti ovako: dok je Peratoner vodio više marksističke kritike, pitajući se da li takva u onovremenoj Jugoslaviji (uprkos okolnosti da je poredak u zemlji bio socijalistički) uopšte postoji, Petrović je zastupao i teorijski obrazlagao uverenje da se suština književne kritike – i ujedno njena *differentia specifica* – sastoji u subjektivnosti, nepredvidivoj kreativnosti i slobodi od bilo kakvog, a naročito ideološkog (i, šire gledano, filozofskog) apriorizma. Mada je i sâm bio marksista, Petrović se u odgovoru Peratoneru usprotivio održavanju ideološkog monopola, docirajući da bi se i sâm Marx izuzeo iz nekih vidova jugoslovenskog marksizma. O kritičarima na kakve Peratoner apeluje da se aktiviraju on kaže da „[m]arksizam njihovih članaka apstraktan je i neuhvatljiv, dosadan i prijeteći namršten kao Bog srednjovjekovnih crkvenih prikazanja“.¹⁶ Nasuprot Petrovićevom, Peratonerovo izlaganje bilo je manje fokusirano i prošarano nemotivisanim ekskursima, ali nije upitno da se on zalagao za više ideologije u kritici.

Na prvi se pogled tu nije radilo ni o čemu drugom doli o tipičnom okršaju između dogmatskog (Peratonerovog) i nedogmatskog (Petrovićevog) marksizma, kakvih je u (ne samo) intelektualnom miljeu druge Jugoslavije bilo u izobilju. Takvoj interpretaciji u prilog ide i to što je ime koje je dvojici supolemičara najčešće dolazilo pod pero bilo György Lukács. Svima je znano da su se oko filozofskog i političkog meandriranja mađarskog mislioca desetlećima sporili marksisti širom sveta, kojima je u tom natezanju jedan od većih problema bila i (ne)moćnost razdvajanja estetske i ideološke ravni. Iz tog ugla, indikativan je odnos koji su dvojica tadašnjih Zagrepčana iskazala spram umetničke avangarde: dok se Peratoner – uzimajući za primer elektronsku muziku i kritikujući pristalice novijih tendencija iz vremena prvog Muzičkog bijenala – prema njoj ophodi lukačevski, Petrovićevi su vidici, u načelu, znatno širi. Jednako je indikativno i to kako se pozicioniraju prema Krleži, pošto ga obojica u svojim suprotstavljenim argumentacijama uzimaju za „svedoka“. Nije neočekivano da je Petrović nastupio kao protivnik onih *drugova* za koje je – nezavisno od toga što su i dalje „okićeni levom frazom“ – Krleža postao „neka vrsta kritičarskog perfekta, i to uglavnom kritičarsko-pedagoškog perfekta“.¹⁷

Međutim, nekome kome je glavno područje interesa književna teorija i njena istorija, polemika između Petrovića i Peratonera neuporedivo je interesantnija i značajnija nego što bi se na osnovu dosad iznetih akcenata pomislilo. Posmatrana kroz dijahronijsku (ne samo konvencionalno-istorijsku, nego i fukoovsko-arheološku) prizmu, ona nam nudi mnogo više. Iz nekoliko razloga.

prekoračenje zadatog okvira, pošto se i „problem tradicije, problem nacionalnih motiva, iako nespomenut u preliminarim redakcijskim pitanjima, sasvim samostalno našao u središtu više nego jednog priloga u ovoj diskusiji“ (Svetozar Petrović, *Neophodnost razgovora u kulturi [Uvodne napomene]*, Naše teme 10, Zagreb, 1961, 1394).

¹⁵ Vidi: Peratoner, 1962; Petrović, 1962; Peratoner, 1963; Petrović, 1963.

¹⁶ Svetozar Petrović, *Marksisti i kritika*, Naše teme 6, Zagreb, 1962, 1335.

¹⁷ Isto, 1334 i 1338.

Pre svega, tokom višemesečnog obračuna s Peratonerom, Petrović je – blagodareći tom neposrednom podsticaju – počeo da artikulise jedno originalno razumevanje književne kritike. Ono će desetak godina docnije u dovršenom obliku biti izneto u *Prirodi kritike*, gde nam je data i neprevaziđena definicija koja glasi: „Književna će se kritika vjerovatno najtačnije odrediti ako se kaže da je ona *kreativna aktivnost (odnosno rezultat kreativne aktivnosti) kojom se kritičarevu doživljaju djela utvrđuje kontekst, i ono se (djelo) njime (kontekstom) tumači i prema njemu vrednuje*.“¹⁸

Na stranu sad ta definicija sama i njene striktno teorijske konsekvence. Premda je na osnovu nje svima, pa i Peratoneru, moralo postati belodano da je Petroviću od socijaliste Györgyja Lukácsa bliži socijalista Oscar Wilde (sa svojim određenjem kritike kao umetnosti), ovde nam je važnije nešto drugo: to što u istom, zaključnom segmentu *Prirode kritike*, pod naslovom „Pojam književne kritike i pojam marksističke književne kritike“ – preciznije, u njegovom „Okviru“ – Petrović opsežno citira svoj tekst „Marksisti i kritika“. Čini to tako što ga dekontekstualizuje, jer Peratonera (lukavo ili samilosno? lukavo-samilosno?) ne spominje. Takva strategija Petroviću inače nije bila strana, jer on nije voleo da imenuje svoje neistomišljenike (kao ni istomišljenike). Stoga izgleda niko nije primetio da se u knjizi kritički, pomalo usplahireno aludira i na Franju Tuđmana (tačnije, na njegovu knjigu *Velike ideje i mali narodi* iz 1969), pri čemu mu se ime takođe ne navodi. Ali, dok smo u međuvremenu svi saznali ko je Tuđman, ogromna većina još uvek ne zna za Peratonera – čoveka naspram koga je Petrović izgradio vlastito teorijsko stanovište i kome bi utoliko i on, a i mi (kao baštinici ideja i koncepcija izloženih u *Prirodi kritike*), u izvesnom smislu trebalo da budemo zahvalni.

Zbilja, ko je Ervin Peratoner? Dostupni podaci o njemu sasvim su oskudni, što prilično čudi kada se zna za njegovo permanentno prisustvo u hrvatskoj i jugoslovenskoj kulturnoj i političkoj javnosti tokom najvećeg dela druge polovine prošlog veka. Nemoguće je doći do bilo kakvog njegovog životopisa ili bibliografije. S druge strane, uprkos tome što u njoj ne postoji zasebna jedinica o njemu, *Hrvatska književna enciklopedija* ga je u odrednici o polemici donekle revalorizovala.¹⁹ Po vokaciji istoričar umetnosti (školovao se, pred rat, u Beču), on se nakon *Moderne umjetnosti* (1960) – za ono vreme vrlo informativne i usto živahnim narativnim stilom napisane knjižice, u kojoj je njegov sociologizam bio mekši, oplemenjeniji formalističkim i filozofskim analizama i manje štetan nego pri kasnijim, publicističkim zadiranjima u srodna estetička pitanja – gotovo nije ni oglašavao u matičnom domenu. Radio je kao urednik Kulturno-zabavnog, a bio je i jedan od osnivača Trećeg programa Radio Zagreba. Uživao je status istaknutog (onovremenim žargonom kazano) „društveno-političkog radnika“ iliti „partijskog intelektualca“, ali bio i ozloglašen kao „hardlajner“. Budući blizak Stipi Šuvaru, on se u Hrvatskoj neretko, ali verovatno neopravdano, spominje kao jedan od saradnika pri izradi *Bijeke knjige* (čiji je izlazak, istina, podržao).²⁰ U Srbiji ga se ni tim povodom ne seća niko,

¹⁸ Svetozar Petrović, *Priroda kritike*, Zagreb, 1972, 319.

¹⁹ Vidi: *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 3 (ur. Velimir Visković), Zagreb, 2011, 398-404. Znatan deo te odrednice (onoliki koliki je i Matoš dobio!) Nikica Mihaljević posvetio je polemici koju je Peratoner šezdesetih vodio s Vladom Gotovcem oko nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Sporeći se u časopisu *Razlog* i listu *Telegram* s ideološkim protivnikom koji ga je nazivao „epizodistom“ i „papagajem u sovinom perju“, Peratoner je doista demonstrirao veće polemičko umeće nego replicirajući početkom iste decenije Petroviću, sa kojim je delio levičarski pogled na svet.

²⁰ Pun naziv tog dokumenta bio je *O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja*

pa ni priređivači izdanja *Bela knjiga – 1984: obračun sa „kulturnom kontrarevolucijom“ u SFRJ* (2010).

O samoj Peratonerovoj bliskosti Šušarevoj struji svedoče materijali sa – u organizaciji Komisije CK SKH za idejna pitanja i informiranje 23. maja 1984. u Zagrebu održanog – „Savjetovanja o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva“, koji su preneti (zar nas to čudi?) u *Našim temama* (br. 7–8/1984). Izlaganje mu je rečito bilo nazvano „Korijeni naše 'udružene opozicije'“ (u Fondu je zavedeno pod inventarnim brojem 99) i u njemu je originalno i samouvereno prikazao onodobnu konfiguraciju političkih snaga u SFR Jugoslaviji. Dok levicu navodno drži Savez komunista, a centar Socijalistički savez radnog naroda, na (nelegalnoj) desnici je, po Peratoneru, poprilična gužva, jer su tamo združeni *ljevica desnice* (konzervativni dogmatičari bliski SK) i *desnica desnice* (klasično-fašistoidnog tipa). Iz toga doba potiču i njegovi tekstovi kakav je „Klasne osnove antisocijalističkog delovanja i antikomunističkih ideologija“ (inv. br. 91).

58 Svoje posljednje članke napisao je oko 1990. godine. U njima se jasno i glasno suprotstavlja vladajućem nacionalizmu, impotentnoj socijaldemokratiji, precenjenom liberalizmu i nadolazećem kapitalizmu. Naslovi nekih od njegovih tadašnjih uradaka, pogotovo onih štampanih u listu *Komunist*, govore sami za sebe (npr. „Plićaci i grebeni tržišta“, inv. br. 82).

O JEDNOM ARHIVSKOM FONDU

[illegible]

Tako stižemo i do pitanja: šta se o Peratoneru može saznati na osnovu njegove lične zaostavštine, odnosno onog njenog segmenta koji je supruga mu Zora Peratoner tokom 2010. i 2011. poverila Arhivu Srba u Hrvatskoj (gde sam se susreo i s prethodno spomenutim tekstovima)? Da li i koliko taj fond obogaćuje našu predstavu o jednoj ličnosti, njenom opusu²¹ i vremenu u kojem je živela? Menja li se usled toga naše razumevanje Peratonerove polemike s Petrovićem? Ili čak i naše razumevanje samog Petrovića, a napose razumevanje nečega što nas najviše intrigira: njegovog razumevanja književne kritike?

Fond Ervin Peratoner sastoji se iz ukupno 147 fascikli raspoređenih u tri kutije. Od celokupne građe – nastale u razdoblju od 1953. do 1991. godine – samo je u dve fascikle moguće pronaći materijal koji se direktno tiče Petrovića. U prvoj se, zajedno s mnoštvom novinskih isečaka, nalazi pominjani prilog iz *Oslobođenja* (od 5. 8. 1962), tačnije odlomak iz teksta koji će izazvati prvu Petrovićevu reakciju. Druga je filološki neuporedivo provokativnija, jer je

Slika 2

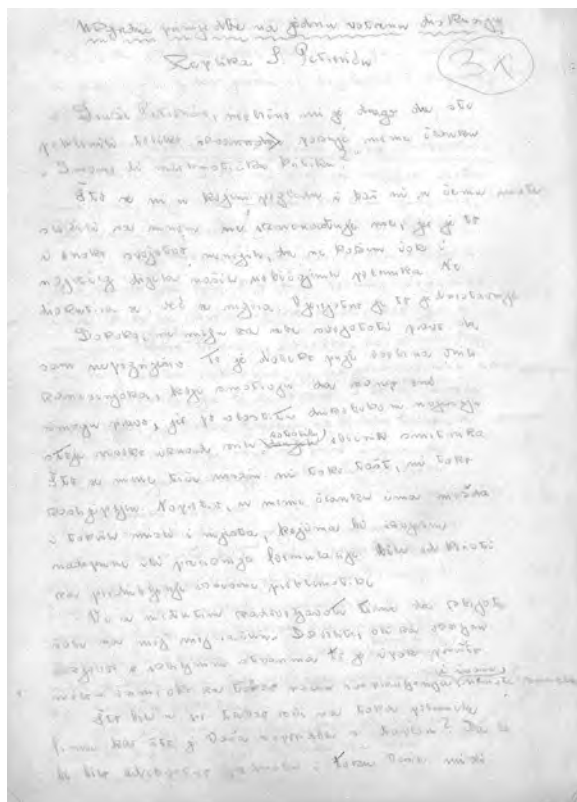
kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke – što je predugo i za Peratonerove standarde. Zvanični potpisnik: Centar za informiranje i propagandu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije.

²¹ Sastavni deo Fonda je i dokument iz fascikle br. 49, kojim Zora Peratoner, zarad regulisanja autorskih prava na temelju muževljeve oporuke, sudu prilaže „djelomičan popis“ njegovih radova. Upotrebljiv je kao polazna tačka za dalja (vanarhivska) istraživanja.

pod brojem 118 u njoj pohranjen autograf Peratonerovog odgovora Petroviću (slike 2i 3). No, ukoliko izuzmemo čaroliju onog neponovljivog osećaja koji imate svaki put kada dodirujete prošlost, ni ta nam fascikla – mada izaziva izvesne impresije, mameći na grafološku ekspertizu – ne pruža nikakva nova saznanja.

Građa Fonda nam, nažalost, ne daje odgovor ni na druga pitanja koja se čitaocu *Prirode kritike* u vezi s Peratonerom prirodno nameću. Recimo: da li je Petrović na Peratonera (ne imenujući ga) mislio i onda kada se doticao napada koji je u „Radio-dnevniku“ od 7. 10. 1969. bio izveden na koncepciju jugoslovenske književnosti?²² S obzirom na uverenja koja je, kako iz arhivskih materijala saznajemo, Peratoner u toj sferi zastupao sporeći se s Vladom Gotovcem – na primer, u tekstu „Pretpostavke za korespondiranje nacionalnih kultura u jugoslovenskoj zajednici“ (*Telegram*, 18. 3. 1966) – nakon uvida u Fond nam se takva mogućnost čini (još) verovatnijom, tim pre što se ni u *Našim temama* on nije libio da Petrovića, ne izbegavajući antijugoslovenske konotacije, poveže sa „žurnalizmom“ u rasponu „od Pietra Aretina do Krste Cicvarića“.²³ Peratoner je, naprosto, tokom šezdesetih bio izrazitije od drugih opredeljen nacionalno, ali i odlučnije od drugih antinacionalistički. Suprotno njemu (ali možda zahvaljujući njemu?), Petrović je – pod uticajem tzv. čikaške kritike (*Chicago School*), sa čijim se idejama i njihovim zastupnicima upoznao tokom svojih boravaka u Americi – razvio potpuno drugačiju, pluralističku koncepciju, u skladu sa kojom je moguće govoriti i o nacionalnim i o jugoslovenskim/jugoslavenskim književnostima (množina), ali i o književnosti jugoslovenskoj/jugoslavenskoj (jednina).

Od radijskih uradaka Peratonerovih u Arhivu su nam u rukopisnim verzijama dostupni feljtoni kao što su „O onoj drugoj Njemačkoj“ (1983) ili „Pad i smrt levice“ (u šest nastavaka, 1990), transkript specijalne emisije Trećeg programa snimljene nakon smrti Vladimira Bakarića (1983),²⁴ kucani rukopis emitovanog predavanja „Ideologija i

Slika 3

²² Uporedi: S. Petrović, *Priroda kritike*, 269-271 n3.

²³ Ervin Peratoner, *Uzgređne primjedbe na jednu vatrenu diskusiju: replika S. Petroviću*, Naše teme 1-2, Zagreb, 1963, 62.

²⁴ Nakon što nas Ženski glas obavesti o tome da je Bakarić umro, Muški glas u tom scenariju izgovara:

„Bili su trojica:

Prvi i najveći – Tito, strateg i vođa revoucije.

Edvard Kardelj – njen ideolog.

kultura“ (održanog u Političkoj školi Saveza socijalističke omladine Hrvatske u Fažani, 1985), kao i radijskog prilog „Dva značajna datuma i dva epohalna događaja evropske povijesti (Boj na Kosovu 1389. i Velika revolucija u Francuskoj 1789. godine)“, koji će 1990. biti publikovan u sarajevskom časopisu *Dalje*.

Daleko najveći deo Fonda čine štampane ili rukopisne verzije Peratonerovih autorskih tekstova koji su, osim u *Našim temama* i *Telegramu*, izlazili u *Ženi*, *Kulturnom radniku*, *Socijalizmu*, *Pitanjima*, *Poletu*, *Oku*, kao i dnevnim listovima poput *Vjesnika*, *Borbe* i *Večernjih novosti*. Tu je i masa „poluobjavljenog“²⁵ i neobjavljenog štiva, unutar kojeg se izdavaju recenzije rukopisa pisane za različite izdavače. Peratoner je za štampu preporučivao dela Pere Kvesića i Jevrema Brkovića, Zlatana Gavrilovića i Gorana Babića, dok su među onima čije je knjige prikazao nakon što su objavljene bili Vladimir Velebit i Stipe Šuvar, Jorge Semprun i Hugh Tomas, Vasilij Grossman i Borislav Pekić (čije *Zlatno runo* hvali kao spoj *Seoba* i *Glembajevih*). Napisao je i izvestan broj putopisnih tekstova (o Italiji, Nemačkoj, Bugarskoj, Grčkoj) koji u Arhivu kao takvi nisu ni izdvojeni, ni hronološki poređani. U Fondu je arhivirano i više desetina dopisa uredništvima, raznih reagovanja (nekih pisanih i pod pseudonimom Lovro Laganja), otvorenih pisama, neobjavljenih intervjuua (npr. za beogradsku *Dugu*) i to uglavnom iz osamdesetih godina, koje nam na osnovu tog gradiva deluju kao veoma dinamične, ali i politički restriktivnije (sa mnogo više zabrana i skandala) nego što se o njima mahom misli.²⁶ Kuriozitet je u tome da se Peratoner već u prvoj polovini te decenije nebrojeno puta zapitao hoće li u Jugoslaviji biti rata.

Kao jedan od interesantnijih novinskih isečaka u Fondu se može pronaći i članak „Peratonerove kontradikcije“ Igora Mandića, štampan u *Vjesniku* od 5. 6. 1974. godine. Bio je to odgovor na Peratonerovo reagovanje pod naslovom „Vizije i iluzije Igora Mandića“ koje je usledilo nakon što je Mandić polemisao sa tezama iz jednog od Peratonerovih radova objavljenih u *Našim temama* („Funkcija, mjesto i moć masovnih sredstava informiranja u društvenom životu Hrvatske“, br.12/1973) u članku „Negativna vizija (naših) masovnih medija“. Navodim to zato što Mandićeve primedbe na Peratonerov račun liče na one koje je njegov profesor Petrović u *Našim temama* izneo desetak godina ranije. Jer dok Peratoner autoritativno kritikuje ondašnje medije što ne doprinose dominaciji socijalističkih vrednosti, ali se istovremeno i žali da te vrednosti još nisu uspostavljene, Mandić mu (a tu sličnost s Petrovićevim argumentom o kritici postaje eklatantna) uzvraća tezom da je kontradiktorno braniti marksističku teoriju medija koja još nije ni zasnovana. Uzgred: desetak godina kasnije, Mandić će se naći i u *Bijeloj knjizi*, a Petrović neće. Preselivši se sedamdesetih u Novi Sad, profesor je osamdesete proveo

I treći: doktor Vladimir Bakarić – njen mislilac.“

²⁵ Takav je, primera radi, zapis „Pitanje moje generacije“ – pokušaj kolektivne autobiografije za koji je Zora Peratoner u dokumentu o predaji materijala Arhivu navela da potiče iz 1958. (premda se u njemu kritički spominje čuveno Bledsko savetovanje jugoslovenskih filozofa, organizovano dve godine kasnije), te da „nije štampan u Hrvatskoj, ali u Beogradu samo djelomično?“.

²⁶ Osamdesetih su se, u formi kontra-udara na Peratonera kao tadašnjeg člana Komisije CK SKH za idejna pitanja, u javnosti počele širiti glasine o tome da je on, tokom svog ratnog zatočeništva u logoru Jasenovac, izdao osiječku partijsku ćeliju. Prema usmenim svedočenjima do kojih sam došao, on se, kao neko ko nije jevrejskog porekla, u logoru obreo zato što se maja 1943, u vreme Himmlerove posete Zagrebu, herojski usprotivio sprovođenju politike konačnog rešenja u NDH – tako što se protestnim pismom obratio ni manje ni više nego listu *Völkischer Beobachter*.

mimo očiju javnosti, zaronivši u teoriju stiha i izučavanje starije srpske književnosti – doduše, na način da je podrivao nacionalni monolit i nacionalističke interpretacije književne istorije. Putevi mu se s Peratonerovima više nisu ni mogli ukrstiti.

ARHIV I KANON

Tu bi negde mogla da otpočne i komparativna analiza dveju životnih i intelektualnih biografija – Petrovićeve i Peratonerove.²⁷ Zapravo je već polemika u *Našim temama* naznačila buduće sudbine obojice aktera, dok Peratonerovi *tragovi* u Arhivu Srba u Hrvatskoj tadašnje nagoveštaje arheološki potkrepljuju. „Arheološki“ u Foucaultovom smislu, koji isključuje interpretaciju i alegorezu. Za razliku od istorije ideja, fukoovska arheologija ostaje nezainteresovana za velike koncepte poput geneze, kontinuiteta i totalizacije. „Археологија се нипошто не равна спрам сувереног лика дела, и не покушава да уочи тренутак у коме се оно одвија од безименог обзора“; „[њ]ој је страна инстанца стваралачког субјекта као разлога постојања дела и начела његовог јединства“, jer ona pokušava „да одреди дискурсе у њиховој специфичности“.²⁸ Zbog toga nam ni u ovom prikazu nisu toliko važne kauzalne veze, koliko ono što francuski mislilac krsti *sistemima rasipanja*. Tim pre što, za razliku od Petrovićevih, Peratonerovi tekstovi o kritici, kao ni njegovi brojni (sociološki, politikološki, istoriografski, estetski) radovi, još nisu ukoričeni. Voleo bih da sam loš prorok, ali ne bi me iznenadilo da – naspram Petrovićevog *дела* – i u budućnosti nastave da manje-više nevidljivo traju u formi *rasutog tereta*.

Utoliko bi se, s obzirom na to da je polemika s Peratonerom postala bitan konstruktivni element Petrovićeve teorije – koja ostaje najznačajniji jugoslovenski doprinos metodologiji proučavanja književnosti – različite fortune dvojice antagonista mogle opisati posredstvom (u uvodu ovog izlaganja dotaknute) teorijske opozicije između *kanona* i *arhiva*. Kanon je aktivna, a arhiv pasivna dimenzija kulturnog pamćenja. Zanimljivo je da neki komentatori tu antitezu objašnjavaju pozivajući se na distinkciju koju je Jacob Burckhardt uveo između „poruka“ i „tragova“ (opet *tragovi!*). Sve što je kanonsko biva dekontekstualizovano i lišeno bilo kakvog posredovanja; arhivsko je, nasuprot tome, ono još-ne-kontekstualizovano, što čeka na interpretaciju. Dok kanonu pristupamo s pseudoreligioznim poverenjem, spram arhiva smo distancirani i čudimo mu se. Jesmo li time dočarali i razliku između Petrovića i Peratонера?

Možda. Ali, nije li nepravedno tu razliku predstavljati kao suprotnost između neke vrste crkve i neke vrste birokratije? Zar gledano politički – u odnosu na jugoslovensku „hrišćansku“ normu iliti kanon – Peratoner i Petrović ipak nisu spadali među pravoverne socijalističke intelektualce, pri čemu su kod prvog prisutni elementi dogmatskog (uslovno i pojednostavljeno rečeno, šuvarovskog), a kod drugog liberalnog (uslovno i pojednostavljeno rečeno, praksisovskog) „gnosticizma“? I šta bi drugo njihov sukob bio nego nastavak predratnog sukoba na književnoj levici, za koji se pod uticajem „krležologa“ Stanka Lasića redovno neobazrivo tvrdi da je okončan Krležinim obraćanjem na Kongresu književnika Jugoslavije 1952. godine? Istorija tog sukobljavanja potvrda je Marxove krilatice prema kojoj sa padom jednog režima nestaju i sve njegove protivrečnosti: jer ako su se nakon nestanka prve Jugoslavije (i dolaska Tita) Krleža i Zogović ponovo

²⁷ Iako je socijalizam kao akademska tema (manje kao ideja) u modi, mi praktično nemamo, nama očajnički nedostaju suvisle sintetičke analize intelektualnog života u socijalističkoj Jugoslaviji.

²⁸ М. Фуко, *нав. дело*, 151.

zbližili, nakon nestanka druge (i dolaska Tuđmana) će i Peratoner i Petrović biti (od) bačeni na marginu. Sudbina ih je tek tada svrstala na istu stranu, ali mi nije poznato da li su devedesetih bili u prilici da se „pomire“.

Na kraju krajeva, premda kanon jeste, a arhiv nije „radna memorija“ neke zajednice, opozicija između njih nije ni principijelno, niti u našem slučaju, apsolutna. Mada ih uzimamo ideal-tipski, oni su – poput *pamćenja* i *zaborava* – dijalektički povezani. Ako je kanon umetnost pamćenja (a tako ga je, kao njegov najstrastveniji zagovornik u književnosti, definisao Harold Bloom), arhiv bi bio umetnost zaborava. Pritom i zaborav, kao i pamćenje, može biti aktivan i pasivan. *Aktivan* je intencionalan, brutalan (cenzorski, ostrakistički) i predstavlja neizbežan sastavni deo „unutrašnjih socijalnih transformacija“; *pasivan* podrazumeva „nenamerne postupke poput gubljenja, prikrivanja, raspršivanja, zanemarivanja, napuštanja ili ostavljanja po strani“.²⁹ I dok je Peratoner gotovo u potpunosti izbrisan iz kulturnog pamćenja, Petrović je „samo“ skrajnut, jer ga u Hrvatskoj prećutkuju, a u Srbiji učutkuju, odnosno tretiraju kao usko specijalizovanog stručnjaka čije su ideje lišene širih i dubljih društvenih implikacija. Teško je zamisliti veću nepravdu koju je nekom autoru moguće naneti. Izuzev, eventualno, one koja je načinjena Peratoneru, kome kao da je postsocijalistička epoha izrekla kaznu *damnatio memoriae*.

Iz te perspektive se dijalog između Petrovića i Peratonera u jednoj od svojih dimenzija danas produžava doslovce kao dijalog – dva arhiva. Naime, i Petrović je posmrtno „arhiviran“, pošto najveći deo njegove zaostavštine čuva Arhiv Vojvodine. Sama građa je već godinama nedostupna (klasifikovana je kao „nesređena“), ali je – za razliku od Peratonerovih – jedan deo Petrovićevih epistolarnih materijala u međuvremenu objavljen.³⁰

Kao „institucije pasivnog kulturnog pamćenja“, arhivi su „locirani na pola puta između kanona i zaboravljanja“,³¹ poentira u tekstu „Kanon i arhiv“ Aleida Assmann i odmah potom uvodi distinkciju između *političkih* i *istorijskih* arhiva. Naravno da ni ta opozicija nije apsolutna. Svi su arhivi i politički i istorijski, s tim da se – primerice – arhiv tajne policije i etnografski arhiv u mnogo čemu razlikuju: dok je prvi važna alatka političke moći, u drugom se čuvaju podaci koji većinski nemaju tu vrstu upotrebljivosti. Istorijski se arhiv javlja tek nakon Francuske revolucije i njegovo se funkcionisanje, prema jednom arhivističkom toposu, može uporediti s praksom biroa za izgubljene i nađene stvari.

Da li je Arhiv Srba u Hrvatskoj, koji besumnje nije ni policijski ni etnografski, politički ili istorijski? Fond Ervina Peratonera svedoči ne samo o prisustvu obe komponente, nego i o tome da ćete u Arhivu Srba na svoje istorijske nedoumice najverovatnije dobiti političke, a na političke – istorijske odgovore. S tim u vezi, jedno od onih pitanja koja nam ne daju mira je i ono suštinsko, nimalo naivno i *par excellence* političko: kako to da je u Arhivu Srba u Hrvatskoj završila zaostavština Ervina Peratonera, a ne recimo zaostavština Svetozara Petrovića (koji je prvu polovinu svog života proveo u Karlovcu

²⁹ Aleida Assmann, *Canon and Archive*, Cultural Memories Studies (ed. by Astrid Erll & Ansar Nünning), Berlin, 2008, 98.

³⁰ Izašle su četiri knjige njegove prepiske: jedna sa korespondentima iz Srbije (2014), jedna sa „strancima“ (2015) i dve sa „zagrebačkim kolegama“ (2017, 2019). Priredila ih je Petrovićeva supruga Radmila Gikić Petrović, a izdali novosadska Akademika knjiga i Fondacija „Legat Svetozara Petrovića“.

³¹ A. Assmann. *nav. delo*, 102.

i Zagrebu) ili zasad nigde pohranjena zaostavština predvodnika *Praxis*-filozofije Gaje Petrovića (koji, za razliku od svog brata Svetozara, nije otišao iz Hrvatske, gde je i umro 1993)? Na to pitanje, koje samo po sebi ne mora biti nimalo zlokobno – nije li ono, naprotiv, „dobra vest“, pošto kao i puno toga drugog dokazuje da Arhiv Srba u Hrvatskoj svoje aktivnosti ne bazira na teorijski zastarelom i politički pogubnom organicističkom konceptu nacije? – ne može se odgovoriti pre nego što budu obavljena opsežna dodatna istraživanja. Ona prevazilaze planirani okvir ovog izlaganja, jer u njima fokus više ne bi bio na pomoći koju nam arhivi mogu pružiti u bavljenju književnom istorijom i teorijom.

Zato ću se sada zaustaviti, ali ne pre nego što na koncu još jednom naglasim kako se na području čitave humanistike ta pomoć i dalje nedovoljno ceni, jer njeni poslenici – čast izuzecima – ne shvataju da ni to što nam arhivi obično ne daju odgovore na pitanja sa kojima im se obraćamo (nego na neka druga, kakva pre ulaska u njih sebi nismo umeli postaviti), kao ni to što u njima ne stanuje „istina“ (a još manje „cela istina“), nipošto ne znači da baš oni ne treba da nam budu polazište pri traganju za njom.

63

ZAKLJUČAK

U savremenim proučavanjima književnosti pojam arhiva se – otprilike onako kako svi to svakodnevno činimo pri rutinskom formiranju ličnih digitalnih kolekcija, pri čemu je pomena vredno i da naš jezik s(p)retno razlikuje značenje reči „arhiv“ i „arhiva“ – najčešće rabi u jednini. To je očito trop, preciznije metafora, čije se prisustvo može registrovati i mnogo pre Foucaulta i Derride, u visokom modernizmu: na primer, kod Waltera Benjamina, u njegovom *Projektu Arkade*.³² No, uporedo s oporavkom filologije kojem poslednjih decenija prisustvujemo, postepeno sve izraženija postaje svest o tome da ni u tehnološki potpuno drugačijem okruženju ne smemo gubiti iz vida stari filološki aksiom po kojem je smisao uvek neodvojiv od svog istorijskog opredmećenja, jer su „sva moguća značenja funkcija svojih pojavljivanja kao materijalnih artefakata“.³³ Uvažimo li i jedan drugi aksiom – da ono što ljudi danas imenuju „književnim i kulturnim studijama“ ne počiva ni na čemu drugom nego na istraživanju tih artefakata – uvidećemo da nam je odavno neophodno nešto što je Jerome McGann, aludirajući na knjigu Susanne K. Langer *Philosophy in a New Key* (1942) i promišljajući puno toga što je i meni ovde (kao filologu) bilo na umu, zove *filologijom u novom ključu*.

Takva filologija, koja se ne stidi ni nasleđa tekstologije ni nasleđa hermeneutike, neće imati nikakvog razloga da se odriče ni fukoovske arheologije. Biće to u neku ruku povratak idealima nemačkog filologa Augusta Boeckha, koji je još u 18. veku ono čime se bavio odredio kao „spoznavanje spoznatog“ (*Erkenntnis des Erkannten*). Kao jedna od posledica novog-starog disciplinarnog ustrojstva svakako bi trebalo da usledi i povratak filologa u *archive* (množina!), gde ih i u fizičkom i u digitalom univerzumu – osim same građe – već čekaju stručnjaci raznih drugih profila. Uz biblioteke i muzeje, arhivi će ponovo biti mesta na kojem će se odvijati interdisciplinarna razmena kreativne istraživačke energije.

³² Kao ilustracija takve upotrebe nameće se zbornik *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture* (Berlin & Boston, 2016). *Arhiv* je tu u trijadi s *pamćenjem* i *traumom*, s tim je njegova važnost naglašena stavljanjem na čelo niza. O tome da u poststrukturalističkoj teoriji pojam arhiva ima neempirijski tretman sličan pojmu traume vidi A. Assmann, *nav. delo*, 102.

³³ Jerome McGann, *A New Republic of Letters: Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction*, Cambridge, 2014, 19.

Sve se to, pak, može razumeti kao naznaka da će na onom širem, opštedruštvenom planu – uprkos dramatičnim promenama u svetu oko nas, ali jednim delom i upravo zahvaljujući njima – arhiv *kao takav* ne samo opstati, nego i ostati ono što je oduvek bio: „važno dostignuće civilnog društva, možda i jedno od onih posredstvom kojih možemo suditi o njegovoj snazi“.³⁴ Primer Arhiva Srba u Hrvatskoj to nedvosmisleno pokazuje.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

- Arhiv Srba u Hrvatskoj, Zagreb, *Fond Ervina Peratonera* (sign. 3. 2. 7)

Literatura

- Assmann, Aleida. *Canon and Archive*, Cultural Memories Studies (ed. by Astrid Erll & Ansar Nünning), Berlin, 2008, 97-108.
- Brebanović, Predrag. *Svetozar Petrović o nacionalnom pitanju: uvodna razmatranja*, Tragovi 1, Zagreb, 2020, 121-151.
- Cook, Terry. *Archival Science and Postmodernism: New Formulations for Old Concepts*, Archival Science 1, Amsterdam, 2000, 3-24.
- Cook, Terry. *Fashionable Nonsense or Professional Rebirth: Postmodernism and the Practice of Archives*, Archivaria 51, Ottawa, 2001, 14-35.
- Derrida, Jacques. *Groznica arhiva: Freudov utisak*, 15 dana 1–2, Zagreb, 2011, 40-50.
- *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 3 (ur. Velimir Visković), Zagreb, 2011.
- Jakobson, Roman. *Selected Writings – Volume III: Poetry of Grammar and Grammar of Poetry* (ed. by Stephen Rudy), Berlin etc. 1981.
- Jović, Dejan. *Čemu Tragovi?*, Tragovi 1, Zagreb, 2018, 5-12.
- Keene, Suzanne. *Romances of the Archive in Contemporary British Fiction*, Toronto, 2001.
- McGann, Jerome. *A New Republic of Letters: Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction*, Cambridge, 2014.
- Peratoner, Ervin. *Imamo li marksističku kritiku?*, Naše teme 6, Zagreb, 1962, 60-86.
- Peratoner, Ervin. *Uzgredne primjedbe na jednu vatrenu diskusiju: replika S. Petroviću*, Naše teme 1–2, Zagreb, 1963, 904-921.
- Petrović, Svetozar. *Neophodnost razgovora u kulturi [Uvodne napomene]*, Naše teme 10, Zagreb, 1961, 1393-1399.
- Petrović, Svetozar. *Marksisti i kritika*, Naše teme 6, Zagreb, 1962, 1334-1372.
- Petrović, Svetozar. *Nekoliko bitnih primjedbi*, Naše teme 1–2, Zagreb, 1963, 87-98.
- Petrović, Svetozar. *Priroda kritike*, Zagreb, 1972.
- Petrović, Svetozar. *The Concept of Paradigm in Literary Studies*, Metodološka misao u preseku. Sadašnji trenutak nauke o književnosti (ur. Branislava Milijić), Beograd, 1988, 343-354.
- Фуко, Мишел. *Археологија знања*, Београд и Сремски Карловци, 1998.

³⁴ A. Assmann, *nav. delo*, 106.

Predrag BREBANOVIĆ, PhD

THE ARCHIVE OF SERBS IN CROATIA AND THE LEGACY OF ERVIN PERATONER

Summary

After the literary-theoretical introduction, the paper presents the material housed by and activities of the Archive of Serbs in Croatia in Zagreb. Thanks to the cooperation of the Serbian National Council (the central organization for the protection and promotion of human, civil, and national rights of local Serbs) and the Serbian Cultural Association Prosvjeta (their principal cultural, educational, and scholarly institution), this archive preserves, processes, and makes available the historical heritage relevant to the life of the Serb community in the Republic of Croatia. That is why the Archive of Serbs is of outstanding import for the study of recent history of Serbo-Croatian relations. Conceived as a fulcrum for the eventual establishment of a research center, the Archive is the nub of the network the activities of which are most visible in the scholarly journal *Tragovi* (*Traces*), published since 2018.

The second part of the paper presents an overview of the Ervin Peratoner Fund, one of the most important personal donations to the Archives of Serbs in Croatia. Peratoner was an art historian and publicist who, among other things, participated in discussions of the social role of literary and art criticism. His views on the matter (displayed in the polemic with Svetozar Petrović) are analysed within the perspective of archival material, which provides an unsuspected illumination of his theoretical position.

САВЕЗНА КОМИСИЈА ЗА КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ СА ИНОСТРАНСТВОМ – ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1949-1971. ГОДИНЕ

66

Апстракт: Аутор прилога је својевремено извршио архивистичку обраду фонда *Савезна комисија за културне везе са иностранством* (Архив Југославије, фонд 559) и написао неколико архивистичких и историографских радова користећи његову грађу. Овим текстом аутор намерава да пружи основне податке о историјату творца фонда и стању архивске грађе. Настоји, најзад, да да оцену значаја овог фонда као извора за проучавање спољне политике социјалистичке Југославије у периоду 1949–1971. године.

Кључне речи: *Архив Југославије, Савезна комисија за културне везе са иностранством, социјалистичка Југославија, спољна политика*

О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ЈУГОСЛАВИЈЕ КРОЗ ФОНДОВЕ АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Архив Југославије прикупља, стручно обрађује, чува и даје јавности на коришћење документарну грађу насталу радом институција и истакнутих појединаца југословенске државе: од оснивања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1918. до распада Државне заједнице Србија и Црна Гора 2006. године. То су документа настала радом централних органа власти како Краљевине, тако и социјалистичке Југославије, документа настала радом различитих стручних тела при Влади и министарствима, као и грађа политичких странака, удружења грађана, банака, привредних друштава и виђенијих политичара и јавних делатника. Сва та акта, предмети и досијеи смештени су у приближно 850 фондова и збирки, укупне дужине око 26 хиљада метара.

Документа Архива Југославије деле судбину творца: ратна разарања, окупација, ослободилачки, грађански и револуционарни рат 1941–1945. допринели су трајном губитку документарне грађе бројних институција; револуционарни жар појединаца, њихов немар према заоставштини прошлости (коју би требало заборавити пред перспективом будућности која се градила петогодишњим плановима), допринели су даљем пропадању документарне грађе која је данас похрањена у Архиву Југославије.²

¹ архивски саветник, ivan.hofman69@gmail.com

² Видосава Ераковић, *Однос југословенске државе према архивама 1945–1952, прокламо-*

Шта може да се каже о стању грађе која покрива спољну политику Југославије? Документа Министарства спољних послова и различитих дипломатско-конзуларних представништава Краљевине Југославије смештена је у близу 80 архивских фондова, али је грађа сâмог Министарства, као и представништава у земљама које су се нашле под окупацијом Трећег рајха, уништена и/или опљачкана, што заинтересованој јавности значајно отежава истраживачки рад.³

Документа која покривају спољну политику социјалистичке Југославије нису претрпела ратна разарања, изузев два фонда која су изгорела приликом бомбардовања НАТО авијације 1999,⁴ али се грађа Државног секретаријата за иностране послове, односно Савезног секретаријата за иностране послове и читаве мреже дипломатско-конзуларних представништава не налази у поседу Архива Југославије, већ је још увек код творца (односно његовог наследника) – Министарства спољних послова Републике Србије. Стога су истраживачи принуђени да консултују друге документарне изворе који покривају одређене уже сегменте спољне политике ФНР/СФР Југославије. Речено се пре свега односи на следеће фондове:

67

1. *Канцеларија маршала Југославије* (АЈ, 836, 1943–1953)
2. *Кабинет председника Републике* (АЈ, 837, 1953–1980)
3. *Савез комуниста Југославије* (АЈ, 507, 1919–1990)
4. *Антифашистички фронт жена* (АЈ, 141, 1945–1953)
5. *Савез социјалистичке омладине Југославије* (АЈ, 114, 1945–1990).⁵

Свако министарство (касније Државни или Савезни секретаријат) имало је у свом домену сарадњу са сродним институцијама у иностранству, а постоје и фондови настали радом институција које су се бавиле одређеним, уже стручним, питањима међународне сарадње. Неки од њих су:

1. *Савезни завод за међународну техничку сарадњу* (АЈ, 208, 1953–1971)
2. *Савезни завод за међународну научну, просветно-културну и техничку сарадњу* (АЈ, 465, 1953–1991)
3. *Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту* (АЈ, 582, 1974–1978)
4. *Југословенска комисија за сарадњу са UNICEF* (АЈ, 356, 1948–1979)

вано и стварно, Архив 1–2, Београд, 2013, 72–85.

³ Мр Комнен Пијевац, Миладин Милошевић, Вукман Боричић, *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, Београд, 2000, 51–55.

⁴ Ради се о *Савезном друштвеном савету за међународне односе* (АЈ, 453) и *Фонду солидарности са несврстаним земљама и земљама у развоју* (АЈ, 454), Архив Југославије, http://www.arhivyyu.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/fondovi_i_zbirke/fondovi_unisteni_tokom_nato_bombardovanja_1999_godine.html (приступљено 29. августа 2021)

⁵ Архив Југославије, http://www.arhivyyu.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/fondovi_i_zbirke/fondovi_iz_perioda_nakon_1945_godine.html (приступљено 29. августа 2021)

5. *Југословенска комисија за сарадњу са међународним здравственим организацијама* (АЈ, 357, 1952–1977)
6. *Југословенска комисија за сарадњу са UNESCO* (АЈ, 534, 1951–1978)
7. *Југословенски олимпијски комитет* (АЈ, 832, 1959–2003).⁶

Овој разноликој групи архивских фондова припада и *Савезна комисија за културне везе са иностранством* (АЈ, 559, 1953–1971) која је предмет овог рада.

О ИСТОРИЈСКОЈ ПОЗАДИНИ НА КОЈУ СЕ ФОНД ОСЛАЊА

Маја 1945. године завршен је ослободилачки, грађански и револуционарни рат у Југославији. Комунистичка партија Југославије, у почетку малобројна партија професионалних револуционара, изашла је из рата као неприкосновени победник. Располагала је респектабилном оружаном силом и започела изградњу социјализма по тада једином познатом – совјетском – узору. Спољнополитички и економски везала се за СССР и „народне демократије“ и СССР је, будући доминантна војна сила у Источној и Средњој Европи, била у позицији да јој намеће своју спољну политику, што је чинила преко различитих партијских, привредних и културно-просветних институција.⁷

Југославија је настојала да успостави равноправан однос са СССР, позивајући се на властито револуционарно искуство. Настојала је да води самосталну спољну политику, што је дошло до изражаја у Тршћанској кризи и помагању комунистичног покрета у грађанском рату у Грчкој, као и у настојању да успостави, слично односу СССР према ФНРЈ и „народним демократијама“, патерналистички однос према Албанији, шаљући у њу стручњаке различитих профила да покрећу рад одређених институција и шаљући омладину да гради инфраструктурне објекте, односно школујући албанске ученике и студенте у стручним школама и на факултетима ФНРЈ.⁸

Сукоб са Информбироом 1948. представља преломни догађај у историји социјалистичке Југославије. У почетку је КПЈ настојала да докаже неистинитост оптужби заоштравајући стаљинистички политички курс, чије су главне манифестације биле појачана унутрашњополитичка репресија (кроз насилну колективизацију пољопривреде и прогон стварних или фиктивних присталица Информбироа), намећање социјализма у уметничком стваралаштву и појачана антизападна пропаганда. Сукоб је ипак био непомирљив. Земља се нашла у потпуној изолацији и планирана изградња социјалистичке привреде и друштва, кроз серију петогодишњих планова, била је доведена у питање. Врх КПЈ је схватио да је за опстанак државе било

⁶ Исто

⁷ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица, 1998, 451–468.

⁸ Архив Југославије (АЈ), Комитет за културу и уметност при влади ФНРЈ (314), фасцикла 4, јединица описа 15, *Везе са Албанијом (1946–1948)*; АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (315-6-15), *Албански студенти у ФНРЈ (1946–1948)*; Božica Slavković, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945–1948*. Istorija 20. veka, XXX, 3, Beograd, 2012, 109-128; Бранко Петрановић, н. д., 468-480.

неопходно да се изврше корените промене на унутрашњем и спољном плану, али такве промене које неће угрозити неприкосновену улогу Партије у свим сегментима друштва. Одатле потичу теорија и пракса социјалистичког самоуправљања и спољнополитички заокрет у форми отварања према капиталистичком Западу и, касније, у форми политике еквидистанце према војнополитичким блоковима и стварања Покрета несврстаних.⁹

Спољнополитички заокрет ФНРЈ можемо да пратимо од краја 1949. године. Тада је отворена изложба средњовековне уметности народа Југославије у Паризу, а државни фолклорни ансамбли су започели турнеје по земљама Западне Европе. Југославија, сиромашна земља која је претрпела тешка ратна разарања, чији је привредни опоравак био заустављен сукобом са Информбироом, није могла да понуди Западу ни робу ни капитал. Још мање је могла да очекује да ће на западном тржишту идеја моћи да пласира своју идеологију. Тако је око 1950. култура постала „ослонац, претходница и саставни део спољне политике“ Југославије.¹⁰ Југословенски уметници и ансамбли постали су редовни учесници међународних фестивала и изложби, а Југославија је постала домаћин истакнутим уметницима и ансамблима са Запада. Интензивно су превођена на светске језике дела водећих домаћих књижевника и стидљиво су почела да се превode на језике народа Југославије дела до тада проскрибованих западних аутора. Држава је помагала сарадњу домаћих катедри за јужнословенске језике са славистичким семинарима у иностранству, а оснивала је и помагала рад лектората јужнословенских језика при страним универзитетима. Редовно је слала студенте и научне раднике на студије и стручно усавршавање у иностранство и почела да прима студенте и научне раднике из иностранства.

УКРАТКО О ИСТОРИЈИ ИНСТИТУЦИЈЕ

Сви органи управе ФНРЈ који су били надлежни за просвету и културу у периоду 1945–1953. (Министарство просвете ФНРЈ, Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, Министарство за науку и културу ФНРЈ и Савет за науку и културу ФНРЈ) имали су у свом ресору успостављање и одржавање културно-просветних веза са иностранством. Имали су своје одсеке, одељења и/или секторе који су били задужени било за пласирање југословенског уметничког стваралаштва у иностранству (односно иностраног у ФНРЈ), било за размену студената и научних радника са иностранством.

Нове, далеко веће спољнополитичке амбиције владајуће партијске бюрократије, произашле из сукоба са Информбироом, утицале су на одлуку да се ови послови обједине под кровом једне специјализоване институције, па је 12. марта

⁹ О томе више у: Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988; Драган Богетић, *Корени југословенског опредељења за несврстаност*, Београд, 1990; Isti, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Београд, 2000.

¹⁰ Мирослав Перишић, *Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике*, Писати историју Југославије: виђење српског фактора, Београд, 2007.

1953. основана Комисија за културне везе са иностранством (како се звала до маја 1967. године) са циљем да помаже одржавање и развијање културних веза ФНРЈ са другим земљама и међународним организацијама. Задатак Комисије био је да упознаје институције и појединце из иностранства са достигнућима ФНРЈ на пољу културе и да на тај начин допринесе упознавању иностране јавности са историјом и културом југословенских народа (истовремено и да инострана јавност упозна достигнућа ФНРЈ у изградњи социјализма). Комисија је такође имала задатак да омогући упознавање југословенских народа са културним стремљењима и достигнућима других народа и да успостави и развија сарадњу са установама и организацијама из иностранства које делују на подручју културне пропаганде. О свом раду давала је потребне информације Савезном извршном већу, јавности и појединим заинтересованим установама и појединцима. Надзор над радом Комисије вршило је непосредно Савезно извршно веће.

Према *Уредби о Комисији за културне везе са иностранством* од 31. марта 1960. установа је била дефинисана као орган друштвеног самоуправљања у области културних, просветних и научних веза са иностранством. Поред онога што је било прописано Уредбом и Статутом из 1953. Комисија је добила следеће задатке: да разматра у целини и предлаже СИБ-у и надлежним органима управе мере за успостављање и развијање културне, просветне и научне сарадње са иностранством; да учествује у закључивању конвенција и осталих уговора о сарадњи са другим земљама и да на основу њих утврђује годишње програме културне сарадње са иностранством; да организује конкретне облике културно-просветно-научне сарадње (изложбе југословенске уметности у иностранству, односно иностране у Југославији, пласира југословенску књижевност, односно помаже иностраним установама у пласирању иностране књижевности у Југославији, организује турнеје југословенских уметника и ансамбала, односно иностраних у Југославији, организује размену научних радника и студената, утврђује годишње планове издавања публикација о културном животу ФНРЈ намењене иностранству, одлучује о учешћу југословенских културних и научних радника на међународним фестивалима и научним скуповима). Сви програми културне, просветне и научне сарадње које би саставила Комисија били су прослеђивани Државном секретаријату за иностране послове на одобрење.

На основу *Закона о савезним органима управе* из фебруара 1965. Комисија је постала орган за послове од интереса за федерацију са својством правног лица.

Маја 1967. донет је *Закон о савезним органима управе, савезним саветима и савезним организацијама*. Овим правним актом биле су образоване савезне комисије у циљу обављања стручних послова које су вршила колективна тела или која су била од интереса за два или више савезна органа управе. Комисија за културне везе са иностранством била је преименована у Савезну комисију за културне везе са иностранством. Задржала је својства правног лица обављајући следеће послове: координирала је рад државних органа и организација у области културно-просветне сарадње са иностранством, предлагала је мере за њено унапређење и учествовала у закључивању програма културне и просветне сарадње СФРЈ са другим земљама.

Савезна комисија за културне везе са иностранством била је укинута *Законом о организацији и делокругу савезних органа управе и савезних организација* и престала је да ради 1. октобра 1971. године. Највећи део њених надлежности преузели су републички савети за просвету и културу, а део је наследио Савезни завод за међународну научну, просветно-културну и техничку сарадњу.¹¹

КАКО ФОНД ИЗГЛЕДА И ШТА НАМ СВЕ ПРУЖА

Укупна количина архивске грађе фонда *Савезна комисија за културне везе са иностранством*, након што је завршена архивистичка обрада, износи 21,5 т. Документа су смештена у 217 фасцикли, односно у 450 јединица описа. Распон година грађе је шири од распона година самог фонда и протеже се од 1946. до 1971. године. Ова разлика проистиче из околности да је *Савезна комисија за културне везе са иностранством* настала из Одељења за културне везе са иностранством Савета за науку и културу Владе ФНРЈ (АЈ, 317) и преузела његове незавршене предмете.

У фонду се чувају акта различите врсте: извештаји, информације, забелешке, реферати, елаборати, стенографске белешке, брошуре, исечци из новина, фотографије и каталози. Најзаступљенија су документа писана српскохрватским језиком у обе варијанте. Акта из Словеније писана су словеначким, односно она из Македоније македонским језиком. Најзаступљенији страни језици су енглески, француски, немачки, италијански и руски, али има и аката писаних другим језицима.

Класификација и систематизација грађе извршене су по принципу слободне провенијенције – облик функција и делатности ствараоца фонда. Основне класификационе групе су:

1. Општи материјали
2. Култура и уметност
3. Просвета и наука.

Грађа унутар основне класификационе групе *Култура и уметност* распоређена је на подгрупе по уметностима: *Књижевност, Ликовне уметности, Музичка уметност и Драмске уметности*. Унутар подгрупа документа су распоређена на јединице описа по различитим принципима (тематски, географски и др.).

Грађа унутар основне класификационе групе *Просвета и наука* распоређена је на подгрупе *Семинари и научни скупови, Славистичке студије и лекторати и Стипедније и специјализације*. Јединице описа унутар ових подгрупа састављене су по географском, тематском и другим принципима.

Унутар основне класификационе групе *Општи материјали* налази се сва она грађа која покрива више функција и делатности истовремено (извештаји намењени секретару Комисије,¹² општи извештаји о сарадњи са неком земљом или регијом¹³ или материјали са седница руководећих органа институције).¹⁴

¹¹ Иван Хофман, АЈ–559, *Савезна комисија за културне везе са иностранством 1953–1971 (1946–1971), сумарно-аналитички инвентар*, Архив Југославије, Београд, 2018, VII.

¹² АЈ, 559-16-34, *Забелешке „за друга Фрола“*

¹³ АЈ, 559-45-99, *Везе са Француском*; АЈ, 559-69-154, *Депеше – земље Азије (1968–1970)*

¹⁴ АЈ, 559-39-85, *Двадесет и четврта седница Савезне комисије за културне везе са*

Уколико не бисмо рачунали један број докумената насталих у раздобљу 1946–1949, архивска грађа фонда обухвата временски период од двадесет и једне године: почев од првих, стидљивих корака југословенске дипломатије да, повезујући се са љутим идеолошким противницима – земљама Запада, изађе из изолације, па све до времена када је Југославија суверено стајала на челу Покрета несврстаних и радо играла улогу посредника између два сукобљена војнополитичка савеза. Ова еволуција може лако да се прати кроз документа.

Чланови Академског културно-уметничког друштва „Иво Лола Рибар“ из Београда приликом свечаног отварања фолклорног фестивала у Оберсдорфу, СР Немачка, 1961. (АЈ, 559-126-270).

У грађи насталој раних година рада Савезне комисије за културне везе са иностранством, крајем 40-их, у првој половини 50-их година доминирају садржаји који сведоче о настојањима ФНРЈ да се на међународној сцени представи као земља сиромашна у материјалном погледу, али са богатим културним наслеђем (које је, сасвим сигурно, западној културној елити изгледало егзотично). То је, ван сваке сумње, грађа о монументалној изложби средњовековне уметности југословенских народа, чијим је отварањем у Паризу 1949. заправо почело отварање ФНРЈ

према свету.¹⁵ Следе документа о слању професионалних фолклорних ансамбала на вишемесечне турнеје и такмичења као што је Ајстедвед (*Eisteddfodd*) у Хлангохлену (*Llangollen*)¹⁶ или материјали о извођењу *Дунда Мароја* Марина Држића на престижном фестивалу у Единбургу и другим позорницама, под геслом „И ми имамо ренесансу“.¹⁷

У корпус докумената из времена отварања ФНРЈ према Западу спадају и материјали о изложби *Човек, природа и предмети на фрескама Богородице Љевишке*

иностранством.

¹⁵ АЈ, 559-91-203, *Изложба југословенске средњовековне уметности*.

¹⁶ АЈ, 559-109-241, *Поверљиво о извођачким уметностима*; АЈ, 559-109-242, *Општи материјали о извођачким уметностима 1950–1958*; АЈ, 559-122-260, *Музички фолклор и аматеризам 1953–1955*; АЈ, 559-125-266, *Ансамбл „Коло“*; АЈ, 559-126-267, *Збор народних плесова и пјесама НР Хрватске „Ладо“*; АЈ, 559-126-268, *Државни ансамбл за народне игре и песме НР Македоније „Танец“*; АЈ, 559-126-269, *Академско културно-уметничко друштво „Бранко Крсмановић“*; АЈ, 559-126-270, *Омладинско културно-уметничко друштво „Иво Лола Рибар“*; Biljana Milanović, *Sounding the Turn to the West: Music and Diplomacy of Yugoslavia After the Split with the USSR and the Countries of the “People’s Democracy” (1949–1952)*, *The Tunes Of Diplomatic Notes. Music And Diplomacy In Southeast Europe (18th–20th Century)* Edited By Ivana Vesić, Vesna Peno, Boštjan Udovič, Belgrade–Ljubljana, 2020, 185-202; Ivan Hofman, *“Folklore Diplomacy” – The Role of Musical Folklore In Yugoslavia’s Foreign Policy 1949–1971*, *Isto*, 203-227.

¹⁷ АЈ, 559-127-271, *Позориште, опера и балет 1951–1954*.

у *Призрену*,¹⁸ грађа о слању водећих живих ликовних уметника (Петар Лубарда, Војин Бакић и др.) на престижне међународне ликовне манифестације¹⁹ и материјали о превођењу прозе два државна писца – Ива Андрића и Мирослава Крлеже – на светске језике и њеном пласирању иностранству (као и пласирању дела других идеолошки проверених југословенских књижевника).²⁰

Међу документима из прве половине 50-их година налазе се она која сведоче о настојању ФНРЈ да недостатак стручњака различитих профила надомести слањем стипендиста на студије и стручно усавршавање на Запад, превасходно у Велику Британију и Француску, а од краја деценије све интензивније у САД.²¹

Као што грађа фонда прати излазак ФНРЈ из изолације и почетке њене дипломатске офанзиве оруђима културе и уметности, тако прати и све промене њеног спољнополитичког курса. Документа из друге половине 50-их година сведоче о процесу отопљавања односа са СССР и земљама Варшавског уговора, што је резултат договора Јосипа Броза Тита и Никите Сергејевича Хрушчова у Београду и Москви (1955. и 1956).²² Тада је значајан број југословенских стручњака био послат на универзитете и у различите научне установе у СССР, Чехословачку, Пољску и ДР Немачку ради стручног усавршавања.²³ С друге стране, стручњаци из земаља Варшавског уговора боравили су извесно време на универзитетима и у институтима ФНРЈ.²⁴

Извештај архитекте Владимира Белоусова о студијском боравку у Југославији 1957. у форми цртежа (АЈ, 559-200-416).

Посебно је занимљива грађа која се односи на сарадњу ФНРЈ са СССР на пољу културе и уметности, јер сведочи како „прва земља социјализма“ показује у преговорима значајан уцењивачки потенцијал и редовно наступа са позиција силе. Добру илустрацију ове (можда неке преоштре) оцене чини преписка поводом организовања изложбе југословенске књиге у СССР, односно совјетске у ФНРЈ. Совјетска влада је поставила услов југословенској страни да, уколико жели да при-

¹⁸ АЈ, 559-91-204, *Изложба фресака цркве Богородица Љевишка*.

¹⁹ АЈ, 559-92-206, *Бијенале у Венецији*; АЈ, 559-92-207, *Бијенале у Сао Паолу*; АЈ, 559-93-208, *Бијенале у Александрији*.

²⁰ АЈ, 559-71-160, *Поверљиво о књижевности и издаваштву*.

²¹ АЈ, 559-181-376, *Студије и специјализације у Француској*; АЈ, 559-183-380, *Стипендисти Британског савета*; АЈ, 559-193-402, *Фордова фондација*.

²² АЈ, 559-49-109, *Везе са СССР (1956–1960)*; АЈ, 559-66-147, *Депеше из земаља Варшавског уговора*.

²³ АЈ, 559-189-392, *Студије и специјализације у СССР*; АЈ, 559-190-395, *Студије и специјализације у Демократској Републици Немачкој и др.*

²⁴ АЈ, 559-213-439, *Стипендисти и специјализанти из Чехословачке*; АЈ, 559-214-441, *Стипендисти и специјализанти из Пољске*. Драган Теодосић, *Извештаји Владимира Белоусова, стипендисте Владе ФНРЈ*, Архив 1–2, Београд, 2012, 206-212.

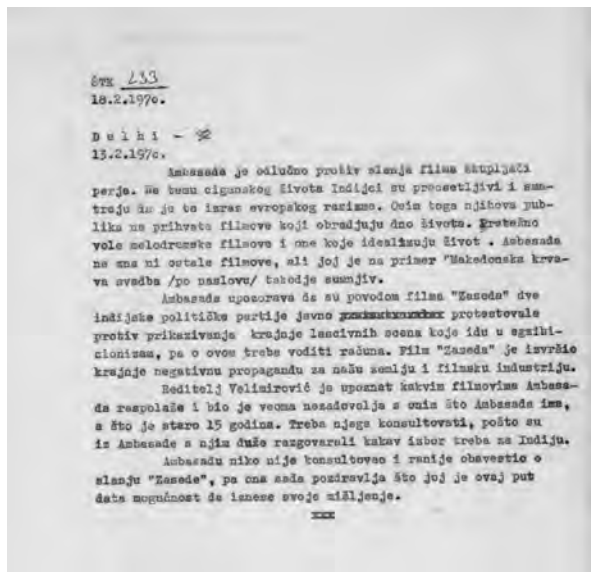
каже своју издавачку делатност у Москви, Лењинграду, Кијеву и другим градовима СССР, мора да уклони из понуде све публикације Едварда Кардеља и других „реви-зциониста“, као и преводе оних совјетских (руских) аутора који су били под ударом совјетске цензуре (Борис Пастернак, нпр.). А када је на дневни ред дошла припрема изложбе совјетских књига у ФНРЈ, југословенска страна је била приморана да прихвати совјетски избор публикација без поговора.²⁵

Један други пример показује како је совјетска страна користила културу не би ли се умешала у спорове Југославије и њених суседа. Током 1967. започеле су припреме за снимање филма *Битка на Неретви*, несумњиво највећег спектакла у југословенској кинематографији. Амбициозни редитељ Вељко Булајић желео је да у уводним сценама направи преглед револуционарних традиција југословенских народа и, како је то укључивало Самуила и „ослободилачки рат македонског народа против византијских завојевача“, побунила се влада Бугарске. Совјети су одмах реаговали претњом да ће обуставити сваку помоћ у изради филма (а већ је

било уговорено да ће у пројекту учествовати легендарни глумац Сергеј Бондарчук и различито совјетско техничко особље), уколико аутори не избаци спорне сцене, па је југословенска страна била приморана да попусти.²⁶

Када посматрамо грађу фонда насталу почев од краја 50-их година, па до укидања Савезне комисије за културне везе са иностранством 1971, примећујемо да огроман простор заузимају документа о страним држављанима на студијама и специјализацији у Југославији. Пред читаоцима корача колона младих људи из доскорашњих колонија и мандатних територија. Неки од њих су одлучни да стекну знања неопходна за напредак својих домовина, а неки међу њима (који су у Југославији видели прозор у свет Запада) подлегли су чарима живота ван контроле породица и држава које су их послале.

Документа приказују наличје живота студената из шароликих земаља Африке и Азије. Има више примера расистичких испада југословенских студената и

Депеша Амбасаде СФРЈ у Њу Делхију поводом намере да се филмови „Скупљачи перја“ Александра Саише Петровића и „Заседа“ Живојина Павловића дистрибуирају у Индији, 1970. (АЈ, 559-69-153).

²⁵ АЈ, 559-81-182, Изложба југословенске књиге у СССР, односно совјетске у ФНРЈ 1961.

²⁶ АЈ, 559-143-305, Филм „Битка на Неретви“, Иван Хофман, Филм *Битка на Неретви*, цар Самуило и Бугари – три документа из 1967. године, Архив 1–2, Београд, 2017, 272-286.

грађана према „обојеним“ студентима, али и примера агресивног понашања појединих стипендиста према домаћинима (обично у пијанству). Поједина документа сведоче о обрачунима између сâмих страних стипендиста (јер су политичке сукобе из домовине пренели у нову средину). Чести су били случајеви обољевања због климе и хране на коју нису навикли (или случајева погоршања хроничних болести донетих из домовине). У грађи је забележено неколико случаја самоубиства стипендиста у стању душевног растројства, а има забележених и, кажимо слободно, симпатичних случајева: када се студент из Републике Мали потукао са милицијом бранећи укаљану част локалне проститутке.²⁷

Документа настала на прелазу из 60-те у 70-те године садрже посебну димензију која надилази спољну политику Југославије: она представљају сведочанство постепене, али незаустављиве дезинтеграције СФРЈ. Дуготрајне припреме изложбе *Уметност на тлу Југославије кроз векове* (која је била отворена у Паризу 1971) претвориле су се у арену на којој су се сукобљавале националне партијске бирократије око питања чија национална уметност боље репрезентује целину југословенске социјалистичке уметности, па јој стога треба дати предност.²⁸

75

У ЧЕМУ СЕ ОГЛЕДА ЗНАЧАЈ ФОНДА

Пре но што дамо оцену о значају фонда *Савезна комисија за културне везе са иностранством*, било би добро да погледамо шта је то у фокусу научне историографије, када је спољна политика социјалистичке Југославије у питању. Прегледом монографија и расправа закључили бисмо да је политика на највишем нивоу главни предмет интересовања историчара и других стручњака који се баве историјом међународних односа и спољне политике ФНРЈ/СФРЈ. То су састанци, разговори, договори и уговори највиших представника Југославије и других земаља.²⁹ Прегле-

²⁷ АЈ, 559-177-367, *Поверљива грађа о стипендијама и стипендистима I*; АЈ, 559-177-368, *Поверљива грађа о стипендијама и стипендистима II*; АЈ, 559-200-416, *Страни држављани на студијама у Југославији (1956–1957)*; АЈ, 559-201-417, *Страни држављани на студијама у Југославији (1957– 1958)*; АЈ, 559-201-418, *Страни држављани на студијама у Југославији (1959)*; АЈ, 559-202-419, *Страни држављани на студијама у Југославији (1960)*; АЈ, 559-202-420, *Страни држављани на студијама у Југославији (1961)*; АЈ, 559-203-421 *Страни држављани на студијама у Југославији (1962)*; АЈ, 559-203-422 *Страни држављани на студијама у Југославији (1956– 1957)*; АЈ, 559-204-423 *Страни држављани на студијама у Југославији (1963)*; АЈ, 559-204-423 *Страни држављани на студијама у Југославији (1964)*; АЈ, 559-204-424, *Страни држављани на студијама у Југославији (1965)*; АЈ, 559-205-425, *Страни држављани на студијама у Југославији (1966)*; АЈ, 559-206-426, *Страни држављани на студијама у Југославији (1967– 1969)*; АЈ, 559-206-427, *Страни држављани на студијама у Југославији (1970– 1971)*.

²⁸ АЈ, 559-96-216, *Изложба „Уметност на тлу Југославије кроз векове“ (1967–1969)*; АЈ, 559-96-217, *Изложба „Уметност на тлу Југославије кроз векове“ (1970)*; АЈ, 559-97-218, *Изложба „Уметност на тлу Југославије кроз векове“ (1971)* и АЈ, 559-97-219, *Изложба „Уметност на тлу Југославије кроз векове“ – седнице Организационог одбора*.

²⁹ Узмимо на пример: Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988; Драган Богетић, *Корени југословенског опредељења за несвр-*

дом зборника докумената у издању Архива Југославије и изложби које је архив организовао долазимо до истог закључка.³⁰ Поштујемо труд свих оних који су до сада научно и стручно обрадили ову тему, али држимо да су њихови радови ипак једнодимензионални. Они нам дају врло прецизну слику о намерама како југословенске дипломатије, тако и дипломатије оне друге стране, али не дају нам одговоре (или дају недовољно прецизне) на питање како је политика формулисана на највишем нивоу била спроведена у пракси, да ли је уопште била спроведена или је, како се то народски каже, остала мртво слово на папиру.

Узрок те једнодимензионалности требало би тражити у коришћеној архивској грађи: највећи део монографија и зборника докумената настао је на основу забелешки са састанака највиших представника држава, на основу њихове преписке са одговорним службама и стручњацима, те на основу склопљених међудржавних споразума. Таква изворна грађа нас не спушта на ниво обичног, тзв. малог човека, онога за кога је неко рекао да „трпи историју“. Грађа фонда *Савезна комисија за културне везе са иностранством* управо попуњава ту празнину. Читајући извештаје о турнејама извођачких уметника и ансамбала и(ли) о боравку југословенских студената и стручњака у иностранству, постајемо сведоци њихових проблема, недоумица и искушења при додиру са другачијим културама; постајемо свесни како су се осећали стипендисти из тзв. земаља у развоју док су се школовали у Југославији, како су трпели због предрасуда домаћина (односно какве су они предрасуде гајили према Југословенима), што је повремено доводило до трагичних последица.

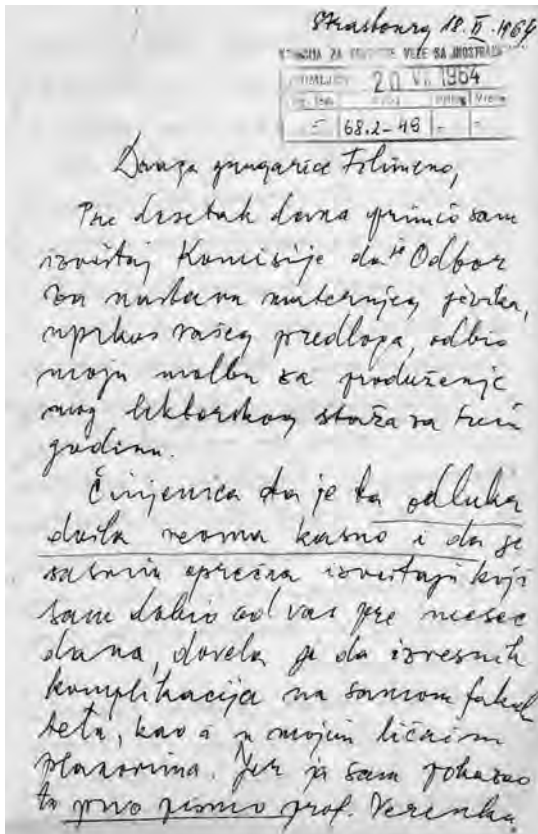
Дакле, значај фонда *Савезна комисија за културне везе са иностранством*, као извора за проучавање спољне политике Југославије 1949–1971, огледа се у томе што представља важну допуну свим оним архивским фондовима који покривају високу државну политику. Самим тим, укупно сагледавање спољне политике Југославије у датом хронолошком оквиру остало би непотпуно без консултовања грађе овог фонда.

станост, Београд, 1990; Isti, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Београд, 2000; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, Београд, 2006; Александар Животић, *Југославија и суседа криза 1956–1957*, Београд, 2008; Исти, *Југославија, Албанија и велике силе 1945–1961*, Београд, 2011; Исти, *Југословенско-совјетске војне супротности 1947–1957*, искушења савезништва, Београд, 2015.

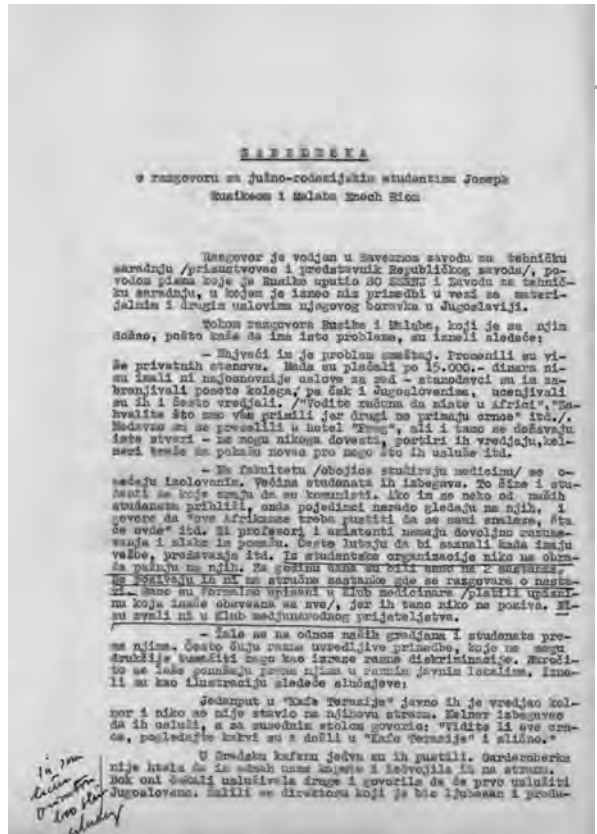
³⁰ *Југославија–Индонезија 1945–1967. Истраживања и документа*, приредили Љубодраг Димић, Александар Раковић, Миладин Милошевић, Београд, 2014; *Југославија – Сједињене Америчке Државе, поруке председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980*, приредили Миладин Милошевић, Нада Пантелић, Београд, 2014; *Југославија – Сједињене Америчке Државе, сусрети и договори највиших званичника Југославије и САД 1955–1980*, приредили Миладин Милошевић, Драган Богетић, Београд, 2017; *Југославија – СССР, сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР 1946–1964*, одговорни приређивач Љ. Димић, Београд, 2014; *Југославија – СССР, сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР 1965–1980*, приређивачи Л. А. Величанскаја и др., Београд, 2016; *Југословенско-алжирски односи 1956–1979*, приредили Миладин Милошевић, Нада Пантелић, Београд, 2014; *Југословенско-ирачки односи 1955–1979, документа о спољној политици Југославије*, приредили Нада Пантелић, Милан Медаковић, Београд, 2015.

РЕЗИМЕ

Задатак Архива Југославије је да чува документарну баштину Југославије у хронолошком опсегу од 1918. до 2006. године, али се грађа настала радом појединих државних институција још увек не налази у његовом поседу. То се пре свега односи на фондове као што су Министарство иностраних послова ФНРЈ, Државни секретаријат за иностране послове ФНРЈ, Савезни секретаријат за иностране

Писмо Данила Киша, лектора српскохрватског језика на Универзитету у Срасбуру, 1964. (АЈ, 599-173-359).

Жалба два студента из Јужне Родезије поводом различитих облика дискриминације које доживљавају на студијама у Југославији, 1963. (АЈ, 559-177-368).

послове СФРЈ и фондове дипломатско-конзуларних представништава ФНРЈ/СФРЈ, који се још увек налазе у поседу творца. Ову празнину попуњава један број фондова Архива Југославије насталих радом институција које су у свом домену имале неке од послова међународне сарадње и размене. Међу њима нарочито место припада Савезној комисији за културне везе са иностранством (АЈ, 559).

Савезна комисија за културне везе са иностранством основана је 1953. године са задатком да успоставља, развија и одржава културно-просветне везе ФНРЈ са другим земљама и међународним организацијама. Институција је, упркос повременим променама организационе структуре, задржала две основне надлежности: сарадњу и размену на пољу културе и уметничког стваралаштва и сарадњу и размену у области просвете и науке.

78

Грађа Фонда прати еволуцију спољне политике Југославије од отварања земље према Западу, преко помирења са СССР и земљама Варшавског уговора, до Југославије као предводнице Покрета несврстаних. Документа приказују како су култура и уметност били коришћени као оруђе спољне политике ФНРЈ/СФРЈ, те како су култура и уметност, али и просвета и наука, били претворени у средства којима је Југославија настојала да оствари непосредан политички утицај на бивше колоније, односно новоформиране државе на широком простору Азије и Африке.

Поједини документи говоре о сукобима националних партијских бирократија око питања чији уметници и ансамбли треба да уживају предност приликом гостовања у иностранству, те чије уженационално стваралаштво најбоље репрезентује југословенску социјалистичку културу. То су посредна сведочанства постепеног распадања југословенске федерације.

Савезна комисија за културне везе са иностранством била је укинута у склопу уставних промена 1971. којима су националне партијске бирократије убрзале процес конфедерализације југословенске федерације. Највећи део послова из њене надлежности био је спуштен на републички ниво, а део је преузео Савезни завод за међународну научну, просветно-културну и техничку сарадњу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа:

Архив Југославије, Београд (АЈ)

- Савезна комисија за културне везе са иностранством (559)
- Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ (314)
- Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (315)
- Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (317)

Монографије:

- Bekić, Darko. *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988.
- Богетић, Драган. *Корени југословенског опредељења за несврстаност*, Београд, 1990.
- Bogetić, Dragan. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd, 2000.
- Петрановић, Бранко. *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица, 1998.

Информативна средства:

- Пијевац, Мр Комнен; Милошевић, Миладин; Боричић, Вукман. *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, Београд, 2000.
- Хофман, Иван. *АЈ–559, Савезна комисија за културне везе са иностранством 1953–1971 (1946–1971), сумарно-аналитички инвентар*, Архив Југославије, Београд, 2018.

Чланци и расправе:

- Ераковић, Видосава. *Однос југословенске државе према архивама 1945–1952, прокламовано и стварно*, Архив 1–2, Београд, 2013.
- Перишић, Мирослав. *Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике*, Писати историју Југославије: виђење српског фактора, Београд, 2007.
- Теодосић, Драган. *Извештаји Владимира Белоусова, стипендисте Владе ФНРЈ*, Архив 1–2, Београд, 2012.
- Хофман, Иван. *Филм Битка на Неретви, цар Самуило и Бугари – три документа из 1967. године*, Архив 1–2, Београд, 2017.
- Milanović, Biljana. *Sounding the Turn to the West: Music and Diplomacy of Yugoslavia After the Split with the USSR and the Countries of the “People’s Democracy” (1949–1952)*, The Tunes Of Diplomatic Notes. Music And Diplomacy In Southeast Europe (18th–20th Century). Edited By Ivana Vesić, Vesna Peno, Boštjan Udovič, Belgrade –Ljubljana 2020, 185-202.

- Slavković, Božica. *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945–1948*. Istorija 20. veka, XXX, 3, Beograd, 2012.
- Hofman, Ivan. “*Folklore Diplomacy*” – *The Role of Musical Folklore In Yugoslavia's Foreign Policy 1949–1971*, *The Tunes Of Diplomatic Notes. Music And Diplomacy In Southeast Europe (18th–20th Century)*. Edited By Ivana Vesić, Vesna Peno, Boštjan Udovič, Belgrade – Ljubljana 2020, 203-227.

Интернет страница:

- Архив Југославије, <http://www.arhivyu.gov.rs/>

Ivan HOFMAN

THE FEDERAL COMMISSION FOR CULTURAL RELATIONS WITH FOREIGN COUNTRIES – A SOURCE FOR STUDYING YUGOSLAV FOREIGN POLICY 1949-1971

Summary

The mission of the Archives of Yugoslavia is to preserve documentary heritage of Yugoslavia in the chronological range from 1918 until 2006, but the archival materials created by the work of certain state's institutions are not in its possession yet. Those are mainly the fonds of the Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY), the Federal Secretariat for Foreign Affairs of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), and fonds of the diplomatic-consular representative offices of the FPRY/SFRY that are still at their creators. This gap is filled with certain numbers of fonds of the Archives of Yugoslavia created by the work of institution which scope of work partially included international cooperation and exchange. Among them, *The Federal Commission for Cultural Relations with Foreign Countries* holds a special place (AJ, 559).

The Federal Commission for Cultural Relations with Foreign Countries was founded in 1953 with the task of establishing, developing, and maintaining cultural and education ties of FPRY with other countries and international organizations. Despite occasional changes of organizational structure, the institution kept two of its basic jurisdiction: cooperation and exchange in the field of culture and art, and cooperation and exchange in the field of education and science.

The material of the fond follows evolution of Yugoslav foreign policy since opening of the country toward West, through the reconciliation between Yugoslavia and the Soviet Union and the countries of the Warsaw Pact, to Yugoslavia as leader of The Non-Aligned Movement. Documents show how art and culture were used as tools of the foreign policy of the FPRY/SFRY; how art and culture, education and science were turned into tools by which Yugoslavia tried to accomplish direct political influence on Asia and Africa.

Certain documents show conflicts between the national party's bureaucracies regarding the question which artists and ensembles should be chosen for international tours, which national/ethnic art forms present best Yugoslav socialist culture. These are indirect testimonies of the gradual disintegration of the Yugoslav federation.

The Federal Commission for Cultural Relations with Foreign Countries was terminated during the constitutional changes in 1971 by which the national party's bureaucracies sped up the process of dissociation the Yugoslav federation. Most of its work was lowered to the republics' level, and transferred partly to the Federal Administration for International Scientific, Educational, Cultural and Technical Cooperation.

КУЛТУРНА САРАДЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЧЕХОСЛОВАЧКЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

82

Сажетак: Овим радом даје се преглед сарадње Југославије и Чехословачке на културном плану од њиховог стварања 1918. па до нестанка Чехословачке 1938–1939. године. Аутор је покушао да представи активност обе државе у школовању Југословена у Чехословачкој, изградњи Александровог дома у Прагу, организовању разних свечаности и других манифестација са популаризацијом југословенске и чехословачке литературе, музике, позоришта и уметности, раду Југословенско-чехословачке лиге и других видова културног повезивања две земље. Истраживање указује колико је била јака сарадња две државе на просветном и културном нивоу, пуних двадесет година, од њиховог настанка после Првог светског рата па до нестанка Чехословачке пред Други светски рат.

Кључне речи: *културна сарадња, Александров дом у Прагу, југословенски студенти, феријалне стипендије, празници, Југословенско-чехословачка лига*

После завршетка Првог светског рата и распада Аустроугарске монархије, већ 28. октобра 1918. формирана је независна Чехословачка Република. У исто време ослобођени су Србија и Београд, а убрзо је дошло и до уједињења јужнословенских земаља 1. децембра (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (КСХС), касније Краљевина Југославија (КЈ)). Још пре Првог светског рата појединци из Чешке и Србије су сарађивали на политичком пољу и били присутни на мањим или већим културно-просветним манифестацијама (слетови Сокола, новинарски конгреси, уметничке изложбе итд). Стварањем Чехословачке Републике и Краљевине СХС већ у првим месецима њиховог постојања дошло је до зближавања две државе, а поготово када су се осетиле угрожене могућношћу рестаурације Хабсбуршке династије и мађарским ревизионизмом. Обе државе приближиле су се једна другој посебним уговорима и створиле савез Малу антанту уз прикључивање Краљевине Румуније.

Уговором о Савезу између КСХС и Чехословачке 14. августа 1922. предвиђено је да се он прошири и на културно поље. Поред сталне политичке сарадње две државе, која је 20-тих година XX века све више јачала, тек 13. новембра 1929. (односно два дана касније) дошло је до потписивања Декларације о школским и културним везама КЈ и Чехословачке Републике.² Декларација је представљала чи-

¹ архивски саветник, dragos.petrovic@gmail.com

² АЈ, 66 (Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије), 71-186, Акт

тав један програм³ и позивала се „на давне културне везе између оба народа које олакшавају и појачавају везе на свим пољима људског рада... и да духовне везе између КЈ и Чехословачке Републике буду појачаване свима средствима“.⁴ Владе двеју држава биле су задужене да брину „о што тешњем зближењу на пољу основног, средњег, стручног и високог школства“.⁵ Овом Декларацијом Југославија и Чехословачка преузеле су дужност да се брину о народној просвети, отварању и развоју библиотека, унапређењу науке, литературе, уметности, позоришта, као и институција које су бринуле о социјалном старању студената. Коначно, владе обе државе, преко својих министара, биле су задужене да предвиде одговарајућа финансијска средства у буџету којима би потпомогле успостављање културних веза Југославије и Чехословачке.⁶

У духу ове Декларације 28. априла 1930. донета је одлука да се распише конкурс за 25 феријалних стипендија. Добитници стипендија били су стипендисти Министарства просвете Чехословачке Републике на месец дана, у циљу изучавања чешког језика и чешке културе. Расписан је и конкурс за пет стипендија за професоре средњих школа, укупно десет стипендија за студенте универзитета у Београду, Загребу и Љубљани и Факултета у Скопљу, као и десет за ученике виших разреда средњих школа. Убрзо је Министарство просвете за наредну школску годину 7. септембра 1930. расписало конкурс на основу одредби Декларације о школским и културним везама КЈ и Чехословачке Републике и реципроцитету, тј. културној сарадњи.⁷ Предвиђено је да стипендисти буду послати на месец дана у Чехословачку у циљу изучавања чешког језика и културе. Очигледно је овакав конкурс за феријалне стипендије Министарства постојао сваке године. Међутим, због економске кризе 30-тих година број места је био мањи јер се види да је Министарство просвете 1934. одобрило феријалне стипендије за три професора, пет студената и осам ученика средњих школа и за њихов шестонедељни боравак у Чехословачкој уплатило 35.000 динара.⁸ Министарство просвете у Београду је 1936. решило да у Чехословачку пошаље десет кандидата,⁹ а организовало је 1938, по реципроцитету са Чехословачком,

МИП КЈ од 17. 12. 1929. Пов. Бр. 15730 и Министарство просвете Опште одељење Пов. П. Бр. 37 од 25. 12. 1929, Декларацију о школским и културним везама Краљевине Југославије и Чехословачке Републике потписали су 15. 11. 1929. чехословачки министар др Иван Дерер и министар просвете КЈ Божић Максимовић.

³ Љубодраг Димић, *Југословенско-чехословачке културне везе (1918–1938): Прокламовано и стварно*, Од Мораву к Моравџ: Од Мораве до Мораве. III. Брно – Нови Сад, 2017, 299.

⁴ АЈ, 66-71-186, Члан 1 Декларације.

⁵ Члан 2 Декларације.

⁶ Члан 3 Декларације;

⁷ АЈ, 66-71-186, Министарство просвете П. Бр. 32848 од 7. 9. 1930, Одлука о расписивању конкурса за једномесечне стипендије Министарства просвете Чехословачке.

⁸ АЈ, 66-443-702. Одлуком Министарства просвете послата су као феријални стипендисти у Чехословачку три професора: Радослав Бошковић, суплент Друге мушке гимназије у Београду, Крста Љумовић, директор гимназије у Штипу, и Антун Овен, професор гимназије у Марибору, а поред њих и пет студената. После пута имали су задатак да напишу извештаје или реферате о раду и бораваку у Чехословачкој.

⁹ Исто. Одлуком Министарства од 11. јула 1936. као феријалне стипендисте у Чехословач-

конкурс за 25 феријалних стипендија.¹⁰ Министарство просвете Чехословачке издвојило је за пет професора по 2.000 круна и за двадесет стипендија за ученике средњих и стручних школа по 1.200 круна. Краљевина Југославија је 1938. примила ученике из Чехословачке на месец дана, док је Министарство просвете обезбедило новац за професоре по 4.000 динара, студенте 3.000 и ученике средњих школа 2.500 динара.¹¹

НАГРАЂИВАЊЕ ПИСМЕНИХ РАДОВА

После доношења Декларације о школским и културним везама КЈ и Чехословачке Републике на основу извештаја из 1933. можемо закључити да је појачана активност и сарадња оба министарства просвете довела до стварања реципрочних награда које су додељивале владе – Краљевина Југославија 28. октобра поводом празника Чехословачке Републике у износу од 6.000 динара, а Чехословачка у одговарајућем износу за празник Светог Саве.¹² О успостављању ових награда и њиховом спровођењу бринуло се Министарство просвете у Београду које је затражило од посланства у Прагу да се исплати новац награђенима за тематске радове на Универзитетима у Прагу, Брну и Братислави у износу од 3.000 динара.¹³ Преко југословенског посланства Министарство просвете у Београду наставило је, у другој половини 30-тих година, да шаље универзитетима у Чехословачкој по 2.000 динара за студентске радове о односима КЈ и Чехословачке.¹⁴ Министарство просвете у Прагу на исти начин је слало новац за студентске радове у Краљевини Југославији, преко Министарства просвете у Београду и ректората универзитета у Београду, Загребу и Љубљани. Универзитети су за Светосавске награде добијали новац у истом износу за три најбоља студентска састава о КЈ и Чехословачке.¹⁵ Писмени радови студената Чехословачке Републике и Краљевине Југославије у континуитету су награђивани од 1931. па до 1939. када је Чехословачка као држава нестала.

СТУДЕНТИ И УЧЕНИЦИ ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ И АЛЕКСАНДРОВ ДОМ У ПРАГУ

Пре Првог светског рата у Праг и друге чешке градове на студије су одлазили студенти из Србије и јужнословенских земаља најчешће на техничке, пољо-

ку послати су супленти из Скопља и Ваљева, по један професор из Љубљане и Загреба и шест студената (четири из Београда, по један из Загреба и Љубљане, пет са Филозофског и један са Медицинског факултета).

¹⁰ Исто. Одлука Министарства просвете Опште одељење I бр. 17348 од 7. 5. 1938; АЈ, 66-443-702. Министарство просвете формирало је Комисију за преглед молби и избор кандидата феријалних стипендија и у њој је био Владимир Велмар Јанковић, тада виши саветник Министарства просвете. Одлуком Министарства и Комисије одлучено је да у току лета 1938. Живко А. Спасић, пристав Министарства просвете, предводи феријалне стипендисте.

¹¹ Исто. Акт Просветног референта при Посланству КЈ у Прагу бр. 88 од 25. 6. 1938.

¹² АЈ, 66-443-702. Акт посланства КЈ у Прагу бр. 69/33. од 27. 1. 1933.

¹³ Исто. Одлука Министарства просвете Опште одељење П. бр. 2839 од 4. 2. 1933.

¹⁴ Исто. Акт Министарства просвете Опште одељење П. бр. 8028 од 7. 3. 1936; П. бр. 50422 од 12. 12. 1936; П. бр. 2450 од 24. 1. 1938.

¹⁵ АЈ, 66-443-702.

привредне и уметничке факултете и академије. Већ првих година после рата део студената из КСХС наставио је да одлази на студије у Чехословачку. Посланство Краљевине СХС средином 1919. јавља из Прага да је преко 1000 студената Југословена у Чехословачкој, да већина немају стипендије и да се налазе у тешкој материјалној ситуацији и да чак напуштају студије.¹⁶ Очигледно је један део младих остао у иностранству после тешких ратних година, али без новца и помоћи новостворене државе тешко су се сналазили у Прагу и Чехословачкој. Чехословачка Влада је убрзо одлучила да купи један павиљон од Друштва за подизање чехословачке средњошколске омладине. Чехословачке власти су га комплетно опремиле за југословенске студенте и септембра 1923. дошло је до формирања првог, привременог колеца за Југословене у Прагу. Дом се налазио на Бубенечу, на Белкредихо триди, и носио је назив „Jihoslovenská studentská kolej“. Министарство просвете у Прагу предало је Дом у надлежност Чехословачко-југословенској лиги у Прагу да га користе југословенски студенти. Просветне власти Краљевине СХС, у првој половини 20-тих година, давале су више стипендија југословенским студентима који су одлазили у Чехословачку. Број стипендиста је варирао – у мају 1923. било их је 167, августу 121, почетком 1924. пао је на 110, наредне године се повећао на 167, док је наредних година знатно опадао.¹⁷ У оквиру посланства КСХС у Прагу деловао је Просветни инспекторат, на челу са Драгутином Прохаском, хрватским славистом и књижевним критичаром, који је пратио школовање југословенских студената и стипендиста у Чехословачкој. Он је писао министарству да је 1924/1925. било шездесет државних стипендиста, осамдесет студената који су се школовали о трошку родитеља и педесет специјализаната. Инспекторат је помагао и бројне абитуријенте, њих око сто, који су се усавршавали у Прагу и Брну. На основу овог извештаја можемо закључити да је школске 1924/1925. године на школовању у Чехословачкој било близу три стотине југословенских студената, ђака и специјализаната.¹⁸ Истовремено, средином 20-тих, у Дому је живело преко осамдесет студената из Југославије. Њихово збрињавање на универзитетима у Прагу, Брну и Братислави настављено је и наредних година. Почетком 30-тих одлучено је да се сазида „Александров колеј“ (Александров колец, данас колец Коменског) за југословенске студенте који су се иселили из дома и уступили га Чесима, студентима из Поткарпатске Русије, који су у њему становали све до 1936. када је срушен.¹⁹

Иницијативом Чехословачко-југословенске лиге у Прагу, крајем 20-тих година, предузета је акција да се у Прагу подигне Дом за југословенске студенте. Ангажовањем председника Југословенско-чехословачке лиге Министарство просвете је увидело потребу да се изгради Југословенски студентски дом у Прагу и крајем 1929. се обратило Министарству финансија тражећи кредит од 400.000 динара. Министарство просвете је прво уплатило само део новца, а 5. фебруара 1930. донело је

¹⁶ АЈ, 66-443-702; Момчило Митровић, *Сарадња Београдског универзитета са универзитетима у Чехословачкој 1918–1939*, Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, свеска 1, Brno, 2006: Matice moravská, 299.

¹⁷ Исто, 300.

¹⁸ Љ. Димић, н. д., 294.

¹⁹ АЈ, 66-443-702. Извештај Љубомира Матића, просветног референта при посланству КЈ у Прагу од 31. 3. 1938. о Александровом дому и југословенским студентима.

одлуку да се отпочне изградња Југословенског студентског дома у Прагу.²⁰

Конечно, „Александров колеј“, тј. Александров дом у Прагу, почео је да се гради 1931, а завршен је на празник Чехословачке Републике 28. октобра 1933. када је и отворен. Александров колеј имао је више назива (Александров дом, Дом Краља Александра и Јужнословенска кућа). Највеће заслуге за његово подизање припадају Петру Зенклу,²¹ тадашњем председнику Прашке општине, и архитекти Николи Добровићу,²² прашком ђаку, који је изradio пројекат Александровог дома као троспратну зграду колеца у Стрешовицама. Зграда је урађена у стилу тадашње модерне, препознају се елеганција и облици интернационалног стила, са дозом монументалности карактеристичном за 30-те године.²³

Унутрашњост Дома састојала се од ширег простора за комуникацију, постојало је централно грејање, собе су биле намештене, имале су радио и одговарајуће писаће столове, ормане и полице за књиге, док су купатила имала топлу и хладну воду. Александров дом имао је сто једну једнокреветну, четрдесет пет двокреветних и пет соба са четири кревета. У њему је могло да се смести 211 студената. Поједине собе су имале засебна купатила, док се у партеру налазило заједничко купатило. У приземљу су се налазиле просторије за спортске активности, стони тенис и одбојку. У сутерену се налазио ресторан, тј. менза.

„Друштво за југословенске студентске домове у Чехословачкој при Чехословачко-југословенској лиги у Прагу“ управљало је Александровим домом. У управи Друштва био је кураторијум састављен од једанаест чланова које је именovalo по једног члана (чехословачко Министарство просвете, социјалне политике, финансија и грађевина, Министарство просвете КЈ и Посланство КЈ у Прагу), док је општина града Прага именovala два члана, а Чехословачко-југословенска лига три.

У Александров дом примани су југословенски и чехословачки редовни студенти на прашким високим школама, а од 1934. примани су и Румуни. У Дому су углавном боравили југословенски студенти све до 1937. када се њихов број знатно смањио (у њему је 1938. становало укупно сто десет студената из Југославије, док су остала места попунили Чеси и нешто мало Румуна). Највећи број југословенских студената долазио је из Словеније (39), потом из Босне (24), Далмације (17), Србије (12), Хрватске (9), Војводине (8), а само један је био из Јужне Србије.²⁴

Југословенски и румунски студенти плаћали су за једнокреветну собу 210 круна, за двокреветну по 150, а четворокреветну по 100 круна месечно, док су исте

²⁰ Исто. Одлука Министарства просвете од 5. 2. 1930. о додели помоћи од 100.000 динара за подизање Дома за југословенске студенте у Прагу.

²¹ Петр Зенкл (Табор, 13. 6. 1884 – САД, 2/3. 11. 1975), чешки политичар, градоначелник Прага, председник Националне социјалистичке партије (1945–1948), прогнан после 1948, и председник Савета слободне Чехословачке (1949–1974).

²² Никола Добровић (Печуј, 12. 2. 1897 – Београд, 11. 1. 1967), архитеката и професор на Архитектонском факултету у Београду.

²³ Arhitektonske spone Beograd – Prag, Beograd 1997. <http://beogradskonasledje.rs> (приступљено 14. 4. 2020)

²⁴ АЈ, 66-443-702. Извештај Љубомира Матића, просветног референта при посланству КЈ у Прагу, 31. 3. 1938. о Александровом дому и југословенским студентима.

собе Чеси плаћали 30 круна више. Само за југословенске студенте постојале су месечне новчане потпоре и помоћ у храни. Током школског семестра 1937/1938. сакупљено је педесет осам потпора (донације или помоћ) у износу од 3.975 круна, којим се делимично покривало плаћање соба. У том периоду за југословенске студенте обезбеђено је укупно 625 бесплатних доручака и 670 бесплатних ручкова, а то је месечно износило 4.177,50 круна. Студенти нису били у обавези да једу у мензи, али ако су то желели морали су да обезбеде бонове. Оброци у мензи су износили око девет круна по дану (1,50 за доручак, 4,50 за ручак и 3 за вечеру). Између осталог, одвајано је и пет месечних стипендија подршке по 100 круна за југословенске студенткиње.

Постојао је Фонд Краља Александра Првог Ујединитеља као стални фонд који је настао 1934. када су Чеси замолили краља Александра за дозволу да Дом назову „Александрова колеја“. Том приликом он је дао свој пристанак и прилог од 100.000 динара. Уместо за изградњу зграде Дома Чеси су од тог новца основали Фонд из кога су могли да помажу југословенске студенте. Поред тога, Министарство просвете у Прагу предвидело је сваке године у свом буџету кредит од 30.000 круна за помагање југословенских и бугарских студената. Подршка, помоћ или стипендије, даване су у три категорије у виду подршке у ослобођењу и плаћању школарине, подршке или стипендије дипломираним студентима који долазе на специјализацију у Чехословачку и помоћ сиромашним студентима у новцу. Ова последња добијана је од Министарства посредством „Александрова колеја“ или Чехословачко-југословенске лиге у Прагу. Новац је слат у два дела Лиги или колецу који су га месечно исплаћивали студентима. Студенти (специјализанти) који су становали ван колеца добијали су од чехословачког Министарства просвете новчану помоћ која се кретала од 1.800 до 3.000 круна за пола године.

Стипендија из „Задужбине краља Александра Првог Ујединитеља“ износила је 500 круна месечно. Чехословачка Влада је после смрти краља Александра 12. октобра 1934. одредила 2.000.000 круна и основала фонд под називом „Задужбина Витешког Краља Александра Првог Ујединитеља за југословенске слушаоце високих школа у Чехословачкој републици“. Министарство просвете у Прагу управљало је задужином и додељивало по двадесет стипендија југословенским студентима сваке године „који студирају или желе да студирају на високим школама у Чехословачкој Републици“. Две године касније Министарство просвете у Прагу доделило је седамнаест стипендија за југословенске студенте и три студента Чеха или Словака из Југославије.²⁵

Међу стипендистима из „Задужбине Краља Александра Првог“ 1938. били су југословенски студенти Владимир Богуновић из Загреба, студент технике у Прагу, Антоније Чадиковић из Дебра, Петар Јањалија из Мостара, Милорад Марјановић и Милан Вукић из Сарајева, Фрањо Скалар и Милан Варл из Љубљане, Шефко Пињо из Високог, Милан Жерјавић из Војног Крижа, Максимилијан Мајхен из Спод. Воличине, сви студенти технике у Прагу, Душан Лудвиг из Брасловаче (Цеље), студент филозофије у Прагу, Златко Фаулветер из Слатине, студент Уметничке академије у

²⁵ Исто. Стипендија из Задужбине краља Александра Првог Ујединитеља за 1935/1936 износила је годишње око 5.000 круна.

Прагу, Марјан Лавренчић из Љубљане, Срећко Батић из Кочевја, Александар Божић, сви студенти технике у Брну, Лазар Стошић из Петке (Лазаревац), студент агрономије у Брну, Тонка Лазић из Бијељине, магистар фармације, као и три Чеха (југословенски држављани) – Јозеф Кортус, студент технике у Прагу, Франтишек Мер, студент рударства у Прибраму, и Михаел Шустер, студент медицине у Прагу.²⁶

Посредством извештаја просветног референта при посланству КЈ у Прагу сазнајемо да се 1938. у Чехословачкој школовало више од три стотине југословенских студената и средњошколаца (у Прагу 229, Брну шездесет шест, а остали у Табору, Прибраму, Ледници на Мораве и другим местима – укупно њих шеснаест). Највећи број студирао је на техничким факултетима, њих 165, на Филозофском факултету осамнаест, Медицинском шеснаест, Ветеринарском петнаест, Агрономском петнаест, Високој трговачкој школи шест, Правном пет, Хемијском пет, Шумарском четири, Рударском три, Теолошком један, Конзерваторију и уметничкој академији осам – укупно 261 студент. Истовремено, на Вишој текстилној школи учило је њих тридесет, Вишој пољопривредној и воћарској девет, Уметничко-индустријској школи три, Вишој индустријској два и Теолошкој један, што је укупно четрдесет пет студената. Поред ових факултета и виших школа, њих троје ишло је у Слободну школу политичких наука, а два студента у Задружну школу.

Техничке факултете у Прагу студирало је 147 студената – Филозофски факултет седамнаест, Медицински петнаест, Агрономски дванаест, Конзерваториј у музици и Уметничку академију девет, Високу трговачку школу шест, Правни факултет пет, Хемијски пет, Шумарски четири, Уметничко-индустријску школу три, Вишу индустријску школу два, Слободну школу политичких наука три и Задружну школу два студента. Истовремено, у Брну је технику учило осамнаест студената, Ветеринарски факултет петнаест, Агрономски три, Филозофски и Медицински факултет по један, а немачку и чешку Текстилно-индустријску школу двадесет осам студената и средњошколаца.²⁷

Према статистичким подацима у Чехословачкој се школске 1938/1939. школовало више од три стотине студената и ученика. Највећи број њих били су из Дравске бановине 55 (25,2%), затим из Дринске 41 (18,8%), Савске 34 (15,5%), Приморске 30 (13,7%), Дунавске 16 (7,3%), Вардарске 12 (5,5%), Врбаске и Моравске по 9 (4,1%), а најмање је било из Зетске бановине, пет студената и ученика (2,2%). Интересантно је поменути да су се у Братислави школовали студенти и средњошколци, сви из Дунавске бановине, на Евангелистичком богословском факултету шест студената, по један на Правном факултету, Музичкој и Драмској академији, Вишој педагошкој академији и Вишој пољопривредној задружној школи. Школовало се свега тринаест девојака из Краљевине Југославије (у Прагу седам на високим школама и три на специјализацији, у Брну једна на Филозофском факултету, а у Братислави по једна студенткиња на Драмско-музичкој академији и Вишој педагошкој школи).²⁸

²⁶ АЈ, 66-443-702. Извештај Љубомира Матића, просветног референта при посланству КЈ у Прагу, 31. 3. 1938. о Александровом дому и југословенским студентима.

²⁷ Исто

²⁸ АЈ, 66-444-702. Статистички извештај за школску 1938/1939. годину

Захваљујући извештају Љубомира Матића, просветног референта у Прагу, можемо закључити да је Александров дом примао југословенске студенте и после нестанка Чехословачке, закључно са школском 1939/1940. годином, јер је Матић почетком 1940. отишао из Прага.²⁹

Стипендирање југословенских, односно чехословачких, студената отпочело је преко Министарства просвете још 1921/1922. године. Посебним конкурсом додељиване су две или више стипендија за студирање у Београду, односно Прагу, Брну или некој од високих школа у Чехословачкој. Стипендисти из Чехословачке примани су у Краљевину Југославију на усавршавање језика и изучавање блиских тема на катедрама друштвених наука, посебно из историје уметности, лингвистике, славистике, археологије, историји и других области. У Београду су се 1924/1925. школовала три студента из Чехословачке, 1925/1926. девет, 1934/1935. шест, 1935/1936. један, а нешто већи број њих студирао је на Универзитетима у Загребу и Љубљани.³⁰ Министарство просвете у Београду је за школску 1938/1939. расписало конкурс за студенте из Чехословачке, са месечном стипендијом која је износила 2.500 динара, а Министарство просвете у Прагу обавестило је Београд о избору троје студената.³¹ Последњим конкурсом из 1939/1940. додељене су четири стипендије за студенте из Чехословачке.³²

У међуратном периоду број стипендиста из Чехословачке на југословенским универзитетима био је мали. Можемо закључити, по примеру Универзитета у Београду, где је број стипендиста био једноцифрен, као и да је на универзитетима у Југославији студирало годишње до двадесет студената из Чехословачке, да број студената из Чехословачке Републике који су се 20-их година школовали у Југославији не прелази бројку од две стотине. Истовремено, број Југословена на студијама у Чехословачкој је био знатно већи. У првој половини 20-тих било је и до три стотине педесет студената и ђака из Југославије, у другој половини тај број је опао за пола, да би се 30-тих година XX века број студената из Југославије који су учили у Чехословачкој поново повећао. Установили смо да се 1938. школовало преко три стотине студената и ђака. Тако можемо закључити да је у међуратном периоду на чехословачким универзитетима и високим стручним школама студирало и учило приближно 5.000-6.000 студената и средњошколаца из Краљевине Југославије.

²⁹ Исто. Извештај Љубомира Матића од 15. 2. 1940, Београд. Посланство КЈ у Прагу још је марта/априла 1939. спуштено на ранг Генералног конзулата. Љубомир Марић је био професор у Првој београдској гимназији „Краљ Александар“, а после Драгутина Прохаске и Јанка Претнара у Посланству и Генералном конзулату у Прагу 1937–1940. радио је као просветни референт.

³⁰ АЈ, 66-443-702; М. Митровић, *н. д.*, 302.

³¹ АЈ, 66-443-702. Извештај Посланства Чехословачке у Београду бр. 1843 од 1. 3. 1939. о избору Славице Волфове, Јана Фридецког (*Jan Frydecky*) и др Рудолфа Бртана за стипендисте из Чехословачке да студирају на југословенским Универзитетима школске 1938/1939; Одлука Министарства просвете Опште одељење I бр. 22062 од 23. 6. 1939.

³² АЈ, 66-443-702; М. Митровић, *н. д.*, 299.

ПРОСЛАВЉАЊЕ ДАНА ЧЕХОСЛОВАЧКЕ НЕЗАВИСНОСТИ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Првенствено су се, између два светска рата, у време доласка високих политичких представника из Југославије или Чехословачке, исказивали блискост, братство и заједништво између два народа, а посебно се истицало словенство преко соколског покрета који се зачео још у XIX веку у чешким и словачким крајевима тадашње аустријске империје. Солидарност и повезаност оба народа посебно се показивала приликом одржавања државних празника, организовања разних свечаних академија поводом истакнутих годишњица, трибина, предавања, концерата, позоришних представа, комеморативних скупова,³³ отварања библиотека и уметничких изложби, одржавања курсева језика и других блиских културних дешавања.

Један од догађаја који је свечаније обележен била је прва годишњица независности Чехословачке, прослављен као Дан Слободе 1919, пригодном академијом коју је организовало Чехословачко удружење у Београду. Том приликом говорили су Јосиф М. Кадлец, аташе посланства Чехословачке у Београду, и Ђура Остојић, председник Југословенског академског удружења „Скерлић“ у Прагу,³⁴ док је код „Касине“ одржана друга академија.³⁵

Дан независности Чехословачке Републике (28. октобар) између два светска рата редовно је прослављан у Београду готово сваке године, преко штампе и радија (30-тих година). Јавност у Београду и унутрашњости обавештавана је о одржавању прославе која је најчешће пропраћена свечаном академијом, низом предавања, концертима, соколским поселима, а за високе представнике југословенске Владе и државних институција, дипломатски кор, пријатеље Чехословачке и чехословачку колонију у Београду и Загребу, приређиван је свечани пријем у чехословачком посланству у Београду и конзулату у Загребу. Овај празник је, поред одржавања уметничких програма, предавања и говора, често био прилика да се Чехословачка „одужи“ појединцима на „симболичан“ начин доделом чехословачких ордена или медаља.³⁶

Између два светска рата у чехословачко посланство на честитање празни-

³³ Свечаности откривању споменика посвећеног страдалим Чесима и Словацима у побуну против рата, који су стрељани 21. јуна 1918. у Крагујевцу, присуствовао је 28. септембра 1924. Јан Шеба, чехословачки посланик. У подизање споменика у Оломоуцу и Јиндриховицама српским војницима помрлим као заробљеници у Аустроугарској учествовале су обе државе и Југословенско-чехословачка лига. „Побуна чехословачког пука“, „Дочек гостију“, *Политика*, 28. 9. 1924, бр. 5901, 3-4; „Споменик стрељаним Чехословацима“, *Политика*, 29. 9. 1924, бр. 5902, 3-4.

³⁴ „Чешки празник“, *Политика*, 28. 10. 1919. бр. 4216, 2.

³⁵ „Чешка прослава“, *Политика*, 29. 10. 1919. бр. 4217, 3.

³⁶ У чехословачком посланству извршена је октобра 1935. предаја одликовања члановима Новосадског и Петроварадинског сокола (Игњат Павлас, Влада Вишошевић и други). Високи чешки ордени и медаље додељени су руководиоцима Сокола, поводом свечаности одржаних у Петроварадину 1934. када су освешћени гробови Срба и једног официра Чеха, стрељаних 1914. године. „Одликовања и свечаности“, *Политика* 29. 10. 1935. бр. 9857, 3.

ка углавном су долазили заступници председника Владе,³⁷ министри, заступници или помоћници министара иностраних послова,³⁸ војни министри, официри у име Краља,³⁹ патријарх Димитрије,⁴⁰ председници Народне скупштине,⁴¹ народни посланици, сенатори, истакнутији политичари, представници разних хуманитарних удружења, појединци из културног живота града и друге личности. Уз велике свечаности, поводом 10-годишњице стицања независности Чехословачке Републике, отворен је Чехословачки Дом⁴² у Студеничкој улици бр. 83, где су се наредних година одржавале разне културне и уметничке свечаности, бројни курсеви учења чешког језика и друго. Поред Београда, прославе чехословачког празника пропраћене су и у другим југословенским градовима (у Нишу, Скопљу, на Сушаку), а на радију у Загребу др Баксе је 1930. одржао говор, како је писала тадашња штампа.⁴³ Половином 20-тих година, а поготово 30-тих, прославе чехословачког празника у Београ-

³⁷ Заступник председника Марко Трифковић, посетио је пре подне посланика Чехословачке Републике Антона Калину и честитао му у име Владе дан проглашења Чехословачке Републике. „Чешка прослава“, *Политика*, 29. 10. 1921. бр. 4855, 3.

³⁸ Приликом прославе годишњице ослобођења у чешком посланству било је уприличено примање. Заступник министра спољних послова др Михаило Гавриловић, Ж. Балугић и маршал двора пуковник Ј. Дамјановић, многи народни посланици и представници овдашњих посланстава били су на честитању. „Чешка прослава“, *Политика*, 29. 10. 1919. бр. 4217, 3; У име владе прославу је честитао министар спољних послова г. др А. Трумбић и шеф кабинета председника г. В. Поповић. У име Двора био је на честитању генерал М. Зечевић, а од стране војске генерал Петар Пешић, помоћник начелника главног генералштаба. „Чешка прослава“, *Политика*, 29. 10. 1920. бр. 4497, 3; Поводом чехословачког празника честитао је Војислав Маринковић, министар спољних послова, посланику Ј. Шеби. „Чехословачки државни празник“, *Политика*, 29. 10. 1924. бр. 5932, 6.

³⁹ У име Двора био је на честитању генерал М. Зечевић, а од стране војске генерал Петар Пешић помоћник начелника главног генералштаба. „Чешка прослава“, *Политика*, 29. 10. 1920. бр. 4497, 3; Били су јуче на честитању генерал Хаџић у име двора и војске, представници инвалидског удружења и других корпорација. „Чешка прослава“, *Политика*, 29. 10. 1921. бр. 4855, 3; У стан чешког посланика Шебе, у току целог дана, најугледнији наши грађани и званични представници државе долазили су да честитају... у име краља генерал Хаџић,... „Чехословачки 28. октобар“, *Политика*, 29. 10. 1923. бр. 5573, 2.

⁴⁰ Прослава и честитање у стану посланика Шебе у Позоришној улици... посета патријарха Димитрија посебно је изавала пажњу. „Чехословачки Дан слободе“ и „Прослава у Београду“, *Политика*, 29. 10. 1925. бр. 6291, 4.

⁴¹ Прослави чехословачког празника присуствовао је председник Народне скупштине Ј. Јовановић. „Чехословачки 28. октобар“, *Политика*, 29. 10. 1923. бр. 5573, 2; Посланик Флиедер са супругом „на дан Чехословачке Републике организовао је свечани пријем у посланству коме су присуствовали председник народне скупштине др Кумануди, представник председника владе врховни инспектор Дуњић“. „Прослава Чехословачког државног празника“, *Политика*, 29. 10. 1932. бр. 8789, 3; Свечаном пријему код посланика Велнера присуствовао је министар Г. Анђелиновић, председник Народне скупштине др К. Кумануди, подпредседник Сената др Плој, гувернер Народне банке Бајлони, подпредседник општине Добра Богдановић, дворски кор итд. „Прослава Чехословачког државног празника у Београду“, *Политика*, 29. 10. 1933. бр. 9145, 4.

⁴² „Отварање Чехословачког Дома у Београду“, *Политика*, 29. 10. 1928. бр. 7363, 1.

⁴³ „Прослава чехословачког државног празника“, *Политика*, 29. 10. 1930. бр. 8075, 3.

ду биле су организоване углавном од стране чехословачког посланства, појединих министарстава (министарства просвете, социјалне политике, војске и морнарице), више уметничких и хуманитарних друштава, Сокола, Југословенско-чехословачке лиге и других бројних појединаца, одржаване су свечане академије са пригодним програмима у дворанама код „Коларца“,⁴⁴ хотелу „Бајлони“,⁴⁵ другим хотелима и одговарајућим салама (најчешће соколанама).

Важна спона на политичком, али и на културно-просветном, плану између Чехословачке и Југославије биле су и прославе рођендана Томаша Гарика Масарика, првог председника Чехословачке Републике. Иако није обележаван истом енергијом као у Чехословачкој, он је прослављан на свечан и пригодан начин широм Југославије, а посебно у Београду. Обележавање Масариковог рођендана пропраћено је најчешће пригодним академијама, предавањима, представама у позоришту, говором или концертом на радију. У основним и средњим школама, као и на факултетима, читани су текстови о Томашу Масарику. Потреба за интензивнијом културном сарадњом демонстрирана је у Београду почетком марта 1920. на прослави обележавања седамдесетогодишњице његовог рођења. Том приликом говор је одржао Коста Кумануди, професор Београдског универзитета, који је изнео ставове југословенски оријентисаних интелектуалаца окупљених око часописа „Југословенска њива“ о потреби економског, политичког и културног зближавања „братских народа.“ Из њихове средине потекли су оснивачи секција Југословенско-чехословачке лиге у Марибору, Љубљани и Цељу 1921, а годину дана касније и у Београду.⁴⁶ Традиционално су сваке године одржавана предавања о Томашу Масарику на Универзитету у Београду, а он је 1920. постао и његов почасни доктор. Поводом обележавања

⁴⁴ Свечани матине Београдске соколске жупе „Душан силни“ и Југословенско-чехословачке лиге... у дворани код „Коларца“ у част 10 годишњице ослобођења и независности Чехословачке републике... Прослави су присуствовали Љуба Давидовић, председник Демократске странке, В. Маринковић, министар спољних послова, др К. Кумануди, министар просвете, адмирал Прица, М. Грол... Свечаност је отворио Миша Трифуновић, министар на расположењу и председник Централног одбора Југословенско-чехословачке лиге... „Прослава Чехословачког народног празника у Београду“, *Политика*, 29. 10. 1927. бр. 7006, 6; Одржана је на Коларцу свечана академија две вечери раније, а увече (28. октобра) чехословачки посланик Флиедер поздравио је југословенске пријатеље преко радија (Радио-Београд преносио концерт чешког филхармонијског оркестра). „Прослава Чехословачког државног празника“, *Политика*, 29. 10. 1932. бр. 8789, 3; Посланик Гирса говорио је на Коларчевом универзитету, организовао свечан пријем у посланству и предао неколико чехословачких ордена од председника републике Бенеша југословенским грађанима (Светиславу Пауновићу, бану вардарске бановине итд.). „Јуче је срдечно прослављен празник Чехословачке“, *Политика*, 29. 10. 1936. бр. 10214, 2; „Чехословачко вече београдског соколства“, *Политика*, 29. 10. 1938. бр. 10927, 8.

⁴⁵ Одржана је свечаност у 8 часова, у дворани хотела Бајлони, коју је приредила београдска чехословачка колонија поводом чехословачког дана ослобођења и изведено је неколико чехословачких композиција. Чехословачки посланик Јан Шеба био је на тој свечаној академији. „28. октобар“, *Политика*, 28. 10. 1924. бр. 5931, 4.

⁴⁶ У питању су следећи интелектуалци и политичари југословенске оријентације: Коста Кумануди, Раденко Станковић, Јурај Деметровић, Алберт Крамер, Драгутин Прохаска и др. Љ. Димић, *н. д.*, 292-293.

седамдесетпегодишњице Масариковог рођења, архитекта Момир Коруновић као прашки ђак говорио је на поселу „Београдског Сокола“ на Звездари о свесловенској идеји.⁴⁷ Предавања и свечане академије поводом рођендана председника Масарика одржаване су најчешће у просторијама Чехословачког Дома,⁴⁸ Југословенско-чехословачке лиге,⁴⁹ Касини, соколанама и другим пригодним местима. Масариков рођендан је прослављан и другим крајевима Југославије уз пригодне говоре и уметничке програме (Ниш, Мостар, Ћуприја, Скопље, Крагујевац, Сарајево), а на академији 1930. у Новом Саду, поред политичара, међу говорницима је био и адвокат Јан Булик, Словак.⁵⁰ Масарик је 1930. проглашен и за почасног доктора Универзитета у Љубљани.⁵¹ Свечане академије у Београду и унутрашњости врло често су организовала удружења Сокола, као што је то пример у Ћуприји 1931, када су приредили програм у гимназији.⁵²

Приликом обележавања 100-годишњице Матице српске у Новом Саду 1927. године проглашено је осморо Чеха и Словака, од укупно двадесет пет еминентних личности, за иностране почасне чланове Матице. Међу њима се на првом месту налазио Томаш Масарик, а потом професори Јован Махал, Ђорђе Поливка, Карло Кадлец, Лубор Нидерле, Јосиф Шкултети, министар Милан Хоца и Јосиф Холачек, академик Чешке академије. Почетком 30-тих година XX века уз „Масариков култ“ публикације Матице српске све већу пажњу су посвећивали Едуарду Бенешу, кога је Матица српска 1937. изабрала за иностраног почасног члана.⁵³

Поводом прве прославе Чехословачке независности 1919. Краљевина СХС послала је у име престолонаследника Александра делегацију на челу са генералом Хацићем, министром војске, који је том приликом одликовао 48. пук и предао му заставу, а сам пук је преименован у чешко-српски пук „Југославија.“⁵⁴ Празник независности 28. октобра сваке године свечано је прослављан у Чехословачкој иако је југословенска штампа о њему спорадично извештавала.⁵⁵ Занимљиво је споменути да су се у време овог празника између Чехословачке и Југославије традиционално одржавале пријатељске фудбалске утакмице у Прагу.⁵⁶

⁴⁷ „Соколи Масарику“, *Време*, 9. 3. 1925, 5.

⁴⁸ „Прослава рођендана председника Масарика у Чехословачком Дому“, *Време*, 7. 3. 1929, 3; „Рођендан г. Масарика“, *Правда*, 7. 3. 1931, 1.

⁴⁹ „Прослава рођендана председника Чехословачке Масарика“, *Правда*, 6. 3. 1933, 2; „Свечана прослава рођендана Томаша Масарика у Београду“, *Правда*, 5. 3. 1934, 3.

⁵⁰ „У унутрашњости земље Масариков дан прослављен је такође врло свечано“, *Време*, 11. 3. 1930, 7.

⁵¹ „Почетак Масарикове прославе“, „Наша делегација у свечаној аудијенцији“ и „Масарик почасни доктор Универзитета у Љубљани“, *Политика*, 7. 3. 1930, бр. 7845, 4.

⁵² „Свечана прослава Масариковог рођендана“, *Време*, 15. 3. 1931, 7.

⁵³ Божидар Ковачек, *Избори чешких великана за почасне чланове Матице српске између два светска рата*, Od Moravy k Moravě, Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století, Од Мораве до Мораве, Из историје чешко-српских односа у 19. и 20. веку, Брно, 2005, 189-196.

⁵⁴ „Чешки празник“, *Политика*, 28. 10. 1919. бр. 4216, 2.

⁵⁵ „Чехословачки народни празник“, *Политика*, 29. 10. 1926, бр. 6650, 7.

⁵⁶ „Катастрофалан пораз државног тима у Прагу (Чехословачка – Југославија 7 : 0)“, *Политика*, 29. 10. 1925, бр. 6291, 6; „Чехословачка – Југославија 7 : 1“, *Политика*, 29. 10. 1928,

Догађаје културног и спортског садржаја између Југославије и Чехословачке, као и рад Југословенско-чехословачке лиге, пратила је готово целокупна југословенска штампа како режимска, тако и опозициона, од београдских листова „Времена“, „Правде“, „Политике“, па до словеначких новина „Јутро“, „Словенец“, „Словеначки народ“ и обавештавала ширу јавност како о самим догађајима, тако и о циљевима, раду и делатности саме Лиге.

СТВАРАЊЕ И РАД ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЧЕХОСЛОВАЧКЕ ЛИГЕ У БЕОГРАДУ

Врло брзо после Првог светског рата у престоницама Чехословачке и КСХС (КЈ), Прагу и Београду, настала су прва удружења, касније названа Чехословачко-југословенска лига и Југословенско-чехословачка лига. Ова удружења су се ангажовала на ширем повезивању две земље, на организовању свечаности поводом државних празника, годишњица, концерата, представа, путем свечаних академија, трибина, позоришних представа, радио-преноса, довођења појединих научника, професора, музичара и уметника, отварања библиотека, слања књига, организовања курсева језика итд. Удружења су уз државну помоћ готово сваке године у току лета слала групе деце из Чехословачке на море и учење српскохрватског језика у Југославију, а по реципроцитету деца из Југославије одлазила су у Праг и унутрашњост Чехословачке на месец дана, где су учили чешки језик, дружили се са вршњацима и стицали знања о чешкој и словачкој култури. Чехословачки ученици били су гости вршњака у Југославији у њиховим породицама, а слично томе и деца из Југославије дочекана су у Чехословачкој. Посредством Југословенско-чехословачке лиге, током 20-тих и 30-тих година, подржане су и помогнуте бројне студијске екскурзије које су одлазиле у једну или другу земљу.

После Првог светског рата, још крајем 1918, основана је „Југословенска комисија“ у Прагу, како је писао Момчило Милошевић,⁵⁷ која се бавила разноврсним културним активностима, а која је 1921. преименована у Чехословачко-југословенску лигу. Сличан покрет јавио се у КСХС у неколико већих градова, првенствено у Словенији, Марибору, Љубљани, Цељу, а тек касније у Београду, Сарајеву, Скопљу и унутрашњости Југославије. После предавања др Драгутина Прохаске⁵⁸ у Трећој београдској гимназији и запаженог чланка у „Политици“ јавио се већи број угледних Београђана и интелектуалаца који су били за шире повезивање за Чехословачком. Оснивачки састанак је одржан 3. децембра 1922. када је формирана Југословенско-чехословачка лига у Београду. Убрзо по оснивању овом удружењу приступили су истакнути српски интелектуалци, политичари, уметници, научници као што су академици географ Јован Цвијић, геолог Јован Жујовић, математичар Богдан Гаври-

бр. 7363, 9; „Чехословачка – Југославија 4 : 3“, *Политика*, 29. 10. 1929, бр. 7718, 10.

⁵⁷ Момчило Милошевић (Пирот 12. 4. 1889 – Београд, 9. 12. 1975), професор, књижевник, театролог, редитељ, дугогодишњи председник Југословенско-чехословачке лиге у Београду.

⁵⁸ Драгутин Прохаска (Осијек, 7. 5. 1881 – Праг, 16. 9. 1964), професор књижевности, лектор, просветни референт у посланству Југославије у Прагу (1921–1933), доцент на прашкој Високој школи за економију.

ловић, филолог Александар Белић, генерал Стеван Хацић, вајар Петар Палавичини, драматург Бранислав Нушић, писац Марко Цар, дипломата и писац Јован М. Јовановић, владика Доситеј, министар Тугомир Алауповић, гувернер Народне банке Игњат Бајлони, вођа Демократске странке Љуба Давидовић и многи други.⁵⁹ Одбор лиге је 12. децембра за председника изабрао генерала Војислава Живановића,⁶⁰ за потпредседника историчара Чедомиља Марјановића⁶¹, за секретаре професора средње школе Михаила Градојевића⁶² и архитекту Светомира Лазића⁶³, а за чланове средњошколске професоре Милорада Павловића⁶⁴ и Петра Илића, инжењера Рајка Вујића, вајара Петра Палавичини, инжењера Миливоја Радосављевића, др Гакловића, управницу основне школе Јелу Ивановић, професорку гимназије Катарину Јовичић, учитељицу Станију Милутиновић, као и Ружицу Радојковић.

Убрзо по стварању Лиге у Београду, Чедо Марјановић је 1923. основао „Словенску школу“ где су изучавани сви словенски језици. У дворани Друге мушке гимназије приређена је свечаност поводом седамдесетдругог рођендана председника Масарика (марта 1923) на којој је говорио Јован Жујовић, председник Српске Краљевске Академије. У великој дворани Универзитета, Београдска лига је организовала предавање инжењера Ранка Вујовића, поводом 70-годишњице чешког књижевника Јозефа Холачека. Професор Градојевић одржао је у априлу предавање о чехословачком соколству. Певачко друштво „Станковић“ организовало је турнеју у Чехословачкој, па је у октобру одржан концерт у Прагу, потпомогнут од стране Лиге.⁶⁵

Наредних година проширена је сарадња Прага и Београда. Секретар прашке Лиге Антонин Берингер посетио је 1924. Београд, успостављајући чвршћи контакт Лига две престонице, а затим је Градојевић упућен у Праг у циљу ширења даље сарадње. Први конгрес свих југословенских лига одржан је 1925. у Рогашкој Слатини, када је створен Савез Југословенско-чехословачке лиге. У неколико већих југословенских градова формиране су одбори (подружнице) Лиге. Милош Трифуновић, тада министар вера, изабран је за председника Савеза, а на чело београдске Лиге постављен је књижевник Милорад Павловић Крпа. Југословенска делегација отпутовала је јула 1926. на Конгрес свих југословенских и чехословачких лига у Праг. Делегација је присуствовала и помену на гробљу српских војника у Оломо-

⁵⁹ Момчило Милошевић, *Десет година рада Југословенско-чехословачке лиге у Београду*. Československo-jihoslovanská revue, 4, 1932/33, 121-126; Љ. Димић, н. д., 293.

⁶⁰ Војислав Живановић (Крагујевац, 26. 1. 1870 – Ћуприја, 17. 2. 1932), генерал, професор на Војној академији, учесник ратова 1912–1918, начелник штаба Друге армије и командант Југословенске дивизије, одликован Карађорђевог звездом с мачевима.

⁶¹ Чедомиљ Д. Марјановић (Ћуприја, 17. 1. 1872 – Београд, 15. 2. 1947), теолог, професор, историчар.

⁶² Михаило Градојевић (Београд, 27. 11. 1885 – Београд, 27. 12. 1956), ентомолог, професор.

⁶³ Светомир Лазић (Доњи Милановац, 12. 11. 1894 – ?, 1985), архитекта.

⁶⁴ Милорад Павловић Крпа (Београд, 4. 10. 1865 – Београд, 29. 1. 1957), средњошколски професор, преводилац, књижевник, уредник Народне одбране, национални радник.

⁶⁵ Народна библиотека Србије, Р – 984, Момчило Милошевић, *Десет година Југословенско-чехословачке лиге у Београду*, 18. 12. 1932.

уцу, где су говорили министри Милош Трифуновић и Милан Сршкић. Преко београдске Лиге одржана су предавања о Масарику, чехословачком народу, барокном Прагу, раду чехословачких учитељица и дата је подршка штампању књига Михаила Градојевића „Кроз чехословачке шуме“ и Драгутина Прохаске „Масариков зборник“. Лига је 1926. активно учествовала у свечаностима поводом доделе одликовања Крагујевцу и Шапцу чехословачких ратних ордена и приликом првог доласка чехословачких парламентарца у Београд.⁶⁶ Посета седамдесет два чехословачка парламентарца Краљевини СХС у октобру означила је нову фазу у културном раду и општем зближавању. Том приликом донета је одлука о оснивању Међупарламентарне комисије чији је циљ унапређење културних и економских веза две државе. Њеним формирањем трасиран је нови пут у југословенско-чехословачкој културној сарадњи изразито офанзивног карактера који би требало да обухвати све делове становништва и све историјске области у обе државе. Намера је била да обнављање старих историјских и културних веза и подстицање интензивног културног повезивања у свим сферама људске делатности (од основне, средње, стручне и универзитетске наставе до народне просвете, књижевности, свих области уметности и науке) послуже будућности. Неколико месеци касније, фебруара 1927, дошло је до узвратне посете југословенских парламентарца Прагу и започео је рад Међупарламентарне комисије. О озбиљности са којом је југословенска страна приступила овом задатку сведочили су висока политичка позиција и страначка структура Одбора Међупарламентарне комисије (Милан Грол, Сахиб Баљић, Ђуро Басаричек, Људевит Пивко и Војислав Јањић као председник). О приступу и важности културне сарадње Београда и Прага сведочи и заједнички Програм културне заједнице Чехословачке Републике и Краљевине СХС донет после дискусија вођених од 16. до 18. фебруара 1927. године. Програм је просветним властима обе државе налагао да се у свим школама обрати пажња у оквиру наставних предмета, а „нарочито обуци језика, земљописа, историје и науке о грађанским дужностима и правима, у што већој мери на другу земљу“. Међутим, југословенски политичари нису могли да се договоре када је у питању јединствена просветна политика, јер је на простору Краљевине СХС важило 37 различитих школских прописа. Друга значајна мера Програма односила се на потребу темељног образовања и систематичног упознавања наставника са историјом, културом, језиком и обичајима становништва друге државе, као и међусобна размена уџбеника, географских карата, фотографија, филмова, геолошких и ботаничких збирки и слично. Програм је предвиђао да целокупан културни и просветни рад буду организовани по принципу реципроцитета. Поред Програма била су израђена и Правила о културној заједници да целокупан рад високих школа у Чехословачкој и Краљевини СХС буде изједначен у потпуности.⁶⁷

Трећа међупарламентарна конференција одржана је у Београду и Купарима, маја 1928, када је извршена даља конкретизација идеја и донета тзв. Дубровачка културна резолуција која је обухватала просвету и школство, социјални положај студената, уметност и туризам. Посебан допринос у раду на културном и просветном повезивању две државе дало је Министарство просвете у Београду оснивањем Одсека за културну сарадњу са Чехословачком на чије чело је постављен Момчило Милошевић. Милан Сршкић, тада министар правде, изабран је 1929. за председни-

⁶⁶ Исто

⁶⁷ Љ. Димић, *н. д.*, 295-298.

ка Савеза, а за председника београдске Лиге Момчило Милошевић. Његовим постављењем уследио је још агилнији рад Министарстава обе државе и појачала се активност Југословенско-чехословачке лиге (одржани су конгреси у Плзenu јуна 1928. и Сарајеву 1929. године). Посредством Лиге одржано је 1929. неколико изложби југословенских уметника у Прагу, а једна од интересантнијих била је изложба цртежа Љубомира Ивановића.⁶⁸

Без сталне финансијске потпоре почетком 30-тих, Југословенско-чехословачка лига разгранала је своју делатност на афирмацији словенске узајамности и чехословачке културе. Одржавани су концерати и позоришна гостовања који су презентовали чешко и словачко наслеђе, извођени од стране уметника из Чехословачке Републике, а неретко су преношени преко радија. О напретку културне сарадње и повећаном интересовању публике сведоче бројне књижевне вечери, тематска предавања, свечане академије и слично.⁶⁹ Одржавани су курсеви чешког и словачког језика који су били добро посећени, а и број чланова Југословенско-чехословачке лиге стално се повећавао. Посредством Југословенско-чехословачке лиге 1930. послато је више стотина књига подружницама у земљи и иностранству, као и новчана помоћ Југословенској читаоници у Прагу. Коста Кумануди, професор и министар, изабран је 1930. за председник Савеза Југословенско-чехословачке лиге, који је унапредио рад Савеза. Међутим, ни он није успео да издејствује да Влада Краљевине Југославије редовно и издашније новчано помаже Савез и подружнице Лиге. Поред политичара у руководству Лиге налазили су се још адвокати, лекари, професори, официри, чланови чехословачког посланства у Београду итд. Може се закључити да су то били представници тадашње београдске и југословенске интелектуалне, привредне, војне и културне елите. Лига је 30-тих година имала у Београду 450 чланова, а у Загребу преко 250, што указује на њену снагу у друштву.⁷⁰

Чехословачко-југословенска лига у Прагу покренула је још у првој половини 20-тих година свој часопис који је Влада Чехословачке новчано подржавала. Потписивањем Декларације о школским и културним везама Југославије и Чехословачке обе државе су се договориле о издавању двојезичног часописа под називом „Чехословачка-Југословенска ревија“ (*Československo-Jugoslovenska revue*), који је излазио од 1931. до 1939, а у циљу унапређења чешке, словачке и југословенске славистике и културе. Обе државе давале су годишње субвенције за излазак часописа који је излазио у Прагу.⁷¹

Чехословачко-југословенска лига у Братислави основала је 1931. библиотеку и преко Савеза Југословенско-чехословачке лиге молила за помоћ у виду литературе што јој је и достављено у виду више стотина књига. Организовао је неколико

⁶⁸ Љубомир Ивановић (Београд, 12/24. 2. 1882 – Београд, 23. 11. 1945), српски сликар и графичар.

⁶⁹ НБС, Р – 984, Момчило Милошевић, *Десет година Југословенско-чехословачке лиге у Београду*, 18. 12. 1932. Љ. Димић, н. д., 300.

⁷⁰ Исто, 301.

⁷¹ АЈ, 66-443-702, Извештај посланства КЈ у Прагу од 17. 3. 1936. Министарство просвете у Прагу одобрило је 1930. Чехословачко-југословенској Лиги у Прагу субвенцију од 25.000 круна, Министарство просвете у Београду је 30. 3. 1932. одобрило 35.000 динара, а субвенција за часопис 1936. била је 23.000 круна; Александра Корда-Петровић, *О значају Чехословачко-југословенске ревије*, Зборник Славистика, 2008, 149-154.

уметничких изложби са радовима Милице и Николе Бешевића, Вере Бојничих, Милана Врбића, Лазара Личеновског, Радмиле Милојевић, Косте Хакмана, Михаила Петровића и других. Предавања су одржали Владимир Ђоровић („Масарик и Југословени“), Виктор Новак („О значају 28 октобра у чехословачкој историји“), а на Радио Београду Градојевић је говорио о Чехословачкој.⁷² О културној сарадњи два народа сведочи извештај Југословенско-чехословачке лиге у Београду из 1933/1934. када је организовано једанаест концерата чешких и словачких уметника и одржано педесет вечерњих емисија преко Радио Београда посвећених чехословачкој култури. Свему томе треба додати да је током 30-тих Лига у Југославији оформила преко двадесет одбора (позоришта) који су у својој средини организовали културни програм.⁷³ Сличан број одбора са преко 3000 чланова имала је Лига у Чехословачкој Републици. Приликом оснивања одбора Лиге у Бечкерек у Суботици одржана су пригодна предавања која су била добро посећена. Оснивање сваког новог одбора пропраћено је пригодним програм уз манифестацију пријатељства, словенске солидарности, афирмације националних и државних идеала. Култура је тако стављена у функцију државних политика.⁷⁴

Југословенско-чехословачке лига одржала је крајем јуна 1933. конгрес у Љубљани којим је обележен нови корак у културном зближавању две државе, где је званично затражено да се дотадашња Декларација о културним односима правно преведе у обавезујућу Културну конвенцију коју би ратификовала оба парламента. Предвиђено је формирање комисије која би радила на повезивању и координацији рада свих југословенско-чехословачких културних организација, као и Комисије за цензуру, са циљем да проналази филмове који садржајем дискредитују и омаловажавају словенске народе, а да утиче на пропагирање квалитетних филмова насталих у словенским кинематографијама.⁷⁵ С тим у вези Конгрес је донео одлуку и да се што више пропагирају словенска музика и уметност емитовањем више концерата преко радио-дифузних емитера и њихових емисија. Иако је већ од раније постојала нека размена певачких друштава, позоришта, писаца, уметника, студената, дистрибуција штампе, литературе, научних часописа, отварања течајева језика, библиотека и другог, Конгрес је подржао да ова размена буде интензивнија, организованија и да се већа пажња посвети словенским ауторима и словенском репертоару. Одлуке Лиге биле су идеалистичке и делом нису могле да буду спроведене, због чега су слични захтеви са Конгреса у Љубљани понављани на наредним конгресима.

Представници Лиге достављали су својим владама одлуке и закључке са конгреса које су врло често остајале неспроведене или је тек нешто мало урађено. Иако су појединци попут Момчила Милошевића, Петра Зенкла и других угледних људи

⁷² НБС, Р – 984, Момчило Милошевић, *Десет година Југословенско-чехословачке лиге у Београду*, 18. 12. 1932.

⁷³ Одбори Савеза Југословенско-чехословачке лиге постојали су почетком 1932. у Београду, Бечкерек, Бледу, Вуковару, Дарувару, Дубровнику, Загребу, Карловцу, Крагујевцу, Крању, Љубљани, Марибору, Новом Саду, Осијеку, Птују, Сарајеву, Скопљу, Славонској Пожеги, Сплиту, Суботици, Сушаку, Цељу, Цриквеници, Шапцу итд.

⁷⁴ Љ. Димић, *н. д.*, 300.

⁷⁵ Исто, 302.

из Југославије и Чехословачке, као ентузијастички учинили доста на популарисању заједништва две државе, они нису могли да обављају посао који су морале да преузму и воде Југославија и Чехословачка преко државних институција или установа. Министарство просвете је тек 1928. формирало Одсек за културну сарадњу са Чехословачком. Агилношћу Момчила Милошевића покренута је институционална и међудржавна сарадња између Југославије и Чехословачке. Првенствено његовим радом, а потом и самог Министарства просвете, године 1929. донета је Декларација о школским и културним везама Краљевине Југославије и Чехословачке Републике. Међутим, активност појединаца, иако су били на високим положајима у министарству, није помогла да се убрза процес приближавања две државе на просветном пољу. Између два рата веровање у заједничку словенску будућност било је заиста велико, посебно у редовима просветних радника. Међутим, просветно искуство једне државе да постане својина друге и стварање духовне заједнице словенских народа није било остварено, јер није било ни времена, нити довољно уложених финансијских средстава.

Пред избијање Другог светског рата Чехословачка је окупирана од стране немачке војске и брзо су покидани сви облици културне и просветне сарадње две словенске државе.

РЕЗИМЕ

Повезивање две блиске државе КСХС (КЈ) и Чехословачке Републике јавило се већ по њиховом формирању крајем 1918. и стварањем хуманитарних и културно-просветних друштава која су деловала у циљу зближавања обе државе. Убрзо су ова хуманитарна друштва названа Чехословачко-југословенска лига и Југословенско-чехословачка лига које су 20-тих и 30-тих година радиле на ширем повезивању ове две земље преко организовања свечаности и прослава државних празника, годишњица, трибина, концерата, позоришних представа, радио-преноса, довођења појединих научника, професора, музичара и уметника, отварања библиотека, слања књига, организовања курсева језика итд. Ова друштва дала су немерљив допринос у културно-просветној делатности стварајући дух братства и повезаност два словенска народа. Међутим, политичким договорима влада КСХС и Чехословачке, иако су још Уговором о Савезу 14. августа 1922. предвиделе да буде проширен и на културно поље, он је тек новембра 1929. употпуњен доношењем Декларације о школским и културним везама КЈ и Чехословачке Републике. Та Декларација практично је отворила пут за бржи и несметани рад обе владе на културно-просветном пољу. Услед све већег броја југословенских студената у Чехословачкој, краљ Александар и југословенска Влада, почетком 30-тих година, дали су новац за изградњу студентског дома који је саграђен 1933. у Прагу (Александров дом). У Прагу се школовало више познатих имена из света уметности као што су Љубица Марић, Војислав Вучковић и други, али највећи број је одлазио на техничке и пољопривредне факултете. Доношењем Декларације о школским и културним везама Југославије и Чехословачке установљене су награде за писмене радове, поводом празника независности Чехословачке 28. октобра и у Југославији за школски празник Светог Саве. Блискост две државе довела је до заједничког издавања „Чехословачко-југословенске ревије“

која је штампана двојезично и обе владе су 30-тих година финансирале њено издавање у пропагандном циљу ради унапређења чешке, словачке и југословенску културе. Сталним радом Лиге у Прагу и Београду, њиховим посредовањем, током 20-тих и 30-тих година, уз државну помоћ, у току лета упућивана су деца из Чехословачке на море и учење српскохрватског језика у Југославију, а деца из Југославије слата су у Праг и унутрашњост Чехословачке где су учили чешки језик и са вршњацима кроз игру стицали знања о чешкој и словачкој култури. Посредством Лига у Београду и Прагу, иако су имале скромна материјална средства, подржане су бројне манифестације, предавања, концерти, позоришне представе, уметничке изложбе, универзитетски професори, студенти итд. Представници Лиге позивани су да учествују у раду међудржавних комисија, а њиховим ангажовањем обе државе су обезбеђивале и додељивале студентске и средњошколске стипендије и новац за најбоље писмене радове.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- АЈ, 66 (Министарство просвете КЈ),
- Народна библиотека Србије (НБС), Р – 984 Момчило Милошевић
- *Време*
- *Политика*
- *Правда*
- Vanku, Milan. *Mala antanta 1920-1938*, Titovo Užice, 1969.
- Димић, Љубодраг. *Југословенско-чехословачке културне везе (1918–1938): Прокламовано и стварно*, Od Moravy k Moravě: Од Мораве до Мораве. III. Брно – Нови Сад, 2017, 291-308.
- Ковачек, Божидар. *Избори чешких великана за почасне чланове Матице српске између два светска рата*, Od Moravy k Morave, Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století, Од Мораве до Мораве, Из историје чешко-српских односа у 19. и 20. веку, Брно, 2005, 189-196.
- Корда-Петровић, Александра. *О значају Чехословачко-југословенске ревије*, Зборник, *Славистика*, књ. 12, Београд, 2008, 149-154.
- Милошевић, Момчило. *Десет година рада Југословенско-чехословачке лиге у Београду*. Československo-jihoslovanská revue, 4, 1932/1933, 121-126.
- Митровић, Момчило, *Сарадња Београдског универзитета са универзитетима у Чехословачкој 1918–1939.*, Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, свеска 1. Брно, 2006, 299-310.
- *Arhitektonske spone Beograd – Prag*, Beograd 1997.
<http://beogradskonasledje.rs> (приступљено 14. 4. 2020)

Dragoš PETROVIĆ, MA

CULTURAL COOPERATION BETWEEN YUGOSLAVIA AND CZECHOSLOVAKIA BETWEEN TWO WORLD WARS

Summary

Cooperation between two politically close countries such as the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (KSCS/KY) and Czechoslovakia emerged immediately after establishment of these countries at the end of 1918 and by forming charity and cultural and educational associations that acted in order to bring two countries closer to each other. Soon after, those charity associations were called Czechoslovak-Yugoslav League and Yugoslav-Czechoslovak Leagues that during the twenties and thirties were working toward bonding those two countries with each other by organizing festivities and celebrations of state holidays, anniversaries, concerts, forums, theatrical plays, radio broadcasts, by bringing in scientists, professors, musicians and artists, by opening public libraries, exchanging books, organizing language courses, etc. These associations had made an immeasurable contribution to cultural and educational activity by creating a spirit of brotherhood and connectedness of two Slavic peoples. However, even though the treaty between Czechoslovakia and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes that was signed on August 14 in 1922 envisaged cultural cooperation between two countries, the Declaration of educational and cultural ties between the KY and Czechoslovakia was not signed until November 1929. That Declaration practically opened up a path to faster and unobstructed work of both governments in the cultural and educational field. Because of the increasing number of Yugoslav students in Czechoslovakia, King Alexander and Yugoslav government, at the beginning of the thirties, financed building of the dormitory for Yugoslav students in Prague that was finished in 1933 and named after King Alexander. Several prominent names from the art world studied in Prague, such as Ljubica Marić, Vojislav Vučković and others, but most students studied at the Faculty of Engineering and the Faculty of Agriculture. The Declaration of educational and cultural ties between Yugoslavia and Czechoslovakia established awards for written works concerning independence of Czechoslovakia on October 28 and concerning St. Sava's Day in Yugoslavia. The cooperation of the two countries led to the publishing of a joint magazine the Czechoslovak-Yugoslav Review, it was bilingual and financed by both countries during the thirties for propaganda purposes – promotion of Czech, Slovak and Yugoslav culture. Through work of The League in Prague and Belgrade, by its mediation with state support, children from Czechoslovakia were sent to the Adriatic coast on vacation and to study Serbo-Croatian language in Yugoslavia during summer, and children from Yugoslavia were sent to Prague and inner Czechoslovakia where they studied language and with their peers, through games, they were acquiring knowledge about Czech and Slovak culture. With the help of the League in Belgrade and Prague, even though the League had modest financial means, numerous festivals, lectures, concerts, theatrical plays, art exhibitions, university professors, students, etc. were supported. The representatives of the League were invited to participate in the work of inter-state commissions and with their engagement both countries provided and awarded stipends to both university and high school students and money for best written works.

АРХИВСКИ ФОНДОВИ ШКОЛА ХИСТОРИЈСКОГ АРХИВА САРАЈЕВО У СЛУЖБИ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА

102

Анстракт: Архиви чувају архивске фондове школа који су дио баштине једног народа и његовог културног развоја. Недовољно коришћени за истраживања, архивски фондови школа не представљају само изворе за истраживање историје одређене школе и школства. Они садрже историјске изворе о ученицима, просвјетним радницима и знаменитим личностима, њиховој свакодневници, али и изворе за породичну и локалну историју. Будући да је њихова грађа настајала у одређеном друштвеном, политичком и културолошком систему једне државе, веома је значајна за истраживање одређеног цјелокупног историјског временског периода. У раду ће се анализирати историјски извори шест архивских фондова школа Хисторијског архива Сарајево за историјска истраживања на различите теме, а у циљу приближавања истих широј јавности.

Кључне ријечи: архивски фонд, архивска грађа, школа, историјски извор, истраживање, историја

До аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године школство је било конфесионално и сводило се на вјерско васпитање при вјерским установама. У аустроугарском периоду учињен је значајан напредак у овој области у односу на затечено стање. Увођењем интерконфесионалног државног школства и отварањем многобројних основних и средњих школа у БиХ почело је ново раздобље у историји просветне делатности.

У Сарајеву, војном, административном, политичком и друштвеном средишту отворен је највећи број школа. Нажалост, велики дио њихове грађе није сачуван.

Хисторијски архив Сарајево је архивске фондове школа почео да преузима 1954. године. Од школа које и данас раде, грађа је преузимања у више наврата.² Сачуваност грађе је дјелимична, јер код половине фондова недостаје општа архива, док су књиге углавном сачуване. Многе школе нису имале своје властите зграде па су често мијењале објекте, што се негативно одразило на грађу чији је дио страдао у сеобама. Такође, „чување“ грађе у неусловним просторијама утицало је на лошу очуваност. Нестајање грађе било је условљено и ратовима када је дио школских зграда служио потребама војске. За лошу сачуваност одговорни су и немарност и незнање људи који су руковали архивском грађом код ствараоца.

¹ виши архивист, sandrapijuk@gmail.com

² Архивска грађа предаје се Хисторијском архиву Сарајево најкасније по истеку 30 година од њеног настанка у складу са чланом 22. Закона о архивској дјелатности („Службене новине Кантона Сарајево“, број 40/18).

Због свега наведеног, ова грађа преузимања је под најразличитијим степенима сређености само да би се сачувала. За неке од ових фондова није познат ни предавалац грађе, па само можемо претпоставити да је грађа ових школских фондова преузета заједно са грађом неке друге школе. Такође, дешавало се да је архивска грађа двије или три школе преузета од једног ствараоца који је у исто вријеме био и њен ималац.³

У Хисторијском архиву Сарајево чувају се укупно 102 архивска фонда школа чија је грађа настала у периоду од 1880. до 2001. године. Њихова количина износи око 212 дужних метара. Од тога, 35 архивских фондова су фондови основних школа (период настанка: 1880-1966, количина 37 м), 15 грађанских и виших дјевојачких школа (период настанка: 1886-1945, количина 12,8 м), 15 средњих школа (период настанка: 1881-1995, количина 105,2 м), 21 занатских, трговинских и индустријских школа (период настанка: 1893-1958, количина 35,1 м) и 16 народних и радничких универзитета и курсева (период настанка: 1958-1983, количина 23,7 м). Сви фондови доступни су за истраживање, петнаест их има израђене аналитичке инвентаре, док остали имају сумарне.

Ради обимности школских архивских фондова, овдје нећемо представљати све, већ само неколико њих које сматрамо изузетно значајним: Прва гимназија, Друга гимназија, Прва женска гимназија, Учитељска школа, Шеријатска гимназија и Стручна занатска школа текстилног плетива у Сарајеву.

Фонд Прве гимназије (сигн. ПГ-235) садржи укупно 113 архивских кутија и 187 књига, а односи се на период настанка од 1881. до 1995. године. Недостаје грађа која се односи од оснивања 1879. до 1881. године. Грађа је на њемачком и српскохрватском језику, сређена, доступна и има израђен сумарни инвентар. Она је, почевши од 1965. године, у више наврата преузимања у Архив од ствараоца.

Ова школа отворена је 1879. године под називом Прва мушка гимназија у Сарајеву. У почетку је радила као нижа, а 1883. године прерасла је у вишу осморазредну гимназију класичног смијера. Од школске 1919/1920. године дозвољен је упис и женској дјечи.⁴ Неколико пута је мијењала назив и са крајим прекидима у свом раду током Првог и Другог свјетског рата ради и данас. Своју зграду добила је школске 1890/1891. године у којој је и данас смјештена. Као најстарија средња школа интерконфесионалног карактера у Босни и Херцеговини и једина до 1893. године⁵, служила је као узор осталим средњим школама, па се може сматрати „матичном установом за средње школство“.⁶ Била је елитна школа коју је похађао будући интелектуални кадар, јер је завршена гимназија била услов за упис у високе школе и универзитета. У овој гимназији радили су квалификовани наставници који су уједно били и јавни и културни радници. Као таква, Прва гимназија је имала изузетан културни, просвјетни и педагошки значај.

³ Ова чињеница утврђена је на основу података из досијеа архивских фондова школа.

⁴ Дјевојчице су ову школу похађале до 1925. године када је у Сарајеву отворена Прва женска гимназија.

⁵ Године 1893. отворена је гимназија у Мостару.

⁶ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, 1972, 101.

Већи број чланова „Младе Босне“ били су ђаци ове школе. Због тога је Гимназија била под посебним надзором током Првог свјетског рата, а у једном периоду чак и затворена. За вријеме Другог свјетског рата школа је нередовно радила збор ратних прилика и коришћења школске зграде од стране војске.

Грађа Прве гимназије настајала је током више друштвено-политичких система. Због значаја за истраживања посебно издвајамо предмете о дисциплинским прекршајима ђака и професора ради њиховог политичког или личног огријешења о интересе школе или власти, документе са изразитим обиљежјима аустроугарске политике у погледу школовања омладине и развијања љубави према Монархији, записнике о стеговним прекршајима⁷ насталим током Другог свјетског рата, записнике о дисциплинским кривицама и приједлоге казни из периода после Другог свјетског рата. Фонд садржи и грађу Заједнице гимназија насталу у периоду од 1968. до 1979. године.

Фонд Друге гимназије (сигн. ДГ-248) садржи 69 архивских кутија и 69 књига, а настао је у периоду од 1908. до 2001. године. Грађа је примана у Архив у више наврата од ствараоца почевши од 1966. године. Није потпуна, јер јој недостаје грађа од оснивања 1905. до 1907. године. Грађа је сређена, доступна и има израђен сумарни инвентар.

Ова школа „свечано је отворена 1. септембра 1905. године“⁸ као Мала реалка⁹ и таква је остала до 1910. године када је претворена у Велику реалку.¹⁰ После Првог свјетског рата, школа је добила назив Друга мушка гимназија. Школа је Наредбом¹¹ Покрајинске управе за Босну и Херцеговину 1922. године добила назив Друга гимназија у Сарајеву.¹²

Поред уобичајене документације која настаје у школама, овај фонд садржи мноштво значајних извора као што су подаци о изградњи склоништа од ваздушних напада пред Други свјетски рат, позиве на разна предавања у вези са заштитом од ваздушних напада, о организацији санитетских течајева међу ђацима, податке о комунистичкој дјелатности ђака и наставника, њиховом одласку у партизане, документа о прекиду наставе због ваздушних напада и запосједања школске зграде од стране њемачке војске итд.

⁷ Дисциплински преступи

⁸ *Јубиларни двадесетпети извјештај Друге мушке реалне гимназије у Сарајеву за школску годину 1954-55 с кратким прегледом педесетгодишњег рада од 1 IX 1905. до 30 VI 1955*, Сарајево, 1955, 10.

⁹ Петогодишња средња школа која је имала већи број часова из тзв. реалних наука: математике, природописа, геометријског и просторног цртања, физике и хемије.

¹⁰ Осмогодишња средња школа која је имала већи број часова из тзв. реалних наука: математике, природописа, геометријског и просторног цртања, физике и хемије.

¹¹ *Школски гласник, школски службени лист Покрајинске управе за Босну и Херцеговину*, год. XIII, Сарајево, 1922, 83.

¹² Школа је више пута мијењала назив. Од 1929. године радила је под називом Друга мушка реална гимназија да би школске 1940/1941. године добила назив Државна друга мушка реална гимназија у Сарајеву. Од 1962. године звала се Гимназија „Огњен Прица“ у Сарајеву. Према: *Gimnazija, ljudi, 100 godina Učiteljske škole*, Sarajevo, 2002.

Фонд Прве женске гимназије (сигн. ПЖРГ-177) садржи 94 архивске кутије и 76 књига, а обухвата временски период настанка од 1925. до 1956. године. Недостаје дио опште архиве, али су све књиге сачуване. Грађа је преузета 1963. године од ствараоца. Сређена је, доступна за истраживање и има израђен сумарни инвентар. За вријеме аустроугарске окупације школовање у гимназијама било је резервисано само за дјечаке, док је дјевојчицама уопште било забрањено похађање средњих школа. Послије Првог свјетског рата дозвољено је да се и женска дјеца могу уписивати у гимназије, па се самим тим појавила потреба отварања једне такве школе. У почетку, дјевојнице су похађале наставу у оквиру Друге мушке гимназије и биле су смјештене у посебна одјељења до школске 1924/1925. године када је отворена Прва државна женска реална гимназија у Сарајеву. Посебна заслуга школе је да је, захваљујући њеном раду, већи број жена касније стекао универзитетско образовање. Ова школа била је прва женска гимназија у Босни и Херцеговини, што овај фонд чини посебно важним. Из обимне архивске грађе као занимљиве за истраживање издвајамо записнике о полагању поправних испита, записнике о испиту зрелости, писмене радове, документацију о учествовању запосленика школе у агитацијама и другом недозвољеном раду штетном по ауторитет државе, документацију о ширењу идеја комунизма и комунистичкој пропаганди међу ученицима, обавјештења о изгнаним ученицима итд.

Фонд Учитељске школе (сигн. УШ-125) садржи 51 архивску кутију и 401 књигу, а обухвата временски период настанка од 1895. до 1972. године. Архив је преузео грађу од ствараоца 1973. године. Грађа је сређена, доступна и има израђен сумарни инвентар. Учитељска школа отворена је у Сарајеву 1886. године прерастањем учитељског курса основаног 1882. године у школу. Школовање је у почетку трајало три, а од 1900. четири године. Пред Први свјетски рат у школи су се јављали чести антидржавни испади, а један број ученика припадао је младобосанцима против којих су покренути велеиздајнички процеси, па је школа премјештена у Дервенту. Због потребе учитељског кадра, у оквиру Женске учитељске школе отворене у Сарајеву 1911. године, почела су се отварати мушка одјељења. „Одлуком Министарства просвете 1926. године одвојила су се мушка одјељења у засебну школу и тако је почела радити Мушка учитељска школа.“¹³ Године 1934. Мушка учитељска школа спојила се са Женском учитељском школом и наставила рад као Мјешовита учитељска школа у Сарајеву. Фонд обухвата грађу Мушке учитељске школе, Женске учитељске школе у Сарајеву и Учитељске школе у Дервенти. У оквиру овог фонда налази се и непотпуна грађа приватне Учитељске школе „Светог Јосипа“ у Сарајеву коју је основао католички женски ред „Кћери Божје љубави“ 1884. године. Ова школа била је католичка, али је 1912. године добила право јавности. Такође, фонд обухвата грађу Заједнице учитељских школа у СР БиХ.

Као интересантна за истраживање издвајамо свједочанства многобројних основних школа на основу којих су се кандидати уписивали у Учитељску школу, извјештаје о стању кабинета (збирке за хемију, географију и историју, геометрију, цртање, женски ручни рад) и наставничких и ђачких библиотека. Учитељска школа

¹³ *Prosvetni glasnik, službeni organ Ministarstva prosvete 1926.*, god. 42, Beograd, 1926, 93.

имала је свој врт у којем су ученици обављали практичну наставу, па се у оквиру фонда налазе различите занимљивости о повртарству, воћарству и пчеларству.

Фонд Шеријатске гимназије (Сигн. ШГ-30) садржи 10 архивских кутија и 29 књига, а обухвата временски период од 1918. до 1945. године. Грађа је преузета заједно са грађом Друге мушке гимназије 1966. године. Сређена је, доступна и има израђен аналитички инвентар. Шеријатска гимназија је „одобрењем Народне Владе отворена почетком децембра 1918. године“¹⁴ у Сарајеву у циљу школовања кандидата који су жељели да наставе школовање на вјерском факултету, с тим да су се њени ученици могли уписивати и на друге факултете захваљујући обимном плану и програму. Била је конфесионална и у њој су се школовала само мушка муслиманска дјеца, али је радила као и све друге државне школе. За разлику од других гимназија, имала је већи број вјерских часова, турског и арапског језика. Грађа није комплетна, али садржи веома значајне изворе за истраживања као што су упозорења власти од комуниста, упозорења о понашању наставног особља и ђака у школи и ван ње и о наставницима и ученицима затвореним од стране редарствених власти за вријеме Другог свјетског рата.

Фонд Стручне занатске школе текстилног плетива у Сарајеву¹⁵ (Сигн. СЗТП-498) садржи 10 архивских кутија и обухвата временски период настанка од 1927. до 1940. године. Грађа је преузета 1956. године са грађом Мушке занатске школе. Сређена је, доступна и има израђен аналитички инвентар. Ова школа основана је 1927. године с циљем „да своје ученике оспособи за стручне раднике, помоћнике мајстора и мајсторе заната и индустријске гране текстилног плетења; да преко својих ученика пренесе овај занат у народ и да га одомаћи“.¹⁶ Године 1934. припојена је Мушкој занатској школи. Пошто је била једина школа у Краљевини СХС/Краљевини Југославији за браншу текстилног плетења, имала је изузетан значај у периоду свог дјеловања за развој индустријске гране текстилног плетења и текстилне индустрије уопште. Њено постојање касније је утицало на омасовљавање школовања жена и на њихово веће ангажовање у текстилној индустрији. Од значајне грађе издавајмо записнике о стручном раду у школи, пописе машина које је школа посједовала, извјештаје о роби коју су израђивале ученице за продају, дописе о одустајању од школовања ученица и извјештаје директора о раду школе.

Половина грађе архивских фондова школа у Хисторијском архиву Сарајево настала је за вријеме аустроугарске окупације. На основу ње могу се сагледати културне и просвјетне прилике у другој половини XIX вијека у Сарајеву и Босни и Херцеговини. Новим политичким системом започела је и нова политика у школству. Документи су свједоци политичког утицаја на школски систем, потискивање националног осјећања код Срба и изграђивања свијести о припадништву босанској

¹⁴ Архив Босне и Херцеговине, Збирка копија Архива Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, кутија 14 (изворна сигнатура: АЈ-66-226-474).

¹⁵ Опширније о овој школи: Александра Пијук-Пејчић, *Државна стручна занатска школа текстилног плетења Сарајево (1927-1934)*, Гласник архива и архивистичког удружења Босне и Херцеговине, Сарајево, 2018, 171-176.

¹⁶ ХАС, Стручна занатска школа текстилног плетења - Сарајево (СЗТП-498), кут. 3, бр. 127/30.

нацији, развијању љубави међу ђацима према Монархији, вршење притиска на наставни кадар¹⁷ итд.

Грађа настала у каснијим политичким системима нуди могућност истраживања утицаја власти на школство за вријеме Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, Независне Држава Хрватска, СФР Југославије. Познато је да је школство у свим државним системима било под утицајем власти и да се од наставног кадра и ученика очекивала покорност према властима и њено хвалисање. На основу ових историјских извора могуће је сагледати улогу школства у ширењу владајућих идеологија и његовој важности у повећавању политичке моћи власти.

Архивски фондови школа круцијални су извор за истраживање школства кроз више напријед наведених политичких раздобља, оснивање и дјеловање школа и њихов положај у школском систему државе у којој су дјеловале и уопште историје школа код којих су фондови и настајали.

За вријеме свјетских ратова многе школе нису радиле, па је ослобођење дочекивано са ђацима који су били различите старости, а требали се уписати у исти разред. Ови историјски извори значајни су за истраживања последица ратова на школство и организацију школства у поратним годинама.

Овакви документи нуде могућност истраживања посјећености школа и редовног похађања наставе, уписивању и исписивању ђака. Документи о разлозима неуписивања дјеце у школу и нередовног похађања наставе могу послужити и за истраживање друштва и улоге родитеља¹⁸ у (не)школовању дјеце. Разлози непохађања наставе често су били социјалног карактера, па се из докумената може реконструисати и социјална слика становништва и разлике на релацији село – град. С обзиром да су школе често затваране због појаве епидемија, они су значајни и за истраживања здравствених прилика у граду.

Архивски фондови школа нуде истраживања наставних планова и програма, наставних метода, уџбеника који су били у примјени¹⁹, учешће ученика у политичким кретањима, ваннаставних активности, прописа о обавезној настави и њиховој provedби, о утицају прописа на школовање дјеце, њиховим негативним последицама²⁰, о организацији „раздијељене наставе“ итд. Значајан су извор за

¹⁷ Колики притисак је вршен на наставни кадар свједочи званично президијално циркуларно писмо босанскохерцеговачке Владе учитељима о развијању патриотизма и љубави према аустроугарској монархији међу ђацима. У писму се каже да „међу ђацима није развијен патриотски осјећај, па да је дужност наставницима да, у интересу заједнице, безусловно упрегну све силе да међу школском омладином својски пораде на развијању љубави према аустроугарској монархији и царско-краљевској круни“. ХАС, Збирка варија (ЗВ) кут. 1, бр. 59.

¹⁸ Од почетка увођења модерног школства, али и деценијама касније, на подручју Босне и Херцеговине већина становништва је похађање наставе, посебно женске дјеце, сматрала бесмисленим.

¹⁹ Посебно занимљива и значајна била би истраживања о употреби уџбеника за националну групу предмета.

²⁰ Нпр. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину донијела је Наредбу 15. децембра 1922. године према којој се аконфесионална дјеца нису смјела примати у школе. *Школски*

истраживање школских објеката, унутрашњег уређења школа, инвентара школских учионица, хигијенских услова. На основу ових извора могу се истраживати и школске и учитељске библиотеке које су увијек биле битан сегмент у постизању добрих резултата у настави. Извори нуде интересантне информације о дисциплини у школама, правилима понашања, казнама ђака, улози родитеља у школовању дјеце и цијелом наставном процесу, па су значајни и за увид у педагогију и психологију.

Школски фондови обилују изворима о знаменитим људима који су похађали школу или радили у истој као наставници. Просвјетни радници су кроз све политичке системе из којих грађа и потиче били веома тражен и цијењен кадар као најобразованији слој становништва. Они су осим рада у школама учествовали у различитим културним манифестацијама, удружењима итд. Школска документација је историјски извор првог реда за реконструкцију њихових живота и дјеловања. Такође, ова грађа расвјетљава положај учитеља и учитељица и њихову неравноправност у различитим политичким системима, однос власти према њима, мотивисаност на рад, ваннаставне активности. Интересантно би било и истраживање последица на школство Одлуке из 1926. године о забрани учитељицама да се удају без дозволе Министарства Просвете.²¹

Грађа архивских фондова школа може послужити и као допуна других историјских извора. Нпр. школски љетопис може садржавати податке који нигдје друго нису сачувани и може бити једини историјски извор за одређени догађај. Међу ђацима школâ постојала су различита удружења која се на темељу ове грађе могу проучавати. Посебно су за истраживања интересантна она удружења која су његовала антирежимско расположење.

Грађа архивских фондова школâ Хисторијског архива Сарајево није објављена нити посебно третирана од стране истраживача. По евиденцијама истраживача²² Хисторијског архива Сарајево просјечно један или два истраживача годишње истражују грађу ових фондова.²³ На основу истраживања неких од школских фондова објављени су сљедећи радови: *100 godina Druge gimnazije Sarajevo (1905-2005)*, Sarajevo, 2005; Sanja Gladanac, *Državno školstvo u Velikoj župi Vrhbosna u Drugom svjetskom ratu sa akcentom na njegov ideološki sadržaj*, магистарски рад, библиотека Филозофског факултета у Сарајеву и Александра Пијук-Пејчић, *Државна стручна занатска школа текстилног плетења Сарајево (1927-1934)*, Гласник архивâ и архивистичког удружења Босне и Херцеговине, Сарајево, 2018, 171-176. Такође, приређена је једна изложба: *Ženske stručne škole u Sarajevu između dva svjetska rata*, 2018, autori: Aleksandra Pijuk-Pejčić i Amela Bedaković.

гласник, школски службени лист Покрајинске управе за БиХ, год. 14, Сарајево, 1923, 4.

²¹ *Prosvetni glasnik, službeni organ Ministarstva prosvete* 192., год. 42., Београд, 1926, 508.

²² Аутору је била доступна евиденција од 2009. године до данас.

²³ У периоду од 2009. до августа 2021. године укупно је једанаест истраживача истраживало одређене школске фондове. Од тога, један је запосленик Хисторијског архива Сарајево.

РЕЗИМЕ

Ново раздобље у историји школства Босне и Херцеговине почело је аустроугарском окупацијом 1878. године када су се почеле отворати основне и средње школе. Хисторијски архив Сарајево чува укупно 102 архивска фонда школа чија је грађа настала у периоду од 1880. до 1995. године, а дијеле се на основне школе, грађанске и више дјевојачке школе, средње школе, занатске, трговинске и индустријске школе и народне и радничке универзитете и курсеве. Њихова грађа је на њемачком и српскохрватском језику, сређена, приступачна и има израђене сумарне инвентаре.

У раду су представљени фондови које сматрамо изузетно значајним: Прва гимназија (сигн. ПГ-235), Друга гимназија (сигн. ДГ-248), Прва женска гимназија (сигн. ПЖРГ-177), Учитељска школа (сигн. УШ-125), Шеријатска гимназија (Сигн. ШГ-30) и Стручна занатска школа текстилног плетива у Сарајеву (Сигн. СЗТП-498).

Архивски фондови школâ које су придонијеле развоју модерног школства, одгоју и образовању дјеце у више друштвено-политичких периода имају велику историјску вриједност. Честе промјене политичких система условљавале су и промјене у политици школства што истраживање истог чини комплексним. На основу грађе ових фондова могућа су истраживања на различите теме, не само из области школства, него и политичке, привредне, локалне и породичне историје, као и свакодневнице (града, ученика, наставног кадра). Ови разноврсни историјски извори првог реда коришћени у веома малом обиму, садрже чињенице које се односе на вјерски живот, културу, знамените личности, здравствене и хигијенске прилике. Због тога би требали бити незаобилазни приликом истраживања било које теме која се односи на Сарајево и Босну и Херцеговину. Циљ овог рада је представљање архивских фондова школâ ради повећавања интересовања за ове историјске изворе, али и подсјећање архивистима да среде и обраде дио фондова који још нису сређени и обрађени.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ):

- Министарство просвете Краљевине Југославије (66)

Хисторијски архив Сарајево (ХАС):

- Збирка варија (ЗВ)
- Стручна занатска школа текстилног плетења - Сарајево (SZTP-498)

Објављени извори

- *Закон о архивској дјелатности*, Службене новине Кантона Сарајево, број 40/18.
- *Јубиларни двадесетпети извјештај Друге мушке реалне гимназије у Сарајеву за школску годину 1954-55 с кратким прегледом педесетгодишњег рада од 1 IX 1905. до 30 VI 1955.*, Сарајево
- *Prosvetni glasnik, službeni organ Ministarstva prosvete*, Beograd, 1926.
- *Школски гласник, школски службени лист Покрајинске управе за Босну и Херцеговину*, Сарајево, 1922.
- *Школски гласник, школски службени лист Покрајинске управе за Босну и Херцеговину*, Сарајево, 1923.

Литература

- *Gimnazija, ljudi, 100 godina Učiteljske škole*, Sarajevo, 2002.
- Рapić Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, 1972.
- Пијук-Пејчић Александра, *Државна стручна занатска школа текстилног плетења Сарајево (1927-1934)*, Гласник архива и архивистичког удружења Босне и Херцеговине, Сарајево, 2018, 171-176.

Aleksandra PIJUK-PEJČIĆ, MA

ARCHIVAL FONDS OF SCHOOLS OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF SARAJEVO AS HISTORICAL SOURCES

Summary

A new period in the history of education of Bosnia and Herzegovina began with Austro-Hungarian occupation in 1878 when first elementary and high schools were established. The Historical Archives of Sarajevo holds 102 archival fonds of schools which material was created during the period from 1880 to 1995, and they consist of: elementary schools, civic and girls' schools, high schools, trade high schools, high schools of commerce, industry high schools, people's and workers' universities and courses. Their materials are in German, Serbian and Croatian language, they are arranged and available and all have summary inventories.

In this work are presented the fonds that we consider very important. Those are the following fonds: the First Gymnasium (signature PG-1235), the Second Gymnasium (signature DG-248), the First Girls' Gymnasium (signature PŽRG-177), the Teacher Training School (signature UŠ-125), the Sharia Gymnasium (signature ŠG-30), and the Professional Craft School for Textile Knitting in Sarajevo (signature SZTP-498).

Archival fonds of schools contributed to the development of modern day education system, children's upbringing and education in several different socio/political periods and have great historical value. Frequent changes of the political system also caused changes regarding educational policy which makes the research of that subject more complex. The material of these fonds enables research of different themes not necessarily regarding education, but also politics, economy, local and family history, and everyday life (of the city, pupils, teaching cadre). These diverse primary historical sources were used rarely, they contain facts pertaining to religious life, culture, prominent persons, and health and hygiene conditions. That is why they should be indispensable while researching any subject regarding Sarajevo and Bosnia and Herzegovina. This work has for its aim presenting archival fonds of schools in order to increase interest in these historical sources, but also to remind archivists to arrange and process part of the fonds that are not arranged yet.

ДЕЦА НЕМАЧКЕ НАЦИОНАЛНОСТИ У ДЕЧИЈИМ ДОМОВИМА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1944. ДО 1950. ГОДИНЕ

112

Апстракт: Крајем Другог светског рата један број југословенских држављана немачке националности био је евакуисан у Немачку, а мушкарци и радно способне жене, почетком 1945, били су депортовани у Совјетски Савез на принудни рад. Они који су остали (стари, немоћни, болесни, мајке са децом до две године и деца до 14 година) били су смештени у неколико већих логора у Војводини. Средином 1946. више од 1000 здраве деце повучено је из логора Книћанин и смештено у посебне објекте, али се већ на почетку школске године поставило питање њиховог школовања и укључивања у пионирске организације. Посебан проблем у њиховом одгајању представљао је језик, па су у циљу асимилације деце у нову средину она била распоређена по децијим домовима у Војводини, а затим и по читавој Југославији.

Циљ овог рада је да укаже на важност социјалне заштите деце, као и на потребу перманентног васпитања и образовања као процеса који представља основ укључивања појединца у друштвену заједницу.

Кључне речи: дециј домови, Подунавске Швабе, васпитање и образовање, Србија

УВОД

Подунавске Швабе или фолксдојчери населили су територију данашње Војводине још у 18. веку када су са тих простора били протерани Турци. Током два и по века вредно су радили и живели са својим сународницима све до почетка Другог светског рата када је почело њихово приступање немачкој војсци и дивизији „Принц Еуген“. Свесне краја рата, почетком октобра 1944, немачке снаге су евакуисале своје становништво из Мађарске, Пољске, Румуније и Чехословачке, као и из Бачке, али у Банату је остала већина становништва и то углавном жене, деца и старци.

За оне који су остали у земљи, октобра 1944. године формиран су, за мушкарце од 16 до 60 година, радни логори, а за старије мушкарце, жене и децу логори у којима је требало да сачекају транспорт за Немачку. Већ крајем исте године и почетком 1945. радно способне жене од 17 до 30 година и један број мушкараца послати су на принудни рад у СССР где су радили на обнови разрушене земље,

¹ музејски саветник, ngomusketar@hotmail.com

у фабрикама и рудницама.² На принудном раду због тешких услова живота, глади, ниске температуре, исцрпљености и болести многи су помрли.

И стање у логорима у Војводини било је изузетно тешко. Владали су глад, болест и хладноћа, као и исцрпљеност од тешког рада.³ Првих месеци је било најтеже, а касније су логори чувани само ноћу што је, нарочито онима који су се налазили уз границу, омогућавало бекство.⁴ Према неким прорачунима у овим логорима било је и 24.403 деце која су живела у посебним кућама и која су временом била размештена по дечјим домовима прво у Војводини, а касније и широм Југославије.⁵ Логори су расформирани у пролеће 1948. године.

У овој трагедији најтежа је била судбина деце. Она су била смештена у посебне сељачке куће у којима није било ни најосновнијих хигијенских услова за живот, па је велики број њих, због глади и болести, страдао. Дошавши у нову средину, деца немачке националности морала су прво да савладају језик, а затим и да се суоче са чињеницом да су њихови родитељи припадали народу који је током Другог светског рата изазвао велике страхоте. Требало је од њих, као и од друге деце, створити Титове пионире, храбре борце за ослободилачку револуцију, узорне чланове ослобођене радничке класе и поборнике боље будућности.⁶

*

Архивска грађа која се односи на рад дечјих домова у назначеном периоду углавном је смештена у Архиву Југославије у Београду у фонду под називом *Комитет за социјално старање Владе ФНРЈ 1946-1951. година*. Хронолошки распон грађе поклапа се са временским трајањем ствараоца фонда, а обим је 12 дужних мета-ра, односно 82 фасцикле и 12 књига. Поред тога, у покрајинским архивима налазе се и документа релевантна за ову тему, као и у појединим музејима у којима има извештајни број фотографија које сведоче о стању деце и домова у којима су боравила. И неки еминентни историчари бавили су се овом темом. Свакако, међу њима су Зоран Јањетовић који је у чланку под називом *Немице у логорима за фолксдојчере у Војводини 1944-1948*, (1998) указао на тежак положај логорисаних жена и деце као и Сања Петровић Тодосијевић, која је у чланку *На путу репатријације деце припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата*

² Зоран Јањетовић, *Немице у логорима за фолксдојчере у Војводини 1944-1948*, Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Београд, 1998, 497.

³ Жене су биле у нешто бољој позицији пошто су радиле на пољима, по кућама партизана, биле куvariце и васпитачице, па су на тај начин себи обезбеђивале нешто више хране, као и боље услове живота. Зоран Јањетовић, *н. д.*, 503.

⁴ Илегално напуштање логора подразумевало је физичку спремност, близину границе и одређену суму новца којом су чувари потплаћивани.

⁵ Зоран Јањетовић, *н. д.*, 500. На дан 30. априла 1946. у логору Книћани било 18.000 логораша од којих 8.288. деце испод 14 година. *Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944-1948*, Београд, 2004, 171.

⁶ Мирослав Каранфиловић, Данијела Симић, *Дечји домови округа Лесковачког 1945-1948*, Лесковац, 2015, 82.

1948-1956. (2012) приказала судбину дечака и девојчица немачке националности, као и деловање југословенске политике у области социјалне заштите.⁷

На основу анализе сачуване архивске грађе, као на основу чланка објављених на ову тему, закључујемо да је за децје домове и децу у њима, после Другог светског рата, било задужено Повереништво за социјалну политику НКОЈ, а од 1951. делокруг рада био је предат Савету за народно здравље и социјалну политику. На основу одлуке Савета за народно здравље и социјалну политику свака република је била дужна да издржава децје домове за смештај деце погинулих бораца и жртава фашистичког терора.⁸ Почетком 1947. године, када је нова власт учврстила своје позиције, донета је одлука да о незбринutoј деци воде рачуна три министарства – Министарство просвете, које је било одговорно за правилно организовање и извођење васпитне и опште просветне службе; Министарство за заштиту народног здравља, које је било одговорно за правило организовање и извођење здравствене заштите; Министарство социјалног старања, које је било одговорно за правилно организовање и извођење социјално-заштитне службе. Октобра 1948. Министарство социјалне политике, које је у највећој мери било одговорно за рад децјих домова, надлежност је у потпуности предало Министарству просвете.⁹

За снабдевање домова били су задужени Окружни народни одбори, а предлог за пријем штићеника давао је НО или сам родитељ који није био способан за привређивање.¹⁰

Што се тиче законских аката која су се односила на рад децјих домова у послератном периоду она су била доношена у складу са променама у друштву. Тако је јула 1945. донето *Упутство о организацији децјих домова у НРС* у коме су били назначени нормативи који су се односили на запослене као и на организацију простора за становање.¹¹ У њему је било наглашено да се у домове смештају деца жртава фашистичког терора, деца без једног или оба родитеља или родитеља и ближих сродника са инвалидитетом. Поред ове групе деце, после 1945. године у овим домовима била су смештена и деца немачке националности. Представници социјалне и просветне политике Србије и Југославије сматрали су да и деца фолксдојчера треба да буду васпитавана и образована на истим принципима као и други њихови сународници. Заједно са својим вршњацима похађали су школе, учили песмице и били васпитавани у социјалистичком духу.

У организационом погледу, на основу *Упутства*, дом је требало да има

⁷ Публикације релевантне за ову тему су и: Сања Петровић Тодосијевић, *Збрињавање деце немачке националности без родитељског старања у ФНРЈ 1946-1950*, Србија (Југославија) Покрети идеологија пракса, Београд, 2006; Зоран Јањетовић, *Логорисање војвођанских Немаца од новембра 1944 до јуна 1945 године*, Токови историје, 1-2, Београд, 1977.

⁸ Архив Југославије (АЈ), 33-16-10 (Фонд Комитет за социјално старање владе ФНРЈ), Допис Комитета за социјално старање у вези функционисања децјих домова, 29. март 1946.

⁹ АЈ, 33-16-33, Одлука владе НР Србије од 15. октобра 1948.

¹⁰ АЈ, 33-16-33, Допис Министарства социјалне политике Србије упућен Окружним народним одборима у вези са снабдевањем домова, 24. фебруар 1946.

¹¹ *Упутство о организацији децјих домова у НРС*, Службени гласник НР Србије, бр. 20, 14. 7. 1945.

управника, васпитаче, економа, куvara, здравствене раднике или неговатељице, помоћне раднике и други персонал. У оквиру дома, где су мушка и женска деца била одвојена, требало је да постоје спаваонице, трпезарија, кухиња, просторије за за-
послене, амбуланта, изолациона соба и друге потребне просторије. У овом периоду Министарство социјалне политике је, путем кредита из савезног буџета, финанси-
рало рад домова.

Почетком 1946. функција дејјих домова била је измењена. Првих послерат-
них година највећа пажња поклањала се основном збрињавању деце – смештају,
исхрани и хигијени, а када су ти проблеми бар делимично били решени домови су
добили васпитно-образовну функцију. Циљ је био да штићенике припреме за само-
стални живот, да кроз домско и школско васпитање и образовање створе добре па-
триоте и културне људе. У извештају Министарства социјалне политике НРС, од 5.
априла 1946, било је наведено: *Наша дужност је не само да збринемо децу, већ и да
их припремимо за самосталан живот, како би сутрадан имали способне људе који
ће примити на себе одговорне дужности у државном апарату и изградњи земље.
Што се тиче васпитања деце нас треба да интересује осим домског васпитања
и школског васпитања деце. [...] Ми хоћемо и физички здраву децу, ми хоћемо добре
паириоте, хоћемо културне људе.*¹²

Рад дејјих домова, од јануара 1948, био је организован на основу *Уредбе о
дејјим домовима* у којој је било наведено да су то васпитне установе које омогућа-
вају правилан физички и духовни развој деце: *Дејји домови су државне васпитне
установе за децу без родитеља, која обезбеђују деци живот и здравље, правилну
исхрану и негу и која осигуравају правилан физички и духовни развој деце, васпи-
тање и школовање, које развијају код деце љубав према отаџбини, смисао за орга-
низованост, дисциплину и дружељубље и остварују потребне услове да се деца у
дому осећају као код своје куће.*¹³

Исте године, децембра месеца, донето је *Опште упутство о примању и из-
државању деце збринуте у установама за заштиту деце и омладине* у коме је било
наглашено да се у поменуте установе примају деца без родитеља, као и она која
имају родитеље који нису у стању да им обезбеде социјално-економске, здравствене
и васпитне услове живота.¹⁴

Очигледно да је држава била спремна да се ангажује око збрињавања деце
која су због ратних услова остала без родитељског старања или су из других разлога
била одвојена од родитеља, што је био случај са децом немачке националности. На
првом месту деца су требала да добију стан и храну, затим најосновнију одећу и
обућу, као и одрасле чуваре који су били способни да децу очувају од грубих несрет-
них случајева и злочиначких напада.¹⁵

¹² Мирослав Каранфиловић, Данијела Симић, н. д., 7.

¹³ АЈ, 33-16-33, *Уредба о дејјим домовима*, 5. јануар 1948.

¹⁴ АЈ, 313-4-8, *Општа упутства о примању и издржавању деце збринуте у установама за
заштиту деце и омладине*, 31. децембар 1948.

¹⁵ Сања Петровић Тодосијевић, *На путу репатријације деце припадника немачке
националне мањине у Југославији после Другог светског рата 1948-1956*, Београд, 2012,
201.

РАД МИНИСТАРСТВА СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Средином 1946. Министарство социјалне политике започело је акцију евакуисања деце без родитеља немачке националности која су се налазила у логорима у неколико места у Војводини. У једном од извештаја о стању у дејим логорима у Војводини било је наведено да се 1135 деце до 12 година налази у тешком стању, да им нису обезбеђени најосновнији животни услови, да немају негу и бригу, да су неухрањени и да многи од њих болују од шуге, туберкулозе, стоматитиса и других болести. Зато је било потребно да се деца, чији су родитељи умрли или били ван Југославије, заштите и сместе у одговарајуће домове.¹⁶

На првом месту Министарство се сусрело са проблемом у вези са простором за смештај те деце пошто је у свим већим објектима, као што су била сиротишта, интернати или хотели, била смештена војска. Поред тога било је потребно да се обезбеди и опрема за спаваонице, односно кревети, душеци и постељина, затим опрема за кујну и трпезарију, као и одећа, обућа и веш за будуће штићенике. Маја 1946, после лекарског прегледа, закључено је да се у логорима налази 1112 деце (предшколског узраста 468 и школског 644), па су у сврху њиховог смештаја надлежне власти обишле објекте у Бајши, Сенти, Старој Кањижи, Конаку, Старом Лецу, Влајковцу, Сомбору, Апатину и Оџацима.¹⁷ Министарство просвете на себе је преузело обавезу организовања педагошког рада.

На основу одлуке Комитета за социјално старање при Влади ФНРЈ од јуна 1946. прво су била евакуисана здрава деца, она која су прошла лекарску контролу и рендгенски снимак (из логора Книћанин) и смештена у новоосновани дом у Бајши. Нешто касније њих 140 отишло је у дом у Влајковац, 100 у Јабуку, 100 у Ново Село и 203 у Краљевићево.¹⁸

У Извештају о посети домова у јужном Банату, кога је Злата Милер, службеница Комитета за социјално старање Владе ФНРЈ поднела Комитету за социјално старање 11. јула исте године, било је наведено да су се деца брзо опоравила, али да свим домовима недостају стручна педагошка служба са знањем немачког језика, лекарска нега, као и спискови примљене деце. Исто тако, било је наведено да су домови релативно опремљени, да је организована прехрана деце, али да су остала неразјашњена питања у вези са примањем деце немачке националности у пионирске организације, као и питање да ли ће деца наставити школовање у српским или немачким школама. Педагошки рад је био онемогућен јер приучени васпитачи нису знали немачки језик, па друштвени рад, што је подразумевало организовање приредби, није био могућ.¹⁹

¹⁶ Логори који се помињу били су у Крушевљу, Книћанину, Гакову, Бачком Јарку и Молину. АЈ, 33-17-2689, Одлука Министарства социјалне политике о збрињавању деце у домове, 21. мај 1946.

¹⁷ АЈ, 33-17-34, Извештај о бројном и здравственом стању деце немачке националности у логорима у Гакову, Книћанину, Сремској Митровици и Молину, Београд, 25. мај 1946.

¹⁸ АЈ, 33-17-34, Извештај о распореду деце по домовима, Београд, 30. јун 1946.

¹⁹ АЈ, 33-17-34, Извештај Злате Милер о посети дејих домова у Банату, Београд, 11. јул 1946.

У истом Извештају било је наведено да су у дому у Краљевићеву деце спавала на креветима и на душецима на поду. Због недовољне хигијене углавном су боловала од очних обољења и нису имала лекарску помоћ. Са децом је радила васпитачица из српског децјег дома, па су за кратко време она научила неколико српских песама и игара. По препоруци Злате Милер било је потребно да се организује економија за радну пољопривредну обуку деце, да се набаве књиге и шах и да се пошаљу две васпитачице са знањем немачког језика. За разлику од дома у Краљевићеву, деца у Јабуци била су смештена у две лепе зграде бившег децјег дома. Приликом прегледа она су била чиста, свако је имао свој пешкир и прала су се на чесми, храна је била добра и сва деца су спавала у креветима.²⁰

Истог месеца Комитет за социјално старање упутио је допис Комитету за школе и науку у коме је било наведено да је потребно да се у домове са децом немачке националности пошаљу васпитачи и учитељи који знају немачки језик. Било је предвиђено да, након извесног времена, та деца започну учење језика народа Југославије и да се крене са усмереним васпитањем које ће од њих створити добре родољубе, антифашисте Југославије и грађане нове државе.²¹

Убрзо се увидело да изолована деца немачке националности не могу лако и сигурно да буду збринута и да је потребно да се већа пажња посвети њиховом васпитању и образовању и укључивању у заједницу. Председник Комитета за социјално старање Кирило Савић упутио је допис Министарству социјалног старања у коме је било наведено да је први корак на збрињавању деце немачке националности учињен њиховим смештајем у домове у Војводини, али да је потребно да се мисли на њихов даљи опстанак у социјалистичком окружењу *јер ће у заједници са нашој децом моћи да постану одани и корисни чланови наше заједнице*.²² Било је предвиђено да се здрава деца, у групи од њих десеторо, разместе по домовима широм Србије, у домове у Милошевцу, Нишкој Бањи, Белом Потоку, Шапцу, Јерменивцима, Пожаревцу, Липовцу и Алексинцу, у којима су била смештена деца српске националности. Нажалост, већи број деце још увек је био у лошем здравственом стању, па је тако од 1162 штићеника, који су били смештени у домовима у Дебелачи, Краљвићу и Јабуци, после лекарског прегледа, само њих 400 могло да пређе у друге домове.²³

Поред домова у Србији, у наредних годину дана, деца су била размештена и по домовима широм Југославије. Новембра месеца стигао је допис да се деца шаљу у Македонију, са напоменом да морају да буду здрава, окупана и уредна и да са собом понесу чашу за воду и храну за три дана. Групу деце, од 10 до 15, пратио је списак са подацима одакле долазе и где су смештена након транспорта. Приликом формирања групе било је потребно да се обрати пажња и на њихов пол и на старост. Следећих месеци деца су слата у Босну и Херцеговину, Хрватску и Словенију. Али, већ крајем 1946. и почетком 1947. појавио се нови проблем који се односио на број

²⁰ Исто

²¹ АЈ, 33-17-34, Извештај о стању деце по домовима, Београд, 13. јул 1946.

²² АЈ, 33-17-34, Допис Комитета за социјално старање Владе ФНРЈ, Београд, 11. септембар 1946.

²³ АЈ, 33-17-34, Извештај о стању деце по логорима, Београд, 17. новембар 1946.

слободних места, као и на своту новца која је била потребна за издржавање приспеле деце за шта је већина домова тражила додатна средства.²⁴

Током 1947. још увек је био релативно велики број деце која су и даље била у логорима, па је Комитет за социјално старање предложио да се, преко Црвеног крста, у те логоре пошаљу одећа, обућа и сапун, да се она ухране и здравствено збрину. На снази је био и предлог да се деца, чије су мајке у логору, сместе у посебне куће. По извештајима Министарства социјалног старања од марта 1947. у логорима је било још 425 деце.²⁵

Године 1948. представници државне власти покушали су да смање број деце немачке националности у домовима у Војводини, па су у том циљу донели одлуку да се деца, која имају једног или оба родитеља, врате њима на старање. Проблем је настао када су родитељи, пуштени из логора, требали да нађу своју децу што је било скоро немогуће с обзиром да спискови нису били комплетни. Поред тога било је и покушаја усвајања деце немачке националности, али је Комитет стао на становиште да се на то обрати посебна пажња и да се мушкарци од 16 и 17 година упишу у школе за ученике у привреди, а не да се дају на усвајање земљорадницима и сељацима.²⁶

Средином исте године Извршни одбор Народне скупштине АП Војводине, Повереништво за социјално старање, упутило је допис Министарству социјалне политике Србије у коме је било назначено да се на територији Војводине налази око 900 деце немачке националности, као и да је у већини дејчјих домова главна радна снага немачке националности.²⁷ Убрзо је Комитет за социјално старање донео наредбу да се особље немачке националности отпусти, а да се на њихова места, после краћих течајева, поготово за куварице, поставе припаднице АФЖ-а.²⁸

У извештајима Комисије о стању деце немачке националности у домовима у Србији упућеним Министарству социјалног старања током октобра и новембра 1948. године било је потребно да се одговори на следећа питања:²⁹

1. Број деце у дому
2. Однос руководиоца према деци
3. Међусобни однос деце немачке националности и однос према другој деци
4. Да ли је неко од деце напустио дом
5. Запажање васпитача

²⁴ АЈ, 33-17-34, Допис Комитета за социјално старање Владе ФНРЈ, Београд, 17. новембар 1946.

²⁵ АЈ, 33-17-34, Извештај о стању деце по логорима, Београд, 1. март 1947.

²⁶ АЈ, 33-17-34, Допис Комитета за социјално старање у вези распореда деце немачке националности, 31. август 1948.

²⁷ АЈ, 33-17-34, Допис у вези броја деце немачке националности на територији АП Војводине, као и запослених радника у дејчјим домовима који су немачке националности, Београд, 19. мај 1948.

²⁸ АЈ, 33-17-34, Допис Повереништва за социјално старање у вези отпуштања особља немачке националности, Београд, 24. јул 1948.

²⁹ АЈ, 33-17-34, Допис Комитета за социјално старање, Београд, 28. септембар 1948.

Анализирајући приспеле и сачуване извештаје може се закључити да су се сви васпитачи и руководиоци добро опходили према деци немачке националности, односно исто онако као и према свим другим штићеницима. Васпитачи су се бринули о физичком и психичком развоју деце и радили на развоју националне свести. Очекивало се да кроз колективни живот они постану добри чланови југословенске заједнице, марљиви и вредни људи. Оно што је у неким срединама запажено било је питање вере, односно појединци су имали сачуване слике анђела, разних светаца, разгледнице за Божић и Васкрс, али у извештајима је било наведено да деца не испољавају верско понашање вероватно из два разлога – да их је срамота од друге деце и да су васпитачи за њих ауторитет на који би се требало угледати. Гајење верских осећања за децу немачке народности представљало је везу са породицом, али у колективним установама, после Другог светског рата, такво изражавање није наилазило на одобрење.³⁰

У почетку, по доласку у дом, деца су била неповерљива, затварала се у себе, само се међусобно дружила и говорила немачки језик, а као последица живота у логору неретко се јављала и туча. Али касније, они су постајали добри другови, чланови пионирске организације, а неки од њих и руководиоци. *Поједина деца немачке националности била су бирана за руководиоце у пионирској организацији; било је неколико начелника чета и више хигијеничара и десетара.*³¹

Непознавање српског језика била је главна препрека у асимилацији немачке деце. Тако, на пример, у циљу *брисања разлике у сваком погледу* деца предшколског узраста у Уздину учила су српски кроз игру и уз препричавање појединих догађаја из народноослободилачке борбе, о другу Титу и о Црвеноармејцима.³²

У свом раду Сања Петровић Тодосијевић под већ поменутиим називом наводи, позивајући се на свој чланак *Збрињавање деце немачке народности без родитељског старања*, да су се управници и васпитачи у домовима борили за сваког појединца немачке народности и да је тај процес *болан и конфузан процес однарођивања*.³³ Поред тога она наводи и мишљење Зорана Јањетовића који тврди да су деца немачке народности у домовима била изложена денационализацији и да су родитељи, касније, имали проблема у комуникацији са децом која су заборавила свој матерњи језик.

У Извештају из дома у Руднику било је наведено да се немачка деца друже са српском децом која их пуштају да буду вође јер увиђају њихову способност. Исто тако, васпитачи су приметили да се деца немачке националности у много чему идентификују са српском па и сама постају лошији ђаци.³⁴ У међусобном дружењу посебно су имала успех она деца која су била на летовању у Србији, али сигурно да су и дискусије на састанцима пионирских организација о томе да се човек цени према раду, а не према националности, имали утицај на међусобне односе штићеника.

Запажања васпитача углавном су била иста. Деца немачке националности,

³⁰ Сања Петровић Тодосијевић, *н. д.*, 206.

³¹ АЈ, 33-17-34, Извештај Дечјег опоравилишта из Беле Цркве, септембар 1948.

³² АЈ, 33-17-34, Извештај Дечјег дома из Уздина, 24. новембар 1948.

³³ Сања Петровић Тодосијевић, *н. д.*, 203.

³⁴ АЈ, 33-17-34, Извештај Дечјег дома Рудник о понашању деце немачке националности која су смештена по српским домовима, 16. октобар 1948.

после више од годину дана боравка у дому, добро су се асимиловала, лако су се подвргавала домској дисциплини, углавном су савладала српски и међусобно више нису комуницирала на матерњем језику. Била су дисциплинована и уредна, узор у културном понашању, имала су развијене хигијенске навике, били су добри ђаци, пажљиви на часу и марљиви. Већина од њих је лепо певала, а имали су смисла за мануелни рад и цртање. Оно што су неки васпитачи запазили код те деце били су грамзивост и себичност. У Извештају је посебно било наглашено да су деца предшколског узраста, која су похађала забавиште, била су весела и спремна за игру и певање.³⁵

Они малишани који су имали живе родитеље у Немачкој или Аустрији дописивала су са њима и показујући фотографије родитеља често су била тужна и потиштена. Било је и таквих случајева да је дописивање деце са најближима оцењено као негативно, односно да им је сметало да се уклопе у нову средину, па је контакт био сведен на минимум. У циљу одржавања комуникације са родитељима ван земље један штићеник из Дома у Панчеву написао је писмо у коме је било назначено да су њихова деца адекватно смештена у домове широм Југославије.³⁶

Што се тиче броја деце немачке националности која су била смештена у домове за незбринуту децу у Србији, према сачуваним извештајима из 1948, њих је било 575. Сигурно да је број деце био већи, али пошто се претпоставља да нису сви спискови сачувани, као ни да сви дечји домови нису послали извештаје, овај број деце представља репрезентативни узорак на основу кога може да се донесе закључак о стању у нашим домовима.

Поред извештаја сачувани су и поједини спискови са именима деце немачке националности која су се средином 1948. налазила у дечјим домовима у Србији.³⁷ Из наведених спискова закључујемо да су та деца, у мањим групама била сврставана по полу и годишту, док су веће групе биле мешовите међу којима су се, у неким случајевима, налазиле сестре и браћа. Најстарије дете било је рођено 1931, а најмлађе 1944; највише је било ученика основне школе од 7 до 11 година, у чијој је скупини нешто више било дечака него девојчица. У већини спискова била су наведена и имена родитеља, ако су била позната, као и податак да ли су родитељи живи и где се налазе. У Врднику је било дечје опоравилиште за оне који су боловали од трахеитиса, у Уздину су била збринута деца у забавишту, а у Дому средњошколске омладине у Београду они који су похађали средње школе.³⁸

³⁵ Исто

³⁶ АЈ, 33-17-34, Извештај Дечјег дома из Панчева, 18. октобар 1948.

³⁷ АЈ, 33-17-34, Спискови са именима деце немачке националности, јун 1948.

³⁸ Поред тога, претпоставља се да су деца немачке националности у послератном периоду била распоређена и по другим средњошколским домовима или интернатима. При Учитељској школи у Пожаревцу, која је основана јула 1947, радио је и средњошколски интернат који је од 1949. претворен у Интернат Учитељске школе. Претпоставља се да су у Интернату, поред сиромашних ученика, били смештени и ученици без родитељског старања међу којима је било и деце немачке националности. Слободанка Цветковић (приређивач), *Учитељска школа Вељко Дугошевић, Летопис школе 1947-1974*, Пожаревац, 2017, 7. По препоруци просветних власти у Интернат при Гимназији у Великом Градишту, који је од септембра 1945. носио назив Управа средњошколског интерната

Распоред немачке деце у деčјим домовима у Србији 1948. године

Место	Деца	Место	Деца
		Ковачица	20
Старчево	18	Влајковац	31
Темерин	29	Милошево	59
Волошиново	20	Бачко Петрово Село	8
Рудник	6	Петровац на Млави	2
Рача	12	Уздин	54
Јерменовци	10	Ковин	35
Футог	11	Бача Паланка	20
Бели Поток	15	Тител	14
Привина Глава	23	Јабука	15
Неготин	8	Вршац	46
Мол	16	Баваниште	2
Кањижа	26	Прћиловци	13
Србобран	4	Стари Лец	8
Уљма	23	Врњачка Бања	3
Крушедол	16	Брус	9
Сомбор	13	Жабари	20
Пирот	1	Суботица	7
Београд	2	Алексинац	1
Врдник	3	Бечеј	1
Укупно			575

Велико Градиште, примана су деца чији су родитељи погинули у току рата, деца без родитеља, деца сиромашних сељачких и радничких породица, као и деца чиновника која су се школовала у гимназији, а у местима боравка нису имали школу. Вероватно је и међу том децом било ученика немачке националности. У овај Интернат, који је престао са радом јуна 1949, био је усељен Дечји дом из Сопота. Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, Весна Новковић, Зоран Ташић, *Великоградиштанска гимназија 1879-2019*, Велико Градиште, 2019, 167.

С обзиром да су неки родитељи деце немачке националности били још увек у радним логорима у Србији или у иностранству, током 1948. мали број деце био је враћен својим породицама. Децу су углавном прихватале баке и деке, али и други рођаци.³⁹

Због великог броја незбринуте деце и недостатка простора у домовима крајем 1948. и почетком 1949. настављен је процес удомљавања деце немачке националности.⁴⁰ У том циљу Комитет за социјално старање упутило је допис Министарству социјалног старања, 17. децембра 1948, у коме је било наведено да се деца предају мајци или оцу, односно само оним родитељима који поседују доказ о томе, а рођацима ако су држављани ФНРЈ и испуњавају услове наведене у Закону о старатељству и усвојењу.⁴¹ Родитељи који су били пуштени из логора су, да би добили дете на издржавање, морали да буду слободни грађани са сталним запослењем, а они који су имали ограничено кретање нису били у могућности да поврате своје потомство. Већи број сачуваних молби за повраћај деце било је поднет од стране рођака, углавном од стране бака и дека. У случају да нису поседовали потребна документа следио је негативни одговор са образложењем да је у интересу детета да остане у дому у коме има обезбеђено издржавање, негу, школовање и правилно васпитање.

У циљу регулисања повраћаја деце Комитет за социјално старање при влади ФНРЈ упутио је допис 6. маја 1949. свим општинским комитетима у коме су били назначени услови под којима су деца могла да се врате својим родитељима или да се усвоје. Била је наглашено да приликом овог процеса морају да се задовоље интереси и детета и државе.⁴²

У наведеном допису било је истакнуто неколико категорија:

1. Одбија се у случају да су баба и деда немоћни и стари;
2. Избегава се у случају да тетка, стриц или ујак раде на пољопривредном добру на коме има доста деце немачке националности, а стамбени услови нису најбољи;
3. Они којима је то било доступно требали су да поднесу следећа документа:
 - Документ о сродности;
 - Документ о држављанству;
 - Документ о политичкој исправности;
 - Изјаву да неће да напуштају земљу;

³⁹ АЈ, 33-16-34, Допис Комитета за социјално старање у вези повраћаја деце, 17. децембар 1948.

⁴⁰ Да су у питању били грађани немачке националности види се и по молбама које су често писане латиницом или ћирилицом са лошим познавањем српског језика. АЈ, 33-17-34, Писмо Ане Цетаделе упућено Комитету за социјално старање у вези њене унукe Маргарете, 5. јануар 1949.

⁴¹ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 30, Београд, 11. април 1947.

⁴² АЈ, 33-17-34, Допис Комитета за социјално старање при влади ФНРЈ у вези повраћаја деце, Београд, 6. мај 1949. Документ је потписала помоћница председника Брана Савић, док је председник био Кирило Савић.

- Потврду о запослењу са наведеним примањима;
- Лекарско уверење и
- Изјава детета, ако је старије од 8 година, да пристаје на усвајање.

Поред тога члан старатељског савета требао је провери место на коме ће дете да живи, школу коју ће да похађа и да процени да ли усвојитељ пружа гаранцију да ће дете васпитавати у смислу доброг грађанина ФНРЈ.

Средином 1949, у циљу регулисања процеса повраћаја деце, Повереништво за социјално старање упутило је допис Среским народним одборима на територији Војводине у коме је било назначено да је потребно да се сачине спискови са именима деце немачке националности која се налазе на њиховој територији. У списку је требало да се наведе место где се дете налази, да ли је у дому, код старатеља, односно бабе и деде или је у приватним кућама, код тетке, тече или стрица.⁴³

123

Поред остале архивске грађе, у Архиву Југославије сачувани су спискови упућени Повереништву за социјално старање, сачињени августа и септембра 1949, са именима деце и другим личним подацима, као и са подацима да ли се дете налази код старатеља или у приватним кућама. Из наведених спискова можемо да закључимо да су родитељи штићеника по професији били земљорадници и занатлије, да су се мајке још увек налазиле у СССР-у (оне које су одведене транспортом 1945), а очеви у Немачкој или Аустрији, а било је и случајева да је место боравка родитеља било непознато. У списковима наилазимо и на податак да су очеви погинули као немачки војници, да је одређен број мајки умрло у логору, а доста велики број деце није знао где су и ко су им родитељи.⁴⁴

У истим списковима било је наведено да су деца католичке или евангелистичке вере, да похађају основну школу, занат или гимназију. У неким од њих наведен је и податак из ког су логора деца дошла, као и то да су деца мајки српског порекла, која нису била у логору, била збринута као сирочићи. Пошто је у списковима наведена година рођења, као и разред и школа коју је дете похађало, можемо да закључимо да су нека деца од 12 година похађала други разред основне школе или да су са 15 година ишла у први разред гимназије.⁴⁵ Претпостављамо да време проведено у немачким школама није узето у обзир и да се почетак школовања у српским школама поклапало са доласком у дом. У неким домовима налазили су се браћа и сестре, али по молбама за повраћај деце увиђа се да су у већини случајева они били раздвајани у више градова или села, па чак и у више република.

⁴³ Дом у Бачкој Паланци покренуо је поступак повраћаја троје деце која су се налазила само код мајки. АЈ, 33-17-34, Извештај Дома у Бачкој Паланци, 11. август 1949.

⁴⁴ АЈ, 33-17-34, Извештаји дејих домовна упућени Комитету за социјално старање током августа и септембра 1949.

⁴⁵ Основна школа је још увек трајала четири године.

*Број и полна структура немачке деце у деčјим домовима и код старатеља
у Војводини, август–септембар 1949. године*

Место	У дому		Код старатеља	
	Девојчице	Дечаџи	Девојчице	Дечаџи
Нови Сад	-	-	-	-
Сомбор	13	-	3	4
Сента	-	-	3	5
Мол	-	-	2	7
Кањижа	-	-	Није наведен пол укупно 14 деце	
Шид	-	-	Није наведен пол укупно 24 деце	
Сремска Митровица	-	-	-	-
Алибунар	-	-	-	-
Бела Црква	28	-	-	-
Падеј	-	-	-	1
Зрењанин	-	46	14	-
Апатин	Није наведен пол укупно 5 деце		26	19
Стара Пазова	-	-	-	-
Оџаџи	-	-	Није наведен пол укупно 2 деце	
Ковин	32	-	3	3
Мартинаџ	-	-	2	2
Бачка Паланка	-	19	Није наведен пол укупно 5 деце	
Конаџ	31	-	7	5
Футоџ	-	13	-	-
Сириџ	-	-	11	9
Руменџа	-	-	1	-
Темерин	6	5	-	2
Милошево	-	49	-	-
Суботиџа	4	-	8	5
Панчево	1	5	5	2
Рудник	-	1	1	6
Уџин	10	30	-	-
Старчево	17	7	-	-
Ковачиџа	18	-		

Кула	2	5	-	-
Врбас	2	1	8	-
Вршац	47	-	-	-
Жабалъ	1	1	5	9
Рума	-	-	8	6
Врдник	-	12	7	5
Крушедол	-	22	-	-
Бачка Топола	-	-	-	-
Укупно	212	221	114	135
Укупно деце	682			

Из наведеног списка увиђа се да је већи број деце био у домовима него у приватним кућама, као и да је број дечака и девојчица био скоро уједначен.

У сачуваним списковима најстарије дете било је рођено 1932, што значи да је тада имало 17 година, а најмлађе 1944. године. Деца су углавном похађала основну школу, ниже разреде гимназије или су ишла у школу за ученике у привреди. Није био редак случај да дете од десет година похађа први разред основне школе. У неким домовима деца су била сличног узраста као што је био случај у Суботици у којој су били смештени ученици рођени у периоду између 1933. и 1935. или у Уздину деца рођена у периоду од 1941. до 1944. која су време проводила у забавишту. Редак је био случај да су се браћа и сестре налазили у истом дому, а деца која су боловала од микозе послата су у Лазарет у Београду.⁴⁶

Оно по чему се ови спискови разликује од претходник јесте податак (који није увек забележен) који се односи на име логора из којег је и када је дете примљено у дом. Логори који се најчешће помињу су Гаково, Книћанин и Крушевље, а поред њих помињу се и логори Рудолф, Мраморак, Бачки Јарак, Филипово, Молин и Наково. Очигледно је да су били смештени у мањим местима или у селима у Војводини у којима су пре Другог светског рата живели Немци, па су у њиховим кућама или квартовима били затворени и одрасли и деца. Исто тако, из већ поменутих спискова сазнајемо да су се најмлађи селили из једног логора у други, као што је то био случај са групом која из Јарка прешла у логор Книћанин, па затим у Гаково, да би на крају била смештена у дом у Белој Цркви. Деца су у домове долазила током 1947, 1948. и 1949; обично су стизала почетком школске године, тако да је прва забележена група дошла у септембру 1947, а последња истог месеца 1949. године.⁴⁷

Поред остале архивске грађе сачуван је и већи број молби које су родитељи упутили Министарству које је преко Комитета и других организација радило на проналажењу деце која су у том тренутку била смештена у домовима широм Ју-

⁴⁶ АЈ, 33-17-34, Извештај Министарства социјалне политике у вези збрињавање деце без родитељског старања, 29. јануар 1947.

⁴⁷ АЈ, 33-16-34, Спискови деце немачке националности смештених по дечјим домовима у АП Војводина, 3. новембар 1949.

гославије. Последњи допис који је сачуван у овом Фонду, а који се односи на децу немачке националности, била је одлука Комитета за социјално старање, датирана 5. маја 1950, којом је било наложено да децу могу да поврате или усвоје и они који желе да напусте државу.⁴⁸

Исте године био је склопљен споразум између Црвеног крста Југославије и међународног Црвеног крста који се односио на спајање породица чији су неки чланови били у Аустрији или Немачкој, па је тако већи број деце враћен својим мајкама, односно породицама. Процес репатријације није био баш једноставан. Започињао је молбом за репатријацију детета која је била упућена Црвеном крсту Југославије. Молба, коју су подносили родитељи, требало је да садржи име и презиме детета, датум и место рођења, адресу на којој се дете тренутно налази, име и презиме оба родитеља, садашњу адресу родитеља, последњу адресу у Југославији на којој је породица живела и потврду из завичајног места, односно места где су родитељи живели у Југославији до напуштања земље из које се види да су били становници наведеног места, као и потврду да је дете њихово. У случају да су молбу подносили сродници она је морала, поред осталих информација, да садржи и легализовану изјаву о сродству.⁴⁹

126

РЕЗИМЕ

На основу анализе архивске грађе увиђамо да су немачка деца, у периоду 1945-1950, у почетку била смештена у логорима, а нешто касније у деčјим домовима и хранитељским породицама, као и код својих рођака и родитеља. Наиме, октобра 1944. најмлађи су заједно са одраслима били у радним логорима, а маја 1946. извештан број здраве деце био је одвојен од мајки и смештен у засебне објекте. Крајем 1947. ова деца су била размештена по деčјим домовима на територији Војводине, а касније и широм Југославије, а када су, у пролеће 1948, логори били расформирани, она су почела, спорадично, да се враћају својим породицама. Крајем 1949. и почетком 1950. интензивирао се рад на повраћају деце немачке националности њиховим породицама, па је и овај сегмент васпитања и образовања младежи био решен.

Домови у којима су се налазила деца немачке националности били су у обавези да шаљу извештаје у којима су се налазили подаци о понашању те деце као и васпитача. Из сачуваних спискова и извештаја сазнајемо да су се деца лако уклапала у нову средину, да су била дисциплинована и да су временом савладала српски језик, да су похађала основну школу или школу ученика у привреди, као и да су неке мајке умрле у логору, док су да се очеви, после принудног рада, налазили у Немачкој или Аустрији. За опстанак те деце било је важно да савладају српски језик, да буду чланови или руководиоци пионирских организација, да уче и дискутују о Народноослободилачкој борби, партизанима и Титу.

Што се тиче спајања породица оно је почело већ 1948. када су логори били распуштени, али су услови за преузимање деце били доста строги. Под притиском

⁴⁸ АЈ, 33-16-34, Одлука Комитета за социјално старање о повратку деце својим родитељима, 5. мај 1950.

⁴⁹ Сања Петровић Тодосијевић, *н. д.*, 211.

стране јавности, као и у складу са међународним правом и успостављања дипломатских односа ФНРЈ са Западном Немачком и Аустријом, ти услови су после 1950. године постали доста блажи, па и они који су желели да напусте земљу били су у могућности да са собом поведу и своје потомство.

Комитет за социјално старање учинио је много да се велики број деце немачке националности повуче из логора и спасе глади, болести, смрти и да им у деčјим домовима пружи основно васпитање и образовање. Социјалне установе одиграле су велику улогу у њиховом животу дајући им могућност да се кроз педагошки рад и дружење са својим вршњацима укључе у новоформирану друштвену заједницу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Југославије - Фонд Комитет за социјално старање владе ФНРЈ (33)
- Фонд Министарство просвете Владе ФНРЈ (313)

Објављени извори

- *Службени лист ФНРЈ*, бр. 30, Београд, 11. април 1947.
- Цветковић, Слободанка (приређивач), *Учитељска школа Вељко Дугошевић, Летопис школе 1947-1974*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.

Литература

- *Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944-1948*. (приредили Херберт Прокле, Георг Вилдман, Карл Вебер и Ханс Зонлајтнер), Друштво за српско-немачку сарадњу, Београд, 2004.
- Јањетовић, Зоран. *Немице у логорима за фолксдојчере у Војводини 1944-1948*, Зборник Србија у Модернизацијским процесима 19. и 20. века, бр. 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, 496-505.
- Јањетовић, Зоран. *Логорисање војвођанских Немаца од новембра 1944 до јуна 1945 године, Токови историје*, 1-2, Београд, 1977, 159-165.
- Јањетовић, Зоран. *Немци у Војводини*, INIS, Београд, 2009.
- Каранфиловић, Мирослав, Симић Данијела. *Дечји домови округа Лесковачког 1945-1948*, Историјски архив Лесковац, Лесковац, 2015.
- Петровић, Тодосијевић, Сања. *На путу репатријације деце припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата 1948-1956*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2012, 190-225.
- Петровић, Тодосијевић, Сања. *Збрињавање деце немачке националности без родитељског старања у ФНРЈ 1946-1950*, Србија (Југославија) Покрети идеологија пракса, Београд, 2006.
- Живковић, Јасмина, Цветковић, Слободанка, Новковић, Весна, Ташић, Зоран. *Великоградиштанск гимназија 1879-2019*, Средња школа „Милоје Васић”, Велико Градиште, 2019.

Maja NIKOLOVA, MA

CHILDREN OF GERMAN NATIONALITY IN CHILDREN'S HOMES IN SERBIA IN THE PERIOD FROM 1944 TO 1950

Summary

128

By analysing archival material we can see that German children in the period from 1945 to 1950 were placed in camps at first, and afterwards in children's homes and foster families so as with their cousins and parents. Namely, in October 1944 the youngest children, together with the adults, were in labor camps, and in May 1946 a number of healthy children was separated from their mothers and placed in separate facilities. At the end of 1947 these children were placed in different children's homes at the territory of Vojvodina, and later all across Yugoslavia, and when in spring in 1948 camps were disbanded the children were being returned to their families sporadically. At the end of 1949 and at the beginning of 1950 the return of the children of German nationality to their families has been intensified so this segment of upbringing and education of youth has been resolved.

Children's homes where children of German nationality were placed, were obligated to send reports about the behaviour of the children and their educators. From preserved lists and reports we find out that the children fitted well into the new surroundings, that they were well disciplined and that, with time, they became proficient in Serbian language, that they attended elementary school or trade school, and that some of their mothers died in the camps, while their fathers, after forced labor, were in Germany or Austria. For those children it was important to become proficient in Serbian, to become members or leaders of the pioneer organizations, to learn about and to discuss the National Liberation War, the partisans, and Tito.

Regarding reunification of the families, it has started already in 1948 when the camps were disbanded, but the requirements for retrieving children were strict. Under the pressure of foreign public opinion, and in accordance with international law and after establishment of diplomatic relations of the FPRY with West Germany and Austria, those requirement after 1950 became more flexible so those who wanted to leave the country could bring their children with them.

The Committee for Social Care did a lot in order to withdraw children of German nationality from the camps saving them from hunger, illness and death, and to provide them education in children's homes. Social institutions played an important role in their lives by giving them opportunity, through pedagogical work and socializing with their peers, to be included into the life of a newly established social community.

ARHIVSKO GRADIVO BIĐ-BOSUTSKE VODNE ZADRUGE – IZVOR ZA PROUČAVANJE POVIJESTI VODOPRIVREDNE DJELATNOSTI SRIJEMSKOG PODRUČJA

129

Apstrakt: U ovom radu dat je prikaz sačuvanog arhivskog gradiva fonda Biđ-bosutska vodna zadruga 1924–1948. (HR-DAVU-VK-403) koje je Državni arhiv u Vukovaru preuzeo 2013. godine od Hrvatskih voda – Vodnogospodarskog odjela za srednju i donju Savu u Vinkovcima. Osnivanjem Vodne zadruge za obranu od poplave Save i isušenje bosutskog područja (Biđ-bosutska vodna zadruga) sa sjedištima u Vinkovcima i Sremskoj Mitrovici započelo se s prvim organiziranim zahvatima na području hidroregulacije i hidromelioracije čitavog bosutskog sliva koje je obuhvaćalo kompletan prostor današnjeg Srijema (hrvatski i srpski dio u Vojvodini). Sačuvani planovi izgradnje prvog cjelovitog savskog nasipa od Županje do Sremske Mitrovice 1928–1933. godine, regulacije poplavnih područja i kanalskih mreža, projekti izgradnje crpnih stanica i drugih vodograđevnih objekata (stražarnice, upravne zgrade), zapisnici sa sjednica organa upravljanja, normativni akti i tekući spisi svjedoče o organiziranoj vodograđevnoj djelatnosti na području Srijema u razdoblju od osnivanja zadruge 1924. do njena ukidanja 1948. godine. Nagon toga se uslijed zakonskih promjena vodograđevna služba centralizira u rukama resornih republičkih ministarstava u resoru poljoprivrede, a izvođenje radova povjerava privrednim državnim poduzećima.

Ključne riječi: *Biđ-bosutska vodna zadruga, Srem, Sremska Mitrovica, Vinkovci, vodoprivredna djelatnost, projektna dokumentacija, savski nasip, Državni arhiv u Vukovaru*

HISTORIJAT OSNUTKA I RADA BIĐ-BOSUTSKE VODNE ZADRUGE

Početak rada Biđ-bosutske vodne zadruge vezan je uz nastojanja državnih vlasti da se bogato nizinsko područje uz rijeku Savu sustavom nasipa i uređenja kanalske mreže zaštititi od učestalih godišnjih poplava koje su prijetile stanovništvu i otežavale kultiviranje poljoprivrednoga područja uz rijeku. Sa zaštitom od poplava izgradnjom nasipa započelo se još u vrijeme Vojne Krajine, kada su građeni sporadični zaštitni nasipi na području od Slavenskog Broda do Gunje, no nizinsko područje porječja Save istočno od Gunje i dalje je ostalo u velikoj mjeri nezaštićeno. Glavni je uzrok tome bio u ogromnom fondu bogatih slavonskih hrastovih šuma u državnom vlasništvu, čija je kakvoća upravo i ovisila o redovnim godišnjim poplavama rijeke Save.² Stalne poplave Save u XVIII i

¹ viši arhivist, stjepan.prutki@davu.hr

² Državni arhiv u Vukovaru (DAVU), Biđ-bosutska vodna zadruga (BBVZ), Referat o stanju

XIX stoljeću tako su za ondašnje vlasti imale više koristi negoli štete, unatoč činjenicama da je stanovništvo u poplavama proživljavalo pravu kalvariju, poput one koja se dogodila uslijed strahovite poplave 1775. godine.³ Tek se s modernizacijom privrede i sve jačom industrijalizacijom polako počela uviđati i potreba pomoći stanovništvu i zaštite vodoplavnih područja kako bi se donekle poboljšale gospodarske i zdravstvene prilike slavonskog područja, ugrožene propalim usjevima i uništenim poljoprivrednim zemljištima, te dodatno potencirane nastankom štetnih močvarnih područja povezanih s novim žarištima zaraznih bolesti. Tako se tek krajem XIX stoljeća pristupilo organiziranim rješavanju pitanja isušivanja područja i zaštite od poplava.⁴

Problem se nastojao riješiti osnivanjem vodnih zadruga koje je regulirano *zakonskim člankom XXXIX. Ugarsko-hrvatskog sabora iz 1871. ob društviha za uređenje voda*, te kasnijim *Zakonom o vodnom pravu Kraljevina Hrvatske i Slavonije* iz 1891. godine⁵ koji je propisao niz mjera o pravu i korištenju voda kao javnog dobra, vodograđevnoj djelatnosti, ali i reguliranju mjera zaštite od poplave i odvodnji u nizinskim i brdskim područjima. Sve do tada poslove na reguliranju kanalskih mreža i naspila obavljale su mjesne općine prema dozvolama koje su izdavale nadležne kotarske i županijske oblasti.

Prema navedenim zakonskim odredbama, za takve je poslove sada bilo predviđeno osnivanje posebnih ustanova (*vodnih zadruga*) koje su činili svi mještani interesi (pojedinci i korporacije) koji su na pojedinim područjima posjedovali zemljišta ili druge nekretnine ili su, pak, od zadruga mogli imati koristi. Svi zahvati financirali su se putem vodnih doprinosa koji su se obračunavali prema površini i kategoriji zemljišta. Tako je već 1876. došlo do osnivanja *Društva za regulaciju rijeke Vuke* u Osijeku, što označava početak organiziranog vodnog gospodarenja u Hrvatskoj na suvremenim osnovama. No, kako se veći

Slika 1. Odluka Generalne inspekcije voda za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu br. GV-1633/1922 o potrebi osnivanja vodne zadruga. DAVU, BBVZ, Spisi o registraciji i ustroju zadruga, kut. 4.

savskog nasipa, 1935. godina, kut. 107.

³ Hrvatski državni arhiv, Slavonska generalkomanda, predmet br. 6:12/1775.

⁴ Petar Elez, *Tri stoljeća hidromelioracije i hidromelioracije na području Vukovarsko-srijemske županije* (katalog izložbe), Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016. O povijesti vodnog gospodarenja u porječju Save vidi također: Zlata Živaković Kerže, *Savski nasip u županjskom kotaru – stanje krajem 19. stoljeća*, Scrinia Slavonica, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Slavonski Brod, 2001, 344-355; Ivan Nepomuk Spannbauer, *Odvodnja sa slavonske dravsko-dunavske nizine*, Osijek, 2006; Branko Vujasinović, *Razvoj vodograđevne službe u Hrvatskoj do početka 19. stoljeća*, Hrvatske vode, br. 21, Zagreb, 2013, 145-156.

⁵ Vidi u: Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, sv. IV, Zagreb, 1903, 632-744; *Zakon o vodnom pravu*, Sbornik zakonah i naredabah od godine 1892, komad IV, br. 6.

dio biđ-bosutskog bazena i savskog porječja nalazio na području tadašnje Vojne krajine, gdje su sve do njenog ukidanja 1881. vladali vojni, a ne civilni zakoni, osnivanje vodnih zadruga ipak se proteglo u naredna vremena.

Do inicijative osnivanja vodne zadruge za slavonsko-srijemsko područje bivše države došlo je tek 1914. godine kada je odlukom Kr. županijske oblasti u Vukovaru propisano da se radi izgradnje nasipa od Gunje do Sremske Mitrovice, te rekonstrukcije staroga nasipa od Županje do Gunje, obavezno ima osnovati jedna ili više zadruga (Slika 1).⁶ Uslijed izbijanja I svjetskog rata, te stvaranja nove državne zajednice (Kraljevine SHS), taj je prvotni plan zaustavljen i tek je konsolidacijom političkih prilika stvoren preduvjet za stvaranje vodne zadruge. Međutim, u proljeće 1924. godine došlo je do velike i razorne poplave Save koja je rezultirala enormnim štetama na poljoprivrednom području, stočnom i zemljišnom fondu, a time i državnom budžetu. Prostora za odgađanje više nije bilo, te je odlukom župana Sremske oblasti na dan 7. rujna 1924. sazvana konstituirajuća skupština, na kojoj je prihvaćanjem pravila ustrojena *Vodna zadruka za obranu od poplave Save i isušenje bosutskog područja* sa sjedištem u Vinkovcima (skraćeno: *Vodna zadruka Županja – Mitrovica*).⁷ Inundacijsko područje obuhvaćalo je područja poreznih općina u sastavu srezova (kotara) Sremska Mitrovica, Šid, Županja i Vinkovci (Slika 2):

- Mitrovački srez (kotar): porezne općine Bosut, Rača, Grk, Kuzmin, Martinci i Lačarak;
- Šidski srez (kotar): porezne općine Adaševci, Bačinci, Gibarac, Šid, Banovci, Ilača, Pusta Ivanci, Jamena, Kukujevci, Batrovci, Lipovac, Morović, Strošinci, Tovarnik, Ilinci i Mala Vašica;

Slika 2. Situacijski plan područja Biđ-bosutske vodne zadruge s ucrtanom trasom savskog nasipa i pratećih objekata. DAVU, ZVPDBBP, kut. 72.

⁶ DAVU, BBVZ, Spisi o registraciji i ustroju zadruge, Odluka Generalne inspekcije voda za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, br. GV-1633/1922, kut. 4.

⁷ DAVU, BBVZ, Zapisnik skupštine 7. 9. 1924, knj. 1.

Slika 3. Vodograđevna dozvola Srijemske oblasti u Vukovaru od 16. 12. 1928. godine za izgradnju i učvršćenje savskog nasipa. DAVU, BBVZ, Vodograđevne dozvole, kut. 154.

- Županjski srez (kotar): porezne općine Gradište, Županja, Bošnjaci, Podgajci, Rajevo Selo, Gunja Đurići, Račinovci, Drenovci, Soljani i Vrbanja;

- Vinkovački srez (kotar): porezne općine Cerna, Šiškovci, Retkovci, Prkovci, Otok, Komletinci, Donje Novo Selo, Nijemci, Apševci i Podgrađe.⁸

Vodna zadruga je u upravnom smislu bila podređena Generalnoj inspekciji voda za Hrvatsku i Slavoniju, koja je putem svojih hidrotehničkih odjeljenja bila upravno nadležno tijelo za sve vodograđevne radove u novoj državi. Hidrotehničko odjeljenje za bosutsko područje imalo je sjedišta u Sremskoj Mitrovici i Slavonskom Brodu.

Kako je i rečeno, glavna svrha osnivanja vodne zadruge bila je izgraditi novi savski nasip od Županje do Sremske Mitrovice kao zaštitu od poplave Save, te uspostaviti kanalsku mrežu kao zaštitu od oborinskih voda. Tako je već 1926. godine izrađena kompletna projektna dokumentacija koja sadrži pregledne nacрте, poprečne i uzdužne kanalske profile i profile nasipa, kolaudacijske elaborate, vodograđevne dozvole i suglasnosti, građevinske situacije, dnevnikе, tehničke opise i projektnu dokumentaciju kako za kanale i nasipe, tako i za prateće zidane objekte (armirano-betonski i drveni mostovi, propusti, crpne stanice, ustave, stambeni objekti i čuvarnice nasipa i kanala). Na području kanalizacije izrađene su komasacijske osnove za općine i gromade

u svrhu regulacije kanalske mreže. Ovaj sveobuhvatan projekt izveden je u razdoblju 1928–1933. godine (Slika 3).⁹

Značajna promjena dogodila se 1930. godine kada je postojećoj zadruzi pridruženo i područje Biđ-polja (zapadno od ceste Županja – Vinkovci) koje je do tada pripadalo Vodnoj zadruzi za isušenje Biđ-polja sa sjedištem u Vrpolju (osnovana 1926. godine, no nikada nije djelovala samostalno, već je bila izravno pod upravom Hidrotehničkog oblasnog odjela u Osijeku). Pripajanjem područja sliva Biđa prošireni su zahvati na uređenju kanalske mreže i učvršćenju obrambenog nasipa i zapadno od Županje. Vodna zadruga je tako nastavila djelovati pod nazivom *Biđ-bosutska vodna zadruga* sa sjedištem u Vinkovcima.¹⁰ Na svom se istočnom dijelu Biđ-bosutska vodna zadruga graničila sa *Vodnom zadrugom za isušenje jugoistočnog Srema* sa sjedištem u Zemunu, na sjevernom dijelu sa *Vodnom zadrugom za regulaciju Vuke* u Osijeku, a na zapadnom sa *Vodnom zadrugom Jelas-polje* u Slavonskom Brodu. Prema odobrenim pravilima, poslovanjem

⁸ Pravila vodne zadruge usvojena su na glavnoj skupštini održanoj u Šidu 7. 9. 1924, a odobrena od strane Ministarstva poljoprivrede i voda Kraljevine SHS 18. 11. 1924. DAVU, BBVZ, Pravila, kut. 4.

⁹ Vidi arhivski fond DAVU, Zbirka vodograđevne projektnе dokumentacije Biđ-bosutskog područja (ZVPDBBP).

¹⁰ DAVU, BBVZ, Pravila od 20. 10. 1930, kut. 4.

Zadruga upravljala je glavna skupština, dok je upravnim poslovima rukovala Direkcija kao izvršni zadružni organ sa sjedištem u Vinkovcima. Svi zadružni tehnički poslovi na terenu organizirani su putem sekcija koje su sjedišta imala u Bosutu, Gunji, Županji, Andrijevcima i Vinkovcima.¹¹

U razdoblju nakon ustroja izrađen je i sveobuhvatan posao oko uspostavljanja zadružnog katastra kako bi se utvrdile količine pojedinih posjeda te, sukladno njima, utvrdili iznosi vodnih doprinosa koje su interesenti bili dužni plaćati za sve vodograđevne radove na području kojega je Zadruga pokrivala. Za svaku općinu prikupljeni su posjedovni listovi, te izrađene cjelovite evidencije vodnih doprinosa, koji nam pružaju vrijedne podatke o posjedima, vlasništvu i vodoprivrednom udjelu posjednika (pojedinci, tvrtke i ustanove).

Poteškoće u radu, uzrokovane prije svega slabom naplatom vodnih doprinosa a time i gubitkom proračuna, dovele su do niza financijskih problema, što je nadležno ministarstvo primoralo da se kod zadruga postave vladini povjerenici koji su vodili upravu u vrijeme nužne konsolidacije poslovanja. Zadružni povjerenik je upravljao radom Zadruga 1929–1936. godine, a uspostavom tzv. Nezavisne Države Hrvatske 1941. (dalje: NDH) i nastupom ratnih okolnosti, ukinuta je i njena samostalnost, te je čitavim poslovanjem vladin povjerenik od tada upravljao samostalno, bez skupštine i upravnog odbora.

U hijerarhiji vodnoga gospodarenja vodna zadruga bila je podređena upravi Generalne direkcije voda Ministarstva poljoprivrede i voda Kraljevine SHS, da bi od 1928. nadležnost prešla na Ministarstvo građevina Kraljevine Jugoslavije. U pogledu izdavanja dozvola za sve vodograđevne radove nadležno tijelo bio je Hidrotehnički odjel Sremske oblasti u Sremskoj Mitrovici. Ukidanjem oblasti i uspostavljanjem banovina kao administrativno-teritorijalnih jedinica 1929. godine, područje Biđ-bosutske vodne zadruga bilo je podijeljeno na tri jedinice – Savsku, Dunavsku i Drinsku banovinu. Kako bi se izbjegla ova nelogična podjela na tri upravno-nadležna tijela u pogledu vođenja upravnih postupaka, odlukom Ministarstva građevina u Beogradu 1931. godine u svim je vodograđevnim predmetima nadležnost objedinjena i prenijeta na Upravu Savske banovine u Zagrebu.

Uspostavom NDH 1941. godine upravna je nadležnost nad radom zadruga potpala pod Ravnateljstvo melioracionih i regulacionih radova i Upravu sredidbenih i poboljšanih radova u Zagrebu. U tom je razdoblju Biđ-bosutska vodna zadruga bila udružena i u Savez vodnih zadruga NDH u Osijeku koji je u vremenu 1941–1944. godine djelovao kao koordinacijsko tijelo koje je raspravljalo te nadležnom tijelu dostavljao prijedloge i smjernice o svim pitanjima iz vodnoga gospodarstva.¹²

Ulaskom u socijalističku Jugoslaviju 1945. godine nadzor nad radom Zadruga prvo je prešao na Ministarstvo građevina DFJ, a potom (1947. godine) na Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva NRH. Tada se kao jedno od ključnih pitanja nametnulo i pitanje

¹¹ Prema sačuvanim statutima i spisima direkcije vodne zadruga sjedište joj se *de iure* nalazilo u Vinkovcima. No stvarno, direkcija je od samoga početka svoje sjedište imala u Sremskoj Mitrovici. Tek od 1941. sjedište je iz Sremske Mitrovice i formalno premješteno u Vinkovce. Unatoč tome, sjednice skupštine i odbora u pravilu su se održavale na više mjesta, tako da je konstituirajuća sjednica 1924. godine održana u Šidu, a kasnije su se sjednice održavale u Vinkovcima (palača Brodske imovne općine), Sremskoj Mitrovici (hidrotehnički odjel Sremske oblasti), Županji (Gradsko poglavarstvo), Garčinu i drugim mjestima.

¹² DAVU, BBVZ, Spisi o registraciji i ustroju vodne zadruga, kut. 4.

razgraničenja nadležnosti nad do tada jedinstvenim srijemskim poplavnim područjem koje je sada potpalo pod dvije federativne jedinice – Federalnu Državu Hrvatsku (područje zapadnog dijela Srijema i Posavine) i Vojvodinu (istočni dio Srijema), pod upravom Glavnog Narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine u Novom Sadu. U listopadu 1945. konačno je odlučeno da se područje Biđ-bosutske vodne zadruge podijeli na dva dijela, tako da je dio hrvatskog područja Srijema ostao pod upravom *Biđ-bosutske vodne zadruge u Vinkovcima*, dok je dio koji je potpao pod Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu pripao novoosnovanoj *Biđ-bosutoj vodnoj upravi u Sremskoj Mitrovici* kao samostalnoj jedinici.¹³

Konačno, u okviru reorganizacije vodoprivredne službe na socijalističkim osnovama, rješenjem Ministarstva poljoprivrede Narodne Republike Hrvatske od 27. veljače 1948. sve su vodne zadruge ukinute, a umjesto njih osnovane vodne uprave pod izravnim administrativno-operativnim rukovođenjem Glavne uprave za melioracije i regulacije rijeka Ministarstva poljoprivrede Zagreb. Izvođenje radova na vodnim objektima, koje su do tada obavljale sekcije vodnih zadruga, povjereno je novoosnovanim poduzećima za melioracije i regulacije radove. Na području koje je pokrivala Biđ-bosutska vodna zadruge osnovano je poduzeće „Jelas“ sa sjedištem u Slavonskom Brodu, koje je preuzelo sredstva i radnike bivše županijske sekcije vodne zadruge. Vodne uprave tako su nastavile obavljati tehničko-upravne poslove na održavanju rijeka i kanala, da bi daljnjom reorganizacijom, koja je uslijedila u veljači 1949. godine, i one bile ukinute, a sva sredstva i službenici vodnih uprava prešli su tadašnjim poduzećima za melioracije i hidroregulacije.¹⁴

SADRŽAJ I FIZIONOMIJA GRADIVA

Najveći dio gradiva fonda, u količini od 31 d/m, preuzet je 1964. godine od strane tadašnjeg imatelja, Vodne zajednice „Biđ-Bosut“ Vinkovci. Podaci o preuzimanju upisani su u Knjigu primljenog arhivskog gradiva Državnog arhiva u Osijeku pod rednim br. 4/1964. Nakon osnivanja Državnog arhiva u Vukovaru i provedenog razgraničenja sa do tada nadležnim arhivom u Osijeku, navedeno je gradivo Osječki arhiv predao novoosnovanom Državnom arhivu u Vukovaru 2015. godine, što je upisano u Knjigu primljenog arhivskog gradiva pod rednim br. 257.

Preostalo gradivo, u količini od cca 5 d/m, Arhiv je preuzeo 2013. godine javnom primopredajom od strane njegova imatelja – Hrvatskih voda, Vodnogospodarskog odjela za srednju i donju Savu, ispostave Vinkovci. Najveći dio naknadno predanoga gradiva

¹³ Rasprava o daljnjem ustroju vodne zadruge na do tada nedjeljivom sremskom području tekla je od listopada 1945. do konačnog razgraničenja 10. 2. 1947. godine, kada je izvršena i primopredaja arhivskoga gradiva vodnih uprava između hrvatskog i vojvođanskog dijela. Tako je u sastavu vinkovačke vodne zadruge ostala arhiva koja se odnosi na vodograđevne radove izvršene u hrvatskom dijelu, a sremskomitrovačkoj vodnoj upravi arhiva za vojvođanski dio Srijema. Opći spisi glavne direkcije zadruge pripali su pak vinkovačkoj vodnoj zadruzi, kao i spisi koji se odnose na cjeloviti projekt savskog nasipa zajedno s pripadajućim projektima ustava i pumpnih stanica na Bosutu i Mandelosu. Vidi: DAVU, BBVZ, Spisi o registraciji i ustroju vodne zadruge, kut. 4.

¹⁴ DAVU, BBVZ, Spisi o registraciji i ustroju vodne zadruge, kut. 4.

odnosio se na zbirku projekata i nacrtu nasipa, kanalske mreže i vodograđevnih objekata, a s navedenim gradivom preuzeto je i gradivo pravnih sljednika – Vodne zajednice Biđ-Bosut Vinkovci, JVP Biđ-Bosut Vinkovci i SVIZ-a Vinkovci. Podaci o primopredaji upisani su Knjigu primljenog arhivskog gradiva pod rednim br. 233.

Nakon detaljne arhivističke obrade gradivo fonda je, s obzirom na vrste i sadržaj, razdvojeno u dvije zasebne arhivske dokumentarne cjeline: fond *Biđ-bosutska vodna zadruha* i *Zbirka vodograđevne projektne dokumentacije biđ-bosutskog područja*. Naime, dio preuzetoga gradiva sadržavao je tehničku dokumentaciju u vidu projekata izgradnje nasipa, kanalske mreže i vodograđevnih objekata (crpne stanice, ustave, mostovi, propusti i čuvarnice), te je zbog svoje specifičnosti kao kartografskog izvora izdvojen i zajedno s dokumentacijom iz drugih fondova oblikovan kao zasebna zbirka projektne dokumentacije. Strukture fonda i zbirke u nastavku teksta donose se zasebno u potpoglavljima.

Biđ-bosutska vodna zadruha (fond)

Arhivski fond Biđ-bosutske vodne zadruge evidentiran je pod signaturom HR-DA-VU-VK-403 i sadrži gradivo nastalo u rasponu od 1889. do 1949. godine, ukupne količine od 23 d/m, sadržanih u 296 knjiga i 165 kutija spisa. Arhivsko gradivo fonda relativno je dobro sačuvano (stupanj sačuvanosti 80%), a najvrjednije cjeline odnose se na sačuvane zapisnike sa sjednica skupštine i Upravnog odbora s priložima (izvješća, ugovori, nacrti akata), koji nude cjelovit uvid u ustroj i djelovanje stvaratelja. Osim serije zapisnika sjednica, sačuvani su i spisi zadružnog povjerenika, urudžbeni zapisnici i tekući spisi iz administrativnog poslovanja koji zaokružuju sliku o tekućoj korespondenciji, odnosima i vezama stvaratelja s drugim tijelima i načinu izvršenja poslova i zadataka iz djelokruga rada stvaratelja.

Vrijedna serija gradiva odnosi se i na seriju imovinsko-pravnih poslova u okviru koje su sačuvani cjeloviti podaci iz zadružnog katastra za sva mjesta i općine na kojemu je stvaratelj djelovao. Zajedno s evidencijama vodnih doprinosa, ovi podaci vrijedan su izvor za proučavanje vlasničkih odnosa, stanja posjeda i zemljišnih odnosa na zadružnom području. Obavijesti o statusu i pravnoj regulativi razvoja hidromelioracijske i hidrorregulacijske službe u vremenu djelovanja stvaratelja pružaju i spisi o registraciji, uredbi i ukazi nadležnih tijela, kao i opći akti stvaratelja (statuti) razvrstani u seriji Organizacija poslovanja.

Struktura fonda oblikovana je uspostavom slijedećih serija spisa prema izrađenom sumarnom inventaru fonda:¹⁵

a) Rad tijela upravljanja i koordinacijskih tijela, 1924–1947; 6 knj., 4 kut.; 0,6 d/m

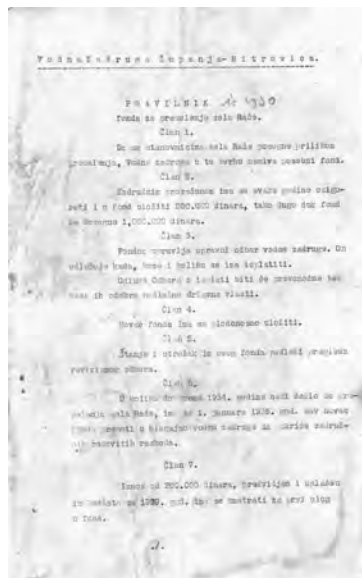
Serija sadrži zapisnike sa sjednica tijela upravljanja vodne zadruge (skupština, upravni i savjetodavni odbor) i koordinacijskih tijela (konferencije predstavnika vodnih zadruga, odbori i savezi vodnih zadruga). Najviše tijelo upravljanja bilo je Skupština, koja je odlučivala o svim važnim pitanjima ustroja i djelovanja zadruge: donošenju i izmjenama zadružnih pravila, utvrđivanju osnova vodnoga gospodarenja u poslovima isušivanja naplavnog područja i obrane od poplava, kadrovskim regulacijama (plaće i broj či-

¹⁵ DAVU, BBVZ, Sumarni inventar.

Levo: **Slika 4.** Pravilnik Fonda za preseljenje sela Sremska Rača iz 1930. godine. DAVU, BBVZ, kut. 5.

Gore: **Slika 5.** Situacijski plan novog nasipa u općinama Bosut i Sremska Rača. 1930. godina. DAVU, BBVZ, Spis br 2134/30, kut 15.

novnika), izboru i razrješenju predsjednika i članova Upravnog odbora, donošenju proračuna i izradi završnih izvješća, raspolaganju glavnicom zadruge i novčanim sredstvima, sklapanju zajmova, te ukidanju Zadruga. O svim drugim pitanjima, kao i provedbi tekućih poslova, određenih zadružnim pravilima, upravljalo se na sjednicama Upravnog odbora vodne zadruge.

b) Organizacija poslovanja, 1903–1949; 2 kut.; 0,2 d/m

Serijski sadrži dokumente kojima se normira poslovanje stvaratelja – spise o registraciji zadruge, ustroju i uređenju zajedničke službe u bivšim državama, te opće akte (statuti, pravilnici) kojima se određuju način djelovanja i poslovanja stvaratelja. Unutar arhivske jedinice pravilnika sačuvan je i poseban opći akt kojim se uređuje fond za pokrivanje troškova preseljenja sela Sremska Rača 1930. godine, koje je bilo jedan od najopsežnijih zahvata povodom izrade projekta izgradnje novog savskog nasipa 1928–1933. godine (Slike 4 i 5).

c) Opće-upravni poslovi, 1925–1948; 66 knj., 103 kut.; 14 d/m

Serijska sadrži dokumentaciju protokoliranu kroz registraturne evidencije: urudžbene zapisnike i kazala, a sastoji se od povjerljivih spisa, protokoliranih spisa u evidencijama ministarskog povjerenika, te redovnih ulaznih i izlaznih dokumenata (opći spisi), vođenih višerazinski prema direkciji i sekcijama (odsjecima). Direkcija je bila ujedno glavna pisarnica stvaratelja koja je vodila središnji urudžbeni zapisnik, te protokolirala sve primljene ili poslane dopise prema nadležnim tijelima u postupcima obavljanja vodoprivredne djelatnosti, ili nižim tijelima (njoj podređenih sekcija) koja su obavljala poslovanje kao ispostave na terenu. Serijska ocrtava čitavo poslovanje stvaratelja, a sačuvani zapisi vrijedan su nositelj informacija o vodoprivrednoj djelatnosti srijemskog područja. Velik broj zapisa odnosi se na reguliranje vodnih doprinosa i prepiske sa sudovima u svezi dugovanja istih, izvođenje radova na nasipu, kanalima i objektima u vlasništvu stvaratelja, tekućem poslovanju zadruge i drugim pitanjima iz djelokruga rada.

Osim gradiva direkcije, u sačuvanim spisima pojedinih sekcija mogu se naći brojni podaci o vodnim mjerenjima, prijavama šteta, tehničkim radovima na izgradnji nasipa ili isušivanju područja, održanju nasipa i kanala i drugim tekućim poslovima.

d) Imovinsko-pravni poslovi, 1889–1948; 49 kut.; 5,8 d/m

Serijska sadrži dokumentaciju kojom se reguliraju imovinsko-pravni poslovi stvaratelja. Dakako da najznačajniju cjelinu predstavljaju posjedovni listovi kao temelj zadrugnoga katastra, složeni prema abecednom poretku zemljoposjednika – interesenata vodne zadruge u okviru pojedine porezne (katastarske) općine. Oni pružaju vrijednu evidenciju o stanju posjeda koja je stvaratelju služila u svrhu evidentiranja površina i razreza vodnog doprinosa, a interesentu u svrhu prava biranja i zastupanja putem odbornika. Osim njih sačuvani su imovinsko-pravni dokumenti kojima se regulira vlasništvo u svrhu izgradnje kanalske mreže (komasacije i eksproprijacije), primjeri kupoprodajnih ugovora, te sudski spisi regulacije tužbenog zahtjeva tvrtke za izgradnju savskoga nasipa, koji se protezao godinama i znatno teretio redovno poslovanje stvaratelja.

Kod svih se arhivskih jedinica radi o zapisima koji su još kod stvaratelja odloženi i čuvani zasebno kao dio operativne dokumentacije pravne i tehničke službe. Zbog naravi i stanja vođenja pismohrane, očigledno je da se dio zapisa iz navedenih predmeta može naći i u seriji općih spisa kao dio središnje pisarnice.

e) Vodoprivredna i građevinska djelatnost, 1898–1949; 4 kut.; 0,5 d/m

Serijska sadrži predmete građevinske, vodoprivredne i vodno-redarstvene naravi. Najvrijednije cjeline odnose se na predmete vođene zasebno od općih spisa, putem tehničke službe kao operativne jedinice u građevinskim poslovima. Najvrijednija cjelina su vodograđevne dozvole za izgradnje i rekonstrukcije kanala i nasipa, tehnički spisi u svezi izgradnje vodograđevnih objekata (mostovi i propusti, crpne stanice, čuvarnice, telefonska linija i dr.)

Najznačajniji dio serije vodograđevinske djelatnosti izvorno je kod stvaratelja predstavljala bogata i dobro sačuvana cjelina projektne dokumentacije koja je, kako je u uvodu poglavlja rečeno, izdvojena iz cjeline fonda te zajedno s dokumentacijom vodnoga graditeljstva drugih stvaratelja odložena zasebno u Zbirku vodograđevne projektne dokumentacije biđ-bosutskoga područja.

f) Financijsko poslovanje, 1926–1948; 224 knj., 4 kut.; 2 d/m

Seriya sadrži dokumentaciju iz financijskog poslovanja, unutar koje se najvrjedniji dio odnosi na glavne Knjige razreza vodnih doprinosa, s obzirom da one sadrže cjelovite evidencije o svim članovima Zadruga i obveznicima plaćanja vodnog doprinosa (interesenti). Složene su prema poreznim općinama u kronološkom poretku. Ostali zapisi o financijskom poslovanju sadržani su u proračunima i završnim računima stvaratelja.

g) Radni odnosi, 1929–1947; 2 kut.; 0,3 d/m

Seriya sadrži zapise u svezi reguliranja radnih odnosa vodno-zadružne administracije. Najvrjednija jedinica u seriji su popisi zaposlenika, koji pružaju uvid u kadrovsku strukturu stvaratelja. Osim nje, sačuvani su i osobni dosjei, složeni abecednim poretkom, dok su ostale arhivske jedinice sačuvane tek fragmentarno.

138

Zbirka vodograđevne projektne dokumentacije biđ-bosutskog područja (zbirka)

Arhivska zbirka nastala je nakon preuzimanja i obrade arhivskoga gradiva više fondova s područja vodograđevinske djelatnosti izdvajanjem nacрта i projektne dokumentacije o vodno-građevinskim objektima kao specifičnih strukturnih jedinica, ponajviše jer je preuzimanjem navedenih fondova od stvaratelja utvrđeno postojanje projekata i nacрта iz vremenskih razdoblja koja se ne mogu dovesti u direktnu svezu s djelovanjem samih stvaratelja dokumentarnih cjelina. Na taj su način izdvojeni i u navedenu zbirku složeni projekti i nacrti iz slijedećih fondova: Javno vodoprivredno poduzeće „Biđ-Bosut“ Vinkovci (1952–1996), sign. HR-DAVU-VK-402, Samoupravna vodno-interesna zajednica „Biđ-Bosut“ Vinkovci (1975–1990), sign. HR-DAVU-VK-397, te Biđ-bosutska vodna zadruga (1924–1948), sign. HR-DAVU-VK-403.

Arhivsko gradivo zbirke sadrži projektnu dokumentaciju o vodograđevnim objektima biđ-bosutskog i savskog slivnog područja iz vremena 1881–1978. godine. Najveći dio odnosi se na već spomenutu kapitalnu izgradnju obrambenog savskog nasipa od Županje do Sremske Mitrovice kao zaštite od poplave rijeke Save 1928–1933, njegovu detaljnu rekonstrukciju 1959, te sveobuhvatnu izgradnju kanalskih mreža poreznih i katastarskih općina kao mjeru zaštite od oborinskih (nizinsko područje) i brdskih voda (lateralni kanali), izvedenih u razdoblju od 20-tih i 30-tih godina, a konačno reguliranih u razdoblju 1959–1970. godine.

Struktura zbirke oblikovana je uspostavom slijedećih serija spisa prema izrađenom sumarnom inventaru:¹⁶

a) Odvodnja nizinskog područja biđ-bosutskog basena, 1892–1975; 2 knj., 60 kut.; 7,5 d/m

Seriya sadrži detaljne projekte i nacрте izgradnje kanalskih mreža u poreznim i katastarskim općinama, posebno za skupine kanala nizinskog, a posebno za kanale brdskog područja (lateralni kanali). Dokumentacija sadrži kanalske osnove (idejni, glavni i izvedbeni projekti), profile kanala, pregledne nacрте općina, prateće elaborate komasacije kanalskog područja, tehničke opise projekata i građevinske situacije. Najznačajnije gradivo vezano je uz projekte detaljne hidriomelioracije kanalskih mreža porezanih općina

¹⁶ DAVU, ZVPDBBP, Sumarni inventar.

izvedene nakon osnivanja vodne zadruge u 30-tim, te kompletnu rekonstrukciju rađenu u 50-tim i 60-tim godinama XX stoljeća.

b) Odvodnja brdskog područja biđ-bosutskog basena (lateralni kanali), 1928–1959; 5 kut.; 0,6 d/m

Serijsa sadrži projektnu dokumentaciju regulacije lateralnih kanala kao zaštite od brdskih voda u istočnom Srijemu (kanal Mandelos-Kukujevci), te zapadnom inundacijskom području zadruge (zapadni lateralni kanal). Sačuvano gradivo datira od 1928. do 1959. godine, kada je sačinjena sveobuhvatna osnova regulacije zapadnog lateralnog kanala.

c) Odvodnja i kanalska mreža privatnih posjednika (poljoprivredna dobra, vlastelinstva i kombinati), 1912–1968; 2 kut.; 0,2 d/m

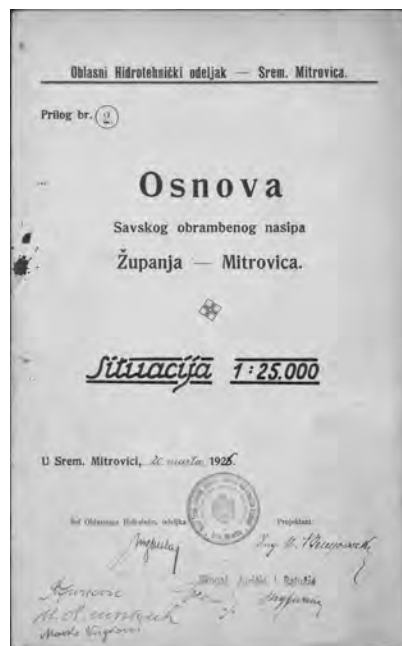
U okviru regulacije odvodnje nizinskog područja od oborinskih voda vrijednu cjelinu pružaju podaci o regulaciji kanalske mreže u vlasništvu privatnih posjednika: zemljišnih zajednica, općih poljoprivrednih zadruga, industrijskih kombinata i vlastelinstava (vlastelinstvo Mitrovica).

d) Kanalska mreža natapnih područja, 1949–1957; 1 kut.; 0,2 d/m

Serijsa sadrži regulacijsku osnovu za odvodnju u natapnim poljima biđ-bosutskog basena.

e) Obrana od poplave – projekti izgradnje savskog nasipa, 1881–1959; 14 knj., 21 kut.; 2,7 d/m

Obrana od poplave rijeke Save oduvijek je zauzimala važno mjesto u svim hidrotehničkim nastojanjima da se korisne obradive površine savskoga porječja zaštite od štetnih i dugotrajnih poplava i time omogući njihova potpuna iskoristivost, u koju je svrhu i došlo do osnivanja Biđ-bosutske vodne zadruge 1924. godine. Serijsa sadrži sveobuhvatan projekt izgradnje obrambenog savskog nasipa na potezu od Gunje do Sremske Mitrovice, rekonstrukciju postojećeg nasipa od Županje do Gunje 1928–1933. (Slika 6), te projekte njegove detaljne rekonstrukcije na temelju osnove iz 1959. godine. Vrijednu cjelinu predstavljaju i pojedinačne regulacije nasipa iz vremena 1881–1928. godine. Projektna dokumentacija sveobuhvatne izgradnje prvog savskog nasipa 1928. godine sadrži opće uvjete izgradnje i građevinske dozvole, osnovu izgradnje nasipa, profile nasipa, kolaudacijske operate, te prpratne spise (ponude s nacrtima, reklamacije i sl.)

Slika 6. Naslovna stranica projekta izgradnje novog savskog nasipa iz 1926. godine. DAVU, ZVPDBBP, kut. 72.

f) Vodograđevni zidani objekti, 1881–1978; 1 knj., 11 kut.; 1,5 d/m

Seriya sadrži projekte zidanih objekata, izvedenih u sklopu izgradnje nasipa i kanalske mreže (mostovi, crpne stanice, čuvarnice, ustave i sl.), te projekte upravno-stambenih objekata a u vlasništvu stvaratelja gradiva. Najvrjednije arhivske jedinice u seriji su dakako objekti projektirani kao dio sveobuhvatne osnove izgradnje savskog nasipa 1928–1933. godine. Među njima posebno mjesto zauzimaju projekti crpnih (pumpnih) stanica Kupina, Lipac, Vrtić, Mandelos, Strizno-Konjuša, Teča i Bosut, koje su sve započele s radom do 1938. godine.¹⁷ Osim projekata crpnih stanica, u seriji se nalaze i projekti ustava, armirano-betonskih mostova i propusta, te stambeno-poslovni objekti poput zajedružnih zgrada, stražarnica i čuvarnica nasipa, stanova, radionica i stambeno-poslovnih zgrada (Slika 7 i 8).

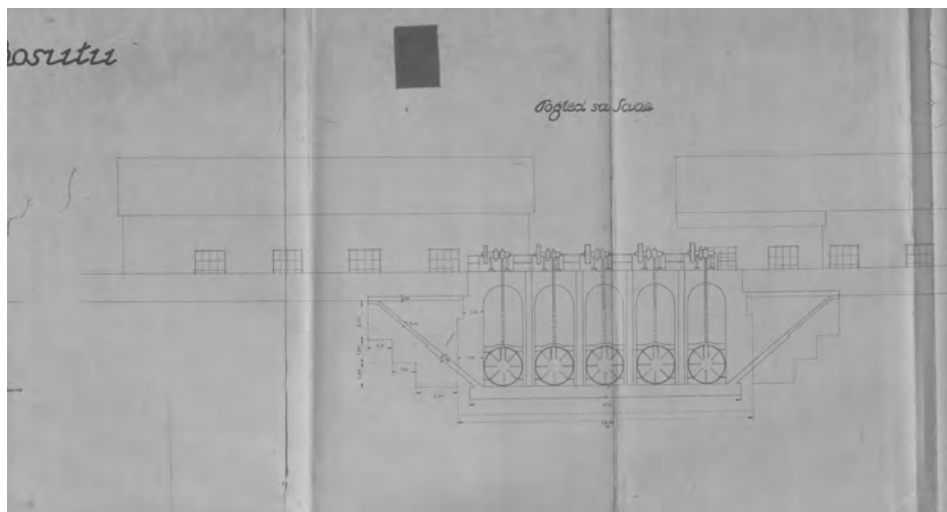
140

g) Telekomunikacijske mreže i naftovod, 1929–1977; 2 kut.; 0,3 d/m

Seriya sadrži projekte izgradnje telekomunikacijske mreže kao poveznice među gradovima sjedištima upravnih jedinica na području djelovanja stvaratelja, izgrađene u vremenu 1929–1959. godine, te njene popravke i rekonstrukcije. U seriji se nalazi i jedinica koja dokumentira izgradnju trase naftovoda „Bakar-Pančevo“.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Arhivsko gradivo Biđ-bosutske vodne zadruge svjedoči o samim počecima organizirane i sustavne vodograđevne djelatnosti na srijemskom prostoru u vremenu od osnivanja zadruge 1924. godine do reorganizacije vodno gospodarske službe na području NR Hrvatske 1949. godine. Kao takvo, nezaobilazan je izvor za proučavanje povijesti vodnog gospodarenja istočne Hrvatske, uključujući i dio Srijema koji se od 1945. godine našao

Slika 7. *Nacrt ustave u Bosutu, 1927. – 1933. godina. DAVU, ZVPDBBP, kut. 89*

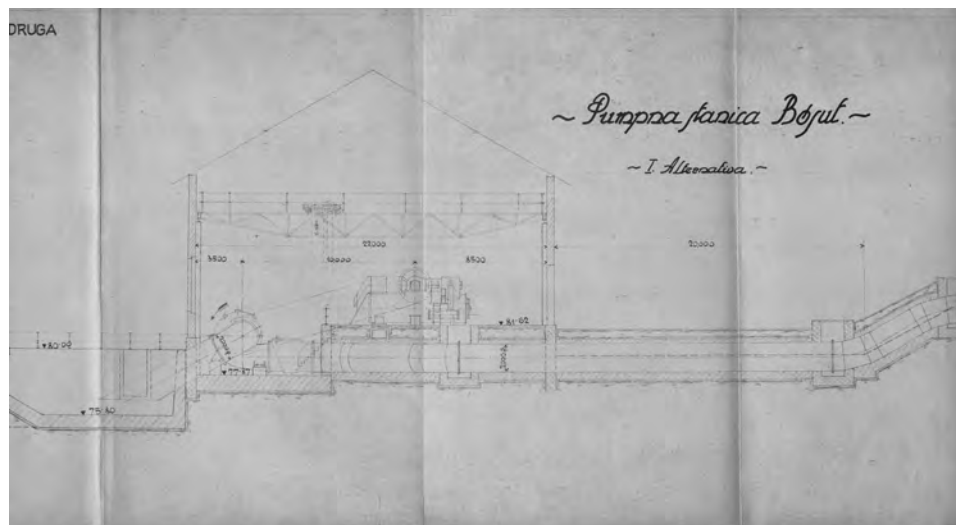
¹⁷ P. Elez, *n. dj.*, 38.

u sastavu Autonomne pokrajine Vojvodine. Arhivsko gradivo dostupno je za korištenje bez ograničenja u izvorniku, a pohranjeno je u prostorijama Arhivskog sabirnog centra u Vinkovcima u sastavu Državnog arhiva u Vukovaru. Dio gradiva već je korišten i publiciran za potrebe arhivske izložbe koja je priređena povodom Dana Vukovarsko-srijemske županije i 140 godina organiziranog vodnog gospodarenja u Hrvatskoj 2016. godine pod nazivom „Tri stoljeća hidroregulacije i hidromelioracije na području Vukovarsko-srijemske županije“.

REZIME

U radu je dat prikaz najvrjednijih dokumentarnih cjelina iz područja vodno-gospodarske djelatnosti u posjedu Državnog arhiva u Vukovaru: fonda Biđ-bosutske vodne zadruge (1924–1948) i Zbirke vodograđevne projektne dokumentacije biđ-bosutskog područja (1881–1978). Projektna dokumentacija i sačuvani spisi sadrže vrijedne zapise o povijesti vodograđevne službe na srijemskom prostoru, te projekte o izgradnji prvog savskog nasipa od Županje do Sremske Mitrovice 1928–1933. godine, kanalizacijskih mreža poreznih općina te projekte crpnih stanica, stražarnica i drugih poslovnih objekata na nekad geopolitički i gospodarski jedinstvenom srijemskom prostoru.

Osim navedenoga, cjelovitost sačuvanog prikazanog arhivskoga gradiva ne samo da reprezentira jedinstven obrazac djelovanja jedne vodne zadruge u vremenu Kraljevine SHS/Jugoslavije, već predstavlja bogat i vjerodostojan povijesni izvor za proučavanje povijesti vodograđevne djelatnosti na srijemskom području do 1945. godine. Uslijed novoustrojenih republičkih granica do tada jedinstven prostor se razdvaja na dva dijela – hrvatski pod upravom Federalne Države Hrvatske i vojvodanski pod upravom Glavnog Narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine u Novom Sadu.

Slika 8. Nacrt crpne (pumpne) stanice u Bosutu, 1933. godina. DAVU, ZVPDBBP, kut. 93

IZVORI I LITERATURA

Izvori

- Državni arhiv u Vukovaru, HR-DAVU-VK-403, Biđ-bosutska vodna zadruga (BBVZ)
- Državni arhiv u Vukovaru, HR-DAVU-VK-486, Zbirka vodograđevne projektne dokumentacije biđ-bosutskog područja (ZVPDBBP)
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-430, Slavonska generalkomanda

Literatura

- Elez, Petar. *Tri stoljeća hidroregulacije i hidromelioracije na području Vukovarsko-srijemske županije* (katalog izložbe), Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016.
- Smrekar, Milan. *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, sv. IV, Zagreb, 1903.
- Spannbauer, Ivan Nepomuk. *Odvodnja sa slavonske dravsko-dunavske nizine*, Osijek, 2006.
- Vujasinović, Branko. *Razvoj vodograđevne službe u Hrvatskoj do početka 19. stoljeća*, Hrvatske vode, br. 21, Zagreb, 2013.
- *Zakon o vodnom pravu od 31. 12. 1891*, Sbornik zakonah i naredabah od godine 1892., komad IV, br. 6.
- Živaković-Kerže, Zlata. *Savski nasip u županjskom kotaru – stanje krajem 19. stoljeća*, Scrinia Slavonica – Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Slavonski Brod, 2001.

Stjepan PRUTKI

**ARCHIVAL MATERIAL OF THE
BIĐ-BOSUT WATER COOPERATIVE –
THE SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF THE
WATER MANAGEMENT ACTIVITY OF
THE SREM REGION**

Summary

This work presents the most valuable documentary units from water management activity which are held in the State Archives in Vukovar: the Biđ-Bosut water cooperative fond (1924-1948) and the Collection of waterworks project documentation of the Biđ-Bosut region (1881-1978). Project documentation and preserved files contain valuable records about the history of the water construction service in the Srem region, and projects about building of the first embankment of the Sava from Županja to Sremska Mitrovica 1928-1933, the sewerage network of tax municipalities, projects of pumping stations, toll houses and other business buildings on once, geopolitically and economically, single region of Srem.

In addition to the above said, the wholeness of the preserved and presented archival material not only represents the unique pattern of activity of a water cooperative in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia, but it also represents the rich and reliable historical source for studying the history of the water management of the Srem region until 1945. Due to the newly established borders of the republics once single region was divided into two regions, one under the Socialist Federal Republic of Croatia administration, and the other under the Main National Liberation Committee of Vojvodina administration in Novi Sad

ИЗЛОЖБОМ ПРОТИВ ЗАБОРАВА: СЕСТРЕ МИЛОСРДНИЦЕ У БРЧКОМ

Апстракт: Изложба Архива Брчко дистрикта БиХ *Дружба сестара милосрдница у Брчком 1886–1984*, као и монографија која прати изложбу, хронолошки свједоче о животу ове сестарске дружбе која је на васпитно-образовном и здравственом пољу дјеловала у Брчком више од деведесет година.

144

У настојању да се сјећање на сестарску дружбу и њихов рад обнови, остварена је сарадња са Дружбом сестара милосрдница у Загребу, гдје је откривена архивска грађа која је после анализе послужила као извор нових сазнања о доласку сестара и њиховом дјеловању. Обрађена грађа Казнено-поправног дома Столац и Архива Брчко дистрикта БиХ открила је позадину одласка сестара из овог града које су у новом режиму систематски избациване из домена јавног живота потпуном забраном рада, судским процесом, па и изрицањем смртне пресуде. Међутим, филмом „Дара из Јасеновца“ Предрага Антонијевића покренута је шири расправа о хуманитарном раду сестара милосрдница на простору бивше Југославије. Стога је ово питање посебно обрађено у раду у критичком осврту.

Ауторица овог рада настоји представити како архивисти – као чувари меморије друштва – имају професионалну одговорност да својим радом и организовањем изложби, између осталог, обликују колективно памћење локалне заједнице, разбијају предрасуде, баве се контроверзним па и актуелним питањима, и на тај начин раде на суочавању са прошлошћу.

Кључне ријечи: изложба, архивска грађа, суочавање са прошлошћу, Дружба сестара милосрдница св. Винка Паулског у Загребу, Архив Брчко дистрикта БиХ, Казнено-поправни дом Столац

УВОД И ИСТОРИЈАТ ДРУЖБЕ СЕСТАРА МИЛОСРДНИЦА У БРЧКОМ

Чија је историја испричана а чија не.²

На позицији архивисте за евиденцију и заштиту архивске грађе ван Архива Брчко дистрикта БиХ ауторица овог текста ступила је маја 2017. године. Као један од првобитних задатака (евидентирање архивске грађе старије од 30 година код имаоца и ствараоца архивске грађе), појавио се одлазак у стручни надзор у бившу зграду ЈП „Радио Брчко“, познатију у граду и као стару зграду „Клостера“, у којој се, по сазнању, налазила преостала заборављена архивска грађа брчанског радија. Улица,

¹ виши архивиста, taravijoglavin@gmail.com

² Robert Stradling, *Multiperspektivnost u nastavi istorije - priručnik za nastavnike*, <https://rm.coe.int/1680494159> (приступљено 20. марта 2021)

у самом језгру Старог града, у којој се налази ова руинирана, ружичасто окречена зграда, мењала је назив зависно о смени државног уређења: од Шалапића сокака, Ракића сокака, Штросмајерове улице, Улице Пере Китића, све до данашњег назива – Клостерска улица.³ Заинтересована за испитивање „случаја“ због поклапања назива зграде и улице, као и изгледом самог објекта, ауторица се окренула истраживању ове теме и претраге архивске грађе која открива интригантну историју овог наизглед обичног грађевинског објекта.

Прилог 1. Некада⁴ и сада⁵ (зграда „Клостера“, Брчко)

145

Наиме, у овој напуштеној једносратници, грађеној у XIX вијеку, сестре милосрднице из Загребa започеле су своју васпитно-образовну мисију, оснивајући Завод и самостан.⁶ Разлог доласка сестара у Брчко образложен је у писму надбискупа др Јосипа Штадлера, упућено Жупном уреду у Брчком 28. маја 1885. године. У допису се између осталог наводи: *Брчко је знаменит трговачки град, који имаде лиепу будућност; па баш у таковим мјестих од велике је користи настојати, да се католичка вјера не само узчува, него и рашири; црква и школа јесу два поглавита средства за успјешно ширење вјере.*⁷

³ Мирко Јозић, Тамара Вијоглавин Манчић, Ђазим Суљевић, *Дружба сестара милосрдница св. Винка Паулског (ДСМ) у Брчком: монографија поводом изложбе Сестре милосрднице у Брчком (монографија) 1886-1984*, Брчко, 2021, 116.

⁴ Фотографија из приватне фото-архиве Атаха Махића.

⁵ Фотографија из приватне архиве Архивистичког удружења Брчко дистрикта БиХ.

⁶ Пред крај турске управе у Босни и Херцеговини, поред фрањеваца, основне школе за католичку дјецу оснивају и часне сестре. Прва таква школа основана је 1871. године у Сарајеву. Касније се оснивају у Мостару, Дервенти, Долцу, Мостару и Бања Луци (1872), Ливну (1874), Травнику (1881), Жепчу (1883), Томиславграду (1884), Брчком (1886), Бугојно (1893) и Љубушком (1898). „Треба нагласити да је Босна и Херцеговина по аустроугарској окупацији просвјетно и културно била веома заостала (око 97% неписменог становништва). Стога је отварање школа и свако ширење писмености представљало одређени прогрес, без обзира чиме је то било мотивисано. Узимајући у обзир националну и вјерску осјетљивост становништва, власт је привремено остављала на миру затечене конфесионалне школе.” Митар Папић, *Школство у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске окупације*, Сарајево, 1972, 7-8.

⁷ Fra Stanko Mijić, *Djelovanje S. Milosrdnica u Brčkom uz 100-godišnjicu početka djelovanja, Vrhbosna, 1886*, 85.

По оснивању брчанске филијале 1886. сестре првобитно дјелују у Дјевојачкој основној народној школи. Године 1896. основан је у оквиру основне школе Конвикт за дјевојнице из сусједних мјеста, а 1889. Дјечје забавиште за дјецу предшколског узраста. Виша дјевојачка школа отпочела је свој рад 1912. године, а школске 1919/1920. у сестринску основну школу полазе и мушка дјеца, те је она претворена у мјешовиту основну школу. По промјени назива, Виша дјевојачка школа је од 1924. радила као Грађанска школа, све до 1943. године (када је затворена због премало уписаних полазница), основна народна школа успјешно је радила све до краја Другог свјетског рата (1945), када су укинуте све вјерске школе на подручју БиХ.⁸

Сестре су свој здравствени рад отпочеле у болници 1939. године. У времену непосредно после Другог свјетског рата вршени су разни притисци према сестрама. Између осталог, одређено им је да на раду у болници могу дјеловати само у грађанским одијелима, тј. да скину вјерску одјећу. Рад сестара у болници настављен је све до 1974, када је посљедња сестра запослена у градској болници пензионисана.⁹

Одлуком градског Народног одбора 1945. године наређено им је да дотадашњу стамбену зграду, која је за њих изграђена и у коју су се уселиле давне 1886, морају препустити на располагање болници. После скоро 60 година дјеловања, сестрама је одузета имовина. У згради су се затим смењивали станари, па је служила као касарна за војнике Штаба XVI југословенске дивизије, Војна болница XVI дивизије и као Дом за ратну сирочад¹⁰, све до доласка ЈП Радио Брчко и њиховог тридесетшестогодишњег боравка у овој згради.¹¹ Од 2013. године, па све до данас, зграда је напуштена. Иако у власништву Владе Брчко дистрикта БиХ више од дванаест година¹², зграда је запостављена, препуштена зубу времена и забораву.

СТРУКТУРА ИЗЛОЖБЕ

Изложба *Сестре милосрднице у Брчком* и монографија поводом изложбе *Сестре милосрднице у Брчком 1886-1984* хронолошки прати рад Дружбе кроз општеприхваћену периодизацију базирану на смјени државних оквира кроз које је Босна и Херцеговина пролазила почевши од самог доласка сестара у Босну 1871. године. Надаље се прате њихов живот и рад у Брчком кроз аустроугарски период, затим период Краљевине СХС и Југославије, Независне Државе Хрватске и на крају

⁸ М. Јозић, Т. Вијоглавин Манчић, Ћ. Суљевић, *ДСМ у Брчком: монографија 1886-1984*, Брчко, 2021, 32.

⁹ Исто

¹⁰ Дјечији дом *Вељко Лукић Курјак*.

¹¹ Од фебруара 1977, па све до новембра 2013. године.

¹² Имовина Дружбе сестара милосрдница одузета је Одлуком Окружне аграрне комисије АРИК број: 140/49, од 24. августа 1949. и укњижена као општенародна имовина. У поступку јавног излагања пред Вијећем за излагање некретнина (усаглашавање грунтове и катастарске евиденције) рјешењем Основног суда уписана је као имовина Брчко дистрикта БиХ 2010. године. Поврат одузете имовине онемогућен је због непостојања закона о реституцији у Босни и Херцеговини. М. Јозић, Т. Вијоглавин Манчић, Ћ. Суљевић, *ДСМ у Брчком: монографија 1886-1984*, Брчко, 2021, 121.

Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Поред овог хронолошког дијела тематски је представљено питање имовине сестара милосрдница говорећи о њеном одузимању од стране власти, те њиховом раду у Среској болници у Брчком у периоду од 1939. до 1974. године.

Све наведено прате фотографије и копије бројних нормативних аката, дописа, молби, извјештаја и других докумената. Оне код читалаца побуђују додатно интересовање јер у себи, поред главног садржаја, носе и бројне секундарне информације о једном времену, друштвеним односима, државном уређењу, језику и слично. Списком имена сестара које су дјеловале, рођене или сахрањене у Брчком, оне појединачно престају бити само дио броја чланица Дружбе, него именом, презименом и основним подацима бивају уписане у историју. Истраживачи ту могу да нађу бројне корисне систематично приказане информације, а евентуални сродници биљешку о неком свом. Што се тиче усмених свједочанства која се налазе на самом крају монографије, она заокружују излагање и дају му ноту топлоте, а Дружби, чије дјеловање припада историји, продужавају живот кроз сјећања бивших ђака и њихово наслеђе.

Иако изложба *Сестре милосрднице у Брчком* као тему има примарно локалну историју, она се не може посматрати одвојено од ширег историјског и друштвеног контекста. Кроз њу добијамо увид у стварне стране живота какав се одвијао кроз велике, углавном општепознате историјске догађаје.¹³

ПРЕГЛЕД ИЗВОРА

Материјал прикупљен за потребе израде изложбе, тј. писања историје филијале Дружбе сестара милосрдница св. Винка Паулскога у Брчком, састоји се од архивске грађе, штампаног материјала (новина и часописа), усмених свједочанстава и литературе. Темелни извор је архивска грађа Дружбе сестара милосрдница св. Винка Паулскога – Сарајево. Поред ове грађе, један од најважнијих извора података за писање о филијали сестара милосрдница у Брчком јесте архивска грађа сљедећих архива: Хрватски државни архив у Загребу, Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Архив Брчко дистрикта Босне и Херцеговине, Архив Тузланског кантона и архивска грађа Казнено-поправног дома Столац.

Штампана грађа представља други важан извор. Кориштена су сљедећа издања: *Дјеловање с. Милосрдница у Брчком, уз 100-годишњицу почетка дјеловања* (Врхбосна, 1886), *Дружбин гласник* под називом *Наш вјесник и Љиљан башча* - службени гласник сестара милосрдница из Сарајева. У расвјетљавању историје филијале сестара милосрдница у Брчком од литературе су у највећој мјери послужила сљедећа дјела: фра Станко Мијић, *Дјеловање с. Милосрдница у Брчком, уз 100-годишњицу почетка дјеловања, Врхбосна, 1886*, затим с. Бериславе Врачић и с. Алфонса Ковачић, *Сестре милосрднице св. Винка Паулскога II Дружбине филијале*, Загреб, 1998, као и књига Миле Попића *Odnos jugoslavenskog komunističkog režima prema Družbi sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog – Zagreb od 1945. do– 1952*, Загреб, 2016.

¹³ М. Јозић, Т. Вијоглавин Манчић, Ћ. Суљевић, *н. д.*, 29-30.

При раду на изложби кориштени су и закони који су дјеловали на рад Дружбе, као што су Закон о аграрној реформи, Закон о укидању приватних школа итд.

Истраживачки циљ изложбе јесте вредновање прикупљене необјављене архивске грађе, новина, часописа, као и већ објављене архивске грађе и досадашњих историографских достигнућа. Као резултат овог истраживања добили смо нова сазнања о настанку и животу брчанске филијале сестара милосрдница, као и упознавање са овим дијелом локалне историје града. Изложбом и монографијом истакнут је значај дјеловања сестара милосрдница у Брчком крајем XIX и током XX вијека.

АРХИВСКА ГРАЂА АРХИВА ДРУЖБЕ СЕСТАРА МИЛОСРДНИЦА СВ. ВИНКА ПАУЛСКОГА – ЗАГРЕБ (АДСМ)¹⁴

148

Архивска грађа Дружбе сестара милосрдница св. Винка Паулског конципирана је тематски и обухвата све државе у којима су чланице Дружбе дјеловале. Грађа је разврстана на географске локације подручних дружбиних архива (припадност провинцијама), а затим и на мјеста дјеловања сестара милосрдница.

Архивску грађу која се односи на Брчко преузео је Архив Брчко дистрикта БиХ у електронској форми. Сачувани списи обухватају период од 1885. до 1977. године и писани су на њемачком, босанском и српскохрватском језику и то латиницом. Груписани су тематски у следеће целине:

- Дозволе, некретнине и градња;
- Извјешћа;
- Ученици;
- Поврат имовине;
- Борба са комунизмом;
- Самостан;
- Заглавља и печати кроз повијест;
- Летопис.

Поред најзначајније грађе, службене кореспонденције са Врховном управом Дружбе и релеватним инстанцама државне управе, истиче се летопис Дружбе са фотографијама. Као историографски извор, он биљежи и описује догађаје хронолошким редом њиховог збивања и на тај начин повезује цјелокупну слику догађаја.

Иако сматран књижевним жанром, ма који летопис пружа јединствени увид у опис очевица о бројним историјским догађајима који се иначе ни на који начин не би могли забиљежити, па би се временом и заборавили. Захваљујући летописима, имамо комплетнију представу о општој атмосфери и духовној клими једне епохе,

¹⁴ Архиви Дружбе сестара милосрдница св. Винка Паулског чине: 1. Архив Дружбе сестара Милосрдница св. Винка Паулског – Загреб (скраћено АДСМ); 2. Архив Провинције Безгрјешног Зачећа Блажене Дјевице Марије – Загреб; 3. Архив Провинције Мајке доброг Савјета – Ријека, 4. Архив Провинције Навјештења Господинова – Сплит; 5. Архив Провинције Мајке Дивне – Сарајево. Mila Popić, *Odnos Jugoslovenskog komunističkog režima prema Družbi sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog – Zagreb od 1945. do 1952. godine*, Zagreb, 2016, 66, 278.

што је врло тешко закључити из аката који нам дају само фрагменте.

С друге стране, рад са љетописом поставља и низ проблема пред истраживача које је потребно размотрити пред само коришћење оваквог извора. Често је ауторство анонимно, па се питање аутентичности написаног текста доводи у питање. Даље, могућност фалсификовања текстова је велика из потребе да се одређено вријеме, догађај или појединац прикажу у што љепшем свијетлу. Љетописи знају да се прерађују и проширују додавањем каснијих наставака различитих аутора, тако да првобитни текст није увек лако уочити или га је чак немогуће успоставити. Такође, већина аутора љетописа, хроника, геста били су монаси, братри или припадници световног свештенства. Сви су на историју гледали у религиозном смислу, односно као на остварење историје спасења. Уз мали број важних изузетака, писци су били мање-више некритични или неретко лаковерни у бављењу световним темама. Уопштено говорећи, може се рећи да сва ова дјела добијају праву историјску вриједност тек када се приближавају периодима који су савремени или непосредно претходе периодима њихових писаца, па се стога могу јасније критички сагледати.¹⁵

Љетопис Дружбе, као историјски приказ редовничке заједнице сестара милосрдница у Брчком, садржи документоване преписе дијелова оригиналне службене кореспонденције, затим многобројних чланака који су излазили у разним публикацијама, шематизма који су доносили годишње податке о бројчаном стању чланица и непроцењиве фотографије најзначајнијих догађаја, вјерских приредби, обиљежавања годишњица, јубилеја и сл. Фотографија, као историјски извор, акценат ставља на људе, њихов изглед и(ли) одевну комбинацију, али једнако је битно проучити и окружење које је представљено на њој. Ако тако анализирану фотографију повежемо са другим релевантним изворима можемо добити објективне закључке о времену, простору и догађају које она пружа.

Значај фотографија у Љетопису сестара, као вјеродостојног носиоца информације о једном добу, постала је утолико већа јер аутентично осликава напредни културни и друштвени живот и амбијент у једној школској установи провинцијалског града крајем XIX и XX вијека. На фотографијама одржаних представа, сценографија и костимографија, на завидном нивоу и у пуном сјају и декору, представљена је, за своје вријеме, савремена школска установа.

г. Beccarina Borzatti: ЖИТАЊА КЋЕР
(сва принора)

Прилог 2:

Страница љетописа Архива Дружбе
сестара милосрдница

¹⁵ <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/annals-and-chronicles>, (приступљено 9. новембра 2021).

Чланак из новина *Врхбосна* из 1936. године, приложен у летопису, допуњава фотографију информацијама из прве руке:

Иза поздравне пјесме одиграла се трагедија у четири чина од С. Б. Хорват: Кћи Јефтина. Драматизиран је познати догађај из Св. Писма Ст. Завјета, из битке суца Јефте с Амонцима. Красни костими, увјежбана игра и надасве ганутљив садржај трагедије тако су дјеловали на публику, да су измамили сузе и код осталих мушкараца, а да не говорим о женским, које су кроз цијели комад плакале. Други дан многи су се морали вратити кућама јер више није било мјеста. Са свих страна чуло се заслужено признање пожртвовном раду ч. сестара.¹⁶

Оно што недостаје већини фотографија јесу раздобље и подаци о особама на фотографијама. Међутим, чланци из публикација, као и наративни део Летописа, ово увелико исправљају, пружајући ауторици информације које би неповратно биле изгубљене да нису додате на папир.

На тај начин живописно пратимо и сам долазак сестара милосрдница у Брчко и то паробродом из Сиска по Сави, који је због ниског водостаја каснио, па дошао тек у три сата ујутро, стога омео и растерао нестрпљиве мештане који су се окупили у жељи да сестрама пруже добродошлицу.¹⁷ На овај начин, Летопис Дружбе са фотографијама задовољава визуалну жељу посетиоца за упознавање дате тематике и ствара ближи однос, па оставља утисак који не бледи лако.

АРХИВСКА ГРАЂА АРХИВА БРЧКО ДИСТРИКТА БИХ

Приликом истраживања послератног периода, архивска грађа Архива Брчко дистрикта БиХ пружила је непроцењиве податке и увид у живот сестара у режиму комунистичке власти који су једно другом идеолошки били супротстављени. Дружба, као дио Католичке цркве, била је не само идеолошки противник, већ и извор материјалних посједа новој власти.¹⁸ Како је Дружби одузета имовина, сестре су

¹⁶ АДСМ, *Летопис* – Брчко, 1936.

¹⁷ АДСМ, *Летопис* – Брчко, 1886.

¹⁸ На дјеловање Католичке цркве у Југославији након завршетка Другог свјетског рата у највећој мјери су утјецале промијењене друштвено-политичке околности које је битно одређивала једностраначка власт Комунистичке партије Југославије, засноване на атеистичкој идеологији. То је довело у тежак положај женске редовничке дружбе и међу њима најутјицајнију Дружбу сестара милосрдница св. Винка Паулског. На подручју ФД/НР Босне и Херцеговине у раздобљу од 1945. до 1950. године, 43 чланице Дружбе биле су под истрагом, притворене, осуђене или оптужене. Државна забрана приступа службама које је Дружба дотад обављала, те одузимање њезине имовине на најмању могућу мјеру, свели су материјалну основу потребну за остваривање редовничког живота. Репресија власти резултирала је потискивањем сестара из јавног живота што се посебно огледало на васпитно-просвјетном подручју. Од свега тога у новој ситуацији остављено им је понеко мјесто у болницама уз забрану дјеловања у редовничком одијелу. Упоредо, процес одузимања имовине у ФД/НР Босни и Херцеговини одвијао се знатно брже и радикалније, у складу с двома кључним савезним законима – Закону о укидању приватних школа и Закону о аграрној реформи и колонизацији. У том погледу, потпуно онемогућавање просвјетног дјеловања у Дружбиним школама у ФД Босни и Херцеговини оства-

остале да раде у болници у Брчком и када је власт од њих захтијевала дјеловање у грађанском одијелу: *Учиниле су тако јер су сматрале да би било на штету народа да велики број стручних болничарки напусти свој болничарски посао.*¹⁹

О наведеној стручности и раду, али и ставу према омраженом режиму, говори нам дио грађе Архива Брчко дистрикта БиХ који припада Имовинско-правној служби Општине Брчко 1945-1992, у којој се налази поверљива евиденција о часним сестрама запосленим у Среској болници у Брчком.²⁰

Тако се за, како ће се касније показати, контроверзну часну сестру Елентерију Марију Распор, болничарку Среске болнице Брчко, у *карактеристикама Среског народног одбора у Брчком од 10. августа 1946. године к. пов. број: 440/46.* наводи: *Понашање добро, према околини службена, а према претпостављеним дисциплинована. У раду стручна и способна, без нарочитог пожртвовања. У политичком погледу је клерофашиста, непријатељски је расположена према НОП-у. Цинички гледа на опште ствари. Неповерљива.*

151

Карактеристике осталих пет сестара пружају сличне податке и потврђују стручност сестара у раду и хуманост у понашању са болесницима: Марија Виола Врбанић ч. сестра – *поступак према болесницима врло добар*; Кристина Ноема ч. сестра – *према болесницима пожртвована, способна, вриједна и стручна*; Крањц Розета ч. сестра – *у раду стручна, способна са приличном пожртвованости*, итд.

Међутим, свака сестра је окарактерисана у политичком погледу као клерофашиста са израженом мржњом и нерасположењем према НОП-у. Дакле, режим им није оспоравао стручност, већ искључиво политичко опредељење које је, како документа свједоче, остало у највећој мјери пасивно.

АРХИВСКА ГРАЂА КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ДОМА СТОЛАЦ

Приликом прегледа литературе о послератном периоду ауторици су привукли пажњу судски случај и пресуда на смрт поменуте часне сестре Елеутерије Марије Распор из августа 1946. године. У докторској дисертацији под називом *Odnos Jugoslovenskog komunističkog režima prema Družbi sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog – Zagreb od 1945. do 1952. godine* случај часне сестре Мила Попић описује на четири странице²¹, а као извор наводи архивску грађу архиве Казнено-поправног

рено је већ на самом почетку наступа нове власти војним заузимањем зграда. Инвентар школа потом је или отуђила војска приликом повлачења из школских зграда или су га последије преузеле државне школе. Mila Popić, *Odnos Jugoslovenskog komunističkog režima prema Družbi sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog – Zagreb od 1945. do 1952. godine*, Zagreb, 2016, 66, 145.

¹⁹ Mila Popić, *н. д.*, 240.

²⁰ Архив Брчко дистрикта Босне и Херцеговине (БиХ-АБД), Општина Брчко, Подфонд: Народно здравље и социјална заштита 1946–1957; *Досије часних сестара-болничарки, 1946.*

²¹ На подручју Босне и Херцеговине особито важан извор података представља Архив казнено-поправног дома у Зеници (dalje: АКPDZ), грађа која се води под називом „необрађена грађа о затвореницама“. У њему се налазе пресуде и дијелови поступка за већину чланова осуђених у FD/NR Bosni i Hercegovini. Mila Popić, *Odnos Jugoslovenskog komunističkog režima prema*

дома у Зеници која се води под називом *необрађена грађа о затвореницама*.²²

Трагом наведеног извора, ауторица овог рада је писмено контактирала Казнено-поправни дом у Зеници, али је добила усмени одговор да је то заправо грађа Казнено-поправног дома за жене из Стоца и да је потребно да се њима обратимо. Како писмени упит упућен Казнено-поправном дому у Стоцу није уродио плодом, приликом претраживања назива ове установе путем интернет претраживача, ауторица је открила да је грађа заправо примопредајом похрањена у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву.

На интернет страници Архива Босне и Херцеговине²³, у попису архивских фондова и збирки, као дио грађе која се односи на правосуђе наведен је фонд: КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ДОМ ЗА ЖЕНЕ СТОЛАЦ (1945-1962); 1945/1962: књ. 36, фасц. 38.

152

Због чега је погрешно написан ималац и стваралац ове архивске грађе у дијелу Миле Попић за сада остаје недоумица. Међутим, забуна око назива имаоца и ствараоца ове грађе могуће да лежи у чињеници да иако је овај Дом за жене основан 194. грађа унутар досијеа и протокола датира још од 1945. године, јер како је наведено у примопредајном попису: ... дом је почео са радом још 1945. године. У примопредајном записнику наводи се даље: *Казнено-поправни дом за жене Столац (КПДС) званично је основан 1947. године Рјешењем Министарства унутрашњих послова НРБиХ*.²⁴ Архивска грађа Управе Казнено-поправног дома за жене Столац, предата Архиву Босне и Херцеговине, обухвата временски распон од 1945. до 1962. и садржи 35 књига и 45 фасцикли. Поред наведене грађе предата су и досијеа жена осуђеница у КПД Столац у укупној количини од 30 пакета досијеа (1945–1962). Цјелокупна примљена архивска грађа је непотпуна и несређена. Језик грађе је српскохрватски, писмо латиница и ћирилица. Сачувана је кратка историјска биљешка (подаци о оснивању и укидању) која је дио примопредајног пописа, али је, нажалост, примопредајни записник изгорео у пожару за вријеме демонстрација 7. 2. 2014. године у Сарајеву, када је запаљен дио зграде Предсједништва БиХ у којој је

Družbi sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog – Zagreb od 1945. do 1952., Zagreb, 2016, 89-91, 242.

²² <https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud%3A944/datastream/PDF/view> (приступљено 8. новембра 2021).

²³ <http://www.arhivbih.gov.ba/fond/pravosuđe> (приступљено 9. новембра 2021).

²⁴ Надзор на радом Дома вршили су Министарство унутрашњих послова и Државни секретаријат за унутрашње послове – Одјељење за извршење казни. При КПДС формирана је радна јединица Индустијски погон „Ткаља“ – Одјељење Мостарске творнице ћилима. Задатак Дома био је преваспитавање и извршавање казнено-поправних мјера над женама осуђеницама које су изrekli судови. КПДС и Индустијски погон „Ткаља“ укинута су Одлуком Државног секретаријата за унутрашње послове НР БиХ Одјељења за извршавање казни од 9. 9. 1962. године, број: 13-16063/1. Ликвидациону комисију одредио је рјешењем ДСУП НР БиХ, а послови ликвидације завршени су 31. 12. 1962. Формирањем Васпитно-поправног дома за мушка лица у Столцу 1960. године у њему су боравиле и жене осуђенице до 1962. године. Архив Босне и Херцеговине (БиХ-АБиХ), Казнено-поправни дом за жене Столац (КПДС) 1947–1959. (*Регистратурски примопредајни попис*)

смјештен и Архив Босне и Херцеговине.²⁵

Приликом прегледа досијеа сестре милосрднице Еутерије Марије Распор из Брчког утврђено је да се затечена документа налазе у очуваном стању, поређана у поретку канцеларијског пословања и да садрже следећу документацију:

- Лични лист, редни број 213/52;
- Казнени лист, број 4993; 33. 275/46; број судске одлуке 950/46;
- Рјешење о условном пуштању на слободу ДСУП-а Н.Р.БиХ бр. 60.392/53;
- Молба за помиловањем, број 2307/53 од 19. 8. 1953. године;
- Допис о одбијању молбе за помиловањем, број 950/46 од 24. 8. 1953. године;
- Одлука да се молба за помиловање делимично уважи, број 4085 од 9. 9. 1950. године;
- Рјешење Врховног суда ЈА о пресуди бр 950/46. од 4. августа 1946. године;
- Рјешење Врховног суда ЈА о пресуди бр. 873/46. од 2. септембра 1946. године;
- Здравствени лист, број 213.

153

Међутим, упоређивањем документације нађене у досију осуђенице и пописа документације наведене у литератури докторске дисертације ауторице Попић, утврђено је да досије није комплетан и да недостаје молба за помиловање сестре Распор од 5. јануара 1952. године. Ауторица цитира пасус ове молбе у свом дјелу сугерирајући тиме на неправилности и нелогичности у случају, па наводи на закључак невиности осуђенице. Неразумљиво је зашто недостаје документ у досијеу Еутерије Марије Распор с обзиром да не постоје трагови пожара или воде на самом досијеу.

Шта се заправо десило у ноћи 18. маја 1946. године у брчанској болници, нешто више од тринаест мјесеци од ослобођења Брчког од фашизма и успостављања новог режима?²⁶

ЧИЊЕНИЦЕ ИЗ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ О СЛУЧАЈУ СЕСТРЕ МИЛОСРДНИЦЕ ЕЛЕУТЕРИЈЕ РАСПОР ИЗ БРЧКОГ ОСУЂЕНЕ НА СМРТ

Сестра Елеутерија²⁷ оптужена је и осуђена за саучесништво у злочину почињеном у болници у Брчком у ноћи 18. маја 1946. године. Након четничког упада

²⁵ У пожару је изгорио дио архивске грађе, а дио је оштећен водом приликом гашења. <http://www.arhivbih.gov.ba/sr/node/166> (приступљено 19. августа 2021).

²⁶ 7. април 1945 – Дан ослобођења Брчког у Другом свјетском рату.

²⁷ Марија Елеутерија Распор, рођена 1897. године, Врхпоље, Постојна, Словенија, народности Словенка, држављанство ФНРЈ, занимање болничарка (ч.с.), школска спрема 4 основне, неудата. БиХ-АБиХ, КПДС; 1947–1959. *Досије осуђенице: Марија Елаутерије Распор (Досије: М.Е. Распор), лични лист, 213/52.*

у државну болницу у Брчком, током којег су убијена два официра Југослаvensке армије, ухапшена је група од шест сестара милосрдница које су у наведеној болници дјеловале као болничарке. Све су сестре (Лидија Паулина Воларић, Виола Марија Врбанић, Розета Франциска Крањц, Доротеја Ана Марјановић, Ноема Кристанец и Елеутерија Марија Распор) биле у затвору, а након мјесец дана биле су пуштене на слободу и враћене на своја радна мјеста у болници. Све изузев сестре Распор која је, према свједочењима, у ноћи кад се догодио напад дежурала.²⁸

Елеутерија Марија Распор осуђена је 4. августа 1946. на Дивизијском војном суду у Сарајеву, Војном вијећу у Тузли. Она је, како наводи сачувана пресуда, проглашена кривом због тога што је *судјеловала у терористичкој организацији у Брчком и показала гдје лежи у болници поручник Југослаvensке армије Васић и још један официр, које су одметници тада убили*. Уз то, проглашена је кривом због материјалног помагања разбојничким групама, те за противрежимски говор. За та наводна дјела осуђена је на казну смрти стријељањем и трајан губитак политичких и појединих грађанских права.²⁹

Но, правомоћном пресудом Врховног суда Југослаvensке армије од 2. септембра 1946. казна је била преиначена у двадесет година лишења слободе и пет година губитка политичких и грађанских права.³⁰ Уваженом молбом за помиловање, упућеном Президијуму Народне скупштине ФНРЈ 9. септембра 1950, сестри Распор је казна била снижена са двадесет на петнаест година затвора. Слиједице су даље молбе за помиловање, које је Јосипу Броз, предсједнику Савезне владе, 5. јануара 1952.³¹ упутила Врховна управа Дружбе у којима се упућује на одређене нелогичности у случају и реферира на невиност осуђенице. У молби се између осталог истиче да *Распор као редовница и католикиња није могла имати никакве склоности ни воље да помогне четницима, који су баш на католицима били починили крваве злочине. Дотични четници упали су у болницу преодјевени у официре Југослаvensке армије на није зато могла ни издалека слутити њихове непријатељске и злочиначке намјере*.³²

Међутим, у допису који је Јово Педало, управник казнионице у Стоцу, упутио 19. јула 1953. Војном суду у Сарајеву, као осврт на молбу за помиловање сестре Распор, може се закључити да је сестра Распор остала доследна дијелу оптужбе – противрежимском говору и клерофашизму. *За вријеме издржавања казне у овом дому дуже времена је провела на раду као болничарка. Тај посао је добро обављала са стручне стране, али у исто вријеме као језуита тровала је шовинизмом и клерофашизмом болесне осуђенице. Она је говорила да би партизане могла зубима гристи и тргати, а да је за то савјест не би пекла, јер зна да и бог њих не трпи. Каже:*

²⁸ s. Berislava Vračić i s. Alfonza Kovačić: *Secmpe milosrdnice sv. Vinka Paulskoga II. Družbine filijale*, Zagreb, 1998, 546.

²⁹ БиХ-АБиХ, КПДС; 1947–1959. Досије: М. Е. Распор, Рјешење Врховног суда ЈА бр: 950 од 4. 8. 1946.

³⁰ БиХ-АБиХ, КПДС; 1947–1959. Досије: М. Е. Распор, Рјешење Врховног суда ЈА бр: 873 од 2. 9. 1946.

³¹ Спорна молба која недостаје у досијеу оптуженице М. Е. Распор КПД Столац.

³² Mila Popić, *Odnos Jugoslovenskog komunističkog režima prema Družbi sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog – Zagreb od 1945. do 1952. godine*, Zagreb, 2016, 90.

Монтанија³³ су објесили зато што је убијао, а они би могли да направе вјешала кроз цијелу Посавину, па им ипак неби било доста, јер друго ништа не знају него убијати и пушком млатити. Сигурна сам да нема ни једног Комунисте који не бије. Сад уопште не постоји закон, јер да постоји неби ја на темељу сумње и индиција могла добити смртну казну и након жалбе 20 година робије. Али ја се тјешиш да и они неће дуго. Сваке године, било због суше било због поплаве западају у све веће и веће неприлике, док коначно потпуно не заглибе. Њима је резолуција ИБ-а дала такав ударац да се најмање за десет година неће опоравити, а у међувремену ће и рат избити и тад су готови. Стара сам, али не би хтјела умријети прије него ћу бити освешена.³⁴

Он даље наводи, прије извјесног времена избачена је са посла из болнице и дана на физички посао једно вријеме, а сада због упале зглобова ради на лакшем физичком раду на економији, јер је болница претворена у богомољу. У последње вријеме је сасвим пасивна и повучена. Распор је условно пуштена из затвора 2. јануара 1954. године.³⁵

Међутим, Мила Попић у свом дијелу доноси другачије закључке. Иако транспарентно износи све чињенице из документације КПДС, тенденционално упућује на наводну необјективност и некоректност управитеља казнионе наводећи да се из његовог описа да закључити да је Распор била међу непоправљивим осуђеницама, као и да се уочава и проширивање инкриминације с обзиром на промијењену ситуацију у држави, односно нову категорију државних непријатеља насталих после Резолуције Информбироа (липња 1948). Додатно, она тврди да у наведеном опису карактеристика сестре Распор од 19. јула 1953, Педало поставља у уста Распор ријечи о предмету за којег засигурно никад није имала прилике чути.³⁶

СЕСТРЕ МИЛОСРДНИЦЕ – КОНТРОВЕРЗНО ПИТАЊЕ ДАНАС

Приликом научно-струче припреме за организацију изложбе и израду изложбеног каталога, истраживач испред себе има студиозан план изложбе, списак литературе о датој теми, избор архивских фондова у којима се налази интересантна грађа или претпоставља да се налази. Такође има и визију. Међутим, истраживачки

³³ Већеслав Монтани, рођен 1901. године у Сплиту. Рјешењем Министарства унутарњих послова од 11. коловоза 1941. године, број 23171 повјерена му је управа Котарске области Брчко. У децембру 1941. године организовао је убиство 350 јевреја, старосједеоца, као и емиграната из Њемачке, Аустрије и Чехословачке у само пар дана. У фебруару 1942. године напустио је Брчко. Касније је био шеф полиције у Сењу. Одмах после ослобођења 1945. године откривен је у сјеверној Далмацији, спроведен у Брчко, а затим у Тузлу, гдје му је суђено августа 1946. године. Народни суд осудио га је на смрт, стрељањем. Народне новине, Службени лист Независне државе Хрватске, Загреб, 1941, број 104. Споменица *Четристо година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину* 1566–1966, Сарајево, 245.

³⁴ БиХ-АБиХ, КПДС; 1947–1959. *Досије М. Е. Распор*, допис бр. 2307/1953. од 19. јула 1953.

³⁵ БиХ-АБиХ, КПДС; 1947–1959. *Досије: М. Е. Распор, лични лист*, 213/52.

³⁶ Мила Попић, *Однос Југословенског комунистичког режима према Дружби сестара милосрдница светог Винка Паулског – Загреб од 1945. до 1952. године*, Загреб, 2016, 90-91.

Прилог 3:

Досије КПД за жене, Столац (на име Марија Елеутерија РАСПОР) БИХ-АБиХ, КПДС; 1947–1959. лични лист, 213/52

рад neretko ga odvede u nepredvidivi smer i postavi nove ciljeve vrijedne pažnje i istraživanja. Ono što je rad na izložbi Družbe sestara milosrdnica u Brčkom usmjerilo na neочеekivani smer jeste akuelnost ove teme i danas, kao i kontroverzе koje se односе na humanitarni i društveno-odgovorni rad sestara milosrdnica na prostoru nekađашnje Југославије.

Рад на истраживању живота и дјеловања сестара милосрдница из Загребa у граду Брчко добило је нову димензију после премијере филма „Дара из Јасеновца“ фебруара 2021. године. Наиме, у филму је приказан усташки логор за дјецу у Јastreбарском, основан 12. 7. 1942. године у Независној Држави Хрватској и њихово страдање. Филм такође приказује и озлоглашену сестру милосрдницу Барту Пулхерију, главну управницу логора. Предмет изучавања ауторике овог рада није наведени логор нити поменута сестра, али ју је атмосфера која је створена у друштву навела да преиспита и подробније утврди мотиве и циљеве рада и стане иза својих резултата, какви год они били.

Изложба *Сестре милосрднице у Брчком* у мјесецу премијерног приказивања филма била је још у фази припреме и имала је прелиминарни датум промоције за крај петог мјесеца. Велика осуда јавности и медија после емитовања унела је несигурност у даљу реализацију ове изложбе и довела до моралне дилеме и личног преиспитивања на који начин ће изложба бити схваћена, као и да ли наставити са њом.

Разматрања о евентуалном отказивању или одлагању изложбе за следећу годину убрзо су се обуставила и приступило се преиспитивању досадашњег рада, евентуалних пропуста у прикупљању и вредновању грађе и литературе, највише

због чињенице да постојећа послератна литература није довољно поуздана због своје идеолошке обојености и субјективности у писању.

Филм о страдању дјеце додатно је мотивисао ауторицу да настави и даље истраживати да ли су сестре милосрднице у Брчком у свом раду имале икакве пропусте или да је њихова духовна и хуманитарна мисија у болници, као и у школи, икада била под знаком питања.

Оно што ју је прво инспирисало да настави рад јесте етички кодекс архивиста (1996, Пекинг) који међу принципима рада истиче неутралност у раду и непристрасност. По том принципу архивиста треба да се одупре сваком притиску, без обзира одакле он долазио и шта му је циљ. Објективност и непристрасност архивиста мера су њихове професионалности. Врло често су манипулације информацијама из архивских докумената, као и прикривање или искривљавање чињеница, мета појединаца и група. Архивисти у тим случајевима треба да се консултују међусобно и да проблеме износе у јавност. Не сме се подлећи дневнополитичким и тренутним интересима група или појединаца и притисцима било које врсте и ма од кога они долазили.³⁷

157

Управо из овог разлога са великом пажњом је преиспитан случај оптужене сестре Еутерије Распор, болничарке, једине која се својим изјавама отворено декларисала на страни профашистичког режима, а која је због тога и одговарала.

Што се тиче рада сестара у школи, иако је Завод за вријеме свог постојања уписивао ученике и ученице свих вјероисповијести, по избијању Другог свјетског рата, као и за вријеме рата, полазници у овој школи свели су се на упис дјеце подијељене на католичку и исламску конфесију. Ово потврђују и усмена свједочења два бивша ученика мјешовите пучке школе сестара милосрдница у Брчком.³⁸

Да ли је нови режим довео и нове критеријуме за упис дјеце не можемо знати, јер документ који би тако нешто тврдио није пронађен. Доказ мултинационалне структуре ученика видљив је у последњем исказу ученица које су примљене у Завод почетком школске 1940. године, гдје се вјероисповјест уписаних ученица истиче: 25 римокатолика; 2 припадника источно-православне вјере; 2 припадника евангелистичке цркве; 1 припадник мојсијевске вјере; 3 припадника исламске вјере.³⁹

³⁷ Бориша Радовановић, *Огледи из архивистике - зборник радова*, ИАШК, Крагујевац, 2010, 41-42.

³⁸ „Ученици су били заједно у учионици неовисно да ли су католици или муслимани. Звучи можда невјеројатно, али је истина: сви су скидали обућу, ципеле, и облачили патике за вријеме трајања наставе. Одвојени смо били само на часовима вјеронауке. Наш ефендија се звао Меликић, веома строг, али очински добар вјероучитељ. Док нас је пропитивао, католици су били у ходнику или су се играли у башти. Обрнуто, кад је био час вјеронауке католика или молитва за вријеме великог одмора, муслимани су били изван учионице. Али су знатижељници слушали прислонивши ухо на врата учионице молитве, па је било и међу једним и другим вјерницима ученика који су знали све молитве напамет. И католичке. И муслиманске.“ М. Јозић, Т. Вијоглавин Манчић, Ћ. Суљевић, *ДСМ у Брчком: монографија поводом изложбе Сестре милосрднице у Брчком 1886–1984*, Брчко, 2021, 125.

³⁹ Хрватски државни архив (ХД-ХДА-159) Загреб, Банска власт Бановине Хрватске, Одјел за просвјету (хрватски), 1940.

Како је цјелокупна пронађена документација, а поготово НДХ и послератног периода, прошла критичку анализу с циљем објективног историографског тумачења, ауторица је транспарентно и објективно истакла документацију која је освјетлјила о повезаности сестара милосрдница са НДХ режимом.

Архивска грађа из Архива Тузланског кантона, периода НДХ, као и Хрватског државног архива у Загребу ово документује, па се у Извјештају управе Посебничке женске опће ниже средње школе сестара милосрдница св. Винка у Брчком из 1942. године, између осталог, наводи *да су све ученице чланице „Усташке младежи”, а баве се и музиком*⁴⁰, а да се већина докумената тог периода завршавала поздравом „За Дом – спремни!”⁴¹ Међутим, доказ о већој повезаности или директној колаборацији сестара са НДХ режимом није пронађен у доступној грађи.

158

Шта више, управо под влашћу Независне Државе Хрватске, Завод Дружбе сестара доживео је први велики ударац када је покренуто питање укидања Женске грађанске школе. После низа молби, иницијатива и апела сестара, родитеља и начелника котарске области Брчко⁴² за отварање гимназије уместо женске грађанске школе⁴³, Министарство наставе Независне Државе Хрватске је 30. VI 1943. године издало Уредбу којом се затвара *Посебно обћа нижа средња школа у Брчком*, а након тридесет једне године њезина плодног дјеловања.⁴⁴

Истраживање архивске грађе НДХ периода доноси недефинисане закључке и поставља питања на која нико не може дати прави одговор: Да ли сестре милосрднице носе колективну одговорност за злочине почињене у усташком логору за дјецу у Јастребарском, само зато што су прећутно прихватале режим који је владао? Да ли припадност католичком реду и њих терети за наведене злочине сестре Пулхерије? Да ли је оптужба и пресуда сестре Распор обезвриједила цјелокупан рад сестара у Брчком? Да ли то значи да њихова прича не заслужује да буде испричана, а њихов рад не буде непристрасно валоризован и објављен?

⁴⁰ Архив Тузланског кантона (БиХ-АТК), НДХ – Одјел за пучку наставу котара Тузла, 1942/43.

⁴¹ БиХ-АТК, НДХ – Одјел за пучку наставу котара Тузла, 1943.

⁴² Начелник Котарске области Брчко упутио је 24. априла 1942. године Министарству наставе, Одјелу за средње школство у Загребу, приједлог за усвајање молбе Школе сестара милосрдница св. Винка у Брчком за отварање реалне гимназије, број 3969/42, *јер школа предњаци у васпитању женске омладине како у моралном тако и у хрватском националном духу*. ХР-ХДА-216, Министарство народне просвјете НДХ, Брчко, 1942.

⁴³ Повод затварања није био рат него првенствено чињеница да је у то доба гимназија почела добијати све више на важности, јер је својим ученицама законски отворала веће могућности припреме за будућност. Брчко је осим мушке и женске основне школе имало и гимназију и трговачку академију. А као основни разлог за претварање грађанске школе сестара милосрдница у реалну гимназију наведен је мали број полазница уписаних у грађанску школу, а све због чињенице да се у Брчком отворила гимназија у коју се и женска дјеца примају. Berislava Vračić i s. Alfonsa Kovačić: *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga II. Družbine filijale*, Zagreb, 1998, 544.

⁴⁴ Иако је средња школа 1943. године затворена, Основна школа у Заводу успјешно је наставила свој рад и то с великим бројем дјеце, све до 1945. године када ће због успостављања нове власти бити укинута. s. B. Vračić i s. A. Kovačić: *н. д.*, 545.

Суочена са свим питањима и изазовима али и ношена улогом објективног посредника између архивских докумената и јавности, без утицаја политике, без личних предрасуда, ауторика се окренула даљој реализацији изложбе.

ИЗЛОЖБА СЕСТРЕ МИЛОСРДНИЦЕ У БРЧКОМ

Изложба *Сестре милосрднице у Брчком* организована је 29. маја 2021. године у Изложбеном салону Градске вијећнице у Брчком поводом обиљежавања 150 година од доласка сестара милосрдница у Босну и Херцеговину, у организацији Службе за архив, Одјељења за јавни регистар Владе Брчко дистрикта БиХ и Хрватског културног друштва „Напредак“ Брчко.

Великом броју присутних грађана и грађанки Брчко дистрикта БиХ, као и медија, обратио се градоначелник Брчко дистрикта БиХ Есад Кадрић, затим фра Јозо Маринчић, Провинцијал Босне Сребрене, и Врховна поглаварица Дружбе сестара милосрдница св. Винка Паулскога с. Мирослава Брадица.

Свечани дио употпуњен је наступом октета сестара милосрдница *Јубилате Део* с пјесмом „Химна мајци дивној“, под равнањем сестре Бланке Јеличић, и дјечјег збора из Ливна *Јубилате Део* с пјесмом „Хвала ти, свети Винко“ и „Пољуби земљу своју“.

Прилог 4:

Фотографије са отварања изложбе Сестре милосрднице у Брчком, 29. мај 2021. године. Фотографија из приватне архиве Архивистичког удружења Брчко дистрикта БиХ

ЗАКЉУЧАК

Рад са историјским изворима увек је изазов за истраживача, а истраживање локалне историјске теме и њено уклапање у шири историјски контекст још тежи подухват, јер је проналазак релевантне архивске грађе неизвестан процес и резултати знају бити малобројни. У покушају да се ово превазиђе, сарадња са приватним власницима архивске грађе Дружбом сестара милосрдница из Загребa довела до извора нових сазнања, критичког сагледавања нових извора и већ објављене литературе, као и покушаја да се представљено на ефектан начин приближи публици путем изложбе и монографије. Ово је и постигнуто коришћењем Летописа Дружбе са фотографијама и новинарским чланцима, што је због своје естетике оставило снажан утисак и неупитно приближило посјетиоцима неистражену историју града која прича причу о доласку сестар у Брчко и њиховом друштвено-корисном раду.

Даље истраживање архивске грађе, поготово судске документације Казнено-поправног дома Столац, затим архивске грађе Архива Тузланског кантона, Хрватског државног архива у Загребу и Архива Брчко дистрикта БиХ, попунило је празнине и објелоданило чињенице везане за рад сестара милосрдница у Среској болници у Брчком током и после Другог свјетског рата.

Суочена са актуелним негативним имицем сестара милосрдница у медијима, ауторица овог рада, у покушају да се одвоји од субјективних интерпретација и објективно сагледа све околности и узроке који су довели до одласка сестара из Брчког, излаже транспарентно сву релевантну историјску грађу и презентује кроз 39 паноа тематику давно заборављену за мештане Брчког, на коју је једино назив напуштене зграде и улице са једнаким именом, *Клостерска*, знао донекле да подсети.

Изложба *Сестре милосрднице у Брчком* настоји презентовати како су се крупни историјски догађаји у великој мјери преломили на рад и дјеловање ове сестарске дружбе, па је прилагођавање сваком новом режиму, или неприлагођавање, значајно утицало на њихово наслеђе и опстанак. Иако се сестарски апостолат битно мијењао зависно о политичко-историјским догађајима на овим просторима, закључак је да су оне у Брчком остале вјерне својој мисији и редовничком пословању.

РЕЗИМЕ

Презентовани рад, као резултат изложбе о сестрама милосрдницама у Брчком, настао је после проучавања низа извора, оних лако доступних у архивима у региону, као и оних који су после непредвидљивог истраживачког рада истражени код приватних власника архивске грађе у иностранству.

Акценат је првобитно дат критичком осврту на Љетопис Дружбе сестара милосрдница као релевантног историјског извора који свједочи о доласку и дјеловању сестара милосрдница у Брчком. У раду је истакнута добробит кориштења овог извора, али и опасности које се крију при раду са истим. Значај ове грађе, понајвише Љетописа Дружбе са фотографијама, огледа се у снажном визуалном ефекту којим се задовољава жеља посетиоца за упознавањем дате тематике и ствара присан однос, па оставља утисак повезаности који траје дуго и након изложбе.

Даље је разматран одлазак сестара милосрдница из Брчког кроз прикупљену архивску грађу архива у земљи и региону, као и стигма коајом су сестре милосрднице биле обиљежене због прећутне подршке НДХ режиму. Стога је посебно анализирана архивска грађа о судском поступку против сестре Елеутерије Марије Распор која је због колаборације била осуђена на смрт стрељањем. Сагледана је и послератна литература која говори о овом случају. Али оно што је додатно окарактерисало ову изложбу и вратило сестре милосрднице под лупу јавног мнијења јесте актуализација ове теме филмом *Дара из Јасеновца*.

Ауторица рада презентује како се истраживањем и валоризацијом нових али и већ објављених извора могу расвијетлити догађаји из не тако давне локалне историје једног града, они можда и намерно заборављени и истиснути из јавности неправдом тога доба, а довољно заслужни да их заједница и град вијечно памте.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Дружбе сестара Милосрдница св. Винка Паулског (АДСМ) – Загреб
- Архив Брчко дистрикта Босне и Херцеговине (БиХ-АБД), Општина Брчко, Народно здравље и социјална заштита 1946–1957.
- Архив Тузланског кантона (БиХ-АТК), НДХ – Одјел за пучку наставу котара Тузла, 1943.
- Архив Босне и Херцеговине (БиХ-АБиХ), Казнено-поправни дом за жене Столац (КПДС), 1947–1959.
- Хрватски државни архив (ХД-ХДА-159), Загреб, Банска власт Бановине Хрватске, Одјел за просвјету (хрватски), 1940.
- ХР-ХДА-216, Министарство народне просвјете НДХ, Брчко, 1942.
- *Народне новине*, Службени лист Независне државе Хрватске, Загреб, 1941.
- *Споменица четресто година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину 1566–1966*, Сарајево, 1966, 205.
- Stradling, Robert. *Multiperspektivnost u nastavi istorije – priručnik za nastavnike*, <https://rm.coe.int/1680494159> (приступљено 20. марта 2021)
- Радовановић, Бориша. *Огледи из архивистике - зборник радова*, ИАШК, Крагујевац, 2010.
- Јозић, Мирко, Вијоглавин, Манчић, Тамара, Суљевић, Ћазим. Дружба сестара милосрдница св. Винка Паулског у Брчком: монографија поводом изложбе Сестре милосрднице у Брчком 1886–1984, Брчко, 2021.
- Папић, Митар. Школство у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске окупације, Сарајево, 1972.
- Mijić, Fra Stanko. *Djelovanje S. Milosrdnica u Brčkom uz 100-godišnjicu početka djelovanja*, Vrhbosna, 1886.
- Vračić, s. Berislava, Kovačić, s. Alfonza. *Secmpe milosrdnice sv. Vinka Paulskoga II. Družbine filijale*, Zagreb, 1998.
- Popić, Mila. *Odnos Jugoslovenskog komunističkog režima prema Družbi sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog – Zagreb od 1945. do 1952*, Zagreb, 2016.

Tamara VIJOGLAVIN MANČIĆ

WITH THE EXHIBITION AGAINST OBLIVION: THE SISTERS OF MERCY IN BRČKO

Summary

Presented work, as a result of the Exhibition about the Sisters of Mercy in Brčko, originated after research of an array of historical sources – those that were easily available in the archives in the region, so as the ones that were, after an unpredictable research work, studied abroad at private owners of archival material.

The accent was initially given to the critical review of the annals of the Society of the Sisters of Mercy as a relevant historical source that testifies about the arrival and the activity of the Sisters of Mercy in Brčko. As a result, the work highlighted the positive side of using this source but also the dangers associated with it. The importance of this material, mostly of the annals of the Society with photographs, lays in its powerful visual effect that satisfies visitors' wish to be acquainted with the topic, but it also creates close relationship and the impression of connectedness that remain long after the exhibition.

Then, the leaving of the Sisters of Mercy from Brčko through collected archival material of the archives in the country and the region, is discussed, so as the stigma the Sisters of Mercy were marked with because of their silent support of the NDH regime. That is why the archival material regarding judicial proceedings against sister Eleuterija Marija Raspor who was sentenced to death by shooting because she collaborated with the regime, is being particularly analysed. Post-war literature regarding this case was also taken into consideration. This exhibition was additionally marked with the movie *Dara of Jasenovac* and brought the Sisters of Mercy under the spotlight again.

The author of this work presents how, by research and valorization of both new and previously published sources, the events from not so distant past from a local history, can be illuminated; the events and persons that maybe were deliberately forgotten and driven out from the memory by the injustice of the time, but well deserving to be remembered by the community and the city.

ГЛАВНИ ОДБОР ЦРВЕНОГ КРСТА СРБИЈЕ – ОКРУЖНИ ОДБОР НИШ – ДЕЛАТНОСТ СТВАРАОЦА И СТАЊЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ФОНДА (1878-1947), 1929-1947.

Апстракт: Црвени крст, чија је прва одредница хуманост, основан је да ублажи страхоте рата, али је своје дело продужио и у миру. Рад Црвеног крста био је усмерен на прикупљање новчаних и материјалних средстава, организовању болница, обуку добровољних болничарки, набавку санитетског материјала, организовању и издржавању летовалишта и домова за ратну сирочад. У Историјском архиву Ниш чувају се списи фонда Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор Ниш, који је основан 7. јануара 1878, а ликвидираан 1947. (списи сачувани у фонду су од 1929. до 1949. године). Главни одбор Црвеног крста – Окружни одбор Ниш категорисан је као фонд од великог значаја 1998. године, на основу Листе за архивску грађу од великог значаја која се чува у архивима. Циљ и предмет рада је да представи оснивање и деловање Главног одбора Црвеног крста Србије – Окружни одбор Ниш.

163

Кључне речи: Црвени крст, Србија, Главни одбор, хуманитарни рад, архивска грађа, фонд, Историјски архив Ниш

УВОД

Историја организације Црвеног крста својеврсна је ода људскости, његови активисти су изасланици хуманости, посредници између угрожених, борци за мир и разумевање међу људима. Рат који они воде никада се не завршава, а једино оружје им је била бела застава са црвеним крстом у средини.

Основни темељи организације су неутралност и независност, што им је омогућавало несметано споразумевање и деловање у рату. Међутим, ови принципи нису увек поштовани, штавише грубо су нарушавани од стране зараћених страна.

Својом делатношћу организација Црвеног крста далеко више утиче на развој хуманих односа, бољег разумевања међу народима, приближавање и упознавање различитих култура, буђење племенитости у човеку и неговање ових особина.

Идеја о оснивању друштва за помоћ рањеницима у рату јавила се после битке код Солферина 24. јуна 1859. године², између Италије и Француске с једне и

¹ виши архивист, natasar@arhivnis.rs

² Жарко Милошевић, *Летопис човекољубља, Црвени крст у Тимочној Крајини 1876-1996*, Општинска организација Црвеног крста Тимочке Крајине, 1996, 7.

Аустрије с друге стране, после које је већина рањеника остала без лекарске помоћи, воде и хране. Страдању рањеника на бојишту као посматрач и непосредни учесник у пружању помоћи присуствовао је швајцарски филантроп Анри Динан (1828–1918). У Женеви је постојало добротворно друштво под називом „Женевско друштво за јавно благостање“ коме је задатак био да настави рад у правцу остварења Динанових идеја и предлога.³ Једна од идеја била је да би било корисно у свим државама основати хумана друштва која би рањеницима у рату пружала добровољну помоћ.⁴

У Женеви је, октобра месеца 1863. године, одржана Оснивачка конференција која је представљала Оснивачки конгрес Црвеног крста. На Конференцији је била донета одлука о оснивању националних друштава за помоћ рањеницима на добровољној основи и обележавању сарадника знаком „црвени крст“.⁵ Прва Женевска конвенција је потписана већ идуће године, а њен основни задатак био је побољшање положаја рањеника и болесника у оружаним снагама у рату. Ову Конвенцију потписало је 1864. године десет земаља, касније још 36 држава, а међу њима и Србија 1876. године.⁶ Задатак Међународног комитета Црвеног крста био је да осигура заштиту цивилних жртава рата и да потписивањем Конвенције у свим земљама буду створена друштва за пружање помоћи, која ће бити заснована на принципима непристрасности и која ће окупљати добровољце обучене за пружање помоћи рањеницима. Усвајањем амблема (црвени крст на белом пољу) изражено је поштовање Швајцарској, јер су то боје Швајцарске заставе у обрнутом реду, али и самом Анри Динану.

ИСТОРИЈАТ ТВОРЦА ФОНДА

Идеја Црвеног крста као цивилизацијске тековине имала је плодно тло на нашим просторима. Тринаест година након формирања Међународног покрета Црвеног крста, на иницијативу др Владана Ђорђевића, у Србији је основано Српско друштво Црвеног Крста 25. јануара 1876. године.⁷ На оснивачком скупу су усвојена Правила Српског друштва⁸ које је имало за циљ да у време рата помаже санитету у лечењу и неговању болесних и рањених војника, а у време мира да у споразуму са војним санитетом спреми оно што ће бити потребно за време рата.⁹ Српско друштво Црвеног крста је 1876. године¹⁰ приступило Женевској конвенцији и било признато као равноправни члан Међународног комитета. Као органи Друштва Црвеног крста формирали су се окружни и срески одбори у Нишу, Пироту, Лесковцу, Власотинцу

³ *Споменица 1876-1936. (Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије)*, Београд, 1936, 53.

⁴ *Медицинска енциклопедија 2*, Загреб, 1958, 636.

⁵ Миодраг Спирић, Мр Бранислав Јочић, *На путевима хуманости*, Алексинац, 1996, 8.

⁶ Исто

⁷ Сви датуми коришћени у раду наведени су по новом календару.

⁸ *Српске новине*, Београд, бр.104, 1890, 5.

⁹ Исто

¹⁰ *Споменица 1876-1936 (Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије)*, Београд, 1936, 78.

и другим местима, како би даље ширили идеју хуманости и милосрђа у народу.¹¹ Један од њих био је и Главни одбор Црвеног крста – Окружни одбор Ниш.

Прилог 1:

Памфлет Црвеног крста бр. 3/1494. Историјски архив Ниш, 1/1938. , Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу

ОСНИВАЊЕ И РАД ПОДОДБОРА У НИШУ

Почетак рада и оснивање нишког пододбора Црвеног крста пада у време ослободилачких ратова (1876–1878) које је Кнежевина Србија водила за коначно национално и социјално ослобођење од Турака. На предлог др Владана Ђорђевић, који се налазио на дужности начелника санитета српске Врховне команде и који је био и члан Главног одбора Српског друштва Црвеног крста, предузете су мере за оснивање организације Црвеног крста у Нишком, Пиротском, Топличком и Врањском округу 1878. године. На реализацији предлога оснивања организације Црвеног крста у Нишу радио је Коста Ст. Павловић, први начелник Округа нишког након ослобођења од вишевековног турског ропства. Коста Ст. Павловић је руководио том акцијом, па се може сматрати оснивачем Пододбора Црвеног крста у Нишу чија је Оснивачка скупштина одржана 7. јануара 1878. године.¹²

За оснивање Пододбора Црвеног крста у Нишу, поред Косте Ст. Павловића, залагали су се и представници војних власти при штабовима српске војске у Нишу и околини.¹³ На првој Годишњој скупштини Нишки пододбор имао је 729 чланова. Нишка организација Црвеног крста је у оснивачкој фази 1878/1879. године ома-

¹¹ Исто, 79.

¹² Ђорђе Стаменковић, *Оснивање и рад Нишке организације Црвеног крста 1878-1918*. Нишки зборник бр. 16, Ниш, 1987, 166.

¹³ Ђорђе Стаменковић, *140 година Црвеног крста у Нишу 1878-2018*, Галаксијанис, Ниш, 2018, 22.

совила своје редове и дала велики допринос збрињавању рањеника, болесника, заробљеника и других ратних жртава. У мирнодопским условима организовала је разне хумане акције у збрињавању ратне сирочади, куповини хране и уређењу болница у тек ослобођеном граду.

У току свог постојања Одбор је често мењао називе. Од оснивања 1878. до окупације 1915. године био је „Нишки одбор Црвеног крста“. Од 1923. године носио је назив „Окружни одбор Црвеног крста“ (1923–1929).¹⁴ У периоду од 1929. до 1933. године радио је под именом „Моравски обласни одбор Црвеног крста“, да би исте године наставио под именом „Нишки обласни одбор Друштва Црвеног крста“ (1933–1934). Од 1934. године мења назив у „Моравски бановински одбор Друштва Црвеног крста“ (1934–1943)¹⁵, све до 1. јануара 1943. године, када преузима функцију и дужност „Нишког окружног одбора српског Друштва Црвеног крста“ (1943–1947). Следећа промена назива уследила је априла 1947. године у „Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор Ниш“, када се на основу Закона о новој административној подели НР Србије укидају сви Окружни народни одбори.¹⁶ У складу са изгласаним и донетим законом укинут је Окружни одбор Црвеног крста. По укидању Окружног одбора у Нишу, формирани су Градски и Срески одбор Црвеног крста,¹⁷ а данашњи назив је Црвени крст Ниш.

ДЕЛАТНОСТ И ОРГАНИЗАЦИЈА ГЛАВНОГ ОДБОРА ЦРВЕНОГ КРСТА У НИШУ

Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор Ниш има задатак да за време мира указује прву помоћ народу у случају великих елементарних несрећа, разних епидемија и других општих народних невоља, а да за време рата помаже санитет државне војне силе, посредује око добијања и поделе помоћи и других задатака предвиђеним Правилима Друштва Црвеног крста.¹⁸ Друштво чине његови чланови и Подмладак Црвеног крста, а чланство је добровољно. Пуноправни члан Друштва може бити сваки држављанин Краљевине Југославије, без обзира на пол и веру, који није изгубио часна права, као и свако правно лице.¹⁹ На челу Друштва стајао је председник као највиши представник Црвеног крста. Рад Главног одбора Црвеног крста у Нишу заснивао се преко среских и општинских одбора, повереништава и школских одбора. Највише се радило на проширењу организације и повећању броја сарадника како би се створила бројно јака и чврста организација.

¹⁴ ИАН (Даље ИАН), Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Извештај о раду IV редовне скупштине одбора, док. бр. 4292/1937.

¹⁵ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Решење бр. 7827/1942.

¹⁶ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Службени гласник НРС бр. 17/1947.

¹⁷ Ђорђе Стаменковић, *140 година Црвеног крста у Нишу 1878-2018*, Галаксијанис, Ниш, 2018, 227.

¹⁸ *Правила Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1933, 6.

¹⁹ Исто, 8.

Посебан печат раду Главног одбора Црвеног крста Ниш, који је тада носио назив Месни одбор Црвеног крста, између два рата дао је његов председник, апотекар Петар Аранђеловић, који је на овој дужности био од 1918. до 1938. године као један од најактивнијих чланова. Носилац је највиших домаћих и страних одликовања Црвеног крста.²⁰

Јачање организације и остварење програма рада Нишког одбора успело је уз помоћ „Секције подмлатка“, „Секције за заштиту породице, деце и младежи“, „Обавештајне секције“, „Секције за дочек и прихват избеглица и заробљеника“, „Секције за додељивање помоћи новчане или материјалне“ и „Специјалне секције за помоћ пострадалима“.

„Секција подмлатка“²¹ била је саставни део овог Одбора од 1922. године, а њен главни задатак био је да код омладине пробуди и развије вољу за добровољним радом на хуманим задацима, негујући осећање дужности и одговорности. Била је једна од најбројнијих и најзначајнијих, бринула се о организовању течајева прве помоћи, сакупљању чланарина које су се употребљавале за школске кухиње, апотеке, радионице. Органи за њену управу и пословање били су школски одбори Подмлатка Црвеног крста, а председници ових одбора били су старешине дотичних школа.²²

На почетку сваке школске године, а најдаље до 15. октобра оснивали су се школски одбори Подмлатка Црвеног крста и његове секције. Њихова функција је трајала годину дана, а у састав секције улазе председник секције и пет чланова Главног одбора Црвеног крста у Нишу. У надлежност и дужност секције спада придобијање чланова, организовање течајева за будуће мајке, течајева за ручни рад, летовалишта и брига о очувању здравља омладине. Задатак Главног одбора Црвеног крста у Нишу био је одржавање веза са Подмлатком страних секција друштава Црвеног крста.

Поред секције Подмлатка, која је била највећа, формиране су и друге секције. „Секција за заштиту породице, деце и младежи“²³ основана је октобра 1941. са задатком да окупи сва хумана друштва која су до тада радила на заштити деце ма у ком облику и да под њеним мерилима наставе рад. Секцију су чинила следећа друштва: „Српска мајка“, „Коло српских сестара“, „Књегиња Љубица“, „Књегиња Зорка“, „Унија за заштиту деце“, „Друштво милосрђа“, „Друштво Св. Јелене“ и др.²⁴

²⁰ Ђорђе Стаменковић, *140 година Црвеног крста у Нишу 1878-2018*, Галаксијанис, Ниш, 2018, 76.

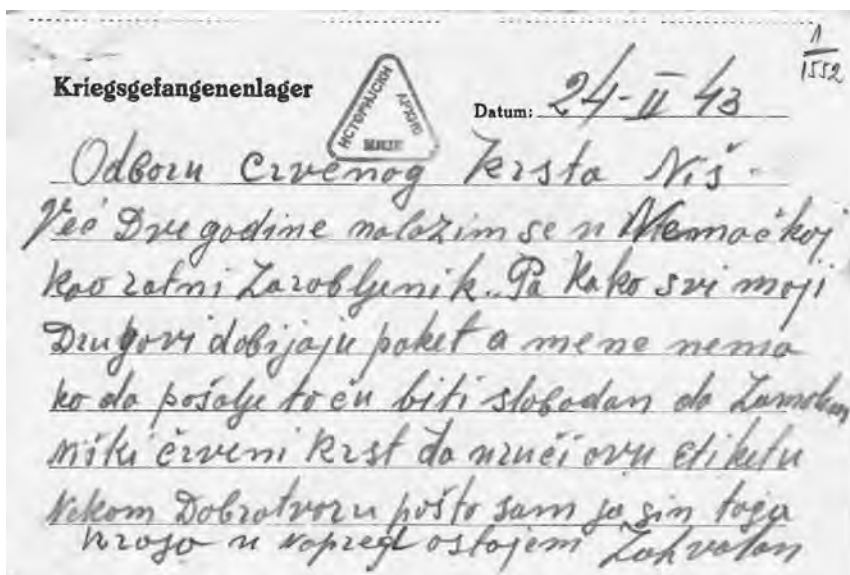
²¹ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Историјска белешка, 4.

²² *Правила Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1933, 23.

²³ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Решење Министарства социјалне политике и нар. здравља бр.9928/41 и акт оснивачке са седнице секције док. бр.6386/1941.

²⁴ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Историјска белешка, 4.

Одмах по избијању рата 1941. образована је и „Обавештајна секција“²⁵ са задатком да прикупља податке о погинулим, рањеним и заробљеним војницима, и о томе обавештава њихове породице, као и да посредује у слању пакета и новца заробљеницима од стране њихових породица или обратно. У току рата 1943. године при Школском одбору основана је „Специјална секција за помоћ пострадалима“.²⁶

Прилог 2:

Молба ратног заробљеника Одбору Црвеног крста за пакет. ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Молба ратног заробљеника, док. бр. 1/1552.

Већ првих дана Другог светског рата пред Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, поред основних задатака искрсле су и друге тешке обавезе као што је помагање наших војних обвезника који су пролазили кроз Нишки логор, указивање помоћи ратној сирочади и осталим жртвама рата, слање пакета ратним заробљеницима у Италији и Немачкој... Зато је Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу формирао „Секцију за дочек и прихват избеглица и заробљеника“.²⁷

У оквиру Главног одбора у Нишу је 1944. године основана „Секција за додељивање помоћи новчане или материјалне“, нарочито породицама које су оштећене бомбардовањем.²⁸

²⁵ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Акт о оснивању обавештајне секције бр.4272/41.

²⁶ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Историјска белешка, 5.

²⁷ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Историјска белешка, 5.

²⁸ ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Историјска

Осим хуманитарног рада, Главни одбор у Нишу бавио се и издавањем листова и часописа „Друштвени гласник“, „Весник“ и „Добро дете“ чији је циљ био пропагирање идеја Црвеног крста.²⁹

На рад Црвеног крста у Нишу и околини утицај је имао и велики број добротвора. У кући Андона Андоновића, чувеног трговца и угледног Нишлије, који је као потпредседник Друштва Црвеног крста од 1934. на тој функцији био више од два-наест година, до краја рата налазили су се седиште и магацин Црвеног крста. Био је хапшен од стране Гестапоа, после чега подноси оставку, а 6. јула 1943. године за новог потпредседника бирају Саву Н. Костић, нишког трговца, у чију кућу се Црвени крст трајно преселио.³⁰ Сава Н. Костић припада групи великих добротвора који је од своје ране младости био члан Црвеног крста. Посебно се истакао у прикупљању прилога у време балканских ратова. Изабран је за члана Управног одбора Црвеног крста Нишке области 1923. године. Скоро четрдесет година је остао веран идеји Црвеног крста и био на разним функцијама. Остаће запамћен као велики добротвор који је поклонио породичну кућу у Обреновићевој бр. 39, у којој је организација Црвеног крста Ниш била смештена и у време Другог светског рата.

СТАЊЕ ФОНДА

Фонд је преузет 28. марта 1956. године³¹ од Републичког одбора Црвеног крста Београд и није комплетан. Главни одбор Црвеног крста – Окружни одбор Ниш је категорисан као фонд од великог значаја 1998. године, на основу Листе за архивску грађу од великог значаја која се чува у архивима.

Фонд Главног одбора Црвеног крста – Окружни одбор Ниш, који је основан 1878. године, садржи грађу за период од 1929. до 1947. године. Документација фонда садржи 118 књига и 74 кутије списа и није комплетан. Недостају деловодни протоколи за период 1929-1934, као и за 1936. годину. Грађа је евидентирана кроз Општи деловодни протокол, изузев појединих секција („Обавештајне секције“ и „Секције за додељивање помоћи“), и евидентирана је у посебне деловоднике. Приликом сређивања, из грађе су издвојена оригинална неуручена писма ратних заробљеника и цедуље логораша из „Логора Црвени крст“ у Нишу. Ова грађа је смештена у кутију са бројем 72, док су у кутију са бројем 74 издвојени плакати и прогласи Главног одбора Црвеног крста Ниш. Међу списима који се налазе у фонду су записници са седница годишњих скупштина, материјали о оснивању општинских и среских одбора Црвеног крста, извештаји о раду среских и општинских одбора, извештаји о течајевима за добровољне болничарке, прогласи, плакати, подаци о ратним заробљеницима и несталим лицима, преписка за пружање помоћи...

За овај фонд урађени су следећи прилози: 1. Методско упутство; 2. Попис књига; 3. Попис кутија; 4. Сумарни инвентар; 5. Попис фонда. Фонд је сређен по класификационој шеми која обухвата следеће организационе јединице: 1. Главни

белешка, 4

²⁹ Водич Историјског архива Ниш, Ниш, 1996, 415,

³⁰ Ђорђе Стаменковић, *140 година Црвеног крста у Нишу 1878-2018*, Галаксијанис, Ниш, 2018, 192.

³¹ ИАН, Књига пријема бр.135 из 1969. године, од Републичког одбора Црвеног крста Београд бр. записника 02-257/ 1 (Књига пријема бр. 514)

Прилог 3:

Списак лица која се налазе у немачком концентрационом логору бр. 1. ИАН, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу, Списак лица која се налазе у Немачком концентрационом логору

одбор Црвеног крста – Окружни одбор Ниш; 2. Секција подмлатка; 3. Секција за додељивање помоћи; 4. Секција за заштиту породице, деце и младежи; 5. Санитетска секција. Урађени су сумарни инвентар и регеста писама ратних заробљеника и докумената из логора на Црвеном крсту у Нишу.

Није дугачак списак институција које се могу похвалити дугим трајањем, а једна од ретких која то може је Црвени крст Србије који има ту привилегију да траје од времена борбе за нововековну државу и државност све до садашњег времена када борба за постојање и опстанак има други вид, али и даље траје и дели судбину српског народа.

Значајна архивска грађа која је у Историјском архиву Ниш заштићена од уништења и пропадања и брижљиво чувана од стране радника архива, чека љубитеље и познаваоце историографије и архивистике да се презентује на оваквим и сличним скуповима, као и у часописима сличне садржине.

РЕЗИМЕ

Главни одбор Црвеног Крста Србије – Окружни одбор у Нишу основан је 7. јануара 1878. године као огранак Српског друштва Црвеног крста. Пододбор друштва Црвеног крста у Нишу прихватио је Правила Српског друштва Црвеног крста. Окружни одбор у Нишу учествовао је у свим акцијама помоћи пострадалима у ратовима, а у мирнодопским условима наставља рад на прикупљању санитарског материјала, обучавању помоћног санитарског особља, збрињавању и помагању ратне сирочади, инвалида и уопште на ублажавању невоља и патњи у свету, изазваних не само ратом него и другим елементарним несрећама. У оквиру Главног одбора Црвеног Крста Србије – Окружног одбора Ниш радиле су следеће секције: „Секција подмлатка“, „Секција за додељивање помоћи“, „Секција за заштиту породице, деце и младежи“, „Санитетска секција“ и „Обавештајна секција“. По налогу Главног одбора Црвеног Крста Србије, Окружни одбор у Нишу ликвидирао је 1947. године. После укидања формиран су Градски и Срески одбор Црвеног крста, а данашњи назив је Црвени крст Ниш.

171

ИЗВОРИ И ЛИТАРАТУРА

Извори

- Историјски архив Ниш, Главни одбор Црвеног крста Србије – Окружни одбор у Нишу

Литература

- Поповић, Велимир, Михаиловић, Љиљана. *Водич Историјског архива Ниш*, Ниш, 1996.
- *Правила Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1933.
- *Споменица 1876-1936. (Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије)*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1936.
- Спирић, Миодраг, Јочић, Бранислав. *На путевима хуманости*, Црвени крст, Алексинац, 1996.
- Стаменковић, Ђорђе. *140 година Црвеног крста у Нишу 1878-2018*, Галксијанис, Ниш, 2018.
- Милошевић, Жарко. *Летопис човекољубља, Црвени крст у Тимочкој Крајини 1876-1996.*, Општинска организација Црвеног крста Тимочке Крајине, 1996.

Nataša RADENKOVIĆ

**THE MAIN COMMITTEE
OF THE RED CROSS OF SERBIA –
DISTRICT COMMITTEE NIŠ –
CREATOR'S ACTIVITIES AND CONDITION
OF THE ARCHIVAL MATERIAL OF THE FOND
(1878-1847), 1929-1947**

172 Summary

The Main Committee of the Red Cross of Serbia – District Committee in Niš was established on January 7 in 1978 as a branch of the Serbian Society of the Red Cross. The subcommittee of the Red Cross in Niš accepted Directives of the Serbian Society of the Red Cross. The subcommittee in Niš participated in providing aid to the people suffering from the wars, and in peaceful times continued its work on collecting medical supplies, on training auxiliary medical personnel, on aiding and sheltering war orphans, war invalids, and on mitigating the suffering in the world caused not only by wars but also by natural disasters. There were three sections within the Main Committee of the Red Cross of Serbia – District Committee Niš: the Youth Section; Section for Assigning Aid; Section for Protection of Families, Children and Youth, Sanitary Section; Information Section. By order of the Main Committee of the Red Cross of Serbia, District Committee in Niš ceased to exist in 1947. After its cancellation the Municipal and County Committee of the Red Cross was founded, known today as the Red Cross Niš.

ИЛУСТРАТИВНИ МАТЕРИЈАЛ КАО ИЗВОР НАУЧНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Апстракт: Архивска грађа настала у раду органа управе, привредних, здравствених, научних и културних установа представља драгоцен извор за многа научна истраживања. Међутим, у архивима се чува и обиље специфичне архивске грађе. Овде првенствено мислимо на илустративни материјал, односно различите врсте проспеката, позивница за разне друштвене догађаје, фотографија, плаката, позоришних репертоара и програма и рекламног материјала. Ова врста архивске грађе најчешће се налази у збиркама фотографија, плаката, *Varia* и поклона и откупа које су заступљене у већини архива у Србији, архивској грађа насталој радом културних, спортских и других грађанских удружења, као и личним и породичним фондовима.

Значај илустративног материјала као извора за мултидисциплинарна научна истраживања показаћемо представљањем разноврсних податка који се у садржају оваквог материјала могу наћи, као и навођењем многобројних изложби које су приредили архиви у Србији.

Кључне речи: архивска грађа, извор истраживања, илустративни материјал, збирке, изложбе, плакати, фотографије, рекламни материјал

Када се говори о архивској грађи као извору научних истраживања првенствено се мисли на архивску грађу насталу радом органа управе, привредних, здравствених, научних и културних установа.² Међутим, у архивима се чува и обиље специфичне архивске грађе. Овде првенствено мислимо на илустративни материјал, односно различите врсте проспеката, позивница за разне друштвене догађаје, фотографија, разгледница, плаката, позоришних репертоара и програма, рекламног материјала.³ За потребе њиховог адекватног чувања у архивима се често формирају збирке (према врсти грађе, тематским карактеристикама, а могу представљати и скуп докумената различитог порекла једнаких материјалних карактеристика или

¹ архивски саветник, s.solumun@archives.org.rs

² Односно, према Закону о архивској грађи и архивској делатности (Службени гласник Републике Србије, 6/2020) „државних органа и организација, органа територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе, установа, јавних предузећа и ималаца јавних овлашћења“.

³ „Илустративни материјал посредно говори о творцу фонда, а не може се обухватити ниједном предвиђеном групом: фотографије, разгледнице, проспекти итд.“ *Упутство о сређивању личних и породичних фондова*, донето на седници Архивског већа 17. 6. 1969. године (Архивски преглед, бр. 1-2, Београд, 1970, 58-61)

сродног садржаја). Предмет овог рада биће коришћење илустративног материјала као извора, првенствено из збирки плаката, фотографија, *Varie* и поклона и откупа које су заступљене у већини архива у Србији. Илустративни материјал је саставни део многих личних и породичних фондова, као и архивске грађе настале радом културних, спортских и других грађанских удружења.

Значај илустративног материјала као извора за мултидисциплинарна научна истраживања покушаћемо да објаснимо на два комбинована начина. Прво, представљањем разноврсних података који се у садржају оваквог материјала (нарочито фотографија и плаката) могу наћи, а затим и навођењем многобројних изложби које су приредили архиви у Србији. Укратко ћемо подсетити на основне карактеристике збирки фотографија и плаката које поседују готово сви архиви у нашој земљи.

174

Према Упутству о чувању и обради збирке фотографија „Збирку фотографија чине појединачне фотографије личности, догађаја, објеката, ствари, места и албуми разних фотографија. У збирку се укључују такође и негативи и репродукције фотографија“.⁴ Овим Упутством препоручена су два начина сређивања: хронолошки (према улазу у архив) и тематски. Тематски предвиђа класификацију на следеће групе: личности, догађаји, објекти и ствари и места. Фотографије су, као историјски извор, веома значајне за допуну податка приликом истраживања многих области и заступљене су на већини архивских изложби чинећи их и визуелно занимљивијим за посетиоце. Тешко се може замислити изложба која документује историјат неког града, установе, догађаја или осветљава живот истакнутог појединца, без излагања фотографија које о томе сведоче. Историјски архив Зрењанин приредио је 2008. године изложбу „Иштван Олдак – великобечкеречки светлописац“, поводом обележавања 155. годишњице почетка рада првог сталног фотографског атељеа на овим просторима. У светским оквирима 1839. година се обележава као година постанка фотографије,⁵ што значи да она готово два века постоји као сведок времена. Фотографије се у архивима, осим у збиркама, често налазе и у личним и породичним фондовима. Проблем, чини нам се свих архива, представља то што садржај многих фотографија (личност, догађај, објекат, предмет, време настанка фотографије, место збивања, аутор, од кога је набављена и др.) није идентификован при њиховом пријему у архив, нити је то било могуће урадити приликом обраде. Неки архиви у иностранству покушали су да реше тај проблем објављивањем фотографија на интернет страници архива уз позив јавности за помоћ у прикупљању података о личностима или догађајима приказаним на њима.⁶

„Фотографски апарат је нешто више од механизма за бележење слика. Он је средство помоћу кога нам стижу поруке из другог света, света који није наш и који

⁴ Упутство о чувању и обради збирке фотографија, донето на седници Архивског већа 29. 1. 1971. године (Архивски преглед, бр. 1-2, Београд 1971, 157-161)

⁵ Енглески астроном и физичар Џон Хершел је 4. фебруара 1839. године званично први у јавност увео назив *фотографија* (тј. цртање помоћу светлости), <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/фотографија> (приступљено 15. 9. 2021)

⁶ Излагање представника Националног архива Велике Британије на Другој конференцији Међународног архивског савета одржаној у периоду 13-15. октобар 2014. године у Бирони, Шпанија.

нас води право ка средишту неке тајне, говорио је Орсон Велс.

У моћ те тајне годину дана пре него што је Велс и рођен (1915.) веровао је Живојин Мишић, тада помоћник начелника Штаба Врховне команде. Мишић 24. августа 1914. одобрава Ђ. Богдановићу, хотелијеру из Београда и Самсону Чернову, фотографу и сликару да *могу вршити кинематографска снимања и обична фотографска снимања све да би се, како је подвукао Мишић, важнији борбени моменти сачували у будућности и у слици*. Тадашња држава умела је да препозна важност фотографије и фотографа у ратним околностима.⁷

Фотографија се разматра у Уводу у историјске студије професора др Симе Ћирковића као извор који се одликује тиме што механички верно бележи визуелну страну збивања и „који ће у будућности добити све већи значај“⁸. Сматрамо да је та „будућност“ увелико стигла јер је фотографија данас саставни део наших живота. Захваљујући препознавању њене важности као сведока и чувара историје данас располажемо богатим фондусом фотографија које су забележиле догађаје из ратних времена како борби, војних јединица и положаја, тако и оних тренутака између борби које ћемо једноставно назвати *животом*. Државни архив Србије је у оквиру Едиције *Визуелна историја* до сада објавио осам фото-монографија, од којих се седам управо односи на ратове – *Балкански ратови*. *Фото-запис Самсона Чернова* (2011), *Србија и Срби у Првом светском рату 1914–1916*. (2016), *Србија и Срби у Првом светском рату 1917–1918*. (2018), *Српски војник у Првом светском рату* (2018), *Заборављени хероји Првог светског рата* (2020), *Српски ђаци на школовању у избеглиштву током Првог светског рата* (2020) и *Деца у Великом рату* (2020), а једна на живот владара – *Александар I Карађорђевић*

Ратне фотографије – положаји

Ратне фотографије – јединице и пратеће службе

Ратне фотографије – између борби

⁷ Милош Чолић, *Фото-историја: Ко је правио слике вође равнаторског покрета – Дража у пекмезу*, <https://nova.rs/kultura/foto-istorija-ko-je-pravio-slike-vodje-ravnogorskog-pokreta-draza-u-pekmezu/> (приступљено: 8. 9. 2021)

⁸ *Увод у историјске студије*, по белешкама студената са предавања проф. др С. Ћирковића, стр. 27.

(2017). Фотографије којима располажу наши архиви визуелно и садржајно обогатиле су изложбе које обухватају кључне моменте из историје Србије у ратовима, посебно судбину народа под окупационим властима: Државни архив Србије – „Србија у Првом светском рату. Кроз фотографије Државног архива“ (1964), „Србија у борби против фашизма“ (2005), „Први светски рат. У документима Архива Србије“ (2014), „Јули 1914. У документима Архива Србије“ (2014), „Почиње рат: 1914. У документима Архива Србије“ (2014), „Страдање и хуманизам. Ваљевска болница 1914–1915.“ (2015; у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом Ваљево), „Србија и Срби 1914–1918.“ (2017); Историјски архив „Тимочка Крајина“, Зајечар – „Тимочани хероји у ратовима за ослобођење и уједињење 1912 – 1918.“ (2014) и „Србија у Великом рату кроз фотографије 1914 – 1918“ (2016); Историјски архив Београда – „Београдски Јевреји – живот и Холокауст“ (2014); Историјски архив Суботица – „Црна Гора 1914–1918. кроз објектив Беле Мађашовског“⁹ (2015); Историјски архив „Топлице“, Прокупље – „Страдање Срба у Топличком устанку“ (2017); Историјски архив „31. јануар“, Врање – „Слике из живота под окупацијом, живот и страдање становништва југа Србије у Великом рату“ (2018); Историјски архив Неготин – „Наша историја, наша сећања“ (2018); Историјски архив Пожаревац – „Окупирани Пожаревац 1941–1944.“ (2019), „Ратна слика Србије 1941–1945.“ (2020) и „Априлски рат“ (2021); Историјски архив у Панчеву – „Милосрдни анђео над Панчевом 1999“ (2019).

Логори и страдање цивила

Званична акта окупационих власти и управа логора са списковима заробљеника представљају примарни извор за истраживање страдања цивилних жртава у ратовима, али без сачуваних фотографија не бисмо могли веродостојно да прикажемо терор и ужасе тог периода. Неке од изложби овог типа приредио је Историјски архив Београда: „Логор Бањица – логорашки“, „Логор Бањица – заточеници ужичког краја“ (у сарадњи са Историјским архивом Ужице), „Логор Бањица – заточеници са подручја Чачка и Лучана“ и „Логор Бањица заточеници: општина Горњи Милановац“ (у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом Чачак), „Логор Бањица 1941–1944, заточеници из Пожареваца и Браничевског округа“ (у сарадњи са Историјским архивом Пожаревац).

Према Упутству о формирању, сређивању и обради збирке плаката: „Збирку плаката чине плакати, објаве (прогласи, обзнане, огласи) и леци. Она може да садржи проспекте, позивнице и др. Плакати и објаве (прогласи, обзнане, огласи) јесу јавна обавештења која се у више примерака истичу на јавним местима, стубовима, зидовима итд. У већини случајева су штампани, а могу бити и исписани руком и цр-

⁹ На изложби је приказана група фотографија „Ратни албум др Беле Мађашовског из Првог светског рата“ који се чува у Историјском архиву у Суботици.

тани. Плакат по садржају служи реклами неког догађаја, цртеж преовлађује над текстом и већих је димензија. Објаве су по димензији нешто мање, преовлађује текст над цртежом. Разликују се и по ствараоцима. Плакате углавном издају културне, просветне и друге друштвено-политичке организације. Леци су кратка обавештења о одређеном догађају, који се не лепе, већ се деле пролазницима. По правилу су штампани или умножени машином... Проспекти и позивнице су углавном штампани, а могу бити различите величине.¹⁰ Истим Упутством, после класификације по периодима, предвиђена је класификација према групама делатности (органи власти, управе и јавних служби; војска и одбрана; правосудни органи; друштвено-политичке организације, друштва и удружења; просвета, наука и култура; здравство и социјална заштита; привреда и банкарство; верске организације; остало), што нам говори да су све области једног друштва заступљене у овој врсти грађе.

Грађа Збирке плаката Државног архива Србије пружа податке о династијама Карађорђевића и Обреновића, спољним и унутрашњим пословима, политичким странкама и скуповима, изборима, разним прославама, културним манифестацијама, социјалним, економским, здравственим и верским приликама, тако да плакати чине саставни део готово сваке изложбе, нарочито у представљању историјата неког града, установе или удружења.

Архиви су приређивали и изложбе у којима је плакат заузимао централно место: Историјски архив „Тимочка Крајина“, Зајечар – „Документ и плакат – сведоци времена (1833–1940)“ (2002); Архив Југославије – „Плакати, леци, огласи и карте у фондовима и збиркама Архива Југославије 1918–1941.“ (2002); Историјски архив Зрењанин – „Плакат као историјски извор“ (2005); Историјски архив Ужице – Изложба плаката – поводом обележавања Недеље архива, а поводом Дана удружења Ужичана приказана је и у Београду, 1987. године, „Плакат као извор за историју Пожеге и околине 1858–1940“ (2002) и „Плакат као извор за историју Ариља и околине 1868–1940“ (2002).

Посебно интересантну групу чине плакати политичких странака који, поред програма рада и кандидата, на врло сликовит начин приказују борбу политичких странака, нарочито уочи избора,¹¹ када и на духовит начин говоре против страначких противника. Државни архив Србије приредио је изложбу „Предизборни плакат у Србији до 1914. године“ (1990), Историјски архив „Тимочка крајина“, Зајечар „Предизборни плакат некад и сад“ (2010), Историјски архив „Средње Поморавље“,

Плакати

¹⁰ Упутство о формирању, сређивању и обради збирке плаката, донето на седници Архивског већа 23. 12. 1985. године (Архивски преглед, бр. 1-2, Београд 1985, 177-183)

¹¹ Даница Гавриловић, Јован Пејин, *Аналитички инвентар Збирка плаката 19–20. век*, Архив Србије, Београд, 1986, 2.

Предизборни плакати

Ратни пропагандни плакати

Јагодина „Плакат и проглас о изборима у Округу моравском (1881–1938)“ (1992), а Историјски архив у Пироту „Вишестраначки избори у Пироту 1990–2000“ (2017).

На изложби „За нови поредак у Европи“ 1993. године Државни архив Србије представио је део ратних пропагандних плаката. „Посетиоци су имали прилику да виде плакате, објаве, обзнане, огласе, прогласе, летке, транспаренте и брошуре који су настали током немачке окупације Србије у Другом светском рату... Представљено је 200 плаката груписаних у четири целине посвећене: деловању немачке војске у Другом светском рату (немачки војни успеси, борбене акције, војна сарадња, немачка ратна привреда и ратно представљање противника), идеолошко-програмским садржајима (антисемитизам, антимасонство, антибољшевизам, антикомунизам), отпору према снагама отпора и цивилном становништву (опомене, објаве, наредбе и саопштења о стрељањима цивила, комуниста и четника) и друштву и привреди током окупације.“¹² Сами називи целина изложбе и њихов садржај говоре о мноштву података које нам ови плакати пружају.

Свакако, посебно би требало поменути и изложбу Историјског архива Пожаревац „Плакат визуелни скандал, одјек стварности и гласник пропаганде“, приређену 2010. године, која се такође бави ратном пропагандом. Као што кажу сами приређивачи, др Јасмина Николић и др Драгана Милорадовић-Николић: „Плакат је извор непосредног исказа. Припада језику поруке и симбола. Његова аутентичност као историјског извора се не доводи у питање. Широки спектар садржајног исказа, као и контекст настанка, чине од плаката изузетно квалификован извор, коме се до сада поклањала недовољна пажња. За историчара, плакат је извор информација, што значи да поседује сазнања и информације о одређеним историјским појавама, он их тумачи и доводи у непосредну везу, открива политичке, војне, економске или културне циљеве носиоца пропаганде.“¹³

¹² Јелица Рељић, Љубинка Шкодрић, *Изложбе Архива Србије 1948–2018*, Архив Србије, Београд, 2019, 120.

¹³ Плакат „визуелни скандал“, *одјек стварности и гласник пропаганде*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2010, 3.

У социјалистичком периоду често су приређиване изложбе о обнови земље после Другог светског рата, омладинским радним акцијама и развоју градова у којима су значајно место заузели плакати и фотографије: Државни архив Србије – „Омладина с Титом у радне победе 1941–1977.“ (у сарадњи са Историјским архивом Београда, 1977) и „Србија кроз револуцију и социјалистичку изградњу“ (у сарадњи са Историјским музејом Србије, 1981; Историјски архив Београда – „Тајне Новог Београда“¹⁴ (2012); Архив Југославије – „Ми градимо пругу – пруга гради нас. Омладинске радне акције у Југославији 1946–1951.“ (2012); Историјски архив Ужице – „Пруга младости Београд – Бар“ (2019).

Архитектонски и привредни, социјални и културни развој једног подручја или насеља, као и постојање и историјат установе и предузећа, нарочито на изложбама, увек је потпуније и атрактивније представљен коришћењем илустративног материјала. Просторни раст и историјат архитектуре визуелно дочаравамо разгледницама и фотографијама на којима је сачуван изглед улица и грађевина, пратимо промене, па и нестајање одређених стилова градње. Велики број изложби ове врсте немогуће је представити овом приликом, па смо морали да изаберемо следеће: Државни архив Србије и Историјски архив „Топлице“, Прокупље – „Куршумлија кроз архивску грађу Архива Србије и Архива Прокупље“ (1995) и „Куршумлијска Бања у документима Архива Србије и Архива Прокупља“ (1996); Државни архив Србије, Историјски архив Краљево и Народни музеј Краљево – „Матарушка Бања 1898–1998“ (1998); Архив Војводине – „У огледалу времена – српско грађанско друштво на размеђи векова кроз Збирку др Јована Милекића“¹⁵ (2012); Историјски архив Београда – „Архитектура Модерне на јавним објектима у Београду, период 1918–1941“ (2014); Историјски архив „31. јануар“, Врање – „Врањска бања, некад и сад“¹⁶ (2010); Историјски архив „Тимочка крајина“, Зајечар – „Фотографија у Зајечару и околини 1890–1940“ (2003) године и „Архитектура Зајечара у XIX и XX веку“ (2015); Историјски архив Зрењанин – „Нашем граду с поштовањем – Велики Бечкерек, Петровград, Зрењанин на разгледницама и фо-

Обнова земље

¹⁴ На преко 200 фотографија и другој одабраној архивској грађи представљен је историјат Новог Београда од међуратног до савременог доба, односно од викенд насеља до модерне градске општине.

¹⁵ „Архивску грађу ове збирке чине: писма, документа о делатности, дипломе и одликовања, рукописи, нотни записи, проспекти, плакати, позивнице (за изложбе, концерте, друштвене догађаје, свечане ручкове, венчања), разгледнице (празничне, са путовања из земље и иностранства), дописнице, породичне и личне фотографије, фотографије са разних свечаности, прослава, сахрана, фотографије уметничких дела и сл.“ (преузето из каталога изложбе *У огледалу времена – српско грађанско друштво на размеђи векова кроз Збирку др Јована Милекића*), Архив Војводине, Нови Сад, 2015, 11-12.

¹⁶ На изложби је представљено 120 фотографија.

Разгледнице и фотографије насеља
180

Занатске радње и трговине

Рекламни материјали производних и
услугних делатности

тографијама“ (2007); Историјски архив Шумадије, Крагујевац – „Крагујевац кроз документа и фотосе“ 1962. године; Историјски архив Крушевац – „Стари Крушевац великог срца“ (2019); Историјски архив „Рас“, Нови Пазар – „Нови Пазар од касабе до модерног града“¹⁷ (2010); Историјски архив Пожаревац – „Пожаревац на старим фотографијама“ (стална изложбена поставка), „Архитектура Пожаревца у периоду између два светска рата“ (2016) и „Грађански Пожаревац на прелазу два века“ (2013); Историјски архив у Смедереву – „Старо Смедерево у слици“ (2021); Међуопштински историјски архив „Шабац“, Шабац – „Архивирана архитектура“, „Шабац 1918–1938“ и „Шабац и култура“¹⁸.

Фотографије које се чувају у архиви-ма, као и рекламни материјали и проспекти, могу послужити као допуна података о занатима, привреди, индустријализацији, заборављеним начинима производње, модернизацији и утицају светских токова привреде на наше подручје.¹⁹ Такви материјали коришћени су за следеће изложбе: Архив Војводине – „Привреда Војводине 1918–1945“ (2006) и „Свет пословног рекламирања између два светска рата“ (2010); Историјски архив „Средње Поморавље“, Јагодина – „150 година апотекарства у Јагодини“ (2002); Историјски архив Неготин – „Белгијска пруга – фотографије, документи и материјални предмети поводом 120 година прве индустријске пруге у Србији“ (2007); Историјски архив „Рас“, Нови Пазар – „Трговина и занатство у Новом Пазару“ (2012).

¹⁷ На изложби су представљене 184 фотографије.

¹⁸ Изложбе имају заједнички каталог *Архив на тргу* у коме су представљене још неке изложбе, а реализоване су од 2016. до 2020. године.

¹⁹ Нарочито су се на овај начин рекламирале штампарије и издавачи (рекламе и позиви на претплату), па помоћу оваквих материјала можемо пратити и развој издаваштва и јурнализма код нас.

Заглавља докумената (лого са основним подацима о установи или предузећу), иако нису илустративни материјал већ део документа (углавном пословних писама, поруџбеница и рачуна), такође су атрактиван начин упознавања шире јавности са радом и пропагандом нарочито привредних субјеката и коришћени су на неколико већ наведених изложби које су се бавиле привредним развојем. Историјски архив Зрењанин приредио је 2009. године изложбу „Мотиви на меморандумима и печатима 19. и 20. века“.

Плакати, фотографије, исечци из серијских публикација, позивнице и слични материјали чине незаобилазни део многих изложби. За документовање рада многобројних школа, установа, предузећа, културних и спортских друштава и разних удружења²⁰ у архивима се чува обиље архивске грађе на основу које су архиви често приређивали изложбе.²¹ У приказима свог рада, обележавајући годишњице постојања, и сами архиви обилато користе ове изворе. Приказивање рада једне установе која се бави научном, културно-просветном и издавачком делатношћу посетиоцима изложби свакако је садржајније и занимљивије уз помоћ илустративног материјала.

Позоришну, филмску и музичку уметност, као и развој културног и друштвеног живота у Србији или постојање и историјат рада позоришта, биоскопа и других културних установа, свакако је немогуће у потпуности приказати без употребе позоришних и филмских плаката, најаву музичких концерата, програма свечаности, позивница и фотографија. Бројне изложбе наших архива сведоче томе: Државни архив Србије – „Народно позориште у Београду у XIX веку“ (1968) и „Народно позориште 1868–1918“ (1994); Историјски архив „31. јануар“, Врање „Позоришни плакати“ (2021); Историјски архив „Средње Поморавље“, Јагодина – „Позориште у Јагодини“ (2006); Историјски архив Шумадије, Крагујевац – „Сто педесет година позоришта у Србији“ (1985) и „Бранислав Нушић и оснивање Градског позоришта 1935. године“ (2012); Историјски архив Пожаревац – „Филмски плакат 1941–1945.“ (2011) и „Филмови које смо волели (1947–1980)“ (2012); Историјски архив у Пироту

Заглавља докумената

Представљање рада Архива

Друштва и удружења

²⁰ За неке од њих илустративни материјали су понекад и једини траг о постојању.

²¹ Изложбе оваквог типа често су приређиване у архивима и сматрамо да би било неправедно издвојити само неке.

Позоришни плакати

Филмски плакати

Концерти, изложбе

– „Изложба филмских plakata – хоћеш да идемо у биоскоп?“ (2012); Међуопштински историјски архив за град Чачак и општине Горњи Милановац и Лучани – „Сто година филма у Србији“ (у сарадњи са Југословенском кинотеком) (1998), „Народно позориште у Чачку (1946–1956)“ (2006) и „Чудо се догодило – слике су оживеле“ (2009). Ако знамо да је приликом априлског бомбардовања Београда у априлу 1941. године погођена и зграда Народног позоришта и да је том приликом настрадао део у коме се налазила библиотека са архивом,²² плакати и програми сачувани на другим местима и касније прикупљени у архивима и другим културним институцијама представљају значајан, у неким случајевима и једини, извор за реконструкцију историје позоришта код нас.

Програми свечаности и позивнице, који су и део архивске грађе личних и породичних фондова, често на полеђини имају и белешку о самом догађају, поводу или присутним личностима, што представља додатни извор за истраживаче. Најаве изложби и програми музичких концерата и забава пружиће нам податке о уметницима, врсти музике и начину коришћења слободног времена у одређеном временском периоду на нашим просторима.

Као посебну целину издвојили бисмо и значај фотографија као извора за истраживање модних стилова на нашим просторима, њиховог развоја, као и различитих утицаја из иностранства (најпре оријенталног, а затим и западног) на њихово формирање. Репрезентативни пример за илустровање фотографије као извора за ову област је изванредна изложба „Мода у Пожаревцу 1880–1929 – сусрет Истока и Запада“ колегинице др Драгане Милорадовић²³ из Историјског архива Пожареваца. „Фотографије на изложби и у каталогу настале су крајем 19. и у првим деценијама 20. века, представљене су кроз двадесет изложбених тематских целина и прате цивилизацијски ход Пожареваца који путем модернизације од вароши постепено постаје град. Избором 118 фотографија из збирки Историјског архива Пожареваца, ауторка изложбе и каталога

²² Мајданац Боро, *Позориште у окупираној Србији, Позоришна политика у Србији 1941–1944*, Београд, 2011, 38.

²³ Каталог је заснован на магистарској тези „Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем 19. и почетком 20. века“ ауторке Драгане Милорадовић.

приказала је визуелну историју Пожареваца на прелазу два века, посматрајући фотографију као документ прошлости, један од највернијих одраза минулих епоха. Из визууре промена у одећи, презентују се промене које су се дешавале у друштву у времену најзначајнијих догађаја на прелазу 19. у 20. век. Фотографије деце, жена и мушкараца прате костим од народног, грађанског до модног костима у годинама после Великог рата.²⁴

На самом крају, поменућемо и јеловнике које често налазимо у архивској грађи личних и породичних фондова. Сачувани као нечије успомене, пружају нам податке о постојању угоститељских објеката,²⁵ врсти хране и пића у одређеним приликама и временским периодима, а на њима се понекад налазе и подаци о поводу за окупљање и присутним званицама.

ЗАКЉУЧАК

Плакати, фотографије и остали илустративни материјали чине значајан сегмент архивске грађе који сведочи о политичком, друштвеном, просветном и културном развоју једног друштва.

Плакат нам може пружити податке о органима власти и начину управљања (званична обавештења органа власти штампана у форми плаката), политичкој структури и односима (предизборни плакати и скупови, ратни пропагандни плакати), привреди (рекламни плакати), здравству (обавештења, упозорења на опасне болести, рекламе лекова), друштвеном животу (објаве догађаја, свечаности, скупова, забава, манифестација хуманитарног карактера), култури и уметности (објаве – позиви на културне манифестације, изложбе и концерте, позоришни и биоскопски плакати), спорту (објаве спортских догађаја – такмичења, утакмица, слетова). Поред основне информације коју пружа он осликава и дух времена у коме је настао, начин размишљања и односе у друштву. Плакат је, нарочито пре појаве електронских медија, био најбољи вид масовне комуникације. Као визуелно атрактиван начин изражавања свакако чини презентовање информација садржајнијим и занимљивијим ши-

Забавни програм

Мода на фотографијама

Јеловници

²⁴ Јасмина Николић *Мода у Пожаревцу 1880–1929 – сусрет Истока и Запада*, каталог изложбе - увод, Пожаревац, 2019, 5.

²⁵ У архивској грађи личних фондова чији су творци често одлазили у иностранство могу се наћи и рекламни материјали хотела, ресторана и привредних предузећа из иностранства.

рем аудиторијуму. Критички приступ при коришћењу плаката као извора свакако је неопходан, као и код коришћења других извора, и подразумева истраживање временског периода у коме је настао, познавање друштвених и политичких прилика и односа, утврђивање аутора и намене. Нарочито би требало узети у обзир да су плакати пре свега пропагандно средство што изискује и озбиљну критичку анализу садржаја.

Фотографије обогаћују наша сазнања у многим областима јер сведоче о догађајима, ратним збивањима, свакодневном животу, местима и личностима. Предмет критичког приступа фотографији као извору подразумева утврђивање аутентичности, временског оквира настанка и садржине, односно њену идентификацију. Такође, мора се имати у виду да су оне настале (нарочито у ранијем периоду) свесним избором онога што се жели приказати, па се морају узети у обзир и околности настанка фотографије.

184

Рекламни материјали (плакати, проспекти) додатни су извор за истраживање привреде, индустријализације и иностраних утицаја на привредни развој (рекламирање услуга и производа). Одличан пример за то је изложба Архива Војводине „Свет пословног рекламирања између два светска рата“ која, говорећи о развоју рекламирања кроз каталоге, проспекте, плакате, летке и брошуре, у ствари сведочи и о привреди одређеног периода, али и о свакодневном животу људи. Захваљујући сачуваном рекламном материјалу за производе који потичу из времена пре Другог светског рата, а постоје и данас, може се правити и компарација у погледу начина оглашавања, начина производње, изгледа и заступљености.

Као што смо видели, чувањем, обрадом, истраживањем и коришћењем илустративног материјала, било приређивањем изложби или објављивањем, јавности можемо пружити обиље извора за мултидисциплинарна научна истраживања.

Надамо се да смо представљањем разноврсних податка који се у садржају оваквог материјала могу наћи и навођењем многобројних изложби које су приредили архиви у Србији²⁶ успели да представимо значај илустративног материјала као извора и допринесемо да се његовом прикупљању и чувању посвети заслужена пажња.

Захваљујемо колегама из архивске мреже на несебичној помоћи приликом прикупљања материјала за овај рад.

²⁶ У раду је приказан само део изложбене делатности архива у Србији, односно примери који су се аутору учинили најрелевантнијим за саму тему. Представљање свих изложби изискивало би рад који превазилази оквире Саветовања.

РЕЗИМЕ

Када се говори о архивској грађи као извору научних истраживања првенствено се мисли на архивску грађу насталу радом органа управе, привредних, здравствених, научних и културних установа. Коришћење овакве врсте извора разматрано је у многобројним научним радовима. Предмет нашег интересовања је специфична архивска грађа, односно илустративни материјал који чине различите врсте проспеката, позивница за разне друштвене догађаје, фотографија, разгледница, плаката, позоришних репертоара и програма и рекламног материјала. Ова врста архивске грађе најчешће се налази у збиркама фотографија, плаката, *Varia* и поклона и откупа које су заступљене у већини архива у Србији, затим у архивској грађи насталој радом културних, спортских и других грађанских удружења, као и у личним и породичним фондовима.

Плакат је заступљен у свим сферама живота и поред основне информације коју пружа осликава и дух времена у коме је настао, начин размишљања и односе у друштву. Као визуелно атрактиван начин изражавања свакако чини презентовање информација садржајнијим и занимљивијим ширем аудиторијуму. Критички приступ при коришћењу плаката као извора свакако је неопходан, као и код коришћења других извора, и подразумева истраживање временског периода у коме је настао, познавање друштвених и политичких прилика и односа, утврђивање аутора и намене, као и критичку анализу садржаја.

У светским оквирима 1839. година се обележава као година постанка фотографије, што значи да она готово два века постоји као сведок времена. Фотографије су, као носиоци информација, веома значајне за допуну податка приликом истраживања многих области јер сведоче о догађајима, ратним збивањима, свакодневном животу, местима и личностима и заступљене су на већини архивских изложби чинећи их и визуелно занимљивијим за посетиоце. Предмет критичког приступа фотографији као извору подразумева утврђивање аутентичности, временског оквира настанка и садржине, односно идентификацију фотографије.

Рекламни материјали представљају додатни извор за истраживање привреде, индустријализације и иностраних утицаја на привредни развој. Рекламирање услуга и производа кроз каталоге, проспекте, плакате, летке и брошуре сведочи о привреди одређеног периода, али и о свакодневном животу људи.

Надамо се да смо представљањем разноврсних податка који се у садржају оваквог материјала могу наћи и навођењем многобројних изложби које су приредили архиви у Србији успели да представимо значај илустративног материјала као извора за мултидисциплинарна научна истраживања и допринесемо да се његовом прикупљању и чувању посвети заслужена пажња.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Закон о архивској грађи и архивској делатности, *Службени гласник Републике Србије*, 6/2020.
- *Дизајн за нови свет*, Музеј Југославије, Београд, 2015.
- Мајданац, Боро. *Позориште у окупираној Србији, Позоришна политика у Србији 1941–1944*, Београд, 2011.
- *Мода у Пожаревицу 1880–1929 – сусрет Истока и Запада*, каталог изложбе, Пожаревац, 2019.
- *Плакат „визуелни скандал“, одјек стварности и гласник пропаганде*, каталог изложбе, Пожаревац, 2010.
- Рељић, Јелица, Шкодрић, Љубинка. *Изложбе Архива Србије 1948–2018*, Београд, 2019.
- *У огледалу времена – српско грађанско друштво на размеђи векова кроз Збирку др Јована Милекића*, каталог изложбе, Нови Сад, 2012.
- *Упутство о чувању и обради збирке фотографија*, донето на седници Архивског већа 29. 1. 1971. године, Архивски преглед, 1-2, Београд, 1971, 157-161.
- *Упутство о формирању, сређивању и обради збирке плаката*, донето на седници Архивског већа 23. 12. 1985. године, Архивски преглед, 1-2, Београд, 1985, 177-183.
- *Упутство о сређивању личних и породичних фондова*, донето на седници Архивског већа 17. 6. 1969. године, Архивски преглед, 1-2, Београд, 1970.
- Фотографија, <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/фотографија> (приступљено 15. 9. 2021)
- Чолић, Милош. *Фото-историја: Ко је правио слике вође равногорског покрета – Дража у некмезу*, <https://nova.rs/kultura/foto-istorija-ko-je-pravio-slike-vodje-ravnogorskog-pokreta-draza-u-pekmezu/> (приступљено 8. 9. 2021)

Интерна информативна средства и белешке:

- Гавриловић, Даница, Пејин, Јован. *Аналитички инвентар Збирка плаката 19–20. век*, Архив Србије, Београд, 1986.
- *Увод у историјске студије*, по белешкама студената са предавања проф. др С. Ћирковића

Извори за илустрације:

- Државни архив Србије: Лични фонд Стојан Новаковић, Збирка плаката, Збирка Поклони и откупи, каталог изложбе „Светлост архива“
- Архив Војводине: Ф.92 Трговинско-индустријска и занатска комора (преузето из каталога изложбе „Свет пословног рекламирања између два светска рата“)
- Историјски архив Београда: проспект изложбе „Тајне Новог Београда“
- Историјски архив „Тимочка Крајина“ – Зајечар: Збирка плаката
- Историјски архив „Рас“ – Нови Пазар: Збирка фотографија
- Историјски архив у Пироту: Збирка плаката
- Историјски архив Пожаревац: Збирка плаката (преузето из каталога изложбе „Плакат *визуелни скандал*, одјек стварности и гласник пропаганде“), Збирка Карацић, Дигитална збирка разгледница
- Међуопштински историјски архив за град Чачак и општине Горњи Милановац и Лучани: Породични фонд г-ђе Марије Баудиш Бокарев, Збирка плаката, каталог изложбе „Народно позориште у Чачку 1946–1956“

Slavica SOLOMUN

ILLUSTRATIVE MATERIAL AS A SOURCE FOR SCHOLARLY RESEARCH

Summary

188

When we talk about archival material as a source for scholarly research we primarily think of the archival material created by governmental bodies, economic, health care, scientific, and cultural institutions, and the use of this kind of sources was discussed in numerous scholarly works. The subject of our interest is specific archival material, that is – illustrative materials that comprise of different kinds of brochures, invitations for various social events, photographs, postcards, placards, theatrical repertoires and programs, advertising materials. This kind of archival material is mostly kept in the collections of photographs, posters, Varia, and collections of donations and purchase, and in the fonds of archival material created by cultural, sport, and other civil associations, so as in personal and family fonds.

A placard is present in all spheres of life and beside the basic information it provides, it also mirrors the spirit of the time in which it originated, the way of thinking and relationships within a society. As visually attractive way of expression, it certainly makes presentation of information and its content more appealing to broader audience. Critical approach while using placard as source material is necessary, as in using other source materials, and it implies research of the period when it originated, the knowledge of social and political circumstances, determining its author, its goal, so as critical analysis of the content.

In the global framework, the year 1839 is marked as the year when the photography was invented which means that the photography exists as the witness of time for almost two centuries. Photographs, as carriers of information, are very important as addition to data collected while researching in many fields because they present the events, wars, everyday life, places and individuals, and they are used in most of the archival exhibitions making exhibitions visually more interesting to the visitors. The critical approach to a photograph as source material implies determining authenticity, time frame when it was created, and critical approach to its content, that is – identification of the photography.

Advertising materials are additional source for the research of industrialization, economy, and foreign influence on economic development. Advertisement of products and services via catalogues, brochures, placards, booklets, and leaflets witness the economy of a certain period, but also people's everyday life.

We hope that, by presenting different data that can be found in the content of this materials and by listing numerous exhibitions that were organized by the archives in Serbia, managed to show the importance of illustrative materials as source for multidisciplinary scholarly research and to contribute to the notion that to their collecting and keeping must be given attention they deserve.

ФОТОГРАФИЈЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА У ВРАЊУ КАО СВЕДОЦИ ИСТОРИЈСКИХ ДОГАЂАЈА

Апстракт: Фотографија као архивски документ може да буде помоћни историјски извор у сагледавању догађаја из прошлости, а понекад главни и основни извор података. Историјски архив у Врању поседује збирке и фондове који садрже фотографије настале у периоду од 1879. до првих година 21. века. У раду су представљене оне фотографије које визуелним садржајем сведоче, употпуњују и дочаравају слику о појединим историјским догађајима. Те фотографије припадају Збирци фотографија, Збирци докумената Добривоја Јовановића и фондовима – Скупштини општини Трговиште, Акционарском друштву „Слободна реч“, Подружници Удружења носилаца албанске споменице 1915-1916. и Сурдуличком културном центру.

189

Кључне речи: Фотографија, архивска грађа, збирка, фондови, албум, Тито, конгрес

Фотографија као архивски документ пружа драгоцене податке о људима, местима, објектима и догађајима. У расветљавању неког догађаја она може бити помоћни историјски извор, а понекад основни и главни извор података. У појединим случајевима, сагледавајући фотографске снимке и уз помоћ докумената, може се реконструисати ток комплетног историјског догађаја.

Фотографија у тренутку настанка има естетску и сентименталну вредност, може бити уметничка, црно-бела или у боји, али временом свака од њих добија историјску вредност и постаје аутентични документ.

Временом се у архивистици све више пажње поклања фотографији као историјском извору, која заузима озбиљно и значајно место у проучавању и расветљавању догађаја из прошлости. Осим тога, у стручним и научним радовима она може да буде пратећи елемент уз текст као илустрација.

Историјски архив „31. јануар“ у Врању поседује богату Збирку фотографија која садржи више од 2000 фотографија о људима, местима, објектима и догађајима са простора југа Србије, а и шире, и обухвата период од 1879. године до краја 20. века. Фотографије су сређене по Упутству о чувању и обради збирке фотографија које је донето 29. јануара 1971. године од стране Архивског већа при Архиву

¹ архивист, draganastanisavljevic969@gmail.com

² архивски саветник, brankaarhiv@gmail.com

Србије.³ Приликом сређивања разврстане су у четири групе: личности, догађаји, објекти и места. Један део фотографија је смештен у кутијама, а део њих се налази у албумима. Према Структурној шеми ознака за збирке је В, а Збирка фотографија у Водичу Историјског архива „31. јануар“ Врање представљена је под редним бројем 2, па је на основу тога сигнатура ове збирке ИАВр-В2. Збирка фотографија је отвореног типа и стално се допуњује. Често је предмет интересовања корисника и истраживача архивске грађе, али и ликовних уметника који су заинтересовани за изглед старог Врања, односно старе архитектуре и објеката којих више нема.

Ова збирка садржи фотографије о изгледу и објектима Врања, Врањске Бање, Власине, Грделичке клисуре и Бесне Кобиле. Предео Пчиње и комплекс манастира Светог Прохора Пчињског забележен је фотографским апаратом 80-их година 20. века и представља део збирке. Осим тога, њен саставни део су фотографије „Американског васпитног дома за српску ратну сирочад“ који је радио у Врању између два светска рата. У овом дому била су смештена многа деца која су остала без родитеља током Првог светског рата и окупације и то не само из Врања и околине, него и из других крајева земље. Збирку чини и неколико фотографија са подручја Сурдулице и Владичиног Хана.

Осим у Збирци фотографија, врањски Архив поседује фотографски материјал који се налази у Збирци докумената Добривоја Јовановића.⁴ Збирка садржи архивску грађу за период од 1941. до 1947. године. Поред копије докумената из других установа заштите архивске грађе, садржи и фотографије о догађајима из Другог светског рата и припадницима партизанског покрета. Збирка је несређена, урађен је попис архивске грађе, док су фотографије груписане по тематици и догађајима и налазе се у свежњевима и кутијама.

Овај рад је посвећен фотографији као сведоку историјских збивања. Најстарије фотографије које чува врањски Архив, у оквиру Збирке фотографија, датирају из 19. века, а настале су годину дана након ослобођења Врања од Османског царства.⁵ Те фотографске снимке урадио је Главни ђенералштаб српске војске 1879. године и у виду албума под називом „Фотографски снимци из околине Лесковца и Врање“ поклонио књазу српском Милану Обреновићу IV. Захваљујући Главном ђенералштабу настали су први фотографски снимци о изгледу ове вароши: Марково кале (средњовековно утврђење изнад града), Саборна црква Свете Тројице, Сулејман-бегов сарај, који је одмах након ослобођења постао војна, а затим и цивилна болница, Бели мост са Крстатом џамијом, као и друге фотографије о изгледу Врања и околине.

Фотографије настале у првој половини 20. века углавном сведоче о изгледу

³ *Архивски преглед бр. 1-2*, Београд, 1971.

⁴ Добривоје Јовановић (Себеврање код Врања, 1925 – Врање, 2006), био је учесник НОБ-а и носилац Партизанске споменице 1941. Прикупљао је архивску грађу о НОП врањског краја. Прикупљену архивску грађу предала је као поклон Архиву у Врању 2007. године његова ћерка Душанка Дробњак, на основу које је формирана Збирка докумената Добривоја Јовановића.

⁵ Врање је ослобођено од Османског царства 19. по старом, односно 31. јануара по новом календару 1878. године.

града, објеката и улица, али веома мало је фотографски забележених догађаја из овог периода. И поред тога, у овој збирци налазе се фотографије занимљиве садржине о збивањима у овом граду.

Амбијент у Врању уочи посете њихових величанстава краља Александра и краљице Драге Обреновић који су посетили ову варош 1902. године⁶ забележен је на фотографији на којој се виде свечани славолук и грађани који са нестрпљењем очекују долазак краљевског брачног пара.

Из периода Првог светског рата постоји фотографија снимљена 1915. године на којој краљ Петар I Карађорђевић полази на пут за одступање преко Албаније.⁷

Занимљиво сведочанство о хуманости српских војника, који деле хлеб деци у ослобођеном Битољу, забележено је оком фотографа у јесен 1916. године.

Годину дана након ослобођења Врања у Првом светском рату, 4. октобра 1919. године, у центру града, испред зграде Начелства округа врањског, одржана је прослава поводом овог датума.

Фотографија о посети краља Александра Карађорђевића и краљице Марије овим крајевима настала је 1924. године, приликом освећења Спомен-костурнице у Сурдулици, која је подигнута као симбол страдања цивилног становништва током Првог светског рата.

Догађаји из свакодневног живота за време верских празника привукли су пажњу фотографа, тако да су између два светска рата настали снимци који носе називе „Ношење бадњака“ и „Врбица“.

Гимназија „Бора Станковић“ у Врању заузима посебно место у образовању младих. Отворена је 1881, а зграда у којој се и данас налази саграђена је 1933. године. Темељи зграде освећени су на Видовдан, 28. јуна 1931. године, о чему постоји фотографски снимак.

О дану ослобођења Врања у Другом светском рату, које је било под управом бугарске окупационе власти, постоји неколико фото-

⁶ Краљ Александар Обреновић (1876-1903), краљ Србије (1889-1903).

⁷ Краљ Петар I Карађорђевић (1844-1921), краљ Србије (1903-1918), краљ Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1921).

графија, од којих се истичу оне о уласку партизана у ослобођени град 7. септембра 1944. године. На једној од њих је колона партизана са заставом, а на другој командант 22. дивизије Живојин Николић Брка (у средини).⁸

Осим наведених фотографија у овом раду презентоване су и оне које су настале у другој половини 20. века и представљају драгоцене историјске изворе које визуелним садржајем допуњују историјске чињенице о догађајима и обogaђују њихов доживљај. У питању су фотографије које се налазе у албумима под редним бројевима 7., 8., 9. и 10.

Албуми под редним бројевима 7. и 8. садрже 71 фотографију о посети председника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије Јосипа Броза Тита и његове супруге Јованке Броз Врању.⁹ Поред фотографија садрже и пратеће текстове који употпуњују слику о овом догађају. Тито је Врање посетио 20. октобра 1968. године. Захваљујући фотографском материјалу могуће је реконструисати комплетан ток боравка председника државе у овом граду. Од његовог доласка „плавим возом“ на железничкој станици, преко посете Памучном комбинату Врање, до сусрета са званичницима локалне власти и свечане вечере која је приређена у част доласка Тита и његове супруге Јованке Броз.

За грађане Врања 20. октобар 1968. године постао је тада историјски датум. Поподне и увече тог дана они су били домаћини најуваженијем госту, председнику државе.

Председник Тито са супругом Јованком и сарадницима стигао је у Врање „плавим возом“ тачно у 16 часова и 30 минута. Око 4000 окупљених грађана испред железничке станице бурно су поздравили долазак председника државе уз скандирање „Тито – Партија!“. Са председником су допутовали и његови сарадници: председник Савезне скупштине Милентије Поповић, секретар Извршног комитета ЦК СКЈ Мијалко Тодоровић, председник ЦК СКС Петар Стамболић, члан Савета федерације Јован Веселинов, потпредседник Савезног извршног већа Руди Колак, генерални секретар председника Републике Владимир Поповић, председник Извршног већа Србије Ђурица Јојкић, државни секретар за народну одбрану генерал-пуковник Никола Љубичић и председник Републичке конференције ССРНС Драги Стаменковић.¹⁰

Председника Тита и Јованку Броз на перону железничке станице дочекао је речима добродошлице Драгољуб Митић, секретар Општинског комитета Савеза ко-

⁸ Историјски архив „31. јануар“ Врање (ИАВр), Збирка докумената Добривоја Јовановића. Живојин Николић Брка (1911-1990), учесник НОБ-а, командант 22. дивизије. У послератном периоду стекао је чин генерал-мајора.

⁹ Јосип Броз Тито (1892-1980), врховни командант Народноослободилачке војске Југославије за време Другог светског рата, председник председништва Савеза комуниста Југославије, председник Владе у периоду од 1943. до 1953. и председник државе од 1953. до 1980. године. Скупштина СФРЈ је 16. маја 1974. године изабрала Тита за доживотног председника. Међународну улогу и славу стекао је као један од оснивача Покрета несврстаних. Јованка Броз (1924-2013), супруга Јосипа Броза Тита од 1952. године. Учесник је НОБ-а и имала је чин потпуковника.

¹⁰ ИАВр, АД „Слободна реч“, лист *Слободна реч*, бр. 772, 23. октобар 1968.

муниста у Врању. Делегацију града Врања за дочек председника Тита поред Драгољуба Митића чинили су председник Општинске конференције ССРН Зоран Станковић, посланик Републичког већа Стојадин Стошић, пуковник ЈНА Милан Вукадиновић, председница Конференције за друштвену активност жена Зорица Цветковић, председник Општинског већа Димитрије Арсић, првоборци Јордан Петковић и Споменка Милосављевић, председник Општинског комитета Савеза омладине Стојан Михајловић и други.¹¹

Са перона железничке станице аутомобил са ознакама председника државе, као и остали чланови делегације, кренуо је према центру града. Путем њиховог кретања Врањанци су дочекивали колону возила, срдечно поздрављајући Тита и његове сараднике, посипајући улице цвећем, машући транспарентима и заставицама. У центру града, на тргу испред Поште, председника је дочекало око 25.000 грађана Врања, Бујановца, Прешева, Трговишта, Босилеграда, Владичиног Хана и Сурдулице, а у првим редовима су били најмлађи, пионири и извиђачи.¹²

На тргу је Тита дочекао председник Скупштине општине Врање Светислав Стојковић, као и остали чланови делегације за дочек: посланик Савезног већа Душан Девеџић Жика, председник Општинског синдикалног већа Никола Спасић, потпредседник Општинске конференције ССРН Драган Стевановић, председник Већа радних заједница Добри Пешић, председник Општинског одбора СУБНОР-а Драгомир Јовановић и потпуковник ЈНА Миодраг Ивановић.¹³ Том приликом председник Тито се обратио грађанима Врања следећим речима: „Другарице и другови! Дозволите ми да се захвалим у име свих нас који смо дошли у вашу средину на овом величанственом и срдачном дочеку кога сте ви нама овде приредили. Ми смо дошли у вашу средину да видимо резултате ваших стваралач-

¹¹ Исто, лист *Слободна реч*, бр. 772, 23. октобар 1968.

¹² Исто

¹³ Исто

ких напора.¹⁴ Након дочека и говора у центру града, Тито је у Дому ЈНА разговарао са представницима локалне власти Врања и суседних општина.¹⁵

Око 18 часова и 45 минута са сарадницима је стигао у Памучни комбинат Врање, где су га дочекали директор Бранко Голубовић и представници колектива. Одмах по доласку у Памучни комбинат, Тито и Јованка Броз са члановима делегације кренули су у обилазак овог индустријског објекта који је у то време представљао успешно привредно предузеће. Обилазећи поједина одељења и погоне, Тито се често заустављао и интересовао за детаље производних операција, технолошке процесе, производне резултате овог колектива и разговарао са радницима о чему сведочи неколико фотографија. У холу управне зграде Памучног комбината Тито је са сарадницима разгледао изложбу производа овог предузећа која је била употпуњена производима осталих привредних организација локалне индустрије: Фабрике ципела „Коштана“, Трикотаже и Фабрике дувана.

У част председника државе и његове супруге, као и осталих чланова делегације, у овом колективу је приређена свечена вечера и том приликом Тито је одржао здравицу. Током вечере у њихову част фолклорни ансамбл „Севдах“ извео је богат културно-уметнички програм састављен од песама и игара врањског краја. У листу „Слободна реч“ забележено је да је вечера протекла у срданом расположењу, уз музичку пратњу оркестра Бакије Бакића и вокалних солиста у извођењу врањских песама.¹⁶ У име града Врања, председник Скупштине општине Светислав Стојковић предао је Титу Плакету почасног грађанина и дуборез са врањским мотивима. На крају свечане вечере председник Тито се на молбу домаћина фотографисао са борцима НОР-а из овог краја. Након тога је са члановима делегације, око 21 час и 30 минута, напустио Памучни комбинат Врање, чиме је завршена његова званична посета.

Архив у Врању чува 34 фотографије у албуму под бројем 9., које сведоче о Десетом конгресу Савеза комуниста Југославије одржаном од 27. до 30. маја 1974. године у хали „Пионир“ у Београду. Осим фотографија, овај албум садржи и пратеће текстове о току рада конгреса. Текстови дају информације о атмосфери која је владала на конгресу, о томе да су делегати радили у пет комисија и да је свака од њих имала излагаче који су поднели своје реферате. Уводна излагања поднели су Киро Глигоров (Комисија за развој социјалистичких

самоуправних друштвено-економских односа и проблеме друштвеног и економског развоја), Јуре Билић (Комисија за политички систем, међунационалне и међуре-публичке односе), Стеван Дороњски и Грујо Новаковић (Комисија за развој, идејно-политичко, организационо и акционо оспособљавање СК и статутарна питања),

¹⁴ Исто

¹⁵ Исто

¹⁶ Исто

Будислав Шошкић (Комисија за питања образовања и васпитања, науке и културе) и Добривоје Видић (Комисија за међународне односе и спољну политику Југославије). У отвореној расправи учествовало је око 350, а писмену дискусију приложило је 120 делегата. На конгресу је присуствовало 1666 делегата од којих је 750 било млађе од 45 година. Осим делегираних представника, присуствовало је и 350 гостију. На скупу су учествовали представници 95 комунистичких и социјалистичких партија, покрета отпора и народноослободилачких покрета. Догађај је пратило око 450 извештача листова, радио и телевизијских станица и око 240 специјалних извештача из светских листова и агенција. Најсвечанији тренутак на десетом конгресу СКЈ био је гласање за председника ове организације, када је изабран Тито. Није примењена статутарна одлука о тајном гласању, него су сви делегати били сагласни да гласање буде јавно – „сви у дворани „Пионир“ подигли су са одушевљењем руке“.¹⁷

Прегледајући фотографије овог албума могу се видети атмосфера са овог догађаја и ток рада конгреса. На фотографијама су приказани учесници-делегати на конгресу, председник Јосип Броз Тито са сарадницима, као и представници иностраних земаља. Ту су и фотографије о излагању реферата самог Тита, оне на којима се види аплауз подршке, као и потписивање председника у партијским књижицама младих комуниста. Албум садржи и фотографије на којима се виде гласање делегата за избор председника СКЈ Јосипа Броза Тита, говор председавајућег Владимира Бакарића поводом избора Тита за председника СКЈ, честитке упућене председнику за избор, коктел који је приређен након завршеног конгреса и одлазак делегата са конгреса испред хале „Пионир“. Ове 34 фотографије представљају сведочанство о јубиларном Десетом конгресу СКЈ као највећем скупу у то време.

Омладинске радне акције у послератном периоду обележиле су епоху изградње социјалистичког друштва и представљају једну од тековина социјалистичке Југославије. Омладинска радна акција која је одржана на Пештеру 1983. године једна је од многих које су оличење добровољног рада акцијаша у изградњи државе. На њој је учествовала и Омладинска радна бригада „Сима Погачаревић“ из Врања. Албум под бројем 10. садржи деветнаест фотографија које су овековечиле Омладинску радну акцију „Пештер 83“.

Од фотографија насталих на овој радној акцији посебна је она која садржи симболе саме акције и одсликава дух времена с почетка 80-их година прошлог века. У питању је објекат на

¹⁷ ИАВр, Збирка фотографија, Албум бр. 9, Десети конгрес Савеза комуниста Југославије

коме је урађен цртеж Јосипа Броза Тита, исписан слоган „И после Тита – Тито“ и насликани југословенска застава и амблем радне акције. Осим тога, албум садржи и фотографије на којима се виде разне активности акцијаша: подизање застава, поштовање акцијаша, културно-уметнички програм, детаљ са неког предавања, коло око логорске ватре и рад на пошумљавању голети на Пештеру.

Поред ове две збирке, фотографије чине саставни део фондова Скупштине општине Трговиште, Акционарског друштва „Слободна реч“ у Врању, Подружнице Удружења носилаца албанске споменице 1915-1916. у Врању и Сурдуличког културног центра у Сурдулици.

Скупштина општине Трговиште располаже архивском грађом за период од 1944. до 2004. године, а у оквиру које се налазе три албума фотографија. Идентификација фотографија није извршена, док је процес архивистичког сређивања докумената у току. Два албума су из 1974. године са 47 фотографија које сведоче о обележавању тридесет година од формирања Осме српске ударне бригаде¹⁸, док трећи албум из 1984. године садржи 70 фотографија о обележавању четрдесетогодишњице овог датума.

Фонд Акционарско друштво „Слободна реч“¹⁹ садржи архивску грађу за период од 1955. до 2009. године у оквиру које се налази обиље фотографског материјала насталог током рада ове регистратуре. Фотографије штампаног медија *Слободна реч* које су сачуване и предате Историјском архиву у Врању обухватају период од 70-их година 20. века до 2004. године и представљају драгоцен историјски извор за сва политичка, привредна, културна, спортска и друга дешавања у Врању и околним местима. Архивска грађа, као ни фотографски материјал овог фонда, није архивистички сређена. Приликом преузимања фонда урађен је попис

¹⁸ Миодраг Митровић, *Борбена историја VI јужноморавске (VIII српске бригаде)*, Врањски гласник, књ. 2, Врање, 1966; Петар Дамјанов, *Осма српска бригада*, Београд, 1995. Осма српска ударна бригада формирана је 8. марта 1944. године у Трговишту од бораца са подручја југа Србије и то као Шеста јужноморавска бригада, која је 7. маја те године променила назив у Осму српску бригаду. Бригада је била у саставу 22. дивизије НОВЈ. Учествовала је у ослобођењу јужних крајева Србије и прешла борбени пут преко Косова и Метохије, западне Србије до завршних операција за ослобођење земље на Сремском фронту.

¹⁹ АД „Слободна реч“ је лист који је са прекидима излазио у Врању једном недељно у периоду од 1944. до 2012. године. Прекид у раду имао је од 1949. до 1955, када је поново почео да излази све до 2008. године. Од краја 1969. до 2. јула 1990. излазио је под називом „Врањске новине“, када поново добија назив „Слободна реч“. Због лоше финансијске ситуације престаје са радом 2008. године. Као „Нова слободна реч“ овај штампани медиј је излазио од 24. септембра 2010. до 13. јула 2012, када је изашао последњи број. Из финансијских разлога недељник је званично угашен 1. децембра 2012. године. Фонд, осим архивских докумената и фотографија, садржи све бројеве истоименог листа за период од 1955. до 2006. године.

архивске грађе, док је део фотографија груписан по бројевима овог недељника, а оне које нису имале ознаку броја недељника груписане су хронолошки по деценијама. Смештене су у 24 архивске кутије.

Од фотографија које припадају овом фонду представљена је она која дочарава културну манифестацију „Борина недеља“ и сведочи о учесницима и добитницима награде. Врање је препознатљиво по књижевнику Борисаву Станковићу,²⁰ а у част овог великог књижевника од 1967. године одржава се ова манифестација која окупља познате и признате прозне писце. Свечано отварање увек почиње испред споменика Борисаву Станковићу у градском парку у Врању. Од 1992. године уведена је награда за најбоље прозно дело објављено на српском језику у протеклој календарској години која носи назив „Борисав Станковић“.

Књижевница Светлана Велмар Јанковић је за збирку новела „Врачар“ добила ову награду 1995, а наредне године је говорила на свечаном отварању ове манифестације испред споменика Боре Станковића.²¹

Захваљујући новинарској екипи листа *Слободна реч*, овај фонд садржи фотографије настале током НАТО агресије на нашу земљу од 24. марта до 10. јуна 1999. године. Сачуване фотографије сведоче о стравичним призорима и последицама НАТО агресије на подручју Пчињског округа.

Фотографија - Порушена Специјална болница за плућне болести и туберкулозу и Дом за смештај старих лица у Сурдулици након дејстава НАТО авијације када је погинуло 20 лица, 31. мај 1999.

Подружница Удружења носилаца албанске споменице 1915-1916. садржи две књиге и пет кутија списа за период од 1967. до 1978. године. Фонд је архивистички сређен и урађен је сумарни инвентар. У оквиру списа налазе се 143 фотографије које сведоче о обележавању педесет година од пробоја Солунског фронта, 15. септембра 1968, као и о обележавању овог датума 1971. и 1973. године од стране учесника Првог светског рата из Врања и околине. Саставни

²⁰ Борисав Станковић (Врање, 31. март 1876 – Београд, 22. октобар 1927), један је од најзначајнијих писаца српског реализма. Завршио је Правни факултет у Београду. Најпознатија његова књижевна дела су романи „Нечиста крв“ и „Газда Младен“, као и драме „Коштана“, „Ташана“ и „Јовча“. Од приповедака посебно место заузима „Увела ружа“.

²¹ ИАВр, АД „Слободна реч“, лист *Слободна реч*, бр. 2050, 29. март 1996.

198

део овог фонда чине и фотографије о посети чланова удружења Српском војничком гробљу на Зејтинлику у Солуну 1971. године.

Фонд Сурдулички културни центар садржи документа од 1964. до 1984. године у количини од 2,42 метра. Поред документа, у њему се налазе фотографије које су настале на територији општине Сурдулица у периоду од 90-их година 20. века до 2003. године у количини од 0,20 метара. Архивска грађа, као ни фотографије овог фонда, није сређена. Највећи део фотографија односи се

на манифестацију „Власинско културно лето“, која представља предтакмичење и квалификације трубачких оркестара јужне и југоисточне Србије за сабор у Гучи. Поред учешћа трубачких оркестара, ову манифестацију чине књижевне вечери, наступи фолклорних ансамбала, рок и фолк музика, као и друга културна дешавања. Манифестација се истовремено дешава у граду и на Власини. Осим ових фотографија, фонд садржи и оне које сведоче о представама аматерског позоришта у Сурдулици и другим дешавањима у граду.

Фотографије, самостално или уз помоћ архивских документа, потврђују, реконструишу, дочаравају и употпуњују слику о историјским збивањима. Захваљујући фотографијама из збирки и фондова Историјског архива у Врању могуће је сликовито представити поједине догађаје који су обележили прошлост Врања и околине, али и шире, као што је одржавање Десетог конгреса СКЈ у Београду и Омладинска радна акција „Пештер 83“.

РЕЗИМЕ

Фотографија као архивски документ пружа драгоцене податке о људима, местима, објектима и догађајима. У расветљавању неког догађаја она може бити помоћни историјски извор, а понекад основни и главни извор података. У појединим случајевима, сагледавајући фотографске снимке и уз помоћ документа, може се реконструисати ток комплетног историјског догађаја.

У овом раду презентоване су оне фотографије које сведоче о историјским збивањима, а које се налазе у збиркама и фондовима Историјског архива „31. јануар“ у Врању, настале у периоду од 1879. до првих година 21. века.

Поред представљених појединачних фотографија које датирају из прве половине 20. века, у раду су представљени албуми фотографија на основу којих се могу сагледати значајни историјски догађаји. У питању су два албума са 71 фотографијом о посети председника СФРЈ Јосипа Броза Тита Врању 20. октобра 1968. године. Захваљујући овим фотографијама могуће је испратити комплетан ток његовог боравка, од доласка „плавим возом“ на железничкој станици, преко посете Памучном комбинату Врање, па до сусрета са званичницима локалне власти.

Осим тога, у збирци се налазе и фотографије које представљају сведочанство о јубиларном Десетом конгресу СКЈ, као највећем скупу у то време, који је одржан од 27. до 30 маја 1974. године у хали „Пионир“ у Београду и оне које су овековечиле Омладинску радну акцију „Пештер 83“.

Из Збирке докумената Добривоја Јовановића представљена је фотографија о уласку партизана 7. септембра 1944. године у ослобођено Врање.

Поред ове две збирке, фотографски материјал се налази и у фондовима Скупштина општине Трговиште, Акционарско друштво „Слободна реч“, Подружница Удружења носилаца албанске споменице 1915-1916. и Сурдулички културни центар.

Скупштина општине Трговиште поседује три албума о обележавању тридесет и четрдесет година од формирања Осме српске ударне бригаде.

Из фонда Акционарског друштва „Слободна реч“, чија је архивска грађа настала радом истоименог штампаног медија, представљена је фотографија о одржавању културне манифестације под називом „Борина недеља“, као и фотографија из 1999. године која сведочи о последицама и стравичним призорима НАТО агресије на подручју Пчињског округа.

Фонд Подружница Удружења носилаца албанске споменице 1915-1916. садржи фотографије о обележавању годишњица пробоја Солунског фронта, као и о посети припадника овог удружења Српском војничком гробљу на Зејтинлику у Солуну.

У оквиру архивске грађе фонда Сурдуличког културног центра налазе се фотографије које сведоче о културним дешавањима у овом граду, између осталог и оне које су настале током одржавања манифестације „Власинско културно лето“.

Захваљујући фотографијама из збирки и фондова врањског Архива могуће је сликовито дочарати прошлост и реконструисати поједине историјске догађаје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Историјски архив „31. јануар“ у Врању

- Акционарско друштво „Слободна реч“, лист *Слободна реч*
- Збирка докумената Добривоја Јовановића
- Збирка фотографија

Литература

- Архивски преглед бр. 1-2, Београд. 1971.
- Дамјанов, Петар. *Осма српска бригада*, Београд, 1995.
- Митровић, Миодраг. *Борбена историја VI јужноморавске (VIII српске бригаде)*, Врањски гласник, књ. 2, Врање, 1966.

Dragana STANISAVLJEVIĆ
Branka JANAČKOVIĆ

PHOTOGRAPHS OF THE HISTORICAL ARCHIVES IN VRANJE AS WITNESSES OF THE HISTORICAL EVENTS

Summary

The photograph as an archival document gives away valuable information about people, places, objects, and events. In shading light on some event it can be auxiliary historical source, and sometimes the primary source. In certain cases, by looking at the photographic records and by using document, the whole course of the historical event can be reconstructed.

This work presents those photographs that witnessed historical events and which are part of the collections and fonds of the Historical Archives "January 31st" in Vranje that originated during the period from 1879 to the first years of the 21st century.

Besides presented photographs from the first half of the 20th century, the albums of photographs are also presented in this work based on which the important historical events can be viewed. These albums include two albums with 71 photographs regarding the visit of the president of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia Josip Broz Tito to Vranje in October 20 in 1968. Owing to these photographs it is possible to follow complete course of his visit, from his arrival by the "blue train" at the train station in Vranje, and the meeting with local officials, until his visit to the Cotton factory Vranje. In addition, the collection contains photographs that are testimonials about the jubilee – the Tenth convention of the Socialist Party of Yugoslavia, the largest gathering of that time that was held from May 27 to 30 in 1974 at the Pionir Hall in Belgrade, so as the ones that immortalized youth labor action „Pešter 83“.

From Dobrivoje Jovanović's collection of documents two photographs about partisans entering liberated Vranje on September 7 in 1944 are presented.

In addition to these two collections, the photographic material can be found in the following fonds: the Municipal Assembly Trgovište, the Stock Company "Slobodna reč", Branch of the Association of the Bearers of the Albania Medal 1915-1916, and the Surdulica Cultural Center.

The fond of Municipal Assembly Trgovište contains three albums about commemorating thirty and forty years since formation of the Eight Serbian Strike Brigade.

From the Stock Company "Slobodna reč" fond which archival material was created by the print media of the same name during the course of its work, the photograph about the cultural festival "Bora's Week", and the photograph from 1999 that testifies about the consequences and horrible scenes of NATO aggression at the area of Pčinjski County, are presented.

Fond the Branch of the Association of the Bearers of the Albania Medal 1915-1916 contains photographs about commemoration of the anniversary of the breakthrough of the Salonika front, so as the visit of the Association's members to the Serbian Military Cemetery at Zeitenlik in Thessaloniki.

The archival materials of the Surdulica Cultural Center fond contains photographs that witness cultural events in this town, among others those that originated during festival "Vlasina Cultural Summer."

Owing to photographs from the collections and fonds of the Historical Archives in Vranje it is possible to pictorially convey the past and to reconstruct certain historical events.

OSTAVINSKI I NOTARSKI SPIŠI - PRVORAZREDAN ARHIVSKI IZVOR ZA ISTRAŽIVANJE POVIJESTI KONAVALA U VRIJEME AUSTRIJSKE UPRAVE I KRALJEVINE (SHS) JUGOSLAVIJE

Apstrakt: Ostavinski spisi čine jednu seriju spisa arhivskoga fonda Kotarskoga suda u Cavtatu. Ključni spis svake ostavine je smrtnica koja nam daje podatke o pokojnikovu zanimanju, godinama starosti, vjerskoj pripadnosti, bračnom stanju, mjestu prebivališta, danu i mjestu smrti. Najzanimljiviji su dijelovi ostavine zapisnici s ostavinskih rasprava i prilozi. Priloge u pravilu čine oporučna izjava umrloga, najčešće kao usmeni izraz posljednje volje uz nazočnost svjedoka, popisi nepokretne i pokretne imovine umrloga, različiti bankovni računi i troškovnici, izjave o dugovanjima ili zadužnice, potvrde o isplaćenim kamatama i glavicama, prijepisi javnobilježničkih ugovora o zajmovima i hipotekama itd. Kod velikog broja ostavinskih spisa imamo slučaj da nas upućuju na određene notarske ili javnobilježničke spise kojima je reguliran određen pravni odnos između članova obitelji ili njih i trećih lica i to prije svega Luka Kalačića i Gaša Dalleorea u Cavtatu. Nakon klasične metode obrade svih ostavina, metodom uzorka, na temelju odabranih primjera ukazati ćemo na značaj ostavinskih i notarskih spisa kao prvorazrednog izvora za istraživanje povijesti jednoga kraja, u našem slučaju Konavala, iz kojih možemo iščitati splet gospodarskih, društvenih i socioloških prilika i prije svega odnosa unutar obitelji.

Ključne riječi: *Kotarski sud u Cavtatu, ostavinski spisi, smrtnica, povijest svakodnevice, odnosi unutar obitelji, iseljenici*

Arhivski fond Kotarski sud u Cavtatu vodi se u Pregledu arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske pod signaturom HR-DADU 158, a čuva se u Državnom arhivu u Dubrovniku u palači Sponza. Fond sadrži više serija spisa koje su nastale djelovanjem suda s obzirom na vrstu poslova iz njegove nadležnosti. Tako imamo seriju kaznenih spisa, građanskih parnica, štitništva, skrbništva ili starateljstva, izvršnih ili ovršnih spisa, građanskih parnica tzv. bagatelnih predmeta, prekršajnih spisa, pomirbenih predmeta, ovjeravanja potpisa, presidijalnih, agrarnih, ostavinskih spisa itd. S obzirom na to da je predmet moga znanstvenog interesa bilo iseljavanje iz Konavala od druge polovice 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata, a došavši do zaključka da su upravo ostavinski spisi izuzetno vreo za tu temu povijesnog i demografskog istraživanja, odlučio sam pristupiti arhivističkoj obradi i sređivanju serije ostavinskih spisa. Taj arhivistički i istraživački rad temeljio se prvenstveno na klasičnoj metodi proučavanja dokumenata, prvotno njihovog evidentiranja kao potencijalnog izvora pregledom registara i sumarnih inventara

¹ viši arhivist u Arhivskom sabirnom centru Metković-Opuzen-Ploče, ivooreskovic.dad@gmail.com

arhivskoga gradiva, zatim njihovim prikupljanjem, razvrstavanjem i sistematiziranjem. Nakon toga izvršio sam raščlanjivanje njihova sadržaja i podataka. Stoga je ova prva faza rada bila najdugotrajnija i najzahtjevnija. Ona je prije svega podrazumijevala obradu svih ostavinskih spisa Kotarskoga suda u Cavtatu na način da se evidentiraju sve ostavine koje donose podatke prije svega o iseljenim članovima obitelji. Ukazati ćemo na značaj ostavinskih spisa kao prvorazrednog izvora za istraživanje povijesti svakodnevice jednoga kraja, u našem slučaju Konavala, iz kojih možemo iščitati splet gospodarskih, društvenih i socioloških odnosa, odnosa unutar obitelji i obitelji prema van, počevši od zajednice u kojoj živi, najbližega rodbinskog ili seoskog okruženja, pa šire, sve do onog iseljenog člana.

Ostavinski spisi čine jednu seriju spisa. Ovu cjelinu arhivskoga gradiva čine spisi i arhivske knjige – protokoli ostavinskih rasprava oznake A (za vremenski raspon od 1898. do 1933. godine) i protokoli ostavinskih rasprava oznake O (za vremenski raspon od 1933. do 1947. godine). Za ranije razdoblje protokoli nisu sačuvani. Serija ostavinskih spisa Kotarskog suda Cavtat od 1898. do 1947. sređena je u ukupno 147 arhivskih kutija, gdje su oni složeni po svojem tekućem broju i to iz vremena austrijske uprave od 1898. do 1918. godine u 77 arhivskih kutija (3323 ostavinska spisa), a iz razdoblja Kraljevine SHS, tj. Jugoslavije i ratnog i poratnog razdoblja od 1919. do 1947. u 70 arhivskih kutija (2688 ostavinskih spisa), što ukupno čini 6011 ostavinskih spisa. Ključni dokument svake ostavine je smrtovnica, koja nam daje podatke o pokojnikovu zanimanju, godinama starosti, vjerskoj pripadnosti, bračnom stanju, mjestu prebivališta, danu i mjestu smrti. Nakon toga slijede podaci o zakonitim nasljednicima: ženidbenom drugu, punoljetnoj djeci i punoljetnim potomcima umrle djece (ime, prezime, stalež, dob i boravište), te maloljetnoj djeci i maloljetnim potomcima pokojne djece (ime, prezime, dob, zanimanje i boravište). Ujedno se daje informacija o zakonitim zastupnicima maloljetne djece ako ih već imaju, i to preuzima li skrbništvo majka ili je predložen drugi skrbnik, te je li u vrijeme smrti udovica noseća. Zatim slijede podaci o najbližoj rodbini i oporučnim nasljednicima, te podatak o tome postoji li oporuka u pisanom obliku. Ukoliko postoji usmeno očitovanje posljednje volje, navode se imena i prezimena i prebivalište svjedoka. Nakon toga daju se odgovori na pitanja o imovinskom stanju pokojnika: Je li pokojnik bio imenovan komu štitnikom ili skrbnikom, a ako jest, komu, od kojeg suda i gdje se nalazi odluka o imenovanju? Je li pokojnik vodio račune o uredovnim novcima ili štogod primao iz koje javne blagajnice ili iz kojeg fonda predložena javnom nadzoru? Ima li u ostavštini predmeta koji se moraju posebno prijaviti te što se u tom pogledu odredilo? Ima li što imetka i u čemu se on sastoji? U čijim je rukama? Je li se što odredilo da ga se osigura? Je li pokojnik bio osiguran za slučaj smrti, a ako jest, kod kojeg zavoda i na čiju korist? Zatim se daju podaci o približnoj vrijednosti nekretnina, pokretnina, vjeresija, papira od vrijednosti i knjiga uložnica, te o tome je li pokojnik ostavio kakvih dugova. U dijelu smrtovnice koji se odnosi na imovinsko stanje, ako se radi o pokojniku koji je imao imetak, u zadanim rubrikama daju se kratke informacije i u pravilu upućuje na priloge koji su sastavni dijelovi ostavine. U tom slučaju pokreće se postupak ostavinske rasprave, a ukoliko nema ostavštine, iza umrloga se ostavinska rasprava, odnosno postupak, ne pokreće. Ove odluke završni su dio smrtovnice. Smrtovnicu na kraju potpisuju stranke, odnosno zakoniti nasljednici, sudski odaslanik i svjedok. U većini slučajeva ostavinska je rasprava pokrenuta. Najzanimljiviji su dijelovi ostavine zapisnici s ostavinskih rasprava i prilozi.

Priloge u pravilu čini oporučna izjava umrloga, najčešće kao usmeni izraz posljednje volje uz nazočnost svjedoka, popisi nepokretne i pokretne imovine umrloga, različiti bankovni računi i troškovnici, izjave o dugovanjima ili zadužnice, potvrde o isplaćenim kamatama i glavnica, prijepisi javnobilježničkih ugovora o zajmovima i hipotekama itd. U nekim ostavinama u smrtovnici iseljeni članovi obitelji se navode samo imenom, donosi se datum njihova rođenja, eventualno kratka zabilješka kamo su iselili (česta je formulacija „negdje u svijetu“). Ovakvih je ostavina najveći broj. Drugu skupinu čine one smrtovnice koje daju detaljnije podatke o iseljenim članovima obitelji. U pravilu je riječ o slučajevima kada ostavinska rasprava iz raznih razloga traje duži niz godina, gdje sud od stranaka u postupku traži informacije o iseljenim članovima kao zakonitim nasljednicima. Među ovim ostavinama najzanimljivije i najbogatije informacijama o imovinskim prilikama obitelji i o iseljenim članovima svakako su rasprave nakon smrti hranitelja obitelji, oca ili domaćina kuće, kad ostaje samohrana majka s maloljetnom i punoljetnom djecom. Takve su obitelji najčešće već bile opterećene dugovima. Njihova godišnja izvješća odnose se na ukupno financijsko i gospodarsko stanje obitelji: stanje zaduženosti kod lihvara (ukupan aktualni dug, visina neisplaćene glavnice, visina kamata), mogućnost povrata duga, stanje nekretnina u vlasništvu (i to prvenstveno obradive zemlje), popis radno sposobnih članova obitelji, gdje se zasebno navode iseljeni članovi u koje se polaže najveća nada za povrat duga itd. Nalazimo ih u zapisnicima s ostavinskih rasprava ili u godišnjim izvješćima nositelja gospodarstva sudu o stanju i prilikama na obiteljskom gospodarstvu. To je stoga što su samohrane majke, kao i imenovani štitnici maloljetne djece, imali zakonom propisane obaveze podnošenja izvješća sudskoj vlasti. Takve ostavinske rasprave nerijetko traju duži niz godina zbog sukoba unutar obitelji oko podjele imovine umrloga, prava plodouživanja, podjele dužničkih obaveza, prihoda s dijela zemlje koja je pripala djeci a koju obrađuju članovi obitelji s kojima žive u zajednici itd. Ukoliko je kod takvih obitelji već bilo iseljenih članova, punoljetne djece umrloga ili njegove braće, rođaka i sl., takve ostavine u pravilu pružaju najveći broj podataka o njima: njihove adrese stanovanja, podatke o uvjetima života, poslovima kojima se bave, njihovu odnosu prema kući i obitelji itd. Tako danas imamo paradoksalnu situaciju da su nam najbolji izvor za proučavanje ostavinski spisi onih obitelji koje su doživjele najtragičnije sudbine. Izuzetno su vrijedne ostavine tzv. „velikih kuća“. U slučajevima takvih imućnih obitelji nalazimo i njihove cjelovite godišnje račune prihoda i rashoda. Jednom godišnje domaćin je bio obavezan detaljno podnijeti račune rukovođenja svima na skupu ili odabranim starijim članovima roda koji su u slučaju nemarnog rukovođenja imovinom ili u slučaju da je rashod puno veći od prihoda, ovisno o godini, mogli izabrati drugog domaćina koji će povratiti kućno blagostanje. Razlog ovakvih postupaka leži u konstataciji da je domaćin taj koji je odgovoran ako kuća počne ekonomski propadati ili ako je u takvo stanje dovedu pojedini članovi kuće zbog neposluha ili nereda, a on ne zna ili nema dovoljno autoriteta da njome ovlada. Takvi računi donose i zbirni podatak o novčanim iznosima koji su dani na posudbu. Ponekad se kao prilog pojavljuju i popisi dužnika i njihovih obaveza za povrat glavnice i kamata zaključno sa stanjem na kraju tekuće godine. Ukoliko postoje obaveze kmetova i dužnika davanja u robu (najčešće je riječ o grožđu i maslinovom ulju) i one su precizno iskazane. Ove su nam ostavine iznimno korisne prije svega zbog mogućnosti usporedbe financijske moći takvih obitelji s većinom siromašnih obitelji na rubu preživljavanja, kao i zbog mogućnosti sagledavanja ukupnih gospodarskih prilika u Konavlima

toga doba. Iscrpane podatke o iseljeniku, dakako, pružaju ostavine umrlih konavoskih iseljenika u stranim zemljama. One najčešće sadrže dopise i izvješća konzularnih predstavništava, svjedodžbe o smrti iseljenika ovjerene kod javnih bilježnika, iskaze svjedoka, drugih Konavljana s kojima je radio ili su ga poznavali, pisma njegovih prijatelja i sl. Ukoliko su imali obitelj u zemlji useljenja tijekom ostavinskoga postupka, u spisima nailazimo na njihova očitovanja o imovini iseljenoga u starom kraju, odricanja, potraživanja, korespondenciju s obitelji u Konavlima itd. Kod notara Luka Kalačića sačuvano je 9545 spisa, što ukupno čini 27 arhivskih kutija notarskih spisa. Luko Kalačić, kao i svi ostali notari, poslovaio je kao zaseban nositelj svoje službe u svojstvu osobe javnoga povjerenja u vremeskom rasponu od 1888. do 1921. godine. Javni bilježnik Gašo Dalleore bio je isprva pomoćnik u javnobilježničkoj kancelariji notara Pugliesija. Prve dvije godine samostalnoga rada nastavio je voditi kancelariju svoga prethodnika Luka Kalačića, dok nije dobio rješenje o samostalnoj službi. Tako su spisi u 1922. godini složeni prema tekućem broju od 9601 do 9827, a u 1923. godini od 9828 do 10028. Od 1924. godine pratimo spise od broja 1 do završno 1931. godine s brojem 1683.

Ovdje ćemo navesti jedan od najreprezentativnijih primjera tzv. nedijeljenih ili „velikih kuća“ u Konavlima. Bila je to kuća Klaić iz sela Popovići koju krajem 19. stoljeća čine otac Ivan Klaić (pok. Vlaha) sa ženom Marijom (rođenom Glavić), zatim njihovi sinovi Mato (nadimak Matija) sa ženom Paulom iz kuće Banac iz Popovića i njihovim kćerima Marijom i Katom, te sinom Ivanom, zatim sin Marko sa ženom Ružom, njihovim sinom Ivanom i kćerima Malvinom, Marijom i Katom, sin Nikola sa ženom Jelenom (rođenom Baule) i njihovim sinom Ivanom, te sin Luka. Ivan Klaić (pok. Vlaha) imao je još djece: u vrijeme njegove smrti 1907. njegov sin Ivan živi u Šibeniku, kći Jele u Dubrovniku, a kći Stane se odselila u Ameriku i udala se za Antuna Klečka. Sinu Matu je umro sin Ivo, Ivanov unuk, 4. rujna 1906. godine. Dakle kuća je potkraj 19. stoljeća imala dvadeset, početkom 20. stoljeća šesnaest, a nakon Ivanove smrti petnaest članova. Iz kuće Klaić održale su se do danas tri inokosne obitelji, potomci Mata, Nika, Luke i njihovih sinova. Obranička dioba „velike kuće“ Klaić zasigurno je jedna od najzanimljivijih. Nakon smrti domaćina kuće Klaić Iva (pok. Vlaha) 7. ožujka 1907. neko vrijeme ulogu domaćina obnašao je najstariji sin Marko. Na sudu 9. kolovoza 1908. složno predlažu da obranici budu Pero Glavić (pok. Nika) iz Poljica i Vlaho Bronzan (pok. Iva) iz Popovića. Čini se da i nije bilo tako lako dogovoriti se o diobi. Dok su obranici obavljali svoj i te kako složen posao, domaćin Marko uredno je sudu podnosio račune. U slučaju obitelji Klaić nije se bilo lako odlučiti čega se prihvatiti. Obranici su razvrstali imovinu u šest jednakih skupina, ali dionici se nisu mogli sporazumno dogovoriti i razdijeliti imovinu. U biti, bilo je to nemoguće. Stoga se, kao što je to očito bilo već utvrđeno pristajanjem na obraničku presudu, pristupilo ždrijebanju. Ročište je zakazano za 9. kolovoz 1909. u sudu gdje je trebao biti obavljen ždrijeb. Nakon toga je na šest komadića papira napisano šest diobenih skupina i pozvani zatim prisutni da po redu izvade po jedan od pomenutih komadića, tako da će svak imati onu skupinu broj koje će biti napisan na dotičnom komadiću papira. Svi spomenuti komadići bili su stavljeni u jednu konavosku kapu, te je svaki od zanimanika izvadio jedan komadić. Interesantno je da je domaćin posljednji izvlačio komadić papira iz kape. Nekretnine su bile zgrade u Konavlima i to škola u Čilipima, crkva, đardini, kuća, butiga, škola u Pridvorju, te kuće u Dubrovniku. Preostali dijelovi ostavštine prvenstveno se odnose na zemlju i to oranice, pašnjake, šumu i vinograde, prava na dugove, kamate ili

interese, otkupe kmetova, razna davanja („sve stime grožđa, ljetnog žita i ulja“) itd. Ako znamo da je glavnina prihoda obitelji Klaić bila od davanja kmetova sa zemlje (grožđa, žita, ulja, ječma), od vraćanja dugova i za otkup, od prodaje vina i rakije, a manji dio od nekretnina, dolazimo do zaključka da je vrijednost zemlje koja je bila „na stimuli“, tj. procjeni ili na najvećoj vrijednosti, bila u to vrijeme veća nego navedenih zgrada i kuća. Otuda i ovakva „pravična podjela“ koja zasigurno u današnjem sustavu vrijednosti nekretnina ne bi baš bila prihvatljiva. Ždrijebanje kao model odlučivanja u situacijama u kojima se članovi obitelji zbog vrijednosti ili složenosti posla o kojem je bila riječ nisu mogli dogovoriti bilo je jedino rješenje.

Odnose unutar konavoskih obitelji možemo promatrati na temelju raznih ugovora između članova koje su sklapali kod notara i to najčešće Luka Kalačića, a kasnije Gaša Dalleorea, u Cavtatu. Originalni ugovori nalaze se u osobnim fondovima notara, a preslike unutar ostavinskih spisa ili nas ostavinski spisi upućuju na iste. To su prije svega pogodbe doživotnog plodouživanja ili dosmrtnoga prihoda, pogodbe odreke, pogodbe dara, uvjetovane oporuke i obranički ugovori. Na temelju njih može se dobiti slika raznih odnosa kao što su odnos udovice i obitelji umrloga supruga, obaveze samohranih majki prema sudbenoj vlasti, obranički ugovori i ždrijeb kao način diobe unutar veleposjedničkih obitelji, odnosi između braće i sestara, odnos iseljenih članova obitelji prema naslijeđenoj imovini u Konavlima itd. Kod mnogih doznajemo za bogate životne priče konavoskih iseljenika prije svega u Sjedinjenim Američkim Državama, ali i za nesretne sudbine brojnih. Ovdje ćemo donijeti nekoliko upečatljivih primjera. Izuzetno zanimljive su pogodbe dosmrtnoga prihoda. Jedna od njih je koju su sklopili Baletin Mato (pok. Iva) i Lučić Vlaho (pok. Nikole) 20. svibnja 1925. kod notara Svilokosa, kojom je Baletin Lučiću ustupio četvrtinu cijeloga svoga imanja za doživotno uzdržavanje njega i njegove žene Nike. Ovdje se radi o ugovoru između punca i zeta. Međutim, nakon što je stari Baletin umro 1928. godine², iz pogodbe sklopljene kod Gaša Dalleorea u Cavtatu 25. srpnja 1928. razvidno je da zet neposredno nakon njegove smrti raskida ugovor jer „ne može radi kućnih razmirica i nesuglasica da žive sa svojom punicom Nikom Baletin i ženom Marijom, te su odlučili da zatraže od suda dogovornu rastavu od stola i postelje“.³ Glumac Jakob (pok. Ilije)⁴ u svojoj 74. godini sklopio je ugovor sa Struić Matom (pok. Mata). Kći Kate je bila udana za Nika Struića (pok. Mata). Živio je u zajednici s obitelji „nedavno preminulog brata Iva“.⁵ Nakon bratove smrti u njihovu kuću doseliti će se Struić Niko (pok. Mata) koji će s njime živjeti i uzdržavati ga temeljem ugovora. Stari Jakob bio je slaba zdravlja i „iznemogle snage i vida uslijed rada u američkim majdanima“.⁶ Može se zaključiti da su pogodbe dosmrtnoga prihoda koje je najčešće sklapao otac domaćin kuće u svoje ime i ime svoje žene s jednim od sinova s kojim je živio bile svojevrsan odgovor na odredbe građanskoga zakona o jednakom pravu naslijeđivanja i imale cilj spriječiti usitnjavanje posjeda i diobe. Kriterij je bio da obiteljska imovina pripada onome koji doprinosi napretku kuće i može jamčiti njezin opstanak prije svega svojim ostankom

² Državni arhiv u Dubrovniku (HR DADU), Kotarski sud u Cavtatu (KSCOs.) (158), 1928.105.48.

³ HR DADU, Javni bilježnik Gašo Dalleore (GD) (115), 1928.7.957.

⁴ HR DADU, KSCOs. (158), 1935.124.27.

⁵ HR DADU, KSCOs. (158), 1929.109.129.

⁶ HR DADU, GD (115), 1929.8.1326.

na domovini. Odnos između oca, sinova i kćeri, tj. sestara, možemo promatrati i kroz još jedan vid ugovora. Svaki nasljednik imao je pravo na svoj nužni dio. Kako bi spriječili mogućnost da im se domovina dijeli nakon njihove smrti i da na nju pravo ostvaruju kćeri, tj. prije svega nasljednici kćeri, očevi su s njima sklapali tzv. „pogodbe odreke“. Sam tekst takvih spisa uistinu je zanimljiv i ocrtava sav karakter takva posla. Tako je otac Caput Stijepo (pok. Iva)⁷ sklopio „pogodbu odreke“ sa kćeri Obradović Marom (udovom Iva) koja „za sebe i nasljednike, odriče se bez ikoje rezerve, na svako pravo baštinstva, koje joj pripada, ili bi joj moglo pripasti, nad ostavštinom njezina oca Caput Stijepa pok. Iva, a osobito nužnog zakonitog dijela, te će se u tom pogledu smatrati kao da se nije ni rodila, a to u smislu i za posljedice čl. 551, 767 građanskog zakonika“. Otac je za takvo odricanje prava nasljedstva platio kćeri 2000 dinara.⁸ Morao je isplatiti i drugu kćer Katu udanu za Jaka Pištu. Ona se također imala „od sada smatrati kao da se nije ni rodila“ za iznos od 2000 dinara.⁹ U slučaju obitelji Caput riječ je o tome da otac očito nije imao novaca koje bi im dao u dotu, što ih je pripadalo po konavoskom običaju prilikom udaje, jer vidimo da su obje već udane, a Mare je u vrijeme sklapanja ugovora već bila udovica. Drugi oblik zaštite prava nasljednika, u pravilu sina koji živi s roditeljima i onih iseljenih koji pomažu kuću, otac bi proveo sklapanjem ugovora o darovanju. Takvi ugovori stupali su na snagu odmah *inter vivos*. Po njima ostali potencijalni nasljednici nisu mogli ostvariti pravo na nužni dio nakon smrti oca od dijela koji je otac za života darovao. Pogodbom dara Bronzan Marija (ud. Nika) 14. kolovoza 1906. darovala je sve svoje nekretnine svojoj kćeri Mariji i zetu Pavu Spaiću Lazarovu iz Graba sa Zubaca (Hercegovina) na jednake dijelove. Oni su se, pak, obavezali da će s njome stanovati u Komajima, „pomagati ju u kućnim i poljodjelskim radnjama biti joj pri ruci u svim potrebama i pomoći ju i hranom, a daroprimaoc Pavo Spaić osobito obvezuje se voditi uredan i radišan život ne podati se pijanstvu, ne hoditi po tuđim nadnicama, ne odalečiti se u Ameriku bez pravog uzroka“. ¹⁰ Dvije godine nakon toga, 10. travnja 1908, majka, kći i zet sklapaju nagodbu kojom razrješuju ugovor o darovanju i čine ga ništavnim, te majka ponovno uzima u vlasništvo svoje nekretnine. U obrazloženju nagodbe navodi se samo da „pogodbenici sad među sobom imali su neke razmirice te nijesu zadovoljni pogodbom istom ni uvjetima u istoj utanačenim [...] smatrati će kao da nije bila učinjena i odustaju od iste“. ¹¹

Zasigurno jedne od najzanimljivijih ostavina su one u kojima se ostavinska rasprava vodila na temelju oporuke umrloga. Smrtnica je sadržavala rubriku u kojoj se moralo naznačiti je li pokojnik prije smrti ostavio oporuku ili ne. U slučaju iznenadne smrti umrli najčešće nije ostavio nikakvu oporuku. Nju nisu ostavljali ni mlađi ljudi, izuzev slučajeva gdje su duže vremena bolovali od teže bolesti. Kod ženskih osoba jednako tako nema oporuka. Tomu je razlog što je u pravilu nositelj kuće i uknjiženi vlasnik uvijek hranitelj obitelji, domaćin kuće, otac. Nakon njegove smrti, ukoliko oporukom nije drugačije naredio, sva imovina pripadala je na jednake dijelove njegovoj djeci, a udovica je stjecala pravo doživotnoga plodouživanja dijela ili cijele imovine. Žena je bila vlasnik isključivo onoga dijela nekretnina, tj. čestice zemlje koju je eventualno donijela

⁷ HR DADU, KSCOs. (158), 1933.120.49.

⁸ HR DADU, GD (115), 1928.7.1006.

⁹ HR DADU, GD (115), 1928.7.1005.

¹⁰ HR DADU, Javni bilježnik Luko Kalačić (1888-1921); (115), 1906.16.5727.

¹¹ HR DADU, LK (115), 1908.18.6374.

u dotu ako je otac nije „novčano opremio“ kod udaje. Žene nalazimo kao vlasnice dijela nekretnina u slučajevima kada se nisu držale običajnog prava i odricale svojega dijela nasljeđa u korist braće ili onoga brata koji je ostao na domovini. Međutim, ni tada nakon njihove smrti ne nalazimo oporuka. Pisane oporuke vrlo su rijetke, a i tada se ne radi o oporukama koje je vlastoručno napisao umrli, već o oporukama ovjerenima kod javnog bilježnika koju je oporučitelj potpisao ili ovjerio znakom križa. Uz javnobilježničku ovjeru potpisa na takvim oporukama u pravilu su i potpisi dva ili tri svjedoka. Najčešće je riječ o oporukama koje su umrli za života davali usmeno, u nazočnosti tri svjedoka, na „smrtnoj postelji“ u svojoj kući kao izraz „svoje posljednje volje“. Takve oporuke davali su najčešće nekoliko dana prije smrti, u nekim slučajevima čak neposredno prije no što bi od svećenika primili sveti sakrament pomazanja, ili nekoliko tjedana uoči smrti. Ima i slučajeva gdje je oporučitelj oporuku izrekao znatno prije smrti. Rijetki su slučajevi da ju je u međuvremenu dao izmijeniti, ali ima i takvih. Svoju posljednju volju oporučitelj bi izrekao pred tri svjedoka. Bili su to u pravilu njegovi sumještani, ne i članovi obitelji. Često bi jedan od njih bio župni svećenik. Drugi je najčešće bio glavar sela. Oni su kasnije na sudu svojim autoritetom i položajem koji su obnašali najbolje mogli posvjedočiti točnost oporučiteljeve posljednje volje. Bilo je i slučajeva gdje je oporučitelj tražio da nazočni budu i članovi obitelji, no oni nisu imali svojstvo svjedoka oporuke. Bio je to samo izraz želje oca, hranitelja obitelji, da i oni čuju na svoje uši njegovu posljednju volju. I na tom posljednjem okupljanju ukućana morala se poštovati volja i odluka domaćina, kao i u vremena dok je sjedio za trpezom. Nakon smrti umrloga, kad bi se otvorila ostavinska rasprava, u takvim slučajevima na prvo ročište sud bi pozivao svjedoke oporuke. Jedan po jedan ulazili bi pred suca, a sudski činovnik bilježio bi u zapisnik njihovo svjedočenje. Svjedok bi morao kazati tko ga je bio pozvao za svjedoka (u pravilu oporučitelj), gdje je oporučitelj izrekao svoju posljednju volju kad, tj. koliko vremena prije smrti, u čijoj ju je još nazočnosti izrekao, je li bio pri zdravoj pameti i pri svijesti, te je li ju izrekao drgovoljno, bez ičijih pritisaka i nagovora. Svjedok je ponekad znao uvodno obrazložiti zašto je baš njega oporučitelj zvao za svjedoka, npr. kao glavara sela, prijatelja, kuma, rođaka i sl. Tada bi svjedok izrekao ono što je od oporučitelja čuo kao njegovu posljednju volju. Na kraju bi sva trojica potpisala (često znakom križa) svoje izjave kao svjedoci oporuke. Rijetki su slučajevi gdje su iskazi svjedoka bili različiti ili su se dijelom suprotstavljali. Ponekad neki od svjedoka ne bi znao kazati točan iznos novaca koju je oporučitelj spomenuo u svojoj oporuci ili sl. To je znao biti slučaj ukoliko je oporučitelj svima ili jednome od nasljednika ostavio kakvu novčanu obavezu u odnosu na ostale članove obitelji, npr. koliko je dužan dati sestrama prilikom udaje, ili u odnosu na njega samoga, tj. godišnju obavezu plaćanja misa za njegovu dušu i sl. No, iskazi su se gotovo uvijek podudarali. Najveći je broj oporuka jednoobrazan. Oporučitelj se očituje o tome komu ostavlja svoje pokretno, a zatim nepokretno imanje, tj. ono čega je vlasnik ili će to biti u trenutku kad ga zadesi smrt. Ako se radilo o nekim složenijim odnosima, primjerice kad nije imao svoje djece ili ženidbenog druga, već imovinu ostavljao nećacima, rođacima, braći ili nekim drugim osobama, oporučitelj bi tada najčešće dao i kratko objašnjenje zašto je njegova volja takva. Međutim, posebnu pažnju su privukle oporuke u kojima oporučitelj kad ostavlja svoje vlasništvo nasljednicima, izražavajući svoju posljednju volju svima, nekima od njih ili jednome, uvjetuje prethodno izrečeno pravo nasljeđivanja dijela ili cijele imovine određenom obavezom ili obavezama koje isti mora/moraju ispuniti. U pro-

tivnom bi gubili stečeno pravo na nasljedstvo, a oporučitelj bi odmah odredio komu ono u tom slučaju pripada. Najzanimljivije su takve oporuke koje su se odnosile na iseljene članove obitelji.

Ostavinski spisi koji nam u pravilu pružaju najveći broj najraznovrsnijih informacija o svakodnevici življenja konavoskih obitelji, o uvjetima i standardu života, gospodarskim prilikama, odnosima u obitelji i sl., jesu oni koji nastaju iza smrti oca, hranitelja obitelji, koji je iza sebe ostavio udovicu, samohranu majku i maloljetnu djecu. Čim bi se otvorila ostavinska rasprava, sud bi majku imenovao štitnicom ili skrbnicom maloljetne djece, a istovremeno bi imenovao nekoga za suštitnika ili suskrbnika. Ako ne bi bilo zaoostalih sudskih sporova, pokretna i nepokretna imovina umrloga rasporedila bi se na jednake dijelove maloljetnoj djeci, a zakoniti dio majci s pravom doživotnoga plodouživanja njezina dijela imovine. Iznimke su mogle biti ako je pokojnik za života oporučno odredio drugačije, ali takvih slučajeva ne nalazimo jer se najčešće radilo o nenadanim smrtnima mlađih osoba, koje su u pravilu umirale bez iskaza posljednje volje. U narednim godinama, ukoliko je udovica ostajala živjeti na zemlji u kući pokojnoga muža, sama s djecom ili češće u zajednici s njegovom braćom i njihovim obiteljima, bila je obvezna zajedno sa suštitnikom podnositi godišnje izvješće „osobnih prilika“ i „prilika gospodarstva“, tj. gospodarskih prilika na imanju. Ta obaveza prema sudu trajala je sve dok i najmlađe dijete ne bi postalo punoljetno. Ako su djeca naslijedila određene vrijednosti u novcu ili predmetima (nakit, oružje i sl.), oni su bili deponirani u njihovu korist na sudu. Majka nije mogla njima raspolagati bez suglasnosti suda. Ukoliko je pokojnik iza sebe ostavio određene veresije, bila je obvezna ostvarenu dobit polagati na račun u korist maloljetnika. Nije imala pravo otuđiti njihovu imovinu niti je založno opteretiti bez prethodno pribavljene suglasnosti suda. U pravilu sud bi preispitao sve ostale eventualne mogućnosti ostvarivanja prihoda prije negoli bi joj u rijetkim slučajevima odobrio takve radnje. Kad je majka imala određena potraživanja i zahtjeve te vrste, morala je dati detaljno obrazloženje razloga i odrediti jasnu namjenu novaca koje potražuje ili koje je namjeravala ostvariti kao prihod od dijela imovine maloljetne djece (zaduživanje ili prodaja). To su isključivo mogli biti opravdani troškovi uzdržavanja djece, kao što su odjeća, potreba školovanja, uređenja kuće i sl. U slučajevima gdje je namjeravala ostvariti dobit na račun poslova s nekretninama u vlasništvu maloljetne djece, morala je prethodno o istome izvijestiti i općinske vlasti. Općinsko upraviteljstvo tada bi imenovalo sudskoga procjenitelja ili tročlanu komisiju uglednijih domaćina, najčešće glavara sela, koji bi imali zadaću dati svoj sud o valjanosti i isplativosti posla koji za interes maloljetnika namjerava poduzeti samohrana majka. U slučajevima kad bi sud imao različit iskaz suštitnika o osobnim prilikama ili gospodarstvu od onoga koje bi iznijela majka na ročištu, sud je o istome tražio mišljenje Općinskoga upraviteljstva, a ovo pak seoskoga glavara i župnoga ureda, tj. župnika i upraviteljstva škole koju su djeca pohađala. Sva ta mišljenja bila bi dostavljena na uvid sudu koji je odmah pozivao majku i suštitnika na ponovno davanje iskaza. Bili su to često slučajevi kad je majka iz raznih razloga ulazila u sukob sa suštitnikom, a to se najčešće događalo ako je za suštitnika bio imenovan netko od bliže rodbine pokojnoga joj muža, prijatelj obitelji i sl. Međusobne optužbe u pravilu su išle u smjeru ili okrivljavanja majke da radi protivno interesima maloljetne djece a za sebe, ili onih da suštitnik radi za interese obitelji njezina pokojnoga muža, braće, roditelja ili rođaka, a protivno njezinim

interesima i interesima maloljetnika. Stoga su česti zahtjevi majke za promjenom suštitnika. Najčešće bi se isti suglasili s njezinim zahtjevom i odustajali od suštitništva, pravdajući se starošću, bolešću ili preopterećenošću vlastitim poslovima. Poneki bi se tome i protivili. Ako bi suštitnik odustao, majka bi predlagala nekoga drugoga za tu dužnost. Znali su se tu umiješati i članovi njezine zajednice s kojom je živjela, pa bi i oni predlagali svojega kandidata. U pravilu sud u takvim slučajevima ne udovoljava ni jednoj ni drugoj strani, već imenuje treću osobu. U slučajevima gdje je bio snažan sukob unutar zajednice predlagani suštitnici često su pod raznim izgovorima odbijali prihvaćati se takve dužnosti, ne želeći se miješati na taj način u probleme dotične obiteljske zajednice. Znalo se dogoditi da suštitnik bude imenovan nakon nekoliko pokušaja. Ukoliko bi sud procijenio, a temeljem saznanja pribavljenih od seoskih glavara ili župnika, da se radi o složnoj obiteljskoj zajednici, suštitnikom bi se znao imenovati i domaćin te zajednice, pokojnikov brat ili otac. Ako se udovica osamostalila i namjeravala ponovno udati, često se tada za suštitnika imenovao njezin budući, tj. novi suprug. U dijelu godišnjega izvješća o osobnim prilikama majka i suštitnik očitovali bi se o tome živi li sama s djecom ili u zajednici s pokojnikovom braćom i roditeljima, ukazali bi na karakter njihovih odnosa, istaknuli eventualne probleme te dali točan podatak o svakom maloljetnom djetetu. Ako je netko od njih u međuvremenu postao punoljetan, zatražio bi od suda, temeljem prethodno pribavljene svjedodžbe o punoljetnosti od Općinskog upraviteljstva i izvoda iz matične knjige rođenih, tj. krštenih, dozvolu slobodnoga raspolaganja svojom imovinom i razrješenje štitništva majke i suštitnika. Tako saznajemo o njihovu vladanju i školovanju i odnosima s ostalim članovima obiteljske zajednice. Kod djevojaka koje još nisu navršile 21 godinu i postale punoljetne susrećemo se s njihovim zahtjevima da im se dopusti udaja prije punoljetnosti. Tada sud traži mišljenje Župnoga ureda i Općinskog upraviteljstva o samoj djevojci i ženiku. Interesantno je da djevojku najčešće opisuju kao „umno zdravu i dobro tjelesno razvijenu“, a za ženika se kaže da je „naočit“, ali se prije svega ističu njegove egzistencijalne prilike. Zanimljiv je slučaj kad to u sudu za svoju sestru čini njezin brat, kao u slučaju Bećir Pera (pok. Mata) za maloljetnu sestru Katu, što je pristav Matijašević očitao lijepo sročio: „Pošto maloljetna prisutna Kate žudi da se vjenča za Pera Memeda pok. Iva iz Pločica, a to je korisno za maloljetnicu, jer rečeni Memed je dobar mladić, a uz to ima i prilično stanje, za to u prvom redu molimo da sud uovlasti vjenčanje.“ Nakon toga sudac je udaljio brata Pera, a Kate je izjavila: „Moja volja, a bez da me itko sili ili muknje puštaje, da pođem za zakonitu ženu Memeda Pera pok. Iva.“ Pristav i sudac su zapazili: „Opaža se da je maloljetnica i umna i tjelesno dobro razvijena.“ Nakon toga Općinsko upraviteljstvo očitovalo se da „Pero Memed pok. Iva uživa dobar glas, ponaša se bez prikora i priličnog je imanja. Kate Bećir pok. Mata dobra je i skladna djevojka“. ¹² Udjeli konavoskih iseljenika u imovini u Konavlima, izuzev slučaja gdje se radilo o posjedničkim kućama (Klaići), koje su iseljenici naslijedili, nisu mogli imati značajnije koristi za njih. Kada je i dolazilo do prodaje, nastojalo se prije svega ugovore sklapati između članova uže ili šire obitelji ili s rođacima i susjedima koji su kupnjom njihovih udjela, a što je u naravi bilo obradivo zemljište, nastojali okrupniti svoje posjede. Neovisno o motivima, kod svih iseljenih jasna je namjera da ni na koji način ne ugroze gospodarski interes onih koji su ostali živjeti u Konavlima na zemlji i od

¹² HR DADU, KSCOs. (158), 1901.9.25.

zemlje. Naravno, siromašni su svoje dijelove prodavali, a oni iseljenici koji su u iseljeništvu imali svoje posjede i dobar standard, odricali su se u korist obitelji u Konavlima. Neki su Konavljani u toj bespoštednoj borbi za preživljavanje i za što boljom zaradom i poslom izgubili svoje živote na najokrutniji način, kao primjerice Baldo Švago (pok. Miha). Nakon smrti Miha Švaga (pok. Iva) 25. rujna 1907. iza njega su ostali žena Stane (rođena Trojanović), sinovi Pavo, Ivo, Božo, Baldo i Miho i kći Stane udana za Iva Šapra. Radi okončanja ostavinskog postupka Kotarski sud u Cavtatu je inzistirao na točnim podacima o mjestu boravka sinova u Americi. Iz dopisa Konzulata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 8. listopada 1924. Kotarskom sudu Cavtat saznajemo da još nije „mogao doznati kada je i gdje umro Baldo Švago i prema tome nije uspio nabaviti traženu umrlicu“. Na daljnje inzistiranje suda Pavo Švago ipak 28. listopada 1929. doznaje određene pojedinsti vezane uz bratovu smrt i daje izjavu: „Od svog brata Nika Švaga koji boravi u Trusche države California dobio sam informacije da je moj brat Baldo Švago bio ranjen od puške 24. 2. 1913. a umro je 26. 2. 1913. u mjestu Rocheste Nevada a prevezen u Trusche Cal. I tu pokopan dana 2. 3. 1913.“¹³

REZIME

Analizom ostavinskih i notarskih spisa (i to prije svega zapisnika s ročišta na sudu tijekom vođenja ostavinskoga postupka iza umrloga člana obitelji i ugovora koje su međusobno sklapali) može se iščitati splet odnosa unutar konavoskih obitelji. Svakako su nam najzanimljiviji oni koji reguliraju, tj. govore o odnosima između obitelji u Konavlima i iseljenih članova. Sve vrste ugovora, koje je u pravilu sklapao otac domaćin kuće s ostalim članovima uže ili šire obitelji, imale su za cilj spriječiti daljnje usitnjavanje posjeda, tj. zemljišta kao glavnoga izvora prihoda i egzistencije obitelji. Bio je to odgovor na novonastalu situaciju kada svi imaju jednako pravo nasljeđivanja. Tako domaćin kuće pogodbama dosmrtnoga prihoda, dara i odreke prije svega štiti interese sina koji je ostao živjeti na domovini. Neki to čine i uvjetovanim oporukama gdje pravo na nasljedstvo uvjetuju neodlaskom u Ameriku ili povratkom iz Amerike. Pravo je ostvarivao onaj koji je jamčio daljnji razvitak i opstanak kuće, obitelji, „domovine“, gdje bi otac uvažavao i iseljene članove ukoliko su pomagali kuću i ako se od nje nisu „abandunali“. Vrlo su zanimljivi odnosi udovica, samohranih majki, pokojnikove braće i ostalih članova obitelji. Kruta patrijarhalna sredina nije olako prihvaćala činjenicu ravnopravnosti žene umrloga brata i njeno miješanje u obiteljske poslove. Njena sudbina ovisila je prije svega o onome što je naslijedila nakon muževe smrti. Gotovo pa u pravilu dolazilo bi do sukoba. Zbog zakonskih obveza koje su samohrane majke imale prema sudbenoj vlasti, tj. podnošenja godišnjih izvješća o stanju obitelji i gospodarskim prilikama, najbogatije informacijama o svakodnevnicu življenja konavoskih obitelji toga doba upravo su ostavine iza rane smrti oca, hranitelja obitelji. Odnose unutar obitelji, između braće, braće i sestara, možemo promatrati i kroz institut obraničkih ugovora kod diobe domovine. Ovo je svakako najzanimljivije kada se radi o tzv. „velikim kućama“, tj. posjedničkim obiteljima koje su živjele u neodijeljenoj zajednici. Tim više je ovakva dioba među braćom i sestrama zanimljivija kada se vršila ždrijebanjem, izvlačenjem papirića iz šešira ili „klobuka“ ili konavoske

¹³ HR DADU, KSCOs. (158), 1907.29.122.

kape. Kada se radi o odnosima braće i sestara one su se u pravilu odricale svoga dijela domovine u korist braće ili brata koji je ostao, ali nakon što bi kod udaje bile po običaju opravljene. Može se primjetiti da su se sestre koje bi iselile često prihvaćale svoga dijela i nisu se unaprijed odricale. Ovisno o njihovoj egzistenciji u iseljeništvu ovisilo je da li su kasnije svoje udjele prodavale, najčešće braći, ili su se bez naknade odricale u njihovu korist. Posebnu vrijednost imaju ostavine koje svjedoče o odnosima unutar raseljenih konavoskih obitelji. Ostavinski i notarski spisi prvorazredno su vrelo povijesti svakodnevice konavoskih obitelji u vrijeme austrijske uprave i Kraljevine Jugoslavije, kako onih u Konavlima, tako i onih raseljenih diljem svijeta, a i te kako prisutnih na Domovini.

IZVORI

- Državni arhiv u Dubrovniku (HR DADU), Kotarski sud u Cavtatu (KSCOs), ostavinski spisi 1862. – 1947. (158).
- Državni arhiv u Dubrovniku (HR DADU), Notar Luko Kalačić (LK) 1888. – 1921. (115).
- Državni arhiv u Dubrovniku (HR DADU), Notar Gašo Dalleore (GD) 1922. – 1931. (115).

Ivo OREŠKOVIĆ, PhD

PROBATE AND NOTARIAL RECORDS – FIRST-RATE ARCHIVAL SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF KONAVLE DURING AUSTRIAN AND KINGDOM OF (SCS) YUGOSLAVIA RULE

Summary

By analysing probate and notarial records, especially the written records of the probate court proceedings after the death of a family member and the contracts the members of the family signed with each other, a web of relations within Konavle families could be read. The most interesting to us are those that regulate, that is – speak about relationships between families in Konavle and their members who moved out. All types of contracts which, as a rule, signed the father, the head of the household, with other members of nuclear and extended family, had for their goal to stop fragmentation of the property, that is – of a land as a main source of income of the family. That was a response to the newly created situation when all members of the family were granted with the equal right of inheritance. That is how the head of the household with the contract of lifetime support, gift or disclaiming, protected the interests of the son who stayed in the household (“homeland”). Some also made conditional wills in which the right to inheritance was conditioned by not going to America or by coming back from America. The right was granted to the one who guaranteed further development and continued existence of the household, family, “homeland”, the head of the household would take into consideration the family members who moved out if they financially helped the household and if they did not abandon it. Relationships between widows, single mothers, and of the deceased’s brothers and other members of the family are very interesting. A rigid patriarchal environment did not easily accept equal rights of the deceased brothers’ wife and her interfering in family affairs. Her destiny mainly depended upon her inheritance after husband’s death. Almost as a rule, the conflicts arose. Because of the legal obligation the single mothers had toward court, that is – yearly submission of the report on family status and its economic condition, these probate records after the early death of the father, the breadwinner of the family, are a rich source of information about everyday life of Konavle families. The relationships within the family, between brothers, brothers and sisters, can be viewed through arbitration agreements in the disposition of property. Certainly, it is most interesting when large households i.e. great proprietary families that lived in family communities are in question. The disposition of property in this type of families was even more interesting when it was done by drawing lots, by taking a piece of paper from a hat, “klobuk” – a bubble-shaped Konavle hat. Pertaining to relationships between brothers and sister, as a rule the sisters waived their rights in favour of their brothers but only after they were given dowry after their wedding as it was custom. It can be noticed that sisters who had moved out often accepted their part of the property, did not waive their right to inheritance. Depending on their economic situation, later they would sell the part they inherited, mostly to their brothers or they would waive their right in their favour without compensation. Especially valuable are probate records that testify about relations within Konavle families that emigrated. Probate and notarial records are a first-rate source for studying the history of everyday life of Konavle families during Austrian and Kingdom of Yugoslavia rule, the ones in Konavle and those that emigrated around the world but nevertheless were still present in their homeland.

МАТИЧНЕ КЊИГЕ ЦРКАВА КРАГУЈЕВАЧКИХ КАО ИЗВОР ЗА ГЕНЕАЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА (МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА) – ИЗБОР ИЗ ЗБИРКЕ МАТИЧНИХ КЊИГА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ШУМАДИЈЕ КРАГУЈЕВАЦ

213

Апстракт: Протеклих деценија генеалошка истраживања представљају предмет интересовања појединих архивиста. Сходно томе, овај рад представља основне карактеристике генеалошког метода и приступа кроз историју, као и тренутне тенденције и карактеристике савремених генеалошких истраживања и истраживача у Европи и свету. Међутим, у фокусу се налазе две најтраженије црквене матичне књиге које чува Историјски архив Шумадије (књиге двеју крагујевачких цркви), преко чије се анализе преламају многа значајна питања. На примеру матичних књига Старе и Нове цркве крагујевачке у раду се указује на целокупан принцип истраживачког приступа корисника грађе. Статистички подаци које поседује Служба за заштиту грађе у архиву пружају детаљнији увид у профил просечног истраживача (ниво стручне спреме, циљ истраживања, бројност према полу, и слично). Посебна пажња посвећена је могућностима које пружа матична књига као извор, али и њеним ограничењима са којима се суочава потенцијални корисник. Као најзначајнији проблеми са којима се корисници суочавају наведени су непознавање језика/писа, проблеми са утврђивањем презимена, специфичности уписа несрпског становништва, као и ограничења приликом истраживања матичних књига из родне перспективе. Уместо закључка, рад указује на специфичности техничко-технолошке примене савремених метода и средстава на пољу дигитализације и употребе дигитализоване грађе кроз пример Историјског архива Шумадије Крагујевац.

Кључне речи: генеалозија, матичне књиге, Крагујевац, архивистика, критика извора

КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ ГЕНЕАЛОШКОГ ПРИСТУПА У ЕВРОПИ

Сагледано са позиције целокупног развоја досадашње историографије може се закључити да 17. век представља значајну прекретницу. Након публикација *Хронике града Шнајера* Кристофа Лемана (*Christopf Lehman*), чије се прво издање појавило 1612. године,² неопходност истраживања архивске грађе постала је један од императива у тадашњим оквирима методолошких поставки.³ Међутим, било је и аутора који су инсистирали на коришћењу архивске грађе у толикој мери да су

¹ историчар-архивиста, email: mironicski@gmail.com

² Christoph Lehman, *Chronica der Freyen Reichs Stadt Speyer*, Fievert, Frankfurt, 1612.

³ Markus Friedrich, *The Birth of the Archive: History of Knowledge*, The University of Michigan Press, Michigan, 2018, 166-173

оспоравали квалитет истраживања која не би консултовала похрањене историјске изворе. Међу њима се нарочито истакао црквени историчар раног 18. века Филип Јулијус Ретмејер (*Philipp Julius Rehtmeyer*), који је забележио: „Онај ко би пожеleo да напише хронику Брауншвајга или рад сличан томе без коришћења архива и сачуваних докумената био би попут неког који се упустио да пише верску књигу а да претходно није марљиво прикупио текстове из Библије.“⁴ Јасно је да уздизање архивске грађе која обезбеђује кључан принцип веродостојности историјским истраживањима није отпочело са Леополдом Ранкеом (*Leopold von Ranke*) и историцизмом у 19. веку.

Међутим, у предмодерно и модерно доба постају нарочито значајна питања генеалогije. Многе породице желеле су да сазнају више о својој прошлости, посебно о својим родоначелницима, које су неретко тражили међу библијским, митским или римским јунацима.⁵ Генеалогija је постала друштвено-релевантан облик актуелизације прошлости. Мимо некадашњих монаха и свештеника, сада су се научници и образованији појединци појављивали као генеалози које су одређене породице ангажовале. Свакако да су мотиви породица били различити. Примера ради, у Француској су дуги верски и грађански ратови током 16. века утицали на племићке куће да преиспитају своје међусобне односе, нарочито када је нова краљевска породица Бурбона завладала земљом. Тако су 1595. и 1615. године основане две краљевске канцеларије, *Генеалог краљевих наредби* (*Généalogiste des Ordres du Roi*) и *Судија по оружју* (*Juge d'armes*), чија је сврха била да утврде „племенитост“ бројних породица.⁶ Међутим, правила оваквих генеалошких доказивања временом су имала велике трансформације. Архивска грађа постала је кључни елемент доказивања аутентичности, али је важно нагласити да нису само учени генеалози били укључени у овај процес: угледне, аристократске породице биле су у значајној мери део овог заокрета ка архивима, односно процеса увођења архива у главне токове оновремене културе.⁷

Иако на својеврсни начин уведен још у предмодерно доба, генеалошки метод је контекстуализован у време француског филозофа Мишела Фукоа (*Michel Foucault*), који је генеалогiju сматрао и за теоријску и методолошку перспективу истраживања. Она је постала и истраживачки метод којим су се објашњавали појмови док су „генеалошка истраживања постала својеврсне историје и критике

⁴ Philipp Julius Rehtmeyer, *Antiquitates Ecclesiasticae Inclytae Urbis Brunsvigae*, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10005493?page=5> (приступљено 28. 6. 2021)

⁵ Исто, 193. Овакви примери сретали су се доста раније и у српској средњовековној историји. Примера ради, харизмархија Немањића детаљно је проучавана последњих деценија. Видети: Ivan M. Kolarić, *Charismarhia of the Nemanjić dynasty*, *Sociološki pregled*, vol. 30, iss. 4, Beograd, 1996, 513-548.

⁶ Као пример може послужити Andre Burguiere, *La Mémoire Familiale du Bourgeois Gentilhomme: Généalogies Domestiques en France aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, <https://www.cambridge.org/core/journals/annales-histoire-sciences-sociales/article/abs/la-memoire-familiale-du-bourgeois-gentilhomme-genealogies-domestiques-en-france-aux-xvii-et-xviii-siecles/9BDF06F2EE052DCAD5F8B89641339161> (приступљено 30. 6. 2021)

⁷ Daniel R. Woolf, *The Social Circulation of The Past: English Historical Culture 1500–1730*, Oxford, 2003, 99-101.

садашњости“.⁸ Следећи Кантово (*Immanuel Kant*) питање „Шта смо ми у нашој садашњости?“,⁹ Фуко сматра да се генеалогичка супротставља „метаисторијском развоју идеалних значења и бескрајних телеологија“, односно тражењу порекла, дакле не и самој историји.¹⁰ Истраживачи с правом сматрају да је генеалогичка код Фукоа добила „својеврсни заокрет у разумевању повести“.¹¹ Данас се на основу радова овог француског филозофа и теоретичара може говорити о три особине сваке генеалогичке: (1) историјска онтологија нас самих у нашим односима са истином; (2) историјска онтологија нас самих у нашим односима са пољем моћи; (3) историјска онтологија нас самих у нашим односима са моралом.¹² Генеалогичка техника истраживања, у најкраћим цртама, тежи да критички преиспита етаблиране концепције моћи/знања и дискурса или да, како је Уна Кроули приметила, дестабилизује постојеће конструкте који су узети као датост.¹³ Овај приступ треба сагледавати у корелацији са теоријским поставкама Мишела Фукоа који је својим генеалогичким анализама најпре оспоравао традиционалне праксе у историји/историографији, као и филозофске претпоставке и утемељене концепције знања. Док је Ниче генеалогичку везивао искључиво за морал, код Фукоа постоји плурал генеалогичка које имају критичку сврху – у почетку дестабилизацију владајућих структура моћи.¹⁴

САВРЕМЕНА ГЕНЕАЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У АРХИВИМА И ПРОФИЛ ИСТРАЖИВАЧА

Када је чувени амерички архивиста Ричард Кокс (*Richard Cox*) већ прилично давне 1984. године изјавио да је генеалогичка „најјавнија“ у односу на све „историје“ које се нуде јавности,¹⁵ вероватно ни сам није могао да наслути у којој ће мери архиви у будућности преиспитивати своју улогу, нарочито у релацији са истраживачима породичне историје. Године 2002. Одбор за информисање и кориснике службе Међународног архивског савета (ICA-COU) састао се у Шведској како би, као један од циљева деловања, предложио генеалогичку, јер је у многим културама порасло

⁸ Dušan Marinković, Dušan Ristić, *Genealoška analitika kao kvalitativna metodologija*, Zbornik radova sa XXVI naučne konferencije Pedagoška istraživanja i školska praksa Instituta za pedagoška istraživanja, Beograd, 2021, 12.

⁹ Michel Foucault, *The Political Technologies of Individuals*, Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault (Eds. Luther H. Martin and Huck Gutman) The University of Massachusetts Press, Massachusetts, 1988, 145.

¹⁰ Mišel Fuko, *Niče, genealogija, istorija y: Mišel Fuko – Spisi i razgovori* (ur. Mladen Kozomara), Fedon, Beograd, 2010, 60.

¹¹ D. Marinković, D. Ristić, *н. д.*, 13.

¹² Исто

¹³ Una Crowley, *Genealogy, method*, International Encyclopedia of Human Geography (Eds. Rob Kitchin and Nigel Thrift), Elsevier, Amsterdam, 2009, 341-344.

¹⁴ Aleksandar Matković, *Genealogija dipozitiva: Fuko između Ničea i Hegela, Mišljenje, verovanje, delanje: filozofsko orijentisanje u političkoj situaciji* (priredili Nikolić, Olga, Velinov Marija, Stevens Lucy, Cvejić Igor), Beograd: Udruženje studenata filozofije Beograda, 2013, 101-102.

¹⁵ Richard J. Cox, *Genealogy and Public History: New Genealogical Guides and Their Implications for Public Historians*, The Public Historian 6-2, Oakland, 1984, 89-96.

интересовање за овај вид истраживања. Одбор је дао пример просечног истраживача који на интернету покушава да пронађе земљишне евиденције свог родног места или места породичног порекла, како би се тек онда обратио одређеном архиву у циљу истраживања сопствене породичне историје. Нека од питања о којима се дискутовало била су: зашто земљишне књиге не публиковати на интернету како човек-истраживач не би морао да прође пола Европе или света да дође до истих; уколико је нека грађа овог типа већ била на интернету – откуд она тамо, у чијем је поседу била и ко је дао овлашћење за њено публикавање; да ли лица која имају овакву грађу њу радије уступају у комерцијалне сврхе или, пак, верским установама? Архивисти су овом приликом закључили да се дефинитивно појавио нови профил истраживача породичне историје – информисанији, окренут ка интернету, али који је истовремено и присталица архива.¹⁶

216

Данас у Сједињеним Америчким Државама и земљама Западне Европе постоји уверење да у архивима и посебним одељењима библиотека генеалошки истраживачи чине највећу корисничку групу. Премда статистички подацима о врстама корисника нису лако доступни, већина архивиста сматра да број истраживача породичне историје још увек расте. Примера ради, ови истраживачи чине од 50% до 90% свих корисника северних држава САД-а, као и Уједињеног краљевства.¹⁷

Током 20. века архиви су расли и као последица технолошко-образовне револуције, а са њима је расла и грађа потенцијално занимљива истраживачима породичне историје. У САД-у и Западној Европи постојала је извесна сарадња генеалошких организација са архивским службама које су често заједно обилазиле и евидентирале грађу која је похрањена у неусловним објектима, тражећи начине да је сместе на неко адекватно место за чување како би била доступна и будућим генерацијама. Међутим, све до деведесетих година прошлог века овај рад је носио карактеристике елитизма или макар извесне привилегованости, јер је простор за истраживање, у физичком смислу, припадао или држави или некој добростојећој, етаблираној организацији.¹⁸ Масовнија употреба интернета од 21. века учинила је да се уз помоћ њега истражује породична историја. Појава интернета донела је многе проблеме, од којих су се неки одражавали и на одређене државне политике. Примера ради, Канада је почетком 2002. године публиковала своје пописе од 1901. године, али се друштва историчара породичне историје ујединила у притужбама око начина на које је ово публикавање извршено. Жалба је стигла и до Међународног архивског

¹⁶ Susan Tucker, *Doors Opening Wider: Library and Archival Services to Family History*, Archivaria 61, Ottawa, 2006, 129.

¹⁷ Public Services Quality Group of the National Council on Archives, *Survey Of Visitors To British Archives 2002, National Report Weighted Regional & UK Report*; Public Services Quality Group of the National Council on Archives, *Survey Of Visitors To British Archives 2004, National Report Weighted Regional & UK Report*; Public Services Quality Group of the National Council on Archives, *Survey Of Visitors To British Archives 2006, National Report Weighted Regional & UK Report 2008*, <https://www.archives.org.uk/what-we-do/archive-surveys.html> (приступљено 27. 6. 2021)

¹⁸ Helen Wood, *The Fetish of the Document: An Exploration of Attitudes towards Archives*, New Directions in Archival Research (Eds. Margaret Proctor and Chris P. Lewis) Liverpool University Centre for Archive Studies, Liverpool, 2000, 20-48.

савета. Три године касније, ове организације однеле су победу тако што је на сајту канадског *Генеалошког центра* објављен попис из 1911. године без икаквих ограничења, у комплетној верзији и онлајн форми.¹⁹

Промишљање о савременом истраживачу чији примарни (ако не и једини) разлог за долазак у архив представља генеалошко истраживање стоји у тесној вези са уоченом проблематиком односа званичних институција и запослених према овој корисничкој групи. Наиме, одређена истраживања су показала да архивисти и библиотекари ове истраживаче третирају као проблематичне кориснике. Као најучесталији разлози издвојили су се неадекватно руковање грађом, необавештеност о специфичним архивским евиденцијама, као и неретко непоседовање елементарних знања из области са којом долазе у додир.²⁰ Са друге стране, ова истраживања показала су и да институције често имају јасну „хијерархију корисника“, где истраживачи који раде на докторским дисертацијама и/или озбиљним студијама имају приоритет док „породични историчари“ у оквиру ње заузимају ниско место.²¹ Међутим, генеалошка истраживања не могу а да се не доведу у везу са генералном проблематиком односа *велике* и *мале* историје. Од када су историчари Рој Розенцвајг (*Roy Rosenzweig*) и Дејвид Телен (*David Thelen*) иступили са тврдњом да историја великих наратива све мање буди интересовање код публике, ретки су истраживачи који су својим радовима успели да побију ову тврдњу. Обимно истраживање које су Розенцвајг и Телен спровели указало је да људи *историју* углавном схватају као историју знаменитих личности и званичних наратива у којима се појединци налазе на маргинама или су потпуно изгубљени. Овај закључак је и данас тешко оспорити, као и утисак анкетираних да би волели да прикази прошлости буду више лични а самим тим и емотивнији,²² што стоји у супротности са поменутих „великим наративима“. Премда заинтересованост истраживача за породичну историју може представљати нов оквир истраживања, несумњиво је да је један од водећих мотива формирање или одржавање колективног памћења. Како је приметио Тодор Кулић, колективно памћење повезује носиоце сећања у „живе заједнице сећања са нарочитим ослонцима“ те породицу повезују управо предање, генеалошко стабло или породични албум са фотографијама.²³ Оваква сећања штите и идентитет личности, те не чуди што су генеалошки истраживачи и данас заступљени у значајном броју. Међутим, будући да су ретке прецизније статистичке анализе профила корисника архивске грађе, број генеалошких истраживача у нашој земљи може се само претпостављати.

На нашим просторима је последњих деценија изражено интересовање за проучавањем порекла породица (генеалошка истраживања). Миграције станов-

¹⁹ Susan Tucker, *н. д.*, 132.

²⁰ Исто, 133.

²¹ Elisabeth Shown Mills, *Genealogy in the 'Information Age': History's New Frontier?*, National Genealogical Society Quarterly 91, Washington, 2003, 260-278.

²² Roy Rosenzweig, David Thelen, *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*, New York, 1998, 89-104.

²³ Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006, 10

ништва несумњиво представљају један од фактора који је допринео овој појави. У прилог томе се може навести управо период настанка најзначајнијих, односно најпосећенијих генеалошких сајтова. Примера ради, хрватски портал *Родословље* (*rodoslovlje.hr*) основан је 2005, док је у Србији истоимени портал (*www.rodoslovlje.rs*) основан три године раније. Представљање самих архива на интернету и генеалошких сајтова на простору СФРЈ истраживала је архивисткиња Слободанка Цветковић.²⁴ Формирање и рад оваквих портала свакако да доприноси, између осталог, и промоцији генеалошких истраживања. У Србији се нарочито истичу *Српски генеалошки центар*, основан 2001. године у Београду, који је публикувао многе значајне студије и истраживања, превасходно из области етнологије и антропологије, као и *Друштво српских родословаца Порекло*, са истоименим сајтом (*poreklo.rs*) покренутим 2012. године. У оквиру овог портала формиран је *Српски ДНК пројекат*, у оквиру кога је евидентирано преко 3500 особа које су урадиле Y-ДНК анализу, односно установиле своје порекло по мушкој линији.²⁵

ЦРКВЕНЕ МАТИЧНЕ КЊИГЕ – ПОЧЕЦИ И ПРИМЕНА

Црквене матичне књиге представљају историјски извор првог реда, део културне баштине Србије од изузетног значаја. Оне су крунски доказ и драгоценост сведочанство идентитета и битисања српског народа. О историјату и настанку црквених матичних књига писани су бројни радови и прикази еминентних архивиста и представника научних кругова како у Србији, тако и у окружењу (суседним државама у којима и данас делује српска православна црква). Стога су у раду представљена општа места у духу нових открића и теоретског приступа која произилазе из вишегодишњег бављења матичном књигом.²⁶

Црквени протоколи који се налазе у Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу, као и у већини Архива широм Србије, углавном датирају из 1837. године.²⁷

²⁴ Slobodanka Cvetković, *Izvori za genealoška istraživanja na Internetu na prostoru bivše SFRJ*, Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine, II Kongres arhivista Bosne i Hercegovine (sa međunarodnim učešćem), 5-7. jun 2013, Bihać, XLIII/2013, Sarajevo, 2013, 165-183.

²⁵ <https://www.poreklo.rs/o-nama/> (приступљено 25. 11. 2021)

²⁶ Међу незаобилазним радовима треба поменути: Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, Београд, 1897; Радослав Грујић, *Први кораци увођења црквених матица код Срба*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. VII, Нови Сад, 1934, 327; Мирољуб Арсић, *Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије*, Архивски преглед 1/4, Београд, 2000, 52-59; Јасмина Бенмасур, *Управноправни аспект матичних књига и њихов значај у доказном управном поступку* (докторска дисертација: Универзитет Цон Незбит), Београд, 2016; Јасмина Живковић, *Заштита црквених матичних књига као дела културне баштине Србије* (упоредна анализа стања у мatici и дијаспори), <http://www.arhivistika.edu.rs/clanci/zastita-arhivske-grade-van-arhiva/69-s-in-ziv-vic-z-sh-i-cr-v-nih-icnih-njig-dl-ul-urn-b-sh-in-srbi-up-r-dn-n-liz-s-nj-u-ici-i-di-sp-ri> (приступљено 24. 6. 2021); Слободанка Цветковић, *Црквене матичне књиге у Историјском архиву Пожаревац: преузимање, смештај, обрада и коришћење*, Археон: часопис архива Војводине 3, Нови Сад, 2020, 129-148.

²⁷ Оснивањем Конзисторије Митрополије Књажевства Српског (1836) донета је одлука

Изузетак представљају протокол Саборне цркве у Београду из 1816. и цркве Шабачке из 1824. године. Међутим, у светлу нових истраживања поуздано је утврђено да су у Цркви Крагујевачкој Сошествија Свјатаго Духа, познатој и као Стара или Милошева црква, вођени протоколи рођених и венчаних од 1823. године, што наводи на претпоставку да су свештеници већ након 1816. године и на простору испод Саве и Дунава у много већој мери водили евиденције рођених, венчаних и умрлих на нивоу парохија, него што се до сада закључивало, а да су од 1837. године заправо дефинисани начин и обавеза вођења евиденција у свим црквама. На самом почетку оне су вођене искључиво као евиденције о верницима који су подвргнути одређеним обредима по канонима. Те евиденције су биле писане руком, без штампаних шаблона, у свештеничким бележницама,²⁸ док се, по прописивању правила за државну штампарију, уписи пароха преписују и кориче касније у односу на време настанка самих уписа, па тако долази до устаљених модела који су данас познати. Томе у прилог сведоче и различити шаблони штампаних уписника који се углавном препознају у три модела везана за различите године штампе и примену писма која прате језичку реформу, о чему ће касније бити речи.

Матичне књиге су вођене у оквиру верских заједница као потреба државе да има увид, евиденцију и контролу над становништвом за потребе административних, верских, војних и политичких ауторитета. Иако је предвиђено шта се од података мора уписати, то није увек поштовано јер је посао обављан без упутстава и контроле, тако да се може рећи да су књиге вођене мање или више уредно. Пропуста је било, углавном случајних, изазваних болешћу или немарношћу свештеника и пролонгирањем уписа за касније време. Тада би се податак заборавио или погрешно уписао. Тако унети подаци не могу се без резерве сматрати тачним и поузданим, али је тешко наћи друге чињенице које се могу упоредити са овим, у смислу критике исказа и утврђивања истинитости. Ни ниво писмености свештеника није био једнак: примера ради, старији су углавном били мање образовани, за разлику од млађих. Овај проблем је нарочито видљив у првој половини 19. века. Статистичко одељење при Министарству финансија које је преузело на себе контролу уношења података у матичне књиге основано је 1862, да би 1879. године ово одељење дало упутства свештеницима како да се уписују важни догађаји (рођења, смрт и венчања). Од тада почиње релативно уређено вођење података под контролом државе.²⁹

Црквена администрација водила је матичну евиденцију током свих ратних дешавања у којима је Србија учествовала током прве половине 20. века (балкански ратови, Први и Други светски рат) на начин прилагођен датим околностима. У пракси се дешавало да свештеници за време трајања ратова или избеглиштва воде привремене протоколе својих парохија које су накнадно уписивали у званичне књиге. Примера ради, страдали војници Шумадијске дивизије приликом опсаде Скадра

да се у свакој цркви од 1837. године започне вођење протокола крштених, венчаних и умрлих. О томе, као и о каснијој законској регулативи која се односи на матичне књиге, писани су бројни радови реномираних српских архивиста.

²⁸ Примера ради, такве бележнице постоје у Архиву у Араду за српску православну цркву Св. Апостола Петра и Павла.

²⁹ Милош М. Марсенић, *Црквене Матичне књиге као извори демографских података локалне заједнице*, Баштина 44, Приштина-Лепосавић, 2018, 183-186.

1913. године уписани су у Протокол умрлих цркава крагујевачких 1914, док су страдали војници на Солунском фронту уписивани по ослобођењу земље 1918. године.

Након окончања Другог светског рата, увођењем нове државно-друштвене организације, држава је показала велико интересовање за матичну евиденцију, па су надлежности вођења матичних књига пренете на матичне службе Народних одбора (општина). *Закон о државним матичним књигама* донет је 1946, а недуго затим и одлука да се црквене матичне књиге преузму од цркава ради преписивања које је требало да се заврши 31. децембра 1950. године. Тако су матичне књиге доспеле и углавном остале у општинским матичним службама. Како наводи Слободанка Цветковић, у Србији су матичне књиге свих вероисповести пописане 1967, а преузимања матичних књига у архиве у Србији започели су самоиницијативно поједини архиви 1983. године.³⁰ Архиви су били обавезни да се укључе у начин припреме за предају, као и да обезбеде адекватне услове за смештај и старање о књигама на најбољи могући начин, а предвиђено је и да заинтересованим лицима омогуће увид у матичне књиге које су преузете од матичара. Одлуком Владе Републике Србије из 2011. године решено је да се матичне књиге врате црквама и верским заједницама од којих су преузете.³¹

ЗБИРКА МАТИЧНИХ КЊИГА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ ШУМАДИЈЕ КРАГУЈЕВАЦ

Историјски архив Шумадије Крагујевац, који данас покрива територију града Крагујевца и општина Топола, Аранђеловац, Кнић, Баточина и Лапово, основан је 1952. године као Градска државна архива са далеко већом јурисдикцијом. У његов састав су ушла три града (Крагујевац, Краљево и Нови Пазар) и осам срезова (Крагујевачки, Орашачки, Гружански, Левачки, Жички, Дежевски, Студенички и Штавачки).³² Ова велика територијална надлежност утицала је на то да значајан број црквених матичних књига које су преузете од стране Градске државне архиве у Крагујевцу касније буде предат новооснованим архивима у складу са њиховим територијалним надлежностима. Формирање Збирке матичних књига у Шумадијском архиву отпочело је још 1954. године првим преузимањима црквених протокола од Народних одбора и њихових управа.³³ На захтев НОО Крагујевац, одељења за Унутрашње послове бр. 4730/1-63 од 26. марта 1963. године, Архив је формирао комисију која је извршила прво преузимање матичних књига цркава крагујевачких.³⁴ Са масовним преузимањима наставило се 1988, на захтев Секретаријата за општу управу СО Крагујевац, бр. 04-721 од 23. децембра 1988. године. Преузете су књиге готово свих матичних служби општина на територији града Крагујевца, међу који-

³⁰ С. Цветковић, *Црквене матичне књиге у Историјском архиву Пожареваца...*, 132.

³¹ М. Марсенић, н. д., 186..

³² Бориша Радовановић, *Споменица Историјског архива Шумадије у Крагујевцу 1952–2002*, Крагујевац, 2002, 27-36.

³³ *Записник о преузимању грађе између ИАШК и Општине Лапово* од 9. септембра 1954. године

³⁴ *Записник о преузимању грађе између ИАШК и НОО одељење за унутрашње послове* бр. 03-4730/1-63 од 26. марта 1963. године.

ма и књиге Старе и Нове цркве крагујевачке, да би последње веће преузимање протокола било окончано 2019. године.³⁵ Збирку матичних књига у Историјском архиву Шумадије данас чини 556 књига, насталих у оквиру рада 42 цркве и манастира са простора деловања Шумадијске и Жичке епархије. Изузетак представљају књиге Пећке патријаршије за парохију Пећ, преузете од Полицијске управе Пећ у Крагујевцу 2017. и 2019. године (МКР 1897-1914, 1 књ.; МКУ 1914-1919, 1 књ. за Прву парохију пећке вароши и МКУ 1914-1918, 1 књ. за Другу парохију пећке вароши).³⁶ Од доношења одлуке Владе Републике Србије 2011. године о враћању црквених матичних књига верским заједницама од којих су преузете, важно је напоменути да није било иницијативе надлежних епархија на територији шумадијског Архива да се ова одлука практично спроведе.

Последњих година Архив је предузео озбиљне кораке ка спровођењу дигитализације, микрофилмовања и заштите постојеће збирке, на којој се није радило више деценија. Пројекти подржани од стране Министарства културе омогућили су да се за кратко време изврши дигитализација и микрофилмовање књига насталих у раду четрнаест цркава: укупно 230 књига, од чега 100 припада Старој и Новој цркви крагујевачкој. Стара црква крагујевачка, Храм Сошествија Свјатаго Духа, познатија као Милошева црква, изграђена је 1818. године под покровитељством кнеза Милоша Обреновића, у време када је Крагујевац проглашен за прву престоницу обновљене Србије. Са вођењем матичних књига у овој цркви започело се већ 1823. године. Занимљиво је да се прве књиге рођених, венчаних и умрлих и данас налазе у Цркви, као и књиге појединих парохија које су јој припадале а које су вођене од стране парохијских свештеника у другој половини 19. века. Нема поузданих информација нити објашњења који би разјаснили чињеницу да оне нису одузете након 1946. године, с обзиром да су све остале књиге прошле кроз ову процедуру. У ризници Старе цркве налазе се матичне књиге рођених за период 1823–1852, 1837–1842. и 1842–1847, затим матичне књиге венчаних од 1823. до 1836. и од 1837. до 1849, као и матичне књиге умрлих од 1837. до 1843 и од 1843. до 1850. године.

Табела 1: *Списак матичних књига Старе цркве у ИАШК*

Врста књига	рођених	венчаних	умрлих
Распон година	1847-1914	1849-1929	1850-1930
Број књига	23	10	21

Табела 2: *Списак регистара Старе цркве у ИАШК*

Врста регистра	рођених	венчаних	умрлих
Распон година	1836-1878 1879-1885	1849-1869 1886-1929	1886-1922 1902-1928 1922-1946
Број регистра	2	2	3

³⁵ Записници о преузимању грађе бр. 04-721 од 23. децембра 1988. и 17. маја 2019. године.

³⁶ Записник о преузимању грађе бр. 04-953 од 20. маја 2019. године

У табели 1 и 2 налази се списак матичних књига и регистара који се налазе у ИАШК.

Нова, односно Саборна црква крагујевачка, Храм Успења Пресвете Богородице, саграђена је и почела са радом пред сам крај 1884. године. Књиге Нове цркве од њеног оснивања налазе се у Архиву и представљене су у табели 3, док је преостала референтна грађа представљена у табелама 4, 5 и 6. Књиге су у добром стању, укорићене су, микрофилмоване и дигитализоване. Планирано је да се у наредном периоду оконча дигитализација целокупне збирке, чиме би се поред бројних предности које такав вид заштите доноси, спремно дочекало и евентуално враћање књига верским заједницама.

Табела 3: *Списак матичних књига Нове цркве у ИАШК*

Врста књига	рођених	венчаних	умрлих
Распон година	1884-1915	1889-1928	1888-1932
	1946-1949		1947-1949
Број књига	16	4	16

Табела 4: *Списак посебних књига Нове цркве у ИАШК*

Посебна књига	рођених	венчаних	умрлих
Распон година	19. и 20. век	/	/
	Препис		
Број књига	1	/	/

Табела 5: *Списак привремених протокола Нове цркве у ИАШК*

Привремени протокол	рођених	венчаних	умрлих
Распон година	/	1934-1935	1915-1917
Број протокола	/	1 (заједничка свеска)	

Табела 6: *Списак регистара Нове цркве у ИАШК*

Регистри	рођених	венчаних	умрлих
Распон година	1886-1926	/	1854-1884
			1879-1901/1910
Број регистара	1	/	2

ПРОФИЛ КОРИСНИКА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ ШУМАДИЈЕ КРАГУЈЕВАЦ

Истраживања у циљу анализе, статистичке обраде и профилисања корисника архивске грађе још увек су, како на локалном, тако и на регионалном и републичком нивоу, у повоју, премда је још седамдесетих година прошлог века мр Средоје Ла-

лић писао о значају аналитике фондова који се потражују, као и о структури самих корисника у циљу унапређења архивске делатности.³⁷ Овом темом на простору деловања Архива Суботице бавио се и архивски саветник Стеван Мачковић³⁸ Највећи допринос проучавању структуре истраживача архивске грађе у Србији дала је Јелица Рељић приређивањем капиталног дела *Књига истраживача Архива Србије* у три тома.³⁹

Историјски архив Шумадије до сада није спровео истраживање у циљу профилисања својих корисника. Делимично оправдање лежи у чињеници да у Архиву не постоји стандардна информативна служба која би водила прецизнију евиденцију о корисницима. Услед тога не постоје довољно прецизни подаци који би нам омогућили увид у тренд раста корисника који су показивали интересовање за Збирку матичних књига ИАШК. Служба за заштиту грађе у архиву на себе је последњих година преузела својеврсну обавезу евидентирања корисника. Међутим, важно је напоменути да она евидентира искључиво нове кориснике тако да у пракси, за сваку годину понаособ, постоји статистичка евиденција о новим истраживачима (квантитативном методом нису укључени ранији корисници). Образац који нови корисници попуњавају непосредно по уласку у Читаоницу, осим личних података, садржи списак фондова који истраживачи потражују, као и разлоге њиховог истраживања који се наводе у слободној форми (нису понуђени одговори). *Правилник о условима и начину коришћења архивске грађе у ИАШК* донет је деведесетих година и од тада није прилагођаван новонасталим околностима, што у свакодневном раду доводи до раскорака између теорије (правилника) и праксе (примери: *Правилник* предвиђа попуњавање реверса за наручивање грађе, које се у пракси не врши; предвиђа се коришћење микрофилмова за све фондове који су микрофилмовани, али у пракси корисници ИАШК никада није омогућено читање микрофилмова и др.)

На основу евиденције Службе за период од 2012. до 2020. године регистровано је 373 нових корисника. За потребе овог рада битно је указати на податак да је 166 лица користило матичне књиге у циљу генеалошких истраживања. Овај број не обухвата кориснике Архива који су се такође бавили проучавањем породичне историје, будући да су они користили друге фондове и збирке. Тиме долазимо до важног закључка да је нешто мање од половине укупног броја нових корисника ИАШК (44,5%) заправо потраживало и истраживало матичне књиге у циљу реконструкције својих породичних историја. Од 166 лица превагу су однели мушкарци (142 или 85,5%). Жене су, дакле, у значајно мањем броју потраживале матичне књиге (24, односно 14,5%). У овом контексту занимљиво је скренути пажњу на податак да су у наведеном периоду евидентирана 94 истраживача женског пола, што нам

³⁷ Мр Средоје Лалић је објавио чланак *Опите карактеристике коришћења архивске грађе и структуре корисника архивске грађе у архивима САП Воводини* у Сремским Карловцима 1976. године.

³⁸ Стеван Мачковић, *О структури и профилу корисника архивске грађе у Историјском архиву Суботица (2005–2008)*, Ех рапониа 14, Суботица, 2010, 5–11.

³⁹ *Књига истраживача Архива Србије*, књ. 1, 1901–1933 (приредила Рељић Јелица), Београд: Архив Србије, 2018; *Књига истраживача Архива Србије*, књ. 2, 1934–1939 (приредила Рељић Јелица), Београд: Архив Србије, 2018; *Књига истраживача Архива Србије*, књ. 3, 1940–1945 (приредила Рељић Јелица), Београд: Архив Србије, 2020.

говори да су оне генерално ређе истраживале, па самим тим и породичну историју. На основу постојећих евиденционих образаца може се утврдити просечна старосна доб истраживача у овом периоду: најстарији корисник мушког пола је рођен 1928, а најмлађи 2006. године. За женски пол статистика је слична: најстарија корисница је 1936. годиште, док је најмлађа рођена 2003. године.

Говорећи о профилу корисника архивске грађе, Мачковић је јасно дефинисао две велике и међусобно различите групе. Прву представљају лица заинтересована за одређене податке, која истраживању приступају самостално и у складу са процедуром и прописима архива. Резултате својих истраживања већином користе за личне радове: научне приказе, семинаре, докторске дисертације, дипломске, публицистичке радове и слично, за постизање генелošких истраживања (породичних историја), допуњавања родослова својих фамилија, као и у друге сврхе. Ову групу корисника архиви дефинишу као истраживаче. Другу групу чине лица и правни субјекти којима су подаци из архива већином потребни као званична акта или документација техничке природе.⁴⁰ Ова група корисника у пракси готово да нема контакт са архивском грађом, већ архивски службеници за њих обављају тај посао и издају тражена уверења, преписе или оверене копије, па их нећемо даље анализирати.

У фокусу овог рада налази се група истраживача који се могу означити као корисници протокола цркава крагујевачких, те ће запажања и извесни закључци бити донети на основу њихове анализе. На примеру интересовања корисника за протоколима ових цркава можемо дати ближу слику о потребама самих корисника, њиховим очекивањима, предзнањима, искуствима у коришћењу архивске грађе, али и извести закључке о самим изворима и подробније дефинисати њихова ограничења. Прва карактеристика која јасно дефинише приступ самих истраживача јесте степен њиховог образовања. Према није нужно предуслов за добро познавање и адекватан приступ архивској грађи, оградајујући се од било каквог степена дискриминације у односу на кориснике са нижим степеном образовања, факултетско образовање даје видљиве предности у разумевању материје. Ова појава посебно долази до изражаја када истраживачи долазе из основне струке (историчари) или када су представници других друштвено-хуманистичких наука. Међутим, код самих корисника са високим степеном образовања приметно је да старосна граница има значајну улогу. Врло су чести примери да образовање уступа место искуству, односно да, иако високообразовани, млади људи који никада нису приступали истраживању архивске грађе немају предности у односу на дугогодишње истраживаче локалних тема који су упорним радом, стрпљењем и вољом овладали и ушли у све поре трагања за податком. Јасно је да се ова карактеристика највероватније уочава код свих почетника у периоду када започињу да се баве својим *занатом* или, уопште говорећи, одређеним послом.

Сваког истраживача красе сопствена индивидуалност, лични потенцијали и дефинисаност. Велику улогу имају вољни момент, као и изграђена потенцијална очекивања, која неретко буду у супротности са практичним радом. Приметан број истраживача долази са јасно формулисаним питањима, али и потенцијално изграђеним очекиваним одговорима, те није редак случај да су разочарања огромна

⁴⁰ С. Мачковић, *н. д.*, 5.

и почетни ентузијазам урушен када сазнају да је пут до открића података врло комплексан а можда и без успеха. Најчешћи пример оваквог приступа у генеалошким истраживањима у вези је са периодом настанка књига. Очекивања су врло честа да уписи сежу дубље у прошлост. Веће разочарање може да произведе само чињеница да књиге за одређени период за који су постојали уписи није сачувана или се не налази у Архиву.

Приметно је да млађе генерације готово беспрекорно владају савременим техничко-технолошким средствима (неретко боље и од самих архивиста), те да су и њихова размишљања и очекивања резултат присутних трендова модерног друштва. Очекивања су да физички приступ архивској грађи у потпуности замене виртуелни приступ, употреба интернета и дигиталне грађе. Губитак интересовања услед немогућности електронске претраге није редак пример. Са друге стране, важно је напоменути да постоји и групација чију фасцинацију заокупљају традиционална методологија и сам физички контакт са изворима.

Код истраживача породичне историје уочена је једна специфичност која може представљати самостално истраживачко питање. Деценијски рад у Архиву указао је да се, приликом потраживања протокола цркава крагујевачких, јасно диференцирају две групе. Иако увек постоје изузеци, пракса је показала да људи из руралних, пасивнијих средина, без обзира на старост и ниво образовања, далеко више познају своју породичну вертикалу. Они, према неписаном правилу, знају значајно више имена, година и специфичности које се односе на њихове претке. Насупрот томе, истраживачи који припадају грађанском слоју и потичу из урбаних средина или долазе из редова наших емиграната друге или треће генерације, најчешће немају прецизније податке у вези са лицима која истражују. На основу професионалног искуства може се рећи да прва група истраживача, која у својој култури сећања одржава у животу родбинске везе, релације, разгрантости сродства и широку мрежу фамилијарних линија, приликом генеалошких истраживања има огромну предност и чврсте основе за истраживање породичних историја. Без доброг предзнања самог истраживача истраживање је врло често мукотрпно, обесхрабрујуће и неретко се завршава разочарањем, одустајањем и без постигнутих резултата.

ОГРАНИЧЕЊА ЦРКВЕНИХ МАТИЧНИХ КЊИГА КАО ИЗВОРА ЗА ГЕНЕАЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

Данас постоји општа сагласност истраживача да црквена матична књига представља једно од најдрагоценијих сведочанстава свога времена, али и примарни извор за разноврсна истраживања и анализе. Као сведок времена у коме су настале, саме по себи представљају непроцењиво културно историјско добро, али су истовремено и сведок државотворних и друштвено-политичких промена, прогреса и прилика.

С обзиром да није могуће урадити озбиљније генеалошко истраживање или реконструкцију породичне историје без свеобухватне претраге црквених матичних књига, потребно је указати на одређена ограничења које ови извори са собом доносе. Оваква критичка анализа извора ни у ком случају нема за циљ да умањи значај и

вредност самих књига, већа да потенцијалном истраживачу олакша рад и укаже на потешкоће са којима ће се суочити.

Најпре је потребно указати на примарну функцију и карактер самих књига, који је у свом зачетку уско везан за припадање одређеној верској конфесији, односно евиденцију одређеног канонског чина (крштења, венчања и миропомазања). То у праски значи да су на самом почетку вођења евиденција свештеници примарно бележили податке у вези са самим чином. За новорођено дете обавезно су уписивани датум и место обављања обреда крштења, име кума, његово место пребивалишта и име свештеника који је чин крштења обавио, као и његова парохијска припадност. Тако се неретко дешавало да сам датум рођења детета буде изостављен. Постоји велики број оваквих примера. Овде ћемо навести упис крштења Јована Стејића, где је наведено да је он син Антонија Живанова и Јелисавете, да је крштење обављено у Цркве св. Апостола Петра и Павла у Араду, 6. октобра 1802. године.⁴¹ Овакав образац задржао се све до педесетих година 19. века. Свакако је битно нагласити и да се датуми по којима се евиденције воде везује за јулијански календар све до 1919. године, када званична државна администрација почиње да користи грегоријански календар. Потребно је напоменути да свештеници почињу да бележе датуме по оба календара и да су грешке могуће: дешава се изостављање грегоријанских датума, па је за утврђивање тачних датума посебно потребно да се приступа обазриво и без претенциозних закључака.

Евиденција самог канонског чина најоучљивија је у протоколима умрлих у најранијем периоду. Свештеници су готово неизоставно уписивали да је лице опојано, да је миропомазано и да ли се исповедило. Са друге стране, код одојчади коју је смрт задесила пре крштења, имена нису уписивана, док је пракса показала да су врло често изостављена имена родитеља, што представља јасан недостатак и за другу врсту истраживања.

Приметно је да свештеници у овом првом периоду евиденције лица за које се упис врши јасно дефинишу према друштвеном положају. О лицима са вишег положаја друштвене лествице могу се пронаћи детаљнији уписи на маргинама формулара, док се код уписа људи из нижих друштвених слојева поједини ближи подаци (попут занимања) често изостављају.

Када је државна штампарија у другој половини 19. века успоставила монопол на штампање црквених матичних књига, формира се јединствен образац са јасно профилисаним захтевима и упитима које свештеници морају да унесу. Такав образац знатно је унапредио уписивање и обогатио садржај који се односи на уписана лица. Међутим, недостатак информација и даље је зависио од личног приступа, елоквентности и/или пимености самих свештеника који су уписе вршили.

Други веома значајан сегмент са којим се истраживачи суочавају, а који може представљати својеврсну препреку, односно ограничење, јесте језик/писмо које се користило приликом уноса података. Осамнаести век Срби су дочекали са два језичка израза, српскословенским и народним језиком. Руска редакција старословен-

⁴¹ Архив Српске цркве Светих апостола Петра и Павла у Араду (Румунија), *Српска православна црквена општина арадска*, Протокол крштених бр. 8 (1798–1809), лист 34.

ског најизраженије је примењивана у текстовима са световним садржајем, као и вођењу црквених протокола. Током периода који је обележен борбом за реформу српског језика и писма у првој половини 19. века, црквене матичне књиге писане су црквенословенским, те је познавање одређених правила тог писма неопходно за генеалошка истраживања. Током друге половине 19. века у званичну употребу ушло је Вуково реформисано писмо, тако да Државна штампарија штампа обрасце црквених матичних књига од 1882. године управо овим реформисаним писмом. Отпор према Вуковој реформи приметан је у црквеним круговима и након његове званичне победе. Он је лако уочљив на примеру црквених матичних књига које поједини свештеници и даље уписују употребом црквенословенског писма или одређених карактера руске редакције.

У поступку истраживања породичних историја посебан сегмент представља генеза породичних презимена, било да се ради о већинском српском становништву, странцима или припадницима националних мањина. Српска презимена имају свој развојни пут у различитим срединама све до установљавача сталних презимена за време кнеза Александра Карађорђевића 1851. године. Недостатак матичних књига огледа се у немогућности идентификација тих промена на основу самих уписа. Уколико је долазило до промена презимена из генерације у генерацију, не можемо да дођемо до потврде сродства само на основу уписа. У случају да је породица из било ког разлога у неком тренутку променила презиме, јасну потврду, тј. упис те промене тешко да ћемо пронаћи у матичним књигама. Специфичност представља и упис странаца који су се временом асимилovali. Дешавало се да свештеник, вероватно услед недостатка података, креира одређени упис који се касније усталио, али који онемогућава да се утврди претходно стање. Као пример може послужити упис Антонија Руса, који је био руске националности.⁴² Његово право презиме остаје неутврђено јер су у другом колену његова деца Русићи, Русовићи и слично.

У контексту уписивања несрпског живља посебно би требало скренути пажњу на уписе припадника ромске националности. Са овом проблематиком срећу се и ромске породице, али и истраживачи који се баве ромском историјом. Примера ради, за одређена лица свештеници су уносили етничку одредницу *Циганин*, док за поједина то нису чинили, премда су лица у неким другим документима на овај начин евидентирана.⁴³ Очигледно да није постојала обавеза оваквог уписивања, али управо она значајно отежава проучавање прошлости ромских породица.

Још једна важна карактеристика матичних књига на које рад жели да скрене пажњу сагледана је из перспективе женске, односно родне историје. Истраживачи који би се бавили породичном историјом а који би значајну пажњу посветили женским лицима, наишли би на одређена ограничења. Наиме, у првој половини 19. века честа је појава неуписивања одређених одредница за женска лица (образовање,

⁴² Ризница Старе цркве у Крагујевцу, *Матична књига венчаних Храма Сошествија Свјатаго Духа (1823–1836)*, лист 142.

⁴³ Пример је Радован Васић, дечак који је стрељан 21. октобра 1941. године у Шумарицама. Њега у евиденцијама крагујевачких цркава нема, премда се у *Уписници* Мушке реалне гимназије за школску 1941/1942. годину на основу података јасно види да је у питању дечак ромске националности.

занимање...),⁴⁴ као и њихово евидентирање кроз патрониме, било да је у питању супруга или кћерка. Крајем 19. и почетком 20. века уписи доносе богатије садржаје и за женска лица, али се мора напоменути да се, као и код мушкараца, најчешће срећу у вишим друштвеним слојевима. У циљу својеврсне допуне и/или провере података добијених из матичних књига могу се користити пописи становништва које чува Државни архив Србије. У овом контексту посебно би требало поменути Попис из 1863. године чија се предност огледа у чињеници да су пописани сви чланови домаћинства и да су презимена већ устаљена. Ово је уједно и прилика да се укаже на начин коришћења раритета архивалија и оштећених докумената и књига: према *Правилнику о условима и начину коришћења архивске грађе и библиотечког материјала* који је издао Архив Србије, ова категорија грађе се не издаје, већ се „уместо њих користе фотокопије, микрофилмови, скенови или на други начин репродуковани материјал“.⁴⁵ На тај начин истраживачи су упућени да користе извор у другом облику, што нас може навести на питање колико се старија категорија корисника у овоме сналази. Уколико изузмемо искуство Државног архива, које је по многим параметрима тешко упоредиво са мањим, локалним архивима, занимљиво је указати на резултате истраживања Стевана Мачковића из Историјског архива Суботице. Анализа поддомена овог Архива (<http://e-arhiva.suarhiv.co.rs>), на коме се до краја 2014. године налазила *Збирка матичних књига* три вероисповести, указала је да је просечни истраживач овог портала имао 68, односно да је најмлађи имао 17, а најстарији 82 године.⁴⁶ Оваква искуства умногоме охрабрују архиве пред којима се налазе изазови дигитализације да ће и старији корисници релативно лако и брзо савладати коришћење грађе на нетрадиционални начин, односно у дигиталном формату.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА – ДИГИТАЛНА ПЕРСПЕКТИВА

У завршном делу рада желимо да скренемо пажњу на актуелни процес дигитализације у корелацији са Збирком матичних књига ИАШК. Премда дигитални носач информација представља императив савременог друштва, за архиве као институције примарна су два циља дигитализације грађе: њена заштита и очување, као и повећање степена доступности. Као што је већ указано, захваљујући финансијској подршци Министарства културе и информисања, у ИАШК су извршени дигитализација и микрофилмовање укупно 230 књига, од чега стотину књига припада Старој и Новој цркви крагујевачкој. Међутим, требало би напоменути да је овај процес извршен у складу са Правилником о ближим условима за дигитализацију културног

⁴⁴ Пример је Матична књига венчаних за 1823. годину, у којој су евидентирани као младожења Радоња Арнаутин, житељ крагујевачки, и Аника, без икаквих додатних информација. Ризница Старе цркве у Крагујевцу, *Матична књига венчаних Храма Сошествија Свјатаго Духа (1823–1836)*, лист 21..

⁴⁵ *Правилник о условима и начину коришћења архивске грађе и библиотечког материјала* (2020), <https://arhivsrbiye.rs/public/source/pravilnik-koriscenje-arhivske-gradje-2020.pdf> (приступљено 25. новембра 2021)

⁴⁶ Stevan Mačković, *Iskustva sa e-istraživanjem u građi Istorijskog arhiva Subotica*, Tehnični in vebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Radenci, 2015, 383-391.

наслеђа,⁴⁷ али да се пред дигитализованом грађом налази процес уклађивања са захтевима АРХИС-а.

Уколико сагледамо општи циљ дигитализације архивске грађе може се рећи да је он у ИАШК тек делимично остварен. Матичне књиге цркава крагујевачких теоријски су заштићене од физичког хабања и фреквентног коришћења, ниво њихове доступности би требало да је повећан али нас пракса, нажалост, демантује. На првом месту требало би указати на то да фотографисање и скенирање грађе не представља крај процеса дигитализације. Неопходно је применити све заштитне мере у циљу потврде аутентичности и припадности документа фонду и одређеној установи како би се материјал заштитио од евентуалних злоупотреба (неовлашћена дистрибуција, плагирање, интерполација и сл.). Такође се подразумева да установа има техничке капацитете, као и едуковане запослене за употребу и обраду дигитализоване грађе. Нажалост, ИАШК корисницима није обезбедио могућност коришћења дигитализованих матичних књига ни у самој установи, као ни на веб-платформама. Сукоб теорије и праксе највидљивији је управо на овом примеру, где дигитализовани материјал постоји, али се корисницима и даље износе оригиналне матичне књиге. Архивски информациони систем (АРХИС) обезбедиће како видљивост културне баштине на интернету, тако и њено адекватно коришћење, али је потребно напоменути да се и овде динамика разликује у зависности од самих установа.

Иако корисници де факто немају прилику да користе конкретну грађу у дигитализованом формату, оправдано се намеће бојазан у виду евентуалних препрека при коришћењу исте. Евиденција установе показала је да су корисници углавном старији људи који слабије познају рад на рачунару. Хипотетички, установа би требало да определи одређени број запослених који би помагали корисницима у овом процесу. Сходно томе да је један запослени најчешће на релацији депо-читаоница, потребно је да се у Читаоници налази радник који би могао да помогне корисницима који би имали евентуалних техничких проблема. Искуство ИАШК је такво да су истраживачи матичних књига неретко и људи скромнијег формалног образовања и познавања рада на рачунару, тако да би, са етичке стране, било корисно обезбедити им одређену подршку. Са друге стране, млађи истраживачи, сходно савременим техничко-технолошким достигнућима, неретко очекују да имају приступ дигитализованој грађи која ће им у одређеној мери убрзати истраживање. Овде је свакако важно напоменути да ограничења самог извора опстају – без обзира на формат у коме је пред истраживачем. Искуство из праксе сведочи да се млађе генерације, које нису имале сусрет са архивском грађом, неретко брже обесхрабре како због немогућности електронске претраге, тако и због количине самог материјала. Свакако да радници архива на све начине подстичу и мотивишу млађе кориснике, али је потребно посветити додатну пажњу едукацији потенцијалних корисника фондова у ма ком формату. Притом је потребно нагласити да међу млађим корисницима свакако постоје и они који предано врше своја истраживања, без обзира на то у ком се формату грађа пред њима налази.

⁴⁷ Правилник о ближим условима за дигитализацију културног наслеђа, Службени гласник Републике Србије, 76/2018.

Дигитализација неминовно представља процес кроз који све архивске установе морају проћи, али колико ће он бити дуг и изазован у приличној мери зависи од локалних самоуправа којима архиви припадају. Вишегодишња пракса локалне самоуправе према ИАШК довела је ову установу у прилично незавидан положај. Са рекордно ниским бројем запослених на неодређено време услед забране запошљавања и одласка радника у пензију, као и са нерешеним проблемом простора, основна делатност ИАШК практично је доведена у питање. Све учесталије потребе администрације и грађанства отежавају свакодневну радну динамику установе, те се процес дигитализације чини још изазовнијим. У већини случајева, реализација многих захтева суштински се своди на индивидуалне способности и ентузијазам самих архивских радника.

РЕЗИМЕ

У раду су представљене основне карактеристике генеалошког метода и приступа који се мењао кроз историју. Међутим, у фокусу се налазе матичне књиге цркава крагујевачких као део Збирке матичних књига Историјског архива Шумадије, преко чије се анализе преламају многа значајна питања. На примеру матичних књига Старе и Нове цркве крагујевачке у раду се указује на целокупан принцип истраживачког приступа корисника грађе. Најпре је важно указати да је у светлу нових истраживања поуздано утврђено да су у Цркви Крагујевачкој Сошествија Свјатаго Духа, познатој и као Стара или Милошева црква, вођени протоколи рођених и венчаних од 1823. године, што наводи на претпоставку да су свештеници већ након 1816. године и на простору испод Саве и Дунава у много већој мери водили евиденције рођених, венчаних и умрлих на нивоу парохија него што се то до сада претпостављало.

Статистички подаци које поседује Служба за заштиту грађе у архиву указују да је за период 2012–2020. године нешто мање од половине укупног броја нових корисника ИАШК (44,5%) заправо потраживало и истраживало матичне књиге у циљу реконструкције својих породичних историја. Евиденција такође пружа детаљнији увид у профил просечног истраживача. Посебна пажња посвећена је ограничењима са којима се суочава потенцијални корисник поменутих матичних књига. Као најзначајнији проблеми анализирани су непознавање језика/писама, проблеми са утврђивањем презимена, специфичности уписа несрпског становништва, као и ограничења приликом истраживања матичних књига из родне перспективе. У завршном делу рада истиче се сукоб теорије и праксе архивистичке делатности кроз функционисање Историјског архива Шумадије у Крагујевцу. Недовршен процес дигитализације, односно примене дигитализоване грађе, упућује на неопходност сарадње и већег разумевања, као и ангажовања надлежних институција.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Архив Српске цркве Светих апостола Петра и Павла у Араду (Румунија), *Српска православна црквена општина арадска*, Протокол крштних бр. 8 (1798–1809)
- *Записник о преузимању грађе* бр. 04-953 од 20. маја 2019. године
- *Записник о преузимању грађе између ИАШК и НОО одељење за унутрашње послове* бр. 03-4730/1-63 од 26. марта 1963. године
- *Записник о преузимању грађе између ИАШК и Општине Лапово* од 9. септембра 1954. године
- *Записници о преузимању грађе* бр. 04-721 од 23. децембра 1988. и 17. маја 2019. године
- Ризница Старе цркве у Крагујевцу, *Матична књига венчаних Храма Сошествија Свјатаго Духа* (1823–1836)
- ИАШК, Фонд Прве крагујевачке гимназије, *Уписница* Мушке реалне гимназије за школску 1941/1942. годину

Литература:

- Burguiere, Andre. La Mémoire Familiale du Bourgeois Gentilhomme: Généalogies Domestiques en France aux XVIIe et XVIIIe Siècles, <https://www.cambridge.org/core/journals/annales-histoire-sciences-sociales/article/abs/la-memoire-familiale-du-bourgeois-gentilhomme-genealogies-domestiques-en-france-aux-xvii-et-xviii-siecles/9BDF06F2EE052DCAD5F8B89641339161> (приступљено 30. 6. 2021)
- Cox, Richard J. *Genealogy and Public History: New Genealogical Guides and Their Implications for Public Historians*, The Public Historian 6-2, Oakland, 1984, 89-96.
- Crowley, Una. *Genealogy, method*, International Encyclopedia of Human Geography (Eds. Rob Kitchin and Nigel Thrift), Elsevier, Amsterdam, 2009, 341-344.
- Cvetković, Slobodanka. *Izvori za genealoška istraživanja na Internetu na prostoru bivše SFRJ*; Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine, II Kongres arhivista Bosne i Hercegovine (sa međunarodnim učešćem), 5-7. jun 2013, Bihać, XLIII/2013, Sarajevo, 2013, 165-183.
- Foucault, Michel. *The Political Technologies of Individuals*, Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault (Eds. Luther H. Martin and Huck Gutman) The University of Massachusetts Press, Massachusetts, 1988, 145-162.
- Friedrich, Markus. *The Birth of the Archive: History of Knowledge*, Michigan, 2018.
- Fuko, Mišel. *Niče, genealogija, istorija y: Mišel Fuko – Spisi i razgovori* (ur. Mladen Kozomara), Fedon, Beograd, 2010, 59-88.

- Kolarić, Ivan M. *Charismarhia of the Nemanjić dynasty*, Sociološki pregled, Beograd, 1996, 513-548.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006.
- Lehman, Christoph. *Chronica der Freyen Reichs Stadt Speyer*, Frankfurt, 1612.
- Mačković, Stevan. *Iskustva sa e-istraživanjem u građi Istorijskog arhiva Subotica*, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Radenci, 2015, 383-391.
- Marinković, Dušan; Ristić, Dušan. *Genealoška analitika kao kvalitativna metodologija*, Zbornik radova sa XXVI naučne konferencije Pedagoška istraživanja i školska praksa Instituta za pedagoška istraživanja, Beograd, 2021, 12-16.
- Public Services Quality Group of the National Council on Archives, *Survey Of Visitors To British Archives 2002, National Report Weighted Regional & UK Report*, <https://www.archives.org.uk/what-we-do/archive-surveys.html> (приступљено 27. 6. 2021)
- Public Services Quality Group of the National Council on Archives, *Survey Of Visitors To British Archives 2004, National Report Weighted Regional & UK Report*, <https://www.archives.org.uk/what-we-do/archive-surveys.html> (приступљено 27. 6. 2021)
- Public Services Quality Group of the National Council on Archives, *Survey Of Visitors To British Archives 2006, National Report Weighted Regional & UK Report 2008*, <https://www.archives.org.uk/what-we-do/archive-surveys.html> (приступљено 27. 6. 2021)
- Rehtmeyer, Philipp Julius. *Antiquitates Ecclesiasticae Inclutae Urbis Brunsvigae*, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10005493?page=5> (приступљено 28. 6. 2021)
- Rosenzweig, Roy and David Thelen. *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*, New York, 1998.
- Shown Mills, Elisabeth. *Genealogy in the 'Information Age': History's New Frontier*, National Genealogical Society Quarterly 91, Washington, 2003, 260-278.
- Tucker, Susan. *Doors Opening Wider: Library and Archival Services to Family History*, Archivaria 61, Ottawa, 2006, 127-158.
- Wood, Helen. *The Fetish of the Document: An Exploration of Attitudes towards Archives*, New Directions in Archival Research (Eds. Margaret Proctor and Chris P. Lewis) Liverpool University Centre for Archive Studies, Liverpool, 2000, 20-48.
- Woolf, Daniel R. *The Social Circulation of The Past: English Historical Culture 1500–1730*, Oxford, 2003.

- Арсић, Мирољуб. *Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије*, Архивски преглед 1/4, Београд, 2000, 52-59.
- Бенмасур, Јасмина. *Управноправни аспект матичних књига и њихов значај у доказном управном поступку* (докторска дисертација: Универзитет Џон Незбит), Београд, 2016.
- Грујић, Радослав. *Први кораци увођења црквених матица код Срба*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. VII, Нови Сад, 1934, 327.
- Живковић, Јасмина. *Заштита црквених матичних књига као дела културне баштине Србије (упоредна анализа стања у матици и дијаспори)*, <http://www.arhivistika.edu.rs/clanci/zastita-arhivske-grade-van-arhiva/69-s-in-ziv-vic-z-sh-i-cr-v-nih-icnih-njig-dl-ul-urn-b-sh-in-srbi-up-r-dn-n-liz-s-nj-u-ici-i-di-sp-ri> (приступљено 24. 6. 2021)
- *Књига истраживача Архива Србије*, књ. 1, 1901–1933 (приредила Рељић Јелица), Београд: Архив Србије, 2018.
- *Књига истраживача Архива Србије*, књ. 2, 1934–1939 (приредила Рељић Јелица), Београд: Архив Србије, 2018.
- *Књига истраживача Архива Србије*, књ. 3, 1940–1945 (приредила Рељић Јелица), Београд: Архив Србије, 2020.
- Марсенић, Милош М. *Црквене Матичне књиге као извори демографских података локалне заједнице*, Баштина 44, Приштина-Лепосавић, 2018, 183-186.
- Мачковић, Стеван. *О структури и профилу корисника архивске грађе у Историјском архиву Суботица (2005-2008)*, *Ex raponia* 14, Суботица, 2010, 5-11.
- Петровић, Мита. *Финансије и установе обновљене Србије*, Београд, 1897.
- Радовановић, Бориша. *Споменица Историјског архива Шумадије у Крагујевцу 1952–2002*, Крагујевац, 2002.
- Цветковић, Слободанка. *Црквене матичне књиге у Историјском архиву Пожаревац: преузимање, смештај, обрада и коришћење*, Археон: часопис архива Војводине 3, Нови Сад, 2020, 129-148.

Slavko STEPANOVIĆ

**KRAGUJEVAC CHURCHES' REGISTERS
AS SOURCES FOR GENEALOGICAL RESEARCH
(POSSIBILITIES AND LIMITATIONS) – SELECTION
FROM THE COLLECTION OF CIVIL REGISTERS
OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF ŠUMADIJA,
KRAGUJEVAC**

234

Summary

In this work, the basic characteristics of the genealogical method and approach that changed throughout history are presented. However, in the focus of the work are Kragujevac churches' registers as part of the Collection of civil registers of the Historical Archives of Šumadija, through which the analysis of many important questions are being treated. At the example of the registers of Kragujevac's Old and New church, the whole principle of the research approach by the user of the material is presented. It is important to point out that, in the light of new research, it is determined reliably that in the Descent of the Holy Spirit Church, known also as the Old or Miloš's Church, were kept records of births and marriages from 1823 which leads us to assume that the priests in the area below the Sava and Danube after 1816 were keeping records of births, deaths, and marriages at the parish level to a greater extent than it was thought before.

Statistical data of the Service for protection of materials in the archives indicate that for the period from 2012 to 2020, a little less than the half of the total number of new users of the Historical Archives of Šumadija, Kragujevac (44, 5%), requested and research civil registers in order to reconstruct their family histories. The data also presents detailed insight into the profile of the average researcher. This paper gives special attention to limitations the potential user of the above said registers encounters. The most significant problems are analysed such as the lack of knowledge of the language/script, problems in determining the surnames, specifics in making entries of non-Serb population, so as limitations regarding research of registers from gender perspective. In the final part of the paper, the conflict between theory and praxis of archival activity through functioning of the Historical Archives of Šumadija, Kragujevac is being discussed. The unfinished process of digitisation, that is – application of the digitised materials, suggests the necessity of cooperation and greater understanding, so as engagement of all relevant institutions.

СЕГМЕНТ НАЦИОНАЛНЕ ИСТОРИЈЕ У ЛИЧНОМ ФОНДУ ЦВЕТКА РАЈОВИЋА

Анстракт: Историјски извори који сведоче о времену националног буђења и обнови српске државности у XIX веку од трајне су вредности за српску и европску културу. Мукотрпни процес стварања модерне државе праћен је ослободилачким напором и херојским подвизима више генерација. Осим на бојишту, одлучна борба вођена је и на дипломатском и културном пољу. У Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу чува се рукописна оставштина једног од најспособнијих државника и дипломата тог времена, Цветка Рајовића (1793–1873). Овај наочити Херцеговац је свој успон доживео под Обреновићима када је, због бројних дужности које је ревностно обављао, постао синоним успешног чиновника. Захваљујући свом политичком искуству и познавању страних језика, доспео је и на двор кнеза Александра Карађорђевића и био члан највишег тела, Државног савета. И поред тога, остао је парадигма многих људи чије способности један режим – у овом случају уставобранитељски – није умео да препозна и искористи. Два пута је осуђиван на смрт, два пута је тамновао, да би повратком Обреновића 1858. године поново доспео на највише државне функције. Његов динамичан живот и бурна историја младе кнежевине огледају се у списима које је оставио за собом. Они чине јединствен фонд који је одлуком Народне скупштине 1998. године проглашен архивском грађом од изузетног значаја.

Кључне речи: трговац, полиглота, државни чиновник, дипломата, лични фонд, историјски извор

ОД ТРГОВЦА ЖИТОМ ДО НАЈВИШИХ ДРЖАВНИХ ФУНКЦИЈА

Средином двадесетих година XIX века вест о Цветку Рајовићу доспела је до Јеврема Обреновића, млађег брата кнеза Милоша, који је као обор-кнез управљао Шабачком, Ваљевском и Соколском нахијом. Господар Јеврем је био приступачан човек, отворен за сарадњу и прихватање нових идеја. Његов конак у Шапцу, уређен по европском узору, био је стедиште ондашње политичке и интелектуалне елите. Сазнање да се ради о ученом човеку и познаваоцу више страних језика, који је пропутовао добар део Европе, било је довољно да Јеврем узме Рајовића за свог секретара. Добар глас о младом чиновнику убрзо је стигао и до престонице. Тако је Рајовић стигао у Крагујевац и ступио у службу кнеза Милоша Обреновића. У свестраност и полиглотске способности новог кнежевог секретара имао је прилику да се увери и капетан пруске војске и путописац Ото Дубислав Пирх приликом свог боравка у Србији 1829. године: „Цветко говори и пише српски, немачки, руски и италијански, а разуме и влашки, а ако се не варам и мађарски.“²

¹ виши архивист, goran8185@hotmail.com

² Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 2012, 71.

Пасош Цветка Рајовића из 1829; ИАШК Б.195 (1829)-2

Цветко Рајовић води порекло из Херцеговине, из села Вуковића крај Требиња. Рођен је у браку Петра и Софије, 1793. године, уочи празника Цвети, по коме је и добио име. Након сукоба са једним турским агом, Рајовићи су били принуђени да избегну у Боку, у Паштровиће. Цветко је потом, отишао у Фијуму (Ријеку) код свог старијег брата Стефана, који се бавио трговином. Уз његову финансијску помоћ похађао је школе у Оточцу и Сењу и научио да говори немачки и италијански. Рат који је Аустрија водила са Наполеоном натерао их је да 1810. године напусте приморје и заједно оду у Земун. У овом пограничном граду, познатом по трговачким пословима, Рајовић је имао прилику да научи и грчки. Након краћег времена прешао је у Београд код свог другог брата Петра, који је у вароши држао дућан. Београд се тада налазио у рукама српских устаника, па је он убрзо ступио у устаничку војску и стекао наклоност једног руског официра. Након пропасти устанка 1813. године пребегао је у Срем, а затим у Трст и Венецију, где је неко време служио морнарицу. Како му живот на броду није одговарао, отишао је у Беч, а већ 1815. у Одесу, где су га примили трговци Ризнић и Магазиновић. Са њима је трговао житом све до 1818. године, када је због наглог пада цена намирница изгубио сав новац и завршио у затвору. Након одслужења казне вратио се у Србију.³

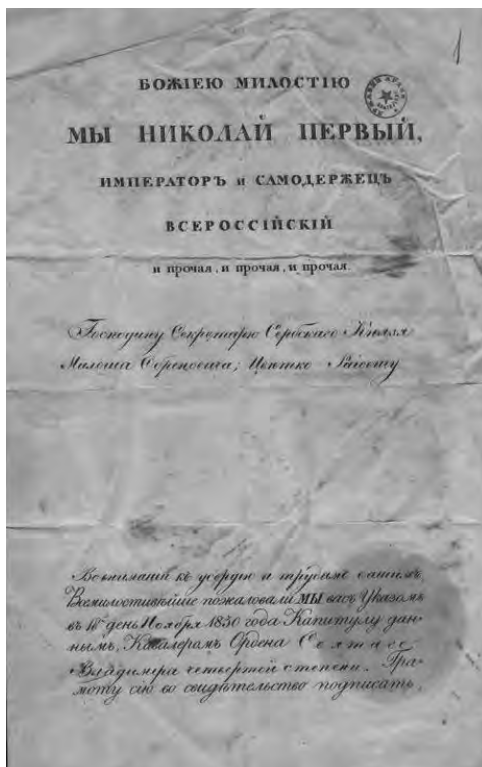
Цветко Рајовић је под Обреновићима изградио блиставу политичку каријеру. Био је секретар Јеврема Обреновића у Шапцу (1825–1828), секретар Књажевске канцеларије у Крагујевцу (1828/1829), управник београдске вароши (1829–1831), а од 1834. и председник Београдског народног суда.⁴ Одлазио је у дипломатске мисије најпре у Влашку (1829), а потом и Русију (1830), где га је цар Николај I Романов

³ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик српског народа новијег доба*, Београд, 1888, 619-620.

⁴ Небојша Јовановић, *Господар Јеврем и његов штап, биографија Јеврема Обреновића (1790–1856)*, Београд, 2012, 84.

одликовао Орденом Светог Владимира IV степена.⁵ Због критика изречених на кнежев рачун у време Милетине буне (1835), замало је допао затвора. Спашен је интервенцијом Јеврема Обреновића.⁶ Кратко време по усвајању Сретењског устава (1835) био је члан Државног савета, а од 1837. године и кнежев ађутант.⁷ Након доношења Турског устава 1838. године поново је изабран за члана Државног савета. Непосредно пред Милошеву абдикацију (1839), као привремени попечитеља финансија, старао се о раду казначејства (државне благајне).⁸ У време прве владавине кнеза Михаила Обреновића (1839–1842) био је министар унутрашњих дела, веома одан династији.

По доласку кнеза Александра Карађорђевића и уставобранитеља на власт 1842. године Рајовић је ухапшен, али је интервенцијом Русије убрзо ослобођен.⁹ Због организовања завере против Карађорђевића (Рајићева буна), почетком 1844. завршио је у Гургусовачкој кули, где је тамновао у оковима до 1846. године. У политички живот се вратио педесетих година XIX века, када је постављен за церемонијал мајстора на двору кнеза Александра.¹⁰ Убрзо је изабран за члана (1850), а потом и председника Врховног и Касационог суда (1856).¹¹ Међутим, ни боравак на двору, ни високе државне функције, нису биле довољне да се јасно определи за уставобранитеље, а још мање да постане карађорђевићевац. Власт је крајем септембра 1857. године ушла у траг још једној завери против кнеза Александра, у коју је он био умешан. У питању је била Тенкина завера, названа по главном организатору, председнику Државног савета Стефану Стефановићу Тенки. Интервенцијом Порте Рајовић је избегао смртну казну и поново завршио у Гургусовачкој кули. Каснијим судским поступком утврђено је да је радио на преврату, али не и на убиству кнеза.¹²

Указ руског цара Николаја I о одликовању Цветка Рајовића Орденом Светог Владимира IV степена, 1830. године; ИАШК Б.2.195 (1830)-4 (1)

⁵ Историјски архив Шумадије Крагујевац (ИАШК), Лични фонд Цветка Рајовића (1793–1873), Б. 2. 195 (1830)-6.

⁶ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд, 1986, 125-126.

⁷ Петар В. Крстић, *Пречани и Шумадинци*, Београд – Нови Сад, 1996, 11.

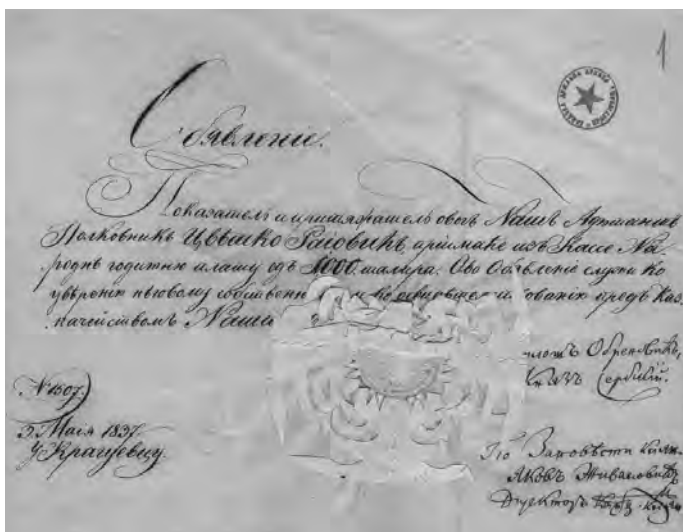
⁸ Државни архив Србије (ДАС), Поклони и откупи (ПО) – 3/62

⁹ Алекса Ивић, *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд, 1926, 112.

¹⁰ Небојша Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића*, Београд, 2010, 220-221.

¹¹ ИАШК, Б.2.195 (1855)-4.

¹² Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд, 1925, 154.

Објавление кнеза Милоша о постављењу Цветка Рајовића за свог ађутанта, 1837. године, ИАШК б.2. 195 (1837)-5 (1)

Нова прилика за Цветка Рајовића уследила је након Светоандрејске скупштине и смене династија 1858. године. У писму упућеном потпредседнику скупштине Стевчи Михаиловићу, остарели кнез Милош је инсистирао да се његов секретар врати у службу.¹³ Тако је Рајовић, одмах по кнежевом повратку у Србију почетком 1859. године, постављен за председника Владе и министра иностраних дела. Наредне године је са делегацијом путовао за Цариград како би од Порте тражио исељење Турака из српских градова, право да Кнежевина Србија самостално доноси устав и признање наследног кнежевског достојанства за чланове породице Обреновић. За време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868) Рајовић је био потпредседник Државног савета и на том положају је остао све док га намесници нису пензионисали 1869. године.

Цветко Рајовић је упамћен као веома висок, витак и леп човек, „увек чист у оделу и држању, демократ, врло љубазан у опхођењу“.¹⁴ Био је плаховите нарави и знао је да се наљути за најмању ситницу. У говору је често понављао руску реч „говорит“, уместо српске „каже“.¹⁵ Био је ожењен са Аном, кћерком бившег Карађорђевог секретара Јанићија Ђурића. Са њом је имао четворо деце: Драгомира, Николу, Драгињу (Драгу) и Катарину. Драгомир је касније био државни саветник, а Никола официр. Обе кћерке је удао за официре српске војске који су дошли из Аустрије: Драгу за пуковника и војног обавештајца Антонија Орешковића, а Катарину за мајора и кнежевог ађутанта Евгенија Калинића.¹⁶ У Историјском

¹³ ДАС, ПО, 39/84

¹⁴ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 624.

¹⁵ Исто

¹⁶ Р. Гикић Петровић, *Ликови у дневнику Анке Обреновић*, Нови Сад, 2007, 129.

Указ кнеза Александра Карађорђевића о постављењу Цветка Рајовића за председника Врховног и касационог суда, 1856. године ИАШК Б.2.195 (1856)-7

архиву Шумадије чува се венчани лист Драге Рајовић и Антонија Орешковића.¹⁷

Цветко Рајовић је умро у Београду 4. маја 1873. године, у великој и лепој кући коју је подигао неколико деценија раније, у непосредној близини Калемегдана. Касније је у овој згради била смештена Реалка, а данас се у њој налази Педагошки музеј.¹⁸

РУКОПИСНА ОСТАВШТИНА ИЗМЕЂУ ВЛАСНИКА И УСТАНОВЕ

Када је формирањем Архивског средишта у Крагујевцу 1948. године започета организована заштита архивске грађе на тлу Шумадије, приоритет је био преузимање документације угашених предратних установа – окружних и среских надлештава, општинских управа, судова и сличних организација. С друге стране, архивска грађа у приватном власништву преузимања је спорадично, када је за то било воље и новца. Први лични фондови откупљени су убрзо по оснивању Државне архиве у Крагујевцу 1952. године, док су наредни уписани у улазни инвентар готово целу деценију касније.¹⁹

Иако чине мали сегмент у укупној количини архивске грађе, лични фондови представљају драгоцен извор за политичку, правну, економску и културну историју. Вредност им је утолико већа јер нису настали из рада институција основаних од стране власти, већ су произишли из свакодневног живота људи различитих звања,

¹⁷ ИАШК, Лични фонд Антонија Орешковића (1829–1906), Б.2.192 (176)-3.

¹⁸ Н. Јовановић, н. д., 221.

¹⁹ Реч је о личним фондовима новопазарског пароха Косте Кулагића и песника Драгољуба Филиповића, ИАШК, Улазни инвентар, бр. 15, 16.

жеља и склоности. Они могу да представљају допуну административним фондовима који, по природи, представљају главни задатак архива, заузимају највише простора у депоима и одузимају највише времена у раду архивиста.²⁰

Архивска грађа у приватном власништву одувек је представљала велики изазов архивској служби – како сазнати за њу, како направити увид у њу, како уверити власника у њену вредност, у потребу евидентирања и стручног чувања и, на крају, како уверити власника да је архив најбоља опција за чување. Историјски архив Шумадије је током седамдесетих година XX века водио евиденцију лица у чијем се власништву налази грађа, док су архивски радници настојали да ту документацију прикупе, заштите и обраде у својој установи.²¹ Касније се са том праксом престало због оптерећености службе јавним архивским градивом. Осим тога, нестабилне економске прилике последњих деценија довеле су до тога да фондови привредних организација постану доминантан део архивског фонда ове установе.

240

Лични фонд Цветка Рајовића откупљен је 1961. године. По обиму није велик – обухвата свега једну кутију докумената. Сачувана архивска грађа односи се на период од 1829. до 1867. године. Према дипломатичким и садржајним особеностима подељена је на лична документа (1829–1856), имовинско-правне списе (1831–1867), документа делатности (1829–1867), преписку (1829–1867) и грађу сродника (1831–1863). Фонд је сачуван у целини и сређен према Упутству Архивског већа Србије из 1969. године. Од информативних средстава урађен је аналитички инвентар са именским и географским регистром.²² Све то омогућава лакши увид у обиље драгоцених података и олакшава истраживачки рад.

Ако се узму у обзир граничне године архивске грађе, рукописна оставштина Цветка Рајовића покрива значајан период националне историје: дипломатску борбу за државну аутономију (до 1833), укидање феудализма и уставно питање (1833–1839), прву владу кнеза Михаила и династичку смену (1839–1842), уставобранитељску управу (1842–1858), другу владу кнеза Милоша (1858–1860) и другу владу кнеза Михаила (1860–1868). Сачувани списи свакако представљају само фрагменте поменутих тема и чине савршену допуну фондовима из времена Кнежевине који се данас чувају у Државном архиву Србије.

У фонду се налазе Рајовићева лична документа: пасош (1829) и пуномоћја за дипломатски пут у Русију (1829); одлуке и укази о његовом именовању на разне дужности: кнежев ађутант (1837), министар финансија (1839), руководиолац церемонијала миропомазања кнеза Михаила (1840), председник Касационог суда (1855, 1856) и министар спољних послова (1859). Посебну пажњу завређује указ руског императора Николаја I Романова из 1830. године о одликовању Цветка Рајовића Орденом Светог Владимира IV степена. Ту су и молбе за помиловање због учешћа у Тенкиној завери 1857. године, разни трговачки уговори, рачуни, квите и друго. Знатан део фонда чини богата преписка која завређује посебну пажњу.

²⁰ Milena Lučić, *Osobni arhivski fondovi*, Zagreb, 2014, 78.

²¹ Верка Миленковић, *Водич Историјског архива Шумадије*, Крагујевац, 1978, 147.

²² Исто, 161.

Већина докумената у фонду писана је српским народним језиком који је био у употреби пре Вукове реформе. Сачувано је и неколико писама на руском и немачком језику. Дуго се веровало да је народни језик ушао у српску писменост тек са појавом Вука Караџића и да је пре њега живео само у усменој књижевности. Ипак, све до Велике сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем и пресељења у нове крајеве, Срби су упоредо користили два језичка израза – српскословенски и народни. То двојство имало је петовековну традицију.²³ Ни појава руске редакције, ни стварање славеносрпског језика у XVIII веку, нису променили ту праксу. У питању су били безуспешни покушаји да српски народ добије књижевни језик. Многи интелектуалци XVIII века, попут Захарија Орфелина, Јована Рајића и Доситеја Обрадовића, сматрали су да је језик којим говори народ најподеснији да изрази све и да га свако разуме.²⁴ Народни језик са примесама славеносрпског користила је и државна администрација Кнежевине Србије све до званичног усвајања Вукове реформе 1868. године.

ИСТОРИЈА У ПИСМИМА

Лична преписка, било да је сачувана у рукопису или у штампаном облику, убраја се у изворе првог реда исто колико и званични извештаји. За разлику од ње, објављени мемоари или аутобиографије не спадају у примарне изворе, јер обично настају касније од догађаја које описују и неизбежно су субјективни.²⁵ Преписка творца фонда може да се подели у три целине: писма творца фонда, писма разних лица и институција упућена творцу фонда и породична писма. Прву целину обично чине концепти, копије и оригинали непосlatih писама, другу писма различитих лица и институција упућена творцу фонда, а трећу писма чланова породице и других сродника.²⁶

Кореспонденција у личном фонду Цветка Рајовића, сама по себи, представља својеврсни сусрет са историјом. Њен највећи део чине писма кнеза Милоша Обреновића, са којим је Рајовић углавном водио и пословну и приватну комуникацију. У питању су извештаји са фронта у Руско-турском рату (1828/1829), писма о слању депутата у Цариград (1829), ослобађању сиромашних грађана од пореза, трговачким пословима, набавци соли из Влашке, појави великих богиња у Крагујевцу и друго.

Цветко Рајовић се дописивао и са осталим члановима владарског дома Обреновић. Кнегиња Љубица му је једном писму тражила да се изјасни у вези преузимања неког Јевремовог слуге.²⁷ Нарочито су занимљива писма Милошевог најстаријег сина и будућег српског кнеза Милана упућена Цветку Рајовићу. У

²³ Александар Младеновић, *Особине графичке и језика путописа патријарха Арсенија Црнојевића III из 1682. године*, Зборник за филологију и лингвистику VIII, Нови Сад, 1965, 133-146.

²⁴ А. Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад, 1964, 154.

²⁵ Хари Хердер, *Европа у деветнаестом веку*, Београд, 2003, 13-14.

²⁶ Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд, 2006, 140-141.

²⁷ ИАШК, Б.2.195 (1837)-50.

једном му се извињава због тога што га је, у *ватри и гневу*, назвао *пасјом вером*,²⁸ док му у другом налази прилику за женидбу.²⁹ Ту је и једно писмо кнеза Михаила Обреновића у коме критикује Рајовићев рад као министра унутрашњих дела због тога што не хапси људе који шире непријатељске вести по Србији.³⁰

Од изузетног значаја су и писма Рајовићевих савременика – устаничког команданта и надзорника мензулане (поште) Јакова Јакшића (1774–1848), кнежевог секретара, уставописца и новинара Димитија Давидовића (1789–1838), грузанског кнеза и државног саветника Петра Туцаковића (1792–1857), банкара и влашког спахије Јована Германа, трговца и уставобранитеља Стојана Симића (1797–1852), главних уставобранитељских првака Аврама Петронијевића (1791–1852) и Томе Вучића Перишића (1787–1859), санитетских лекара Јована Стејића (1802–1853) и Емериха Линдермајера (1806–1884), као и других значајних историјских личности из времена Кнежевине Србије.

Јаков Јакшић од Цветка Рајовића у једном писму тражи руске књиге, мапе и законе, у другом да заведе ред у пошти; Димитије Давидовић и Аврам Петронијевић му пишу у време док борави у Цариграду 1829. године, наводећи му могућност да може да се обрати кнезу за сваку помоћ; Петар Туцаковић о градњи воденице у Параћину и ослобађању сиромашних грађана од пореза; Јован Герман о дипломатском скандалу у који је умешан аустријски конзул; Стојан Симић о хатишерифу који је Србија добила од Порте и намери кнеза Милоша да организује велику скупштину од хиљаду чланова; Тома Вучић Перишић о достављању хране док борави у затвору 1840. године; Јован Стејић и Емерих Линдермајер о надокнади трошкова за лечење кнеза Милоша и друго.³¹

Породичну преписку и архивску грађу сродника чине писма Рајовићеве жене Ане о текућим обавезама и проблемима у функционисању домаћинства, писма његове кћерке Милице упућена руском цару Николају I и кнезу Александру Карађорђевићу, као и дипломе и унапређења његових синова, Драгомира и Николе.³²

²⁸ ИАШК, Б.2.195 (1837)-51.

²⁹ ИАШК, Б.2.195 (1839)-64

³⁰ ИАШК, Б.2.195 (1855)-4.

³¹ Ружица Срејић, *Аналитички инвентар личног фонда Цветка Рајовића (1793–1873)*, Крагујевац, 1981, 9-21.

³² Исто

РЕЗИМЕ

Цветко Рајовић је прешао мукотрпан пут од трговца житом до највиших државних функција у обновљеној Србији. Његова политичка каријера, пуна успона и падова, трајала је дуже од четири деценије: од ступања у службу господара Јеврема (1825) до пензионисања у време Намесништва (1869). Обреновићима је верно служио, док је сарадња са кнезом Александром Карађорђевићем и уставобранитељима била испуњена неповерењем и страхом за голи живот.

Када је дошао у Србију, Цветко Рајовић је важио за једног од најученијих људи у земљи. Кнез Милош је доводио образоване људе на двор, али је према њима био подозрив. Владао је по моделу турског паше, па је администрацију сматрао својом приватном послугом. Код њега је чиновник и послуживао у конаку и радио на имању. У потпуности је зависио од његове воље и у сваком тренутку је могао да буде разрешен и кажњен. Иако су уставобранитељи законски уредили положај српске бирократије и уздигли је на знатно виши ниво, Рајовић, као један од најспособнијих чиновника Милошевог времена, није успео да се у потпуности уклопи у нови систем. Није могао, а ни хтео, да се надмеће са Ненадовићима и другим припадницима дворске камариле. Сачекао је повратак Обреновића и поново доспео на највише државне функције.

Као и други људи XIX века који су градили друштвени положај, Рајовић је комуницирао писмима, чувао своје личне и службене списе и водио белешке. Његова заоставштина, похрањена у Историјском архиву Шумадије, представља прворазредни извор националне историје. Већина докумената у фонду писана је народним језиком пре Вукове реформе и сва она сведоче о важним догађајима из времена Кнежевине Србије. Посебну вредност има богата преписка коју је Рајовић водио са својим савременицима. Сви ови драгоцени списи категорисани су као архивска грађа од изузетног значаја и чине савршену допуну фондовима државних установа Кнежевине Србије који се данас чувају у Архиву Србије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Историјски архив Шумадије Крагујевац

- Лични фонд Цветка Рајовића (1793–1873)
- Лични фонд Антонија Орешковића (1829–1906)

Државни архив Србије

- Збирка - Поклони и откупи (1282–1960)

Објављени извори

- Ото Дубислав Пирх. *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 2012.

244

Литература:

- Гикић Петровић, Радмила. *Ликови у дневнику Анке Обреновић*, Нови Сад, 2007.
- Ивић, Алекса. *Из дооба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд, 1926.
- Јовановић, Небојша. *Двор кнеза Александра Карађорђевића*, Београд, 2010.
- Јовановић, Небојша. *Господар Јеврем и његов штап, биографија Јеврема Обреновића (1790–1856)*, Београд, 2012.
- Јовановић, Слободан. *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд, 1925.
- Крестић, Петар В. *Пречани и Шумадинци*, Београд – Нови Сад, 1996.
- Лекић, Богдан. *Архивистика*, Београд, 2006.
- Lučić, Milena. *Osobni arhivski fondovi*, Zagreb, 2014.
- Љушић, Радош. *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд, 1986.
- Миленковић, Верка. *Водич Историјског архива Шумадије*, Крагујевац, 1978.
- Милићевић, Милан Ђ. *Поменик српског народа новијег доба*, Београд, 1888.
- Младеновић, Александар. *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад, 1964.
- Младеновић, Александар. *Особине граfiје и језика путописа патријарха Арсенија Црнојевића III из 1682. године*, Зборник за филологију и лингвистику VIII, Нови Сад, 1965, 133-146.
- Срејић, Ружица. *Аналитички инвентар личног фонда Цветка Рајовића (1793–1873)*, Крагујевац, 1981.
- Хердер, Хари. *Европа у деветнаестом веку*, Београд, 2003.

Goran MILOSAVLJEVIĆ

THE SEGMENT OF THE NATIONAL HISTORY IN THE PERSONAL FOND OF CVETKO RAJOVIĆ

Summary

Cvetko Rajović took the hard road from grain merchant to the highest state functions in the restored Serbia. His political career, full of ups and downs, lasted more than four decades: since his entering the service at Master/Prince Jevrem (1825) until his retirement during the Regency (1869). He was loyal to Obrenović family while his cooperation with Prince Aleksandar Karađorđević and the Constitutionalists was marked with distrust and fear for his life.

When he came to Serbia, Cvetko Rajović was considered one of the most educated people in the country. Prince Miloš brought in educated people to his court, but he was distrustful towards them. He ruled like a Turkish pasha so he considered his administrative personnel his personal servants. At his court, the clerks worked both on the estate and served at the residence. The clerks completely depended on his will and they could have been fired and punished at any moment. Even though the Constitutionalists' laws regulated position of the Serbian administrative workers and elevated it to a higher level, Rajović, as one of the most capable clerk of Miloš's time, could not adapt to the new system. He could not nor he wanted to compete with Nenadović family and other members of the court camarilla. He waited for Obrenović family to return and he was again holding highest state functions.

As other people in the 19th century who were setting up their social position, Cvetko Rajović has communicated through letters, he kept his personal and official files, and made notes. His legacy that is kept at the Historical Archives of Šumadija is a first-rate source for national history. Most of the documents in the fond are written in Slavonic-Serbian before Vuk Karadžić's language reform and testify about important events from the time of the Principality of Serbia. Very valuable is rich correspondence Cvetko kept with his contemporaries. All these valuable files are categorized as archival material of significant importance and they are perfect addition to the fonds of the state institutions of the Principality of Serbia that are kept in the Archives of Serbia today.

МЕЂУНАРОДНА ГОДИНА ЖЕНА – ОУН 1975. У ФОНДОВИМА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: У чланку је представљен историјат Међународне године жена (МГЖ). На основу докумената Архива Југославије – превасходно фондова Савезни комитет за рад и запошљавање (АЈ, 577) и Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту (АЈ, 578) – приказан је рад Југословенског одбора за МГЖ – ОУН 1975. и Међуресурске радне групе за Декаду ОУН за жене. Осим тога, коришћена су архивска документа из фонда Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту (АЈ, 582).

Кључне речи: *Међународна година жена, Југословенски одбор за МГЖ, Светска конференција МГЖ, Декларација Мексико 1975, Декада ОУН за жене*

„THE GREATEST CONSCIOUSNESS-RAISING EVENT IN HISTORY“²

Генерална скупштина Организације уједињених народа (ОУН) је 18. децембра 1972. резолуцијом 3010 (XXVII) 1975. годину прогласила за Међународну годину жена. Централна тема била је равноправност, развој и мир.³ У Мексико Ситију (Mexico City) одржана је од 19. јуна до 2. јула 1975. године Светска конференција МГЖ, на којој је учествовало преко 1000 делегата.⁴ Представници влада целог света састали су се, под окриљем УН, да по први пут разговарају о женском питању. Тако је конференција у Мексику отворила неочекивано нови простор за разговор у Хладном рату супротстављених великих сила.⁵

¹ научна сарадница/архивисткиња, svetlana.s@arhivyu.rs

² Jocelyn Olcott, *International Women's Year: The Greatest Consciousness-Raising Event in History*, Oxford, 2017, 5-6.

³ *Program Jugoslovenskog odbora za Međunarodnu godinu žena – OUN – 1975, Žena danas* 274, 1975, 11.

⁴ Делегације 133 владе, 10 међувладиних тела, 23 органа и специјализованих агенција ОУН, 8 ослободилачких покрета и 113 невладиних организација. Архив Југославије (АЈ), Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту (582), фасцикла 22, јединица описа 51, Југословенски одбор за МГЖ, 4 (август-септембар 1975), 2. Упореди: Sekretariat za informacije Skupštine SFRJ, *Enakopravnost, razvoj, mir. Izabrani dokumenti Združenih narodov, sprejeti v mednarodnem letu žensk – 1975*, Beograd, 1977.

⁵ Kristen Ghodsee, *Rethinking State Socialist Mass Women's Organizations. The Committee of the Bulgarian Women's Movement and the United Nations Decade for Women 1975–1985*, *Journal of Women's History*, (24)4, Winter 2012, 49.

На дневном реду нашло се питање укидања дискриминације на родној основи, укључивања жена у што већем броју у јачање међународног мира и искорењивање расизма, апартејда, стране доминације и присвајања територија путем силе. Отворено је и питање интеграције жена, као равноправних партнера са мушкарцима, у развојне процесе.⁶

На Конференцији је усвојена Декларација о равноправности жена и њиховом доприносу развоју и миру.⁷ Донесен је Светски план акције⁸ – основни акциони документ који говори о потреби промене општих економских и политичких односа у свету и у појединим земљама и који предлаже могуће нужне акције и мере за унапређење положаја жена.⁹

Усвојене су 34 резолуције. Неколико њих квалификују се као политичке, јер су дотичале питање статуса жена у Јужној Африци под апартејдом, у Намибији за време борбе за независност од Јужноафричке Републике и Јужној Родезији под међународним ембаргом, након једностраног проглашења независности. Једна резолуција се односила на статус жена у Чилеу за време диктатуре Аугуста Пиночеа (*Pinochet*), а друга се дотичала питања палестинских и арапских жена. Овој групи припадају, такође, резолуције о питању правног статуса Панамског канала и помоћи вијетнамском народу након повлачења САД и завршетка рата у априлу 1975, као и резолуција о учешћу жена у јачању међународног мира и сигурности, те у борби против колонијализма, расне дискриминације и стране доминације.¹⁰ Остале резолуције бавиле су се разним проблемима жена.

ХЛАДНИ РАТ, ФЕМИНИЗАМ И УН

Како је током Хладног рата и блоковске поделе света дошло до проглашења 1975. године за МГЖ? И поред дугогодишње борбе за равноправност, жене су се средином седамдесетих суочавале са бројним економским, законским и културним ограничењима. У земљама западне демократије излазак из кућне сфере и улоге домаћице значио је суочавање са дискриминацијом на тржишту рада (са разликом у зарадама у корист мушкараца, сексуалним узнемиравањем и другим невидљивим зидовима), док су у земљама у развоју (ЗУР) сиромаштво, колонијализам и патријархалне традиције доприносили задржавању жена у, пре свега економски, подређеном положају. Чак су и у социјалистичким земљама, у којима је „женско питање“ наводно било решено укидањем приватне својине и њиховом инкорпорацијом у радништво, жене биле под двоструким теретом – кућног рада и запослења.¹¹

⁶ AJ, 582-22-51, Jugoslovenski odbor za MGŽ, 3.

⁷ *Declaration of Mexico on the Equality of Women and their Contribution to Development and Peace* – основни политички документ о начелима и условима у свету и свакој земљи да би људи оба пола живели у достојанству, слободи, правди и просперитету

⁸ *World Plan of Action for the Implementation of the Objectives of the International Women's Year*.

⁹ AJ, 582-22-51, Jugoslovenski odbor za MGŽ, 4.

¹⁰ AJ, 582-22-51, Jugoslovenski odbor za MGŽ, 4.

¹¹ Kristen Ghodsee, *Second World, Second Sex – Socialist Women's Activism and Global*

Сарадња Конференције за друштвену активност жена Југославије са Међународном демократском федерацијом жена (Women's International Democratic Federation – WIDF): представнице Федерације у Београду, 6. 9. 1965. (AJ-112-16188-1)

На састанку Комисије УН за статус жена¹² почетком 1972. године, представнице Међународне демократске федерације жена,¹³ која је обухватала жене из социјалистичких земаља тзв. Источног блока, убедиле су групу делегата да поднесу Генералној скупштини предлог за проглашење 1975. за МГЖ.¹⁴ Женски активисти из социјалистичких земаља, попут совјетске космонауткиње и политичарке Валентине Терешкове или Елене Лагдинове, најмлађе бугарске партизанке, биле су тада водећи гласови у УН.¹⁵

У Југославији¹⁶ је Савезна влада¹⁷ на предлог Председништва ССРНЈ¹⁸ на својој седници од 15. фебруара 1975. године образовала Југословенски одбор за МГЖ. За председницу је именована Вида Томшич (1913–1998), чланица Председништва СР Словеније, ЦК СКЈ¹⁹ и Савета федерације. У Одбор је именовано још 35 чланова из редова СИБ и Скупштине СФРЈ, те других савезних и републичких/покрајинских органа и организација Федерације.²⁰ Задатак

Solidarity during the Cold War, Durham & London 2019, 3.

¹² UN's Commission on the Status of Women – CSW osnovana 1947.

¹³ Women's International Democratic Federation – WIDF је основан је након Другог светског рата, са фокусом на разоружању и деколонијализацији. Између 1945. и –1969. одржано је шест конгреса. Ови међународни скупови били су инструмент за формирање јаке глобалне мреже жена, боркиња за једнакост полова, мир и развој, к. Као и за успостављање веза жена из Источног блока те земаља Латинске Америке, Африке и Азије. К. Ghodsee, *Rethinking State Socialist Mass Women's Organizations*, 52.

¹⁴ Опширније види: J. Olcott, *International Women's Year*, 19.

¹⁵ Укључујући *Chibesa Kankasa* и *Lily Monze* из Замбије. К. Godsee, *Second World, Second Sex*, 2.

¹⁶ Социјалистичка Федеративна Република Југославија – СФРЈ

¹⁷ Савезно извршно веће – СИБ

¹⁸ Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije – društveno-politička organizacija. AJ, Савезни комитет за рад и запошљавање (577), 36-57 Generalnom sekretaru SIV od 11. decembra 1974.

¹⁹ Централни комитет Савеза комуниста Југославије

²⁰ Зора Томич, председница Савезног комитета за здравство и социјалну заштиту, Мара Радић, председница Савезног комитета за инвалидска и борацка питања, Лазар Мојсов, заменик савезног секретара за иностране послове, Перо Ивачић, директор ТАНЈУГ, др Сиди Марјановић, председница Комисије за сарадњу са УНЕСКО, публицисткиња Јара Рибникар, новинарка Дара Јанековић, Васка Дуганова и Перка Виторовић, председница и чланица Председништва Конференције за друштвену активност жена Југославије, Хајра

Југословенског одбора био је да организује и координира активности у вези са обележавањем МГЖ. На првој седници од 5. марта 1975. Одбор се упознао са основним документима ОУН о МГЖ и програмом Конференције за друштвену активност жена Југославије.²¹ Припремљен је Предлог мера за унапређење друштвеног положаја жена у земљи, као и за даљи допринос међународној активности у УН и у Покрету несврстаних земаља.²²

Према сведочењу једне активисткиње из Индије, Вида Томшић²³ је играла значајну улогу за време Декаде ОУН за жене не само у оквирима СФРЈ, већ и шире.²⁴ Данас је њено деловање на светској сцени потпуно заборављено. Српска историографија се недовољно бави темама у вези са женским активизмом у ФНРЈ/СФРЈ, након укидања АФЖЈ 1953. године. Пажња истраживачица усмерена је углавном на прву феминистичку конференцију „Друг/ца жена. Женско питање – нови приступ“ одржану крајем октобра 1978. године у Београду, те на женски

Седница чланица Југословенског одбора за МГЖ и Председништва Конференције за питања друштвеног положаја жена Југославије под председништвом Вида Томшић, Палата федерације, Београд, 16. 10. 1975. (АЈ-112- 27796-2)

9

Марјановић, председница Републичке конференције за друштвену активност жена БиХ, Ида Сабо, чланица Савета федерације и потпредседница Покрајинског одбора СУБНОР Војводине итд. *Jugoslovenski odbor za Međunarodnu godinu žena – OUN 1975, Žena danas* 274/1975, 20-21.

²¹ После укидања Антифашистичког фронта жена Југославије – АФЖЈ, формиран је Савез женских друштава Југославије. Из њега је изникла Конференција за друштвену активност жена 1961. године. На Другој скупштини 1969. године, према Неди Божиновић, промењена су правила и укинута последњи остаци самосталности у раду жена. Конференција остаје специфична друштвена трибина, али искључиво као облик рада ССРПЈ за праћење, проучавање и решавање проблема повезаних са друштвеним и економским положајем жене. Опширније види у: Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996, 161-196.

²² АЈ, 577-36-57 Program aktivnosti Jugoslovenskog odbora za Međunarodnu godinu žena – OUN 1975, Beograd, mart 1975, 1; *Program Jugoslovenskog odbora za MGŽ*, 10.

²³ Правница, учесница 5. земаљске конференције КПЈ у Загребу 1940. године (изабрана за чланицу ЦК КПЈ), учесница НОБ, председница АФЖЈ, обављала разне функције у СФРЈ.

²⁴ Деваки Јаин, економисткиња за развој из Индије, одала је почаст Види Томшић на Беркширској конференцији историчарки на Универзитету Масачусетс (*Massachusetts*) 2011. године речима: „I know that Vida is not in your pantheon of goddesses, but she certainly is in mine“. K. Ghodsee, *Second World, Second Sex*, 11, 251 (фуснота 29). Упореди: Chiara Bonfiglioli, *The first UN World Conference on Women (1975) as a Cold War Encounter: Recovering Anti-Imperialist, Non-Aligned and Socialist Genealogies*, *Filozofija i društvo* XXVII (3), 2016, 532-538.

Симбол МГЖ, дизајнерке Valerie Pettis, представља тежњу за миром и равноправношћу мушкарца и жена

активизам у годинама распада социјалистичке Југославије. У анализама споменуте конференције не узимају се у обзир активности везане за МГЖ, односно Декаду ОУН за жене, већ се она искључиво гледа у контексту студентских покрета 1968, другог таласа феминистичког покрета итд.²⁵

Сећање на допринос активисткиња из Источне Европе избрисано је после пада Берлинског зида. На Четвртој светској конференцији жена у Пекингу у септембру 1996. обележена је двадесетогодишњица конференције у Мексику, али су учеснице које су иницирале окупљање 1975. намерно искључене из дискусије.²⁶ У издању из 2004. године, у коме су публиковани аутобиографски есеји 27 протагонисткиња Декаде УН за жене, ниједан није потекао из пера активисткиња из некадашњег Источног блока.

Научници са енглеског говорног подручја такође су игнорисали допринос жена из социјалистичког блока. Штавише, појединци су покушали да заслуге за проглашење МГЖ припишу Сједињеним Америчким Државама.²⁷ Према истраживању Кристен Годси (Ghodsee), феминисткиње из САД

перципирале су себе као вође женског покрета. За време Декаде УН за жене то њихово уверење довеле су у питање активисткиње из социјалистичких земаља својом антикапиталистичком реториком и својим погледом на суштину „женског питања“. Жене из Источног блока биле су врло успешне и у мобилизацији жена ЗУР и шириле су утицај преко институција УН (између осталог преко Комисије за статус жена). Та два типа феминизма – амерички либерални феминизам и феминизам жена из средње и источне Европе – настала су и развила се независно један од другог, према мишљењу Годсијеве. Супериорни став овог последњег почивао је и на чињеници да је у социјалистичком блоку већи број жена партиципирало на тржишту рада и да је њихов правни положај био бољи него у земљама Западног блока.²⁸

²⁵ Види: Вера Гудац Додић, *Конференција 'Друг-ца жена. Женско питање – нови приступ'?* Транснационална секвенца у историји феминистичког покрета у Југославији, у: „Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје“, Институт за новију историју Србије, Београд 2019, 246.

²⁶ Исто, 1.

²⁷ K. Ghodsee, *Rethinking State Socialist Mass Women's Organizations*, 50-51.

²⁸ Завршетак Хладног рата у корист капиталистичких земаља дао је америчким феминисткињама предност унутар међународног покрета. Млађе генерације западних активисткиња добиле су после 1989. прилику да подучавају „феминизму“ жене из некадашњег Источног блока. Поред тога, западни феминистички концепти превагнули су приликом обликовања Акционог плана Европске Уније за родну равноправност. Он се фокусира углавном на дискриминацију у политици запошљавања и правна ограничења,

ДЕКАДА ОУН ЗА ЖЕНЕ

У току 1975. године проглашена је Декада ОУН за жене: равноправност, развој и мир (1976–1985). За то време одржане су међународне конференције жена у Копенхагену (Copenhagen) 1980.²⁹ и Најробију (Nairobi) 1985. године. Представнице западних земаља залагале су се углавном за равноправност жена на пољу законодавства и запошљавања, док су активисткиње из социјалистичких земаља наглашавале да је тај циљ неостварив у свету пуном социјалних неправди, расизма, колонијализма, неразвијености и рата. На конференцији у Мексику, као и у Данској, америчка делегација се противила „политизираним“ резолуцијама (осуди америчке интервенције у Вијетнаму, стављањем у исти параграф ционизма и расизма и сл.). Конференција у Најробију одржана је у другачијој геополитичкој клими, после избора Роналда Регана (Regan) за председника и конзервативног политичког заокрета у САД, односно непопуларне совјетске интервенције у Авганистану.³⁰

251

Ипак, до 1985. бројне жене из ЗУР пригрлиле су идеју да је феминистичка борба уско повезана са питањем националне и економске независности.³¹ Све три конференције – у Мексику Ситију, Копенхагену и Најробију – присилиле су националне владе да издвоје ресурсе за доношење нових законских решења (нарочито у погледу наслеђивања, старатељства над децом и држављанства), као и других мера за побољшање положаја жена.³²

Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена (тзв. Женска конвенција),³³ која је усвојена на Генералној скупштини УН 18. децембра 1979. године, може се сматрати за једну од тих мера. Она је експлицитно заштитила женска репродуктивна права и дала платформу нацијама да се ефикасније одупру културним нормама и праксама којима су жене у јавном и приватном животу држане у подређеном положају. Југославија је Повељу ратификовала 1981. године.³⁴

Југословенска Међуресурска радна група формирана је 1. септембра 1977. године. За председницу је именована Зора Томич (1929–2021), чланица СИБ и председница Савезног комитета за здравство и социјалну заштиту.³⁵ После реорга-

а мање на економске узроке друштвене и политичке маргинализације жена. Kristen Ghodsee, *Revisiting the United Nations decade for women: feminism, capitalism and Cold War politics in the international women's movement*, Women's Studies International Forum 33, 2010, 3-6, 10.

²⁹ Планирано је да буде одржана у Техерану, али је због Исламске револуције 1979. конференција одржана у Данској. (Исто, 6)

³⁰ Америчка администрација је била интензивније involvirana у припреме конференције, судељовала је, као saveznik Кеније, у трошковима njenog одржања. (Исто, 7-9)

³¹ K. Ghodsee, *Rethinking State Socialist Mass Women's Organizations*, 49-50.

³² K. Ghodsee, *Second World, Second Sex*, 3-4.

³³ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women – CEDAW.

³⁴ *Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena*, Službeni list SFRJ 11, 1981. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ratifikaciji_konvencije_o_elimisanju_svih_oblika_diskriminacije_zena.html (приступљено 6. септембра 2021)

³⁵ Група је састављена од представника савезних органа управе и савезних организација, република и аутономних покрајина, друштвено-политичких и друштвених организација,

низације савезне управе, маја 1978. године дошло је до спајања Савезног комитета за здравство и социјалну заштиту и Савезног комитета за рад и запошљавање, то јест формирања Савезног комитета за рад, здравство и социјалну заштиту. Међуресурска група наставила је рад при овом Комитету, а за председницу је именована Мила Ђорђић, заменица председника Савезног комитета за рад, здравство и социјалну заштиту.

Ова радна група образована је са задатком да координира активности на остваривању одлука Светске конференције МГЖ у Мексико Ситију, те циљева Декаде ОУН за жене. На националном плану подузимане су мере за унапређивање положаја жена у области запошљавања,³⁶ образовања,³⁷ заштите материнства и планирања породице,³⁸ породичног законодавства, друштвене бриге о деци, становања и подруштвљавања послова у домаћинству, политичког одлучивања (укључености у процес)³⁹ и третмана жена у средствима јавног информисања.⁴⁰

Међуресурска радна група координисала је и припреме за учешће Југосла-

друштвених и научних радника, представника институција (Међународног центра за управљање предузећима у јавној својини из Љубљане). АЈ, 578-50-87, Ређење о образовању Међуресурске радне групе.

³⁶ Истраживање историчарке Иване Добривојевић показује да упркос континуираном порасту запослених жена до половине шездесетих није дошло до битне промене представе о запосленој жени: раднице су нерадо слане на стручно усавршавање, предузећа су оклевала да стипендирају студенткиње због уверења да потенцијална удаја и добијање детета значи напуштање посла. Жене су биле прве на удару и приликом отпуштања. Број жена на руководећим местима био је занемарљив. Ivana Dobrivojević, *Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974*, Istorija 20. veka, 2/216, 84.

³⁷ Половином шездесетих део девојчица још увек није био обухваћен редовним школовањем или је напуштао школу пре завршетка осмог разреда. У неким крајевима, попут Косова, Санџака, Босне, Црне Горе и јужне Србије, образовање девојчица је сматрано неважним. (Исто)

³⁸ Према неким проценама у Југославији се између 1950. и 1968. родило око 700.000 деце изван брака. Положај самохраних мајки био је тежак, осуђиване су од стране своје средине, трудне средњошколке су избациване из школа, у неким крајевима забележена су самоубиства због нежељене трудноће. Управе предузећа и синдикати нису имали слуха за неудате мајке, већ су их истеривали са посла. Број илегалних побачаја је порастао, па је шездесетих година дошло до постепене либерализације абортуса. То је произвело пак да су абортуси имали размере епидемије. Током 1961. године на нивоу целе земље на један порођај је долазило 1,33 абортуса (у Србији и Хрватској 2,5–3 абортуса на један порођај). Абортус је постао основни метод за планирање породице. Млади људи су и почетком седамдесетих били недовољно сексуално едуковани, а број нежељених трудноћа и полно преносивих болести је и даље растао. (Исто, 85-89, 94)

³⁹ Удео жена у укупном броју делегата по републикама и покрајинама кретао се 1974. године између 12,2 и 34%. Зависно је од економске развијености појединих република/ покрајина. АЈ, 577-57-36 Запошљавање и заштита жена у удруженом раду. О том питању види и: Вера Гудац Додић, *Жена у социјализму: положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд 2006, 157-167.

⁴⁰ АЈ, Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту (578), 51-89, Odgovori na upitnik Centra za socijalni razvoj i humanitarna pitanja o sprovođenju Programa akcije za Drugu polovinu Dekade UN za žene.

вије на скуповима у систему ОУН и Покрета несврстаности, који се односе на питања унапређивања положаја и улоге жена. Године 1979. одржана је у Багдаду (Baghdad) посебна Конференција несврстаних земаља (НЗ) и ЗУР о улози жена у развоју.⁴¹ Састанак експерата на високом нивоу из несврстаних и других ЗУР о улози жена у развоју одржан је 1981. године у Хавани (Havana).⁴² Југославија је заступала став да нема „женских проблема“, те да улогу жена у развоју треба посматрати као фундаментално питање развоја, а не само као део мера социјалне политике.⁴³

Декада ОУН за жене пружила је платформу за удруживање и сарадњу жена упркос класним, националним, расним, етничким и верским границама, али и блоковској подели света на капиталистичке и социјалистичке земље те земље у развоју.

О ДОКУМЕНТИМА ЗА МГЖ

Извори за ову тему налазе се у фондовима Архива Југославије – Савезни комитет за рад и запошљавање (АЈ, 577), Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту (АЈ, 578) и Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту (АЈ, 582).⁴⁴ После доношења Устава 1974. године измењен је и допуњен Закон о организацији и делокругу савезних органа управе и савезних организација. Најважнија новина коју доноси су нови облици савезних органа управе – савезни комитети. Као колегијални органи, они су формирани за управне, стручне и друге послове у областима у којима је требало ускладити рад савезних, републичких и покрајинских органа управе, те самоуправних и других организација и заједница о питањима од заједничког интереса за спровођење јединствене политике. Притом се мисли на области у којима савезни органи управе нису били овлашћени за непосредно извршавање савезних закона, прописа и општих аката.⁴⁵ Савезни комитети за рад и запо-

253

⁴¹ A Special Conference on Woman's Role in the Development of Non-aligned Countries. На почетку скупа дошло је до размимоилажења између појединих делегација око политичких питања која уопште нису била на дневном реду и за која Координациони биро није имао мандат да води расправу. Представник Палестинске ослободилачке организације (ПЛО) је тако, уз подршку арапских земаља, тражио искључење Египта из Покрета несврстаности због потписивања сепаратног мировног уговора са Израелом. Просовјетски оријентисане земље покренуле су питање подршке вијетнамској војној интервенцији у Кампучији и осуде кинеске казнене експедиције против вијетнамске војске. Види: Dragan Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju. Od ideje do pokreta*, Beograd 2019, 479-481. Упореди: АЈ, 578-50-88 Izveštaj delegacije SFRJ o radu konferencije NZ i ZUR o ulozi žene u razvoju, Bagdad (Irak) 6-13. maja 1979. godine.

⁴² На Петој конференцији шефова држава или влада несврстаних земаља у Коломбу 1976. закључено је, да несврстане земље треба активно да раде на примени одлука усвојених на Конференцији МГЖ. У Покрету несврстаних Југославија је изабрана за једног од координатора у области „жена и развој“. АЈ, 578-50-88 Program rada Međuresorske radne grupe za Dekadu UN za žene za 1979. godinu.

⁴³ АЈ, 578-51-89 Platforma za učesće jugoslovenske delegacije na Sastanku eksperata NZ i ZUR po pitanju uloge žene u razvoju, Havana, od 24. do 27. maja 1981.

⁴⁴ Више о раду и задацима те фондовима АЈ види у прилогу Ивана Хофмана у овом Зборнику.

⁴⁵ Ljubiša Korać, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978*, Zagreb 1981,

шљавање и за здравство и социјалну заштиту преузели су надлежности укинутог Секретаријата за рад и социјалну политику (1971–1974).⁴⁶ Новом реорганизацијом савезне управе 1978. године⁴⁷ ова два комитета су укинута, а њихов делокруг преузео је Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту (1978–1989) који је 16. маја 1988. преименован у Савезни комитет за рад, здравство и социјалну политику.

Архив Југославије је марта 1992. године преузео документа Савезног комитета за рад, здравство и социјалну заштиту, као и Југословенског одбора за МГЖ који је деловао унутар њега. Укупна количина архивске грађе овог фонда након архивистичке обраде износи 7,5 m. Документа су смештена у 55 фасцикли са 95 јединица описа. Распон година архивске грађе шири је од распона година самог фонда и протеже се од 1975. до 1989. године. Ова разлика резултат је преузимања незавршених предмета од, у претходном пасусу поменутих, комитета. Класификација и систематизација архивске грађе извршене су по принципу слободне провенијенције – облик функције и делатности ствараоца фонда. Основне класификационе групе су:

1. Сарадња са СИБ;
2. Седнице комитета;
3. Седнице колегијума;
4. Радни однос, заштита на раду и расподела дохотка;
5. Југословенска економска емиграција;
6. Социјална политика;
7. Здравствено-еколошка питања;
8. Међународна сарадња у области рада и здравља;
9. Организација и рад комитета и
10. Књиге евиденције.

Документа унутар основне класификационе групе *Међународна сарадња у области рада и здравља* распоређена су на подгрупе по земљама/организацијама: *Билатерална сарадња у области здравства*, *Сарадња са НЗ у области здравства*, *Сарадња са Светском здравственом организацијом (СЗО)*, *Сарадња са Међународном организацијом рада (МОР)* и *Сарадња са ОУН*. Документа која се односе на формирање и активности Међуресурске радне групе, светске конференције Декаде УН за жене у Копенхагену и Најробију, као и на конгрес у Прагу,⁴⁸ те улогу жене у ЗУР, налазе се унутар последње подгрупе *Сарадња са ОУН*. Јединице описа унутар ове подгрупе састављене су по временским одредницама. У питању су различите врсте аката: преписке, решења, записници, публикације, упитници, елаборати, из-

197.

⁴⁶ Лидија Опојевлић Хофман, АЈ-582, *Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту 1974–1978, прелиминарна историјска белешка*, Архив Југославије, Београд, 2020.

⁴⁷ Члан 47 Закона о организацији и делокругу савезних органа управе и савезних организација, 1978.

⁴⁸ Светски конгрес жена у организацији МДФЖ под паролом „Равноправност, национална независност и мир“ одржан је у Прагу од 8. до 13. октобра 1981. године. Учествовала и југословенска делегација.

вештаји, расписи, биографије, билтени, резолуције, телеграми, ноте на српскохрватском, словеначком, македонском и енглеском језику.⁴⁹ Издвојили бисмо овде један документ (*Одговоре на упитник о остваривању Светског плана акције*) у коме се каже да су „социјалистичком револуцијом решена темељна питања равноправности свих људи у нашем друштву“, као и да су „постигнути значајни резултати у остваривању равноправности мушкараца и жена“, али и да „поред ових резултата, одређене противречности друштвено-економског развоја, недоследности у спровођењу утврђене политике, историјско наслеђе и др. условљавају одређене тешкоће и заостајања и неповољно се одражавају на материјални и друштвени положај жене“.⁵⁰ Потпуније остваривање равноправности жена, према овом документу, била је „објективна нужност за обезбеђивање укупног друштвеног развоја“.

Један мањи део докумената, који се односи на проглашење МГЖ и формирање Југословенског одбора за њено обележавање, налази се у фонду Савезни комитет за рад и запошљавање (1974–1978). Архив Југославије је марта 1992. године преузео документа овог Комитета заједно са осталим фондовима који су се налазили у Сервису за биротехничке послове савезних органа управе. Укупна количина архивске грађе фонда Савезни комитет за рад и запошљавање, након архивистичке обраде, износи 5,7 м. Документа су смештена у 44 фасцикле са 72 јединице описа. Распон година архивске грађе шири је од распона година самог фонда и протеже се од 1973. до 1978. године. Класификација и систематизација архивске грађе извршене су по принципу слободне провенијенције – облик функције и делатности ствараоца фонда. Основне класификационе групе су:

1. Седнице Савезног комитета за рад и запошљавање;
2. Радни односи и заштита на раду;
3. Расподела дохотка;
4. Запосленост и запошљавање;
5. Југословенска економска емиграција;
6. Социјално осигурање;
7. Међународна сарадња;
8. Организација и рад Савезног комитета за рад и запошљавање и
9. Књиге евиденције.

Документа унутар основне класификационе групе *Међународна сарадња* распоређена су на подгрупе по земљама/организацијама. Дописи, писма, извештаји, записници и билтени на српскохрватском, македонском језику који се односе на МГЖ налазе се унутар подгрупе *Сарадња СФРЈ са светским и регионалним економским организацијама – Сарадња са ОУН*. У питању је преписка Савезног комитета за рад и запошљавање са генералним секретаром ОУН, али и са Савезним

⁴⁹ Весна Ђокић, АЈ-578, *Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту 1978–1989 (1975-1989), сумарно-аналитички инвентар*, Архив Југославије, Београд, 2014, VIII, XVIII–XXV, 79-82.

⁵⁰ АЈ, 578-50-87, Одговори на упитник о остваривању током периода 1975–1978. године Светског плана акције усвојеног на Светској конференцији МГЖ, 1-2.

комитетом за здравство и социјалну заштиту, Савезном конференцијом ССРНЈ, те СИБ-ом. Поред тога, ту су записници са седница Југословенског одбора за МГЖ – ОУН 1975. и извештаји радних група (за координацију активности друштвено-политичких организација, за међународну активност и информативно-издавачку делатност) овог Одбора поводом обележавања МГЖ.⁵¹ Издвојили бисмо билтен из 1976. године (бр. 6) који садржи завршни извештај о раду Југословенског одбора за МГЖ усвојен на пленарној седници од 26. маја 1976. године. У њему су објављене и скраћене верзије извештаја републичких и покрајинских одбора за МГЖ, преглед међународних скупова на којим су учествовали представници Југославије, као и предлог за спровођење одлука Светске конференције и других скупова ОУН у току МГЖ.⁵² У документу се презентују мере и акције које су предузете за унапређење положаја жене у Југославији.⁵³

256

По укидању Секретаријата за рад и социјалну политику његове надлежности је, поред Комитета за рад и запошљавање, преузео Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту. У његовом делокругу налазили су се развој здравствене заштите у Федерацији, питање заштите човекове средине, социјална и дечија заштита, питање равноправности мушкараца и жена итд. Значајну улогу Комитет је имао и у погледу међународне сарадње у области здравства и социјалне политике. Фонд је, као и претходна два, преузет 1992. године. Тренутно је у завршној фази сређивања.⁵⁴ Међуресурска радна група за Декаду ОУН за жене 1976–1985. одлукама СИБ-а од 8. јула 1976. и 16. јуна 1977. године основана је при овом Комитету, али се већина докумената о формирању и раду споменуте радне групе налази у фонду Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту (АЈ, 578).

Подстакнут обележавањем МГЖ, Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту (1974–1978) иницирао је и финансирао израду студија о друштвеном положају жене у СФРЈ. Ангажован је Институт за социјалну политику у Београду са задатком да на основу постојећих истраживања представи основне проблеме са којима се сусреће процес еманципације жене у социјалистичкој Југославији, те спровођење начела равноправности полова и њихове друштвене једнакости. У фонду се налази мања количина докумената (елабората, билтена, белешки и сл.) на тему положаја жене (образовања, запослености, учешћа у политичком систему), заштите материнства и породице и унапређивања улоге жене у социјалистичком самоуправном друштву. Делимично се ради о материјалима (дупликатима) Одбора за рад, здравље и социјалну политику Савезног већа Скупштине СФРЈ.

⁵¹ Весна Ђокић, АЈ-577, *Савезни комитет за рад и запошљавање 1974–1978 (1973–1978), сумарно-аналитички инвентар*, Архив Југославије, Београд, 2014, XVII–XXII.

⁵² АЈ, 577-36-57.

⁵³ Исто, 3.

⁵⁴ Захваљујем колегиници Лидији Опојевлић Хофман што ми је скренула пажњу на ову тему, на уступљеним материјалима и дозволи да користим прелиминарну историјску белешку.

РЕЗИМЕ

Генерална скупштина ОУН прогласила је 1975. годину за Међународну годину жена. У Мексико Ситију одржана је Светска конференција жена, на којој су се окупиле представнице земаља Источног и Западног блока, као и ЗУР. Током Декаде ОУН за жене одржано је неколико међународних скупова. Тиме је формирана платформа за удруживање и сарадњу жена упркос класним, националним, расним, етничким и верским границама, блоковској подели света на капиталистичке и социјалистичке земље, односно земље у развоју. У фондовима Архива Југославије чувају се документи на основу којих је могуће реконструисати учествовање СФРЈ у обележавању МГЖ, односно Декаде. Они се налазе у оквиру фондова Савезни комитет за рад и запошљавање (АЈ, 577), Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту (АЈ, 578) и Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту (АЈ, 582).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Извори

(НЕОБЈАВЉЕНА И ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА, ЧАСОПИСИ)

Архив Југославије (АЈ):

- Фонд 577 – Савезни комитет за рад и запошљавање
- Фонд 578 – Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту
- Фонд 582 – Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту
- Фонд 112 – Фото-архива Новинске агенције ТАНЈУГ
- *Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena*, Službeni list SFRJ 11, 1981. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ratifikaciji_konvencije_o_eliminisaniu_svih_oblika_diskriminacije_zena.html
- Sekretariat za informacije Skupštine SFRJ, *Enakopravnost, razvoj, mir. Izabrani dokumenti Združenih naroda, sprejeti v mednarodnem letu žensk – 1975*, Beograd, 1977.
- *Unesco and International Women's Year 1975*, Composed and printed in the workshop of Unesco
- *Жена данас* за 1975. годину

Литература

- Bogetić, Dragan. *Nesvrstanost kroz istoriju. Od ideje do pokreta*, Beograd, 2019.
- Bonfiglioli, Chiara. *The first UN World Conference on Women (1975) as a Cold War Encounter: Recovering Anti-Imperialist, Non-Aligned and Socialist Genealogies*, *Filozofija i društvo XXVII* (3), 2016, 521-541.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd, 1996.
- Ghodsee, Kristen. *Revisiting the United Nations decade for women: feminism, capitalism and Cold War politics in the international women's movement*, *Women's Studies International Forum* 33, 2010, 3-12.
- Ghodsee, Kristen. *Rethinking State Socialist Mass Women's Organizations. The Committee of the Bulgarian Women's Movement and the United Nations Decade for Women 1975–1985*, *Journal of Women's History*, (24)4, Winter 2012, 49-73.
- Ghodsee, Kristen. *Second World, Second Sex – Socialist Women's Activism and Global Solidarity during the Cold War*, Durham & London, 2019.
- Гудац Додић, Вера, *Жена у социјализму: положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006.

- Гудац Додић, Вера. *Конференција 'Друг-ца жена. Женско питање – нови приступ?' Транснационална секвенца у историји феминистичког покрета у Југославији. Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2019, 243-265.
- Dobrivojević, Ivana. *Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974*, Istorija 20. veka, 2/216, 83-98.
- Korać, Ljubiša. *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978*, Zagreb, 1981.
- Olcott, Jocelyn, *International Women's Year. The Greatest Consciousness-Raising Event in History*, Oxford, 2017.
- Информативна средства Архива Југославије
- Ђокић, Весна. АЈ-577, *Савезни комитет за рад и запошљавање 1974–1978 (1973–1978), сумарно-аналитички инвентар*, Архив Југославије, Београд, 2014.
- Ђокић, Весна. АЈ-578, *Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту 1978–1989 (1975-1989), сумарно-аналитички инвентар*, Архив Југославије, Београд, 2015.
- Опојевлић, Хофман, Лидија. АЈ-582, *Савезни комитет за здравство и социјалну заштиту 1974–1978, прелиминарна историјска белешка*, Архив Југославије, Београд, 2020.

Svetlana STEFANOVIĆ, PhD

INTERNATIONAL WOMEN'S YEAR – THE UN 1975 IN FONDS OF THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA

Summary

The UN General Assembly declared year 1975 for International Women's Year. The first UN World Conference on Women was held in Mexico City where representatives of the Eastern and Western bloc gathered, so as representatives of the developing countries. During the United Nations Decade for Women several international meetings were held. With that the platform for association and cooperation of women was created despite class, national, racial, ethnic, or religious borders, and despite the Cold War's division of the world into capitalist and socialist countries, and developing countries. In the fonds of the Archives of Yugoslavia the documents based on which it is possible to reconstruct participation of the Socialist Republic of Yugoslavia in celebrating International Women's Year, i.e. Decade, are held. They are within the fonds of the Federal Committee for Work and Employment (AJ, 577), Federal Committee for Work, Health and Social Care (AJ, 578), and Federal Committee for Health and Social Care (AJ, 582).

ДА ЛИ ЈЕ ЈУГОСЛАВИЈА ПРАВИЛА НУКЛЕАРНУ БОМБУ? ШТА (НЕ) КАЖУ ДОМАЋИ АРХИВИ?

Апстракт: У раду се анализирају архивски фондови у Србији који садрже документацију о развоју нуклеарних истраживања у мирнодопске сврхе у социјалистичкој Југославији и трагове амбиција да се та истраживања искористе за војне потребе, односно за производњу нуклеарног оружја. Циљ рада је да се покаже да ли се на основу доступне архивске грађе (пре свега у Архиву Југославије, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, Архиву САНУ и Војном архиву у Београду) могу потврдити наводи да је руководство социјалистичке Југославије у више наврата радило на производњи нуклеарног оружја. Поред тога, намера је и да се укаже на некомплетност архивске грађе, као и на непостојање, односно недоступност документације која би била веома корисна за давање прецизнијег одговора на постављено питање (пре свега грађа савезне Управе, односно Службе државне безбедности, Југословенске народне армије и Института за нуклеарне науке „Винча“).

Кључне речи: *Југославија, Јосип Броз Тито, нуклеарна политика, нуклеарна енергија, војна примена нуклеарне енергије, нуклеарна бомба, недоступност архивске грађе*

Социјалистичка Југославија је после Другог светског рата покренула интензиван и обиман пројекат нуклеарних истраживања у мирнодопске сврхе који је дао бројне и важне резултате. Основани су институти, изграђени нуклеарни реактори и направљени или купљени бројни сложени инструменти и уређаји, извршена је прва ланчана реакција на Балкану, изграђена нуклеарна електрана, оспособљен велики број научних кадрова који су школовани и усавршавани у земљи и иностранству и постизали значајне резултате и објављивали научне радове у земљи и свету, итд.² Према свим јавним документима и званичним изјавама државних руководиоца, научника и представника државног апарата и научних институција, једина сврха предузетих научних истраживања у области нуклеарне енергије имала је за циљ искључиво мирнодопску употребу досегнутих знања и резултата у привреди и науци.³

¹ научни саветник, dragomirbondzic@yahoo.rs

² Види: Dragomir Bondžić, *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika socijalističke Jugoslavije 1945-1990*, Beograd, 2016.

³ То је више пута експлицитно изјавио и Јосип Броз Тито, између осталог и приликом две посете Институту у Винчи, маја 1954. и децембра 1959. године. Архив Југославије (АЈ), фонд Кабинет председника Републике, (КПР), 837, II-1/45, Посета Тита Винчи, 17. 5. 1958; АЈ, КПР, 837, II-1/69, Посета Тита Винчи, 28. 12. 1959; *Политика*, 18. 5. 1958, 1, 3;

Међутим, две деценије после покретања југословенских нуклеарних истраживања, од краја 60-их година у јавности су се појавиле сумње и оптужбе да је Југославија у тајности покушавала да искористи нуклеарна истраживања за производњу нуклеарног оружја. Такве сумње (али и тврдње) изразили су неки од учесника у нуклеарним истраживањима и у раду државних органа који су се бавили нуклеарном енергијом.

Први се огласио др Иван Супек, истакнути хрватски физичар и књижевник, оснивач и руководиоца Института „Руђер Бошковић“ у Загребу, члан Комисије за помоћ у научним истраживањима 1952–1955. и Савезне комисије за нуклеарну енергију 1955–1963. и председник њеног Стручног савета 1959–1962. године. Он је у више новинских текстова и литерарних дела крајем 60-их и почетком 70-их година износио своје „сумње“ и „слутње“ да је Југославија тежила да направи атомску бомбу, наговештавајући да је то био план Александра Ранковића и Управе државне безбедности (УДБ-е) који је реализован у дубокој тајности у Институту у Винчи. Писао је и да је Павле Савић, истакнути српски физикохемичар и оснивач Института у Винчи, био задужен за реализацију пројекта и да је правио „шему бомбе“. Све што је изнео заснивао је на сумњама, претпоставкама и гласинама, без иједног конкретnog податка и доказа (иако је као вишегодишњи члан Савезне комисије за нуклеарну енергију могао да их има), а исте ставове је понављао и у својим каснијим сећањима.⁴ У то време је и Стеван Дедијер, истакнути члан Комунистичке партије Југославије, обавештајац, сарадник Института у Винчи 1949–1954. и потом професор Универзитета у Лунду, отворено изнео да је Југославија крајем 40-их година покренула пројекат производње нуклеарног оружја, с тим што је у том пројекту, осим државним руководиоцима и Павлу Савићу, и самом себи давао истакнуто место. Он је у белешци начињеној 1969. написао да су Милован Ћилас и Едвард Кардељ током боравка у Њујорку 1949. затражили од њега да дође у Институт у Винчи, помогне у изградњи нуклеарне бомбе и надзире рад Павла Савића на том проблему. Исти став је изнео и много година касније у аутобиографији.⁵ Под утиском ових изјава новинар Стане Станић је у недељнику НИН у јулу 1971. сучелио ставове неколико југословенских руководиоца и научника, од којих су Супек и Дедијер остали при својим ставовима, неки су подржали њихово мишљење, али је већина тврдила да о војном нуклеарном пројекту у Југославији никада није било речи.⁶

Политика, 29. 12. 1959, 1, 2; Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, XIII, Загреб, 1960, 278-279; Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, XV, Загреб, 1962, 373-374.

⁴ Ivan Supek, *Druga revolucija*, I, Encyclopedia Moderna, Zagreb, br. 2, 1967, 80-101, II, br. 3-4, 1967, 84-107; Ivan Supek, *Svjedočanstvo o jugoslovenskoj A-bombi*, 1, *Pod paskom UDB-e*, Hrvatsko sveučilište, Zagreb, br. 4, 8. 4. 1971, 16; Ivan Supek, *Svjedočanstvo o jugoslovenskoj A-bombi*, 2, *Neprijatelj države*, Hrvatsko sveučilište, br. 5, 15. 4. 1971, 16; Ivan Supek, *Svjedočanstvo o jugoslovenskoj A-bombi*, 3, *Šutnja*, Hrvatsko sveučilište, br. 6, 22. 4. 1971, 16; Dušan Željeznov, *Intervju sa I. Supekom*, Delo, Ljubljana, IV, 1971; Ivan Supek, *Tragom duha kroz divljinu*, Zagreb, 2006, 181-187.

⁵ Stevan Dedić, *Špijun kojeg smo voljeli. Autobiografija*, Zagreb, 2011, 173-185.

⁶ Стане Станић, *Наша А-бомба или машта*, НИН, Београд, бр. 1069, 4. 7. 1971, 22-23; Стане Станић, *Шта је истина о нашој А-бомби*, НИН, бр. 1070, 11. 7. 1971, 15-18; Стане Станић, *Истина атомског раиомона*, НИН, бр. 1071, 18. 7. 1971, 16-19.

После распада Југославије, током 90-их година, питање постојања југословенског војног нуклеарног програма све чешће се појављивало у јавности. Тада је и Павле Савић, почетком 1993. године, за разлику од свих ранијих изјава у којима је негирао и помисао да се у Југославији радило на нуклеарној бомби, признао да је почетком 50-их година постојало „закулисно мишљење“ да се гради атомска бомба, да је и сам цртао шему за студенте на основу које су га оптуживали да прави пројекат атомске бомбе и да је касније (1960) дао оставку када је посумњао да се ради на преради озраченог горива, односно производњи оружја.⁷ Касније је још неколико сарадника Винче (Милорад Млађеновић, Стеван Коички, Тома Тасовац, Зденко Диздар и др.) изјавило да се у државном руководству можда размишљало о производњи нуклеарног оружја, да су постојале наде и да су прављени прорачуни, али да тако конзистентан пројекат никада није спровођен и да држава није имала капацитета за то.⁸ Бивши директор Института у Винчи Милорад Ристић је наглашавао да се међу југословенским научницима о војној примени нуклеарне енергије у почетку врло мало знало, а да се касније више радило о „војној мистификацији“ него што је за тако нешто постојала реална могућност, мада су прављени различити елаборати и анализе.⁹ Сличан став је 1997. изнео и Ендрју Кох, виши научни сарадник на пројекту за надгледање претњи пролиферације у *Center for Nonproliferation Studies* у Монтереју, у извештају о југословенском нуклеарном наслеђу, када је истакао да упркос разним наводима нема довољно података из доступних извора који би потврдили да је Југославија икада имала озбиљан програм за нуклеарно оружје.¹⁰

Међутим, наводи које је Кох поменуо и даље су се појављивали, па су ушли и у научну литературу. Делом су потхрањивани потребом да се Југославија под Слободаном Милошевићем представи као још већа опасност за међународни мир наметањем стигме наслеђеног војног пројекта који се може реактивирати (и извештај Ендрјуа Коха је настао у том контексту, о чему сведочи и сам наслов). Тако су 2000. године хрватски научници Ђуро Миљанић и Иво Шлаус из Института „Руђер Бошковић“ у Загребу и Вилијем Потер, директор поменутог Центра у Монтереју, без икаквих извора и доказа, на основу својих сећања, већ познатих изјава неких актера, навода из стране штампе и литературе, устврдили да је сама СФРЈ имала два програма за нуклеарно оружје, али да треба бринути и због потенцијалних нуклеарних могућности тадашње Савезне Републике Југославије.¹¹ Неколико година касније (после поменутих Супекових и Дедијерових тврдњи поновљених у сећањима) још један високи руководицац из послератног времена (Јово Капичић) отворено је устврдио да је Југославија после рата покушавала да произведе нуклеарну бомбу, да је он лично као високи функционер УДБ-е обезбеђивао тај пројекат и да је то било

⁷ Казивања Павла Савића о периоду 1944–1960. године, Београд, 1993, 20, 23–24.

⁸ Милош Јевтић, *Разговори са Винчанцима*, Београд, 1998.

⁹ Милорад Ристић, *Како сам доживљавао Винчу (1951–1966)*, *Флогистон*, бр. 8, 1998, 228; Милорад Ристић, *Каријера једног инжењера*, *Флогистон*, бр. 13, 2003/2005, 155–156.

¹⁰ Andrew Koch, *Yugoslavia's Nuclear Legacy: Should We Worry?*, *Nonproliferation Review*, Spring/Summer 1997, 124–126.

¹¹ William Potter, Djuro Miljanic and Ivo Slaus, *Tito's Nuclear Legacy*, *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 56, no. 2, March/April 2000, 63–70.

неопходно за одбрану државе после сукоба са Совјетским Савезом.¹² На крају је истакнути амерички стручњак за нуклеарну пролиферацију Жак Хајманс сумирао поменуту мемоарску и стручну литературу и, без архивских извора и доказа, изнео став да је Титова Југославија од раних 50-их до краја 80-их година покушавала да произведе нуклеарно оружје. Међутим, и сам је истицао слабост и неефикасност пројекта који су по његовом мишљењу довеле до коначног неуспеха, али није посумњао да је пројекат уопште постојао.¹³ Нове податке је 2016. у интервјуу загребачком „Јутарњем листу“ изнео Божидар Матић, некадашњи директор сарајевског „Енергоинвеста“ и председник Савезног комитета за науку и технологију. Он је у разговору са новинарком Тањом Рудеж тврдио да је током 80-их година постојао тајни војни нуклеарни програм који је водила Југословенска народна армија (ЈНА) и у којем је поред Института учествовао и „Енергоинвест“, а који је угашен тек 1988. године. Поред тога, изнео је и неколико збрканих и непоткрепљених опсервација о ранијим покушајима Југославије да направи нуклеарну бомбу.¹⁴

Шта се може закључити на основу наведених извора података и које су њихове главне заједничке карактеристике и разлике? Југославија је, наводно, после сукоба са Информбироом 1948, покренула пројекат производње нуклеарне бомбе који је интензиван крајем 50-их и почетком 60-их година, када је у њега укључена и војска. Док неки извори сматрају да су на том пројекту били ангажовани целокупно државно руководство и сви научни потенцијали земље, појединци, пре свега Иван Супек, сматрају да се пројекат одвијао искључиво у Институту у Винчи, под „паском“ УДБ-е, да је њиме руководио Александар Ранковић, а кључну научну улогу имао Павле Савић. Пројекат је прекинут средином 60-их година због неуспеха у реализацији и пада Александра Ранковића. Поред тога, у каснијим изјавама се помиње нови пројекат, који је средином 70-их покренуо сам Тито, а током 80-их га је у тајности, паралелно са мирнодопским енергетским пројектом, спроводила ЈНА, све док 1987. године (или 1988) није прекинут. За све наводе у којима се беспоговорно тврди да је Југославија имала стваран и озбиљан војни нуклеарни пројекат, карактеристично је да се темеље на изјавама и сећањима учесника, пре свега Супека, Дедијера и касније Капичића, Шлауса, Миљанића и Матића, као и на неколико чланака у иностраној штампи, да некритички преносе те изјаве и не поткрепљују их никаквим доказима и архивским документима. У њима се, поред појединих тачних и прецизних података, налази мноштво нетачности, непрецизности, неистина, полуистина, сумњи, слутњи, претпоставки, поједностављивања, паушалних оцена и отворених оптужби, а временом све више сензационализма и тежњи за публицитетом. Може се приметити да су се ови ставови

¹² Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*, Beograd, 2010, 161-166.

¹³ Jacques Hymans, *Achieving Nuclear Ambitions. Scientists, Politicians and Proliferation*, New York, 2012, 172-202; Jacques Hymans, *Proliferation Implications of Civil Nuclear Cooperation: Theory and a Case Study of Tito's Yugoslavia*, Security Studies, vol. 20, no. 1, March 2011, 85-104.

¹⁴ *Jutarnji list*, 12. 3. 2017, on-line izdanje (приступљено 24. 8. 2021). Овде не наводимо мноштво сензационалистичких текстова о Титовој атомској бомби, који су се појавили последњих деценија у штампи и на интернет порталима, заснованих на поменутој литератури, сећањима и изјавама мање или више упућених појединаца.

појавили у два историјски и политички осетљива периода: крајем 60-их година, односно после пада Александра Ранковића и на почетку Маспока у Хрватској; и током 90-их и 2000-их година, после распада СФРЈ. Може се закључити да су оба пута имали и политичку позадину: у првом случају додавање нових кривица и оптужби на терет смењеног Ранковића, УДБ-е и централистичке политике у државном врху, а у другом означавање већ међународно проскрибованог режима Слободана Милошевића као носиоца Титовог нуклеарног наслеђа и опасности по међународни мир и поредак због могућности оживљавања тог наслеђа.

Са друге стране стоје мишљења неколико савременика, политичара и научника (Савић, Млађеновић, Ристић, Кох...), који признају или сумњају да је у југословенском руководству било амбиција, жеља и нада да се мирнодопска нуклеарна истраживања развију у том правцу и да у одређеном тренутку омогуће производњу нуклеарног оружја ради одбране од спољашњег непријатеља, одбијања евентуалног напада и подизања угледа државе у земљи и иностранству. Ови појединци наводе и сопствена или туђа сазнања да су у том циљу научници, стручњаци, официри и политичари израђивали елаборате, анализе и извештаје у којима су износили актуелна знања о процесу производње нуклеарног оружја, о стању нуклеарних истраживања и научних, техничких, кадровских и сировинских капацитета у земљи, као и о научним, техничким, технолошким, кадровским, привредним и финансијским условима које треба испунити како би Југославија кренула у спровођење војног нуклеарног пројекта. Према њиховом мишљењу, закључак ових докумената се увек сводио на недовољне капацитете Југославије по свим наведеним критеријумима да покрене војни нуклеарни програм и произведе нуклеарно оружје, те стога закључују да такав програм није ни покретан, већ се све сводило на амбиције, жеље, планове и разматрања.

Која је од ове две групе ближа истини? Да ли је у социјалистичкој Југославији постојао конзистентан и озбиљан војни нуклеарни пројекат и који су били његови дometи? Шта о томе кажу архиви у Републици Србији, пре свега фондови који чувају грађу централних државних и партијских органа, војске и научних органа и тела, посебно оних који су се бавили нуклеарним истраживањима, нуклеарном енергетиком и нуклеарном политиком?

Пре свега, требало би рећи да је архивска грађа у српским архивима о самом мирнодопском нуклеарном пројекту и истраживањима веома обимна, садржајна и корисна. Реч је о бројним фондовима југословенских државних органа и организација, научних управних и специјалних тела, итд. Ту би пре свега требало истаћи обиман и добро сређен фонд Савезне комисије за нуклеарну енергију, као и Кабинет Маршала Југославије, Кабинет Председника Републике, ЦКСКЈ, Привредни савет ФНРЈ, СИБ, Председништво СФРЈ, Савезни комитет за науку и културу, Савезни комитет за енергетику и индустрију, Југословенско друштво за заштиту од зрачења (све у Архиву Југославије), затим грађу Савезног секретаријата за иностране послове, САНУ (пре свега заоставштину Павла Савића), као и доступну грађу Војног архива. У наведеним фондовима се налазе бројни подаци о оснивању и раду института и других научних установа, међународној сарадњи, заштити од зрачења, потрази за нуклеарним сировинама, нуклеарној енергетици и

изградњи нуклеарне електране, као и бројним другим аспектима нуклеарних истраживања у мирнодопске сврхе.

Међутим, у њима се само ретко, спорадично и случајно могу наћи трагови војних нуклеарних амбиција државног руководства, пре свега у виду поменутих елабората, планова и анализа које су на тражење политичког и војног врха припремали и достављали стручњаци. Треба одмах рећи да се ти документи углавном завршавају закључцима о вишеструким недостацима и немогућностима Југославије да покрене озбиљан и успешан војни нуклеарни пројект и више говоре у прилог оних који сумњају да је такав пројект заиста постојао. Међутим, исто тако они показују да се о том пројекту у више наврата размишљало и да су испитиване могућности за његово покретање.

266

У ретким архивским документима о боравку Павла Савића у Москви 1944. и 1945/1946. јасно се истиче као један од циљева добијање помоћи за оснивање института за физику у Југославији. О тој помоћи и плану за оснивање института Савић детаљно пише Јосипу Брозу у марту 1946. године не наговештавајући евентуалну војну примену истраживања, што би у том тренутку уосталом било и препрано. Међутим, требало би истаћи да је уз писмо Савић послао Титу у руски превод књиге *Henry de Wolf Smyth-a (Atomic Energy for Military Purposes: The Official Report on The Development of the Atomic Bomb under the Auspices of the United States Government 1940-1945, Princeton University, 1945)* у којој су свега неколико месеци после употребе првих атомских бомби изнети доступни подаци о пројекту који је довео до њиховог настанка.¹⁵ То је први архивски траг о интересовању и сазнањима југословенског државног врха о питањима војне примене нуклеарне енергије.

У архивским документима с краја 40-их година о почетку рада на нуклеарној енергији и оснивању института, нема трагова о евентуалном војном усмерењу тих напора. Међутим, у спорадичним документима јасни су државна контрола и надзор савезне УДБ-е над свим активностима које су на том пољу предузимане. Тиме се потврђују неки наводи из литературе, али се суштински не открива ништа ново, с обзиром на карактер и значај нуклеарних истраживања у то време свуда у свету. Посебно би требало истаћи извештај о раду Управе за координацију рада научних института за 1948. и задацима за 1949. годину који је био упућен Александру Ранковићу, а препис се нашао и у кабинету Јосипа Броза. У овом документу сазнајемо да је УДБ-а контролисала све активности Управе, између осталог потрагу за рудом уранијума, набавку инструмената и прибављање научних информација из иностранства. Управа за координацију рада научних института постојала је од 1948. до 1952, када је замењена Комисијом за помоћ у научним истраживањима која је имала сличне задатке и такође била под контролом УДБ-е. Важно је истаћи да је у саставу Комисије био и генерал Иван Гошњак као заменик министра народне одбране. Велико ангажовање државе и улога УДБ-е и војске наговештава да су очекивања од нуклеарних истраживања била велика и са тајним војним амбицијама.¹⁶

¹⁵ АЈ, фонд Кабинет Маршала Југославије (КМЈ), 836, II-6-a/2, Писмо Павла Савића Јосипу Брозу, 17. 3. 1946; Dragomir Bondžić, *Rad Pavla Savića u Moskvi 1944. i 1945/46. i projekat za izgradnju jugoslovenskog instituta za fiziku*, Istorija 20. veka, br. 2, 2015, 91-104.

¹⁶ АЈ, КМЈ, 836, II-6-a/4, Извештај о раду Управе за 1948. и задацима за 1949; АЈ, фонд

Први документ у којем се директно помињу такве амбиције јесте Дневник рада у Институту у Винчи, који је Павле Савић водио од јануара 1949. до децембра 1950. године. У дневнику се потврђују наводи Стевана Дедијера да га је Партија послала у Винчу како би контролисао Савићев рад, али се показује и да је Савић тога био свестан. Исто тако, приказује се преломни период током 1950. године у којем се руководство Винче колебало око дефинисања и реализације главног задатка – изградње „уранске пећи“, односно нуклеарног реактора, и даљег развоја ка производњи нуклеарне бомбе. Савић је покушавао да ескивира тај задатак и усмери развој на истраживања и изградњу кадрова, али је под притиском државног руководства прихватио да ради на изградњи „уранске пећи“. Пресудни састанак одиграо се 15. децембра 1950. године у Винчи и њему су, поред Савића, Дедијера и Слободана Накићеновића, присуствовали и представници највишег државног руководства Александар Ранковић и Милован Ђилас. Савић је оптужен да „врда“ и избегава главни задатак, а Милован Ђилас је отворено истакао да је „циљ Института уранска пећ и атомска бомба“, оправдавајући то међународним околностима. После дуже дискусије, Савић је прихватио да се посвети том задатку, да направи елаборат и „уранску пећ“ у року од три године.¹⁷ Дакле, овде је експлицитно изнета намера југословенског руководства да се у Винчи гради нуклеарно оружје. Међутим, мора се рећи да овај Дневник, који се налази у заоставштини Павла Савића у Архиву САНУ, представља препис оригиналног Дневника рада Института који је Савић водио руком у укориченој свесци А4 формата. Препис је на 35 куцаних страна 1993. године направио сарадник Института у Винчи, млађи Савићев сарадник, академик Слободан Рибникар, а до оригиналне свеске нисмо успели да дођемо. Требало би поменути и да после наведеног састанка Дневник више није вођен, а да ни њега ни сам састанак Павле Савић никада није поменуо.

Нешто касније је настао још један документ у којем се експлицитно истиче да је један од циљева нуклеарних истраживања у Југославији почетком 50-их година био производња нуклеарног оружја. Ради се о допису „О два битна услова за развој атомске енергије код нас“ који су Павле Савић, Стеван Дедијер и Роберт Вален у име Института у Винчи 25. маја 1953. доставили Јосипу Броз, Едварду Кардељу, Александру Ранковићу, Миловану Ђиласу и Светозару Вукмановићу Темпу. На почетку дописа је истакнуто да је активност на атомској енергији у земљи почела са циљем производње атомског оружја и коришћења атомске енергије у привредне сврхе. У наставку је истакнуто да за извршавање наведених задатака није било довољно руде урана ни привредних могућности, али да је сметњу представљала и лоша сарадња међу институтима и са државним руководством, а посебно конспирација која ја постојала у нуклеарним истраживањима. Аутори су давали и идеје за отклањање тешкоћа и реалније усмеравање нуклеарних истраживања у земљи.¹⁸

Председништво Владе ФНРЈ, 50-40-89, Решење о именовању чланова Комисије за помоћ у научним истраживањима, бр.3203, 19. 9. 1952; D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, 75-85.

¹⁷ Архив САНУ, Из заоставштине Павла Савића, бр. 14407/11, Дневник Института.

¹⁸ АЈ, КПР, 837, II-6-а, О два битна услова за развитац атомске енергије код нас, 25. 5. 1953.

Није нам на располагању евентуални одговор државног руководства на овај допис, али из документације Института „Руђер Бошковић“ из Загреба може се видети да је представка и у Загребу и у Љубљани оставила „мучан дојам“, пре свега због превеликог истицања Института у Винчи. О представи је расправљано већ на састанку Комисије за помоћ у научним истраживањима 1. јуна 1953. и касније на међуинститутским састанцима, али искључиво у контексту равноправности три института и њихове хармоничне сарадње. Критикована је наводна тежња Института у Винчи за изузетним и повлашћеним положајем; критиковано је што су „другови из Винче“ изашли са дописом руководству самостално, без осталих института; негирано је да институти у Загребу и Љубљани нису били кооперативни; негирано је и да је постојала конспирација која је ометала рад у Винчи. Наведено је да закључци у допису о чињеницама које су ометале рад нису били нови, да је о њима расправљано на састанцима Комисије, а потписницима дописа је замерено што су их без договора изнели државном руководству. Није ни потврђено ни негирано да је један од задатака рада производња атомског оружја, нити се изјашавало о томе да ли је тај задатак реалан, већ је углавном изражавана критика на сам поступак потписника дописа и њихове ставове који су се односили на сметње, ефикасност у раду и међусобну сарадњу института. Састанку Комисије 1. јуна су, поред Савића, Дедијера и Валена, присуствовали и Светозар Вукмановић, Антон Петерлин, Слободан Накићеновић, Драгиша Ивановић, Миладин Радловић и Иван Супек. Сви су, осим самих Винчанаца, критиковали њихов допис.¹⁹ Треба истаћи да Супек, који је присуствовао састанку и био упознат са дописом у којем се децидирано истиче да је задатак нуклеарних истраживања у Југославији био производња атомске бомбе, никад није помињао у својим иступима и фокусирао се на оптуживање УДБ-е и Александра Ранковића на тајно спровођење тог пројекта, чије је постојање само он наслућивао.

Због пада Милована Ђиласа са власти јануара 1954. дошло је до застоја у развоју нуклеарних истраживања, пре свега у Институту у Винчи, пошто је Стеван Де-дијер подржао Ђиласа, па је убрзо удаљен из Института. До застоја у размишљању о употреби нуклеарних истраживања у војне сврхе сигурно су довели и Стаљинова смрт 1953, престанак непосредне опасности по земљу и постепено обнављање односа са СССР-ом (у овом контексту требало би поменути и да је наведени документ из маја 1953, у коме се отворено каже да циљ прављења атомске бомбе није остварив, настао око три месеца после Стаљинове смрти).

С друге стране, већ од 1955. године дошло је до снажног развоја мирно-допских нуклеарних истраживања у Југославији и развоја међународне сарадње на том пољу. У марту 1955. основана је Савезна комисија за нуклеарну енергију (СКНЕ) која је имала задатак да помаже, координира и усмерава развита нукле-

¹⁹ Архива Института „Руђер Бошковић“, Загреб, Записници сједница 1953–1954, Записник састанка Комисије за помоћ у научним истраживањима, 1. 6. 1953; Исто, Међуинститутски састанци 1951/52–1963, Институт „Руђер Бошковић“ – Институту за нуклеарне науке „Борис Кидрич“, бр. 1408/53, 2. 9. 1953. Требало би истаћи да већину записника Комисије за помоћ у научним истраживањима који постоје у архиви Института „Руђер Бошковић“ у Загребу до сада нисмо могли наћи у доступним српским архивима. За разлику од документације загребачког института, документација Института у Винчи није доступна.

арних наука и руководи практичном применом науке у тој области. Комисијом је руководио Александар Ранковић.²⁰ У Архиву Југославије се чува обиман и сређен фонд ове Комисије који нуди обиље података о развоју свих аспеката нуклеарних истраживања у Југославији (па и наговештаје о њиховој евентуалној војној примени). У августу исте године у Женеви је одржана Прва међународна конференција о мирнодопском коришћењу нуклеарне енергије на којој су размењене информације о постигнутим резултатима у мирнодопској примени нуклеарне енергије. На конференцији су са запаженим резултатима учествовали и југословенски научници који су све више ширили међународну сарадњу.²¹ На основу дипломатског приближавања током 1955. Југославија је јануара 1956. склопила са СССР-ом *Споразум о сарадњи на развоју истраживања у областима нуклеарних наука и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе*, по којем се у наредном периоду одвијала сарадња две земље, пре свега на реализацији „Винча пројекта“, тј. пројекта изградње нуклеарног реактора у Институту у Винчи који је реализован децембра 1959. године. Паралелно су развијана истраживања у целој земљи и резултати и материјални и кадровски потенцијали југословенске нуклеарне науке постајали су све већи.²²

У исто време у питања нуклеарних истраживања укључивала се и војска. У ЈНА је 1955. године формирана АБХ (Атомско-биолошко-хемијска) служба, која је на више поља сарађивала са СКНЕ и нуклеарним институтима. У неким документима помињано је и питање атомског оружја, али је сматрано да би га требало само проучавати и припремати стручне кадрове, а евентуалној производњи приступити знатно касније, када за то сазру услови, односно када „нас развој ствари у свету принуди и на такав корак“.²³ Питање изградње нуклеарног оружја у будућности поменуто је и у „Плану научно-истраживачких радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране за 1958“ и „Перспективном програму научно-истраживачких радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране“. Ови документи су крајем 1957. разматрани у војном врху и у СКНЕ. У Перспективном програму је изнет закључак да „према стању ствари код нас, сада и у најближој будућности, није могућно прићи питању израде нуклеарног оружја“, али дати су предлози на чему би требало радити како би у будућности то било могуће.²⁴

Питање употребе нуклеарних истраживања у војне сврхе и производње нуклеарног оружја размотрено је и у „Општим смерницама за израду перспективног плана развоја нуклеарних реактора“ које је развила стручна комисија од краја октобра 1957. до 1. фебруара 1958. године. Детаљно су разрађени сировински, технички, финансијски и кадровски аспекти производње нуклеарног горива и концепција развоја уколико Армија постави захтев за производњом нуклеарног

²⁰ D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, 117-118; AJ, фонд Савезна комисија за нуклеарну енергију, 177-14-40, Закључци и материјали I седнице СКНЕ, 6. 4. 1955.

²¹ D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, 188-189; AJ, 177-370-1489, I конференција у Женеви 1955.

²² D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, 138-161.

²³ Војни архив (ВА), фонд ЈНА, кутија 443, фасцикла 10, документ 5, О неким најважнијим АБХ проблемима у ЈНА, стр. пов. 64, 2. 11. 1957.

²⁴ ВА, ЈНА, 443-10-6, Перспективни програм научно-истраживачких радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране, стр. пов. 11. 1. 1958; Исто у: AJ, 177-1-1.

оружја.²⁵ На крају, током 1958. у СКНЕ и Државном секретаријату за послове народне одбране израђен је строго поверљив документ под насловом „Прилог перспективном програму научно-истраживачких и других радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране /одељак атомско оружје/“. У овом документу су амбиције државног врха на пољу војне примене нуклеарне енергије прецизно и детаљно представљене, са више варијанти и детаљним трошковима по годинама. У закључцима је предвиђано да се за око десет година створе услови за приступање радовима на производњи нуклеарног оружја, али и да је за реализацију плана било неопходно савладати бројне тешкоће, пре свега економске и кадровске природе и да је тадашње знање о нуклеарном оружју у земљи било „изванредно мало“, пре свега о експлозиву и конструкцији оружја.²⁶

270

Почетком 60-их израђен је нови, потпунији материјал „Информација о могућности производње нуклеарног оружја у малим количинама“ у којем је још детаљније и прецизније дата слика тренутног стања у нуклеарним истраживањима у Југославији и могућности да се у наредном периоду пређе на производњу нуклеарног оружја у малим количинама. О овој информацији је расправљано на строго тајном састанку у кабинету председника СКНЕ Александра Ранковића 27. маја 1961. године. Позив на састанак и Информација у којима су исказане могућности и потенцијали постоје у фонду СКНЕ, али евентуални записник или закључци са састанка који би пружили одговор на питање да ли су понуђене могућности прихваћене и да ли се приступило њиховој реализацији или су одбијене, не постоје или нису доступни.²⁷

Сви наведени документи били су строго тајни и нису се појављивали на дневном реду СКНЕ нити других државних органа (или су се појављивали у значајно измењеном облику, без захтева народне одбране).²⁸ С друге стране, на седницама СКНЕ дискутовано је о перспективним плановима рада на нуклеарној енергији и свим другим питањима мирнодопских истраживања. У записницима тих седница могуће је наћи и расправе око усмерења нуклеарних истраживања крајем 50-их и почетком 60-их година, наговештаје сукоба и сумњи око евентуалне војне примене нуклеарне енергије, али и развејати бројне нетачности и непрецизности које су се касније појављивале. Тако је на седници СКНЕ 10. маја 1962. Иван Супек затражио измене Перспективног плана нуклеарне енергије и супротставио се набавци реактора на природни уран за енергетске потребе, развоју рударског постројења у Калнини, као што се раније супротстављао набавци совјетског реактора за Винчу, слутећи у свим тим потезима тежњу за војном употребом нуклеарне енергије. Међутим, како сведочи записник, седница је била много мирнија и мање напета него што ју је Супек касније представио у својим делима и изјавама, а део његових предлога је прихваћен и унет у закључке седнице.²⁹

²⁵ АЈ, 177-14-47, Записник и материјали са седнице СКНЕ 28. 6. 1958, Извештај стручне комисије за израду Општих смерница перспективног плана развоја нуклеарних реактора.

²⁶ АЈ, 177-1-1, Прилог Перспективном програму научно-истраживачких и других радова у области нуклеарне енергије за потребе народне одбране /одељак атомско оружје/, стр. пов. 4, 1958.

²⁷ АЈ, 177-1-1, Позив на састанак 22. 5. 1961. и Информација о могућности производње нуклеарног оружја у малим количинама, 1961.

²⁸ D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, 265-268.

²⁹ АЈ, 177-17-58, Записник и материјали са седнице СКНЕ, 10. 5. 1962; D. Bondžić, *Između*

То нам свакако помаже да Супековим тврдњама приђемо са мање поверења. Ипак, због непостојања довољно архивских докумената не можемо са сигурношћу закључити да ли су планови и могућности производње нуклеарног оружја озбиљно разматрани у југословенском државном врху, пре свега СКНЕ, УДБ-и или Армији и да ли је по њима ишта конкретно предузимано или су одмах одбацивани као нереални и претерано захтевни. Док постоје поменути планови, елаборати и информације, у доступним архивским фондовима нема докумената који сведоче о донетим одлукама, предузетим активностима и званично покренутом раду на производњи нуклеарног оружја на основу поменутих елабората и планова. Сами планови свакако сведоче да се о томе размишљало, да су постојале жеље и амбиције, али они ипак нису довољни за покретање сложених, скувих и ризичних активности, посебно с обзиром да је и у самим плановима реализација тих циљева сматрана нереалном.³⁰ За давање прецизнијих одговора на ова питања, од кључног значаја били би материјали савезне Управе, односно Службе за државну безбедност, која је очигледно још од краја 40-их година надгледала целокупна нуклеарна истраживања у земљи, на шта указују појединачни документи који се налазе у другим фондовима. Исто тако, од велике користи били би и фондови Војног архива који за сада нису доступни истраживачима.

У сваком случају, и без конкретних архивских извора о судбини војних нуклеарних амбиција југословенског руководства почетком 60-их, можемо донети закључке и на основу општих извора о развоју мирнодопских нуклеарних истраживања у Југославији у целини. Наиме, та истраживања су још од почетка деценије јењавала и у њих је улагано све мање средстава. Током 60-их југословенска држава је све више слабила и децентрализована је тако да је све мање пажње и новца посвећивала савезним научним пројектима, па тако и мирнодопском нуклеарном пројекту, који је до краја деценије пребачен на републике, на сарадњу института са привредом и развој енергетике уместо фундаменталних истраживања. Сама СКНЕ је после више година посртања коначно угашена 1971. године. У таквим условима није могао да постоји скуп и сложен пројекат производње нуклеарног оружја, уколико се о њему и даље уопште размишљало.³¹ Може се рећи да су пад Александра Ранковића са власти и слабљење савезне УДБ-е после 1966. били само последица истог процеса децентрализације државе, али свакако не и узрок напуштања југословенских војних нуклеарних амбиција, како се у неким изјавама желело наговестити.

Неколико година после гашења југословенског мирнодопског нуклеарног пројекта појавила се жеља за његовим обнављањем, али обновљене су и војне нуклеарне амбиције југословенског државног врха. На то је указано почетком 2000-их година у сећањима неких актера, али архивски документи у овом случају дају још детаљније и сигурније податке. Наиме, неколико недеља после индијске нуклеарне пробе маја 1974, Јосип Броз Тито је на седници Председништва СФРЈ јула исте године одлучио да се поново покрену нуклеарна истраживања у мирнодопске сврхе, али и у циљу производње нуклеарног оружја. На његов захтев и под окриљем

ambicija i iluzija, 296-305.

³⁰ D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, 291-296.

³¹ Isto, 221-242.

Државног секретаријата за народну одбрану формирана је радна група нуклеарних стручњака која је октобра 1974. израдила материјал „О развоју нуклеарне енергије у Југославији. Претходна процена потреба и могућности реализације нуклеарног оружја“ под кодним називом „Задатак Козара“. У материјалу су, на основу видно узнапредовалих знања у односу на ранији период, детаљно изнете могућности и потребе Југославије за мирнодопским коришћењем нуклеарне енергије, али и за производњом нуклеарног оружја и изнети су конкретни предлози и варијанте.³²

Крајем 1974. и почетком 1975. године у Председништву СФРЈ је расправљано о овом и новим допунским материјалима, а стенографске белешке ових расправа детаљно сведоче о изнетим ставовима, циљевима, амбицијама, плановима, али и озбиљним тешкоћама и препрекама. Планирано је да се за обнављање пројекта користи међународна сарадња, пре свега са Индијом у коју је упућена специјална делегација. До очекиване помоћи од стране Индије није дошло, а расправа о покретању пројекта се одуговлачила у дугим самоуправним дискусијама, консултацијама са републичким органима и опструкцијама које су долазиле од појединих учесника у расправи. Поред тога, од почетка је постојала свест о недостатку новца и кадрова и о међународним сметњама за поновно покретање пројекта, а над њим је лебдео проблем тајности, централизације и негативних искустава у претходном периоду.³³ Кроз изворни материјал Председништва СФРЈ и СИБ-а могу се пратити и тешкоће у настанку самог тела које би руководило мирнодопским и енергетским делом пројекта, Комисије за нуклеарну енергију при СИБ-у, која је после дугих расправа основана тек у марту 1976. године, а од 1978. је деловала као стално радно тело.³⁴ У раду ове комисије крајем 70-их и током 80-их година, као и у другом изворном материјалу у том периоду, нема ни помена о нуклеарним истраживањима у војне сврхе и постојања пројекта производње нуклеарног оружја. Ставови о постојању тајног А програма који се под контролом ЈНА и Војнотехничког института у Београду одвијао паралелно са цивилним енергетским мирнодопским Б програмом

³² АЈ, фонд Председништво СФРЈ, 803-21, „О развоју нуклеарне технологије у Југославији. Претходна процена потреба и могућности реализације нуклеарног оружја“, „Задатак Козара“, стр. пов. државна тајна, Савезни секретаријат за народну одбрану, октобар 1974.

³³ АЈ, 803-21, Стенографске белешке са седнице Председништва СФРЈ, 4. 12. 1974; АЈ, 803-22, Стенографске белешке са седнице Председништва СФРЈ, 10. 1. 1975; Исто, Процена потреба и могућности јединственог програма нуклеарне енергетике у СФРЈ, Београд, децембар 1974; АЈ, 803-23, Стенографске белешке седнице Председништва СФРЈ, 12. 3. 1975; АЈ, 803-28, Стенографске белешке седнице Председништва СФРЈ, 11. 7. 1975; АЈ, фонд Савезни комитет за науку и културу, 320-49-73, Југословенско-индијска сарадња на подручју атомске енергије, стр. пов. Њу Делхи, октобар 1974; АЈ, 320-8-13, Информација у вези са посетом југословенских стручњака Индији, 7. 2. 1975; Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1974, ф. 46, досије 6, сигн. 455659; ДАМСП, ПА, Индија, 1974, ф. 49, досије 20, сигн. 458461, 45827; ДАМСП, ПА, Индија, 1975, ф. 46, досије 37, сигн. 4400, 42758.

³⁴ АЈ, фонд СИБ, 130-2925, Записник са I седнице Комисије СИБ-а за нуклеарну енергију, 15. 3. 1976; АЈ, 130-3779, Записник са седнице Комисије СИБ-а за нуклеарну енергију, 14. 4. 1978.

све до 1987. године када је укинут,³⁵ не могу се за сада потврдити архивском документацијом. У постојећој и доступној архивској грађи савезних и научних органа таквих трагова нема, а грађа Југословенске народне армије за тај период, која би била и најкориснија, за сада није доступна.

Може се закључити да за сада архиви више крију него што казују о југословенском војном нуклеарном програму. Нова истраживања и доступност нових архивских фондова свакако ће допринети давању нових, потпунијих и тачнијих одговора на питање постојања и домета војног нуклеарног пројекта социјалистичке Југославије у различитим периодима њеног постојања. До тада, више се могу изражавати сумње, него слагања, са појединим тврдњама о постојању озбиљног и конзистентног војног нуклеарног пројекта. Такве тежње, жеље и амбиције свакако су постојале, вршене су и анализе и прорачуни и прављени планови, па и предузимани кораци који су, поред мирнодопске, могли имати и војну примену. Ипак, како је још 1997. године закључио Ендрју Кох, нема довољно информација из доступних историјских извора који би потврдили да је Југославија икада имала озбиљан војни нуклеарни програм, а активности које су на том пољу предузимане нису биле на довољном техничком нивоу нити су биле укључиване у истраживања повезана са оружјем да би се сматрале војним нуклеарним програмом.³⁶

³⁵ D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, 385-388.

³⁶ A. Koch, op. cit, 127.

РЕЗИМЕ

274

У раду су анализирани архивски фондови југословенских државних органа и научних установа у којима се могу наћи документација о развоју југословенске нуклеарне политике и нуклеарних истраживања у мирнодопске сврхе и трагови амбиција да се нуклеарна истраживања искористе у војне сврхе, односно да се направи нуклеарно оружје. Већ од краја 60-их година у јавности, мемоаристици, публицистици, али и у научним круговима на простору бивше Југославије и у свету, јављају се ставови да је руководство социјалистичке Југославије у разним периодима радило на производњи нуклеарне бомбе. Циљ рада је да се покаже да ли се на основу доступне архивске документације (пре свега у Архиву Југославије, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, Војном архиву и Архиву САНУ у Београду) могу потврдити такве претпоставке и тврдње. Исто тако, циљ је и да се укаже и на фрагментарност постојеће архивске грађе, као и на непостојање, односно недоступност архивске документације, и то оне која би била најкориснија за одговор на постављено питање, а то је пре свега архивска грађа савезне Управе, односно Службе државне безбедности, Југословенске народне армије и Института за нуклеарне науке „Винча“. Могуће је донети закључак да доступна архивска грађа сведочи о интензивном развоју нуклеарних истраживања у мирнодопске сврхе у послератној Југославији, али и о повременим амбицијама југословенског руководства и елаборирању могућности искоришћавања нуклеарних истраживања у војне сврхе. Међутим, у доступној грађи се не може наћи потврда да су повремене амбиције и разматрања преточене у стварни војни нуклеарни пројекат. Оставља се могућност да будућа истраживања и откривање за сада недоступне архивске грађе пружи и другачији одговор.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Архив Југославије (АЈ), Београд: фонд Председништво Владе ФНРЈ, 50; СИБ, 130; Савезна комисија за нуклеарну енергију, 177; Савезни комитет за науку и културу, 320; Председништво СФРЈ, 803; Кабинет Маршала Југославије, 836; Кабинет председника Републике, 837.
- Архив Српске академије наука и уметности, Београд: Из заоставштине Павла Савића
- Архива Института „Руђер Бошковић“, Загреб: Записници сједница 1953–1954; Међуинститутски састанци 1951/52–1963.
- Војни архив (ВА), Београд: фонд ЈНА
- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1974, 1975.

Објављени извори:

- Dedijer Stevan. *Špijun kojeg smo voljeli. Autobiografija*, Zagreb, 2011.
- Željcznov Dušan. *Intervju sa I. Supekom*, Delo, Ljubljana, IV, 1971.
- Јевтић Милош. *Разговори са Винчанцима*, Београд, 1998.
- *Jutarnji list*, 12. 3. 2017, on-line izdanje (приступљено 24. 8. 2021)
- Казивања Павла Савића о периоду 1944–1960. године, Београд, 1993.
- Nikčević Tamara. *Goli otoci Jova Karičića*, Beograd, 2010.
- *Политика*, 18. 5. 1958, 1, 3; 29. 12. 1959, 1, 2.
- Ристић Милорад. *Како сам доживљавао Винчу (1951–1966)*, Флогистон, бр. 8, 1998, 226–236.
- Ристић Милорад. *Каријера једног инжењера*, Флогистон, бр. 13, 2003/2005, 145–173.
- Станич Стане. *Наша А-бомба или машта*, НИН, Београд, бр. 1069, 4. 7. 1971, 22–23.
- Станич Стане. *Шта је истина о нашој А-бомби*, НИН, бр. 1070, 11. 7. 1971, 15–18.
- Стане Станич. *Истина атомског раишомона*, НИН, бр. 1071, 18. 7. 1971, 16–19.
- Supek Ivan. *Druga revolucija*, I, Encyclopedia Moderna, Zagreb, br. 2, 1967, 80–101, II, br. 3–4, 1967, 84–107.
- Supek Ivan. *Svjedočanstvo o jugoslovenskoj A-bombi, 1, Pod paskom UDB-e*, Hrvatsko sveučilište, Zagreb, br. 4, 8. 4. 1971, 16.
- Supek Ivan. *Svjedočanstvo o jugoslovenskoj A-bombi, 2, Neprijatelj države*, Hrvatsko sveučilište, br. 5, 15. 4. 1971, 16.
- Supek Ivan. *Svjedočanstvo o jugoslovenskoj A-bombi, 3, Šutnja*, Hrvatsko sveučilište, br. 6, 22. 4. 1971, 16.

- Supek Ivan. *Tragom duha kroz divljinu*, Zagreb, 2006.
- Тито Јосип Броз. *Говори и чланци*, XIII, Загреб, 1960.
- Тито Јосип Броз. *Говори и чланци*, XV, Загреб, 1962.

Литература:

- Bondžić, Dragomir. *Rad Pavla Savića u Moskvi 1944. i 1945/46. i projekat za izgradnju jugoslovenskog instituta za fiziku*, Istorija 20. veka, br. 2, 2015, 91-104.
- Bondžić, Dragomir. *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika socijalističke Jugoslavije 1945-1990*, Beograd, 2016.
- Koch, Andrew. *Yugoslavia's Nuclear Legacy: Should We Worry?*, Nonproliferation Review, Spring/Summer 1997, 124-126.
- Potter, William, Djuro Miljanic and Ivo Slaus. *Tito's Nuclear Legacy*, Bulletin of the Atomic Scientists, vol. 56, no. 2, March/April 2000, 63-70.
- Hymans, Jacques. *Achieving Nuclear Ambitions. Scientists, Politicians and Proliferation*, New York, 2012.
- Hymans, Jacques. *Proliferation Implications of Civil Nuclear Cooperation: Theory and a Case Study of Tito's Yugoslavia*, Security Studies, vol. 20, no. 1, March 2011, 85-104.

Dragomir BONDŽIĆ, PhD

WAS YUGOSLAVIA MAKING A NUCLEAR BOMB? WHAT DO NATIONAL ARCHIVES (DO NOT) SAY?

Summary

This work analyses archival fonds of the Yugoslav state organs and scientific institutions in which documentation regarding development of Yugoslav nuclear politics and nuclear research in peaceful purposes and traces of ambitions for nuclear research to be used in military purpose, that is – to make nuclear weapon, could be found. From the end of the sixties in public, publicistics, memoir literature, but also in scientific circles in the area of former Yugoslavia and in the world appeared views and assumptions that the leadership of the Socialist Yugoslavia in different periods worked on producing nuclear weapon. The aim of this work is to show whether, based on available archival material (primarily in the Archives of Yugoslavia, Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, Military Archives, and the SASA Archives in Belgrade), those presumptions and claims can be confirmed. Likewise, the aim is to show fragmentariness of the existing archival materials, so as the nonexistence, that is – unavailability of archival documentations, mainly of those that could be most useful in answering posed question – archival materials of the Federal Administration, i.e. the Security Information Agency, Yugoslav People's Army, and the Vinča Institute of Nuclear Science. It is possible to conclude that available archival materials testify about intensive development of nuclear research in peaceful purposes in post-war Yugoslavia, but also about occasional ambitions of Yugoslav leadership and explication of the possibility of nuclear research in military purpose. However, confirmation that occasional ambitions and considerations were turned into a real nuclear project cannot be found in available materials. A possibility remains that future research and the discovery of, at this moment, unavailable archival material could give us a different answer.

ИВАН СТАМБОЛИЋ У АРХИВСКИМ ДОКУМЕНТИМА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА²

278

Апстракт: На основу архивских извора у раду су описани ставови Ивана Стамболића о неким од кључних питања и проблема са којима се суочавала Србија у првој половини осамдесетих година 20. века: политички односи у Југославији и Србији, неравноправан положај Србије према Уставу из 1974, однос републике и њених покрајина, економска криза, а посебно неповољан материјални положај централне Србије.

Кључне речи: Иван Стамболић, архивски извори, Савез комуниста Србије, Србија, покрајине, Југославија, политика

Прва половина осамдесетих година 20. века била је врхунац политичке каријере Ивана Стамболића. Најистакнутији српски политичар средње генерације тог доба био је председник Извршног већа Србије 1978–1982, а онда две године председник Градског комитета Савеза комуниста (ГК СК) Београда, пре него што је 1984. постао председник Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС). На том месту је остао две године, тј. два једногодишња мандата. Политички пораз 1987. и окончање живота на свиреп начин тринаест година касније учинили су да у јавности буде највише препознат по поразу на Осмој седници ЦК СКС 1987. и каснијој трагичној судбини. Тако у сенци остају године у којима је обављао најистакнутије функције и свакодневно се хватао у коштац са најважнијим питањима која су обележила историју тадашње Србије – унутрашње политичке борбе у Југославији и Србији, неравноправан положај Србије према Уставу из 1974, однос према покрајинама које су, иако у саставу Србије, претваране у самосталне политичке субјекте, косовско питање у светлу јачања албанског сепаратизма и страдања Срба у покрајини, економска криза, а посебно неповољан материјални положај централне Србије, те однос према све снажнијој опозицији систему. У овом раду ћемо на основу архивских извора осветлити погледе Ивана Стамболића на неке од поменутих тема.

¹ научни саветник, slobodanselinic@gmail.com

² Текст је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

Стамболићеви ставови о овим питањима не могу се поуздано утврдити без коришћења архивских докумената који су бројни, обимни и разноврсни (записници и стенограми седница партијских и државних органа, белешке са састанака, говори и сл.). Најважнији од њих похрањени су у Архиву Србије у Железнику, Архиву Југославије и Историјском архиву Београда у фондовима Савеза комуниста Србије, Савеза комуниста Југославије и Градског комитета Београда. Стамболић је често наступао, неретко је дуго говорио. Неки говори су ауторизовани, а други су сачувани у изворном облику. Излагања је добро и темељно припремао, али није био врхунски говорник. Говорио је споро, помало монотono, често са паузама и испрекидано. Када се радило о уским, конкретним темама, попут финансирања неразвијених или масовности на сахрани Ранковића, било је очито да су његови говори темељно припремани на основу обиља података стручних служби, економских или безбедносних. У савезним органима је, заступајући ставове Србије, избегавао сукобе чак и када је било очито да су политиком других делова земље угрожени суштински интереси Србије. Био је упоран и доследан у изношењу ставова Србије у таквим ситуацијама, али је, свестан хипотеке „великосрпског национализма“, која је увек висила над главом српских комуниста, као и односа у федерацији, у којој је Србија после 1974. редовно прегласавана уз помоћ својих покрајина, настојао да буде помирљив и неконфликтан, по цену прихватања решења неповољних за Србију и опстанак Југославије.

У ПОЛИТИЧКИМ СУКОБИМА И БОРБИ ЗА ВЛАСТ ПОСЛЕ СМРТИ ЈОСИПА БРОЗА

Архивски извори пружају много података о политичким борбама у Југославији и Србији, иако не могу да открију све детаље због природе тих борби, чији су се многи чинови одвијали у кабинетима или на ходницима у уским круговима без писаних трагова. Ипак, докумената има довољно да реконструишемо понашање Ивана Стамболића у неким од најважнијих догађаја или процеса. Када је почетком осамдесетих српско руководство покушало да оснажи свој положај у федерацији и супротстави се мешању из других делова земље у кадровска решења из Србије, Иван Стамболић је подржао такву политику. Попут осталих представника Србије оштро је осудио заверу политичара из покрајина и Хрватске и БиХ против Драже Марковића на првој седници ЦК Савеза комуниста Југославије (СКЈ) 29. јуна 1982. године. Као неко ко је био препознат као оштар заговорник успостављања целовитости републике, а против покрајинског сепаратизма, Марковић тада на тајном гласању није добио довољан број гласова за члана Председништва ЦК СКЈ. После жестоке реакције српских функционера, озбиљна криза је спречена поновљеним гласањем и Марковићевим избором.³ Стамболић је 5. јула подржао политику Србије и осудио акцију против Марковића у говору у Градском комитету Београда, чији је председник тада био. Говорио је оштро, сматрајући да је таква политика према Србији била последица очитих неслагања појединаца из других република са ставовима руководства Србије око Косова. Критиком „појединаца“ из

³ Слободан Селинић, *Избор кадрова из Србије у Председништво ЦК СКЈ 1981–1983: политичке борбе после смрти Јосипа Броза*, Токови историје 2, Београд, 2021, 199–227.

руководства Србије који нису заступали став руководства, што је отварало простор да покрајински политичари деле руководиоце Србије на оне који имају више разумевања за покрајине и оне који имају мање, алудирао је на Милоша Минића, српског кадра који је подршку имао у покрајинама, Хрватској и БиХ, али не и у руководству Србије и који није подржавао напоре руководства Србије да измени неравноправан положај који је имала према Уставу из 1974. године.⁴

Стамболић је два пута биран за председника Председништва ЦК СКС. Тачније, изабран је 1984, па реизабран 1985. године. Његов избор био је део договора у уском кругу функционера. Противника је имао само у Дражи Марковићу и покрајинама, док је Душан Чкребић првобитну уздржаност заменио подршком. Основне замерке Марковића Стамболићу биле су метод рада, окупљање послушних људи око себе и размештање на друге функције, као и опседнутост сопственом величином. Марковић је сматрао да је Иван Стамболић био безобзиран човек који је створио свој „клан“ од Градског комитета Београда. Оштро му је замерао политичко савезништво са Слободаном Милошевићем.⁵ Са друге стране, покрајински политичари му нису опраштали борбу за јединство Србије. Управо је реизбор 1985. додатно осветлио Стамболићеву политичку личност. Други мандат је, као и први, добио у атмосфери сукоба републичког руководства и покрајина. Пошто је добио једногласну подршку на консултацијама у Градском комитету, међуопштинским конференцијама, покрајинским и општинским комитетима, Стамболић је требало да буде предложен и у Председништву ЦК СКС 17. маја 1985. године. Седница је одржана у јеку сукоба републике и покрајина око односа у Србији, у које се умешало Председништво ЦК СКЈ именујући радну групу на челу са Миланом Кучаном. Председништво ЦК СКС састало се 17. маја, само два дана после разговора чланова Радне групе Председништва ЦК СКЈ у Покрајинском комитету (ПК) СК Војводине и дан после разговора у ПК СК Косова на којима су покрајински политичари жестоко напали рад ЦК СКС у време мандата Ивана Стамболића. Под тим утиском Стамболић је 17. маја у Председништву ЦК СКС предложио атипично решење – одлагање усвајања извештаја о раду Председништва ЦК СКС, који је био на дневном реду, и његовог кандидовања. Предлог су одбили сви. Председници покрајинских комитета Ђорђе Стојишић и Кољ Широка тврдили су да изречене критике на његов рад не оповргавају подршку дату њему као кандидату за још један мандат. Против одлагања били су и Вукашин Лончар, Марица Стаменковић, Дража Марковић, Добривоје Видић, Богдан Трифуновић и Слободан Милошевић. Епилог је био да је Стамболић поново изабран на функцију првог човека партије.⁶ Сличном и још изненаднијем маневру Стамболић је прибегао пре него што је изабран за председника Председништва Србије почетком маја 1986. године.⁷ Пошто је пре тога обезбедио превласт у Србији

⁴ Историјски архив Београда (ИАБ), 865, Градски комитет, 42, 1982, П, 5. 07. 82; Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*, Београд, 2021, 39, 40.

⁵ ИАБ, фонд Драже Марковића, к. 9, Дневничке белешке 1983. године, страна 343, 344, 345.

⁶ Архив Србије (АС), ђ2, Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), к. 425, 1985, Материјали са 92. седнице П ЦК СКС, 17. маја 1985.

⁷ „Иван Стамболић председник Председништва СР Србије“, *Политика*, 7. мај 1986, 1.

избором Милошевића за јединог кандидата за председника српске партије и пошто су у политичком животу Србије сви знали да је Стамболић себи наменио место председника Председништва Србије, он је на седници Председништва ЦК СКС 10. марта 1986. изјавио да не жели да буде председник Председништва Србије. Тражио је одлагање и тврдио да функцију неће прихватити иако је знао да је била резервисана за њега. Упозоравао је да није имао ни 50 година, а да би тим избором био на свим најистакнутијим функцијама у републици. Чланови Председништва нису прихватили његово одустајање од функције која му је већ била резервисана.⁸

Шта је Стамболић желео да добије оваквим маневрима које нам откривају архивски извори, тачније стенограми седница партијских тела? Оба пута је знао да ће свакако бити изабран на функције. Да ли је она на тај начин хтео да испровоцира што већу подршку својој личности и тако ојача политички положај? У првом случају могући разлог била је жеља да се још једном укаже на дубину сукоба у Србији и жестину којом су се покрајински политичари супротстављали јединству републике. У другом, после много напора који је уложио да доведе Милошевића на чело партије, око чега је постојало велико неслагање, одједном се одрицао функције председника републике коју му је мало ко спорио. Да ли је желео да ојача свој положај изнуђивањем јавног исказивања јединствене подршке од стране партијског руководства потпуно подељеног око Милошевићеве кандидатуре? Стамболић је свакако знао да ће, када саопшти да неће прихватити ту функцију, Председништво здушно почети да га убеђује у супротно. Када је то урадио претходне године, подршка настављању процеса кандидовања и његовог избора за председника ЦК СКС по други пут била је само начелна, у смислу подршке функцији и њеном ауторитету и само га је Милошевић директно подржао као личност. Овога пута је добио конкретнију подршку. Алтернативе није ни било и он је то знао. Било како било, архивски извори нам омогућавају бар толико да ове политичке маневре региструјемо као прилог Стамболићевој политичкој биографији, иако не можемо да до краја проникнемо у његове мотиве.

Друге две епизоде много јасније говоре о политичкој страни његове личности – Иван Стамболић је био одлучан борац за своју политичку позицију и намере и није презао ни од недемократских поступака.

Најпре, велику одлучност и упорност исказао је као председник Градског комитета 1983. када је Председништво ЦК СКЈ оптужило Градски комитет због политички непожељних појава (масовност и изрази поштовања покојнику) на сахрани Александра Ранковића августа те године.⁹ Месецима је трајало натезање савезног партијског председништва и руководства Србије које је стало иза Градског

⁸ Стамболић је рекао: „Ја сам био и секретар Извршног комитета, председник Извршног већа, председник ЦК, треба да будем председник Председништва – то све треба да се збије у десет година и да навршим 15 година са тим функцијама у републици, а требаће ми после тога много да радим. Не бих хтео да будем предлаган за пензију у 53-гој“. АС, Ђ2, ЦК СКС, к. 433, 1986, Материјали са 119. седнице П ЦК СКС, 10. марта 1986.

⁹ Бојан Димитријевић, *Ранковић, други човек*, Београд 2020; Slobodan Selinić, *Srbija i politički odnosi u Jugoslaviji u vreme sahrane Aleksandra Rankovića 1983: tačke sukoba*, Istorija 20. veka 2, Београд, 2021, 415-434.

комитета, а било је изазвано упорним одбијањем Стамболића да прихвати кривицу. Стамболићево незадовољство изазвао је део из информације Председништва ЦК СКЈ од 4. октобра 1983: „Редовном критичком анализом стања и кретања у свакој средини, овакви и слични случајеви морају се унапред уочити и увек, конкретним политичким акцијама, на време спречити. Поводом сахране А. Ранковића посебне поуке и упозорења треба да извуку Савез комуниста и руководство града Београда.“¹⁰ Овако интониран последњи пасус имао је одређене политичке импликације, посебно у тадашњој политичкој пракси у којој је увођењем једногодишњег мандата, уз један реизбор, свака година била изборна. С обзиром на компликовану и дугу процедуру избора и реизбора изборни процес је трајао пола године и дуже. У лето 1983. Ивану Стамболићу је била друга година мандата председника ГК, а он је већ био виђен за председника ЦК СКС на подели функција идућег пролећа. Слично је било и са другим функционерима у Градском комитету. У таквој ситуацији критике из Председништва ЦК СКЈ могле су да оставе негативне политичке последице по градске функционере, тим пре што је савезни врх одлучио да се информација предочи партијском чланству у целој земљи. Стамболић је имао сасвим другачије виђење разлога за масован долазак народа на сахрану Ранковића. Узроке је тражио у кризи у друштву и погрешној политици државног руководства, а не слабостима у политичком раду ГК Београда. Његове ставове нам откривају стенограми са неколико седница које су тих месеци одржали Градски комитет и Председништво ЦК СКС. Говорио је више пута, опширно и детаљно излагао ставове и био веома директан. Скоро до краја је оголио кризу у друштву и држави. Издвајамо излагање на седници Председништва ЦК СКС 8. септембра 1983. године. Стамболић је сматрао да методи Државне безбедности коришћени за контролу група и појединаца означених као политички непријатељи нису могли бити ефикасни у предвиђању незадовољства обичних грађана изазваног лошим стањем у држави.¹¹ Инсистирао је да су масовно окупљање, аплаузи и клицање Ранковићу на сахрани представљали „изузетно вишезначно политички догађај“ који „превазилази и надилази Београд“. Стамболић је тиме скидао одговорност за такву опозициону демонстрацију са београдске партије и власти, инсистирајући на специфичностима Београда као највећег и главног града и укупној кризи друштва као окидачу за такво незадовољство. Кључно питање за њега је било како се десило да толико много људи ода последњу почаст некоме ко је означен као државни непријатељ, а да међу њима не буду ни „прочетнички елементи“ ни „остац буржоазије или предатних

¹⁰ ИАБ, 865, ГК, 45, 1983, 24. 10. 1983, Строго пов. 02-86; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspori, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)*, Zagreb, 2003.

¹¹ Пренео је обавештајне и политичке оцене са градског нивоа да је догађај „изненадио политичке раднике, политичке структуре, изненадио Савез комуниста и његово руководство, али је изненадио чак и Службу државне безбедности“. Стамболић је закључио да је стање у земљи било такво „да се мање него икад смемо ослањати само на информације Службе државне безбедности“, јер су њени методи и систем рада „потпуно заказали“ и јер је Државна безбедност била суочена са „неким новим феноменима, новим начином испољавања, можда стихијским, спонтаним, који се теже предвиђа и сагледава, јер у њему нису експонирани снаге и носиоци непријатељске делатности“. АС, б2, ЦК СКС, к. 416, 1983, Материјали са 45. седнице П ЦК СКС, 8. септембра 1983.

и непријатељских структура“, а да чак ни ибеовци нису дошли у великом броју. Иван Стамболић је присутне описао као „сложену, вишеслојну, различиту по мотивима“ масу. Кључан разлог за масовност видео је у незадовољству стањем у држави. „Аплауз на сахрани сигурно је и аплауз једном догматском времену или ранковићевски схваћеној монолитности и јединству, реду, поретку и слично (...) кад бисмо ишли да вршимо анкету и питали на пример – „шта мислиш, ко је био Ранковић“ – од тројице двојица би одговорила – „ради се о човеку који је важио за човека реда, поретка, јединства, безбедности“.“ Стамболић је отворено говорио о бројним пропустима партијског и државног врха и опомињао да ће убудуће ескалација незадовољства можда бити још израженија. Тон његове критике државне политике и руководиоца био је веома оштар. Скретао је пажњу на сталну изненађеност и неспремност руководства земље на велике кризе, пребацујући му да стално „шокира људе“. ¹² Председник ГК СК Београда је говорио и о сталним политичким сукобима унутар власти, нападима са врха државе на градску власт, немогућности да се обичним људима објасни економска дезинтеграција земље. ¹³ Осудио је праксу јавних расправа у политичким форумима земље у којима се пред грађанима отворено испољава нејединство и руши углед земље у свету, додајући да „одговорна политика не значи да све о чему се води расправа мора бити на екрану, све у штампаном слогу, све на тротоару, на улици и у кафани“. Закључио је да „сви у овој земљи осећају и доживљавају, а то примају с бесом, да се земља и даље разједињује, распада (...) На другој страни – одржава се погреб човеку који је био синоним неког јединства, неке безбедности земље“. Уочавао је и све већу незаинтересованост и неактивност основних партијских организација које су са појачавањем кризе одустајале од борбе за партијску политику наметану са врха („Ми у тим акцијама понекад према бази СК идемо помало са пресијом, да нешто изнудимо, да их на нешто нагонимо... Али, изгледа да се то уопште више не прима.“) Осим опште друштвено-економске и политичке кризе, Стамболић је нарочито истицао „фактор Косово“ који је „висио у атмосфери“ као окидач незадовољства у граду, наводећи пример концерта на Коларчевом универзитету на коме је публика френетичним аплаузом поздравила уметника који је представљен као неко ко је недавно дошао из Приштине и закључио да „људи који долазе с Косова, сматрају се Палестинцима које треба помагати. То је стање свести, признали ми то или не“. Упозоравао је да је криза у држави била толико дубока, да власт више није била сигурна када ће наићи на јак опозициони отпор. Предосећао је да ће политички

¹² „Изненадило нас је Косово, изненадили су нас инострани дугови, изненадио нас однос иностраног капитала према тим дуговима... Нас стално крупне ствари изненађују, а ствари се и у економији и у друштву развијају тако да се незадовољство и даље шири (...) стање се мења и изгледа да се убрзавају промене у негативном смеру (...) У Скупштини СФРЈ летос – „судбина земље у питању!“ На Косову – „судбина земље у питању!“... стално је судбина земље у питању. За не мали број људи решење косовског питања могуће је једино на ранковићевски начин. Јер, они изгледа немају поверења у наше начине.“ Исто.

¹³ „Просечна свест, ја морам да кажем и моја свест, тешко може да схвати да земља са јединственим тржиштем, јединственом валутом (...) тако бар у Уставу пише, истовремено извози и увози пшеницу, с тиме што је извози јефтинеје од увоза! Не може то да схвати радник – грађанин, па макар ми дубили на глави.“ Исто.

отпори властима наставити да јачају и сматрао је Ранковићеву сахрану као још један корак у ширењу опозиционог простора.¹⁴ То је за њега био наставак опозиционих деловања у публицистици, књижевности, хумору, позоришту. „Та се граница стално помера, милиметар по милиметар, тачку по тачку (...) А на идућем таквом скупу или сличном скупу од сто или више хиљада људи, нисам сигуран да унутар неће бити постављено и динамитно језгро које ће их позвати на Трг Маркса и Енгелса, да пођу улицама... Сви знамо шта бисмо у таквој ситуацији морали да чинимо – да их сачекамо, да их тучемо.“¹⁵

Највећу политичку одлучност Стамболић је показао када је омогућио Слободану Милошевићу да дође на његово место председника Председништва ЦК СКС 1986. године. Сарадња двојице политичара трајала је врло дуго. Милошевић је наслеђивао Стамболића на функцијама у привреди, а потом и на челу ГК Београда 1984–1986. године. Од 1985. овај тандем је активно радио на избору Милошевића на још једну функцију коју је напуштао Стамболић – место челног човека српске партије. Политичке борбе у Србији тада су биле оштрије него икада после Титове смрти. Стамболић и Милошевић су имали много противника, а најоштрији и истовремено политички „најтежи“ био је стари политичар Дража Марковић. Против Милошевићеве кандидатуре за председника партије био је знатан број чланова Председништва ЦК СКС, које је суштински имало најважнију реч. Душан Чкребић се колебао, имао је резерве према Стамболићу, али му се политички опортуно приклонио, обезбедивши себи функцију на савезном нивоу. Стамболић и Милошевић су на своју страну привукли већину старијих политичара (Никола Љубичић, Петар Стамболић, Добривоје Видић), као и покрајинске политичаре који су пристали уз Милошевића, верујући да је он мања опасност по самосталност покрајина од Драже Марковића, познатог по борби за јединство републике. Подржао их је и део Председништва ЦК СКС. Борба за власт је била дуга и бескрупулозна. Стамболић и Милошевић су, у словима новог изборног поступка који је предвиђао да иницијативе за кандидатуре дају нижи органи партије, организовано радили да Милошевић добије што већу подршку „базе“. Архивски извори указују да је Стамболић остао нем на бројне примедбе на недемократске поступке приликом предлагања кандидата. Његову подршку Милошевићу није смањила ни чињеница да су о Милошевићу изнете бројне примедбе у врху партије. Од 20 чланова Председништва ЦК СКС (14 из централне Србије и по три из две покрајине), изричито против Милошевића било је шест чланова из централне Србије, док их је против било седам, не рачунајући њега. Дакле, већина није могла бити мања, али чињеница да истрајавањем на Милошевићу поларизује партијски врх до крајњих граница, није поколебала Стамболића.¹⁶

¹⁴ „Нема више ситних и споредних ствари и питања. Више се не зна (...) које питање може бити повод за ескалацију разноразних иступа и наступа или окупљање грађана са тешко предвидивим потенцијама и исходима (...) У некој другој прилици скупиће нам се 300 хиљада људи (...) На Новом гробљу је учињен крупан корак даље у освајању нечега што се читује у томе да хиљаде људи слободно може да скандира „Лека“, „Марко“, да аплаудира, да они који су се ту скупили врше покушај рехабилитације Александра Ранковића и његове политике.“ Исто.

¹⁵ Исто

¹⁶ Kosta Nikolić, *Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista (II)*, Istorija

Архивска документа показују да се Иван Стамболић није либио ни да до танке већине дође недемократским поступцима, укључујући и сам чин гласања. Манипулисање чак и на гласању било је сасвим атипично за функцију председника партије. Учинио је то и на драматичној седници Председништва ЦК СКС 24. и 25. јануара 1986. и на седници ЦК СКС у фебруару исте године. У Председништву ЦК СКС искристалисала су се два кандидата – Слободан Милошевић и Радиша Гачић. Стамболић је успео да издејствује одлуку да буде предложен само један кандидат и да то буде Милошевић. Он је изгласан са 12 гласова за у условима великог метежа у коме је Стамболић морао да користи положај председавајућег како би остварио циљ. Најпре је на гласање ставио Гачића, у ваздуху је већ било десетак руку када је прекинуо гласање и после нове конфузије тражио да се прво гласа за Милошевића.¹⁷ Стамболић је функцију председавајућег злоупотребио још више на седници ЦК СКС 26. фебруара 1986. како би ово тело потврдило Милошевића као јединог кандидата за председника партије. Атмосферу у којој је то учинио дочаравају и сведочење учесника и стенограм седнице из Архива Србије. Против Милошевића

20. века 2, Београд, 2006, 105-122; Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*, Београд, 2021.

¹⁷ Атмосферу приликом гласања дочарава и део стенограма:

„Иван Стамболић: Јесмо ли утврдили да су двојица. Јесмо. То су Радиша Гачић, Слободан Милошевић. Утврдили смо и то. Стављам сада то на гласање. Ко је за Радишу Гачића? Сада утврђујемо наш предлог за. Да се разумемо. Који је један кандидат за председника ЦК? Па не можемо и за једног и за другог, сада морамо да се определимо ко је. Па чекајте, да ли ја то водим добро? Прво, уморни смо сви. Прво смо се опредељивали...

_____ : Да буде један човек на листи. Мало пре смо гласали да буде један човек, један кандидат.

М. Вићентијевић: Уопште нећу да гласам, сматрам да овоме не треба гласати. Ево одустајем од гласања сваког. Мислим да није ред да овакву крупну ствар овако радимо. Не знам сада немам појма, ево нећу гласати.

_____ : Идемо без кандидата.

_____ : Имам ли право да гласам.

Иван Стамболић: Не морамо да се определимо. Не знам шта је била забуна, ја сам..

_____ : Нема забуне.

Иван Стамболић: Остајемо ли при одлуци или идемо (...) Добро, јесмо ли за то да имамо од осам евидентираних имамо два око којих се изјашњавамо. Или идемо више. Па имао сам утисак у мало... расправи ја сам рекао имамо кандидате Слободан Милошевић, Радиша Гачић. И сада треба да гласамо који је кандидат. Хоћемо ли да гласамо? Морамо. Ж. Мишић: Не треба уопште да гласамо пошто се зна, сада ја сматрам... према томе не треба и нећу да гласам. Ево зашто ако се изјаснило за једног кандидата предлог је зна се ко је. Нећу сада да се конфронтирам противу њега.

_____ : Нисам ни за једног, нека иде, ко је добио већину нека иде.

Жика Мишић: Ми смо се изјаснили пре тога за једног кандидата, нема смисла овде да заостравамо толико ствари непотребно. Ништа немам против да буде Слоба кандидат и готово.

_____ : Не гласаш ти против неког, него гласаш за.

_____ : Ја знам шта причам.

Председавајући: Жико, ево ко је за Слободана Милошевића по том твоме? Дванаест је за Слободана Милошевића.“ АС, ђ2, ЦК СКС, к. 431, 1986, Материјали са 114. седнице П ЦК СКС, 24. јануара 1986; ИАБ, фонд Драже Марковића, к. 12, 1986. година, 1132-1134.

је гласало шест чланова ЦК СКС, али колико је било за није ни утврђено.¹⁸ Петар Живадиновић сведочи да је највише било неопредељених, тј. оних који уопште нису дизали руку, те да Стамболић „никако није успевао да набаци“ до већине за Милошевића и да су „бројали, бројали, па пребројавали“, док Стамболић није и неопредељене гласове урачунао као гласове за. Живадиновић закључује: „Они који су били неопредељени су били очито већина.“ Стамболић је до „већине“ дошао тако што је неопредељене (уздржане) рачунао као гласове за Милошевића.¹⁹ И из стенограма је очито да је с муком обезбедио већину за свог кандидата.²⁰

Архивски извори потврђују и да је Стамболић заложио сав свој политички ауторитет за Милошевића. То је посебно дошло до изражаја у ЦК СКС 26. фебруара 1986. године. Тада је имао задатак да после Председништва и ЦК убеди у потребу избора само једног кандидата за председника и да тај један буде Милошевић. С обзиром на јаке оптужбе о недемократичности поступка, морао је да увери ЦК да избор Милошевића није имао никаквих мрља. Стамболић је поново максимално искористио позицију председавајућег. Пре дискусије о кандидатима одржао је говор који је био мешавина притиска на ЦК и голе демагогије. Био је то један од његових најлошијих политичких говора. Бранећи поступак евидентирања кандидата у бази упркос бројних примера недемократских појава, нагласио је да је СКС спровео изборни поступак са жељом да се избори одвијају „јавно, демократски, да што више допринесу јединству Савеза комуниста Србије“ и да је спроведено „слободно масовно предлагање и испољавање мишљења“. Тврдио је да евидентирању нису претходили „никакви спискови пожељних и непожељних нити било какве наруцбенице одозго“. Посебно је био оригиналан покушај доказивања неопходности избора само једног кандидата, што је била најслабија тачка Стамболићеве и Милошевићеве тактике, јер је ЦК СКЈ инсистирао да се партијски збори обављају са више кандидата. Стамболићу је било јасно да тиме крши и одлуку савезног партијског врха и вољу чланства, па је том питању посветио посебну пажњу. Пошавши од тога да је у процесу евидентирања било осам кандидата, али да је једног спречавао статут да прихвати кандидовање (мислио је на себе), да се други изјаснио за трећег (мислио је на Гачића који је подржао Милошевића), да су остали „из различитих разлога изразили жељу да не буду кандидовани“, наставио је тврдњом да су тиме испунили захтев ЦК СКЈ о више кандидата и закључио: „Није се, дакле, од једног кандидата пошло, него се до њега дошло.“²¹ Из другог дела говора осећао се притисак на

¹⁸ АС, ђ2, ЦК СКС, к. 404, 1986, Материјали са 27. седнице ЦК СКС, 26. фебруара 1986, Неауторизоване магнетофонске белешке; Kosta Nikolić, *Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista (II)*, Istorija 20. veka 2, Beograd, 2006, 105-122.

¹⁹ „Осма седница: Рађање вође (први део)“, <https://www.youtube.com/watch?v=-GRKZYk0DzE> (приступљено 6. марта 2021)

²⁰ Тај део је у стенограму забележен овако: „Ко је за то да Слободан Милошевић буде кандидован за председника Централног комитета Савеза комуниста Србије нека дигне руку? Ко је против (Шест гласова против, нисам бројао оне за, сви присутни на седници су за, уздржаних у нашем гласању нема). Констатујем да смо за председника ЦК СК Србије кандидовали друга Слободана Милошевића, уз шест гласова против.“ АС, ђ2, ЦК СКС, к. 404, 1986, Материјали са 27. седнице ЦК СКС, 26. фебруара 1986, Неауторизоване магнетофонске белешке.

²¹ Стамболићу је било јасно да је такво објашњење било неуверљиво и демагошко, али

чланове ЦК да буду јединствени у подршци Милошевићу. Тражио је да се у даљем току избора преовладају разлике, тај тренутак је назвао „преломним“ у грађењу јединства, упозорио ЦК да је оно било највише политичко тело у републици које прихвата или одбацује кандидатуру, што је „чин са несумњивим политичким значајем и одјеком“, те да је важно хоће ли пред јавношћу и комунистима Србије и Југославије показати јединство или се упожавати у разликама. Када је рекао да кандидати за које се определи ЦК треба да понесу са седнице „што јединственију подршку како би их растеретили хипотеке наше евентуалне подељености“, чинио је снажан притисак на ЦК. Такав смисао имале су и ове речи: „Расправљали смо у овој сали и много сложеније и значајније теме, па смо сачували и достојанство и јединство. Надам се да ће тако бити и овом приликом, да ће овај Централни комитет прихватити предлог овог Председништва (...) што јединственије.“ Уверавао је да његово излагање није „агитовање за било ког од кандидата“, а потом у наставку учинио управо то – заложиио сав свој ауторитет за Милошевића. Покушао је да умањи значај чињенице да је у Председништву ЦК СКС било много оптужби на рачун Милошевића: „Не видим ништа драматично ни када се за једног кандидата не изјасни већина, а поготово кад други добије двотрећинском већином гласова.“ Потом је изнео похвале Милошевићевој личности: „Лично сам уверен да ће успешно обавити дужности које ће његовој функцији наметати како усвојене политике тако и предстојеће околности. Његовим избором подмлађујемо руководећи састав у републици. Стекао је толико искуства која омогућују да не понавља ни своје ни туђе грешке. Темељито је упућен у проблеме и путеве нашег економског развоја на основама самоуправљања, што га посебно препоручује за наредни мандат (...) Чак и кад бисмо прихватили изречене резерве које се односе пре свега на његову жустри-ну, на његов темперамент, дакле чак и када бисмо све то признали као потенцијалне слабости у неком општем смислу, оне би могле бити и предности у условима какви су и какви нас чекају. Пред нама је време јасних и одлучних разграничења са нејасним и неодлучним ставовима, време које налаже брже разграничавање са различитим отпорима и колебањима и вербализмима, време оштрих резова, узрока и последица нерада, јавашлука, корупције, групашења, време борби против свега што је изазивало незадовољство или малодушност комуниста и радних људи.“²²

О ОДНОСИМА СРБИЈЕ И ПОКРАЈИНА И УСТАВУ ИЗ 1974: ДОСЛЕДНО ЗАЛАГАЊЕ ЗА ЦЕЛОВИТОСТ И ЈЕДИНСТВО СРБИЈЕ

Иван Стамболић је био веома ангажован у решавању једног од горућих проблема тадашње Србије – дезинтегрисаност републике према Уставу из 1974, посебно у годинама када је био председник Извршног већа Србије почетком осамдесетих и председник партије средином осамдесетих. Први период обележило

је касније кривицу свађивао на Милошевића, тврдећи да је он „скакао као опарен“ на помен могућности да буде више кандидата: „Онда сам прибегао образложењу да смо пошли од више кандидата да бисмо у демократској расправи дошли до једног! Шта ћете, држао сам да је то право решење!“ Ivan Stambolić, *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Beograd, 1995, 141.

²² АС, б2, ЦК СКС, к. 404, 1986, Материјали са 27. седнице ЦК СКС, 26. фебруара 1986, Неауторизоване магнетофонске белешке.

је неколико његових излагања у јеку тадашњих сукоба републичког и покрајинских руководства. Заступајући политику републичког руководства које је указивало на потребу остваривања јединства у републици и ширења надлежности републичких органа на целу републику, бар у оним питањима којима је то уставом било предвиђено, Стамболић је говорио одмерено и аргументовано. Неки од аргумената били су довољно снажни да на њих покрајински политичари, иако увек спремни да уђу у сукоб са републичким, нису имали одговор. То је био случај са Стамболићевим излагањем на седници Председништва ЦК СКС 16. јула 1981. када су републички политичари изложили критици дезинтеграционе процесе у републици снажније него до тада. Иван Стамболић у том тренутку није користио јаке политичке квалификације попут других истакнутих републичких кадрова који су износили озбиљне оптужбе на рачун покрајинског руководства Војводине, али је његов говор суштински био највећа оптужба на рачун покрајинског врха, јер је анализом Друштвеног плана покрајине доказивао свесно и намерно избегавање свих веза са републиком. Инсистирао је да је по слову Устава било неопходно да цела република има јединствен друштвени план. За њега је то што ће Србија имати три плана било насиље над стварношћу, јер су тако постојеће материјалне противуречности претваране у политичке сукобе. Детаљном анализом садржаја Друштвеног плана Војводине показао је да се ни по чему није могло видети да се он односио на покрајину у саставу Србије. Замерио је што Србија у том документу није формално ниједном поменута, што се он позивао само на савезна и покрајинска државна и партијска документа, без помињања републичких и што није предвиђао никакво непосредно заједништво са Србијом, иако су многе привредне организације из централног дела Србије и покрајине сарађивале. Упозоравао је на дезинтеграционе процесе у економији, разбијање организација на покрајинске и републичке делове, пад промета између покрајине и остатка Србије. Говорио је о проблемима у реализовању надлежности републике у складу са члановима 300 и 301 Устава, на основу којих су усвајани закони од важности за целу републику: од око 500 усвојених закона, јединствена примена на територији целе Србије је предвиђана само у 40. У њима је било 3.035 чланова, од којих је само 162 важило за целу републику (6,5%).²³ Одлучност да као председник републичког Извршног већа брани ингеренције републике и супротстави се њеном цепању у три дела Стамболић је исказао и у јуну 1981. када је било актуелно питање усвајања Друштвеног плана Србије који није било могуће усвојити због отпора покрајина. Био је свестан неопходности постизања договора, али не по цену одустајања од минимума заједничких функција које је прописивао Устав. Опомињао је да не може у Скупштини Србије бити усвојен план у којем није стајало да ће Србија развијати Косово, народну одбрану и друштвену самозаштиту, бранити земљу, а то су све биле ставке које је покрајинско руководство Војводина одбацивало. Прихватао је да ЦК срочи неколико реченица које би задовољиле законску форму и да то буде партијска директива, али је одбио да Извршно веће стане иза тога ако је то било испод „минимума свих минимума“. Упозорио је Председништво ЦК СКС: „Ви вичите на мене колико хоћете, али не вреди. Ја све схватам и разумем и политичке последице и све. Не може то на Већу

²³ АС, ђ2, ЦК СКС, к. 328, 1981, Материјали са 78. седнице П ЦК СКС, 16. јула 1981.

проћи. Можете све консеквенце, можемо, односно могу да поднесем оставку, можете изабрати друго Веће, али то је крупна ствар у питању.”²⁴ И на Осамнаестој седници ЦК СКС децембра 1981, када је републичка власт најоштрије до тада поставила питање односа у републици и немогућности функционисања према Уставу из 1974, Стамболић је низом примера поткрепио оправданост покретања дискусије о односима у Србији после албанских немира 1981. године.²⁵

Током две године које је провео на месту председника ГК СК Београда (1982–1984), односи са покрајинама нису били у Стамболићевом фокусу, али су се вратили његовим ступањем на место председника партије 1984. и били су једна од његових најважнијих преокупација наредне две године. Када је постао председник СКС 1984, прошло је већ десет година од Устава из 1974, а Србија и даље није била конституисана у складу са Уставом и није могла да јединствено на целој територији оствари ни оне функције на које је имала право. Отуда је редеофинисање односа са покрајинама постало Стамболићев приоритет. Он је на њему радио наредне две године, стрпљиво, тактично, трпећи нападе и увреде из покрајина не би ли издејствовао њихове ситне уступке у правцу републичког јединства и заједништва. Одлагао је одлучивање о спорним питањима у ЦК СКС и смиривао атмосферу како би избегао конфронтацију са покрајинским политичарима који су свим силама бранили самосталност покрајина од Србије и изједначавање са републиком на савезном нивоу. Трудио се да спорови буду решени у Србији, разговорима са покрајинским политичарима који су, сасвим супротно, упориште тражили ван Србије, посебно у БиХ и Хрватској, и настојали да издејствују интервенције савезног врха у односе у Србији. Током те две године Стамболић је о односима у републици говорио више пута, јасно стављајући до знања да су потребне промене у правцу остваривања целовитости републике. У архивским изворима сачувано је неколико говора са експлицитним порукама првог човека СКС. У расправи на Осамнаестој седници ЦК СКС децембра 1984. упозорио је покрајинске власти да покрајине и „народности“ нису подстанари у Србији, али „ми у њој нисмо ни сустанари“. Дакле, покрајине нису могле бити изједначене са републиком.²⁶ Скрећемо пажњу и на говор Ивана Стамболића на седници Председништва ЦК СКС 20. маја 1985. године. Став Србије сублимирао је овако: „Наш приступ јесте целовита и доследна реализација уставних принципа и начела.“ Додао је да СКС није заступник „уставног ревизионизма којим би се смањивала права покрајина у федерацији. Али не можемо се сложити

²⁴ АС, ђ2, ЦК СКС, к. 328, 1981, Материјали са 77. седнице П ЦК СКС, одржане 25. јуна 1981, 2. део.

²⁵ Навео је: одбијање покрајинског СУП-а да позове републичке резервне снаге милиције док насиље није ескалирало, телеграм ИВ Војводине упућен ИВ Србије 30. априла, два дана после заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СРС, којим је одбило да делегира представнике у заједничку радну групу за обнављање активности на изради републичког закона о народној одбрани, одбијање ИВ Војводине да са ИВ Србије постигне договор око усклађивања међународних посета за следећу годину. АС, ђ2, ЦК СКС, к. 307, 1981, 18–24. 12. 1981. / Други део – стенограми са првог, другог и трећег дана рада/.

²⁶ АС, ђ2, ЦК СКС, к. 400, 1984, Материјали са 18. седнице ЦК СКС, одржане 23. новембра 1984, Неауторизоване магнетофонске белешке.

са тенденцијама да односи у СР Србији попримају конфедеративне ознаке при чему су два партнера позната и дефинисана, а трећи уставно не постоји“. Поменуо је да република и даље није имала јединствени план друштвено-економског развоја, да је била дезинтегрисана на три целине и да се у примени Устава мора поћи од тога да покрајине не могу постојати ван републике и да се морају изграђивати као њени делови.²⁷ У Председништву ЦК СКЈ 23. јула 1985. Иван Стамболић је истакао да централни проблем односа унутар Србије није било остваривање уставног концепта покрајина и њихове самосталности, већ „вишеструко и вишегодишње заостајање у остваривању уставног концепта Социјалистичке Републике Србије, нарочито у погледу остваривања јединствених и заједничких интереса и функција“.²⁸

Конечно, после дугих и мучних преговора, погађања и сукоба, бројних Стамболићевих порука сличних напред изнетим, његова тактика је 1986. довела до договора о изменама статута партије и основама изграђивања заједништва и јединства у републици, које су представљале ситне уступке покрајинских политичара и којима је задовољена форма републичког заједништва, али није стављена тачка на стварну распарчаност Србије.

ЕКОНОМСКО ЗАОСТАЈАЊЕ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ: ВИШЕГОДИШЊА НЕУСПЕШНА БОРБА ИВАНА СТАМБОЛИЋА ЗА МАТЕРИЈАЛНЕ ИНТЕРЕСЕ РЕПУБЛИКЕ

Сваки српски политичар је, најкасније од краја седамдесетих и почетка осамдесетих, знао да је централни део републике деценијама економски све више заостајао за југословенским нивоом, да је био исподпросечно развијено подручје Југославије, али је политичким одлукама на савезном нивоу, на које је Србија пристајала, сврстан у „развијене“ делове земље и тиме издвајао значајна средства за финансирање оних делова (БиХ, Црна Гора, Македонија и јужна српска покрајина) који су били означени као неразвијени. Систем је функционисао без економских критеријума који би показали ко је заиста развијен, а ко не. Покушаји да се ти критеријуми утврде зачети су средином петогодишњег периода важења Друштвеног плана СФРЈ 1976–1980. и нису дали резултат због неслагања република и покрајина. Они би показали да недовољно развијени нису толико неразвијени у односу на централну Србију нити да је тај део Србије развијен. Централна Србија је остала трајно сврстана у развијене, а суштински све неразвијена, са половином своје територије која је била изразито неразвијена, чак и неразвијенија од „неразвијених“ република.²⁹

Руководство Србије је, пре свих Иван Стамболић, то питање почело да потенцира од краја седамдесетих, али никада одлучно и до краја, увек пристајући

²⁷ АС, б2, ЦК СКС, к. 425, 1985, Материјали са 93. седнице П ЦК СКС, 20. маја 1985, ЦК СКС, Председништво, Строго поверљиво, Неауторизоване магнетофонске белешке; Слободан Бјелица, *Војвођанска аутономија – кризно жариште социјалистичке Југославије*, Култура полиса, посебно издање, Нови Сад, 2018, 273–280.

²⁸ Архив Југославије (АЈ), 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 131. седница, 23. јул 1985.

²⁹ Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*, Београд, 2021.

на очување фиктивног југословенског јединства на штету материјалних интереса и увек стављајући у исту раван борбу да подаци о заостајању Србије не дођу у руке оних који су сматрани за српске националисте са борбом за материјалне интересе привреде централне Србије. То се види и из признања Ивана Стамболића, тада председника ЦК СКС, у разговору са члановима радне групе Председништва ЦК СКС 20. децембра 1984: „1977. када је једна београдска новина поставила питање да ли Србија заостаје, ми смо сменили главног уредника. То је било пре 7 година, није то тако давно. То је била табу тема. Сви ми који смо доносили одлуку о уреднику знали смо да је он поставио тачно питање. Али смо то тако урадили. Када смо две године иза тога ми политички донели одлуку на Савезном савету на Брду код Крања 1979. године да покренемо то питање уз обавезу и договор да не сме то да продре у јавност, то је ипак био напредак да заједнички разговарамо, али је то био цех. Ја сам то питање елаборирао на Брду код Крања и првог дана смо били беле врне, сви су се питали шта је то сада (...) Ми и даље над тим дежурамо, јер нема тачке на којој се на опаснији начин могу закачити националисти и нема тачке на којој они тако широко могу да преузму у руке такву ствар, да би то било веома опасно. Значи над тим дежурамо, јер по природи ствари проблем је такав да га лако националисти користе.“³⁰

Покушавајући годинама да наиђе на разумевање осталих делова федерације за чињеницу да централна Србија економски заостаје а да истовремено ти подаци не дођу у руке оних које је означио за српске националисте, Стамболић није успео ни једно ни друго. Централна Србија је и у Друштвеном плану за период 1986–1990. третирана као „развијена“, иако је била ближа неразвијенима које је финансирала. За разлику од 1977, питање није могло бити гурнуто под тепих сменом новинара. Тада су сви писали о заостајању Србије, а велики простор му је посвећен и у *Меморандуму САНУ* (1986) у коме су изношени исти економски подаци које је годинама раније Иван Стамболић елаборирао пред политичарима из других делова земље, безуспешно покушавајући да наиђе на разумевање за тезу о неодрживости положаја централне Србије. Средином осамдесетих за тај проблем су знали и о њему говорили и новинари и скупштински делегати и функционери, али и интелектуалци, како они са партијском књижицом, тако и они са антикомунистичким убеђењима.

У архивским документима налазимо много места на којима је Иван Стамболић износио податке о материјалном заостајању централне Србије. Ова врста архивских извора од прворазредног је значаја за разумевање тадашњих односа у Југославији и положаја Србије, јер је Стамболић у својим наступима користио обиље статистичких података стручних економских служби. Издвојићемо само најважнија излагања.

Доминантно место заузима његов говор на заједничкој седници савезних савета на Брду код Крања од 9. до 12. јула 1979. у расправи поводом „објективизираних критеријума и показатеља за одређивање степена привредне развијености СР и САП“, који смо пронашли у Архиву Србије. Председник ИВ Србије наступио је тактично, не желећи да остави места дилеми да ли је Србија за солидарност,

³⁰ АС, б2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, Стенографске белешке са састанка са члановима радне групе.

заједништво и помоћ неразвијенима, али је изнео низ показатеља њеног континуираног економског заостајања. Поделу на развијене и неразвијене републике и покрајине сматрао је упрошћеном, јер није одражавала стварно стање и достигнут степен развијености. Истакао је да је централна Србија била испод југословенског просека развијености и знатније испод развијености других република и покрајина са којима је сврстана у групу развијених. Зато је у име Србије инсистирао на одређивању економских аргумената који би показали степен развијености и граничне вредности по којима би се разврставале републике и покрајине у развијене и недовољно развијене. Стамболић је тражио да се води рачуна о степену развијености и материјалним могућностима сваке републике и покрајине. Јасно је указао на заостајање централне Србије у економском развоју и континуирано приближавање недовољно развијеним републикама, иако је имала статус развијеног дела земље и финансирала развој недовољно развијених. Истакао је да је централни део Србије по економским показатељима био испод југословенског просека, а у неким параметрима чак и испод неких неразвијених република. Представио је податке по којима су набавна вредност основних средстава по радно способном становнику, степен запослености радно способног становништва, друштвени производ и репродуктивна способност привреде били 4 до 18 индексних поена испод југословенског просека и да је сличан тренд владао и код опремљености рада у привреди, степена аутоматизације оруђа за рад у индустрији, удела пољопривредног у укупном броју становништва. За Стамболића се радило о заостајању „на виталним подручјима“. Додао је да је динамика привредног раста после 1968. била испод југословенског просека и имала тенденцију даљег успоравања.³¹ Упркос наведених показатеља, упозоравао је Стамболић, централна Србија је убрајана у развијене делове земље од 1966. и од тада је издвајала средства за друге. За издвајања од 1976. до 1980. закључио је да су превазилазила „материјалне могућности привреде овог дела Републике“. Посебно је инсистирао на проблему постојања подручја у централној Србији са израженим карактеристикама неразвијености (милион и по људи, 48 од 114 општина, 40% територије). Те општине су биле далеко испод нивоа развоја оних република које су имале статус неразвијених, а давале су допринос за

³¹ Тврдње је илустровао низом података: учешће индустрије у стварању друштвеног производа је 1977. било 34,7%, мање него на Косову и недовољно развијеним републикама (36,1%); пољопривредног становништва је у централној Србији било 36,8%, а у Југославији 31,1%, у БиХ 31,6%, Македонији 33,5%, Црној Гори 28%, што је говорило о „слабијем интензитету и домаћају индустријализације“; у претходној деценији пало је учешће инвестиција друштвеног сектора привреде централне Србије у укупним инвестицијама друштвених средстава привреде Југославије са 27% 1967. на 18,8% 1975; од 1971. до 1975. стопа инвестиција у ужој Србији била је 20,7%, а у Југославији 23,5%, недовољно развијеним републикама и Косову 32,2%; стопа инвестиција је у централној Србији 1976. и 1977. износила је 25,8%, а у Југославији 28,3%, у неразвијенима 35,6%; од 1971. до 1977. у централној Србији је за трећину смањен прираст дохотка на јединицу ангажованих средстава, два пута успорено обртање средстава, 12% погоршана ефикасност привређивања, три пута смањена акумулативна способност организација удруженог рада и њихов степен самофинансирања, а 40% повећан степен задужености привреде. АС, б2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. 12. 1984, Дискусија Ивана Стамболића.

њих, при чему нису могле да добију довољно потпоре из развијеног дела Србије, јер је заостајање било толико да би привреда осталог дела републике морала да издваја најмање онолико колико је издвајала и за неразвијене. Стамболић је инсистирао на томе да је централна Србија, после Косова, била најаграрније подручје земље, видећи у томе један од узрока следећег великог проблема – незапослености. Додао је да су показатељи заостајања „скривани“ подацима о друштвеном производу по становнику због споријег раста становника у односу на неразвијене делове земље. Закључио је да се централна Србија не може сматрати развијеном, већ је имала тенденције приближавања неразвијеним („интермедијално подручје у односу на друге“). Знао је шта политички не сме да изговори (да је заостајање централне Србије било узроковано издвајањем за недовољно развијене), па је завршио уверавањем да Србија узроке заостајања није тражила у дотадашњем обиму издвајања за неразвијене. Знао је и шта мора да каже (због неповољних тенденција у развоју Србија је сматрала оправданим захтев да се преиспита реална могућност њених даљих издвајања), јер би се настављање тадашњег обима давања „вишеструко негативно одразило“.³²

Током тешких преговора 1980. око финансирања неразвијених у периоду 1981–1985. Стамболић је више пута указивао на немогућност привреде централне Србије да издваја средства у обиму као до тада, потенцирајући елементе који су указивали на њено заостајање за југословенским просеком развијености. На седници Председништва ЦК СКС и Председништва Србије 7. октобра 1980. критиковао је начин финансирања неразвијених преко савезног Фонда за неразвијене, указао да Фонд није израстао у чиниоца који доприноси повезивању привреде југословенских република и покрајина, већ је деловао као фактор затварања привредног развоја у републичке и покрајинске границе и изнео низ показатеља привредног заостајања централног дела републике за југословенским нивоом, које се временски поклопило са постојањем Фонда за неразвијене. Упозорио је да привреда републике није била у стању да истовремено оствари минималне циљеве сопственог развитка и настави да издваја скоро 3% друштвеног производа у Фонд федерације за подстицање развоја недовољно развијених, за допунска средства за опште, друштвене и заједничке потребе мање развијених и за допринос Црној Гори за отклањање последица земљотреса. Сматрао је да је економска ситуација централног дела Србије била толико сложена да није било могуће „извлачење вишка рада из удруженог рада, његово преливање у друге републике (...) без тежих економских и других последица за развој привреде ужег подручја“. Зато је као максимум који је Србија могла да учини означио издвајање за Фонд федерације и за допунска средства за савезни буџет у висини средстава која ће САП Косово добити по та два основа.³³

На седници Координационе комисије СИБ-а 8. октобра 1980. поновио је став Србије да је лепеза развијености широка и да би свако линеарно решење било неодговарајуће материјалним односима, те да би највише биле погођене развојне могућности централне Србије, јер се у њој концентришу „крупни проблеми

³² АС, ђ2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, Дискусија Ивана Стамболића.

³³ АС, ђ2, ЦК СКС, к. 323, 1980, Материјали са 52. седнице П ЦК СКС, 7. октобар 1980.

материјалног развоја“ који добијају „доста забрињавајуће облике испољавања“. Закључак да је ниво развијености тог дела републике био испод просека земље и да је заостајање постало видљиво током три последња петогодишња планска периода поткрепио је од раније познатим подацима о нижој стопи привредног раста 1961–1980. у односу на целу земљу, оптерећењу обавезама дохотка радних организација и издвајању средстава за финансирање укупних заједничких и општедруштвених потреба из народног дохотка вишим него у било ком другом делу земље, најнижој акумулативности привреде у земљи и великом броју незапослених, понављајући да их је 1979. било 40% више него у Војводини, Хрватској и Словенији заједно или у три недовољно развијене републике заједно. Стамболић је износио податке на којима је темељена прогноза да ни наредних година Србија неће зауставити тенденције заостајања.³⁴ У име Србије прихватао је учешће у издвајању средстава за недовољно развијене, али уз поштовање минимума материјалних интереса централне Србије – заустављање заостајања у развоју. Нарочито је истицао приврженост Србије политици подстицања бржег развоја САП Косова. Зато је као максимално могући напор централне Србије означио давање доприноса Фонду преко директног удруживања средстава радних организација и то у висини укупног дела који ће покрајина користити из средстава Фонда.³⁵

Стамболић је и пар година касније, у дискусијама око новог средњорочног плана за период 1986–1990, утрошио много енергије и политичке вештине на доказивање да централна Србија економски заостаје и да не може да поднесе терет издвајања за неразвијене, али су резултати били слаби. Поменућемо само два његова излагања. У расправи на Осамнаестој седници ЦК СКС децембра 1984. исказао је став Србије не само о односима у републици већ и у Југославији: „Тражећи решење за спречавање заостајања наше републике, ми се не позивамо ни на какве посебне заслуге, тражећи веће јединство у Републици ми ништа друго не тражимо него да будемо равноправни с другим републикама.“³⁶ На састанку са члановима радне групе Председништва ЦК СКЈ 20. децембра 1984. Стамболић је критиковао одбијање СИБ-а да предложи критеријуме на основу којих би се одредили степен

³⁴ Више од 60% инвестиција централне Србије гутали су објекти енергетике, саобраћаја и металургије који су дуго грађени, више од 40% инвестиција 1981–1985. биће потрошено за завршетак објеката из претходног петогодишње периода, више од 30% прекорачења свих инвестиција у земљи била су у централној Србији, за санациона и неодложна улагања у енергетику, железару Смедерево и железницу 1981–1985. требало је одвојити 158 милијарди или трећину укупних могућности привредних инвестиција, за електропривреду је било потребно 73 милијарде, од чега је ценом струје било могуће покрити само трећину, а без тих улагања настала би криза у снабдевању струјом. За модернизацију железница је рекао да је била неодложна и да је захтевала огромна средства и поред одлагања инвестиција у београдски железнички чвор. За још 13 великих објеката чију је изградњу било немогуће прекидати (аутопут, водоснабдевање, аеродром...) требало је пронаћи још 63 милијарде динара, од чега је 46 милијарди било необезбеђено. АС, ђ2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, Излагање председника Извршног већа Скупштине СР Србије Ивана Стамболића.

³⁵ Исто

³⁶ АС, ђ2, ЦК СКС, к. 400, 1984, Материјали са 18. седнице ЦК СКС, одржане 23. новембра 1984, Неауторизоване магнетофонске белешке.

развијености сваког дела земље и материјална позиција у новом средњорочном плану 1986–1990. Био је свестан политичке неопходности задржавања система финансирања неразвијених, па је систем подстицаја недовољно развијених означио за једно од најважнијих питања „материјалних и политичких уређивања и усклађивања и консолидације односа међу републикама и покрајинама“, једно од најважнијих питања „изражавања заједништва, солидарности и јединства у земљи“, питање које утиче на политичку стабилност државе, посебно у годинама јачања економске дезинтеграције и затварања, презадужености, смањења могућности коришћења страних кредита, јачања економског национализма у републикама и покрајинама, као и сукобљавања републичко-покрајинских капитала. Поново је изнео бројне показатеље заостајања централне Србије. Тражио је „битне промене у погледу материјалног оптерећења“ Србије за издвајање за недовољно развијене у новом петогодишњем периоду. Заостајање Србије описао је као „двадесетпетогодишњи тренд“ који „трајно траје“. Био је свестан да ће други делови земље пружити отпор, јер су у питању били опипљиви материјални интереси, „јер код њих изазива страх да ће морати да дају више, а код других да ће примати мање“. Обим обавеза који је привреда централне Србије могла да поднесе изједначио је са средствима потребним за улагање из тог дела Србије у јужну покрајину и то преко сарадње радних организација та два дела републике.³⁷

Међутим, сва ова и бројна друга његова упозорења нису битније променила статус централног подручја републике у материјалним односима у федерацији. И у друштвеном плану 1986–1990. тај део Србије је сврстан у развијене, а његово заостајање делом је компензовано парцијалним мерама СИВ-а. Политички врх Србије био је свестан да је то неповољно решење, али је извршио политички притисак на Скупштину Србије да га прихвати, не желећи да отвори политичку кризу у земљи.

³⁷ АС, Ћ2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, Стенографске белешке са састанка са члановима радне групе.

РЕЗИМЕ

У првој половини осамдесетих година 20. века Иван Стамболић је био председник Извршног већа Србије, Градског комитета СК Београда и Председништва ЦК СКС. Припадао је средњој генерацији српских политичара тог доба и био њен најистакнутији кадар. Због функција које је обављао, а које су биле најистакнутије у партијској и државној хијерархији, често се бавио најважнијим питањима и проблемима развојка тадашње Србије. Документа из Архива Србије, Архива Југославије и Историјског архива Београда незаобилазна су у истраживању његових ставова о политичким односима у држави, економским темама, односима Србије и покрајина и немогућности Србије да функционише равноправно са другим републикама према Уставу из 1974. и бројним другим питањима. Архивски извори показују да је Иван Стамболић био политичар који се залагао за целовитост и јединство Србије као републике која је према Уставу из 1974. била подељена у три дела, а после додатно дезинтегрисана у политичкој пракси. Одупирао се мешањима из других република и федерације у односе унутар Србије, покушавајући да дуготрајним разговорима са покрајинским политичарима оствари позитивне помаке у правцу реализације јединствених функција републике на целој њеној територији. Годинама се истрајно и највећим делом неуспешно борио да се поправи материјални положај централне Србије која је економски заостајала за југословенским нивоом и све више постајала неразвијено подручје Југославије, а издвајала је средства за развој неразвијених делова земље. Без архивских извора немогуће је до краја поуздано реконструисати ни учешће Ивана Стамболића у политичким борбама у партијском врху Србије тог доба, укључујући избор Слободана Милошевића за његовог наследника на челу српске партије. Стенограми седница партијских тела из Архива Србије показују да је Стамболић свим својим политичким ауторитетом успешно радио на довођењу Милошевића за председника СКС и да том приликом није презао ни од недемократских поступака.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Историјски архив Београда: ГК СК Београда; фонд Драже Марковића
- Архив Србије: фонд Ђ2, Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС)
- Архив Југославије: фонд 507, Савез комуниста Југославије (СКЈ)

Литература

- Бјелица, Слободан. *Војвођанска аутономија – кризно жариште социјалистичке Југославије*, Култура полиса, посебно издање, Нови Сад, 2018, 273-280.
- Димитријевић, Бојан. *Ранковић, други човек*, Београд, 2020.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974.–1990.)*, Zagreb, 2003.
- Nikolić, Kosta. *Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista (II)*, Istorija 20. veka 2, Beograd, 2006, 105-122.
- Селинић, Слободан. *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*, Београд, 2021.
- Selinić, Slobodan. *Srbija i politički odnosi u Jugoslaviji u vreme sahrane Aleksandra Rankovića 1983: tačke sukoba*, Istorija 20. veka 2, Beograd, 2021, 415-434.
- Селинић, Слободан. *Избор кадрова из Србије у Председништво ЦК СКЈ 1981–1983: политичке борбе после смрти Јосипа Броза*, Токови историје 2, Београд, 2021, 199-227.
- Stambolić, Ivan. *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Beograd, 1995.

Slobodan SELINIĆ, PHD

IVAN STAMBOLIĆ IN ARCHIVAL DOCUMENTS IN THE FIRST HALF OF THE EIGHTIES OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary

298

During the first half of the eighties of the 20th century Ivan Stambolić was the president of the Executive Council of Serbia, president of the Belgrade City Committee of the League of Communists, and President of the Presidency of the Central committee of the League of Communists of Serbia. He belonged to the Serbian politicians of middle generation of that time and he was their most important cadre. Because of his functions that were the most prominent in both the Party's and state hierarchy, he often dealt with the most important problems regarding development of Serbia of that time. Documents from the Archives of Serbia, Archives of Yugoslavia and the Historical Archives of Belgrade are indispensable while researching his stances regarding political relations within the state, economic subjects, Serbia's relations with the provinces, and Serbia's inability to be equal with other republics regarding the 1974 Constitution, and many other questions. Archival sources show that Ivan Stambolić was a politician that supported the integrity and unity of Serbia as a republic which, according to the 1974 Constitution, was divided into three parts, and after the Constitution passed, Serbia was additionally disintegrated in the political praxis. He resisted involvement from other republics and the federation into relations within Serbia, with protracted talks he was trying to achieve a positive shift in realization of the unified function of the republic on the whole of its territory. For years he has been trying, mostly unsuccessfully, to improve material conditions of the central Serbia which was lagging behind the rest of Yugoslavia economically but allocated funds for the development of other undeveloped parts of Yugoslavia. Without archival sources it is also impossible to reliably reconstruct Ivan Stambolić's involvement in political struggles at the party's highest ranks at the time, including election of Slobodan Milošević as his successor as the head of the Serbian Communist Party. The stenograms of the party's sessions from the Archives of Serbia show that Stambolić with his political authority was successfully working to get Milošević elected for the president of the League of Communists of Serbia and while doing that, he did not hesitate to use undemocratic procedures.

ЗАПИСИ О ПАНДЕМИЈИ КОВИД-19 И КАКО ИХ САЧУВАТИ

Апстракт: Пандемија Ковид-19 узрокована корона вирусом поставила је велике изазове пред цело човечанство, јер је утицала на све сфере јавног и друштвеног живота. Отказивање културних догађаја у присуству великог броја људи дешавало се готово свакодневно, музеји, изложбе, културне манифестације, фестивали, сајмови привремено или трајно су морали да прекину свој рад. Како рад у архивима прилагодити новонасталој ситуацији? Како су људи из области културе, где се активности спроводе у непосредном контакту и где је важна интеракција између људи и публике, пребацили своје активности на дигиталну платформу? Шта се дешава са великом количином информација и записа у вези са пандемијом Ковид-19 и како их сачувати? Шта нам показују нека ранија искуства у вези са епидемијама? Ово су само нека од питања на која ћемо покушати да дамо одговоре.

299

Кључне речи: Записи о пандемија Ковид-19, пандемије, архиви, Министарство културе, Интернет, веб-записи

УВОД

Пандемија Ковид-19 проглашена је глобалном кризом јавног здравља у марту 2020. године. Цео свет се суочио са чињеницом да се морамо прилагодити пандемији у циљу спречавања ширења вируса и заштите здравља људи. Већина земаља ради на томе да одржи свој здравствени систем, да развије што бољу и ефикаснију мрежу за прикупљање и обраду података у вези са пандемијом Ковид-19 и да на тај начин благовремено и тачно информише јавност о самој епидемији и начину спречавања њеног ширења. Пред свима нама се одједном створила велика количина података не само о броју заражених и умрлих, већ и подаци о самом вирусу, превентиви, начину лечења, вакцинама, току болести и њеним последицама. У новонасталим околностима флексибилност и брзина у преношењу информација и података постали су кључни за постизање што боље информисаности, али се истовремено појавило и важно питање како прилагодити начин чувања великог броја информација и записа о Ковид-19 брзини њиховог пристизања.

Почетак пандемије значио је и затварање институција културе и проналажење нових начина коришћења услуга које су до тада пружале. Након проглашења карантина музеји, позоришта, галерије, архиви, библиотеке, концертне дворане и сајмови отказали су своје активности. У тренутку када физички приступ више није

¹ виши архивист, m.bogosavljevic@archives.org.rs

био могућ културни сектор је морао да прилагоди свој рад и омогући индиректни приступ својим корисницима, односно публици, применом интернет технологија.

Каква су ранија искуства у вези са пандемијама, на који начин су се институције културе прилагодили новонасталој ситуацији и како да сачувамо записе у вези са пандемијом Ковид-19 само су нека од питања на која ћемо покушати да дамо одговоре.

ПРЕТХОДНА ИСКУСТВА И ПАНДЕМИЈА КОВИД-19

Историјати прошлих епидемија помогли су да се боље схвати пандемија Ковид-19 која је у пролеће 2020. године захватила цео свет. Резултати научноистраживачких напора на проучавању болести и пандемија у ранијим временима значајни су за савремено одређивање према појави глобалне заразе. Радови лекара, научника, историчара о прошлим епидемијама, од колере до малих богиња, грипа и дечије парализе, као што су књига Лауре Спини (*Laura Spinney*) *Бледи јахач: шпански грип из 1918. и како је променио свет*, али и друге, нуде важне податке о ширењу, методама сузбијања, окончању и последицама епидемија.²

Шта нам показују нека ранија искуства у вези са епидемијама?

Библиотека и архив Канаде (*Library and Archives Canada*) 2012. године није прихватио да у своју библиотеку и архив уврсти истраживачке радове Ајлин Петигру (*Eileen Pettigrew*). У својој књизи *Тихи непријатељ: Канада и смртоносни грип 1918.* она је изнела податке о искуствима Канаде током пандемије грипа 1918. године. Иако одбијена од стране Библиотеке и архива Канаде књига је сачувана у Покрајинском архиву Њу Брунсвика (*New Brunswick*), где је сада јавно доступна.³

Утицајни амерички историчар Алфред Крозби (*Alfred W. Crosby*) указао је на чињеницу да историја 20. века није запамтила пандемију грипа из 1918. године која је убила најмање 50 милиона људи и да је стога добила надимак „заборављена“. Крозби за то даје једноставно објашњење – у свом историјском контексту, грипу је недостајала упечатљивост: колико год да је било страшно, смртни случајеви од њега били су мање уочљиви (тј. мање вредни пажње) него приче о херојским погипијама на ратиштима Првог светског рата. Поред тога, подаци о пандемији грипа из 1918. године остали су у сенци и зато што су архивски извори за историју пандемијског грипа мање обимни и мање доступни него било која друга грађа.⁴

Поједини аутори попут Шина Риса (*Sian Reece*), Колина Брауна (*Colin S. Brown*) и многих других анализирали су искуства у борби са епидемијама са ширег аспекта. У чланку Мултидисциплинарни одговор Велике Британије на епидемију еболе⁵ они су сажели податке и спровели анализу одговора на епидемију еболе не

² Laura Spinney, *Pale Rider: The Spanish Flu of 1918 and How It Changed the World*, New York: Public Affairs, 2018.

³ Eileen Pettigrew, *Silent Enemy: Canada and the Deadly Flu of 1918*, Regina: Western Producer Prairie Books, 1983.

⁴ Alfred W. Crosby, *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003²

⁵ Reece S, et al. *The UK's multidisciplinary response to an Ebola epidemic*. Clin Med (London)

само са становишта активности здравствене службе, већ и у погледу реакције и учешћа других релевантних чинилаца у Великој Британији попут, рецимо, војске.

Свест о томе да епидемије имају дубљи и далекосежнији значај по друштва у целини почела је да сазрева и превазилази уже стручни оквир здравствених система. О томе сведоче бројне анализе о утицају епидемија попут еболе и птичјег грипа на све аспекте живота једног друштва. Један од многобројних радова на тему епидемија је и рад др Александра Јазића *Утицај ванредних ситуација на појединца и његово окружење*⁶ који се не односи само на здравствене институције, већ и на утицај на појединца и његово окружење. Аутор на основу анализе претходних случајева закључује: „Ванредне ситуације не угрожавају само људске животе, већ и материјална добра, животиње и културну баштину. Ипак, још једна појава неминовно прати ванредне ситуације, а то је нестабилност државе и друштва.“⁷

301

ПРИЛАГОЂАВАЊЕ ИНСТИТУЦИЈА КУЛТУРЕ НОВОНАСТАЛОЈ СИТУАЦИЈИ - ПАНДЕМИЈИ КОВИД-19

Унеско (UNESCO) је 2020. године у сарадњи са Заводом за проучавање културног развитака, Националном платформом Креативна Србија и Министарством културе и информисања, а уз помоћ Привредне коморе Србије спровео истраживање Социо-економска процена утицаја Ковид-19 на културни и креативни сектор у Србији (*Socio-economic Impact Assessment of COVID-19 to Cultural and Creative Sectors in Serbia*). Истраживање је обухватило више од 560 културних институција и преко 6000 предузећа у културном и креативном сектору. Резултат истраживања је потврдио почетну тезу да је корона снажно погодила све институције културе. Скоро 51% установа културе у Србији било је принуђено да ради у измењеном режиму, а 49% је привремено затворено, док су запослени радили од куће. Истраживање показује и да се 73,1% установа културе и 53,3% испитаника из креативног сектора прилагодило новонасталој ситуацији пребацујући своје садржаје на онлајн платформе. Они су својој публици понудили бројне бесплатне дигиталне материјале, попут снимака позоришних представа, перформанса, виртуелних тура, концерата, дигитализованих архива или аудио-књига.⁸

Архиви су у првом налету пандемије Ковид-19 били затворени, али су касније отворили своја врата са могућношћу да ограничен број истраживача може да користи њихове услуге.⁹ Читаонице су радиле, а неке и даље раде са смањеним капацитетом, те многи корисници чекају месецима да дођу на ред и истражују у архивима.

2017; <https://www.rcpjournals.org/content/clinmedicine/17/4/332> (приступљено 23. новембра 2021)

⁶ Александар Јазић, *Утицај ванредних ситуација на појединца и његово окружење*, Безбедност, Београд, 2017, вол. 59, 119-141.

⁷ Исто, 120.

⁸ Corporate author, *Socio-economic impact assessment of Covid-19 to cultural and creative sectors in Serbia*, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374798> (приступљено 11. новембра 2021)

⁹ <https://arhivsr Srbije.rs/novosti/125/kompletna-objava> (приступљено 11. децембра 2021)

У таквим, ванредним околностима, подршка државе институцијама културе је од посебне важности. Министарство културе и информисања Републике Србије 16. марта 2020. године упутило је препоруку установама културе да се грађанима омогући доступност дигиталних садржаја.¹⁰ Препорука подразумева да установе културе материјал у дигиталном облику (виртуелне туре, дигитални аудио и видео-материјал, фотографије, текстове, 3Д скениране објекте и др.) постављају на интернет презентације, друштвене мреже, интернет канале и др. На сајту Министарства културе и информисања Републике Србије може се пронаћи комплетан списак свих доступних онлајн културних садржаја заједно са линковима.¹¹ Министарство је покренуло и претраживач културног наслеђа са циљем да се најширој јавности представе разноврсни дигитализовани фондови и обезбеде информације о наслеђу које чувају библиотеке, архиви, музеји, галерије, заводи за заштиту споменика и друге институције културе. Подаци се прикупљају на основу јединственог софтверског решења које користе све институције културе које се брину о наслеђу. На једном месту налазе се обједињени подаци, а уношењем кључне речи добијају се вредносне информације о задатом појму.¹²

У складу са препорукама Министарства културе и информисања Републике Србије, а у вези са пандемијом Ковид-19, архиви у Србији су се трудили да употпуне своје сајтове информацијама о раду, приступу грађи, библиотекама и читаоницама за време пандемије Ковид-19. На веб-сајту Државног архива Србије се, поред основних података о установи, налазе информације о архивској грађи, архивској делатности, подаци о задужбинама, као и информације о активностима за време пандемије Ковид-19.¹³ У 2019. години усвојено је јединствено софтверско решење АРХИС (јединствени информациони систем за дигитализацију, управљање и чување архивске грађе) које је имплементирано у све архиве у Србији. Државни архив Србије је претходних година радио на развоју АРХИС-а, развоју подсистема (сређивање и обрада, преузимање и смештај, конзервација, библиотека, дигитализација, шифарници, регистар архивске грађе, микрофилм, спољна служба, издања) који су тестирани у оквиру Архива Србије, као и на уносу већ сређених фондова, док ће се у будућности фондови, збирке и документа уносити директно. У питању је дуг процес дигитализације који ће омогућити онлајн доступност података из свих архива у Србији.

Чињеница је да су многи архиви објавили издања својих часописа на интернету: Архив Војводине – *Архивум*¹⁴, Архив Пожаревца – *Записи*¹⁵, а Архивистичко друштво Србије – *Архивски Гласник и Зборник архивистичког друштва Србије*.¹⁶ Историјски архив Суботица поседује Е-архиву са спискови-

¹⁰ <https://kultura.gov.rs/vest/1637/preporuka-ustanovama-kulture-da-se-gradjanima-srbije-omoguci-dostupnost-digitalnih-sadrzaja.php> (приступљено 11. децембра 2021)

¹¹ <https://kultura.gov.rs/tekst/250/republicke-> (приступљено 11. децембра 2021)

¹² <https://kultura.rs/> (приступљено 11. децембра 2021)

¹³ <https://arhivsrbiye.rs/> (приступљено 21. октобра 2021)

¹⁴ <https://arhivvojvodine.org.rs/sr/desavanja/desavanja-arhiv/1445-pokrenut-portal-arhivum> (приступљено 25. октобра 2021)

¹⁵ <https://arhivpozarevac.org.rs/IzdavackaDelatnost.html> (приступљено 21. октобра 2021)

¹⁶ <http://arhivistickodrustvosrbije.org.rs/> (приступљено 21. октобра 2021)

ма црквених матичних књига и сумарним пописима црквених матичних књига¹⁷ која је добила на значају током периода највеће изолације узроковане пандемијом Ковид-19. Велики број институција културе (Архив Војводине, Народни музеј Београд, Народни музеј Лесковац, Народни музеј Панчево, Библиотека града Београд и др.) прикључио се порталу Дигитална солидарност који има за циљ да се на једном месту објаве све информације о бесплатним платформама за учење на даљину, раду од куће, бесплатним онлајн књигама, курсевима, филмовима, музици, документима и др.,¹⁸ што је такође било од великог значаја за кориснике онлајн садржаја у време пандемије.

ЗАПИСИ О ПАНДЕМИЈИ КОВИД-19 И КАКО ИХ САЧУВАТИ?

Подршка државе и свих релевантних институција културе од великог је значаја за сврсисходно и свеукупно прикупљање записа о пандемији Ковид-19. Чување записа и података није само проблем државе и Владе, већ свих институција – од комерцијалних и истраживачких, па све до образовних. С обзиром да ће последице пандемије бити далекосежне, важно је да све институције уоче важност правилног управљања подацима и документима.

За архиве су кључне три ствари за спровођење што обухватнијег прикупљања записа у вези са пандемијом Ковид-19:

- ангажовање архива као институције је од суштинског значаја за очување података о пандемији Ковид-19;
- усклађеност са одговарајућом праксом, стандардима, прописима и законима;
- обезбеђивање финансирања како би се ојачали инфраструктура и ресурси архива као потенцијални центри за депоновање, чување и приступ подацима и записима.

Један део релевантних чланака, анализа и студија о пандемији Ковид-19 искључиво се може наћи на интернету. У питању су портали озбиљних научних институција, часописа или асоцијација. Објективно, тај вид издаваштва је већ дуже време у порасту, те се не може занемарити чињеница да је реално велики проценат битних записа присутан у тзв. виртуелном домену. Чињеница је да не постоје никаква правила нити гаранције колико дуго ће ти записи бити доступни на порталима на којима су објављени.

Власници и модератори веб-сајтова на којима се објављују такви записи немају обавезу да воде рачуна о њиховом појединачном значају, тако да се они њиховим чувањем баве само онолико колико је то у складу са неким устаљеним стандардима и материјалним могућностима. Могућност да ће ти записи бити обрисани ради уштеде простора сасвим је реална. Логично се намеће решење да архиви, као у случају папирних записа, преузму активну улогу у прикупљању и чувању релевантних веб- записа. Требало би узети у разматрање да ли се и на веб-

¹⁷ <https://suarhiv.co.rs/> (приступљено 21. октобра 2021)

¹⁸ <https://www.digitalnasolidarnost.gov.rs/> (приступљено 25. октобра 2021)

записе може применити Закон о архивској грађи и архивској делатности¹⁹ по коме се све што једно правно лице производи може сматрати потенцијалном архивском грађом, те као такво подлеже одредбама Закона по питању чувања.

За спровођење веб-архивирања потребно је развијати системски програм који може да олакша његову примену. С једне стране важна је финансијска подршка како би институције културе могле дугорочно да спроводе веб-архивирање, док би, с друге стране, запослени у архивима и библиотекама морали би да искористе могућност приступа виртуелном окружењу и да се упознају са разним платформама као што су:

- платформа за организовање семинара која је заснована на интернету, а може се користити и за одржавање састанака на мрежи, конференције;
- софтвер за вебинар који пружа интерактивне функције у реалном времену као што су комуникација више клијената, разговори уживо, питања и одговори, дељење екрана и сл.;
- линкови за преузимање информација.

Пошто код сваке пандемије први удар прима здравствени систем, природно је да запослени у здравству први увиђају потребу да концентришу и обраде што више релевантних података како би што брже спремили одговор на здравствену кризу. Један од таквих примера је програм који спроводи Национална медицинска библиотека САД (*National Library of Medicine*). На сајту Националне медицинске библиотеке обједињена су ранија искуства у вези са епидемијама. На захтев ове институције, организација Archive-It скупља и архивира све важне чланке, податке, извештаје на тему великих епидемија, али и других важних података у вези са болешћу. Колекција се састоји од преко 12.000 веб-извора које је архивирала Национална медицинска библиотека почевши од 2014. године, а у вези са глобалним здравственим догађајима, укључујући и пандемију Ковид-19. У архиву су укључене веб-странице и подаци са друштвених мрежа владиних и невладиних организација, новинара, здравствених радника и научника широм света, са циљем прикупљања и очувања разноликости података. Архивирани веб-странице углавном су на енглеском језику.²⁰

Иако је важност таквих информационих система за медицинску струку очигледна, остаје отворено питање налажења адекватних одговора у вези са пандемијама са становишта ширег друштвеног аспекта. Снажан утицај драматичних промена у животима појединаца, односно организацији живота читавих друштава, и раније је био очигледан, као на примеру пандемије птичјег грипа. Међутим, о томе се почело озбиљно водити рачуна у најширем могућем смислу тек од пандемије Ковид-19. Тако су у појединим земљама, као у Великој Британији, врло рано приступили на највишем академском нивоу анализи пандемије на друштво, те су као део тих напора сачинили и врло детаљан извештај Британске Академије: Ковид декада: *разумевање дугорочног утицаја Ковид-19 на друштво*. У извештају се истичу важност обавештавања становништва и управљање информацијама, па

¹⁹ Службени гласник Републике Србије, бр. 6/2020.

²⁰ <https://archive-it.org/organizations/350> (приступљено 18. новембра 2021)

се између осталог наводи следеће: „Саопштавање информација о вирусу и мерама које су предузете за борбу против пандемије од кључног је значаја за избегавање негативних здравствених исхода и понашања повезаног са ширењем дезинформација путем друштвених мрежа и других медија. [...] Указује се прилика да се на основу научених лекција створи побољшана међујезичка и међукултурна здравствена комуникација заснована на доказима, како би се побољшао будући одговор на пандемију и смањење здравствених неједнакости.“²¹

Конзорцијум европских архива података друштвених наука (*Consortium of European Social Science Data Archives* - CESSDA), заједно са својим члановима – архивима податка друштвених наука из већине европских држава, врло брзо је након почетка пандемије иницирао стварање посебне колекције података на тему Ковид-19. Они су као институција од паневропског значаја преузели улогу координације прикупљања података у вези са пандемијом Ковид-19 и њиховог обједињавања у свом каталогу података. Ради лакшег приступа потенцијалних истраживача они су направили и посебну веб-страницу на којој, између осталог, стоји: „КЕАПДН (CESSDA) каталог података је платформа за истраживаче који желе да пронађу и поново искористе податке за истраживања друштвених и хуманистичких наука. Он садржи метаподатке истраживања у фондовима чланова Конзорцијума. Сами фајлови са подацима доступни су у свакој појединачној архиви података. Сви метаподаци у вези са Ковид-19 биће прикупљени у овај каталог података чим постану доступни члановима КЕАПДН (CESSDA).“²²

Увиђајући шири друштвени значај свеобухватног приступа прикупљању и обради података у вези са пандемијом Ковид-19, поједине међународне организације издале су генералне смернице за њихово чување и омогућавање приступа. Унеско је кроз програм *Сећање на свет* и декларацију *Претварање претње Ковид-19 у прилику за већу подршку документарном наслеђу* исказао спремност да подржи све државе чланице које желе да сачувају податке о пандемији. У том правцу је дао препоруке за очување и приступ документарном наслеђу и истакао три кључне ставке које захтевају одговорност међу државама чланицама, институцијама памћења и грађанима, а као одговор на пандемију Ковид-19:

- јачање националне и међународне сарадње у очувању и доступности документарног наслеђа. То се постиже путем мреже националних и регионалних организација Унеско програма *Сећање на свет* и сарадњом са партнерима као што су Међународна федерација библиотечких удружења и институција (*International Federation of Library Associations and Institutions*), Међународни архивски савет (*International Council on Archives*) и др.;
- државе чланице Унеска морају да повећају улагања у очување и доступност документарног наслеђа. Архиви су показали огромну отпорност настављајући са радом путем бесплатних онлајн изложби, стављајући на

²¹ Group of Authors, *The COVID decade: Understanding the long-term societal impacts of COVID-19*, London: British Academy, 2021, стр. 53 <https://www.thebritishacademy.ac.uk/publications/covid-decade-understanding-the-long-term-societal-impacts-of-covid-19> (приступљено 21. октобра 2021)

²² <https://www.cessda.eu/Covid-19> (приступљено 26. новембра 2021)

располагање дигитализоване копије и ефикасно сарађујући са грађанима на друштвеним мрежама. Међутим, кључно је да се архивима обезбеде ресурси и права неопходна за прикупљање материјала како из званичних евиденција, тако и из ширег друштва, онлајн и ван мреже. Једино на тај начин они могу да прикупе што потпунију документацију о пандемији Ковид-19;

- повезаност и доступност услуга архива јавности како би се истраживачима и научницима омогућио приступ документима и подацима о пандемијама некад и сад.²³

Радна група за архиве и људска права Удружења латиноамеричких архива (*Asociacion Latinoamericana de Archivos*) и секција за архиве и људска права Међународног архивског савета (*International Council on Archives*) неке су од организација које су дале подршку Декларацији Унеска *Претварање претње Ковид-19 у прилику за већу подршку документарној баштини* и проширили Декларацију:

- током пандемије Ковид-19 архиви су одговорни за очување и одржавање записа;
- информацијама се мора управљати правилно; потребно је изградити инфраструктуру за солидну електронску администрацију која гарантује добро управљање и права грађана;
- приступ квалитетним и тачним информацијама од посебног је значаја;
- транспарентност која омогућава контролу владиних аката од стране друштва укључујући и њену одговорност у заштити личних слобода и остваривању социјалних права у контексту борбе против вируса. Већа транспарентност доприноси побољшању поверења грађана у институције што је од посебне важности за време пандемије Ковид-19.²⁴

ЗАКЉУЧАК

Гледајући даље од тренутне кризе морали бисмо да признамо да уобичајено чување података какво смо познавали до сада услед пандемије Ковид-19 неће бити одржив модел за нашу будућност. Претходна искуства упозоравају да брзо и у што краћем року морамо реаговати како би огроман број информација и података био сачуван. Осетљивост података које свакодневно добијамо о пандемији Ковид-19 захтевају да обезбедимо правилне евиденције најпре због објективног и тачног информисања становништва о пандемији а затим и због све већег броја истраживања.

Поред обезбеђивања тачног и правилног прикупљања података о пандемији Ковид-19 важно је и прикупљање и чување веб-записа. Побољшање приступа записима и документима на мрежи је једини прави одговор на изазове пандемије

²³ <https://en.unesco.org/news/turning-threat-covid-19-opportunity-greater-support-documentary-heritage> (приступљено 21. октобра 2021)

²⁴ Corporate author, *The role of archives in the COVID 19 crisis: a perspective from the protection of human rights*, https://www.ica.org/sites/default/files/the_role_of_archives_in_the_covid_19_crisis.pdf, 11. Децембар 2021

Ковид-19, а који подразумева период друштвеног дистанцирања и физичког ограничења. Архиви раде на повећању опсега дигитализованих записа и могућности што једноставнијег приступа истим.

Такође, од посебне важности је и финансијска подршка државе, као и потреба да се укључи што већи број стручњака који ће помоћи да се развије системски програм који може олакшати спровођење веб-архивирања и на тај начин омогућити да институције културе могу дугорочно да спроводе свеобухватна претраживања веб-домена.

Повезаност података и долажење до заједничких решења постиже се кроз јавно ангажовање и партнерство са локалним, националним и међународним групама ради дељења података и долажења до заједничких решења.

На крају, приступ документима путем интернета захтева од запослених у архивима да са посебном пажњом раде на законским оквирима и обезбеђивању културне баштине једног народа.

РЕЗИМЕ

Искуства настала као резултат претходних пандемија помогле су у годинама пандемије Ковид-19 да институције културе развију одређене механизме као одговор на такве ситуације. У складу са препорукама Министарства културе и информисања Републике Србије институције културе, а међу њима и архиви, омогућиле су становништву доступност својих садржаја путем интернет-презентација и друштвених мрежа. Свој рад архиви су учинили доступним јавности путем сајтова, објављивањем издања часописа на интернету, а велики број институција културе се прикључио појединим порталима који имају за циљ да се на једном месту објаве информације из свих области културних делатности. Велики број међународних организација, увиђајући шири друштвени значај свеобухватног приступа прикупљању и обради података у вези са пандемијом Ковид-19, издале су низ предлога и смерница за њихово чување и заштиту. С обзиром да ће последице пандемије бити дуготрајне, важно је да архиви уоче значај чувања и правилног управљања подацима и документима о пандемији Ковид-19.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Group of Authors, *The COVID decade: Understanding the long-term societal impacts of COVID-19*, London: British Academy, 2021, 53.
- <https://www.thebritishacademy.ac.uk/publications/covid-decade-understanding-the-long-term-societal-impacts-of-covid-19> (приступљено 21. октобра 2021)
- Јазић, Александар. *Утицај ванредних ситуација на појединца и његово окружење*, Безбедност, Београд, 2017, вол. 59, 119-141.

- Crosby, Alfred W. *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.²
- Corporate author, *Socio-economic impact assessment of Covid-19 to cultural and creative sectors in Serbia*, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374798> (приступљено 11. новембра 2021)
- Corporate author, *The role of archives in the COVID 19 crisis: a perspective from the protection of human rights*,
https://www.ica.org/sites/default/files/the_role_of_archives_in_the_covid_19_crisis.pdf (приступљено 11. децембра 2021)
- Pettigrew, Eileen. *Silent Enemy: Canada and the Deadly Flu of 1918*, Regina: Western Producer Prairie Books, 1983.
- Reece, S. et al., *The UK's multidisciplinary response to an Ebola epidemic*. Clin Med (London) 2017;
<https://www.rcpjournals.org/content/clinmedicine/17/4/332> (приступљено 23. новембра 2021)
- Spinney, Laura. Rider, Pale. *The Spanish Flu of 1918 and How It Changed the World*, New York: Public Affairs, 2018.
- Службени гласник Републике Србије, бр. 6/2020.
- <http://arhivistickodrustvosrbije.org.rs/> (приступљено 21. октобра 2021)
- <https://archive-it.org/organizations/350> (приступљено 18. новембра 2021)
- <https://arhivpozarevac.org.rs/IzdavackaDelatnost.html> (приступљено 21. октобра 2021)
- <https://arhivsrbiye.rs/> (приступљено 21. октобра 2021)
- <https://arhivsrbiye.rs/novosti/125/kompletna-objava> (приступљено 11. децембра 2021)
- <https://arhivvojvodine.org.rs/sr/desavanja/desavanja-arhiv/1445-pokrenut-portal-arhivum> (приступљено 25. октобра 2021)
- <https://en.unesco.org/news/turning-threat-covid-19-opportunity-greater-support-documentary-heritage> (приступљено 21. октобра 2021)
- <https://kultura.rs/> (приступљено 11. децембра 2021)
- <https://kultura.gov.rs/tekst/250/republicke-> (приступљено 11. децембра 2021)
- <https://kultura.gov.rs/vest/1637/preporuka-ustanovama-kulture-da-se-gradjanima-srbije-omoguci-dostupnost-digitalnih-sadrzaja.php> (приступљено 11. децембра 2021)
- <https://suarhiv.co.rs/> (приступљено 21. октобра 2021)
- <https://www.cessda.eu/Covid-19> (приступљено 26. новембра 2021)
- <https://www.digitalnasolidarnost.gov.rs/> (приступљено 25. октобра 2021)

Mirjana BOGOSAVLJEVIĆ, MA

RECORDS ON COVID-19 PANDEMIC AND HOW TO PRESERVE THEM

Summary

In the years of the Covid-19 pandemic the experiences resulting from previous pandemics have helped cultural institutions develop certain mechanisms in response to such situations. In accordance with the recommendations of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia, cultural institutions, including archives, have provided the access to their content through Internet presentations and social networks. The archives have made their work available to the public through websites, by publishing magazines on the Internet, in addition to that many cultural institutions have joined certain portals that aimed to publish information from all areas of cultural activities in one place. Recognizing the wider social significance of a comprehensive approach to the data gathering and processing of data related to the Covid-19 pandemic, many international organizations have issued a number of proposals and guidelines for their preservation and protection. Taking into consideration that the consequences of the pandemic will be long-lasting, it is important for the archives to notice the importance of preserving and properly managing the data and documents related to the Covid-19 pandemic.

HOOVER INSTITUTION, LIBRARY & ARCHIVES, STANFORD UNIVERSITY - ARHIVSKI IZVOR JUGOSLOVENSKIH POVIJESTI KROZ FOND KONSTATNINA FOTIĆA

310

Apstrakt: Rad prezentira arhivske izvore Hoover Institutiona koji se tiču povijesti jugoslavenskog prostora. U arhivima ove institucije čuvaju se brojni arhivski fondovi važni za suvremenu povijest gdje posebno treba istaknuti ostavštine/kolekcije dokumenata Milovana Đilasa, Delfe Ivanić, Milana Gavrilovića, Vicka Krstulovića i drugih. U ovom radu prezentirati će se kolekcija dokumenata Konstantina Fotića, prvog ambasadora Kraljevine Jugoslavije u Sjedinjenim Američkim Državama.

Ključne riječi: *Konstatnin Fotić, Kraljevina Jugoslavija, Stanford, Hoover archives, Kraljevina Jugoslavija, partizani, četnici*

Bez obzira na brojne nove tendencije u historiografiji koje otvaraju nove metodološke horizonte i koncepcije, te redefiniraju neka ustaljene poglede na povijest, historiografija je još uvijek (srećom) znanost (disciplina) koja se temelji na arhivskim izvorima. Naravno, kada je riječ o istraživanju jugoslavenske povijesti (u užem smislu u ovom radu misli se na povijesti Kraljevine Jugoslavije i socijalističke Jugoslavije), temelj arhivskih materijala nalazi se na području bivše Jugoslavije, ali i brojnim drugim zemljama koja su, iz raznih razloga, najčešće diplomatskih odnosa, ali i rada brojnih emigracija (i tome slično), važna mjesta istraživanja jugoslavenske povijesti. Prema tome, engleski, francuski, ruski ili neki drugi arhivi sasvim su očekivana mjesta istraživanja. Ovaj rad prezentirati će autorova istraživanja arhivske građe izuzetno važne za jugoslavensku povijest koja se nalazi u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) u „Hoover Institution“ u sklopu Stanford University.

Ovdje treba reći nekoliko riječi o ovoj instituciji izuzetno velikog značaja ne samo za istraživanje povijesti, već i brojnih drugih znanosti i disciplina, kao i kreiranja javnog mnijenja, stvaranja društvenih impulsa, važnih javnih debata, itd. Današnji „Hoover Institution“ (*Hoover Institution, Library & Archives*) osnovan je kao knjižnica (*Hoover Institution and Library*) 1919. godine od strane Herberta Hoovera, 31. predsjednika SAD-a, s ciljem istraživanja tema Prvog svjetskog rata, te je vrlo brzo postao jedna od najvećih

¹ izvanredni profesor, martinprevisic@gmail.com

kolekcija na tu temu.² Vremenom, polje interesa se širilo, pa su prikupljane i brojne druge kolekcije nevezane uz Prvi svjetski rat i neodređene geografijom ili ideologijom. U Hoover Institution on War, Revolution and Peace, kako je u 1960-im nazvan institut, odnosno Hoover Libraries and Archives gdje se čuvaju dokumenti, do danas je sakupljeno više stotina vrijednih raznorodnih kolekcija.³ Tako se na primjer čuvaju dnevnički Čang Kai Šeka (1887–1975), lidera Kuomintanga i predkomunističke Kine i osnivača Tajvana; ostavština Herberta Hoovera (1874–1964), trideset prvog predsjednika SAD-a; ostavština Milтона Friedmana (1912–2006), američkog ekonomista, dobitnika Nobelove nagrade za ekonomiju 1976. godine; papiri Juana Perona (1895–1974), predsjednika Argentine u tri mandata; dokumenti generala Pjotra Wrangela (*Пётр Николаевич Врангель* 1878–1928), vođe Bijelih na južnom frontu tijekom građanskog rata u Rusiji; dokumenti Ochrane, tajne policije carske Rusije; dokumenti Wladysława Gomulke (1905–1982), poljskog komunista i de facto lidera Poljske od 1956. do 1970. godine. Hoover arhivi čuvaju i ostavštinu njemačke komunistkinje Roze Luxemburg (1871–1919). Osim toga, tu je i ostavština poznatog češkog pisca Josefa Škvoreckog (1924–2012), autora klasika *Oklopnog bataljuna*.

Za povijest južnoslavenskog prostora, a prikaz nekih najvažnijih bit će i tema ovog rada, važne su brojne kolekcije dokumenata poput ostavštine (memoara) Delfe Ivanić (1881–1972), srpske humanitarke i jedne od začetnica Kola srpskih sestara.⁴ Tu se čuvaju i dokumenti vezani uz djelatnost Dušana Simovića (1882–1962), generala i šefa Generalštaba Jugoslavenske vojske, te premijera Kraljevine Jugoslavije; hrvatskog sociologa i profesora zagrebačkog Sveučilišta, te Sveučilišta u Indiani (Bloomington) Dinka Tomašića (1902–1975). Za povijest disidentstva u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i intelektualnu povijest kao takvu, važni su i dokumenti Mihajla Mihajlova (1934–2010), intelektualca i sveučilišnog profesora. Za historiografiju izuzetno su važne kolekcije dokumenata dva važna povjesničara: Joze Tomaševića (*Tomasevich*, 1908–1994) i Waynea Vucinicha (*Vučinić*, 1913–2005). Tomašević i Vučinić predstavljaju bitna imena jugoslavensko-američke historiografije koji su svojim radom značajno utjecali na znanstvenu percepciju južnoslavenskog prostora.⁵ Osim toga, treba navesti kolekcije brojnih novina,

² Za kontekst osnivanja Hooverovog instituta, osnovanog kao „Hoover War Collection“, vidi: Kendrick A. Clements, *The Life of Herbert Hoover, Imperfect Visionary 1918–1928*, New York, 2010, 187–188. Za osnovne informacije o institutu vidi: Hoover Institution Timeline <https://www.hoover.org/about/timeline#:~:text=Hoover%20Institution%20Timeline> (pristupljeno 12. 10. 2021)

³ Vidi: Collections <https://www.hoover.org/library-archives/collections> (pristupljeno 13. 10. 2021)

⁴ Razne publikacije koja sadrže pisma i memoarske zapise (verziju) Delfe Ivanić objavljeni su u Srbiji: Јасмина Милановић, *Делфа Иванић - Успомене*, Београд, 2012.

⁵ Tu treba navesti samo neke od njihovih studija koje i danas imaju značajan odjek. Od Tomaševića to su *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, 1955; *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks, Vol. 1*, Stanford, 1975; *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration, Vol 2*, Stanford, 2001, a od Vučinića *Serbia between East and West; The events of 1903–1908.*, Stanford 1954; *The First Serbian uprising, 1804–1813*, New York, 1982. i *Kosovo: legacy of a medieval battle*. Minneapolis, 1991.

tjednika i periodike iz svih perioda povijesti južnoslavenskog prostora (*Balkan: nezavisni politički list, Politika, Nova Makedonija, Republika: organ Jugoslavenske republikanske demokratske stranke, Hrvatski dnevnik, Srpska borba, Danica, Slobodna Vojvodina, Službene novine Kraljevine Jugoslavije, Borba, Za nacionalnu Rusiju, Delo, Oslobođenje...*).

Svoju pozornost u sklopu studijskog boravka na Stanfordu posebno sam dao na nekoliko kolekcija koje se tiču povijesti Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije, te razdoblja socijalističke Jugoslavije i njenog raspada. To su kolekcije Konstantina Fotića, Milana Gavrilovića, Milovana Đilasa i Vicka Krstulovića. Kolekcija Milana Gavrilovića (1882–1976), ambasadora Kraljevine Jugoslavije u Sovjetskom Savezu (1940/1941), čini 66 traka mikrofilma, te sadrži korespondenciju, zapise, fotografije, dnevničke zapise, izvještaje i druge informacije vezane uz odnos Vlade u egzilu i sovjetskog rukovodstva. Kolekcija Milovana Đilasa (1911–1995), jednog od vodećih jugoslavenskih komunista, sadrži 43 kutije dokumenata gdje se nalaze razna korespondencija, privatna pisma, rukopisi njegovih djela, fotografije, zapisi, prijevodi... Kolekcija Vicka Krstulovića (1905–1988) sadrži, između ostalog, 25 kutija u kojima nalazimo brojnu korespondenciju, zapise, dokumente, fotografije, brošure, dnevničke, itd.

FOND KONSTANTINA FOTIĆA

Ovdje ćemo prezentirati vjerojatno najzanimljiviju kolekciju dokumenata, onu Konstantina Fotića. Konstantin Fotić (1891–1959) predstavlja jednu od značajnih političkih figura Kraljevine Jugoslavije.⁶ Pravnik po struci, sudionik balkanskih, te Prvog svjetskog rata iz kojeg je izašao sa oficirskim činom. Od samih početaka svoje karijere Fotić je bio usko vezan uz diplomaciju, gdje je njegova karijera bila vezana uz razne diplomatske funkcije – od sekretara „ambasadi“ u Beču, Parizu i Londonu, pa do funkcija vezanim uz Ligu naroda (prethodnicu Ujedinjenih nacija). Niz raznih funkcija vezanih uz resore vanjskih poslova u zemlji i izvan nje okrunio je najzanimljivijom pozicijom, šefa poslanika jugoslavenske diplomatske misije u Washingtonu (faktički ambasadorom), gdje je postavljen u listopadu 1935. godine. Fotić će sve do 1944. biti prvi jugoslavenski diplomat u SAD, uz opasku da je od jeseni 1942. godine postao prvi ambasador Kraljevine Jugoslavije, funkciju koju je obnašao sve do sredine 1944. godine kada je smijenjen.⁷ Ostatak života proveo je u SAD gdje je uglavnom politički i kulturno djelovao među srpskom i jugoslavenskom emigracijom.

U Hooverovim arhivima čuvaju se Fotićevi dokumenti nastali u razdoblju od sredine 1920-ih pa sve do 1960-ih godina. Riječ je o preko 60 kutija dokumenata različite provenijencije. Prvenstveno tu je riječ o dnevnicima, govorima, zapisima, korespondenciji, pogledima na rat, poračce, vojnoj situaciji i perspektivama, jugoslavenskoj emigraciji i njenim politikama, štampanim materijalima, lecima, novinama, periodici...

⁶ Za pregled Fotićeve karijere do 1941. godine vidi: Nataša Milićević, *Konstantin Fotić – Diplomata od karijere*, Istorija XX veka, 1, Beograd 1998, 143-162. Rad je pisan na osnovu fondova Arhiva Jugoslavije (posebice njegova personalna dosjea), koji su do sada predstavljali važan arhivski temelj istraživanja ove teme.

⁷ Objavio je 1948. godije na engleskom jeziku svoje memoare: *The War We Lost - Yugoslavia's tragedy and the failure of the West*, New York, 1948. Za prijevod na srpski jezik vidi: Константин Фотић, *Рат који смо изгубили: трагедија Југославије и погрешка Запада: мемоари*, Београд, 1995.

Zbog obimnosti građe prezentirati ćemo samo izbor nekih od najinteresantnijih dokumenata i tema iz bogatog Fotićevog arhiva. Svakako da je posebno zanimljiva skupina dokumenata koji se vežu uz početak rata u Jugoslaviji, kao i kontekst neposredno prije (ulazak u Trojni pakt). Ovdje nalazimo (Kutija 17)⁸ brojne šifrirane telegrame od Fotića (Washington) slanih Ministarstvu inostranih poslova (Beograd), koji prenose informacije u vezi sa ratom u Europi. Kako je Fotić primao brojne podatke od američke strane (glavni informator mu je bio Sumner Welles, zamjenik ministra vanjskih poslova SAD u Rooseveltovoj administraciji), kao i drugih diplomatskih predstavništava u SAD-u, pravovremeno je informirao bazu u Beogradu. Tako se tu nalaze odjeci špekulacija o jugoslavenskom pristupanju Trojnom paktu, procjena političke situacije u Italiji ili analize vojnih i političkih akcija francuske kolaborantske vlade Petaina. Važne su i depeše koje se tiču bugarskih namjera prema Jugoslaviji, kao i turskim sporazumima sa Bugarskom u kontekstu njemačkih aspiracija na Balkanu. Kako je koncem marta 1941. godine postalo jasno da se obruč oko Jugoslavije steže po pitanju pristupanja Trojnom paktu, Fotić šalje važno pismo gdje jasno kritizira takvu perspektivu, te iznosi diplomatske i moralne posljedice takovog čina. Važna je i grupa dokumenata komunikacije vrha jugoslavenske vojske i Vlade netom po bijegu iz zemlje.

Većina dokumenta veže se uz Drugi svjetski rat, odnosno s jedne strane akcije jugoslavenske ambasade prema američkom političkom establišmentu, a s druge odnosu i komunikaciji sa Jugoslavenskom vojskom u otadžbini (JVuO). Za istraživače su važne i akcije koje su jugoslavenska ambasada i sam Fotić poduzimali prema popularizaciji uloge Draže Mihailovića, posebno u razdoblju kada vojni primat u okupiranoj Jugoslaviji počinju preuzimati partizani. Može se kazati da je velik dio Fotićevog arhiva posvećen upravo ovim temama. Na primjer kutija 15⁹ (redni broj nužno ne prati kronologiju) obiluje dokumentima vezanima uz velike napore koje je Fotić kao ambasador Kraljevine Jugoslavije ulagao u popularizaciju četničkog pokreta u SAD, a brojni dokumenti svjedoče o tome. Ulagao je znatan napor kako bi probao dati svoje tumačenje ideoloških razlika između partizana i četnika, ratnih promjena, itd. Iz dokumenata se vidi da je vladala velika zbrka u američkoj javnosti i među novinarima da se probiju kroz šumu sukobljenih na području Jugoslavije tijekom Drugog svjetskog rata. Sasvim razumljivo. Kada je već riječ o ratu, treba napomenuti komunikaciju sa američkim novinarima i kongresmenima u vezi sa povratkom američkih pilota koji su bili oboreni iznad okupirane Jugoslavije. Jedan dio fonda (kutija 16)¹⁰ sadrži brojnu korespondenciju između raznih oficira u okupiranoj zemlji ili savezničkim teritorijama (Kairo), gdje se jasno vide intrige između razina i interesa unutar kraljevske vojske. Tu nalazimo i brojna izvješća o pokoljima na početku rata (ustaše), kao i represalijama nad civilnim stanovništvom od strane Talijana ili Nijemaca.

Kutija 14¹¹ sadrži brojnu korespondenciju od 1941. pa sve do 1950. godine (teme se često isprepliću kroz fond). Nalazimo na brojne čestitke povodom formalnog uzdizanja poslanstva na rang ambasade, kao i posljedično postavljanje samog Fotića na poziciju ambasadora. Ova kutija predstavlja i važan izvor razumijevanje metoda i problema koje je jugoslavenska ambasada imala tijekom 1943. godine u SAD-u po pitanju popularizaci-

⁸ Hoover Institution Library and Archives (Stanford), Konstatin Fotić papers (69030), Box 17.

⁹ Hoover Institution Library and Archives (Stanford), Konstatin Fotić papers (69030), Box 15.

¹⁰ Hoover Institution Library and Archives (Stanford), Konstatin Fotić papers (69030), Box 16.

¹¹ Hoover Institution Library and Archives (Stanford), Konstatin Fotić papers (69030), Box 14.

ranja uloge Mihailovićevih četnika, posebno u svjetlu sve veće i važnije uloge Titovih partizana od sredine 1943. godine pa nadalje (ne samo u vojnom nego i diplomatskom smislu). Iz dokumentacije se vide značajna nastojanja samog Fotića na skupljanju pomoći za razne dobrotvorne institucije – npr. (fond Četnika ili Prosvetni fond) putem javnih manifestacija koje si imale za cilj promociju JVuO („Dani Draže Mihailovića Srpskih Četnika“) koji su održani u gradu Omaha (država Nebraska) u jesen 1943. godine. Tu se mogu naći brojni plakati koji su štampani kako bi motivirali američku javnost na pomoći jugoslavenskoj ratnoj siročadi i zarobljenicima (The United Yugoslav Relief Fund). Nalazimo i na brojne izvještaje informatora u službi Vlade u egzilu po pitanju odnosa između partizana i četnika, ali i djelovanja raznih kolaborantskih snaga po cijeloj okupiranoj zemlji, posebice u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori.

314

Posebno su interesantni dopisi koji tematiziraju švedske i britanske novinske članke koji govore o uvjetima u njemačkim logorima u Norveškoj, gdje je navodno streljano preko 100 jugoslavenskih logoraša (priloženi su i sami članici na engleskom). Iz dokumenata se razabire i vrlo intenzivna Fotićeva djelatnost prema raznim oblicima intelektualnih debata (ili osvrta) u SAD-u sa intelektualcima jugoslavenskog porijekla različitih ideoloških pozicija. Jedna od zanimljivijih je osvrt na pisanja Luisa Adamiča, književnika i novinara izuzetno važnog za povijest južnoslavenske emigracije u SAD. Fotićevi osvrti između ostalog vezani su uz ključnu pitanje odnosa prema partizanima (Tito) i JvuO (Mihailović), što je naravno predstavljalo jedno od glavnih dilema od 1943. godina pa nadalje, ne samo u emigraciji već i u diplomaciji. O sličnim nastojanjima, ali i aktivnostima kraljevske ambasade u SAD-u, govore i transkripti govora koji su održani na Yugoslav Victory Rally 6. marta 1943. godine u čuvenoj Metropolitan operi gdje je govor, osim Fotića, održao i gradonačelnik New Yorka Fiorello La Guardia. U tom kontekstu interesantno je i pismo koje je predsjedniku SAD-a Rooseveltu poslao episkop Dionisije (Milivojević, Eparhija američko-kanadska) u kojem apologetski piše o Vladi u egzilu, četnicima Draže Mihailovića, te krajnje negativno ocrtava ciljeve Titovih komunista.

Nastavak materijala (kutija 14) tematizira Fotićevu djelatnost iza 1945. godine, u času kada on više ne obnaša dužnost ambasadora Kraljevine, te kada po završetku rata komunisti preuzimaju vlast u Jugoslaviji. Tu treba istaknuti brojne zapise i Fotićeva razmišljanja o perspektivi Jugoslavije nakon 1945. i dolaska komunista na vlast, te osvrte o pisanju memoara. Kako je riječ o počecima Hladnog rata, u američkoj javnosti odvijala se živa debata o samoj perspektivi istočne Europe pod komunizmom i utjecajem Sovjetskog Saveza. Održavane su brojne tribine i predavanja, često na visokom nivou, u kojima je sudjelovao Fotić uz brojne druge građanske političare iz bivše Kraljevine Jugoslavije. Jedna od takvih organizacija bila je Council on Foreign Relations koja je 1950. godine organizirala panel o budućnosti Jugoslavije sa sudjelovanjem brojnih prominentnih američkih političara i javnih djelatnika, uz jugoslavenske poput Fotića i Vlatka Mačeka. Nailazimo i na tekstove o jugoslavenskoj komunističkoj izgradnji (petogodišnji plan), a posebno su intrigantne Fotićeve analize sukoba Tito – Staljin 1948. godine, te kako je zamišljao njegove implikacije na globalnu vanjsku politiku. Uz sličan kontekst vežu se i brojni intervjui dati američkoj štampi, kao i pismene kritike *New York Timesu* koji je prema Fotićevoj viziji bio preafirmativan prema govoru Edvarda Kardelja na Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda 1949. godine. Iz korespondencije se vidi da je Fotić, bar u

neposrednome poraću, održavao snažne kontakte sa znanstvenom i kulturnom zajednicom u SAD, te da je održavao predavanja na renomiran fakultetima poput Yalea.

Kutija 1¹² sadrži brojnu korespondenciju od 1945. do 1953. godine iz koje doznajemo puno o Fotićevu privatnom životu, kao i (emocionalnim) reakcijama na burne događaje tih ratnih godina. Na primjer, posebno se dojme pisma koja Fotićevi prijatelji, poznanici, ali i kolege, šalju iz okupirane Jugoslavije obavještavajući ga o smrti njegovih prijatelja ili njihove djece u ratu. Pisma daju zanimljiv upliv u percepciju rata na okupiranim područjima Jugoslavije, kao i brojne druge reakcije (na politiku, rat, svakodnevnicu, poraz četnika, partizane...). Smjena Fotića u jesen 1944. godine došla je vjerojatno kao reakcija na novu međunarodnu poziciju partizanskog pokreta, te faktičkog priznavanja partizana kao glavnog pokreta otpora. Iz brojne korespondencije dobivamo uvid u posljedice te dinamike, reakcije samog Fotića, kao i odjeke njegova mandata u SAD. I u ovom korpusu dokumenata pojavljuju se brojne refleksije o kraju rata, budućnosti Jugoslavije i monarhije, te naravi komunizma kao ideologije, kroz bileške, pisma i analize. Fotić posebnu pažnju daje komentiranju suđenja Mihailoviću i drugima (Beogradski proces).

U kontekstu poraća važni su dokumenti i razmatranja o afirmaciji (nove) emigracije nakon 1945. godine, uglavnom sastavljene od ljudi koji se nisu htjeli vratiti u zemlju, te njihovog međusobnog povezivanja i političkog organiziranja. Važna je i privatna korespondencija sa svojom obitelji (ženom i kćerkom) koja otkriva „drugog“ Fotića, kao i brojni tehnički dokumenti koji se tiču npr. dobivanja američkog državljanstva. Zanimljive su i svakodnevne akcije poput Fotićeva pomoći prijateljima oko upisa djece na fakultet. U tom dijelu postoje dokumenti i o tužbama koje je podnosio protiv raznih novina (za klevetu i difamaciju), te pravni spisi vezani uz to.

ZAKLJUČAK

Hoover arhivi (*Hoover Institution Library and Archives, Stanford*) čuvaju brojne važne kolekcije za gotovo svaki segment svjetske povijesti. Iako se većina važnih arhiva i arhivskih materijala vezanih za jugoslavensku povijest nalazi na teritoriju bivše Jugoslavije, Hoover arhivi predstavljaju važnu lokaciju za istraživače suvremene povijesti. Teško bi bilo zamisliti istraživanje povijesti Kraljevine Jugoslavije, Drugog svjetskog rata ili raspada socijalističke Jugoslavije bez bogatih Hooverovih fondova. U ovom radu okvirno je tematski prikazan sadržaj kolekcije Konstantina Fotića, ambasadora Kraljevine Jugoslavije u SAD-u. Njegova sudbina zrcali sudbinu Kraljevine – kao brojni koji su napustili zemlju nikada se neće u nju vratiti, ali je kao ambasador pratio sličnu borbu onoj u okupiranoj Jugoslaviji, samo sa manje žrtava. Fotić je svjedok vremena u kojemu se se akteri brzo mijenjali, kao i političke okolnosti. Profesionalni diplomat po vokaciji, on je imao dovoljno znanja i suptilnosti da u svojim zapisima uočava promjene u zemlji na koje je pokušavao utjecati. Ako nam što Fotićevi dokumenti otkrivaju, to je zasigurno koliko je važna i velika bila borba za američko javno mnjenje kada je u pitanju naklonost između četnika i partizana. Emigracija, i politička i ekonomska, uvijek je prostor bizarne stvarnosti; velika Fotićeva dokumentacija koja ocrtava njegovu djelatnost upućuje na razinu podijeljenosti emigracije po brojnim kriterijima, što će istraživaču biti posebno

¹² Hoover Institution Library and Archives (Stanford), Konstatin Fotić papers (69030), Box 01.

zanimljivo jer posredno govori i o samoj zemlji. I to je samo dio priče. Politička (diplomatska) pozicija mu je omogućila da bude na protoku svih važnih informacija, presudnih za budućnost Kraljevine Jugoslavije. Kroz depeše nije samo pratio pad četničkog i uspon i pobjedu komunističkog pokreta, već je putem izvještaja sa terena, ali i privatnih pisama, imao direktni dodir sa tragedijom prostora sa kojeg je dolazio. I to se često ispreplitalo – u isto vrijeme dolazile su brojke steljanih u Kragujevcu, Sarajevu ili Šibeniku, zajedno sa pismima prijatelja koji ga obavještavaju o smrti druga ili člana familije. Istraživači ove teme i ovih arhiva vjerojatno će kroz Fotičev lik zaključivati i o nerazumijevanju događaja i od samih aktera, kao i sudaru novih ideologija. Fotičeve analize nove socijalističke Jugoslavije (npr. industrijalizacije), iako napadno kritične i potpuno netolerantne, ipak daju uvid u vrijeme i mentalitet vremena, ali i aparata, pa čak i klase potekle iz Kraljevine Jugoslavije. Kraj njegove diplomatske karijere 1944. godine otvara neočekivano zanimljivo razdoblje, sudeći po dokumentima. I tu je imao relativno važnu ulogu, ako ne kao akter onda kao tumač kraja jedne generacije i ideologije. Fotičeva kolekcija istraživačima će dati prvoklasan uvid u sve navedeno i to je rijetkost. Važna je za povijest diplomacije Kraljevine Jugoslavije od odnosa saveznika, propasti Kraljevine, vojne povijesti Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije, pa do povijesti svakodnevnice, emigracije i jugoslavenskih emigrantskih zajednica u SAD-u, itd.

REZIME

Hoover Institution Library and Archives (Stanford) čuvaju brojne važne kolekcije dokumenata kako za svjetsku modernu i suvremenu povijest, tako i za jugoslavensku. Na primjer, čuvaju se kolekcije važnih političkih ličnosti i Kraljevine i socijalističke Jugoslavije, poput Milovana Đilasa, Milana Gavrilovića, Vicka Grstulovića i drugih. U ovom radu dati su kratka analiza i presjek (autoru) zanimljivijih dijelova bogate i važne kolekcije Konstantina Fotića, jugoslavenskog ambasadora u SAD-u tijekom Drugog svjetskog rata. Ova kolekcija dokumenata daje nam prvorazredni uvid u diplomatske odnose saveznika, te pozicije Kraljevine Jugoslavije u njima. Osim toga, otkrivaju nam složene odnose unutar jugoslavenske(ih) emigracija, te njihove specifične ideološke inklinacije. Brojna detaljna korespondencija otkriva nam ne samo emocionalni svijet Konstantina Fotića, već i svijet njegovih pogleda na strelovite promjene u zemlji, posebno kada je u pitanju vojna situacija. Na kraju, i sam Fotić postaje dio emigracije, čime se njegov lik nalazi na više političkih, ideoloških, ali i privatnih razina, baš kao i sudbine brojnih drugih njegovih sunarodnjaka.

IZVORI I LITERATURA

- Hoover Institution Library and Archives (Stanford), Konstatin Fotić papers (69030).

Literatura

- Clements, Kendrick A. *The Life of Herbert Hoover, Imperfect Visionary 1918–1928*, New York, 2010.
- Fotić, Konstantin, *The War We Lost - Yugoslavia's tragedy and the failure of the West*, New York, 1948.
- Фотић, Константин. *Рат који смо изгубили: трагедија Југославије и погрешка Запада: мемоари*, Београд, 1995.
- Milićević, Nataša. *Konstantin Fotić – Diplomata od karijere*, Istorija XX veka 1, Beograd, 1998.
- Милановић, Јасмина. *Делфа Иванић - Успомене*, Београд, 2012.
- Tomasevich, Joze. *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford 1955;
- Tomasevich, Joze. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks, Vol. 1*, Stanford, 1975;
- Tomasevich, Joze. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration, Vol 2*, Stanford, 2001.
- Vucinich, Waynea. *Serbia between East and West; The events of 1903–1908.*, Stanford 1954; *The First Serbian uprising, 1804–1813*, New York, 1982. i *Kosovo: legacy of a medieval battle*. Minneapolis, 1991.

Internet

- <https://www.hoover.org/about/timeline#:~:text=Hoover%20Institution%20Timeline> (pristupljeno 12. 10. 2021)

Martin PREVIŠIĆ, PhD, Associate Professor

**HOOVER INSTITUTION, LIBRARY & ARCHIVES,
STANFORD UNIVERSITY – ARCHIVAL SOURCE FOR
YUGOSLAV HISTORIES THROUGH
KONSTANTIN FOTIĆ'S FOND**

Summary

318

Hoover Institution Library and Archives (Stanford) keep numerous collections of documents important both for general contemporary history and Yugoslav history. For example, collections of important political figures of both Kingdom of Yugoslavia and Socialist Yugoslavia, including Milovan Đilas, Milan Gavrilović, Vicko Grstulović, and others. This work offers a short analysis and a cross-section of interesting (to author) parts of rich and valuable collection of Konstantin Fotić, Yugoslav ambassador to the United States during the Second World War. This collection of documents gives us a first-rate insight into the diplomatic relations of the allies, and position of the Kingdom of Yugoslavia in those relations. Other than that, they reveal complex relations within Yugoslav emigration, their specific ideological inclinations. Voluminous and detailed correspondence reveals not only personal and emotional world of Konstantin Fotić, but also the world of his views on the swift changes in the country, especially on the military situation. At the end, Fotić himself became part of the Yugoslav emigration and by that he became present on several political, ideological, but also private levels, such was the destiny of numerous others, his compatriots.

II

НОВА АРХИВСКА СТВАРНОСТ АРХИВСКЕ ЗГРАДЕ И АРХИВСКА ГРАЂА – САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

NEW ARCHIVAL REALITY ARCHIVAL BUILDINGS AND ARCHIVAL MATERI- AL – THE PRESENT AND THE FUTURE

АРХИВСКИ ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ – АРХИС

Анстракт: Државни архив Србије, централна и матична установа заштите архивске грађе на територији Републике Србије, поштујући приоритете Владе Републике Србије (дигитализацију у области културе), развија и управља јединственим Архивским информацио-ним системом – Архисом. Архис је пројектован са задатком да се на територији Републике Србије обезбеди једнообразно и стручно вођење документације о културним добрима, утвр-де број и категорије културних добара и да се омогући заштита и доступност података о бо-гатом културном наслеђу најширој јавности, како у Републици Србији, тако и корисницима у иностранству. Запосленима у архивима у Србији омогућен је аутоматски извоз прописаних и стандардизованих образаца, као и евиденција о архивској грађи и њеном коришћењу на основу унетих података. Корисници архивске грађе имају могућност да из читаонице једног архива приступе бази података о архивској грађи свих архива, односно да на једноставан и брз начин дођу до информације у којим се архивима налази архивска грађа која им је неоп-ходна за истраживање.

Увођењем Архивског информационог система архиви у Србији су добили моћан алат пројектован да систематизује и стандардизује обухват података о архивској грађи, као и да умногоме олакша приступ информацијама о архивској грађи на територији Републике Ср-бије.

Кључне речи: Архивски информациони систем – Архис, дигитализација архив-ске грађе, стандардизација, извоз прописаних образаца и евиденција, претрага података о архивској грађи

Државни архив Србије, централна и матична установа заштите архивске грађе на територији Републике Србије, поштујући приоритете Владе Републике Ср-бије (дигитализацију у области културе), развија и управља јединственим Архив-ским информационом системом – *Архисом*.

Радну групу за израду информационог система Архис именовао је директор Државног архива Србије др Мирослав Перишић у првој половини 2017. године, са задатком да се на територији Републике Србије обезбеди једнообразно и стручно вођење документације о културним добрима, утврде број и категорије културних добара и омогуће заштита и доступност података о богатом архивском културном наслеђу најширој јавности како у Републици Србији, тако и корисницима у ино-странству.

Финансијску и логистичку подршку овом подухвату пружило је Министар-ство културе и информисања Републике Србије.

¹ архивист, n.adzic@archives.org.rs

Дигитализација културне баштине омогућава динамичан и отворен приступ садржајима који одређују културно памћење и неопходна је не само због тога што се тиме омогућава њена видљивост на интернету, већ и због адекватног коришћења капацитета у области културе и науке који могу да пруже квалитетан садржај који није везан само за традиционалне форме, већ и за дигитални свет.

Обавеза коришћења Архивског информационог система у раду за све запослене на стручним пословима прописана је и *Правилником о ближим условима за дигитализацију културног наслеђа*.²

АРХИВСКИ ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ – АРХИС

Архивски информациони систем – Архис је веб-апликација. Избор овакве инфраструктуре начињен је због свеприсутности веб-претраживача и могућности ажурирања и одржавања веб-апликација без дистрибуције и инсталирања софтвера на великом броју клијентских рачунара, чиме су значајно смањени трошкови за кориснике, с обзиром да је за рад у Архису потребно обезбедити рачунар са приступом рачунарској мрежи кроз коју је рутиран саобраћај кроз L3VPN тунел³ ка серверу на којем се налази апликација. Запослени у архивима у Републици Србији Архивском информационом систему приступају уносом адресе апликације у адресни бар неког од стандардних претраживача (препоручује се коришћење *Google Chrome* и *Microsoft Edge* претраживача).

Подсистеми Архивског информационог система – Архис

У оквиру Архивског информационог система развијени су следећи подсистеми: *Заштита ван архива, Преузимање и смештај архивске грађе, Сређивање и обрада архивске грађе, Вођење регистара архивске грађе, Дигитализација, Конзервација и рестаурација, Микрофилмовање, Издавачка делатност, Библиотечка делатност, Претрага за кориснике и Шифарници/администрација.*

У 2022. години радиће се на развоју преостала два подсистема: *Коришћење архивске грађе* и *Изложбена делатност*.

ПОДАЦИ О ЈАВНИМ АРХИВИМА

Државни архив Србије, као централни и матични архив на територији Републике Србије, води евиденцију о јавним архивима који су у његовој надлежности,

² *Правилник о ближим условима за дигитализацију културног наслеђа*, Службени гласник Републике Србије, 76/2018.

³ Архивима на територији Републике Србије обезбеђен је сигуран приступ Архису кроз заштићену мрежу. Пројектом умрежавања свих архива руководили су Министарство културе и информисања Републике Србије и Државни архив Србије у сарадњи са Канцеларијом за ИТ и еУправу Републике Србије, уз подршку Телекома Србије.

као и евиденцију о броју и структури запослених, архивским објектима и услови-
ма смештаја, опреми и финансирању архива.⁴ Развој овог дела Архиса отпочео је
у другој половини 2021. године и интензивно се ради на унапређењу подсистема
Шифарници/администрација – таб *Архиви* – додавањем нових функционалности
и нових поља у бази података где ће бити уписани подаци који се односе на јавне
архиве. Архивима у Србији омогућиће се извоз података на дефинисаном обрасцу.

Обухват података усклађен је са Међународним стандардом за описивање
установа које чувају архивску грађу – ISDIAH.⁵ ISDIAH је настао као последица
развоја архивске теорије и праксе, а у својим елементима препознатљив је и у нашој
теорији и пракси (као део прегледа фондова и збирки и водича кроз архивске фон-
дове архива). Главна сврха Стандарда је да омогући опис установа којима је првен-
ствени задатак да чувају архивску грађу и да је чине доступном јавности.

Форма за унос података састојаће се од седам целина са припадајућим ску-
повима података: подручје идентитета, контакта, описа, приступа, услуга, контроле
и повезивања описа.

323

ЗАШТИТА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ДОКУМЕНТАРНОГ МАТЕРИЈАЛА ВАН АРХИВА

Информациони подсистем *Заштита ван архива* део је Архивског информа-
ционог система – Архис и намењен је да подржи рад „спољних служби“ свих јавних
архива на територији Републике Србије.

Подсистем подржава следеће пословне процесе: вођење евиденције имаоца
архивске грађе и документарног материјала; читавање листе категорија са рокови-
ма чувања; вођење евиденције архивске грађе и документарног материјала; вођење
евиденције о извршеном стручном надзору и наложеним мерама заштите; евиден-
тирање издвајања документарног материјала коме је истекао рок чувања и преузи-
мање архивске грађе.

Подсистем се састоји од једанаест целина са припадајућим скуповима по-
датака: основни подаци о имаоцу, опис делатности, историјат, количина и опште
стање грађе, листа категорија, издвајање, архивска књига, преузимање, контрола на
терену, подручје веза и односа и подаци о досијеу имаоца. Успостављена је веза са
подсистемом *Преузимање и смештај* у којем се евидентирају подаци о преузимању
архивске грађе.

На основу обухваћених података, у оквиру подсистема *Заштита ван архи-
ва* креирају се следећа пословна документа: досије регистратуре, листа категорија
архивске грађе и документарног материјала са роковима чувања, евиденције архив-
ске грађе и документарног материјала, записници о стручном надзору и наложеним
мерама за заштиту документарног материјала и архивске грађе, записници о из-
двајању документарног материјала коме је истекао рок чувања и записници о преу-
зимању архивске грађе.

⁴ Закон о архивској грађи и архивској делатности, Службени гласник Републике Србије,
6/2020, члан 56, став 2, тачке 1 и 4.

⁵ ISDIAH: International Standard for Describing Institutions with Archival Holdings. First
edition

[illegible]

У овом подсистему омогућени су и генерисање и штампа спољашњих описа за архивске кутије и књиге који садрже податке о архивској установи, називу фонда/збирке, распону година архивске грађе у кутији, броју фасцикле и распону предмета, као и инвентарном броју архивске јединице. Поред ових основних података, на етикети се генерише и QR код који у себи носи већу количину података о архивској јединици, као и топографску локацију предметне јединице. QR код могуће је прочитати стандардним „паметним“ мобилним уређајем или бар-код/QR код скенером.

СРЕЂИВАЊЕ И ОБРАДА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

325

Основни задатак подсистема *Сређивање и обрада* је да омогући обухват и преглед података о архивским фондовима и збиркама на основу законских образаца и Општег међународног стандарда за опис архивске грађе – ISAD(G)⁶, као и да утврди редослед и стално место сваке архивске јединице и сваког документа унутар ње.

Израда описа архивске грађе врши се на пет нивоа: фонд/збирка, организациона јединица, нижа организациона јединица, предмет/досије/књига и на крају документ.

Подаци о архивским фондовима и збиркама

Корисници који раде на обради одређеног фонда имају могућност креирања структуре фонда додавањем нижих хијерархијски успостављених нивоа описа. По формирању структуре фонда приступа се уношењу детаљних података сваком од креираних нивоа описа.

Уносе се подаци о сигнатури фонда/збирке, јединственој класификационој ознаци, претходним називима, граничним годинама фонда и грађе, степену сређиваности и очуваности, затим историјат ствараоца фонда, историјат фонда, подаци о количини и дужним метрима архивске грађе, информације о језицима, писмима и публикацијама насталим на основу грађе фонда, као и подаци о микрофилмовању, конзервацији, условима објављивања и доступности. Такође је предвиђен унос података о помоћним документима која се чувају у досијеу фонда, као што су класификационе шеме, методска упутства за сређивање, записници о излучивању, белешке о фонду и друго.

Предуслов за детаљну обраду фонда/збирке је упис у Централни регистар архивске грађе, односно додела броја који је јединствен на територији Републике Србије.

⁶ ISAD(G): General International Standard Archival Description. Second Edition Доступно на: https://www.ica.org/sites/default/files/CBPS_2000_Guidelines_ISAD%28G%29_Second-edition_EN.pdf

Након уноса података о нивоима описа систем генерише Досије фонда или збирке (Образац О-5) и Општи инвентар (Образац О-1).

Подаци о архивским књигама, кутијама и предметима

326

Детаљна обрада података о архивским књигама, предметима или појединачним актима у предмету, кутијама и картотекама у систему врши се на стандардизован начин.

Приликом обраде података о архивским књигама уносе се подаци о врсти књиге, ближем опису књиге, сигнатури, сумарном инвентарном броју и подброју, распону и годинама, датуму обраде и запосленом који је одговоран за израду описа.

Унос података за предмет започиње уносом *Јединствене ознаке предмета*, затим се уносе подаци о сигнатури, садржају и наслову предмета, месту и датуму, количини, језицима и писмима, техничкој заштити, степену очуваности, условима објављивања, запосленом који је израдио опис и друго. Запослени може унети предмет посебно издвојити и приказати у сумарном инвентару и унутрашњој листи.

Поред ових података, уносе се и кључне речи за сваки предмет. У табу Регистри корисник система за сваки архивски предмет везује регистарске одреднице. Број везаних одредница није ограничен. Корисницима су на располагању три регистра: именски, географски и тематски. Одреднице се у регистре додају централизовано и на располагању су свим корисницима система (невезано од архива за који уносе податке).

Уз појединачне описе предмета и књига везују се информације о техничкој заштити: о извршеној дигитализацији, конзервацији и рестаурацији, као и микрофилмовању. Унете описе запослени у овим службама преузимају кроз подсистеме Архиса намењене овим врстама послова и врше везивање оперативних и мастер скенова предмета или књига, затим податке о конзерваторско-рестаураторским поступцима, као и о микрофилмовању.

Унете предмете, један или више њих, корисник смешта у одговарајуће „електронске“ архивске кутије које је претходно креирао.

Унете податке о архивским књигама и предметима до тренутка верификације могу видети само запослени који је уносио податке и његов руководица. По извршеној верификацији, унети подаци постају доступни свим корисницима система и широј јавности путем *Претраживача културног наслеђа* Министарства културе и информисања и портала за претраживање унетих података на сајту Државног архива Србије. Приликом верификације података доноси се и одлука да ли ће се уз податке о архивској грађи јавно приказати и дигитални снимак у смањеној резолуцији.

Обрада смештајних јединица и унос неопходних података врши се у табу *Кутије*. Уносе се подаци: о врсти смештајне јединице, ознака (сигнатура), инвентарни број и подброј, распон предмета и година, затим подаци о броју предмета и листа (попуњених и празних), садржај смештајне јединице, подаци о запосленом који је израдио опис и друго. Након уноса свих расположивих података, из система је могуће генерисање стандардизоване унутрашње листе у PDF-у за архивску кутију. Такође је омогућен и приказ свих предмета који су у вези са архивском јединицом.

Верификација и контрола, односно приступ лог табелама са подацима о уносу и ажурирању података о фондовима, архивским књигама, предметима и кутијама, омогућен је запосленима који су за ове послове овлашћени у својим архивима.

Систем корисницима такође нуди и преузимање пописа предмета и књига који садрже унете податке, као и сумарни инвентар (Образац О-3) за цео фонд или његову организациону јединицу.

Јединствена ознака архивских предмета

Додатну функционалност и значајан искорак у информационом систему представља увођење Јединствене ознаке предмета и књига – електронске сигнатуре јединствене на глобалном нивоу. Јединствену ознаку чини комбинација следећих нумеричких података: ознака државе; ознака архива; број фонда/збирке у Централном регистру архивске грађе; ознака нижег нивоа описа; година предмета; инвентарни број архивске кутије или број фасцикле; позиција (редни број) предмета и додатна ознака, односно подброј предмета. Независно од уноса постојеће сигнатуре у за то предвиђеном пољу, уноси се и јединствена ознака предмета која би, уколико је то могуће, представљала нумерички еквивалент сигнатури.

Првих шест поља Јединствене ознаке систем сам додељује. Ознака државе је одређена ИСО стандардом⁷ и носи нумеричку вредност 688. Ознака архива представља нумеричку ознаку архива на нивоу Републике Србије. Број Централног регистра је јединствен на нивоу Србије и додељује се фонду или збирци приликом уписа у Централни регистар архивске грађе који води Државни архив Србије.

⁷ ISO 3166-2:2018 Codes for the representation of names of countries and their subdivisions - Part 2: Country subdivision code

У зависности од система сређивања поља се попуњавају вредностима.⁸

У овом подсистему предвиђено је вођење евиденције о израженим информативним средствима о архивској грађи. Подаци се уносе за сваки фонд или збирку посебно и то: назив и врста информативног средства, инвентарни број⁹, датум/година израде, затим подаци о запосленом (или запосленима) који је израдио информативно средство, као и подаци о публикавању средства уколико је оно штампано. Попис свих информативних средстава креира се након уноса података.¹⁰

Регистар архивске грађе и Централни регистар архивске грађе представљају основне и најважније евиденције у области заштите архивске грађе као културног добра.

[illegible]

Регистар архивске грађе води јавни архив који врши делатност заштите ар-

¹⁰ Ова функционалност корисницима ће бити доступна по усвајању Закона о евиденцијама архивске грађе.

хивске грађе на територији на којој се она чува, а Централни регистар архивске грађе води Државни архив Србије. Архивска грађа уписује се у Регистар по редним бројевима.

У Регистар се уписују подаци о архивским фондовима, збиркама и појединачним документима који су проглашени за посебну категорију културног добра.

У податке који се уписују у Регистар архивске грађе спадају: врста и назив јединице која се уписује (фонд, збирка, документ), датум уписа у регистар, основ за упис, напомена, као и подаци о јавном архиву и запосленом који је извршио упис. Приступ овом подсистему имају корисници са вишим нивоима овлашћења, а обезбеђен је и приступ системским подацима о уносу и ажурирању података.

Централни регистар се води на основу података које архив који води Регистар архивске грађе доставља Државном архиву Србије. Матична служба Државног архива Србије проверава обухват и исправност унетих података и врши верификацију истих, односно уписује запис у Централни регистар архивске грађе. Упис података о архивској грађи у Централни регистар представља кључни корак за рад у Архису, с обзиром на то да је додељени број у Централном регистру јединствени идентификатор на нивоу Републике Србије.

На основу обухваћених података, у оквиру подсистема *Регистри архивске грађе* креирају се образци Регистар архивске грађе архива (Образац Р-1) и Централни регистар архивске грађе (Образац Р-1Ц).

ВЕРИФИКАЦИЈА ПОДАТАКА И ВРСТЕ КОРИСНИЧКИХ НАЛОГА

Подсистемима и подацима приступа се на основу хијерархијски успостављених функционалних овлашћења дефинисаних на нивоу информационог система.¹¹

Администраторски налог представља налог са највишим корисничким правима који дозвољава приступ и администрацију свих информатичких ресурса, односно поседује овлашћење и право креирања, доделе, блокирања и укидања корисничких налога за приступ информатичким ресурсима. Кориснички налог представља идентификацију корисника у систему на основу које информатички ресурс спроводи аутентификацију (проверу идентитета корисника) и ауторизацију (проверу права приступа, односно овлашћења корисника).

Остали кориснички налози омогућавају приступ искључиво подацима појединачних архивских установа. У зависности од послова које обављају, администратори Архиса запосленима у архивима додељују права приступа одређеним подсистемима.

Локални администратор је врста налога који има приступ свим подсистемима Архиса, право прегледа и обавезу верификације¹² унетих података у одређеном архиву.

¹¹ *Правилник о ближим условима за дигитализацију културног наслеђа*, Службени гласник Републике Србије, 76/2018.

¹² *Правилником о ближим условима за дигитализацију културног наслеђа*, Службени гласник Републике Србије, 76/2018, у члану 10. предвиђено је да је установа заштите дужна да спроводи контролу квалитета и верификацију података унетих у информациони систем.

Запосленима на стручним архивистичким пословима намењен је тип налога *Архивист* који кориснику омогућава приступ подсистемима *Сређивање и обрада* и *Преузимање и смештај*, као и припадајућим шифарницима у које се уносе подаци заједнички за цео систем.

Тип налога *Конзерватор* користе запослени у архивима који обављају послове конзервације и рестаурације архивске грађе и библиотечког материјала и који податке о примењеним конзерваторско-рестаураторским поступцима евидентирају у подсистему *Конзервација и рестаурација*.

Налози категорије *Извршилац дигитализације*, *Извршилац микрофилмовања* и *Библиотекар* корисницима омогућавају приступ подсистемима *Дигитализација*, *Микрофилмовање* и *Библиотека*.

330

Корисницима система омогућено је преузимање свих унетих података у свим подсистемима на локалне радне станице у форматима PDF и XLS (Excel).

Поред налога намењених запосленима на стручним пословима задуженим за унос података, корисницима података о архивској грађи и библиотечком материјалу додељује се врста налога *Корисник у читаоници* за који је дозвољен приступ модулу за претрагу унетих и верификованих података.

ЗАШТИТА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

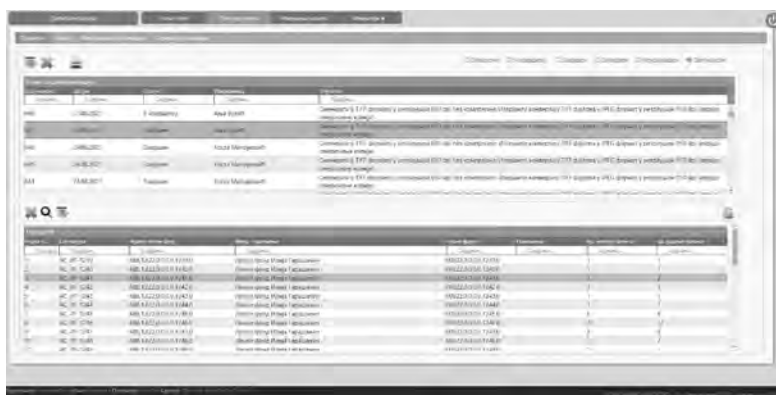
Дигитализација архивске грађе

Дигитализовано културно наслеђе је јавно добро које треба да буде доступно најширем кругу заинтересованих, у мери која не нарушава правила заштите интелектуалне својине и приватности. Метаподаци о културном наслеђу јавно су доступни у складу са јавним политикама доступности.

Дигитализација културног наслеђа врши се ради заштите културног наслеђа и дуготрајног чувања дигиталних објеката, а у циљу обезбеђивања доступности информација о културном наслеђу, омогућавања размене података између установа заштите, стварања нове и допуне постојеће документације о културном наслеђу, промоције и представљања културног наслеђа, повећања броја корисника, стварања нових садржаја и увођења нових услуга.

На пословима дигитализације архивске грађе и библиотечког материјала¹³ запослени у свом раду користе Архивски информациони систем – Архис, подсистем *Дигитализација*. Извршиоцима дигитализације на располагању је посебно развијен модул за учитавање дигиталних снимака и њихов пренос на складишне локације ради трајног чувања, као и повезивање са претходно унетим описима архивске грађе и библиотечког материјала.

¹³ Архивска грађа се дигитализује у складу са *Смерницама за дигитализацију културног наслеђа Републике Србије* које је прописало Министарство културе и информисања Републике Србије 2017. године, где су препоручени формати и резолуције за скенирање архивске грађе. Просечна „тежина“ мастер-копије документа величине А4 износи 40 MB, а документа величине А3 око 80 MB.

Систем учитавања дигиталних копија у почетку је осмишљен с циљем да се обезбеди учитавање како оперативних, тако и мастер копија на централну складишну локацију коју бу обезбедила Канцеларија за ИТ и еУправу у једном од државних дата центара. Централно спремиште дигитализоване архивске грађе којим управљају стручњаци запослени у овим центрима дало би додатну заштиту дигитализованом културном наслеђу и решило горуће проблеме са којима се сусрећу сви јавни архиви – хронични недостатак складишног простора за дигиталне копије.

Ипак, тражени складишни простор тренутно није могуће обезбедити за мастер копије, те је омогућен простор само за складиштење оперативних копија које се учитавају кроз системски модул. Јавни архиви су принуђени да „пронађу“ начин да на својим ресурсима ускладиште мастер копије дигитализоване архивске грађе.

Подаци који настају у процесима дигитализације архивске грађе структурирају се у јединствену базу података Архиса, чиме се обезбеђује потпуна, међусобна размена података између свих подсистема Архиса. Основни задатак подсистема је да подржи трајну заштиту архивске грађе и библиотечког материјала у дигиталном облику и омогући евидентирање и трајно архивирање дигиталних копија архивске грађе и библиотечког материјала, трајно архивирање датотека о снимцима насталих током процеса скенирања, доделу метаподатака снимцима којима се описује садржај архивске или библиотечке јединице, трајно архивирање у бази података, успостављање трајне везе између података о архивској грађи и библиотечком материјалу и придружених дигиталних објеката и коришћење дигиталних копија уместо оригиналних докумената.

Процес дигитализације обавља се кроз неколико фаза. Запослени у јавном архиву који је задужен за спровођење Плана дигитализације архивске грађе издаје налог за дигитализацију кроз подсистем *Дигитализација* запосленом на пословима дигитализације. Налог садржи, поред информација о броју налога, датуму и извршиоцу дигитализације и информације о предмету дигитализације, техничко упутство за скенирање, упутство о означавању снимака јединственом ознаком и информацију о локацији на којој се трајно складишти оперативна копија дигитализованог архивског предмета, књиге, монографске или серијске публикације.

Архивска грађа се скенира према техничком упутству у налогу, а у складу са *Смерницама за дигитализацију културног наслеђа Републике Србије*. Снимци се означавају према упутству датом у налогу за сваку ставку налога. Назив сваког снимка одређен је *Јединственом ознаком* која се састоји од следећих података: ознака земље, ознака архива, ознака фонда/збирке, ознака одељења, ознака одсека, година, фасцикла/кутија, број предмета и додатна ознака.

332

По завршеном скенирању извршилац дигитализације спроводи техничку проверу снимака – резолуција, целовитост снимка, број снимака и друго. Контрола квалитета се обавља у две фазе: извршилац дигитализације врши иницијалну проверу квалитета у току поступка, а затим запослени који је отворио налог врши поновну, детаљнију проверу. Потом се приступа читавању оперативних копија у Архис коришћењем апликативног решења које је саставни део подсистема *Дигитализација* чиме се успоставља веза са предметом дигитализације, односно снимци се везују за описе (метаподатке) и оперативне копије трајно складиште на серверима за чување дигитализоване архивске грађе и библиотечког материјала. Последња фаза је верификација налога за дигитализацију.

Информациони подсистем *Конзервација и рестаурација* обухвата вођење евиденција о предузетим активностима и мерама на спречавању и отклањању последица деловања штетних фактора на архивску грађу и библиотечки материјал. Информације о предузетим конзерваторско-рестаураторским поступцима везују се за описе архивских јединица и трајно складиште у Архису.

Информациони подсистем *Микрофилмовање* намењен је подршци процеса микрофилмовања у свим јавним архивима. Запослени на пословима микрофилмовања уносе податке за сваку микрофилмску ролну и то о врсти серије, граничним годинама архивске грађе на ролни, садржају ролне, броју снимака, општим подацима о микрофилму, количинама и врсти заштитних копија, сопственику, начину набавке и др. Унете микрофилмске ролне смештају на одговарајућу локацију у микрофилмотеци и на тај начин повезују податке о ролнама са смештајном локацијом у депоу.

У овом подсистему омогућени су и генерисање и штампа спољашњих описа за микрофилмске ролне који садрже податке о архивској установи, називу фонда/

збирке, броју ролне и кратки опис садржаја ролне. Поред ових основних података, на етикети се генерише и QR код који у себи носи већу количину података о микрофилмској јединици, као и топографску локацију предметне јединице. QR код могуће је прочитати стандардним паметним мобилним уређајем или баркод /QR код скенером.

По уносу података генеришу се Инвентар микрофилмотеке и Образац О–4.

Издавачка делатност

Архиви у Србији воде евиденцију о издањима која је архив самостално издао или у суиздаваштву са другим установама и организацијама, о испоруци, количинама, смештају тиража, као и о комерцијалној дистрибуцији (ауторски примерци, продаја корисницима, размена са другим библиотекама и др.).

Обезбеђен је и модул за читавање електронских верзија издања у PDF-у који је доступан запосленима са овлашћењем да приступе овом подсистему.

333

БИБЛИОТЕЧКИ ФОНД

Подаци о библиотечком фонду, односно о монографским и серијским издањима која се чувају у архивским библиотекама, уносе се у подсистем *Библиотека*. Уносом података о наслову, поднаслову, сигнатури, инвентарном броју издања, ауторству, издавачима, штампаријама, смештају и друго, корисницима се пружа информација о библиотечком материјалу који им је на располагању. Извозом података запосленима на пословима библиотекара омогућено је креирање каталога издања. Кроз систем је омогућена и штампа инвентарних етикета које садрже назив установе, инвентарни број, сигнатуру издања и баркод. Извршена је интеграција овог подсистема са подсистемом за дигитализацију чиме је успостављена трајна веза између података о библиотечком материјалу и придружених дигиталних снимака који се могу прегледати у подсистему намењеном корисницима архивске грађе и библиотечког материјала.

КОРИСНИЧКА ПРЕТРАГА

У оквиру Архивског информационог система корисницима архивске грађе и библиотечког материјала на располагању је подсистем *Претрага*. У овом подсистему корисници претражују унете описе који морају бити верификовани. Уколико је извршена дигитализација, корисницима су на располагању и сви дигитални снимци.

Корисници Архиса, са радних станица из читаоница¹⁴ јавних архива, могу приступити подацима свих јавних архива.

¹⁴ Овај вид корисничке претраге могућ је само из локалне мреже јавног архива због заштите приступа бази података Архиса. Сви јавни архиви користе инфраструктуру коју је обезбедила Канцеларија за ИТ и еУправу инсталирањем безбедне L3VPN конекције ка серверима на којима је инсталиран Архис.

334

Корисничка претрага је подељена на две категорије: архивска грађа и библиотечки материјал.

Приликом претраге података о архивској грађи, корисници могу приступити унетим подацима о фондовима и збиркама (одређеног архива или свих архива), претраживати по задатом појму, сигнатури, језицима и писмима или распону година, а добијене резултате могу филтрирати по једном или више критеријума.

Поред података о фондовима и збиркама, корисницима је на располагању и претрага верификованих података о предметима, архивским књигама, као и сумарни подаци о архивским јединицама и подаци о израђеним информативним средствима. Претрага се врши по различитим критеријумима за сваку групу, по одабраном фонду или збирци, појму претраге, сигнатури, кључним речима (регистрима), врсти архивске грађе, распону година, језицима, писмима и др.

Резултате претраге корисници ће моћи да преузму у облику извештаја у PDF-у израђених према Међународном стандарду за опис архивске грађе ISAD(G).

Омогућена је и претрага укупног библиотечног фонда јавног архива.

Поред корисничке претраге у Архису, Државни архив Србије развија и Портал за приказ дигитализоване грађе коме ће се приступати кроз званичну интернет презентацију Државног архив Србије.

Сви унети и верификовани подаци о архивској грађи на овај начин би постајали јавно доступни корисницима. Такође ће корисницима бити на располагању и део дигиталних снимака.

Такође, сви унети и верификовани подаци у базу података периодично ће мигрирати у *Претраживач културног наслеђа* чиме ће постати јавно доступни широј јавности. Државни архив Србије интензивно ради на измени приказа података о архивској грађи на *Претраживачу културног наслеђа*.¹⁵ Досадашњи приказ података за архиве није одговарајући. Подаци ће бити приказани хијерархијски на три нивоа:

- сваки архив појединачно;
- називи фондова и збирки појединачног архива;

¹⁵ Очекује се да ће измене на *Претраживачу културног наслеђа* бити имплементиране у четвртм кварталу 2021. године. <https://kultura.rs/>

- подаци о архивској грађи, односно верификовани предмети и архивске књиге.

Скуп података за архивске предмете који ће бити приказан је наслов, установа, фонд/збирка, врста грађе, сигнатура, опис, датум и власник.

РАЗВОЈ НОВИХ ПОДСИСТЕМА

У наредном периоду у плану је израда преостала два подсистема – *Коришћење архивске грађе* и *Изложбена делатност*.

Развој електронског реверса, односно налога за коришћење архивске грађе, повезаће процесе који се одвијају у архивским читаоницама и депоима и олакшаће корисницима требовање архивских јединица кроз систем, а омогућиће се и вођење прецизних евиденција корисника архивске грађе, њихових тема истраживања и требованих архивских јединица.

Кроз подсистем *Изложбена делатност* запосленима у архивима биће омогућено креирање евиденције о архивским изложбама, досијеа изложби, као и повезивање изложбених експоната како описа, тако и дигиталних снимака унетих у систем.

УСКЛАЂИВАЊЕ ИЗВЕШТАЈА КОЈИ СЕ ГЕНЕРИШУ НА ОСНОВУ УНЕТИХ ПОДАТАКА СА НОВИМ ПРОПИСИМА КОЈИ СЕ ДОНОСЕ НА ОСНОВУ ЗАКОНА О АРХИВској ГРАЂИ И АРХИВској ДЕЛАТНОСТИ

Ступањем на снагу Закона о архивској грађи и архивској делатности стекли су се услови за доношење низа прописа којим се, између осталог, регулише и питање вођења евиденција о архивској грађи.¹⁶

Evidencija	Opis	Dokument	Godina	Mesto	Status	Klasifikacija	Broj	Datum	Izvor	Opis	Dokument	Godina	Mesto	Status	Klasifikacija	Broj	Datum	Izvor
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11
12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12
13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13
14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14
15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16
17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17
18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18
19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19
20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20

¹⁶ Члан 27. *Закона о архивској грађи и архивској делатности* предвиђа обавезу јавног архива да води 11 евиденција о архивској грађи. Садржај евиденција о архивској грађи детаљно је прописан у *Закону о евиденцијама архивске грађе у архивима*.

Закон о евиденцијама архивске грађе у архивима¹⁷, који уређује садржину и начин вођења основних евиденција о архивској грађи, ствараоцима, имаоцима и корисницима архивске грађе у јавним архивима, предвиђа обавезу свим јавним архивима да воде евиденције о архивској грађи на прописаним обрасцима. Интензивно се ради на усклађивању извештаја који се генеришу из Архиса са новима обрасцима и то: О-1 (Општи инвентар); О-2 (Улазни инвентар); О-3 (Сумарни инвентар); О-4 (Инвентар микрофилмотеке); О-5 (Досије фонда); Р-1 (Регистар архивске грађе); Р-1ц (Централни регистар архивске грађе), као и евиденцијама: 1) евиденција фондова и збирки; 2) топографски показивач фондова и збирки у депоу; 3) евиденција стваралаца и ималаца архивске грађе; 4) досије стваралаца и ималаца архивске грађе; 5) евиденција архивске грађе снимљене у сигурносне и заштитне сврхе, односно микрофилмоване; 6) евиденција архивске грађе снимљене у допунске сврхе, као и ради стварања целине фонда; 7) евиденција конзервиране и рестауриране архивске грађе; 8) попис информативних средстава; 9) евиденција корисника и коришћене архивске грађе; 10) евиденција дигитализоване архивске грађе и 11) евиденција архивске грађе примљене у депозит или Књигу депозита.

Поред ових евиденција, интензивно се ради на систематизовању и извозу података у форми погодној за израду *Водича кроз архивске фондове* за сваки архив.

ОБУКА ЗА ЗАПОСЛЕНЕ У АРХИВИМА У СРБИЈИ ЗА КОРИШЋЕЊЕ АРХИСА

Обука за запослене у архивима у Србији за рад у Архивском информационом систему Архис представља круну вишегодишњег рада на осмишљавању, пројектовању, тестирању и коришћењу Архиса, али и најважнији тест – функционисање система у сваком од архива.

Државни архив Србије је уз помоћ Министарства културе и информисања Републике Србије, у првој фази спровео обуку за раду у јединственом софтверском решењу за архиве (Архис) у Српско-корејском информатичко-приступном центру у Београду, која је одржана у периоду од 20. марта до 10. априла 2019. године. Обуку је похађало 146 архивиста из 36 архива. Четири специјална архива (Архив Српске академије наука и уметности, Архив Српске православне цркве, Архив Народне банке и Војни архив), који немају законску обавезу коришћења Архиса, такође су присуствовали обуци.

Државни архив Србије је почетком 2020. године отпочео другу фазу. Радна група за развој Архиса одржала је обуку за запослене на стручним пословима у појединачним архивима.

Обука за рад у Архису спроведена је у 19 архива: Архив Војводине, Историјски архив „31. јануар“ Врање, Историјски архив „Тимочка крајина“ Зајечар, Историјски архив Неготин и Одељење у Бору, Историјски архив Краљево, Историјски архив Лесковац, Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, Историјски архив Крушевац, Историјски архив Ниш, Историјски архив Пирот, Историјски архив Ужице,

¹⁷ Закон о евиденцијама архивске грађе у архивима је у процедури усвајања, а његово доношење се очекује у скором периоду.

Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив „Топлице“ Прокупље, Историјски архив Кикинда, Историјски архив Сента, Историјски архив Сомбор, Историјски архив Суботица, Историјски архив Бела Црква и Историјски архив у Смедереву. Приступ Архису одобрен је за 315 запослених у архивима на територији Републике Србије.

Пандемија изазвана вирусом корона спречила је планове да се у 2020. години изврши обука у свима архивима. У плану је да се заврши и обука за запослене из преосталих архива до краја 2021. године.

ПРОБЛЕМИ

Анализом кадровске и техничке опремљености архива у којима је извршена обука, утврђено је да архиви у Србији немају довољан број запослених, као и да су недовољно опремљени за нове изазове које пред њих постављају дигитализација и рад у дигиталном окружењу.

Недовољан број кадрова на стручним пословима највећи је проблем у свим архивима, због чега су запослени принуђени да обављају више различитих врста послова.

Рад у информационом систему, пројектованом да архивским стручњацима помогне да систематично и једнообразно обављају своје послове, а корисницима олакша приступ подацима о архивској грађи коју чувају јавни архиви, изискује додатне напоре који представљају организациони изазов за архиве.

Изазове представљају и различити нестандардни начини сређивања и обраде из којих произилазе разноврсни подаци које је потребно ускладити и унети у Архис.

Други велики изазов представља чињеница да су већини архива неопходни модернизација рачунарских мрежа, набавка управљивих мрежних уређаја, рачунарске опреме, као и опреме за дигитализацију. Постојећу рачунарску опрему углавном је потребно заменити опремом новије генерације, с обзиром да велики број рачунара који се користе у архивима у Србији не задовољава минимум прописаних техничких карактеристика за рад у Архису.

Требало би истаћи и техничке потешкоће са којима су се запослени у архивима сусретали на самом почетку имплементације Архиса. Наиме, Канцеларија за ИТ и еУправу, уз подршку Телекома Србије, обезбедила је архивима на територији Републике Србије сигуран приступ Архису кроз заштићену L3VPN конекцију. Процес умрежавања у већини случајева протекао је уз многобројне проблеме које смо, уз подршку колега из архива, углавном успешно решавали. Конекција се врши кроз посебно подешене и заштићене рутере које је Телеком Србија инсталирао у архивима и који су унапред подешени за приступ серверима са могућношћу повезивања само четири корисничка рачунара преко портова на уређају. Сложени процес рутирања L3VPN саобраћаја кроз локалну рачунарску мрежу једног архива, запослени у архивима у највећем броју случаја нису могли да подесе без помоћи спољашњих сарадника и малобројних ИТ стручњака запослених у архивима. Рутирање саобраћаја кроз локалну мрежу није било могуће извести без посебних управљивих рутера које архиви углавном нису поседовали, па су били принуђени да их набаве. Такође,

проблем представља и чињеница да одређени број архива не поседује локалну рачунарску мрежу.

Брзина остварене везе ка серверима у већини случајева није довољна. Иако је појединим архивима обезбеђена оптичка веза ка серверима (где су постојале техничке могућности), у највећем броју случајева конекција је остварена преко телефонских парица и брзина протока¹⁸ не задовољава минимум услова за удобан рад, а спорадично долази и до прекида саобраћаја. Ово се посебно односи на архиве који се налазе на југу Србије. Проблеми са конекцијом пријављени су надлежнима и дата су обећања да ће се у наредном периоду радити на повећању брзина.

РЕЗИМЕ

338

Увођењем Архивског информационог система Архис, архиви у Србији добили су моћан алат дизајниран да систематизује и стандардизује обухват података о архивској грађи, као и да умногоме олакша приступ информацијама о архивској грађи на територији Републике Србије.

Запосленима у архивима у Србији обезбеђен је аутоматски извоз прописаних и стандардизованих образаца и то: О-1 (Општи инвентар); О-2 (Улазни инвентар); О-3 (Сумарни инвентар); О-4 (Инвентар микрофилмотеке); О-5 (Досије фонда); Р-1 (Регистар архивске грађе); Р-1ц (Централни регистар архивске грађе), као и евиденције: 1) евиденцију фондова и збирки; 2) топографски показивач фондова и збирки у депоу; 3) евиденцију стваралаца и ималаца архивске грађе; 4) досијеа стваралаца и ималаца архивске грађе; 5) евиденцију архивске грађе снимљене у сигурносне и заштитне сврхе, односно микрофилмоване; 6) евиденцију архивске грађе снимљене у допунске сврхе, као и ради стварања целине фонда; 7) евиденцију конзервиране и рестауриране архивске грађе; 8) попис информативних средстава; 9) евиденцију корисника и коришћене архивске грађе; 10) евиденцију дигитализоване архивске грађе и 11) евиденцију архивске грађе примљене у депозит или Књигу депозита.

Свако ажурирање података о архивској грађи тренутно је примењено у целом систему. Запосленима у архивима на располагању је и *Упутство за коришћење* које могу преузети из система.

Корисници архивске грађе имају могућност да из читаонице једног архива приступе бази података о архивској грађи свих архива, односно да на једноставан и брз начин дођу до информације у којим се архивима налази грађа која им је неопходна за истраживање.

¹⁸ Брзина протока у већини архива декларисана је на 2/2 Mb/s, изузев код Архива Војводине, Архива Југославије, Историјског архива Београда, Историјског архива Ниш и Историјског архива града Новог Сада где је брзина 6/6 Mb/s. С обзиром да је Архис тренутно инсталиран на серверима Државног архива Србије, брзину конекције одређује брзина локалне рачунарске мреже.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- *Закон о архивској грађи и архивској делатности*, Службени гласник Републике Србије, 6/2020
- ISDIAH: International Standard for Describing Institutions with Archival Holdings. First edition
- ISAD(G): General International Standard Archival Description. Second Edition
- ISO 3166-2:2018 Codes for the representation of names of countries and their subdivisions - Part 2: Country subdivision code
- *Правилник о ближим условима за дигитализацију културног наслеђа*, Службени гласник Републике Србије, 76/2018
- *Смернице за дигитализацију културног наслеђа Републике*, 2017.
- *Закон о евиденцијама архивске грађе у архивима* (у процедури усвајања)

Nikola ADŽIĆ

THE ARCHIVAL INFORMATION SYSTEM – ARHIS

Summary

With the introduction of the Archival information system Arhis, the archives in Serbia received a powerful tool designed to systematise and standardise data about archival materials and to facilitate access to information about archival materials at the territory of the Republic of Serbia.

340

The archives' employees in Serbia are granted with an export of prescribed and standardised forms, which are: 0-1 (General Inventory), 0-2 (Input Inventory), 0-3 (Summary Inventory), 0-4 (Microfilm Inventory), 0-5 (Dossier of the Fond), P-1 (Register of Archival Materials), P-1c (Central register of Archival Materials), so as records: 1) record of fonds and collections; 2) topographic pointer of fonds and collections in the depot; 3) record of creators and holders of archival materials; 5) record of archival materials recorded for safety and protection reasons, that is – microfilmed; 6) record of archival materials recorded for additional purposes, and for the purpose of the wholeness of the fond; 7) record of conserved and restored archival materials; 8) list of finding aids; 9) record of users and used archival materials; 10) record of digitised archival materials, and 11) record of archival materials placed in a repository or repository book.

Each data update about archival material is instantly applied in the whole system. Archives' employees can download *Instruction Manual* from the system.

The users of archival materials can access, from the reading room of any archives, the database of the archival materials of all archives, that is – to acquire information in which archive the archival material they need for their research is kept, simply and quickly.

ИСКУСТВА НА УНОСУ ПОДАТАКА У ЈЕДИНСТВЕНИ ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ ЗА АРХИВЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – АРХИС

Апстракт: Овај рад првенствено ће се бавити практичним искуствима стеченим приликом уноса у Архис података различитих фондова са различитим нивоима описа: Министарство просвете, Црквено одељење (1839–1914), Породични фонд Марија Илић Агапова и Максим Агапов (1890–1994) и Књажевска канцеларија (1815–1839). На неколико карактеристичних примера указаћемо на проблеме, ситуације и решења са којима се сусрећемо у раду.

Кључне речи: Архис, фонд, архивска грађа, књиге, предмет, опис, структура, дигитализација, стандарди

Послови на уносу података у Архис започети су за потребе тестирања подсистема Сређивање и обрада, уносом података о административном фонду који је сређен сумарно и има сложену структуру – Министарство просвете, Црквено одељење. Скромно познавање информационих технологија није представљало препреку, али је већ на самом почетку дошло до размимоилажења између основних начела дигитализације и наше архивистичке праксе, могућности и стварности.

Наиме, у програму су предвиђени израда описа и дигитализација на нивоу појединачног предмета, што се у пракси не ради, јер се у већини архива административни фондови сређују сумарно. Описује се садржај једне кутије, издвајају се и наводе само важни предмети, али ти описи у досадашњој пракси нису имали све елементе аналитичког описа. За фондове или годишта за која недостају књиге раде се пописи предмета, такође без свих елемената аналитичког описа – датум, место, број листова, језик... Оваквим начином сређивања добијају се делимичне информације о садржају фонда које највише зависе од стручног, али ипак субјективног избора архивисте. Док ће историчар као важан предмет наводити документа у којима се спомињу важни историјски догађаји, правник ће тражити прописе, статуте, правилнике, етнолог занимљиве обичаје, економиста ће наводити документа у којима се спомињу буџети, порези и финансије.

У Црквеном одељењу Министарства просвете чува се нешто више од 16.000 предмета, а издвојено је и у информативним средствима описано 3.043 предмета за које нису сачуване књиге и за које су архивисти проценили да су важни. Увид

¹ архивски саветник, t.dragicevic@archives.org.rs

у сумарни садржај грађе могуће је остварити кроз претрагу по кутијама, односно унутрашњим листама. Претрага по кутијама на почетку развоја програма није била предвиђена, па би самим тим велики број информација остао недоступан за истраживаче. То нас је определило да се и ова претрага омогући. За фондове у којима су сачуване књиге које се користе као информативна средства и у оквиру којих се не раде пописи предмета, број предмета видљивих у Архису, издвојених у сумарним инвентарима, биће веома мали, јер се у пракси на 100 предмета издвоји 10 или мање, у зависности од садржаја грађе. Поставља се питање да ли ћемо и за који период, са оваквим капацитетима, успети да извршимо комплетну дигитализацију архивске грађе, да по стандардима обрадимо сваки појединачни предмет и да ли је то уопште сврсисходно.

3.

илустрација 1

илустрација 2

Следећи проблем који се појављује приликом уноса кутија у Архис, а јавља се код многих архива, јесте што се у једној архивској кутији налази грађа у више фасцикли у којима предмети почињу од броја 1 или за више годишта у којима има више фасцикли и предмети у свакој фасцикли почињу бројем 1 (илустрација 1). Ово је карактеристично за фондове за које није у потпуности сачувана грађа па се више годишта пакује у једну кутију. Пре почетка уноса у базу требало би анализирати да ли постоје подаци који се понављају, што систем неће дозволити – два пута исти број кутије или фасцикле или исти број предмета у истој години. Да не би дошло до дуплирања потребно је направити комбинацију уноса године,

кутије или фасцикле, редног броја и подброја ако је потребно, чиме се добија јединствена ознака.

Јединствена ознака за личне фондове и збирке, као најједноставнија садржи ознаку државе, архива, број фонда у Централном регистру и број предмета (илустрација 2), док за сложеније фондове, као што је тематски сређен фонд Књаже-

ска канцеларија, јединствена ознака садржи и број кутије и број предмета (*илустрација 3*). За административне фондове јединствена ознака је и најсложенија и осим ознака државе, архива и фонда садржи и ознаку одељења, кутије, број предмета и годину настанка (*илустрација 4*).

Код фондова са сложеном структуром за сада се сумарни инвентар кроз извештај из програма извози само за одређени ниво за који се уносе подаци (одељење или службу), а не за цео фонд, што ће ускоро бити омогућено. Али, ако су ти нивои (одељења, службе, сектори) малог обима или се организација често мењала, много је практичније уносити податке на нивоу целог фонда, а мање целине означити кроз сигнатуру или подброј. У пракси се често дешава да су

књиге вођене заједно за више организационих јединица, па их је просто немогуће раздвојити. Организација се може детаљно објаснити у историјској белешци, а подаци ће бити на једном месту и лакше ће се претраживати. Има небројено примера промена организационих целина на годишњем нивоу, посебно шездесетих година прошлог века – Секретаријат за културу, Секретаријат за образовање и културу, Секретаријат за образовање и науку (негде смо културу изгубили) – где су административне књиге вођене у континуитету или је коришћен исти печат, па је просто немогуће направити јасну поделу. Министарства, савети, секретаријати, комитети који су покривали једну област или грану, остваривали су своје функције у континуитету, без обзира на промене назива. Један од новијих примера овакве праксе је Телеком Србија а.д. који је за петнаестак година постојања четири пута мењао организацију, с тим да су мање организационе целине (службе) мењале своје место у различитим дирекцијама и функцијама које чак ни запослени у тим службама нису могли да испрате.

Као један од необичних примера са којима сам се срела када сам као архивист приправник на обуци са старијим колегиницама обилазила регистратуре, јесте деловодни протокол једног добровољног удружења. Наиме, са једне стране укори-
чене свеске вођен је протокол поменутог дружења Републике Србије, а са друге

илустрација 3

илустрација 4

протокол удружења СФР Југославије, јер су се оба удружења налазила на истој адреси (иста особа је водила пословне књиге и није сматрала да постоји проблем). Није ми познато да ли је Архив Југославије вршио надзор над садржајем своје половине деловодног протокола.

иљустрација 5

иљустрација 6

Најједноставнији за унос у Архис су аналитички обрађени фондови и збирке који садрже све обавезне елементе описа који су предвиђени по упутствима и стандардима. Приликом уноса података за Породични фонд Марија Илић Агапова и Максим Агапов искоришћена је могућности које нам Архис пружа – унос докумената у оквиру једног предмета за шта се на почетку развоја програма сматрало да то нико неће радити и да неће бити потребе за даљим развијањем. Богата преписка Марије Агапове са разним личностима састоји се од више писама, дописница и разгледница појединих личности. Предмети су формиран тако да се сва писма једне личности налазе у оквиру једног предмета, а описана су као појединачни документи.

Овај сегмент програма (унос докумената) заживео је тек тада и делимично је измењен. Наиме, маске за унос података о предметима и документима готово су идентичне. Једино је у опису појединачног документа изостављено поље за израду регистра, јер се подаци уносе на нивоу предмета и односе се на сва документа у њему (иљустрације 5 и 6). Задржани су унос језика и писма и техничке карактеристике, јер се могу односити само на тај документ. За овакав начин уноса превагнуло је мишљење да ће истраживач кога занима нека личност у већини случајева тражити сву преписку те особе, а не само једно писмо. Тај предмет моћи ће да добије у целини, а уколико би свако писмо било описано као посебан предмет требало би му више дана да прегледа сву преписку, јер је број предмета који се могу дневно користити у читаоницама ограничен. Такође, запослени у Депу ће, док фонд не буде дигитализован, издати само један предмет, а не 20 или 30. Једини недостатак при уносу докумената у оквиру предмета је тај што је програм базиран на унос на нивоу предмета који има један наслов, те неће

очитавати наслове докумената у оквиру њега. Али и код административних фондова често се дешава да се предмет састоји од низа докумената, концепата, прилога, чак и из различитих година, који су и формирани као предмет, а које нећемо именовати и насловљавати појединачно. (У Фонду МУД Полицијно одељење постоје предмети о кривицама окружних начелника који су се протезали на дуги низ година, обима неколико стотина листова, али их, наравно, нећемо појединачно описивати и давати им наслове.)

У овом фонду, који је Марија Агапова поклонила Архиву Србије, чува се изузетно богат илустративни материјал – цртежи, скице, дипломе, чланске карте, руком цртани скаутски билтени, фотографије – што је захтевало да се у пољу Техничка заштита уносе подаци о врсти материјала, димензијама, сликарској техници (илустрације 7 и 8). И ово поље се може претраживати, па тако можете добити податке о свим цртежима, графикама, фотографијама, печатима који се налазе у грађи (илустрација 9).

Фонд Књажевска канцеларија један је од најзначајнијих фондова који су чувају у Државном архиву Србије. Тематски је срећен педесетих година прошлог века. Формиране су групе са растућим бројевима предмета у оквиру одређене теме (Јагодинска нахија, Школство, Лекари и апотекари, Крагујевачки суд...). С обзиром да у оквиру једне теме постоји више кутија оне су морале

илустрација 7

345

илустрација 8

илустрација 9

Broj	Naziv	Mesto	Vrednost	Pozicija	Vrednost	Pozicija	Vrednost	Pozicija
5171	AC, KX 171	20	0	0	0	0	0	0
5172	AC, KX 172	21	0	0	0	0	0	0
5173	AC, KX 173	22	0	0	0	0	0	0
5174	AC, KX 174	23	0	0	0	0	0	0
5175	AC, KX 175	24	0	0	0	0	0	0
5176	AC, KX 176	25	0	0	0	0	0	0
5177	AC, KX 177	26	0	0	0	0	0	0
5178	AC, KX 178	27	0	0	0	0	0	0
5179	AC, KX 179	28	0	0	0	0	0	0
5180	AC, KX 180	29	0	0	0	0	0	0
5181	AC, KX 181	30	0	0	0	0	0	0
5182	AC, KX 182	31	0	0	0	0	0	0
5183	AC, KX 183	32	0	0	0	0	0	0
5184	AC, KX 184	33	0	0	0	0	0	0
5185	AC, KX 185	34	0	0	0	0	0	0
5186	AC, KX 186	35	0	0	0	0	0	0
5187	AC, KX 187	36	0	0	0	0	0	0
5188	AC, KX 188	37	0	0	0	0	0	0
5189	AC, KX 189	38	0	0	0	0	0	0
5190	AC, KX 190	39	0	0	0	0	0	0
5191	AC, KX 191	40	0	0	0	0	0	0
5192	AC, KX 192	41	0	0	0	0	0	0
5193	AC, KX 193	42	0	0	0	0	0	0
5194	AC, KX 194	43	0	0	0	0	0	0
5195	AC, KX 195	44	0	0	0	0	0	0
5196	AC, KX 196	45	0	0	0	0	0	0
5197	AC, KX 197	46	0	0	0	0	0	0
5198	AC, KX 198	47	0	0	0	0	0	0
5199	AC, KX 199	48	0	0	0	0	0	0
5200	AC, KX 200	49	0	0	0	0	0	0

илустрација 10

346

да добију посебне инвентарне бројеве и ознаке – римски број одељка кроз број кутије. Тако грађа о Алексиначкој нахији носи римски број I, а како има две кутије оне су означене са I/1 и I/2 (илустрација 10). За фонд су урађени аналитички инвентари и регеста, а да би се и у Архису повезала сва документа из једне тематске групе, у тематску одредницу за сваки документ унет је назив теме

(Алексиначка нахија, Београдско обшество). Регеста су унета у оквиру предмета као посебни документи. Предмети су у овом фонду формирани и тематски и регистратурски. Здружена су документа која се односе на исту тему, допис и одговор, па је било лако описати их. Тешкоће настају када су предмети формирани од неколико писама, различитих пошиљалаца и тема, обележених деловодним бројевима, за које постоји само један концепт одговора на ком су наведени сви бројеви аката, али без било какве природне везе – теме, личности... (Кнез Милош Марку наређује да прода волове, Јовану да пази на границу, Ђорђу да прикупи порез, а Милану одговара како да поступи са воденицом.) Зато је једино било могуће уносити документа у оквиру предмета, али објединити једним насловом све бритке наредбе, коментаре и упутства кнеза Милоша Обреновића, а да притом буде јасно и истраживачима, веома је тешко.

Унос овог фонда у Архис технички је веома једноставан (прати се растући број у оквиру тематске групе), али се појављују други проблеми: језик и писмо докумената, односно употреба архаичних и страних речи. Потребно је придржавати се правила да се описи предмета пишу савременим језиком, али за многе изразе нису пронађени одговарајући термини. Иако схватамо суштину, застанемо код налога кнеза Милоша Обреновића да се „шпорнови“ на Дрини ипак начине и припреме „фашине“. Говори се о изградњи бедема, односно насипа, на Дрини помоћу снопова прућа, али такав наслов се тешко повезује са терминима који су у документу. „Везир је салахора задржао овде код себе, а тебдил је отишао“ (бољем познаваоцу турцизама једино је јасно да је неко остао, а неко отишао). Сви описи за овај фонд, за који је рађена ревизија, па затим и унос у Архис, у овом су духу. Сваки покушај да се описи дају на савременом језику одузима аутентичност документу и времену у ком је настао. Постављају се многа питања: када би требало да се стављају наводници, мада су многе речи, иако стране, познате (занати, титуле); да ли је слободна процена или знање архивисте која реч је прихваћена у нашем језику па јој не требају наводници; да ли истраживачи знају шта је ђумрук, парлаторија, мезулана, мешема, маслахат...; да ли је реч тачно написана, да би стручњаци за неки језик могли да је преведу (Везир је у „ичмалу“ видео да је Кушељево мукада, а треба да пише „иџмал“ – кратак преглед, сажетак, резиме)...

У исто време јавља се и проблем давања наслова за овакву врсту докумената. Наслови су иначе нешто што до сада у архивистици нисмо користили. Они служе за препознавање документа и треба да га што краће опишу, а у исто време су назив скенираног документа. Велика је вештина савременим језиком ставити наслов за писмо упућено кнезу Милошу, а да притом не знате о коме се говори, јер се користе надимци или име и занимање без презимена, када се пише о другим лицима, нисте баш сигурни ни шта жели молилац или за шта се оправдава, а мало се нечитко и потписао. Тешко ће се на први поглед препознати документ уколико је наслов у потпуности дат савременим језиком (у једном документу учитељ се оправдава што је казнио ученика: „... а синоћ вашег Добросава узео сам за перчин и погнуо му главу и шакама у леђа 2^а или 3^а крата не злобно ударио“ – одговарајући наслов документа на савременом језику: Злостављање деце у школи?!).

Још једна од недоумица приликом уноса била је одређивање очуваности предмета. Без обзира на понуђене „одговоре“, не можемо одговорити на то како архивист зна да ли је предмет у потпуности сачуван, колико је имао листова и(ли) прилога у току настанка. Мишљења смо да би се приликом уноса требало руководити садржајем документа. Ако документ има почетак и крај и говори о некој теми, можемо сматрати да је предмет у потпуности сачуван, али ако се спомиње да у прилогу шаљу још неки документ који нам сада недостаје, онда је непотпун или делимично сачуван. Ако су сачувани само делови листова или цедуљице, избор би била опција „фрагментарно сачуван“. Приликом процене архивиста мора сагледати садржај и стање документа и бити веома пажљив.

Када смо већ поменули имена и надимке, кратко бисмо се дотакли израде регистра. Унос именских, географских и тематских одредница у Архис сада је сасвим различит од наше вишедесетогодишње праксе. У информативним средствима на папиру регистри су израђивани за само један фонд или његово одељење, док се сада користе у целом систему. Зато је врло важно да се одреднице правилно унесу у шифарник да не би било више уноса извршених на различите начине – презиме – средње слово – име или име – средње слово – презиме или презиме – надимак – име (варијанти је много, па једну личност имамо у регистру више пута). Проблеми настају и када постоји више личности са истим именом и презименом, што се може решити додавањем средњег слова, занимања, места или друге одреднице која ће га учинити јединственим у систему. Приликом уноса новог појма у шифарник неопходно је проверити да ли такав појам већ постоји у некој варијанти, посебно код имена којима је додато „хаџи“, као и код коришћења цртица за одвајање надимка или титуле. У документима са почетка 19. века врло често се једна особа наводи под различитим именима, па тако имамо пример Грка у служби кнеза Милоша кога су оловљавали са Георгије Евангелди, Ђорђе Евангелиди, Јеванђелије, Евангелидис, а има и Павла и Павела, и Ђорђа и Ђурђа и Ђурађа, Јефрема и Јеврема, Мехмета, Мехмеда, Мемета (све у истој особи). Приликом уноса ових имена у шифарник треба одабрати најприхватљивије, односно најтачније име и бити доследан, без обзира у ком се облику у документу појављује. Такође, веома често су наведена само имена што се посебно односи на жене – Јелена, удовица Ристе казанције, Марија, Лазара пекара, девојка Смиљка. Мишљења смо да имена без презимена треба уносити у регистар,

јер ћемо тако имати на десетине Јована, Катарина, Лазара, а да нам неће послужити ни у какве сврхе, те су стога приликом уноса у регистар изостављене одреднице које садрже само име, осим где је било неопходно или је особа имала карактеристично занимање које је одређује. Још једна од недоумица је унос у регистар особа које се у грађи помињу само као носиоци титула (београдски везир, босански паша, бумбашир, алајбег), а у документу имају важну улогу. Саме речи нису предмет именског регистра, за неке се могу утврдити имена и време владања, али је и питање да ли ће истраживачи кроз претрагу тражити београдског везира или, рецимо, Марашли Али-пашу, који је био београдски везир од 1815. до 1821. године, Абдурахман-пашу (београдски везир 1821–1826) или Хусеин-пашу (београдски везир 1827–1833). О именима службеника нижег ранга немогуће је чак и пронаћи податке.

348

У шифарнику је поред одреднице предвиђена колона за унос дефиниције, односно ближег одређења појма, али није доступна истраживачима, па за сада није од помоћи.

Треба бити опрезан и пажљив и приликом уноса назива административних јединица. Наиме, непотребно је уносити одредницу Округ београдски, а да пре тога није проверено да ли је већ унета одредница Београдски округ, јер то само доводи до беспотребног нагомилавања појмова. Мислимо да је веома корисно уз називе градова у географском речнику навести и њихове претходне називе који су већ заборављени – Кожегин (Александровац), Брусница, Деспотовце (Горњи Милановац), Гургусовац (Књажевац), Смрдан Бара (Бања Ковиљача), Фетислам (Кладово) – и многе друге које проналазимо у грађи, а могу бити од помоћи истраживачима.

Досадашња пракса приликом израде информативних средстава била је да се као тематска одредница унесе општи појам (школа, црква, трговина, зајмови), па се у оквиру теме уносе појединачни појмови, док се у Архису мора унети сваки појединачни појам као посебна одредница. Док је приликом израде регистра за Црквено одељење Министарства просвете, под словом „Ц“ унета одредница „цркве“, а затим азбучно наведене све цркве које се спомињу у грађи, у Архису је свака црква наведена појединачно и подаци о њој се у претрази генеришу из свих фондова у којима се она спомиње.

Приликом уноса података неке појмове покушали смо да објединимо, али се поставља питање да ли ће се истраживачи и колеге руководити истом логиком и на тај начин уносити или претраживати одређене појмове. На пример, додате су одреднице „механе и кафане“ уместо Кафана Албанија, Код два бела лава, код Хајдук Вељка, „трговина пијавицама“, „трговина и кријумчарење соли“, „порез, харач, данак“, „карантин, контумац“ кроз које су обједињени сви предмети у којима се ти појмови помињу. Сужавањем претраге кроз одређени фонд, годину, место или друго обележје, лако се долази до жељених података. Мислимо да је то практичније за истраживаче него наводити појединачне кафане, одређене карантине или поједине догађаје, али се надамо да ће се масовнијим уносом података и више различитих искустава и ова дилема решити.

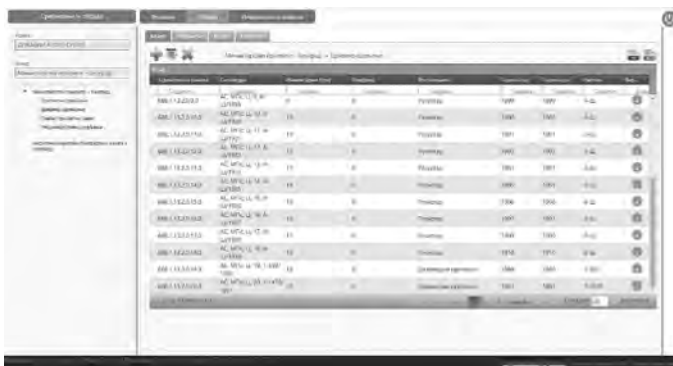
Добро изабране одреднице у регистру биће од пресудног значаја за претрагу како у Архису, тако и на сајтовима архива и Претраживачу културног наслеђа Републике Србије, јер се кроз претрагу једног појма добијају резултати из свих фондова

у којима се он помиње. Евен-туално би наш следећи задатак био израда новог Упутства за израду регистара (речника) који би дао смернице за унос појмова који ће се користити у свим архивима.

У досадашњој пракси током обраде за књиге нису одређиване сигнатуре, већ спољашњи описи, односно етикете и инвентарни бројеви, што се приликом уноса у Архис показало непрактично, па је веома битан начин уноса у базу података. Наиме, књига би осим инвентарног броја морала да садржи сигнатуру фонда, годину, распон слова или бројева или другу одредницу која је ближе описује и по којој је препознајемо (илустрација 11). Посебно бисмо скренули пажњу да се у шифарник као врста књига не уноси сваки појединачни назив књиге дат у регистратури или колоквијално, већ да се књиге сврстају у опште групе препознатљиве у архивистици – деловодници, регистри, записници, рачуноводствене књиге, евиденције...

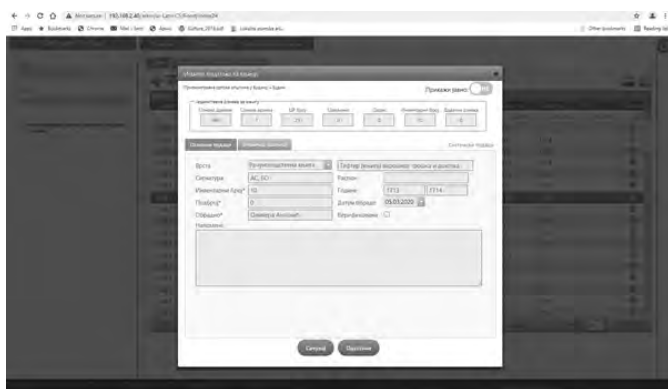
(илустрација 12). Већ је сада, док још увек мали број архива ради на уносу података, евидентирано више од 40 „врста књига“ које могу да су групишу уз врло мало пажње. Непотребно је да у шифарнику буде уписан и „Уписник“ и „Уписница“ и „Пореска књига“ и „Порески дневник“, евиденције свих врста и велики број различитих рачуноводствених књига (илустрација 13). Неопходно је сврстати их у Регистре, Књиге евиденције или Рачуноводствене књиге, а затим их описати, односно унети тачан назив, у предвиђеном пољу.

Сличан проблем појављује се и приликом уноса информативних средстава у шифарник. И док на предавањима у оквиру припрема за полагање државног испита учимо да су информативна средства за фонд сумарни и аналитички инвентар

илустрација 11

349

илустрација 12

илустрација 13

и пописи предмета, у шифарнику смо дошли до 46 резултата: „спискови“, „приказ архивске грађе“, „попис фасцикли“, „привремени попис“... Требало би раздвојити опште информације о неком фонду и информативно средство помоћу којег се претражује грађа.

Осим података о кутијама, књигама и предметима, у Архис се уноси и мноштво података о фондовима, пријему у архив, микрофилмовању и дигитализацији који се генеришу кроз различите извештаје. Новим Законом о архивској грађи и архивској делатности предвиђено је и доношење Закона о регистрима и Закона о евиденцијама. Законом о регистру и даље је предвиђено вођење пратеће документација уз Регистар архивске грађе – обрасци О-1, О-2, О-3, О-4 и О-5.² Чланови радне групе за израду Архиса активно су учествовали у изради ових образаца у складу са стандардима и програмом и покушали да их осавремене, обогате и, што је најважније, појасне. Ретко ко се, попуњавајући старе обрасце, није запитао „шта овде треба да се упише“, па смо се потрудили да се то у будуће не дешава.

Новим Законом о евиденцијама³ предвиђено је вођење једанаест евиденција: Евиденција фондова и збирки, Топографски показивач фондова и збирки у депоу, Евиденција стваралаца и ималаца архивске грађе (активних и престалих са радом), Досијеа стваралаца и ималаца архивске грађе, Евиденција архивске грађе снимљене у сигурносне и заштитне сврхе, односно микрофилмоване, Евиденција архивске грађе снимљене у допунске сврхе, као и ради стварања целине фонда, Евиденција конзервиране и рестауриране архивске грађе, Попис информативних средстава, Евиденција корисника и коришћене архивске грађе, Евиденција дигитализоване архивске грађе и Евиденција архивске грађе примљене у депозит или Књигу депозита. На први поглед делује застрашујуће уносити податке за укупно седамнаест различитих образаца, односно евиденција, али ће се у Архису подаци уносити једном у табовима у складу са врстом податка, а обрасци ће се добијати аутоматски у облику извештаја за сваку врсту евиденције. Велики број архива који ни до сада није радио на обрасцима прописаним претходним законом, моћи ће да добије све будућим законом предвиђене евиденције.

ЗАКЉУЧАК

Приликом рада у Архису јављају се два проблема: недовољно познавање информационах технологија и недовољно познавање архивистике, што је можда још већи проблем. У програму, који је врло интуитиван, брзо ћете научити где се уносе који подаци, а да се ти подаци претходно припреме и систематизују потребно је мало више времена. Пре почетка уноса неопходно је пажљиво прегледати структуру фонда и класе података којима располажете да бисте одабрали најједноставнију јединствену ознаку за предмете која не мора бити истоветна као сигнатура. Упознајте се са садржајем фонда, јер је то најлакши начин да правилно одаберете одреднице

² Члан 25 Закона о архивској грађи и архивској делатности, Службени гласник Републике Србије, 6/2020.

³ Члан 27 Закона о архивској грађи и архивској делатности, Службени гласник Републике Србије, 6/2020.

за регистар, истакнете важна документа и прикажите податке што прецизније и јасније.

Рад на уносу података биће одлична прилика да се изврши ревизија како фондова, тако и информативних средстава која их прате. Мислимо да међу нама не постоји колега који се није зачудио неком опису који је лично урадио на почетку каријере, а можда и пре само неколико месеци. Увек постоји бољи, јаснији опис, адекватнија реч, нешто што нисмо истакли, а требало је.

А оно што ће Вам највише олакшати посао јесте успостављање рутине приликом уноса. То не значи да радите механички, већ да имате свој, увек исти редослед попуњавања задатих поља, да се не би догодио неки превид или да после сваког уноса морате све да проверавате.

На крају, нешто што наши руководиоци неће волети да раде јесте верификација уноса. То је поступак који омогућава да унос буде видљив приликом претраге. Без обзира колико уноса имамо у програму, на претрази, а ускоро и на Претраживачу културног наслеђа Републике Србије, биће видљиви само они који су верификовани, односно потврђени од стране руководиоца, шефа групе или архивисте одређеног за те послове. То је врло одговоран и захтеван, али неопходан корак да би се подаци о архивској грађи учинили доступним најширем кругу.

И ако је до сада важила изрека „Папир трпи све“, мислимо да и рачунари могу доста да „истрпе“, па и наше погрешне кликове и(ли) уносе на погрешна места. Најважније је да што више колега започне са радом у Архису, јер ће се сусрести са различитим фондовима, уносима, проблемима, потешкоћама, решењима, па је свака сугестија и примедба добродошла. У ствари, сугестија је увек добродошла.

РЕЗИМЕ

Овај рад бави се првенствено практичним искуствима стеченим приликом уноса у Архис података различитих фондова са различитим нивоима описа: Министарство просвете, Црквено одељење (1839–1914), Породични фонд Марија Илић Агапова и Максим Агапов (1890–1994) и Књажевска канцеларија (1815–1839).

Кроз карактеристичне примере приказан је начин формирања јединствене идентификационе ознаке приликом уноса података за личне и административне фондове, комбиновањем података о години, кутији, фасцикли, редном броју и под-броју.

Посебна пажња посвећена је уносу више докумената у оквиру једног предмета, што је за унос значајних, аналитичких обрађених фондова неопходно, а може бити корисно и практично и приликом уноса података за фондове новог периода.

Представљене су могућности уноса и претраге техничких карактеристика грађе, што се посебно односи на описе печата, фотографија, плаката, цртежа и раз-ног илустративног материјала који се често налази у личним фондовима и збирка-ма.

Недоумице и проблеми на које наилазимо приликом израде регистара оста-ле су отворене и тек треба да се бавимо изразом Упутства за израду регистара, с обзиром да се регистри односе на комплетну архивску грађу Србије, а не на појединачне фондове, па постоји велика могућност дуплирања података.

У шифарницима које користе и допуњавају сви архиви, већ је дошло до непотребног нагомилавања термина, почев од именских одредница, преко врсте књига, до пописа информативних средстава, па би уносе требало пажљивије вршити.

Једна од највећих предности Архиса је што се сваки податак уноси једном, а користи се у свим подсистемима, а што ће посебно бити значајно када буду донети Закон о регистрима и Закон о евиденцијама којима је предвиђена израда низа пратећих образаца уз регистар, као и велики број евиденција које ће се „извозити“ из програма.

И на крају, подсистем Претрага је место где се крунише рад сваког архивисте, када у пар потеза у програму, на сајту архива или на Претраживачу културног наслеђа Републике Србије, пронађемо податке о некој личности, догађају, теми у свим архивима у Србији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Службени гласник Републике Србије

Tatjana DRAGIĆEVIĆ

EXPERIENCES REGARDING DATA INPUT INTO THE UNIQUE INFORMATION SYSTEM FOR THE ARCHIVES (ARHIS) IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

This work primarily deals with practical experiences acquired while inputting data of different fonds with different levels of description into Arhis: the Ministry of Education, Church Department (1839-1914), Marija Ilić Agapova and Maksim Agapov's family fond (1890-1994), and the Principal Office (Office of the Prince of Serbia, 1815-1839).

Through characteristic examples, the way of forming a unique identification mark in data input for personal and administrative fonds, by combining data about the year, box, file, ordinal number, and subheading, is presented.

A special attention was given to input of several documents within one file which is necessary for the input of important, analytically processed fonds, and which can be useful and practical for inputting data into fonds of the new period.

The possibilities of input and search of technical characteristics of the archival material which especially pertains to the description of the seals, photographs, posters, drawings and various illustrative material which is often found in personal fonds and collections, are also presented.

The dilemmas and problems we encounter while creating accession registers are still open and we have yet to make the Guidelines for Creating Accession Registers, considering that accession registers relate to the complete archival material of Serbia and not just individual fonds, so there is a strong possibility of doubling the input data.

In the codebooks which all archives use and supplement, there is already an unnecessary piling of the terms, starting with title entry, through types of books, to the list of finding aids, so data entry should be done with more caution.

One of the biggest advantages of Arhis is that each datum is entered only once, and it is used in all subsystems which will be very important after adoption of the Law on Records Management and the Law on Registry which will provide creation of a series of accompanying forms with the register, so as the great number of records which will be "exported" from the program.

And finally, the subsystem Search enables each archivist to, with just a few steps in the program, at the archives' website or the website of the Cultural Heritage of the Republic of Serbia, find needed data about certain person, event, or subject, in any archives in Serbia.

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ВОЈНОГ АРХИВА – ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ ДИГИТАЛНОГ АРХИВА „ИДА 2.0“

354

Апстракт: Војни архив Министарства одбране Републике Србије започео је с процесом дигитализације своје архивске грађе 2006. године након несебичне подршке коју је Војни архив добио од Краљевине Норвешке у виду донације опреме за дигитализацију и у сарадњи с Институтом Џеферсон (*Jefferson Institute*), формирањем дигиталне читаонице и израдом и имплементацијом првог софтвера за дигитализацију ADA (*Archive Digitization Application*) за управљање процесом скенирања, уноса метаподатака и похрањивања дигитализоване архивске грађе на сервер. Овим су створени трајни услови за континуиран процес дигитализације не само архивске грађе похрањене у Војном архиву, већ и за потребе читавог система Министарства одбране и Војске Србије, уз комплетну техничку опрему и стручно особље Војног архива.

Децембра 2016. године Војни архив је заменио дотадашњи софтвер ADA новим софтвером ИДА 2.0 (Информациони систем дигиталног архива) који је израдила компанија *TehniSS Systems* из Београда, чиме се убрзао и олакшао рад на дигитализацији архивске грађе. Пројектовањем ИДА 2.0 није се променила основна намена претходног информационог система ADA, већ је ИДА 2.0 отклонила недостатке који су настали током експлоатације претходног система и унапредила, убрзала и олакшала рад на дигитализацији архивске грађе као једног од начина спречавања даљег пропадања културно-историјских докумената од значаја како за Републику Србију, тако и за регион и читав свет.

Кључне речи: дигитализација, дигитални документ, апликација за дигитализацију, заштита архивске грађе, културно наслеђе

УВОД

Услед интензивног коришћења старији документи се хабају и неповратно пропадају, што архиве доводи у тешку ситуацију да корисницима ограничавају приступ таквој врсти грађе. Примарни циљ процеса дигитализације требало би да буде садржан у очувању осетљивих и вреднијих делова фонда. Дигитализација треба да реши управо такве проблеме како би се стварањем дигиталних копија корисницима пружила могућност да добију макар неки приступ документима. Тако долазимо и до другог циља, а то је већа доступност дигиталних колекција корисницима.

¹ архивист, darinar69@gmail.com

Дигитализација се може дефинисати на много начина. Дуже дефиниције, које се базирају на техничким детаљима, гласиле би да је у питању преношење неког аналогног материјала у дигитални облик и организовање дигитализованих докумената кроз колекције које корисник може прегледати и претраживати. Краће и једноставније дефиниције настоје да на језгровит начин обухвате суштину, наглашавајући очување, промоцију и коришћење дигитализованих докумената у виртуелном свету дигиталних технологија.

Најпростија и потпуно погрешна објашњења дефинисала би дигитализацију као скенирање или фотографисање грађе. Поменуте операције само су кораци у процесу који претходе осталим. Управо постојање многих послова који чине процес дигитализације, а који се могу сврстати у неколико основних група (припрема, скенирање, контрола квалитета, индексирање, формирање резервних копија, обезбеђивање сталне доступности дигиталног документа), указују на сложену природу дигитализације коју додатно компликује брзо мењање хардвера и софтвера.

Како би испунили све наведене задатке, за пројекат дигитализације Војног архива 2006. године израђен је специјални програм назван АДА – Апликација за дигитализацију архива (енгл. *Archive Digitization Application*) који је обједињавао низ подапликација које су подржавале и пратиле целокупан процес дигитализације и употребе дигитализованих докумената. АДА је била у употреби до 2016. године, када га је заменио „Информациони систем дигиталног архива - ИДА 2.0“ као осавремењени наследник, израђен у MS Access-у, а детаљни опис његове експлоатације биће предмет овог рада.

АПЛИКАЦИЈА ЗА ДИГИТАЛИЗАЦИЈУ „ИДА 2.0“

Овај информациони систем, као и процес дигитализације, може се поделити у три целине: продукција, администрација и приступ дигитализованој архивској грађи. Целине су подељене тако да се могу извршавати независно, а спајањем свих делова добија се крајњи производ – дигитализовани документ у облику дигиталне копије оригиналног документа у pdf формату са унетим текстуалним карактеристикама као што су његов кратак садржај, датум настанка и број листова.

ПРОДУКЦИЈА

Дигитализација се обавља у Одељењу за дигитализацију архивске грађе Војног архива. У процес продукције укључен је одређен број оператера који врше скенирање докумената и унос података, супервизор који контролише рад оператера, издаје архивску грађу за скенирање и контролише скенирана документа (њихову припадност, квалитет и слично), те администратор који управља целокупним процесом дигитализације и контролише рад свих корисника. Читав процес продукције започиње поступком припреме и примопредаје архивске грађе која се дигитализује. Њено издвајање из депоа врши се по претходно усвојеном плану о дигитализацији одређених група фондова и по редном броју архивске кутије која се припрема за дигитализацију. Затим следи бројање, уједно и инвентарисање до нивоа ли-

ста, скидање свих металних спајалица, кламерица и других повеза (јемственика без печата, канапа и слично), исправљање листова, обележавање архивске грађе која је за лечење и конзервацију, писање реверса и, напоследку, предаја архивисти-супервизору и Одељењу за дигитализацију.

Процес скенирања

Архивист-супервизор покреће апликацију ИДА 2.0, логује се помоћу корисничког имена и лозинке, при чему му се отвара главни прозор с менијем, и одабира жељену радњу (у овом случају „Продукција – Издавање кутије“, *слика 1*). Након тога, отвара се нови прозор с приказом кутија које су у процесу скенирања, уколико су претходно додељене у рад. Кликом на „Нови унос“ отвара се прозор с обрасцем за издавање нове кутије, где се из падајућег менија одабира жељени фонд којој архивска кутија припада, а потом се уписују подаци који садрже број кутије, број фасцикли, број архивских јединица, докумената и листова, име оператера и радна станица на којој ће се вршити скенирање (*слика 2*).

356

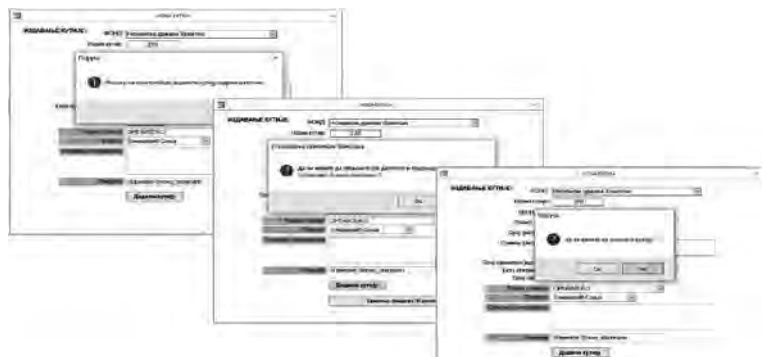

Слика 1

Слика 2

Након попуњавања обрасца супервизор додељује кутију на скенирање кликом на „Додели кутију“. Уколико локални фолдер на радној станици на којој ће се смештати скенирана документа није празан, систем ће обавестити супервизора о постојању датотека. Супервизор у сваком тренутку кроз мрежу може проверити о којој врсти датотека се ради и одлучити да ли је сигурно да исте буду обрисане како би се доделила нова архивска кутија у рад. Кликком на „Брисање фолдера“ систем још једном пита супервизора да ли заиста жели да обрише све датотеке с фолдера опцијом „Да“ и „Не“, а након потврде на „Да“, фолдер бива очишћен од претходних датотека и тек тада је могуће доделити нову кутију на скенирање (слика 3).

Слика 3

Систем аутоматски додељује назив који ће кутија имати на серверу сходно унетим подацима, а који садржи скраћеницу имена фонда којој припада и архивски број кутије, и на радној станици на за то одређеном месту креира фолдер с називом кутије и одређеним бројем подфолдера сходно броју фасцикли који се налазе у кутији.

Архивист физички предаје оператеру кутију у рад и оператер започиње скенирање архивске грађе по реду. Приликом скенирања фасцикле оператер је обележава као „нулти“ документ и исти добија ознаку „0“. Оператер прати сигнатуру сваке архивске јединице и број листова, те сваки скенирани документ именује према броју те архивске јединице – сигнатуре којом је обележен (1, 2, 2а, 3, 4-1, 4-2, 4-3 и слично, у зависности од фонда и сигнатуре).

Похрањивање скенираних докумената на сервер

По завршеном скенирању свих фасцикли и докумената из кутије, оператер се са својим корисничким именом и лозинком логује у апликацију ИДА 2.0 и из свог менија одабира опцију „Кутија за скенирање“, где уписује назив и кратак опис садржаја с бројем архивских јединица, докумената и листова за сваку фасциклу понаособ унутар додељене му кутије. Након тога, оператер кликом на „Скенирано“ завршава први део посла и обавештава супервизора о завршеном скенирању (слика 4).

Супервизор физички преузима завршену кутију од оператера и започиње следећи део посла који се одвија у неколико сегмената пре коначног смештања ди-

гитализованих докумената на сервер. Логовањем у апликацију, у менију „Продукција – Издавање кутије“ добија информацију да је кутија примљена са скенирања и спремна за копирање на привремени фолдер на серверу. Пре него што скенирана кутија буде копирана на привремени фолдер на серверу, супервизор врши проверу исправности и квалитета скенираних докумената у односу на оригинале и уколико уочи грешку враћа оператеру документ на дораду или поновно скенирање. Тек када се увери да су скенирана документа доброг квалитета, исправно обележена и на свом месту сходно сигнатури, приступа копирању читаве кутије на привремени фолдер на серверу (слика 5).

Процес дораде може се вршити и независно од процеса продукције за претходно дигитализовану архивску грађу већ смештену на серверу и доступну истраживачима, што ће бити објашњено у посебном делу овога рада.

358

Слика 4

Слика 5

Пошто је програм завршио копирање скениране кутије с радне станице на привремени фолдер на серверу и о томе обавестио супервизора, архивист приступа обради кутије кроз апликацију која се огледа у томе да привремене називе свих датотека које је оператер током процеса скенирања дао („нулти документ“ за фасциклу и редне бројеве за сваку архивску јединицу) систем сада аутоматски преименује и додељује пун назив свакој датотеци који у себи садржи све потребне елементе препознавања сваког документа понаособ – назив фонда, број кутије, фасцикле, документа, датум и време настанка дигиталне копије (слика 6).

Слика 6

Наиме, ако је сигнатура оригиналног документа следећа: НДХ бр. рег. 9/1-5 ф. 1 кут. 270, дигитална копија која се трајно похрањује на сервер добила је име `ndh_k0270_f01_009_-001_20210526092737` и увек се састоји од 39 карактера који представљају назив фонда (за које су предвиђена четири карактера „ndh_“), број кутије (за коју је предвиђено шест карактера „k0270_“), број фасцикле (предвиђено су три карактера „f01“), регистарски број документа – архивске јединице (предвиђено је осам карактера за број документа који представља једну архивску јединицу као што је овде случај „009_-001“ или групу докумената под истим бројем коју чини више архивских јединица) и напослетку годину, месец, дан, час, минут и секунд настанка дигиталне копије „20210526092737“. До цифре од 39 карактера потребних за именовање дигиталних копија докумената дошло се након детаљне анализе различитих приступа архивистичког сређивања докумената. Требало би имати на уму да Војни архив постоји већ више од 145 година и да су се, у овом дугом периоду, правила за обраду и сређивање архивске грађе мењала. Ипак, пронађени су компромиси како би се све ове различитости уклопиле и била омогућена дигитализација за сва документа.

Следећи пример сигнатуре и имена дигиталне копије је специфичан, премда и он, као и у претходном примеру, садржи 39 карактера: ВКС П-2 бр. рег. 1а/4 ф. 1 кут. 9А, а у дигиталном облику `p02_k0009a_f01_001a-004_20070514114411`, што би значило да документ припада групи фондова „Војска Краљевине Србије“, По-

писник 2 – српска војна архива Првог и Другог балканског рата 1912. и 1913. године, број кутије је 9а, број фасцикле је 1, а број документа је 1а/4, односно да је у питању четврта архивска јединица у групи докумената под бројем 1а, док су датум и време настанка дигиталне копије 14. мај 2007. у 11 часова, 44 минута и 11 секунди. Оваквим начином именовања дигиталне копије могућност појаве било какве грешке скоро да је немогућа. Уколико у неком тренутку дође до тога да су потребни дорада или поновно скенирање неког документа који је раније већ дигитализован и смештен на сервер, нова дигитална копија замениће претходну и њено име ће се променити у оном делу екстензије која означава датум и време настанка те копије.

Пошто је систем завршио преименовање свих докумената, апликација обавештава да су датотеке преименоване и спремне за ажурирање базе података. Супервизор кликом на „Ажурирај базу података“ врши ажурирање и враћа се корак уназад у мени „Производња“ где одабира опцију „Овера кутија“. Кликот на „Овера“, кутија која је била на скенирању бива смештена на сервер у оквиру припадајућег фонда и истог тренутка постаје доступна истраживачима у дигиталној читалони, иако читав процес производње још увек није готов.

По завршеној овери, супервизор одабира опцију „Повезивање серија“ која га води у део апликације са структуром фондова Војног архива, где одабира жељени фонд којој претходно дигитализована архивска кутија припада. Структура фонда подразумева његову архивску структуру, формирану током архивистичке обраде и систематизације фонда на основу војноисторијских података о том фонду, тадашњој војној хијерархији и уопште војној провенијенцији докумената. Сходно припадности, архивист одабира место у структури фонда на које ће сместити дигитализовану кутију како би будућим истраживачима олакшао и сузио претрагу кроз фонд, а према постојећим сумарним и аналитичким информативним средствима, док кутију може, невезано од структуре, поставити да буде доступна по њеном редном броју у оквиру фонда (слика 7).

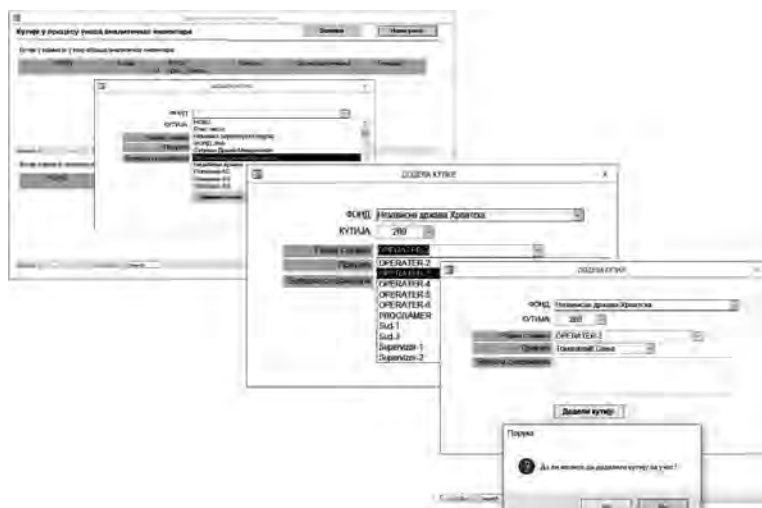

Слика 7

Унос кратког садржаја докумената

Пошто је дигитализована кутија нашла своје место у структури фонда, приступа се следећем сегменту продукције – уносу кратког садржаја сваког документа понаособ у базу података. Тај унос уједно представља и оно што ће се приликом претраге путем кључне речи будућем истраживачу приказивати у резултатима претраге.

Супервизор у менију „Продукција“ бира опцију „Унос аналитичког инвентара“ и кликом на „Нови унос“ отвара прозор с обрасцем за доделу кутије оператеру. Из падајућег менија бира фонд, број кутије, радну станицу и оператера који ће вршити унос у базу података (слика 8).

Слика 8

Оператер којем је кутија додељена за унос кратког садржаја логије се са својим корисничким именом и лозинком у апликацију и из свог менија бира опцију „Аналитички инвентар“, а потом фонд и кутију која је додељена. Једном оператеру може бити додељен практично неограничен број кутија из различитих фондова које су дигитализоване и спремне за унос кратког садржаја докумената.

Када је кутија за унос одабрана, појављује се табела с бројем фасцикли које се налазе у кутији, називом сваке фасцикле и кратким описом садржине. С десне стране налазе се иконице на које се кликом отвара свака скенирана фасцикла. Оператер отвара прву скенирану фасциклу у pdf формату, поставља је по жељи на горњу или доњу половину екрана и затвара табелу с фасциклама иза које се већ налази спремна табела за унос кратког садржаја сваког документа, коју такође прилагођава другој половини екрана и започиње унос свих података који се налазе исписани на скенираној фасцикли (слика 9).

Након уноса кратког садржаја из свих фасцикли, оператер у горњем десном углу кликом на „Унос завршен“ обавештава супервизора да је посао завршен. Су-

первизор у апликацији још једном врши проверу унетог кратког садржаја и кликом на „Овера“ потврђује да је унос завршен. Тиме је процес продукције у потпуности завршен и дигитализована документа су сада спремна за коришћење у дигиталној читаоници.

Слика 9

Дорада

У информационом систему за дигитализацију архива ИДА 2.0, као саставни део продукције, налази се и одељак „Дорада“ који се, као и остали сегменти апликације, може користити независно од осталих процеса дигитализације.

Током првих корака у дигитализацији које је Војни архив направио пре неких петнаест година, са скенерима које је тада имао, није било могућности да се велики формати, попут књига с кондуит-листима српских официра с краја 19. века, дигитализују на квалитетан начин. Коришћена је дигитална фото-камера постављена на носачу изнад стола на којем се налазила књига, те је оператер сам вршио изоштравање фокуса и фотографисање, са свим искривљењима листова које такав начин дигитализације носи и немогућношћу потпуног изоштравања свих делова текста на тако направљеној дигиталној фотографији. Такве фотографије су по завршеном послу пребациване у рачунар и из jpg формата пребациване у pdf, а фајлови су затим паковани у једну датотеку и смештани на сервер. Квалитет таквих дигиталних копија није био на завидном нивоу. Набавком новог скенера за дигитализацију књига, неке од најстаријих и највећих књига су поново дигитализоване и старе датотеке су замењене новим.

Током сређивања и припреме архивске грађе за дигитализацију догађа се да према постојећој сигнатури нека документа недостају или нису на месту, без писаног трага да ли су током ранијих истраживања била издвојена из било ког разлога а нису враћена на своје место или су људском грешком погрешно уложена. На месту

недостајућег документа улаже се формулар са информацијом о сигнатури коју руковацац у депоу или архивист попуњава како би оператер у процесу дигитализације уместо недостајућих докумената скенирао овај образац. Међутим, понекад се током процеса припреме нека од ових докумената проналазе као погрешно уложена. У том случају доносе се у Одељење за дигитализацију како би се скенирала и сместила на своје место у претходно дигитализовану кутију. Након што их оператер скенира, супервизор покреће процес дораде преко апликације. У програму се отвара прозор за дораду и кликом на „Нови унос“ отвара се формулар у коме се из падајућег менија одабирају фонд, број кутије, радна станица и лице које преузима дораду кутије. Супервизор може оставити белешку о врсти дораде која се врши. Кликом на „Додели кутију“ на радној станици која је одређена за ову операцију, отвара се прозор с кутијом за дораду. Оног тренутка када се кутија додели за дораду, у апликативном делу програма бива уклоњена са списка дигитализованих кутија и више није видљива истраживачима. Програм даје могућност да се читава кутија, ако за то има потребе, прекопира на локални фолдер на радној станици, где се врши неопходна замена или било каква друга дорада појединих докумената или, чак, и читаве кутије. Такође, сваки документ појединачно може се директно обрисати из апликације, ажурирати новом копијом или копирати на локални фолдер на радној станици (слика 10).

363

Слика 10

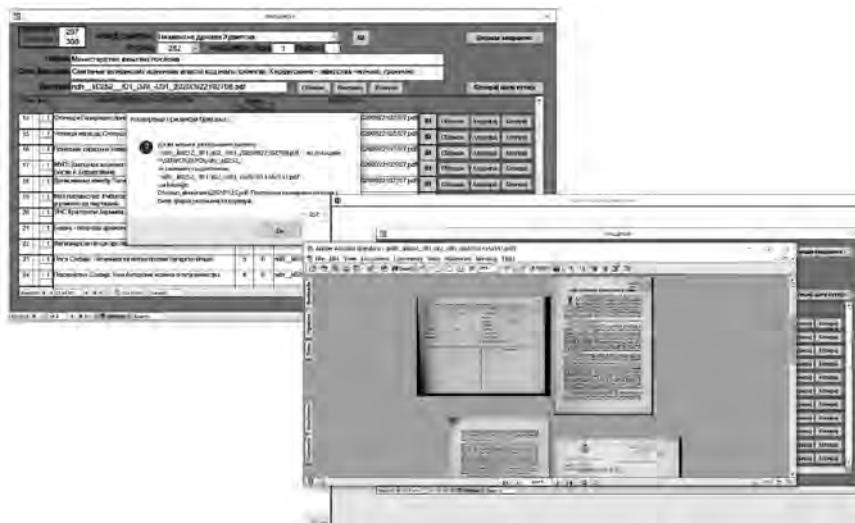
Иако је могуће да дораду кутије која је већ смештена на сервер изврши било који оператер, у пракси је ова операција ипак резервисана за архивисту-супервизору или администратора како би се осигурало да замена или допуна буде у потпуности под контролом стручног лица.

Архивист затим кроз интерну мрежу отвара путању до новоскенираних докумената који треба да замене постојеће или да се изврши допуна недостајућих. Уколико се замењује постојећи документ, архивист кроз апликацију у дигиталном обрасцу одабране фасцикле у кутији која се дорађује брише постојећи и кликом на „Ажурирај“ с локалног фолдера и радне станице на којој су новоскенирана документа бира нови и замењује га. Уколико се дорада врши убацивањем накнадно

пронађених докумената, довољно је да се упише број недостајуће архивске јединице у дигитални образац фасцикле и кликом на „Ажурирај“ кроз мрежу понови описани поступак (слике 11 и 12). Систем аутоматски упозорава на свако брисање и замену датотека, а на архивисти или администратору је да се увери да је замена исправна и да потврди брисање старе датотеке коју ће заменити нова. Нова датотека ће имати исто име као и стара до оног дела екстензије с датумом и временом које ће сада бити ажурирано на датум и време настанка дигиталне копије. Након што је извршена замена датотека или додавање недостајућих, кликом на „Дорада завршена“ процес бива завршен, а кутија је поново доступна истраживачима.

Слика 11

Слика 12

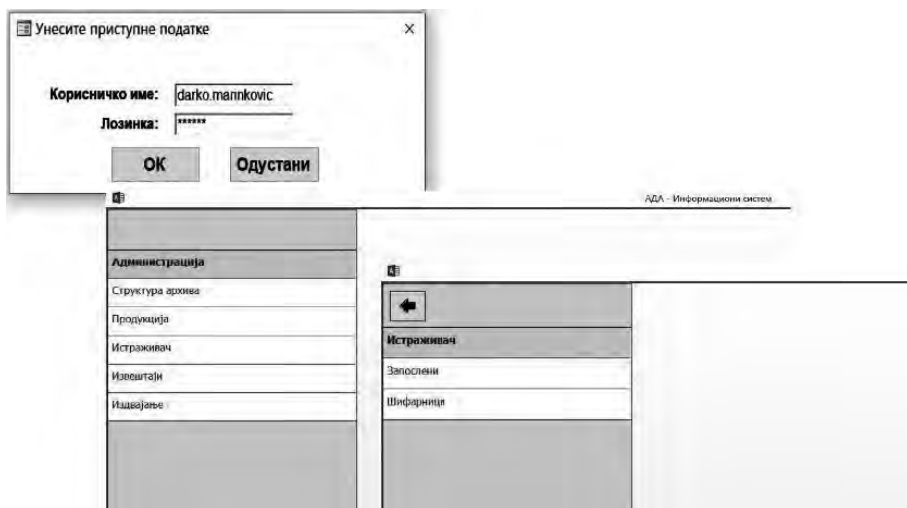
АДМИНИСТРАЦИЈА

Администраторски налог, садржај и задаци

Администратор ИС ИДА 2.0 може доделити одређене администраторске послове супервизору у апликативном делу програма, а који се односе на отварање налога новим, односно продужења дозвола постојећим корисницима, права приступа документима, историју претраживања, унос података и права приступа запосленим лицима који раде у апликацији.

Администратор или супервизор, након логовања са својим корисничким именом и лозинком, кликом на „Администрација“ улазе у део апликације која у свом менију има три опције: „Истраживач“, „Запослени“ и „Шифарници“ (слика 13).

Кликом на опцију „Истраживач“ отвара се подмени са опцијама „Нови истраживач“, „Продужење дозволе“ и „Историја претраживања“. Када се уђе у опцију „Нови истраживач“, отвара се прозор с обрасцем за унос података о истраживачима и додела права за истраживање. Када се попуне основни подаци за новог корисника (име и презиме су једини обавезни), корисник се по жељи фотографише или прилаже фотографију ради скенирања, уноса у базу података и израде корисничке чип-картице. Затим се издаје лиценца за рад која садржи следеће елементе: сврху рада (лична права, хоби, дипломски, магистарски/мастер, докторски рад, студија, истраживачки пројекти и остало), стручну спрему, као и датум важења лиценце. Затим се у продужетку одабира фонд или фондови који су предмет истраживања (слика 14). Картица се, напослетку, путем електронског читача снима у базу података и администратор/супервизор додељује четвороцифрени ЛИБ (PIN) будућем истраживачу. Истраживачу се може на привремену употребу издати и службена картица, уз доделу права приступа фондовима.

Слика 13

Слика 14

Администратор/супервизор, након што је додељен приступ одабраном фонду или фондовима, у зависности од врсте истраживања, може кориснику оставити права приступа читавом фонду са свим дигитализованим кутијама и документима или, пак, ограничити приступ на једну, две или више одабраних кутија са свим документима у њима, односно права приступа се могу стриктно ограничити на одређени документ у одређеној фасцикли и кутији. Ова опција користи се како за нове кориснике, тако и за продужење дозвола и доделу права приступа за претходно издате картице истраживачима и запосленима у Војном архиву (слика 15).

Слика 15

Администратору је ова опција издавања дозвола и права приступа додељена како би се ограничио приступ фондовима и документима који нису од значаја за истраживача и нису пријављени приликом попуњавања захтева за истраживање у Војном архиву. Овакав, помало стриктан, приступ дигитализованој архивској грађи неопходан је због специфичности архивске грађе која се чува у Војном архиву и због тога што одређени дигитализовани фондови, поред докумената који су доступни истраживачима, садрже делове архивске грађе који, према Закону о архивској грађи

и архивској делатности, не могу бити доступни истраживачима пре истека рока од 50 година, те архивској грађи бивших војних судова, где се мора водити рачуна о тајности података о личности и, напослетку, степени тајности којима се означавају документа војне провенијенције. Приступ овим дигитализованим документима могућ је уз претходно одобрење творца или правног следбеника.

Администратор, односно супервизор, у сваком тренутку може преко свог налога да приступи историји претраживања корисника дигиталне читалонице (слика 16).

ДАТУМ ПРИЈАВЕ	ФИОЦЕ	КУЛИА	ФИАСЦ	Арх. јед.	Документа	НАЗИВ ДОКУМЕНТА
13.04.2021 12:23:09	Полковник 14	22	1	1 1 1	1878-79	Подаци - конзервације и нових официра српско војске сафр ратова и струка у лезије 1878/79
13.04.2021 11:48:10	Полковник 14	22	1	1 1 1	1878-79	Подаци - конзервације и нових официра српско војске сафр ратова и струка у лезије 1878/79
13.04.2021 10:52:44	НОВИ	258	2	5 1 1	1945	Организација воје при пробоју Сремског фронта са 5 свира и 3 акта у прилогу (55, 51, 46)
13.04.2021 10:40:07	НОВИ	254	1	2 1 1		Пројек Сремског фронта
13.04.2021 10:40:41	НОВИ	211	8	41 1 1	12.10.1944	Наредба бр. 39 за 12.10.1944. за формирање "Сремско воје области".
13.04.2021 10:40:14	НОВИ	211	1	22 1 1	17.10.1943	Наредба бр. 10 Штаба 2. Сремског савета од 12.10.1943. о формирању потпуковника на обали Саве од Срем.Медведице до Жупанско и постављању русовојска.
13.04.2021 10:38:35	НОВИ	211	1	5 1 1	04.09.1943	Наредба бр. 6 Штаба 2. Сремског савета о формирању 2 батальона, и постављању русовојска.
13.04.2021 10:37:49	НОВИ	211	1	4 1 1	31.05.08.1943	Наредба бр. 443 штаба 2. Сремског савета о формирању 4. чете и постављању русовојска.
13.04.2021 10:36:47	НОВИ	211	1	1 1 1	19.07.1943	Наредба бр. 143 о формирању Главне аташе, 1. и 2. Сремског савета и постављању русовојска.
13.04.2021 10:36:04	НОВИ	21A	2	2 1 1	17/15.04.1945	Извешај 1. Армије оп бр. 128 о главн. операција за пробој сремског фронта (акта пробоја акт).
13.04.2021 10:35:15	НОВИ	17A	3	5 1 1	14.04.1945	11.18. лезија мериалу Титу - Москва - конзервација о пробоју Сремског фронта од 1943/44.
13.04.2021 10:34:09	НОВИ	258	3	47 1 1	23.01.1945	Од 11. децембра. У току нове дане: губице андосе: 11 мртви и 20 ранених.
13.04.2021 10:33:51	НОВИ	258	3	9 1 1	18.01.1945	Од 11. децембра. Са новим свизом ушли само у Топлине.
13.04.2021 10:33:33	НОВИ	257A	2	35 1 1	31.03.1945	О наредбу новог мериала од 11. децембра бр. оп. 25.02.1945.
13.04.2021 10:29:19	НОВИ	257	1	9 1 1	959	11. децембра 2445. Доставио: Историјат декаде.

Слика 16

У подменију административног дела апликације, у опцији „Запослени“, администратор уноси податке о лицима која су запослена у процесу дигитализације и раде у апликацији ИДА 2.0, додељујући им улогу, корисничко име и иницијалну лозинку, самим тим и ниво приступа и задатке које лице може да обавља користећи овај програм (слика 17).

ЗАПОСЛЕНИ

Подаци о запосленима

Обнови Нови унос

УЛОГА: администратор

ИМЕ: администратор

ПРИСТАП: администратор

ЛОЗИНКА: администратор

ИНИЦИЈАЛ: администратор

Пронађи запосленог:

Record: 1 of 13

ЗАПОСЛЕНИ

Подаци о запосленима

Обнови Нови унос

УЛОГА: администратор

ИМЕ: администратор

ПРИСТАП: администратор

ЛОЗИНКА: администратор

ИНИЦИЈАЛ: администратор

Пронађи запосленог:

Record: 1 of 13

ЗАПОСЛЕНИ

Подаци о запосленима

Обнови Нови унос

УЛОГА: администратор

ИМЕ: администратор

ПРИСТАП: администратор

ЛОЗИНКА: администратор

ИНИЦИЈАЛ: администратор

Пронађи запосленог:

Record: 1 of 13

Слика 17

ПРИСТУП ДИГИТАЛИЗОВАНОЈ АРХИВСКОЈ ГРАЂИ

Корисници у дигиталној читаоници

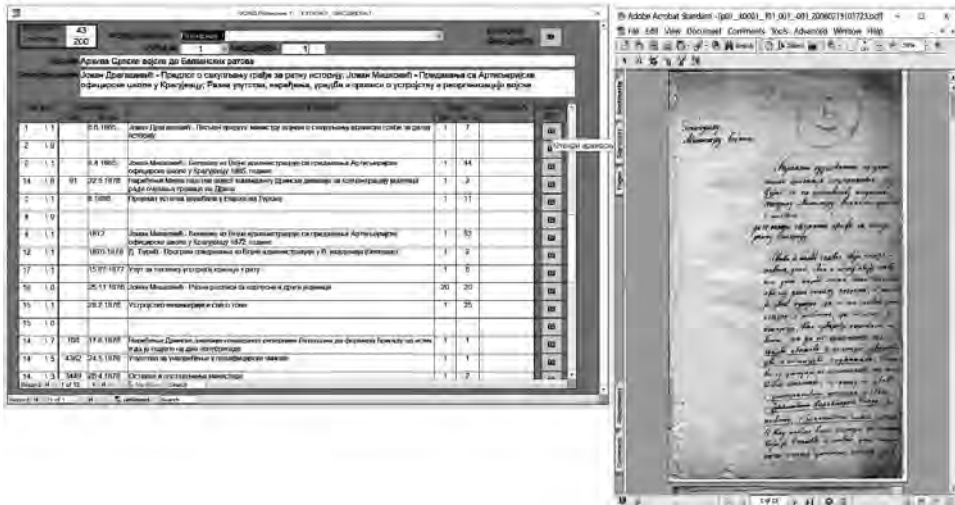
Када корисник/истраживач дође у Војни архив, он прегледа информативна средства и добија смернице у ком правцу треба да иде истраживање у зависности од теме и циља истраживања. Истраживање се по потреби проширује на читав фонд или више фондова или се сужава до нивоа одређене кутије, фасцикле, па чак и сво-ди на само један документ. Архивист у читаоници прима истраживача и уколико се ради о постојећем кориснику с истраживачком чип-картицом, продужава му дозволу и додељује права приступа. У случају да је истраживач нов, израђује му картицу за приступ или му издаје службену картицу на привремену употребу с додељеним правима приступа, како је већ објашњено у делу „Администрација“.

Корисник се путем чип-картице и ЛИБ-а логује у апликацију, чиме му се отвара главни мени са опцијом „Преглед“ која га води на преглед свих доступних фондова и дигитализованих кутија у складу с додељеним правима приступа (слика 18).

Истраживач бира кутију из одабраног фонда и кликом на стрелицу с десне стране улази у дигитализовану кутију, тачније у прву фасциклу по реду, где му се приказује листа докумената с бројем и датумом настанка документа, као и кратким описом самог документа. Кликком на иконицу с десне стране „Отвори документ“, у новом прозору у pdf формату, отвара се дигитална копија документа (слика 19). Употреба овог апликативног дела програма врло је једноставна и сведена је на неколико основних радњи које кориснику омогућавају да дође до жељеног документа.

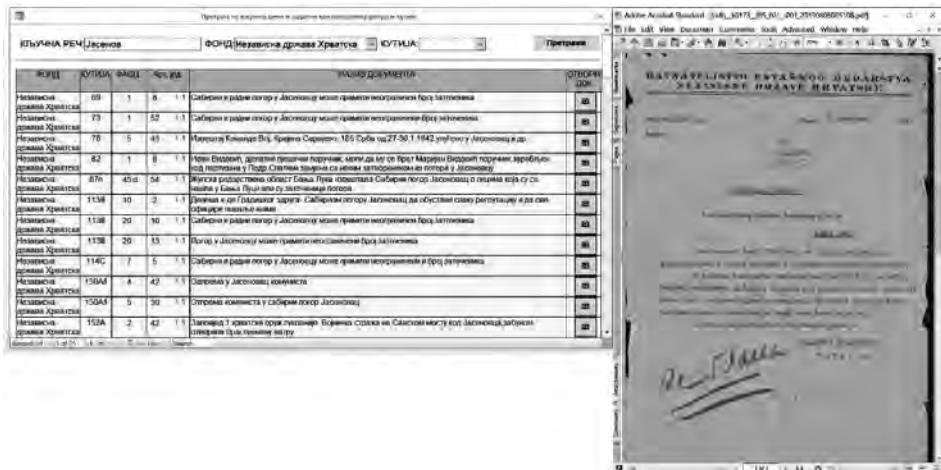

Слика 18

Слика 19

Други начин који корисник може применити у истраживању је путем кључне речи. Наиме, када се корисник улогује, из основног менија може изабрати опцију „Истраживање – претрага“. У том случају отвара се прозор који нуди претрагу по кључној речи и задатим критеријумима фонда и кутије. Довољно је укуцати део кључне речи ради шире претраге, како би се избегле речи у падежу и тиме претрага сузила. У следећем примеру циљ претраге је „Јасеновац“. Корисник, на пример, може укуцати „Јасенов“ и програм ће у задатом фонду претражити сва документа где се тражена реч појављује у кратком садржају документа (слика 20).

Слика 20

Последњом надоградњом ИС ИДА 2.0 кориснику је дата могућност да приликом истраживања може директно у апликацији да одабере жељена документа за њихово издвајање, што води ка лакшој и бржој процедури добијања дигиталних копија докумената. Истраживач ће сада у основном менију имати и опцију „Означено за издвајање из дигиталног депоа“. У току истраживања, корисник ће приликом отварања додељених му докумената у оквиру сваке фасцикле као саставног дела дигитализоване кутије, имати могућност да сваки документ појединачно означи и дода у листу докумената за издвајање. Притом, моћи ће сам да означи жељене странице из pdf-а за сваки документ, уколико тако жели. Није нужно да означени документ мора бити у целости издвојен. На тај начин, сам корисник ће моћи увек, у сваком тренутку, да се врати на листу одабраних докумената, прегледа их испочетка, ревидира листу ако је потребно, дода или уклони већ додато. Након завршеног истраживања, супервизор из свог корисничког налога може да копира корисников захтев за издвајање и проследи га на одобрење, те приступи издвајању дигиталних копија и пребацивању на преносни медиј (CD, DVD...). Оваквим приступом овој завршној фази истраживања у дигиталној читаоници, могућност грешке или понекад неразумљиво ручно попуњених захтева, свешће се на минимум и олакшати рад како самом кориснику, тако и супервизору или администратору у процесу издвајања тражених докумената (слика 21).

ЗАКЉУЧАК

До сада је у Војном архиву дигитализовано преко 2500 кутија архивске грађе из различитих фондова са близу 3.000.000 скенираних страница, почев од најстаријих и највреднијих докумената из групе фондова Војске Краљевине Србије, преко архивске грађе из друге половине 19. века, до грађе српске војне архиве Првог и Другог балканског рата садржаних у Пописницима 1 и 2 који су у целости дигитализовани. Добрим делом дигитализована је ратна архива српске Врховне команде из Првог светског рата, као и архивска грађа Народноослободилачке војске Југославије и Независне Државе Хрватске из периода Другог светског рата, те поједини фондови Југословенске Народне Армије након 1945. године. Искуство стечено током година рада на дигитализацији архивске грађе фондова Војног архива, као једном од начина чувања оригиналних докумената од даљег оштећења и пропадања, те коначно практична примена овако дигитализованих докумената у свакодневном раду како запослених у Војном архиву, тако и истраживача којима су документи сада практично доступни на један клик мишем у дигиталној читаоници, дају нам подстрек да наставимо даље и да дигитализацијом учинимо архивско благо што доступнијим како се на архиве више не би гледало као на „магацине где се чувају неки папири“, већ на својеврсне музеје писане историје и свакако не искључиво националне, већ и светске.

Петнаест година искуства у дигитализацији у Војном архиву, превазилажењем различитих препрека и проблема током година рада, изнедрило је неке нове идеје и решења који су постали саставни део информационог система ИДА 2.0. Његова једноставност примене, како у делу продукције где је првенствено оператеру омогућен брз и поједностављен процес скенирања и уноса података (где могућност грешке готово да не постоји, уз потпуно аутоматизовано смештање готовог производа на сервер и прављење резервних копија, те њихов смештај на сториц системе), тако и приступ дигитализованој архивској грађи од стране крајњег корисника/истраживача у само пар једноставних корака, оправдало је одлуку да Војни архив крене у дигитализацију својих фондова.

Имајући у виду да је животни век магнетних медија ограничен и да се дигиталне технологије, и хардвер и софтвер, генерацијски мењају све брже, треба перманентно планирати миграцију на нове генерације медија и рачунарске опреме, али и на нове системе за управљање базама података и нове програмске технике и језике.

Darko MARINKOVIĆ

DIGITISATION OF ARCHIVAL MATERIAL OF THE MILITARY ARCHIVES – INFORMATION SYSTEM OF THE DIGITAL ARCHIVES “IDA 2.0”

Summary

372

In the Military Archives the archival material from 2500 boxes from different fonds has been digitised so far with nearly 3.000.000 scanned pages, starting with the oldest and the most valuable documents from the group of fonds of the Military of the Kingdom of Serbia, then archival material from the second half of the 19th century, to materials of the Serbian military archives of the First and Second Balkan War that are part of the Index 1 and 2 which are entirely digitised. The war archives of the Serbian High Command from the First World War is mostly digitised and the archival material of the National Liberation Army of Yugoslavia and the Independent State of Croatia from the period of the Second World War, so as some of the fonds of the Yugoslav People's Army after 1945. Experience acquired during the years of work on digitisation of the archival material of the fonds of the Military Archives as one of the ways of preservation of original documents from further deterioration, and finally the practical application of the digitised documents in everyday work of the employees of the Military Archives and the researchers to whom the documents are available now on a single click of the mouse in the digital reading room, motivate us to do keep working and to make archival treasure more available by its digitisation so that the archives would not be considered “depots where some papers are being kept” anymore, but to be considered unique museums of written history – not just national but world history.

Fifteen years of experience in digitisation in the Military archives by overcoming the obstacles and problems during the course of the work, gave birth to new ideas and solutions which became integral part of the information system IDA 2.0. Its simplicity of use, both in the part of production where the operator can swiftly and simply scan and input data (the probability of error is almost nonexistent, with completely automatized placement of the finished product on the server and making backup copies and their placement in the storage system), and regarding the access to the digitised archival material by the end user – the researcher, in just a few simple steps, justified the decision of the Military Archives to start digitisation of its fonds.

Having in mid that life expectancy of the magnetic media is limited and that digital technologies, both hardware and software, need constants upgrades, the migration to the new generation of the media and computer equipment must be planned permanently, but also to the new database management systems and new program techniques and languages.

ISKUSTVA NA SREĐIVANJU FONDOVA IZ OBLASTI JAVNE UPRAVE I JAVNE SLUŽBE U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: Zakonom o arhivskoj građi Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije“, br. 45/02) definisana je nadležnost Arhiva Federacije, tako da je građa nastala u radu Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, Predsjednika Federacije Bosne i Hercegovine, Potpredsjednika Federacije Bosne i Hercegovine, Vlade Federacije Bosne i Hercegovine, federalnih organa uprave i federalnih ustanova, kao i drugih federalnih institucija, te udruženja građana i drugih pravnih i fizičkih lica koja su organizovana na nivou Federacije, u djelokrugu rada Arhiva Federacije. Kako Zeničko-dobojski, Posavski i Kanton 10 nemaju svoje kantonalne arhive, isti su u nadležnosti Arhiva Federacije. Arhiv Federacije, iako je počeo sa radom tek 1997. godine, posjeduje 31 fond, 4 zbirke, periodiku sa 32 različite vrste časopisa/novina u kojima je svrstano 24.548 primjeraka novina/časopisa i 752 knjige ukoričenih novina/časopisa iz perioda 1943–2019, te 8 digitalizovanih glasila iz perioda 1884–2010. godine, kao i bibliotečki fond sa cca 2000 bibliotečkih jedinica. Od fondova iz oblasti javne uprave i javne službe Arhiv Federacije posjeduje šesnaest, iz oblasti nevladine organizacije pet i iz oblasti privreda i bankarstvo deset fondova.² U radu se govori o fondovima koje posjeduje Arhiv Federacije sa akcentom na fondove iz oblasti javne uprave i javne službe, važnosti saradnje između arhiva i organa uprave u cilju zaštite i korištenja arhivske građe, te o iskustvu na sređivanju fondova iz ove grupe.

Ključne riječi: arhivski fondovi, javna uprava, javna služba, arhivska i registraturna građa, sređivanje i obrada fondova, arhivističko informativno pomaganje

FONDOVI U POSJEDU ARHIVA FEDERACIJE IZ OBLASTI JAVNE UPRAVE I JAVNE SLUŽBE

Arhiv Federacije vlasnik je, posjednik i skrbnik različitih gradiva gdje su pohranjeni fondovi nastali djelovanjem različitih stvaralaca, sačinjeni od dokumenata stvorenih za vrijeme života neke osobe ili rada organizacije. Razlikujemo fondove nastale djelovanjem javnih stvaralaca i one koji su nastali djelovanjem porodica i pojedinaca. To su fondovi organa vlasti i uprave, društava, institucija, preduzeća, porodični i lični fondovi.³

Arhiv Federacije posjeduje 31 fond od kojih je 16 (1097 d/m) iz oblasti javne uprave i javne službe, od čega je arhivistički sređeno njih 7 (486,5 d/m), dva su trenutno u

¹ viši arhivski tehničar I vrste, sadzida.balta@gmail.com

² Admir Hadrović, *Vodič Arhiva Federacije*, Sarajevo, 2021.

³ Grupa autora, *Priručnik za polaganje stručnog arhivističkog ispita*, Sarajevo, 2006.

obrađi, dok je preostalih 7 (610,5 d/m) registraturno obrađeno. Sljedeći fondovi iz oblasti javne uprave i javne službe u posjedu su Arhiva Federacije:

1. Parlament Federacije BiH od 77 d/m – registraturno sređeno 77 d/m;
2. Kabinet Predsjednika Federacije BiH – 01 od 60 d/m – registraturno sređeno 60 d/m;
3. Kabinet Potpredsjednika Federacije BiH – 02 od 40 d/m – registraturno sređeno 40 d/m;
4. Kabinet Potpredsjednika Federacije BiH – 03 od 29 d/m – registraturno sređeno 29 d/m;
5. Vlada Federacije BiH od 112 d/m – registraturno sređeno 112 d/m;
6. Federalno ministarstvo socijalne politike, raseljenih lica i izbjeglica od 162 d/m arhivistički sređeno 100 d/m, a registraturno 62 d/m;
7. Federalno ministarstvo rada i socijalne politike od 20 d/m – registraturno sređeno 20 d/m;
8. Federalno ministarstvo rada i socijalne politike – PIU SESER od 105 d/m – arhivistički sređeno 105 d/m;
9. Institucija Ombudsmana FBiH od 70 d/m – arhivistički sređeno 70 d/m;
10. Federalna direkcija za civilnu avijaciju od 157 d/m – arhivistički sređeno 57 d/m, a registraturno 100 d/m;
11. Agencija za obnovu stambenog fonda - PIU HOUSING od 126 d/m – arhivistički sređeno 126 d/m;
12. Komisija za civilnu službu od 4,5 d/m – arhivistički sređeno 4,5 d/m;
13. Zavod za platni promet Federacije BiH od 22 d/m – arhivistički sređeno 22 d/m;
14. Projektno tehnička dokumentacija kasarne „Viktor Bubanjić“ od 1,5 d/m – arhivistički sređeno 1,5 d/m;
15. Projektna dokumentacija objekata u kojima su organi i tijela F BiH od 0,5 d/m – arhivistički sređeno 0,5 d/m;
16. Općina Visoko od 110,5 d/m – registraturno sređeno 110,5 d/m.

Arhivistički sređeni fondovi u Arhivu Federacije iz oblasti javne uprave i javne službe sa urađenim arhivističkim informativnim pomagalom (sumarno-analitičkim inventarom):

- Fond „Federalno ministarstvo rada i socijalne politike – PIU SESER“, jedan je od obimnijih fondova sa 1049 registraturnih jedinica (105 d/m). PIU SESER je jedinica za implementaciju projekata socio-ekonomske podrške, obuke i preza-
pošljavanja koja je inicirala i podržavala razvojno-istraživačke projekte u oblasti socijalne, ekonomske i politike zapošljavanja i djelovala je u okviru Federalnog ministarstva rada i socijalne politike,
- Fond „Zavod za platni promet Federacije Bosne i Hercegovine“ sa 180 registraturnih jedinica (22 d/m) nastao je u radu ustanove koja je obavljala platni promet, odnosno sva plaćanja između pravnih i fizičkih osoba u Federaciji Bosne i Hercegovine,

- Fond „Agencija za obnovu stambenog fonda FBiH – PIU HOUSING“ sa 1265 registraturnih jedinica (126 d/m) formirana je Odlukom Vlade Federacije BiH kao jedinica za implementaciju programa i projekata obnove i rekonstrukcije Federacije BiH. Važan je izvor podataka koji se odnose na obnovu infrastrukture i stambenog fonda u postratnom periodu na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine i obiluje izuzetno značajnom foto-dokumentacijom.
- Fond „Institucija Ombudsmena Federacije BiH“ od 949 registraturnih jedinica (70 d/m) predstavlja neprocjenjivu građu u vezi sa proučavanjem zaštite ljudskih prava i sloboda na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine u periodu 1995–2010. godine kada je izvršeno objedinjavanje u jedinstvenu Instituciju ombudsmana za ljudska prava BiH;
- Fond „Komisija za civilnu službu“ od 47 registraturnih jedinica (4,5 d/m) djelovala je pod stručnom nadležnošću Federalnog ministarstva pravde, te daje interesantne podatke o jednom od načina vršenja vojnog roka u Federaciji Bosne i Hercegovine.
- Fond „Projektno-tehnička dokumentacija kasarne Viktor Bubanj“ od 15 registraturnih jedinica (1,5 d/m) sadrži imovinsko-pravne spise i tehničku dokumentaciju koji se odnose na izgradnju i upotrebu Kasarne „Viktor Bubanj“ u Sarajevu.
- Fond „Projektna dokumentacija objekata u kojima su organi i tijela Federacije BiH“ sa 5 registraturnih jedinica (0,5 d/m) daje osnovne podatke koji se odnose na izgradnju i upotrebu objekata zgrade Željeznica Federacije Bosne i Hercegovine, zgrade Predsjedništva Bosne i Hercegovine, objekta Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine u Sarajevu, objekata Vlade Federacije BiH i objekata DPO u Sarajevu.⁴

Sljedeći fondovi su u fazi arhivističke i tehničke obrade:

- „Federalno ministarstvo raseljenih lica i izbjeglica“, jedan od najobimnijih fondova u Arhivu Federacije od 1636 registraturnih jedinica (162 d/m), predstavlja važan izvor informacija o socijalnom statusu stanovništva Bosne i Hercegovine, statusu izbjeglica, njihovom povratku, registraciji, radu i djelovanju humanitarnih organizacija na teritoriji BiH, te obnovi ratom razrušene zemlje;

⁴ Admir Hadrović, Sadida Balta, Arhiv Federacije, Fond *Zavod za platni promet Federacije Bosne i Hercegovine*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2021; Admir Hadrović, Sonja Čosić, Arhiv Federacije, Fond *Institucija Ombudsmena Federacije BiH*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2021; Jakup Varajić, Arhiv Federacije, Fond *Projektno-tehnička dokumentacija kasarne Viktor Bubanj*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2005; Jakup Varajić, Hamdo Branković, Arhiv Federacije, Fond *Projektna dokumentacija objekata u kojima su organi i tijela Federacije BiH*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2005; Sadida Balta, Arhiv Federacije, Fond *Federalno ministarstvo rada i socijalne politike - PIU SESER*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2021; Sadida Balta, Arhiv Federacije, Fond *Agencija za obnovu stambenog fonda FBiH – PIU HOUSING*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2021; Sonja Čosić, Arhiv Federacije, Fond *Komisija za civilnu službu*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2006.

- Fond „Federalna direkcija za civilnu avijaciju“ od 1473 registraturne jedinice (157 d/m) ima veliki značaj za izučavanje zračnog prometa na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine u periodu 1998–2013. godine.

Fotografija 1

Sumarno-analitički inventari u Arhivu Federacije iz oblasti javne uprave i javne službe

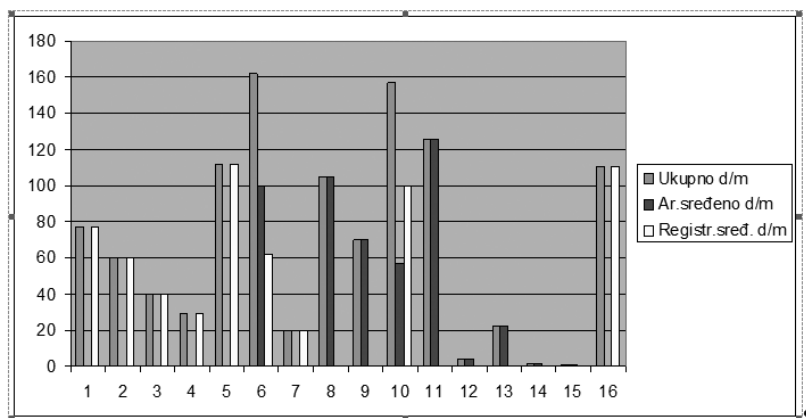
IDENTIFIKOVANJE NEDOSTATAKA KOJI OTEŽAVAJU SREĐIVANJE I STRUČNU OBRADU ARHIVSKE GRAĐE NASTALE U RADU JAVNE UPRAVE I JAVNE SLUŽBE

U fokusu rada Arhiva Federacije je nadzor nad arhivskim poslovanjem organa uprave. Svrha nadzora je da spriječi uništavanje, propadanje i zloupotrebu arhivske i registraturne građe. Ove registrature su prioritetne kod stručnog nadzora, redovnog izlučivanja bezvrijednog registraturnog materijala, sve do pripreme i preuzimanja arhivske građe u arhiv u skladu sa arhivskim propisima. Isto tako, ovim fondovima dat je prioritet u arhivističkom sređivanju i obradi, te izradi informativnih sredstava. Ovo potvrđuju i brojevi pokazatelji objavljeni u Vodiču Arhiva Federacije 2021. godine.

Kako je sređivanje arhivske građe jedan od osnovnih poslova arhivske ustanove, uz činjenicu da je građa, ukoliko je nesređena, samim tim i neiskorištena, kao i da je Arhiv Federacije relativno mlada ustanova, te na osnovu zakonskih propisa koji tretiraju ovu oblast, jasno je da od Arhiva Federacije nije moguće očekivati da posjeduje stariju (trajnu) građu za koju su se stekli zakonski osnovi za preuzimanje.⁵

⁵ *Zakon o ministarstvima i drugim organima državne uprave Federacije Bosne i Hercegovine* (Službene novine Federacije BiH, broj 2/94); *Zakon o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave* (Službene novine Federacije BiH, broj 8/95, 58/02,

Organi uprave i javne ustanove na federalnom nivou predstavljaju najznačajnije stvaraoce arhivske građe. Stepenn zaštite arhivske građe u registraturama najbolje je vidljiv u postupku arhivističke obrade iz čega proizilaze i određene specifičnosti arhivističke obrade pojedinih fondova. Imajući u vidu činjenicu da je Arhiv Federacije relativno mlada ustanova, kao i registrature koje su u njenoj nadležnosti, jasno je da isti ne posjeduju „sazrelu“ građu za preuzimanje.

Grafikon 1

Grafički prikaz stepena sredenosti Fondova u Arhivu Federacije iz oblasti javne uprave i javne službe

Arhivska građa predaje se nadležnom arhivu najkasnije po isteku 30 godina od njenog nastajanja. Ovaj rok se može skratiti ili produžiti u sporazumu između pravnog lica i nadležnog arhiva.⁶ Zbog toga građu koju posjeduje Arhiv Federacije nije preuzimajući na planski, tj. kada su stečeni zakonski uslovi za prijem iste, nego iz drugih objektivnih razloga, što je česta pojava. Primljena građa navedenih fondova, i pored toga što se radi o mlađoj građi za koju nije prošao zakonski rok za preuzimanje od strane Arhiva, bila je u djelimično registraturno sredenom stanju. Nisu vršeni redovno odabiranje arhivske građe i izlučivanje bezvrijednog registraturnog materijala. Arhiv je u pojedinim slučajevima bio prisiljen preuzeti građu u rasutom stanju, a najčešće zbog odlaganja građe koja je izgubila svoj operativni karakter, da bi je zaštitio od daljeg propadanja. Fondovi upravnih organa uglavnom su obimni, pa zauzimaju veliki prostor. Činjenica da su prostori za

19/03, 38/05, 2/06, 8/06 i 61/06); *Izmjene i dopune Zakona o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave* (Službene novine Federacije BiH, broj 9/96); *Zakon o arhivskoj građi Federacije Bosne i Hercegovine* (Službene novine Federacije BiH, broj 45/02).

⁶ *Uredba o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u organima uprave i službama za upravu Federacije Bosne i Hercegovine* (Službene novine Federacije BiH, broj 22/03); *Uredba o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u pravnim licima u Federaciji Bosne i Hercegovine* (Službene novine Federacije BiH, broj 12/03)

odlaganje građe (depoi) kako kod stvaraoca, tako i u Arhivu, jedan od glavnih problema, između ostalog je uvjetovala da se spomenutoj građi da prioritet prilikom sređivanja. Inače, savremena arhivistika susreće se sa problemom porasta broja stvaralaca građe i ogromnom količinom dokumentacije. Najefikasnije sredstvo za smanjenje obima građe u registraturama je blagovremeno i stručno odabiranje građe kojoj je istekao rok čuvanja i prestala vrijednost za operativno poslovanje, a nema vrijednosti za naučna istraživanja niti za druge društvene potrebe i potrebe građana. Na nekim od obrađivanih fondova, zbog nemara, nepravilnog odnosa prema građi, nestručnog odabiranja bez ovlaštenja Arhiva i odlaganja građe u neadekvatni prostor, bio je potreban zahtijevan dugogodišnji timski rad na sređivanju.

Zajednička karakteristika za većinu preuzetih fondova u Arhivu Federacije, ne samo za fondove ratne provenijencije, jeste da su isti manjkavi, odnosno nekompletni, dijelom zbog čestih izmještanja arhivske građe, dijelom uslijed nepravilnog i nedosljednog sistema kancelarijskog i arhivskog poslovanja, ali vjerovatno i uslijed subjektivnih razloga.⁷ Posebnu poteškoću u arhivističkoj obradi fondova predstavljaju manjkavosti, te površan, selektivan i reduciran način primjene kancelarijskog poslovanja, a što je regulisano zakonskim odredbama⁸, što se odnosi kako na organe uprave i službama za upravu, tako i na pravna lica u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Ključni razlozi se mogu tražiti i u dvojnoj nadležnosti kancelarijskog i arhivskog poslovanja što često kasnije otežava ili onemogućava kompletiranje fondova. Predajom arhivske građe od strane registrature nadležnom arhivu započinje nova faza u životnom ciklusu dokumenata (spisa). U njoj se od preuzete arhivske građe vrši konačno oblikovanje arhivskog fonda: sređivanjem, stručnom obradom, izradom informativnih sredstava (regesta, vodiči, inventari i sl.) itd.⁹

Za razliku od uprave i javnih službi, kod privrednih preduzeća koja „nestaju“ uslijed transformacije (stečaj, likvidacija...), odnosno promjene svojinskih vlasnika, zapažen je problem neadekvatnog odnos prema ovim poslovima, kao i prema registraturskoj i arhivskoj građi koja ostaje nesređena, fizički nezaštićena ili uništena. Posebnu poteškoću u arhivističkoj obradi fondova predstavljaju manjkavosti, te površan, selektivan i reduciran način primjene kancelarijskog poslovanja, a što je regulisano zakonskim odredbama.

Također, kod konkretnih fondova koji su tema opisa, gdje je građa nastala u radu jednog ministarstva, u kratkom razdoblju vršena je reorganizacija i/ili su iz određenih razloga hitnosti/važnosti/obima poslovanja, formirani namjenski sektori u cilju realizacije određenih projekata (npr. PIU SESER, PIU HOUSING), što je svakako zahtijevalo dodatno vrijeme i napore u realizaciji prve faze rada prilikom sređivanja fonda (upoznava-

⁷ Omer Zulić, Selma Isić, *Specifičnosti preuzimanja i obrade arhivske građe organa uprave (iskustva Arhiva Tuzlanskog kantona)*, 14. Tehnički in vsebinski problemi klasičnoga in elektronskoga arhiviranja, Radenci 2015, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 2015, 329-340.

⁸ *Uredba o kancelarijskom poslovanju organa uprave i službi za upravu u Federaciji Bosne i Hercegovine* (Službene novine Federacije BiH, broj 20/98); *Uputstvo o kancelarijskom poslovanju u organima uprave i službama za upravu u Federaciji Bosne i Hercegovine* (Službene novine Federacije BiH, broj 30/98 i 49/98)

⁹ Azem Kožar, *Problematika dvojne nadležnosti u sferi kancelarijskog i arhivskog poslovanja registratura u Bosni i Hercegovini*, prezentirani radovi Tehnički in vsebinski problemi klasičnoga in elektronskoga arhiviranja, Radenci 2016, Pokrajinski arhiv Maribor, 2016, 63-70.

nje sa organizacionom strukturom stvaraoca, početak i prestanak njegovog rada, osnovnu djelatnost, funkcioniranje registrature – način zavođenja spisa, cjelovitost, sačuvanost građe i sl.). Važno je napomenuti da su ovo fondovi koji su nastali u skorije vrijeme sa malim rasponom godina, da nije bilo kontinuiranog registraturnog sređivanja građe, kao i da se za određeni dio građe po Listi kategorija registraturne građe s rokovima čuvanja trebao sačekati određeni period za arhivističko sređivanje iste.

Usljed navedenih razloga, te neposjedovanja djelovodnih protokola predmeta i akata za određene fondove ili dijelove fonda, primjenjivan je princip pertinencije, koji se u praksi pokazao kao izuzetno zahtjevan, što je svakako uticalo i na duži vremenski period sređivanja fondova. Kako se u Arhivu Federacije nalazi relativno mlada građa, bitno je istaći da je i pored toga primijećen veliki stepen oštećenja akata uslijed nefunkcionalne i neracionalne upotrebe kancelarijskog materijala. Posebno se to odnosi na bezrazložnu i prekomjernu upotrebu spajalica, heftalica (metalnih zakački), raznih plastificiranih folija, upotrebe raznih vrsta ljepljivosti koje su uslijed neadekvatnog odlaganja, temperaturnih razlika doprinijele fizičkom oštećenju istih. Ovo se posebno odnosi na foto-dokumentaciju pojedinih fondova koja će već u skorijoj budućnosti imati neprocjenjivu vrijednost i značaj.

S obzirom da sam proces sređivanja i obrade arhivske građe zavisi od stanja fondova prilikom preuzimanja, odnosno od načina na koji je stvaralac o građi određenog fonda brinuo u registraturi, tačnije, od registraturne sredenosti i sačuvanosti određenog fonda prilikom preuzimanja u Arhiv, zavisi koliko će biti težak, komplikovan i dug proces obrade arhivske građe. Zbog veoma dinamičnog društveno-ekonomskog i političkog ra-

Fotografija 2
Otpadni materijal u kojem su bile fotografije

Fotografija 3
Sređivanje foto-dokumentacije

zvitka našeg društva nakon rata, čestih promjena i reorganizacija, veoma je teško odrediti kada se radi o kontinuiranom postojanju pojedinih nadležnosti institucija. Ali, postoji i pozitivna strana, jer su uposlenici Arhiva sudionici tog vremena, sudionici postanka (formiranja) Arhiva Federacije, a samim tim i sudionici većine perioda u kojem je nastala građa koju Arhiv Federacije posjeduje. Arhiv Federacije bi mogao biti dokaz da je u povijesnoj znanosti došlo do odmaka od klasičnog poimanja izvora arhivistike koja da-

nas, zajedno sa informatikom, predstavlja novu znanost. Samo poznavanje društveno-političkog organizovanja, organizacije višeslojnog nivoa vlasti gdje su nadležnosti često isprepletene, doprinosi arhivarima i licima na obradi fondova da lakše uđu u materiju, ali uvijek imajući u vidu osnovne principe i načela arhivistike, kao što su sveobuhvatnost, obaveznost, cjelovitost, dostupnost, funkcionalnost, provenijencija, nadležnost, valorizacija, kategorizacija, jednoobraznost, javnost...

Valorizacija predstavlja najsloženiji i najodgovorniji zadatak arhivistike. Valorizacija može biti arhivistička (u registratorskom materijalu utvrđuje koja su dokumenta koja imaju svojstvo arhivske građe i koja treba trajno da se čuva kao kulturno dobro) i historijska (na osnovu spoljašnje i unutrašnje kritičke analize dolazi od podataka i informacija radi objektivnog sagledavanja historijske prošlosti i uvijek se obavlja nakon arhivističke).¹⁰

380

Iako je 1966. godine donijeta prva Lista kategorija sa rokovima čuvanja, koja je od velike praktične koristi arhivarima u toku same valorizacije arhivske građe, neki od stvaralaca građe je nisu uopšte imali, tako da su arhivari u tome slučaju prisiljeni razjašnjavati temeljne spoznaje o vrijednosti pisanog dokumenta, te njegovoj ulozi. Valorizacija arhivske građe je ujedno i najosjetljiviji oblik arhivske djelatnosti i zadatak arhivskih zaposlenika, jer su arhivisti ti koji kategorišu koji dokumenti se izdvajaju iz brojne količine registratorskog materijala i koja arhivska građa ostaje za trajno čuvanje i korištenje, za razliku od one ogromne količine kojoj je ne samo istekao rok po Listi kategorija registraturne građe sa rokovima čuvanja, već nema neku historijsku i drugu vrijednost uz odabiranje velikog broja duplikata, triplikata, kopija, imejllova i faksova.

Preuzimanje arhivske građe obavlja se u cjelini ako je stvaraocu građe prestao rad. Nije preporučljivo da se samo neki dijelovi ili građa samo nekih organizacionih jedinica preuzimaju. Preuzimanje dijelova građe iz određenog perioda stvara ozbiljne probleme arhivu i kod smještaja i kod kasnijeg kompletiranja fonda. Očit primjer navedenog, kao i kompliciranog ustrojstva zakonodavne i izvršne vlasti u Bosni i Hercegovini, posebno u Federaciji Bosne i Hercegovine, predstavljaju fondovi Predsjednika i Potpredsjednika Federacije Bosne i Hercegovine. Pored toga što su to tri fonda, isti su preuzimani u više faza. Obrada ovog fonda/fondova biće poseban izazov za stručni kadar Arhiva Federacije.

Adekvatnim odnosom i dobrom saradnjom vanjske službe Arhiva i zaposlenika u registraturama postiže se značajniji napredak u pripremi arhivske građe za preuzimanje. Ipak, i pored svih nedostataka i otežavajućih okolnosti koji nas prate, od fondova organa uprave koji su trenutno u posjedu Arhiva Federacijenema niti jedan fond koji je u potpuno nesređenom stanju. To znači da su registraturno i u određenoj mjeri arhivistički sređeni što svakako utiče na samo korištenje arhivske građe, te zadovoljava osnovne korisničke zahtjeve i omogućava da Arhiv ispunjava jednu od svojih osnovnih funkcionalnih potreba, što je vidljivo i iz riješenosti predmeta po zahtjevu stranki. Ali i pored toga, stanje u registraturama neophodno je unapređivati, prije svega nastavljanjem saradnje sa registraturama i kontinuiranog praćenja registraturne sređenosti fondova prije preuzimanja. Unapređenje se odnosi i na intenzivnije procese obrade i sređivanja samih fondova u Arhivu, posebno onih koji su primljeni od najvećih organa zakonodavne i izvršne vlasti u

¹⁰ Prekucani Odgovori Skriptica Arhivistika 1, <https://pdfslide.tips/documents/prekucani-odgovori-skriptica-arhivistika-1.html> (pristupljeno 8. 4. 2021)

Federaciji Bosne i Hercegovine, čime bi se tačno utvrdilo stanje pojedinih fondova i šta sve oni sadrže.

Dobrom obradom i opisima arhivske građe, te njihovim publikovanjem i postavljanjem na web portale, postigla bi se veća učinkovitost i omogućavanje korisnicima da imaju tačan uvid u građu pojedinih fondova.

Pored navedenih razloga koji otežavaju sređivanje arhivske građe, u Arhivu Federacije u proteklom periodu veliku ulogu imalo je vođenja kadrovske politike, određivanje prioriteta poslova u Arhivu, kao i sama organizacija rada uposlenika koji su vršili obradu fondova pri čemu fizički nisu imali pristup depoima koji su se nalazili na više lokacija i(li) su bili prilično udaljeni, a samim time ni dodijeljenom fondu u cijelosti. Arhiv Federacije već duži niz godina ne raspolaže odgovarajućim stručnim arhivskim kadrom, odnosno nedostaje arhivista i viših arhivista. Od trenutno četrnaest uposlenika u Arhivu Federacije, pored direktora Arhiva, samo je jedan arhivista, tri su arhivska tehničara I vrste koji trenutno rada na obradi i sređivanju arhivskih fondova, tri arhivska tehničara II vrste i dva manipulanta. Iako su uposlenici Arhiva Federacije u posljednjih deset godina bili minimalno uključeni u stručne edukacije, savjetovanja, razmjenu iskustava sa arhivskim ustanovama unutar BiH i šire, uspjeli su postići izuzetno značajne rezultate u sređivanju i obradi arhivske građe.

U proteklih deset godina pa i duže, više pažnje se posvećivalo obavljanju poslova u radu Sektora za naučno-istraživačke, izdavačke i kulturno-obrazovne poslove. Bez namjere umanjivanja važnosti navedenog sektora, veći dio raspoloživih sredstava kako finansijskih, tako i materijalnih, te ljudskih resursa, usmjeravao se u tom pravcu, a na uštrb Sektora za poslove smještaja, zaštite i obrade arhivske građe u Arhivu.

Također, sama organizacija rada uposlenika bila je otežavajuća iz razloga što su depoi i smještaj građe bili kilometrima udaljeni od sjedišta uposlenika koji su vršili obradu fondova. Otežana i nedovoljna komunikacija između kolega svakako je uticala i na sam proces obrade fondova.

Nedostatak arhivista, stručnog osoblja i kontinuiranog praćenja dostignuća kroz razne vidove seminara, edukacija i sl., u velikoj mjeri otežava rad trenutnim uposlenicima, iako postepeno dolazi do promjena i davanja veće važnosti poslovima iz domena zaštite građe van i u Arhivu. S obzirom na značaj organa uprave u društvu, zanimanje korisnika za građu nastalu u radu iste, očekuje se da će se u budućnosti posebna pažnja posvećivati sređivanju i obradi fondova općenito i na taj način njene pripreme za što uspješnije korištenje.

Porazno je za izvršnu vlast Federacije BiH da u stalnim teškim ekonomskim uslovima, koji nas prate od poslijeratnog perioda, sada u vremenu pandemije, ušteda i čestih moratorija na zapošljavanje, kao i otežanih uslova (procedura prijema državnih službenika), da nema sluha i razumijevanja za institucije poput Arhiva, zahtjeve i izazove arhivistike kao veoma bitne i kompleksne znanosti.

Fotografija 4

Admir Hadrović, Vodič Arhiva Federacije, Sarajevo, 2021.

REZIME

U Arhivu Federacije, pored drugih fondova, većinu ipak predstavljaju arhivski fondovi organa uprave, a posebnu važnost predstavljaju fondovi koji su nastajali krajem XX i početkom XXI stoljeća, kada su u

382

pitanju obnova infrastrukture, rekonstrukcija objekata kolektivnog i individualnog stanovanja. Ova vrsta arhivske građe, pored toga što će biti izuzetno zanimljiva budućim generacijama sa historijskog aspekta, jer raspolaže informacijama o značajnim historijskim procesima, sve više je interesantna pojedincima, kako iz razloga ostvarivanja određenih građanskih prava, tako i iz emotivnih (porodičnih) potreba za određenim informacijama.

Može se zaključiti da je većina fondova iz oblasti javne uprave i javne službe koje je preuzeo Arhiv Federacije primljena u registraturno nesređenom ili djelimično sređenom stanju, sa određenim manjkavostima koje su opisane u samom radu. Zbog samog značaja i interesovanja kako pravnih tako i fizičkih lica, ovim fondovima je dat prioritet u arhivističkom sređivanju i obradi.

Stoga, kako bi se ostvario jedan od najbitnijih ciljeva arhiva, preuzimanje arhivske građe, te njena obrada i publikovanje, čime bi ista bila stavljena u funkciju korisnicima, odnosno stručnoj, naučnoj i široj javnosti, vrlo bitno je definisati prioritete, te u skladu sa njima pristupiti zaštiti, sređivanju i preuzimanju arhivske građe.

Prije definisanja prioriteta neophodno je objektivno sagledati dosadašnje procese i nedostatke u dvadesetpetogodišnjem postojanju i radu Arhiva Federacije, te aktivnije i konkretnije raditi na otklanjanju istih.

U datim procesima uloga Vanjske službe arhiva i te kako je ključna. Vanjska služba Arhiva Federacije ima prvenstveni zadatak da na području na kojem ima nadležnost u skladu sa Zakonom o arhivskoj građi Federacije Bosne i Hercegovine evidentira sve imaoce arhivske i registraturne građe. Dobar rad i saradnja sa registraturama imat će sigurno značajan uticaj na kvalitet preuzetih fondova organa uprave i javne službe, što će imati velikog značaja pri procesima obrade i sređivanja arhivske građe, ali i njenog korištenja.

IZVORI I LITERATURA

Objavljeni izvori:

- *Zakon o ministarstvima i drugim organima državne uprave Federacije Bosne i Hercegovine*, Službene novine Federacije BiH, 2/94.
- *Zakon o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave*, Službene novine Federacije BiH, 8/95, 58/02, 19/03, 38/05, 2/06, 8/06 i 61/06.

- *Izmjene i dopune Zakona o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave*, Službene novine Federacije BiH, 9/96.
- *Zakon o arhivskoj građi Federacije Bosne i Hercegovine*, Službene novine Federacije BiH, 45/02.
- *Uredba o kancelarijskom poslovanju organa uprave i službi za upravu u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Službene novine Federacije BiH, 20/98.
- *Uputstvo o kancelarijskom poslovanju u organima uprave i službama za upravu u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Službene novine Federacije BiH, 30/98 i 49/98.
- *Prekucani Odgovori Skriptica Arhivistika 1*, <https://pdfslide.tips/documents/prekucani-odgovori-skriptica-arhivistika-1.html> (pristupljeno 8. aprila 2021)

Literatura:

- Hadrović, Admir. *Vodič Arhiva Federacije*, Sarajevo, 2021.
- Kožar, Azem. *Problematika dvojne nadležnosti u sferi kancelarijskog i arhivskog poslovanja registratura u Bosni i Hercegovini*, prezentirani radovi Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Radenci 2016, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 2016, 63-70.
- Grupa autora. *Priručnik za polaganje stručnog arhivističkog ispita*, Sarajevo, 2006.
- Zulić, Omer, Isić, Selma. *Specifičnosti preuzimanja i obrade arhivske građe organa uprave (iskustva Arhiva Tuzlanskog kantona)*, 14. prezentirani radovi Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Radenci 2015, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 2015, 329-340.
- Hadrović, Admir, Balta, Sadida. *Arhiv Federacije, Fond Zavod za platni promet Federacije Bosne i Hercegovine*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2021.
- Hadrović, Admir, Ćosić, Sonja. *Arhiv Federacije, Fond Institucija Ombuds-mena Federacije BiH*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2021.
- Varajić, Jakup. *Arhiv Federacije, Fond Projektno-tehnička dokumentacija kasarne Viktor Bubanj*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2005.
- Varajić, Jakup, Branković, Hamdo. *Arhiv Federacije, Fond Projektna dokumentacija objekata u kojima su organi i tijela Federacije BiH*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2005.
- Balta, Sadida. *Arhiv Federacije, Fond Federalno ministarstvo rada i socijalne politike - PIU SESER*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2021.
- Balta, Sadida. *Arhiv Federacije, Fond Agencija za obnovu stambenog fonda FBiH – PIU HOUSING*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2021.
- Ćosić, Sonja. *Arhiv Federacije, Fond Komisija za civilnu službu*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo, 2006.

Sadida BALTA

EXPERIENCES REGARDING FOND ARRANGEMENT IN THE FIELD OF PUBLIC ADMINISTRATION AND PUBLIC SERVICE IN THE FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

384

The fonds of the Archives of the Federation are mostly composed of fonds of administrative bodies that were created at the end of the 20th and the beginning of the 21st century, especially those related to the infrastructure renovation, and reconstruction of collective and individual housing. This category of archival material, in addition to being very interesting to future generations from the historical aspect because it contains information on significant historical processes, is becoming increasingly interesting to individuals, both for the sake of exercising certain civil rights, and emotional - family needs for certain information.

It can be concluded that most of the fonds in the field of public administration and public services acquired by the Archives of the Federation were received in a disorderly or partially arranged state, with certain shortcomings described in the paper itself. Due to the importance and interest of both legal and natural persons, these fonds have been given priority in archival arrangement and processing.

Therefore, in order to achieve one of the most important goals of the archives – acquisition of archival materials, their processing and publication, and making them available to the users, that is - to professional, scholarly, and general public, it is very important to determine priorities, and in accordance with the established priorities to approach the protection, arrangement, and processing of the archival materials.

Before determining the priorities, it is necessary to assess the current processes and shortcomings in the twenty-five-year existence and work of the Archives of the Federation, and to work more actively and more concretely on their removal.

Therefore, the role of the External Archival Service is crucial in the given processes. External Service of the Archives of the Federation has the primary task to record all holders of archival and registry materials in the area in which it has jurisdiction in accordance with the Law on Archival Materials of the Federation of Bosnia and Herzegovina. Good work and cooperation with the registries will certainly have a significant impact on the quality of the acquired fonds of administrative bodies and public service, which will be of great importance in the processes of arrangement of archival material, but also its use.

RAZGLEDNICE U ARHIVSKIM FONDOVIMA I ZBIRKAMA DRŽAVNOG ARHIVA U OSIJEKU – DOPRINOS ARHIVISTIČKOJ OBRADI I SREĐIVANJU

Apstrakt: Rad se uvodno osvrće na nastanak razglednica i njihove početke kao dopisnih karata bez slike (dopisnice), a zatim tijekom povijesti i sa slikom, crtežom, reklamom, kada nastaju razglednice u današnjem smislu riječi. Analizira njihovu ulogu, značaj i mogućnosti korištenja kao arhivskog gradiva nakon obrade i analitičkog sređivanja. Ne zanemaruje vezu s deltiologijom/kar-tofilijom, filatelijom, lingvistikom, grafologijom, tiskarstvom itd. Tijekom analitičkog sređivanja vrši analizu sadržaja ne samo slike, crteža ili reklame, nego i pisanog dijela koji obuhvaća informacije vezane uz tiskare, poštanske urede, poštanske marke, osobe kojima se i o kojima se piše. Promatra jezik i pismo razglednice kao važan izvor informacija o različitim događajima, osobama, mjestima i vremenu življenja. Daje primjere arhivističke obrade razglednica iz analitičkih inventara zbirki razglednica kojih Državni arhiv u Osijeku ima oko 10.000 komada.

Ključne riječi: *razglednice, dopisnice, zbirke, fondovi, analitičko obrada i sređivanje, Državni arhiv u Osijeku, filatelija, lingvistika, grafologija, tiskarstvo*

UVOD

Trenutak spajanja pisane komunikacije (dopisnice) s vizualnim elementom u svrši dopisivanja između dvije osobe, trenutak je nastanka razglednice. Dopisnica tada postaje nositelj i vizualne poruke, te pod novim pojmom razglednica u svojoj biti postaje dopisna poštanska karta sa slikom, fotografijom, crtežom (i slično) na njezinoj poledini.² Nakon uvođenja običnih dopisnica, prvu ilustriranu dopisnicu (razglednicu) izrađenu u bakrorezu, u austrougarskom kontekstu, izdalo je uredništvo „Zmaja“ na prijedlog Petra

¹ viši arhivist, erika.zilicvincetic@dao.hr

² *Hrvatska enciklopedija* 9, Pri-Sk, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2007, 227; Razglednica, dopisna poštanska karta sa slikom, fotografijom, crtežom, reklamom i sl. na poledini. Nakon uvođenja dopisnica, prve razglednice (oslikane dopisnice) započele su se objavljivati u Beču 1870-ih. Kvalitetnija reproduksijska tehnika i razvoj fotografije pridonijeli su u XX stoljeću procvatu industrijske proizvodnje razglednica, koje su danas tražene i kao suvenir i predmet kolekcionarskih zbirki; *Hrvatska enciklopedija* 9, Pri-Sk, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2007, 227; Razglednica, ž – 1. poštanska karta sa slikom (grada, predjela i sl.) na jednoj strani, ilustrirana dopisnicu; *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2002, 1106; Razglednica, ž – poštanska karta sa slikom (grada, predjela i sl.) na jednoj strani; *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, 1991, 607.

Manojlovića, geodetskog oficira u Beču 1870. godine.³ Razglednica *Zmaj* ili *Die Drache* nazvana je po uredništvu srpskog časopisa ali i po ilustraciji na njoj.⁴ Usavršena reprodukciona tehnika i razvoj fotografije doprinijeli su u našem stoljeću procvatu industrijske proizvodnje razglednica. Umjetničke reprodukcije, pejzaži, te osobito slike gradova kao turistički suveniri postali su objekt kolekcionarstva. Danas se u svijetu šalje po prilici 4,5 milijuna razglednica dnevno.⁵

Prilog 1

Prva ilustrirana dopisnica (razglednica) izrađena u bakrorezu, 1871. godina

386

POČECI STVARANJA ZBIRKI RAZGLEDNICA U DRŽAVNOM ARHIVU U OSIJEKU

Od samog osnutka Državnog arhiva u Osijeku razglednice su pristizale u arhiv različitim akvizicijama, otkupom ili poklonom, te su sastavni dio mnogih arhivskih fondova i zbirki. Prva primopredaja razglednica dogodila se 6. siječnja 1992. godine⁶ kada je „Filmoteka“⁷ Osijek u arhiv zajedno s fotografijama predala i albume razglednica u kojima se nalazilo 1416 razglednica. Danas DAOS⁸ posjeduje oko 10.000 razglednica, dopisnica i ilustriranih dopisnica u svojim zbirkama i fondovima, a koje svakodnevno prolaze analitičku obradu i sređivanje kao i procese digitalizacije.

Do 2020. godine jedino obavijesno pomagalo koje je arhiv posjedovao za gradivo razglednica bio je stariji arhivski popis koji je, nažalost, kroz godine korištenja nestao/

³ Enciklopedija leksikografskog zavoda, br. 5, P – Sjöström, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969, 408.

⁴ Bogavčić, Ivan, Salopek Bogavčić, Iva, *Prve razglednice na prostoru Hrvatske*, Peristil 63, Zagreb 2020, 125.

⁵ Enciklopedija leksikografskog zavoda, br. 5, P – Sjöström, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969, 408.

⁶ Podaci o preuzimanju gradiva upisani su u *Knjigu primljene arhivske građe* pod rednim brojem 828/92.

⁷ „Filmoteka“ Osijek kao tvrtka sa dugom tradicijom u prošlosti obavljala je vrlo značajnu djelatnost za grad i regiju Slavonije i Baranje. Iz starih memoranduma vidljivo je da je vršila distribuciju kratkometražnih i igranih, kao i nastavnih filmova, te snimanje i obradu filmova. Osim toga, sama je proizvodila dijafilmove i didaktički materijal, vršila popravak, montažu i održavanje različitih uređaja i aparata, opremala škole nastavnim sredstvima, te vršila usluge projekcije, ozvučenja, snimanja i mikrofilmiranja. Ovdje je potrebno naglasiti da je kao ustanova za unapređivanje i primjenu filma redovito snimala sve važnije događaje u gradu vezane za političku djelatnost, kulturu, obrazovanje i slično. Vršila je i redovito mikrofilmiranje arhivske građe Državnog arhiva u Osijeku. „Filmoteka“ d.o.o. pod ovim nazivom djeluje od 1. siječnja 1995. godine, te je kao stvaratelj arhivskog gradiva bila svrstana u drugu kategoriju.

⁸ Državni arhiv u Osijeku

izgubljen (Zbirka razglednica HR-DAOS-2092), te popis razglednica prema sadržaju kutija (Zbirka razglednica Josipa Šmidta HR-DAOS-2158). Ono čime su arhivski djelatnici i istraživači raspolagali bili su albumi razglednica podijeljeni u serije prema dijelovima grada Osijeka i okolnim županijama (Virovitičko-podravska, Vukovarsko-srijemska, te Osječko-baranjska) i kuverte razglednica gradova Europe. Tijekom pretraživanja tekstualnih podataka na razglednicama, poput spominjanja imena i prezimena različitih osoba, mjesta, vremenskih razdoblja, tiskara i sl. istraživači su bili prisiljeni iščitavati stotine razglednica kako bi došli do tražene informacije, te se u tom trenutku u Državnom arhivu u Osijeku prepoznaje vrijeme za analitičkom obradom razglednica i izradom novih analitičkih inventara zbirka razglednica.

Bitno je istaknuti kako razglednice u DAOS-u prije svega pripadaju Odjelu⁹ zaduženom za obradu i sređivanje nekonvencionalnog gradiva¹⁰ zajedno sa fotografijama (negativi, dijapozitivi i pozitivi), dokumentarnim filmovima i gramofonskim pločama. Osim u zbirkama razglednica¹¹ razglednice se mogu pronaći i na drugim odjelima¹² i u drugim fondovima poput osobnog fonda Ivana Medveda¹³ i osobnog fonda Stjepana Hefera¹⁴, kao i u fondu Gradsko poglavarstvo Osijek.¹⁵

DIGITALIZACIJA RAZGLEDNICA – MODERNO DOBA

Nakon obrade i sređivanja, te izrade analitičkog inventara razglednica, prvi puta službeno se krenulo u postupak digitalizacije razglednica početkom 2016. godine. Iste godine digitalizirana je cjelokupna Zbirka razglednica HR-DAOS-2092 općim modelom postupka digitalizacije i to dvostrano, tj. digitalizirana je i prednja i stražnja strana svake razglednice što je ukupno 2832 snimka. U signaturi stražnje, tekstualne strane razglednice dodavano je slovo R (eng. *reverse* – obrnuto).

Digitalni su snimci pohranjeni na storage sustavu (serveru) DAOS-a, te na više različitih mjesta u smislu sigurnosti očuvanja digitaliziranih podataka kao *master* datoteke i korisničke datoteke, dok se originali razglednica čuvaju u spremištu nekonvencionalnog gradiva u optimalnim uvjetima čuvanja zaštićene polipropilenskim vrećicama i albumima. Digitalizacija razglednica u Državnom arhivu u Osijeku danas se radi u skladu s najnovijim Uputama za digitalizaciju dokumentarnog i arhivskog gradiva iz siječnja 2021. godine. Razglednice se snimaju u TIFF-u u rezoluciji od 600 dpi, a sam postupak digitalizacije provodi se skenerom Canon CanoScan 9000 F.

Kao takve, digitalizirane zbirke razglednica javno su gradivo te su dostupne svim korisnicima u skladu s Pravilnikom o korištenju arhivskog gradiva (NN 67/1999) i Pravil-

⁹ Dokumentacijsko-informacijski centar s knjižnicom

¹⁰ Žilić Vincetić, Erika, *Iskustvo obrade nekonvencionalnog gradiva u Državnom arhivu u Osijeku*, Arhivska praksa 13, Tuzla, 2010, 302.

¹¹ Državni arhiv u Osijeku, Zbirka razglednica, HR-DAOS-2092 i Zbirka razglednica Josipa Šmidta, HR-DAOS-2158

¹² Odjel za sređivanje i obradu arhivskog gradiva društvenih službi, osobnih i obiteljskih fondova i zbirke matičnih knjiga i Odjel za sređivanje i obradu arhivskog gradiva javne uprave

¹³ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-486, Osobni fond Ivan Medved

¹⁴ Državni arhiv u Osijeku, Osobni fond Stjepan Hefer, HR-DAOS-1177

¹⁵ Državni arhiv u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, HR-DAOS-10

nikom o radu čitaonice Državnog arhiva u Osijeku. Umnožavanje je dopušteno u skladu sa Zakonom o arhivskom gradivu i arhivima (NN 105/1997), Pravilnikom o korištenju arhivskog gradiva (NN 67/1999), Pravilnikom o radu čitaonice Državnog arhiva u Osijeku i Cjenikom usluga Državnog arhiva u Osijeku (od 1. listopada 2007).

388

Prilog 2

HR-DAOS-2092 Zbirka razglednica, 1.438.
(digitalizirana prednja strana razglednice)

Prilog 3

HR-DAOS-2092 Zbirka razglednica, 1.438.R.
(digitalizirana stražnja strana razglednice)

PRIMJER OBRADE I SREĐIVANJA ZBIRKE RAZGLEDNICA U DRŽAVNOM ARHIVU U OSIJEKU

1. O Zbirci razglednica

Najstarija i najtraženija od strane istraživača i arhivista u Državnom arhivu u Osijeku je Zbirka razglednica HR-DAOS-2092 koja sadrži 1416 razglednica, od čega je 972 u crno-bijeloj tehnici, a 444 u boji. Originalno je imala 1522 razglednica jer 106 razglednica nije vraćeno u albume tijekom godina suradnje s drugim institucijama i individualcima (umjesto njih u zbirku je odložen papir s imenom i prezimenom ili nazivom institucije kojoj je posuđena). Budući da postoji mogućnost povrata razglednica, ta signatura u tablici je ostavljena prazna tijekom analitičke obrade jer je nepoznato što se na razglednici nalazilo i kome je bila upućena.

Vremensko razdoblje u kojem su nastajale je gotovo čitav vijek, tj. od 1891. do 1995. godine. U arhiv su stigle u albumima podijeljenima prema dijelovima grada Osijeka, gradovima Republike Hrvatske i Europe, te se tako čuvaju i danas u spremištu DAOS-a. Dio razglednica došao je u arhiv primopredajom iz „Filmoteke“ Osijek i na sebi ima žig *Iz zbirke Bože Plevnika FILMOTEKA Centar za filmsku dokumentaciju 54000 Osijek, Drapšinova 11*, dok je ostatak u arhiv stigao raznim akvizicijama, otkupom ili poklonom. Vrlo dobro su očuvane najvjerojatnije i zbog same činjenice što su godinama srkljene kao vrijedno gradivo u optimalnim uvjetima čuvanja u trezoru arhiva.

Manji broj razglednica ima duplikate, ali je svojim sadržajem, poštanskim oznakama i datiranjem svaka od njih zapravo *unicum*, bez obzira na to što u ilustrativnom smislu predstavljaju duplikate. Također ne postoje podaci o provedenom postupku odabiranja i izlučivanja kod imatelja, te je cjelokupno gradivo predviđeno za trajno čuvanje. Zbirka je otvorena i u stalnom je porastu temeljem akvizicija, otkupa ili poklona, koji se obavlja-

ju prema kriterijima teritorijalne pripadnosti, kolekcionarske vrijednosti i zastupljenosti motiva, te značenja za povijest Osijeka, Hrvatske i šire.

2. Jezik i pismo kojim su tiskane odnosno pisane razglednice

Kada se govori o jeziku misli se na jezik kojim je otisnut tekst na prednjoj, odnosno stražnjoj strani razglednice, ali i jezik kojim je ona pisana. Isto vrijedi i za pismo. Jezici kojima se pisane razglednice u ovoj zbirci su hrvatski, njemački, talijanski, engleski, mađarski, francuski, srpski, češki, bošnjački, slovenski, slovački i esperanto.

Važno je napomenuti da je cjelokupan tekst razglednice prepisivan neovisno o kojem se jeziku radi, osim u slučajevima (što je vrijedilo i za hrvatski) kada je tekst u potpunosti nečitko napisan. Starije se razglednice (tiskani dio) javljaju i u dvojezičnom obliku i to najčešće u mađarsko/hrvatskoj (*Levelező-lap – Dopisnica*) i njemačko/hrvatskoj (*Correspondenzkarte – Dopisnica*) varijanti.

Pisma kojima su pisane adrese i tekstovi su uglavnom latinica i cirilica, dok je u jednom slučaju razglednica napisana čak Morseovom abecedom ili kodom, tj. tekst razglednice iz 1919. godine ispisan je na taj, ne tako uobičajen način komuniciranja u razglednicama, budući da se uglavnom koristila u radijskoj komunikaciji.¹⁶ Također, u zbirci se nalazi jedna razglednica na esperantu iz 1935. godine, pa je iz tog razloga u ovom radu izdvojena kao arhivski raritet.¹⁷

Prilog 4

HR-DAOS-2092 Zbirka razglednica, 1.256. (stražnja strana razglednice)

Prilog 5

HR-DAOS-2092 Zbirka razglednica, 1.902. (stražnja strana razglednice)

3. Plan sređivanja

Odmah na početku odlučeno je da će razglednice ostati u prvobitnom poretku u albumima u kojima su se nalazile kod imatelja gradiva, te u trenutku kada je gradivo predano Državnom arhivu u Osijeku. Razlog zadržavanja razglednica u istim albumima

¹⁶ Prijevod teksta razglednice: *Osijek, 1. III. 919. Cijenjena gospojice! Procitao sam oboje knjige koje mi posudiste ali iskreno rekuci ne nadzem nista osobita smisao apsolutno nikakav upravo gluposti slične tisuću i jedne noci i to bez skoro bolestog se i pikantno vgubi koju sam u vecoj mjeri iscekivao po vasem pricanju uz mnogo pozdrav vas prijatelj Zlatko.*

¹⁷ Prijevod teksta razglednice: *Pozdrav sa kongresa esperanta Osjeka. Roth. Pavić. Demetrović. Komljenović.*

je izuzetno dobra očuvanost razglednica, te prilagođenost albuma svojim dimenzijama i kvalitetom materijala toj vrsti arhivskog građiva.

Tipološki, razglednice možemo podijeliti prema vremenu nastanka, načinu izvedbe ilustracije, motivima, materijalima, izdavaču, dimenzijama, oblicima i sl.¹⁸, ali odlučeno je ostaviti ih podijeljene prema dijelovima grada Osijeka, prema županijama (Osječko-baranjska, Virovitičko-podravska, te Vukovarsko-srijemska), gradovima Hrvatske i Europe što je i do sada izvrsno funkcioniralo tijekom korištenja građiva u arhivu od strane istraživača i arhivskih djelatnika.

Tijekom obrade i sređivanja planski se išlo na prepisivanje kompletnog tekst tako da je danas u DAOS-u moguće po ključnoj riječi tražiti osobe koje su živjele ne samo u Osijeku nego i u drugim gradovima i državama Europe, istraživati poštanske marke prema državama, tiskare koje su se bavile njihovim tiskanjem, adrese koje danas više ne postoje, događaje koji su se ticali važnih povijesnih trenutaka (ratovi, poplave, požari itd.) i slično.

Sređene su u skladu s Općom normom za opis arhivskoga građiva ISAD (G) i Međunarodnom normom arhivističkoga normiranoga zapisa za pravne i fizičke osobe, kao i obitelji ISAAR (CPF) u kombinaciji sa sljedećim elementima opisa (navedeni primjeri vrijede za sve zbirke razglednica, a ne samo ovu):

1. **Signatura**, npr. 1.48. (1. – signatura serije zbirke, 2. – signatura podserija);
2. **Naziv razglednice**, npr. Osijek – Donji grad (mjesto iz kojeg je poslata, a koje je ispisano na prednjoj strani razglednici);
3. **Opis razglednice**, npr. pročelje donjogradske župne crkve „Preslavnog imena Marijina“ (opis što se točno nalazi na prednjoj strani razglednice);
4. **Poledina razglednice**, npr. adresa primatelja: Gospođa Ivana Šram, Osijek IV, Divaltova 65; poštanska marka: Jugoslavija s likom kralja Aleksandra, 1 din (smeđa); tekst razglednice: *Zagreb 4. XI. 38. Draga mama! Sretno sam stigla u Zgb s onom gospođom. Dočekali su nas. Ovu sam kartu, kako vidiš, uzela u Bjelovaru, gdje smo bili u 7 h. Jako je dosadno na putu. Nadam se da će stići ova karta u subotu, jer ću ju na stanici predati. Pozdrav od Ljube.*; sitnim slovima otisnuto: Naklada knjižare Franjo Hrestak, Bjelovar (ime i prezime pošiljatelja, poštanska marka države, tekst razglednice te tiskara, tj. tko je otisnuo razglednicu);
5. **Vrijeme nastanka**, npr. 13. veljače 1899. (nije preporučljivo stavljati godinu ukoliko nije dovoljno dobro vidljiva na žigu pošte ili datirana u tekstu razglednice – bolje ostaviti praznu rubriku ukoliko je teško procijeniti vrijeme nastanka);
6. **Mjesto nastanka**, npr. Osijek ili ukoliko je strani grad onda navesti i državu (Logarska Dolina, Slovenija);
7. **Format**, npr. 15 x 10 cm (postoje i manji i veći formati iako je najčešći format razglednica u zbirkama DAOS-a – 14 x 9 cm);
8. **Medij**, npr. papir (pozitivi), film (negativi ili dijapozitivi), staklo (uglavnom negativni) – DAOS posjeduje razglednice na sva 3 medija;

¹⁸ Bogavčić, Ivan, Salopek Bogavčić, Iva, *Prve...*, 130.

9. **Tehnika**, npr. crno-bijela ili u boji (DAOS posjeduje razglednice u obje tehnike);
10. **Polaritet**, npr. negativ, dijazpozitiv, pozitiv (DAOS posjeduje razglednice u sva tri polariteta);
11. **Napomena**, npr. na razglednici je žig: FILMOTEKA Centar za filmsku dokumentaciju, 54000 Osijek, Drapšinova 11 (ukoliko razglednica posjeduje nekakve dodatne informacije koje ne pripadaju vremenu njenog nastanka);
12. **Broj albuma**, npr. 3 (broj albuma u kojem se razglednica nalazi).

SIGNATURA	NAZIV RAZGLEDNICE	OPIS RAZGLEDNICE	POLEĐINA RAZGLEDNICE	VRIJEME NASTANKA	MJESTO NASTANKA	FORMAT	MEDIJ	TEHNIKA	POLARITET	NAPOMENA	BROJ ALBUMA
1.336.	Osijek - Esseg. Županijska ulica – Komitatsgasse.	Županijska ulica snimljena prema Glavnom trgu. Vidljiv konjski tramvaj, kočija te pješači.	Adresa primatelja: Velecijenjena gosp. Emilia Neupauer, Petrovaradin, 1/2 (nečitko). Poštanska marka - Magyar kirposta, 5 filler, (zeleni). Tekst razglednice: "Mnogo zdrave iz Osijeka uz srdačan pozdrav. (nečitko) Osijek 3/6 91." Sitnim slovima tiskano: K. J. Bp. Zakonsko zaštićeno 1914/18. Bc.	1891.	Osijek	14 x 9 cm	Papir	U boji	Pozitiv	Na razglednici žig: Iz zbirke Bože Plevnika FILMOTEKA Centar za filmsku dokumentaciju 54000 Osijek, Drapšinova 11.	3

Prilog 6

Tablica sa elementima opisa razglednice – primjer obrade jedne razglednice

4. Motivi na razglednicama i sadržaj

Na razglednicama su prikazani uglavnom motivi ulica i parkova grada Osijeka, te drugih gradova širom Hrvatske i Europe (panorame, građevine, spomenici, parkovi, tržnice, svakodnevni život građana itd.). Povijesno gledano na razglednicama iščitavamo nekadašnji vizualni identitet gradova i to u gotovo svim segmentima njihovih života poput političkog, kulturnog, gospodarskog, umjetničkog itd. Na njima su također vidljive socijalne prilike vremena bilo da je riječ o modi, trendovima vezanima uz ljepotu, graditeljstvo, automobilizam i sl. Jasno možemo promatrati razvoj poštanskih usluga, tiskarskih tehnika, jezika, etnografije i drugih osobitosti vezanih za vrijeme njihovog nastanka.

Najvećim dijelom su dnevne, tj. na tek nekoliko razglednica su noćni snimci mjesta. Fotografiji koji su ih snimili su nepoznati, ali koja tiskara ih je otisnula naznačena je gotovo kod svake razglednice. Zanimljivo je kako nedostaje tek manji dio poštanskih marki unatoč starosti, tj. protoku vremena od kada su zalijepljene. One koje nedostaju

ili nikada nisu lijepljene (što je jasno jer nema tragova žiga pošte na okolnom području oko marke) ili su nestručno odljepljivane, pa su se zadržali komadići marke na mjestu lijepljenja.

Sadržajno uglavnom prenose pozdrave s putovanja iz različitih mjesta, te obavijesti da je dopisnik dobro ili nije, kod manjeg broja razglednica ispisana su cijela pisma na mjestu predviđenom za kratku poruku, tu su i obavijesti o sretnim (rođenja, vjenčanja, položeni ispiti i sl.) i manje sretnim životnim događajima (smrti, bolesti, operacije, gubici posla i sl.). Ovdje bih izdvojila i ne tako uobičajen slučaj korištenja prostora poštanske marke za pisanje skrivene poruke ispod zalijepljene poštanske marke iz 1915. godine od strane nepoznatog mladića djevojci u Osijeku.¹⁹

Publikacije Državnog arhiva u Osijeku nastale korištenjem zbirke razglednica

392

U razdoblju od 1995. do 2013. godine u izdanju Državnog arhiva u Osijeku tiskane su sljedeće publikacije nastale korištenjem zbirke razglednica:

Stjepan Sršan. *Pozdrav iz Osijeka – razglednice Osijeka do 1945.* : projekt obilježavanja 800. obljetnice prvog spomena imena Osijeka (dvojezično izdanje hrvatski/engleski) = Greetings from Osijek: picture postcards of Osijek up to 1945 : project of commemoration of the 800th anniversary of the first mention of the name of Osijek. Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1995.

Osijek / Esseg aug alten Ansichtskarten, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2003.

Pozdrav iz Osijeka – Osijek na starim razglednicama (dvojezično hrvatski/mađarski) = Üdvözlet eszekrol – Eszék a régi képes levelezőlapokon. Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2006.

Pozdrav iz Osijeka – Osijek na starim razglednicama, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2008.

Dražen Kušen, Erika Žilić Vincetić, *Rijeke koje povezuju, Dunav, Drava i Sava na starim razglednicama iz fundusa Državnog arhiva u Osijeku*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2013.

¹⁹ *Ljubi Vam čarne očice Vaš rob.*

REZIME

Razglednice su arhivsko gradivo koje spaja pisanu komunikaciju s vizualnim elementom te kao takve nose jedinstvenu i vrijednu informaciju ne samo za arhivske djelatnike, nego i za istraživače arhivskog gradiva. Porastom interesa za njih, a koji se odnosi ne samo na vizualni dio, nego i na sadržajni (što u razglednici piše), Državni arhiv u Osijeku odlučio se za analitičku obradu i sređivanje razglednica na vrlo detaljan način, kroz dvanaest elemenata opisa. Ovakvim načinom obrade i sređivanja razglednice postaju ravnopravne među izvorima informacija koje pridonose poznavanju političkog, kulturnog, gospodarskog i umjetničkog života nekog grada. Naglašava se veza s deltiologijom/kartofilijom, filatelijom, lingvistikom, grafologijom, tiskarstvom, tj. razvojem poštanskih usluga, jezika, pisma, tiskarskih tehnika, etnografije i sl.

Planski se išlo na prepisivanje kompletnog teksta razglednice kako bi se stvorile baze podataka za pretraživanje pojmova ili imena i prezimena osoba prema ključnoj riječi. Iako su razglednice digitalizirane i samim tim se originali prestali donositi u knjižnicu na korištenje istraživačima, ostao je neriješen „problem“ iščitavanja stotina razglednica putem računala kako bi se došlo do traženog pojma. Ovakvim načinom obrade u vrlo kratkom roku dolazi se do onoga što istraživač ili arhivist želi naći, a ako uzmemo za primjer filateliju, sužava se broj poštanskih marki određene države koju se želi istražiti, budući da su i one podrobno opisno obrađene u tablici (država, vrijednost marke, opis marke).

Iako su autori, tj. fotografi, umjetnici-crtaci i grafičari uglavnom ostali nepoznati, odnosno informacije o njima nisu sadržane na razglednicama, svi su oni svjesno ili nesvjesno pratili stilove i trendove svog okruženja te tako razglednicama utisnuli nevidljivi ali prisutni pečat svog vremena.²⁰ Panorame gradova i mjesta, motivi prirode, detalji iz biljnog i životinjskog svijeta, prometna sredstva, poznate osobe, znameniti povijesni prizori, šaljivi svakodnevni prizori, umjetnička djela, sve te ilustracije ponijela je razglednica kroz povijest i sačuvala je do danas.

²⁰ Kušen, Dražen, Žilić Vincetić, Erika, *Rijeke koje povezuju, Dunav, Drava i Sava na starim razglednicama iz fundusa Državnog arhiva u Osijeku* Osijek, 2013, 8.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

- Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-2092, Zbirka razglednica

Literatura:

- Bogavčić, Ivan, Salopek Bogavčić, Iva. *Prve razglednice na prostoru Hrvatske*, Peristil 63, Zagreb, 2020.
- Enciklopedija leksikografskog zavoda, br. 5, P – Sjöström, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969.
- Hrvatska enciklopedija 9, Pri-Sk, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2007.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik, Zagreb, 2002.
- Kušen, Dražen, Žilić Vincetić, Erika. *Rijeke koje povezuju, Dunav, Drava i Sava na starim razglednicama iz fundusa Državnog arhiva u Osijeku*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2013.
- *Osijek / Esseg aug alten Ansichtskarten*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2003.
- *Pozdrav iz Osijeka – Osijek na starim razglednicama* (dvojezično hrvatski/mađarski) = Üdvözet eszekrol – Eszék a régi képes levelezőlapokon. Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2006.
- *Pozdrav iz Osijeka – Osijek na starim razglednicama*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2008.
- Rječnik hrvatskog jezika, Zagreb, 1991.
- Sršan, Stjepan. *Pozdrav iz Osijeka – razglednice Osijeka do 1945.* : projekt obilježavanja 800. obljetnice prvog spomena imena Osijeka (dvojezično izdanje hrvatski/engleski) = Greetings from Osijek: picture postcards of Osijek ut to 1945 : project of commemoration of the 800th anniversary of the first mention of the name of Osijek. Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1995.
- Žilić Vincetić, Erika. *Iskustvo obrade nekonvencionalnog gradiva u Državnom arhivu u Osijeku*, Arhivska praksa 13, Tuzla, 2010.

Erika ŽILIĆ VINCETIĆ

POSTCARDS IN ARCHIVAL FONDS AND COLLECTIONS OF THE STATE ARCHIVES IN OSIJEK – A CONTRIBUTION TO ARCHIVAL PROCESSING AND ARRANGEMENT

Summary

Postcards are archival materials that connect written communication with visual element and as such they carry a unique and valuable information not only for archival workers but also for researchers of archival materials. With increased interest in them and not just in their visual part but also in their content (what is written on the postcard), the State Archive in Osijek decided to analytically process and arrange postcards in a very detailed manner, through 12 elements of description. With this kind of processing and arrangement the postcards became equal with sources of information that contribute to our knowledge of political, cultural, economic, and art life of a city. A connection with deltiology/cartophily, philately, linguistics, graphology, printing i.e. with the development of postal services, language, script, printing techniques, ethnology, etc. is emphasized.

The copying of complete texts of the postcards was planned so that the database could be created and the search engine with keyword mapping such as the search term or names and surnames. Even though the postcards are digitised and thus are no longer brought in to the library for researchers to read them, the problem of reading hundreds of postcards via computer remained “unsolved”. With this kind of processing the researcher or the archivist can acquire wanted information in a very short time, and if we take as an example philately, the number of postage stamps of a certain country that a researcher wishes to study is narrowing down since they are also thoroughly processed in the table (the county, the value of the stamp, description of the stamp).

Even though the authors, that is – photographers, artists-illustrators, and graphic artist mainly remained unknown, i.e. information about them cannot be found on the postcards, they all consciously or unconsciously followed the trends of their surroundings and by doing that they imprinted invisible but present stamp of their time.²¹ Panoramic views of the cities and places, nature, details from plant and animal world, famous persons, means of transport, famous historic scenes, playful everyday scenes, works of art, all those illustrations the postcards had been carrying through history and kept them until today.

395

²¹ Kušen, Dražen, Žilić Vincetić, Erika, *Rijeke koje povezuju, Dunav, Drava i Sava na starim razglednicama iz fundusa Državnog arhiva u Osijeku*, Osijek, 2013, 8

ЕТИКА У КОНЗЕРВАЦИЈИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Апстракт: У раду су представљени етичка начела и кодекси који се односе на конзервацију архивске грађе. Поред основних појмова, као што су етика, пословна етика, етичка дилема, етички кодекс, у њему се разматрају и етички кодекси у вези са конзервацијом архивске грађе: међународни етички кодекс Европске конфедерације конзерваторско-рестаураторских организација (ЕССО), етички кодекс Међународног савета музеја (ICOM), нацрт етичког кодекса Друштва конзерватора Србије и Међународни етички кодекс архивиста. Такође, наводи се заступљеност етичких кодекса у образовању и током стручног оспособљавања конзерватора и рестауратора у Србији.

Кључне речи: конзервација, етика, пословна етика, етичка дилема, етички кодекс, архивска грађа

УВОД

Потреба за конзервацијом и њена примена у свом најпримитивнијем облику сежу далеко у прошлост. Наиме, већ са настанком првих цивилизација, на самим почецима људског стваралаштва, јавила се потреба да се оно што је створено сачува од пропадања, а оштећења поправе. Са развојем цивилизације, стваралаштва и уметности, развијала се и свест о потреби за очувањем тековина цивилизације, писаних и материјалних добара, уметничких дела и културне баштине уопште. Крајем 18. и почетком 19. века конзервација почиње да се дефинише као засебна дисциплина и да добија своја прва начела.² После Првог светског рата заштита културне баштине прераста националне оквире и развија се до интернационалних размера.³ Систематизују се постојећа знања и практична искуства из области конзервације, уводе се експериментална истраживања и едукација, а конзервација се полако издваја као засебна делатност у заштити културног наслеђа. Сматра се да активна заштита културног наслеђа и издвајање конзервације као самосталне дисциплине заправо почиње после Другог светског рата. Од тада се она убрзано развија и поприма све већи значај у заштити културне баштине: 1945. године се оснива UNESCO, 1946. ICOM, 1954. је закључена Хашка конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба и тако даље.

¹ конзерватор саветник, s.petrov@archives.org.rs

² Француска револуција је била прекретница у разумевању значаја историјских споменика.

³ Атинска повеља о обнови историјских споменика, 1931.

ЕТИКА

Етика је филозофска дисциплина која проучава концепт исправног и погрешног људског понашања и деловања. Исправно људско понашање обликовано је у етичка начела, а етичка начела у етички кодекс. Синоним за етику је реч морал. Међутим, у њиховом значењу постоји разлика. Етика представља критички поглед на ставове о вредностима, врлинама и идеалима, док морал означава тренутно стање вредности, врлина и идеала у некој заједници. Етика чини основ људског односа према себи самима и према свету око нас. Присутна је у свим сферама живота, од свакодневних дешавања до важних животних догађаја. Њена сврха јесте очување људског бића као особе и људског достојанства. Ствара услове за напредак појединаца и друштва, али и за квалитетнији живот.⁴

Живимо у времену великих и брзих промена, времену транзиције, глобализације, технолошког напретка и друштвених иновација, када се моралне норме често преиспитују и мењају, а етичка начела често занемарују. Иако су она свима позната, подсећање на њих, нарочито у овим променљивим временима, увек је корисно и актуелно.

Етика се дели на примењену, нормативну и мета-етику. Примењена етика се бави одговорима на конкретна етичка питања и притом не ствара опште и свеобухватне теорије. У примењеној етици се убрајају струковне, односно пословне етике, као што су медицинске, војне, али и конзерваторске и архивистичке, као и многе друге. У тексту неће бити осврта на нормативну и мета-етику, будући да немају значај за разумевање самог рада.⁵

ЕТИКА У ПОСЛОВАЊУ

Етика у пословању (пословна етика) представља примену етичких вредности на пословну праксу, односно на све аспекте пословног понашања и деловања. Због свог значаја током 20. века издваја се као нова научна дисциплина. Она представља способност промишљања вредности током доношења одлука у предузећима, установама или организацијама са циљем процене на који начин те вредности утичу на квалитет пословања, на запослене у предузећу, као и на пословне партнере. Значај етике у пословању огледа се у спречавању потенцијалних ситуација које могу наштетити угледу предузећа и промовисању вредности поштеност рада и одрицања, чиме се обезбеђују квалитет пословања и конкурентност предузећа и остварују велики успех и напредак. Сврха пословне етике јесте морална одговорност појединца за своје поступке, јачање поверења и поштовање пословних сарадника и заједнице, стварање бољег друштва и друго.⁶

⁴ Katarina Paulić, *Etička načela u zaštiti pisane baštine*, diplomski rad, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:205267> (приступљено 23. 12. 2021)

⁵ Исто

⁶ Исто

ЕТИЧКИ КОДЕКС И ЕТИЧКА ДИЛЕМА

Етичке норме друштва, професије, предузећа или неке друге организације или заједнице сабране на једном месту чине етички кодекс који у пословању подразумева пословни етички кодекс и може се односити на одређену професију, делатност или фирму. Један од најпознатијих примера етичког кодекса су Мојсијевих десет заповести, а пословног етичког кодекса Хипократова заклетва. Етички принципи у пословању представљају смернице за понашање запослених. Понашање и деловање запослених у складу са етичким начелима обезбеђује квалитетно пословање и успех и напредак фирме. Поред етичког у фирми може постојати кодекс понашања и кодекс норми и правила. Етички кодекс чине суштинске вредности и општа начела и правила понашања. Они су апстрактни и не баве се применом у конкретним ситуацијама. Кодекс понашања образују конкретне норме и поступци у реалним ситуацијама са циљем предвиђања и спречавања неетичког понашања. Кодекс норми и правила односи се на правила у понашању запослених и санкције у случају њиховог непоштовања.⁷

Током пословања запослени се сусрећу са ситуацијама у којима морају да бирају између две или више одлука или начина понашања. То се назива етичка дилема. Етичке норме помажу како би запослени изабрали етички најбољу опцију. Илустроваћемо то кроз пример. У првој половини 2021. године Министарство културе и информисања Републике Србије донело је одлуку о дигитализацији Мирослављевог јеванђеља. Струке које се баве заштитом културних добара ову одлуку су поздравиле, будући да је дигитализација значајан вид заштите културних добара. Одлучено је да дигитализацију обави Аудиовизуелни архив и центар за дигитализацију САНУ, као најсавременији центар у овој области у земљи. Према нормативним актима дигитализација културног добра мора да се обави према тачно утврђеним стандардима.⁸ У складу са актима, а у циљу добијања што квалитетнијих дигиталних снимака, Аудиовизуелни архив и центар за дигитализацију САНУ предложио је да се Мирослављево јеванђеље пре дигитализације развезе. У складу са Стручним упутством о условима чувања и излагања Мирослављевог јеванђеља снимање је могуће само уз сагласност и надзор конзерваторске службе Народне библиотеке Србије.⁹ Конзерваторска служба је дала сагласност за снимање, али не и за развезивање Јеванђеља¹⁰, из разлога што свако развезивање представља ризик од оштећења пергаментних листова. На одлуку конзерваторске службе НБС

⁷ Исто

⁸ *Правилник о ближим условима за дигитализацију културног наслеђа*, Службени гласник Републике Србије, 76/18;

Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.kultura.gov.rs%2Fextfile%2Fsr%2F205%2Fsmernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf* (приступљено 22. 12. 2021)

⁹ *Стручно упутство о условима чувања и излагања Мирослављевог јеванђеља снимање јеванђеља*, Службени гласник Републике Србије, 38/2021 и 41/2021, члан 7, став 1.

¹⁰ *Извештај о стању Мирослављевог јеванђеља*, Народна библиотека Србије, бр.0101 279/1, 13. 3. 2021.

утицала је и чињеница да је Јеванђеље било развезано пре око двадесет година, пошто је било неопходно да се ураде конзервација и рестаурација пергаментних листова, као и то да је током преповеа коришћен лепак за чије би се уклањање морале применити методе које би могле да угрозе Јеванђеље.¹¹ У овом примеру се виде два опречна мишљења две различите струке које се баве заштитом културних добара. Стручњаци за дигитализацију сматрају да би у циљу што боље заштите требало направити најквалитетније могуће снимке, што подразумева развезивање Јеванђеља, док конзерватори сматрају да га не треба излагати ризику, макар и по цену мањег квалитета дигиталних снимака. С обзиром на опречна мишљења, начелник Одељења за заштиту и конзервацију и рестаурацију Народне библиотеке Србије оформио је комисију за утврђивање стања повеза и књижног блока Мирослављевог јеванђеља, која се састојала од девет истакнутих стручњака из области конзервације, са циљем процене ризика од оштећења у случају развезивања Јеванђеља и доношења ваљаног закључка по овом деликатном питању.¹² После утврђивања стања књиге и сагледавања чињеница, комисија је донела једногласну одлуку да Мирослављево јеванђеље не треба развезати, већ дигитализацију треба обавити без развезивања.¹³ Овакав став подржало је Министарство културе и информисања РС, па је дигитализација Јеванђеља обављена без развезивања.

399

У вези са наведеним догађајем у средствима јавног информисања могли су се чути и прочитати различита мишљења и ставови, као и чињенице чија је истинитост упитна. Овакво понашање појединаца, установа и средстава јавног информисања ствара конфузију међу јавним мњењем и врши додатни притисак на стручњаке током доношења веома важних одлука.

ЕТИЧКИ КОДЕКС У КОНЗЕРВАЦИЈИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Етичка начела у конзервацији сабрана у етичким кодексима односе се на конзервацију свих врсти културних добара, од непокретног наслеђа, преко музејских предмета и старе и ретке књиге, до архивске и филмске грађе. Њихова сврха јесте да у најширем смислу обезбеде очување и заштиту културних добара без обзира на врсту добра и материјале од којих је оно сачињено. Такође, циљ им је да обезбеде и очувају достојанство струке и конзерваторске делатности, али и достојанство стручњака у конзерваторској и повезаним делатностима. Етичке норме у конзервацији једнако се примењују и у конзервацији архивске грађе.

Одређени аспекти конзервације и рестаурације архивске грађе у Србији регулисани су Законом о културном добру („Сл. гласник РС“, бр. 71/94) и Законом о архивској грађи и архивској делатности („Сл. гласник РС“, бр. 6/20). Ступање на снагу Правилника о начину и ближим условима за спровођење превентивне заштите у јавним архивима и Правилника о начину и ближим условима за конзервацију и

¹¹ *Извештај о обављеним радовима у вези са конзервацијом Мирослављевог јеванђеља*, Народна библиотека Србије, бр. 0101 577/1, 25. 10. 1999.

¹² *Формирање комисије за утврђивање стања повеза и књижног блока Мирослављевог јеванђеља*, Народна библиотека Србије, бр. 0101 279/2, 21. 4. 2021.

¹³ *Извештај конзерваторске комисије о питању методологије дигитализације Мирослављевог јеванђеља*, Народна библиотека Србије, 0101 279/4, 29. 4. 2021.

рестаурацију архивске грађе у јавним архивима¹⁴ очекује се у најскорије време. Међутим, ови правни акти нису довољни да обезбеде доношење најбољих могућих одлука у свакој ситуацији током рада конзерватора и рестауратора.

Конзервација је веома разграната и комплексна делатност. Њено поље деловања обухвата дефинисање мера и праћење стања превентивне конзервације, процену стања оштећене културне баштине и израду приоритетних листи, истраживање постојеће документације о културном добру, испитивање и анализу материјала и оштећења наслеђа, конзервацију, рестаурацију и консолидацију добара, израду документације и фотодокументације о свим конзерваторским захватима предузетих у циљу очувања и заштите културне баштине, као и научни и истраживачки рад на изналажењу нових, делотворнијих метода, техника и материјала у превентивној и интервентној конзервацији. Конзервација културног наслеђа, поред поседовања знања, вештина и искуства, захтева најразличитија деловања и за највећи део њих (на пример, израда приоритетних листи и документације о конзервацији, испитивање материјала) могуће је дефинисати смернице и процедуре извођења. С друге стране, питања да ли ће и на који начин ће се обавити конзервација, рестаурација и консолидација захтевају промишљање ван оквира правних аката, смерница или процедура. Поред материјала и оштећења добара, на одлуку о конзерваторској техници која ће се применити утичу значај добра, опремљеност конзерваторске лабораторије/радионице, повод конзервације, даља судбина добра (стање превентивне заштите после конзервације, да ли ће оно бити доступно широј јавности, претпоставке о даљем развоју заштите, друштвене околности) и друго. Већ на први поглед јасно је да одлука није једноставна и да не може постојати простодушна формула по којој би се избор обавио. Редослед и начин извођења конзерваторских техника унапред је дефинисан, те је и у овом случају израда процедура у основним цртама потребна како би се избегло случајно или намерно занемаривање редоследа и необављање појединих радњи и слично. Међутим, конзерватори се у свом раду често сусрећу са дилемама шта је у датом случају најбоље за одређено културно добро, односно архивску грађу, која техника ће дати најбоље резултате у односу на све горе поменуто и, у неким случајевима, да ли је боље обавити конзервацију и рестаурацију или уопште не дирати грађу. Решавање ових дилема заснива се на промишљању и одлучивању конзерватора на основу знања, искуства и усвојених етичких норми и принципа. Етичке норме сабране у етичком кодексу конзерватора, главне су смернице у конзерваторском одлучивању и решавању дилема. Поштовање и спровођење етичког кодекса омогућавају конзерватору да су сваком тренутку донесе најбољу могућу одлуку за културно добро, односно архивску грађу.

Поред односа према културном добру и његовој конзервацији и рестаурацији, етички кодекси конзерватора регулишу и однос према професији, власнику архивске грађе, јавности и медијима, као и према колегама конзерваторима и колегама других профила. Међународни етички кодекси који конзерваторима у архивима пружају смернице у раду јесу етички кодекс Европске конфедерације конзерваторско-рестаураторских организација (ЕССО), затим ICOM-ов (Међународног савета

¹⁴ На основу чл. 30. став 2. и чл. 32. тачка 2. Закона о архивској грађи и архивској делатности

музеја) кодекс професионалне етике и Међународни етички кодекс архивиста. Поред међународних, у Србији постоји и нацрт етичког кодекса Друштва конзерватора Србије који ће, када буде усвојен, обавезивати конзерваторе и рестаураторе у Србији на поштовање етичких начела.

Етички кодекс Европске конференције конзерваторско-рестаураторских организација (ЕССО)¹⁵ промовисала је Европска конфедерација организација конзерватора-рестауратора, а усвојила Генерална скупштина у Бриселу 7. марта 2003. године.¹⁶ Кодекс почиње преамбулом у којој се дефинише појам културне баштине. Састоји се из четири целине: општих принципа примене кодекса, обавеза према културном наслеђу, обавеза према власнику или законском старатељу и обавеза према колегама и професији. У 28 чланова на веома јасан и концизан начин набројана су и образложена сва релевантна етичка начела која конзерваторима обезбеђују професионалност и достојанство у раду.

ICOM-ов¹⁷ кодекс професионалне етике усвојен је на XV Генералној скупштини ICOM-а одржаној 4. новембра 1986. године у Буенос Аиресу. На наредним генералним скупштинама кодекс је допуњен (Шпанија, 2001), ревидиран и преименован у Етички кодекс за музеје (Сеул, 2004).¹⁸ Како само име каже, кодекс се односи на музејску делатност. Будући да музејска обухвата и конзерваторску делатност, један значајан део кодекса односи се на етичка начела у конзервацији. Кодекс је веома детаљан са додатним смерницама за свако начело. Обухвата преамбулу и осам целина: 1. Музеји чувају, тумаче и промовишу аспекте културног и природног наслеђа човечанства; 2. Музеји који одржавају збирке, старају се о њима за добробит друштва и његовог развоја; 3. Музеји воде основну евиденцију о утврђивању и ширењу знања; 4. Музеји пружају могућност за вредновање, разумевање, уживање и управљање културним и природним наслеђем; 5. Музеји поседују ресурсе које пружају могућност и другим јавним службама и благодетима; 6. Музеји блиско сарађују са заједницама из којих потичу њихове збирке, као и са онима са којима раде; 7. Музеји раде по закону; 8. Музеји раде професионално.

Кодекс етике и професионалне одговорности са смерницама ка интегритету Друштва конзерватора Србије постоји у облику нацрта.¹⁹ Ово је још један веома

¹⁵ ЕССО је акроним за European Confederation of Conservation-Restoration Organizations

¹⁶ Етички кодекс Европске конференције конзерваторско-рестаураторских организација, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fwww.iic-hrvatskagrupa.hr%2Fdownloads%2Fetickikodeksec.co.pdf&clen=38818&chunk=true* (приступљено 23. 12. 2021)

¹⁷ ICOM је акроним за International Council of Museums, односно Међународни савет музеја

¹⁸ Етички кодекс за музеје, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Ficom-serbia.mini.icom.museum%2Fwp-content%2Fuploads%2Fsites%2F44%2F2021%2F11%2Feticki-kodeks-za-muzeje.pdf&clen=833476&chunk=true* (приступљено 1. 12. 2021)

¹⁹ Кодекс етике и професионалне одговорности са смерницама ка интегритету Друштва конзерватора Србије, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Ffiks.org.rs%2Fdatoteke%2Fkodeks-Drustva-Konzervatora-Srbije-2016.pdf&clen=145486&chunk=true* (приступљено 23. 12. 2021)

опширан и детаљан кодекс са смерницама за свако начело. Састоји се од дванаест целина: истинитост, независност од притиска, спречавање корупције и сукоба интереса, одговорност у конзерваторској струци, конзерваторска пажња, однос према архивских изворима и информацијама, поштовање рада претходника и осталих претходних радова, коришћење часних средстава и медији, поштовање ауторства рада и сродних права, заштита конзерватора и обраћање јавности, учешће у међународним активностима, допуна примерима из праксе. Иако веома детаљан, целокупан садржај кодекса би могао да се подведе под однос конзерватора према колегама и професији, однос према власнику и законском старатељу и однос према јавности и медијима. Однос конзерватора према културном добру обрађен је само у оним деловима где се преплиће са односом према колегама, власнику, јавности и друго. Директном односу конзерватора према културном добру током конзервације и рестаурације и основним начелима конзервације није поклоњена довољна пажња. И поред поменуте мањкавости, усвајање етичког кодекса Друштва конзерватора Србије имало би велики значај за струку.

Међународни етички кодекс архивиста²⁰ односи се на целокупан рад свих запослених у архивима према архивској грађи, па према томе и на конзервацију и рестаурацију архивске грађе. Усвојен је на XIII Међународном архивском конгресу 6. септембра 1996. године у Пекингу, а усвојило га је Међународно архивско веће (ICA).²¹ Чине га преамбула и десет начела са појашњењима. У члановима је јасно и концизно дефинисан однос према архивској грађи. Међутим, овим кодексом нису обухваћени однос према колегама и професији, власнику и законском старатељу, као ни однос према јавности и медијима.

ЕТИКА У ОБРАЗОВАЊУ КОНЗЕРВАТОРА У СРБИЈИ

Конзерватори и рестауратори у Србији обучавају се за рад током школовање, приправничког стажа (стручно оспособљавање) и припреме за полагање стручног испита.

На место конзерватора у архивима запошљавају се особе које су завршиле Хемијски, Биолошки, Технолошки или Факултет примењених уметности, а на место рестауратора особе које имају четворогодишње средњошколско образовање. Већ је на први поглед јасно да овакво образовање (осим у случају Факултета примењених уметности, студијски програм Конзервација и рестаурација) не обучава конзерваторе, већ стручњаке других делатности. Касније, током приправничког стажа у архивима, запослени се оспособљавају за обављање конзерваторских послова. Од пре петнаестак година на Факултету примењених уметности у Београду формиран је студијски програм Конзервација и рестаурација²² на коме се обучавају будући конзерватори. Ово је велики напредак за конзервацију у Србији

²⁰ Међународни етички кодекс архивиста, <https://www.ica.org/en/ica-code-ethics> (приступљено 1. 12. 2021)

²¹ ICA је акроним за International Council on Archives

²² Студијски програми основних и мастер академских студија на Факултету примењених уметности, <https://www.fpu.bg.ac.rs/programi/programi-od-2015/oas/>, <https://www.fpu.bg.ac.rs/programi/programi-od-2015/mas/> (приступљено 23. 12. 2021)

чији се позитивни ефекти већ сада виде и биће све видљивији у будућности. Поред евидентних предности које је донело стручно образовање конзерватора, постоје и пропусти. Наиме, етика у конзервацији се током студија не обрађује систематски, кроз појам, начела и упознавање са етичким кодексима у области конзервације, већ се помиње само спорадично у оквиру других тема и углавном само у односу на интервентну конзервацију. Овакав приступ не даје целовиту слику значења и значаја етике у конзервацији и код конзерватора оставља велики број недоумица, пропуста, недоречености и празнина у познавању етике и примени етичких начела.

Приправнички стаж у архивима у Србији за конзерваторе траје најмање годину дана, а за рестаураторе најмање девет месеци.²³ Током приправничког стажа приправник се обучава, односно оспособљава за практичан рад на пословима у конзерваторској делатности. За његово оспособљавање задужен је ментор, тј. конзерватор запослен у архиву, оно се обавља према утврђеном плану који доноси ментор од кога зависи да ли ће и у ком обиму приправнику током приправничког стажа бити представљена етика, етичка начела и етички кодекси у конзервацији архивске грађе.

Приправнички стаж запосленог завршава се полагањем стручног испита и траје најдуже три године од дана заснивања радног односа.²⁴ До почетка примене Закона о архивској грађи и архивској делатности, конзерватори и рестауратори запослени у архивима стручни испит су полагали у Народној библиотеци Србије или Народном музеју у складу са Правилником о програму стручног испита у делатности заштите културних добара и начину његовог полагања.²⁵ Програмом стручног испита били су обухваћена само етичка начела у вези са интервентном конзервацијом, али не и у вези са осталим конзерваторским пословима и пословним односима унутар и ван архива и других установа културе. У складу са Законом о архивској грађи и архивској делатности, од 2021. године конзерватори и рестауратори у архивској делатности стручни испит полажу у Државном архиву Србије, односно у Архиву Војводине. Према програму за стручни испит у архивској делатности предвиђено је да се конзерватори и рестауратори упознају и оспособе за практичну примену етичких начела и етичких кодекса у конзервацији и рестаурацији архивске грађе и културних добара уопште.

УПИТНИК

У циљу остваривања увида у познавање етичких принципа и етичких кодекса, конзерваторима и рестаураторима запосленим у архивима упућен је упитник. Упитник је садржао пет питања на која се одговарало одабиром једног или више понуђених одговора (Прилог). У архивима у оквиру архивске мреже Србије запослено је укупно деветоро конзерватора и рестауратора. На упитник је одговорило њих осморо.

²³ *Закон о архивској грађи и архивској делатности*, Службени гласник Републике Србије, 6/20, члан 63. став 1.

²⁴ Исто, члан 63. став 8.

²⁵ *Правилник о програму стручног испита у делатности заштите културних добара и начину његовог полагања*, Службени гласник Републике Србије, 11/96 и 15/96.

1. Да ли сте упознати са садржином неког етичког кодекса који се односи на конзерваторе у архивима? (могуће више одговора)

- ☐ да, са етичким кодексом Европске конфедерације конзерваторско-рестаураторских организација (ECCO)
- ☐ да, са етичким кодексом Међународног савета музеја (ICOM)
- ☐ да, са етичким кодексом Америчког института за конзервацију (AIC)
- ☐ да, са Етичким кодексом архивиста
- ☐ да, са етичким кодексом
- ☐ нисам упознат/упозната

2. Како сте се упознали са етичким кодексом/кодексима? (могуће више одговора)

- ☐ током редовног школовања
- ☐ током стручног оспособљавања у архиву
- ☐ током обуке за полагање стручног испита
- ☐ самоницијативно (литература, интернет)
- ☐ на други начин
- ☐ нисам упознат/упозната

3. Да ли сте се током радног ангажмана у конзерваторској лабораторији/радионици архива сусрели са кршењем етичких норми и којих? (могуће више одговора)

- ☐ да, са кршењем етичких норми према културном наслеђу
- ☐ да, са кршењем етичких норми према колегама и професији
- ☐ да, са кршењем етичких норми према власнику или законском старатељу
- ☐ да, са кршењем етичких норми према
- ☐ нисам се сусрео/сусрела

4. Које етичке норме су по Вама најбитније? (само један одговор)

- ☐ етичке норме према културном наслеђу
- ☐ етичке норме према колегама и професији
- ☐ етичке норме према власнику или законском старатељу
- ☐ етичке норме према
- ☐ све етичке норме су подједнако битне
- ☐ етичке норме су небитне

5. Како бисте оценили поштовање етичких кодекса конзерватора у архивима у Србији? (само један одговор)

- ☐ поштују се у потпуности
- ☐ углавном се поштују
- ☐ половично се поштују
- ☐ делимично се поштују
- ☐ уопште се не поштују

Општи утисак на основу одговора на упитник је да би познавање етичких кодекса међу конзерваторима и рестаураторима у архивима морало да буде боље. На прво питање „Да ли сте упознати са садржином неког етичког кодекса који се односи на конзерваторе у архивима?“ двоје је одговорило да је упознато са свим понуђеним етичким кодексима, четворо само са једним уз напомену да је познавање садржине кодекса делимично, док двоје није упознато ни са једним од понуђених етичких кодекса.

Одговори на питање „Како сте се упознали са етичким кодексом/кодексима?“ веома су разнолики: током школовања, током стручног оспособљавања, током обуке за полагање стручног испита, самоиницијативно (литература, интернет). Такође, конзерватори који су упознати са свим понуђеним кодексима упознали су се самоиницијативно, што јасно говори о непостојању системског приступа овој теми током образовања и оспособљавања конзерватора и рестауратора.

405

Треће питање је гласило „Да ли сте се током радног ангажмана у конзерваторској лабораторији/радионици архива сусрели са кршењем етичких норми и којих?“. Шесторо од осморо испитаника је одговорило да се сусрело са кршењем етичких норми према колегама и професији, а петоро од осморо са кршењем етичких норми према културном наслеђу. Велики број потврдних одговора указује на значајно непоштовање етичких норми. Један од узрока оваквог стања у архивима јесте недовољно познавање етичких норми како конзерватора, тако и осталих запослених.

На питање „Које етичке норме су по Вама најбитније?“ шесторо конзерватора/рестауратора је одговорило да су све битне, уз напомену да су најбитније етичке норме према културном наслеђу, а преостало двоје испитаника је заокружило само да су најбитније етичке норме према културном наслеђу, не помињући ниједну другу ставку осим ове. На основу одговора може се закључити да је конзерваторима и рестаураторима ипак значајнији однос према архивској грађи него однос према колегама и осталим аспектима пословне праксе.

Последње питање је било „Како бисте оценили поштовање етичких кодекса конзерватора у архивима у Србији?“. Двоје испитаника сматра да се етички кодекси у архивима поштују у потпуности, двоје да се углавном поштују, а четворо да се делимично поштују.

ЗАКЉУЧАК

Поштовањем етичких начела и етичких кодекса гради се поштовање, јача се поверење унутар заједнице и страха се праведније друштво. Једном речју, стварају се услови за квалитетнији живот. Придржавати се етичких вредност значи бити одговоран за своје поступке. Спречавањем непожељног деловања етичност на послу потпомаже очувању струке, очувању достојанства запослених и угледа установе, док афирмисањем пожељног понашања доприноси напретку струке, личном напретку запослених и напретку целе установе. Придржавање етичког кодекса погодује повећању квалитета пословања: квалитетнијем односу према архивској грађи, професији, јавности, колегама у установи и ван ње, задовољству у раду и целокупном успеху и напретку.

РЕЗИМЕ

Трагови људског стваралаштва датирају још од времена појаве првог човека. Све што је створио, човек је имао потребу да сачува, заштити од пропадања и остави будућим генерацијама. Ова примитивна идеја о конзервацији временом се развијала и постала засебна дисциплина дефинисана законима, упутствима, смерницама, етичким кодексима и другим актима. За разлику од упутстава и смерница, које се односе на конкретне процедуре и поступке у извршавању конзерваторских послова, етички кодекс омогућава исправно расуђивање, одлучивање и поступање у пословној пракси, затим према колегама из струке и ван ње, према професији, установи и другим аспектима конзерваторског пословања. Такође, омогућава нам да у случају пословне дилеме донесемо најбољу могућу одлуку.

406

С обзиром на комплексност конзерваторске делатности и честу потребу за расуђивањем и решавањем дилема, етика и етички кодекс у конзервацији користе се готово свакодневно. Етички кодекс који је основа за рад конзерваторима и рестаураторима на подручју Србије јесте етички кодекс Европске конфедерације конзерваторско-рестаураторских организација (ЕССО), до усвајања и почетка примене етичког кодекса Друштва конзерватора Србије. Иако веома битни у пословању конзерватора, етички кодекси се систематски не обрађују ни током образовања нити за време стручног оспособљавања конзерватора, већ се само спорадично спомињу у оквиру других тема. Притом се спомињу само неки од етичких принципа, углавном они у вези са односом према културном добру, односно архивској грађи. Систематско упознавање са етичким кодексима остављено је појединцу на слободну вољу. У циљу стварања увида у познавање садржаја етичких кодекса, конзерваторима и рестаураторима у архивима упућен је упитник. Генерални закључак је да би познавање етичких кодекса морало да буде боље, да се највећи значај даје етичким нормама према архивској грађи у односу на норме према колегама, професији и власнику, као и да се највећи број запослених сусрео са кршењем етичких норми према колегама и архивској грађи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Извештај о стању Мирослављевог јеванђеља, Народна библиотека Србије, бр. 0101 279/1, 13. 3. 2021.
- Извештај о обављеним радовима у вези са конзервацијом Мирослављевог јеванђеља, Народна библиотека Србије, бр. 0101 577/1, 25. 10. 1999.
- Извештај конзерваторске комисије о питању методологије дигитализације Мирослављевог јеванђеља, Народна библиотека Србије, 0101 279/4, 29. 4. 2021.
- Формирање комисије за утврђивање стања повеза и књижног блока Мирослављевог јеванђеља, Народна библиотека Србије, бр. 0101 279/2, 21. 4. 2021.

- Етички кодекс Европске конференције конзерваторско-рестаураторских организација, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fwww.iic-hrvatskagrupa.hr%2Fdownloads%2Fetikodeksecco.pdf&clen=38818&chunk=true* (приступљено 23. 12. 2021)
- Етички кодекс за музеје, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Ficom-serbia.mini.icom.museum%2Fwp-content%2Fuploads%2Fsites%2F44%2F2021%2F11%2Feticki-kodeks-za-muzeje.pdf&clen=833476&chunk=true* (приступљено 1. 12. 2021)
- Закон о архивској грађи и архивској делатности, Службени гласник Републике Србије, 6/2020.
- Paulić, Katarina. *Etička načela u zaštiti pisane baštine*, diplomski rad, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:205267>. (приступљено 23. 12. 2021)
- Кодекс етике и професионалне одговорности са смерницама ка интегритету Друштва конзерватора Србије, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fdks.org.rs%2Fdatoteke%2FKodeks-Drustva-Konzervatora-Srbije-2016.pdf&clen=145486&chunk=true* (приступљено 23. 12. 2021)
- Међународни етички кодекс архивиста, <https://www.ica.org/en/ica-code-ethics>. (приступљено 23. 12. 2021)
- Правилник о ближим условима за дигитализацију културног наслеђа, Службени гласник Републике Србије, 76/18.
- Правилник о програму стручног испита у делатности заштите културних добара и начину његовог полагања, Службени гласник Републике Србије, 11/96 и 15/96.
- Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.kultura.gov.rs%2Fextfile%2Fsr%2F205%2Fsmernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf* (приступљено 22. 12. 2021)
- Стручно упутство о условима чувања и излагања Мирослављевог јеванђеља снимање јеванђеља, Службени гласник Републике Србије, 38/2021 и 41/2021.
- Студијски програми основних и мастер академских студија на Факултету примењених уметности, <https://www.fpu.bg.ac.rs/programi/programi-od-2015/oas/>, <https://www.fpu.bg.ac.rs/programi/programi-od-2015/mas/> (приступљено 23. 12. 2021)

Snežana PETROV

ETHICS IN CONSERVATION OF ARCHIVAL MATERIAL

Summary

Traces of human creativity date back to the origin of man. For everything he created, the man had a need to preserve, to protect it from ruin and leave it to future generations. This primitive idea about conservation developed with time and became a separate discipline defined by laws, instructions, guidelines, code of ethics, and other acts. Unlike guidelines and instructions that refer to concrete procedures and practices in performing conservation work, the code of ethics enables correct judgment, decision-making and proper activity regarding business praxis, relation towards colleagues from the same and different professions, towards profession, institution and other aspects of conservation work. Furthermore, it enables us to make the best possible decision in case of a dilemma.

Considering the complexity of a conservation activity and a frequent need for decision-making and dilemma resolving, the code of ethics in conservation is being used almost on an everyday basis. The code of ethics which is in use in Serbia by conservators and restorers is the Code of Ethics of the European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations (ECCO) until adoption and application of the Code of Ethics by the Society of Conservators of Serbia. Even though they are very important for conservator's work they are not systematically discussed during education nor during professional training of the conservators, but are only sporadically mentioned within other subjects, plus only some of the ethical principles are mentioned, mainly those regarding cultural assets, i.e. archival material. A systematic acquaintance with the code of ethics is left for an individual to do by himself. With the aim to gain insight into conservators' and restorer's knowledge about the codes of ethics, a questionnaire was sent to them into the archives. The general conclusion was that the knowledge about the codes of ethics should be improved, that greater importance is given to ethical norms towards archival material than to the norms towards colleagues, profession and the owner, so as that the employees mostly violated the ethical norms towards colleagues and archival material.

ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE – OSNUTAK I POSTOJANJE

Apstrakt: Arhiv Bosne i Hercegovine je kroz priču o svom osnutku, razvoju i problemima koji su na tom putu iskršavali vjerno zrcalio složenu zemljopisnu, političku i ekonomsku problematiku prostora u kom je nastao. Sama činjenica da je riječ o relativno mladoj instituciji slikovito govori koliko je napora bilo potrebno uložiti da Arhiv zaživi (što zvuči apsurdno), jer je riječ o čuvanju kolektivnog sjećanja i identiteta naroda sa tih prostora.

409

Izgradnja zgrade u kojoj se nalazi današnji Arhiv Bosne i Hercegovine, a koja je prvenstveno bila namijenjena Zemaljskoj vladi, započela je početkom 1884, a završena je za nekih godinu i pol, krajem 1885. godine. Sam Arhiv BiH osnovan je 12. prosinca 1947. godine, a kako se arhivsko gradivo nastalo radom najviših državnih institucija već nalazilo u suterenu, odabir tadašnje zgrade Vlade činio se najprirodnijim.

U ovom radu dati su kratak pregled prelomnih etapa kroz koje je Arhiv prošao i njegovo trenutno stanje. Premda je u današnje vrijeme aktualna priča o digitalizaciji i okretanju prema online funkcioniranju, Arhivi i dalje muku muče sa vlagom u depoima, manjkom stručnog kadra i financijama. Teško je naći izuzetak, makar u bližem okružju, pa će neki segmenti ovog teksta imati univerzalni karakter.

To samo potvrđuje koliko su zaposleni u ovoj struci upućeni jedni na druge.

Ključne riječi: *Arhiv Bosne i Hercegovine, osnutak, depo, zgrada Arhiva, povijest i razvoj, problemi u arhivistici, skladišni prostor, radni prostor, stručni kadar, usavršavanje*

IZGUBLJENA POVIJEST

Burne povijesne okolnosti, prirodne katastrofe i ljudski nemar, glavni su uzroci što se u Bosni i Hercegovini nisu u kontinuitetu sačuvali dokumenti prošlosti, kao što je to bio slučaj sa zemljama koje su se razvijale pod neuporedivo povoljnijim uslovima. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi, kao i u svakoj državi tog vremena, pisanim dokumentima se poklanjala naročita pažnja, a posebno onima koji su imali javno-pravni karakter. Međutim, uslijed pada države pod osmansku vlast u XV stoljeću, zaustavljen je proces kojim bi od zbirke dokumenata čuvanih u vladarskim uredima, kod vlastele i u crkvama, nastali rani arhivi poput onih u Zapadnoj Europi.

¹ viši arhivist, informatičar, indok@arhivbih.gov.ba

Tijekom dugotrajne turske uprave vrlo malo je učinjeno da se pisano gradivo koje je stvarala razgranata administracija stručno zaštititi i čuva. Tek u XVIII stoljeću počinje se na zvanične dokumente, manastirske i obiteljske zbirke gledati kao na dobro od šireg značaja i svjedočanstvo prošlosti. Nažalost, ovaj novonastali znanstveni interes ipak nije doveo do formiranja arhiva koji bi preuzimali dokumente i poslije isteka njihove praktične vrijednosti.

Austrougarska monarhija je prilikom okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine imala mrežu dobro uređenih zemaljskih i državnih arhiva, pa se moglo očekivati da će to uspostaviti i u Bosni i Hercegovini. I pored toga, nisu poduzete nikakve značajnije mjere za zaštitu zatečenog arhivskog gradiva.²

Nepostojanje arhivskih ustanova, arhivske službe i poznavanja arhivističke znanosti doveli su do toga da su opstali jedino oni dokumenti koji su pukim slučajem preživjeli višestoljetni nemar.

410

ZGRADA BUDUĆEG ARHIVA

Priča o Arhivu Bosne i Hercegovine započinje kratkim novinskim člankom objavljenim u sarajevskom tisku krajem XIX stoljeća.

U „Sarajevskom listu“ broj 25, tiskanom 4. ožujka 1884. godine, među aktualnim vijestima o posjeti *prejasnog prijestolonašljedničkog para, nadvojvode Rudolfa i nadvojvotkinje Stefanije Biogradu*, pronalasku paklenih naprava anarhista po kolodvorima u Londonu i oglasima obučara i krojača koji reklamiraju svoje proizvode rađene po posljednjoj bečkoj modi, pojavio se kratak članak pod naslovom „Palača zemaljske vlade na Musali“³ u kome se najavljuje planirani početak gradnje naročite palače za Zemaljsku vladu, dimenzija stranica *70 metara dužnih u kvadratu*, visine dva kata. Lokacija Musala je izabrana kao najpodesnija, dovoljno blizu tadašnjoj Čaršiji i orijentirana na glavnu ulicu Ćemalušu, sjeverno od Alipašine džamije.

Time je stavljena točka na višegodišnje nastojanje nove uprave da svoj državni aparat konačno useli u novoizgrađeni reprezentativan prostor, pošto su prvih godina okupacije prihodi Zemaljske uprave bili nedovoljni, a carska kasa poprilično ispražnjena vojnim operacijama po Bosni i Hercegovini.

Do tada su institucije nove centralne, okružne i gradske vlasti bile smještene po starim turskim vojarnama, barakama i privatnim kućama, što nije bilo samo ponižavajuće i nepraktično glede obavljanja redovnih aktivnosti, već je sa sobom nosilo veću izloženost opasnosti od požara i poplava³ i umanjivalo je u narodu ugled i ozbiljnost austrougarske uprave.

² Osnutkom Zemaljskog muzeja 1888. godine, fondovi *Vilajetske uprave i Generalnog austrougarskog konzulata za Bosnu i Hercegovinu* predati su mu na čuvanje, ali bez ikakve arhivističke obrade.

³ Musala – mjesto (livada, bašta ili kakav drugi veći prostor) na kome su muslimani cijelog grada ili varoši, grupno pod otvorenim nebom, klanjanjali bajramsku molitvu, zajednički namaz, kao što su džema i dženaze. Sarajevska musala nalazila se na prostoru između današnjeg Predsjedništva Bosne i Hercegovine i zgrade Parlamenta. Zbog toga se ova zgrada dugo u narodu nazivala Visoka musala ili Velika musala.

³ Još su bila svježja sjećanja na veliki požar iz 1879. godine koji je opustošio dobar dio Sarajeva.

Već istog mjeseca, u svom 33. broju od 22. ožujka 1884. godine, „Sarajevski list“ objavio je licitaciju za početnu fazu radova tražeći najpovoljnijeg ponuđača koji će ... *oko 400.000 komada pečenijeh cigalja obične veličine prenijeti sa željezničke stanice u Sarajevu na Musalu kao na mjesto gradnje...*

Zajedničkom ministru financija i upravitelju Bosne i Hercegovine Benjaminu Kalaju⁴ preporučeno je još i u to vrijeme čuveni arhitekt Josip Vancaš, koji je zbog ograničenih novčanih sredstava za fasadu planirane upravne zgrade izabrao sveden, ali ipak dostojanstven stil firentinske rane renesanse. Opremanje unutrašnjosti zgrade izvedeno je jednostavno i funkcionalno.

U prizemlju, u prostoru današnjeg Arhiva Bosne i Hercegovine, lijevo i desno od glavnog ulaza, bili su predviđeni uredi za oficire, stražu i portire, zatim prostorije Šumarskog odsijeka, katastar, Zemaljska žandarmerijska komanda, zemaljska kasa, ekonomat i stanovi za čuvare.⁵

Radovi na izgradnji svečano su otpočeli u ožujku 1884, a bilo je planirano da zgrada bude predata na uporabu u listopadu 1885. godine. Radovi su tekli po planu, iako je bilo izvjesnih neplaniranih teškoća poput pojave vode prilikom kopanja temelja na južnoj strani.

U srpnju 1885. godine Sarajevo je zadesio jači potres. Građevinski odbor je pregledao zgradu, ali je utvrdio samo jednu manju pukotinu koja je mogla nastati i ranije. Zgrada je završena trinaest dana prije roka, a u potpunosti je useljena u studenom 1885. godine, četiri mjeseca prije nego što je planirano.

Skice buduće Palače zemaljske vlade na Musali

Svega dvadeset četiri godine kasnije, zbog kroničnog nedostatka uredskog prostora uzrokovanog rastućim državnim aparatom u postaneksijskom razdoblju (čemu je umnogome kumovao i osnutak Bosanskog sabora 1910. godine), Vladina zgrada mijenja svoj prvobitni izgled. Angažiran je još jedan čuveni arhitekt, Karlo Parižik, koji je 1911. godine dogradio treći kat, čija je nešto jednostavnija fasada i danas lako prepoznatljiva.

OSNUTAK ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE

Prvi pokušaj da se osnuje Zemaljski arhiv za Bosnu i Hercegovinu datira iz 1909. godine, kada je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu zatražila od Zajedničkog ministarstva financija u Beču, nadležnog za poslove Bosne i Hercegovine, dozvolu da osnuje Zemaljski arhiv u kome bi se čuvali originalni spisi koji imaju povijesnu vrijednost. Iz njenog prijedloga vidi se da su glavni motivi za uspostavljanje arhiva u Sarajevu bile praktične administrativne potrebe, tj. pretrpanost pismohrana organa vlasti dokumentaci-

⁴ Kalaj je podnio Caru obrazložen prijedlog za izgradnju Vladine zgrade (ABH, Prez. BH 707/1883).

⁵ ABH, ZVS Građevinsko odjeljenje, K15 – *Protokoli Građevinskog odbora za izgradnju Vladine zgrade*

Prva stranica austrougarske odbijenice iz 1914. godine (ABH, Pres. 2676/1914)

jom stvorenom kroz tri desetljeća rada, cca 6.000 dužnih metara gradiva.

Prijedlog je bio da se materijal u pismohranama najprije škartira i nakon roka od 30 godina smjesti u buduću Zemaljski arhiv. Taj zahtijev je odbijen, kao i naredni iz 1914. godine.⁶

Iz Beča je dato odobrenje da se samo pristupi škartiranju, a da se pitanje osnutka arhiva riješava drugom prilikom. Monarhija nije imala interesa da podrži osnutak takve znanstveno-kulturno institucije koja bi svojim djelovanjem neumitno pripomogla razvoju političke svijesti i težnji za nacionalno oslobođenje.

Nakon Prvog svjetskog rata, novostvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nije pokazala interes za organiziranje arhiva na području Bosne i Hercegovine. Arhivsko gradivo je propadalo na raznim mjestima ili je deponovano u Beogradu. Arhivska služba, u pravom smislu riječi, nije ni postojala, već samo jednostavna pohrana spisa i traganje za pojedinim predmetima u interesu privatnih osoba (mirovine, obrtnice i sl.) i za službene potrebe pojedinih nadležstava (tehnički elaborati, agrarni spisi i sl.).

Tek pred kraj Drugog svjetskog rata, 20. veljače 1945. godine, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije donosi odluku o stavljanju pod državnu zaštitu svih spomenika kulture, uključujući tu i arhivsko gradivo.

Dvije godine kasnije, 9. srpnja 1947, podnio je tadašnji načelnik Općeg odjeljenja Predsjedništva Vlade NR BiH Milan Popović predstavku Predsjedništvu Vlade NR BiH u kojoj je istakao potrebu osnutka republičkog arhiva i u Bosni i Hercegovini. Vrlo aktivan i sa dovoljno širokim horizontom za organiziranje republičke arhivske službe, Popović se prethodno upoznao sa postojećom arhivskom službom u zemlji i njenom organizacijom, pa zatim podnio nacrt uredbe o osnutku Državnog arhiva i zahtjev za odobrenje budžeta za 1947. godinu:

Smatrajući da je pitanje osnivanja Državnog arhiva NR BiH već sazrelo i da bi trebalo hitno pristupiti oživotvorenju njegovu, slobodan sam, poznavajući Vaš lični živi interes za ovu stvar, dostaviti Vam u prilogu: projekat Uredbe Državne arhive i predlog budžeta te ustanove za oktobar-decembar 1947. g..., kaže on u svojoj predavci podnesenoj predsjedniku Rodoljubu Čolakoviću.⁷

Kao rezultat te inicijative, 12. prosinca 1947. godine, Vlada NR Bosne i Hercegovine donosi **Uredbu o Državnom arhivu Narodne Republike Bosne i Hercegovine**, gdje u članku 2 stoji da *Državni arhiv ima zadatak da sakuplja, sređuje, čuva i po propi-*

⁶ Bosna i Hercegovina je bila jedina zemlja u Austrougarskoj monarhiji koja nije imala svoj arhiv.

⁷ Državni arhiv NR BiH, Sarajevo, arhiva za 1948. g., akt b. b.

*sanim uslovima omogućuje proučavanje arhivskog materijala koji se odnosi na državni život i razvitak kao i privrednu, političku i kulturnu istoriju naroda.*⁸

Uskoro je, 30. siječnja 1948. godine, uslijedilo i postavljanje Milana Popovića, višeg pravnog referenta i načelnika Opšteg odjeljenja Predsjedništva vlade NR BiH, za prvog upravnika Državnog arhiva NR BiH, a već tri dana kasnije, 2. veljače, Arhiv je zvanično započeo rad.⁸

Šira javnost je obaviještena člankom objavljenim u *Oslobođenju*, u kome je, između ostalog, ukazano na značaj postojanja Državnog arhiva i početka arhivske službe i na koristi koje će od te službe proisteći za izučavanje povijesti Bosne i Hercegovine.⁹

RAZVOJNI PROBLEMI

Od prvog dana djelovanja, glavno sjedište i najvažniji depoi Arhiva nalaze se u zgradi Predsjedništva. Kako je većina dokumenata nastalih radom državnih organa, od austougarskog do današnjeg perioda, i stvorena na istom mjestu, ova odluka je bila prirodan izbor,¹⁰ Za vrijeme četrdesetogodišnjeg austrougarskog centralističko-birokratskog sustava stvoreno je preko trideset milijuna dokumenata. U momentu osnutka Državnog Arhiva NR BiH arhivsko gradivo u zemlji bilo je nesređeno i fizički ugroženo. Za znanost dragocjeni, a količinom obiman povijesno-arhivski materijal propadao je u vlažnim podrumskim prostorijama, izvrnut i nizu drugih nepovoljnih uslova i napadnut arhivskim bolestima. Zato je osnovni zadatak novoosnovane ustanove bio prikupljanje, a samim tim interveniranje u smjeru spašavanja arhivske građe, što postaje prioritarnim zadatkom arhiva u dužem vremenskom periodu.¹¹

Arhivu su dodjeljene prostorije u prizemlju i suterenu koje su adaptirane u administrativne i radne urede i depoe, te se odmah pristupilo prikupljanju, zaštiti arhivskog gradiva¹² i rješavanja problema restitucije, pošto je dio fondova čak dva puta odnošen u Beč.¹³

⁸ Uredbom je propisana fakultetska sprema rukovodioca ustanove (čl. 3), određeni su uslovi pod kojima se, kada, koje i uz čije odobrenje može izdavati gradivo radi proučavanja (čl. 4), naređeno da Zemaljski muzej u Sarajevu i sve ostale državne ustanove i nadležna predaju Državnom arhivu arhivsku građu stariju od 1918. godine (čl. 5) i regulirano je pitanje prihoda i rashoda ustanova (čl. 7).

Državni arhiv NR BiH, vl. akt br. 69/48., 29. III

⁹ „Oslobođenje“ br. 364 od 27. XII 1948.

¹⁰ Od 1929. do 1941. godine u zgradi Zemaljske vlade bilo je sjedište Drinske banovine, od 1945. do 1963. godine u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji sjedište Vlade Republike Bosne i Hercegovine, a poslije 1963. godine sjedište Predsjedništva Vlade Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Izvršnog vijeća Skupštine Bosne i Hercegovine. Konstituiranjem Predsjedništva Bosne i Hercegovine, u listopadu 1996. godine, nastavljen je kontinuitet boravka članova kolektivnog šefa države u ovoj zgradi.

¹¹ Već je 1948. godine uočena važnost organiziranja rada u registraturama, u kojima su dokumenti bili u katastrofalnom stanju, a o nedostatku stručnog kadra najbolje govori činjenica da je velik broj obilazaka obavljao ravnatelj osobno.

¹² U dopisu br. 18 od 19. 4. 1948. godine, upućenom Personalnom odsijeku Predsjedništva Vlade NR BiH Arhiv BiH napominje da je u podrumima zgrade Predsjedništva zatečeno ... *oko 45 vagona arhivskih dokumenata, čijem odabiranjju, kasiranju i inventarisanju teba ovaj Arhiv uskoro da pristupi...* i ističe se da sa trenutnim brojem zaposlenih to nije moguće izvršiti.

¹³ Uoči sloma Austrougarske monarhije, povjerljivi dio Zemaljske vlade, poznatiji kao „Crni

U samoj zgradi Predsjedništva BiH, Arhiv BiH je dobio na raspolaganje ukupno 1.000m² prostora za smještaj gradiva i 363m² radnih prostorija sa radionicama. Naknadnim preseljenjem Izvršnog vijeća u novu zgradu, Arhiv je proširen na dodatnih 500m² prostora. Time su znatno poboljšani radni uvjeti, ali ostao je manjak prostora za pohranu.

Manjak prostora i stručne radne snage problem je sa kojim se suočava većina arhiva i u današnje vrijeme, a o tome je dosta pisano i u najranijim izvješćima o radu novoosnovanog Arhiva. Pored toga, često se napominje da arhivisti ne mogu obavljati svoje primarne zadatke u zacrtanom obimu zbog obavljanja dodatnih i neplaniranih radnih zadataka sa strane. U izvješću za 1950. godinu¹⁴, kojeg je ispred Arhiva BiH uputio Ministarstvu za znanost i kulturu NRBiH tadašnji ravnatelj Vojislav Bogičević, navodi se:

... budući da je u prošloj godini bilo dosta nepredviđenih poslova... gotovo pola planiranih poslova nije izvršeno. Osoblje Arhiva se doduše povećalo tokom godine, ali su se naši poslovi još više razgranali, tako da su svi novopostavljeni službenici bili zaposleni na poslovima koji nisu predviđeni planom.

Prve dvije decenije rada Arhiva protekle su u gargantuovskom naporu malobrojnih i nedovoljno obučених zaposlenika da u neuslovnom i skučenom prostoru koji im je dodijeljen sortiraju, popišu i zaštite zatečeno i preuzeto gradivo. Čitajući izvješća iz tog perioda, stječe se dojam da je to bio period borbe za fizičko spašavanje velikih količina registraturskog i arhivskog gradiva kojeg su njegovi tvorci ili posjednici namjeravali jednostavno uništiti.

*Nepovoljni higijenski smještajni uslovi uzrok su vrlo lošem stanju velikog dijela arhivalija, koje bespomoćno propadaju. Plijesan i druge zaraze koje se javljaju u skladištima arhivske građe uhvatile su maha. U sadašnjim uslovima male su mogućnosti da se ovo stanje sanira, kaže se u izvješću o stručnom dijelu poslova iz 1959. godine.*¹⁵

I pored navedenih problema, dominirali su poslovi osnovnog i konačnog sređivanja arhivskog gradiva. Manjak i pretrpanost radnog i skladišnog prostora usporavao je planiranu dinamiku rada, ali je povremeno dovodio i do neočekivanih otkrića. Sredinom šezdesetih godina, zbog potrebe da se jedna podrumaska prostorija hitno isprazni i napusti, došlo je do preseljavanja arhivskog gradiva za koje se mislilo da pripada administrativnim organima iz prvih godina poslije stvaranja države SHS. Na to su navodili i signaturni podaci na naljepnicama fascikla. Međutim, već pri prvim kontrolnim pregledima, ustano-

kabinet“, prebačen je u Beč. Na osnovu *Senžermenskog ugovora o miru* iz 1923. godine, sklopljen je poseban Arhivski sporazum po kome se Austrija obavezala da će predati Kraljevini SHS cjelokupno odneseno arhivsko gradivo, kao i kulturna dobra. Za Bosnu i Hercegovinu ovaj Ugovor je bio od ogromnog značaja, jer joj je njime priznato pravo vlasništva nad arhivskim fondom *Odjeljenja za Bosnu i Hercegovinu pri Zajedničkom ministarstvu financija u Beču*.

Između dva rata većina vraćenih fondova nalazila su se u Beogradu (*K. und K. Gemeinsames Ministerium in Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina* i njegovog izvršnog organa *Landeregierung für Bosnien und die Hercegovina*, 1878-1918). Tijekom Drugog svjetskog rata, njemački okupatori su pomenuto gradivo opet odveli u Beč. Nakon Drugog svjetskog rata fondovi su vraćeni u Državni arhiv Bosne i Hercegovine. Važno je napomenuti da je prilikom ovih prisilnih seoba dio dokumenata ipak nepovratno izgubljen.

¹⁴ Državni arhiv NRBiH, vl. akt br. 36/51

¹⁵ Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika BiH, knj. I, Sarajevo 1961, 186-196.

vilo se da se tu nalazi i mnogo dokumenata iz austrougarskih fondova. Tako je pronađeno i prezidijalno gradivo austrougarske Zemaljske vlade za 1918. godinu, za koje se do tada mislilo da je zauvijek nestalo.

PLANOVI ZA NAMJENSKU ZGRADU

Premda je zgrada Predsjedništva reprezentativno arhitektonsko ostvarenje svog vremena i smještena na atraktivnoj lokaciji, činjenica je da Arhiv BiH do današnjeg dana nije dobio svoju namjensku zgradu, a prostorije u kojima se nalazi nisu projektirane za kvalitetno i dugotrajno čuvanje gradiva. Pitanje prostora uredno je istaknuto u gotovo svakom dopisu, budući da prilikom preuzimanja, zaštite, čuvanja i sređivanja gradiva odmah iskršava nesavladivo pitanje arhivskog prostora. Kao jedino adekvatno dugoročno rješenje postavilo se iznalaženje namjenske zgrade za Arhiv. Ta inicijativa je prvi put pomenuta 1954. godine. U tom trenutku svih trinaest prostorija kojima je Arhiv raspolagao u zgradi Predsjedništva BiH bile su potpuno zatrpane. Problem se ranije nastojao riješiti ustupanjem dodatnih prostorija u zgradi suda, nedaleko od Predsjedništva, ali su i one brzo popunjene, a uz to su imale i problem sa čestim pucanjem vodovodnih cijevi. Takvo je stanje bilo neposredan povod da Arhiv sastavi okvirni proračun za izgradnju namjenske zgrade.¹⁶ Kasnije se javila i inicijativa za preuređenje zgrade bivše Vojne bolnice u Sarajevu za potrebe Državnog arhiva.¹⁷

Perspektivnim planom razvitka prosvjete i kulture u Bosni i Hercegovini za period 1957–1961. godine, za izgradnju zgrade Državnog arhiva predviđena su novčana sredstva koja bi pokrila izradu investicionog projekta, građevinske radove i nabavku opreme. Općina Novo Sarajevo izdala je načelnu suglasnost za zemljište i izvršena su sva potrebna ispitivanja.

Ukoliko ne dođe do izgradnje zgrade, Državni arhiv nije u mogućnosti da preuzme nijednu arhivu. Sadašnje magazinske prostorije ne odgovaraju jer su pretrpane materijalom, a većim dijelom su vlažne, te materijal vremenom propada. U oskudici magazinskog prostora, materijal smo morali smjestiti i po hodnicima, što je nepropisno, napominjao je Arhiv u vezi sa ovim projektom.

I pored pokazanog entuzijazma u planiranju i ozbiljnih priprema i proračuna, nova zgrada je i dalje ostajala samo ideja na papiru.

U zenitu ekonomskog prosperiteta SFRJ, koncem sedamdesetih godina, načinjen je ambiciozan i konkretan plan za izgradnju Narodne i univerzitetske knjižnice i Arhiva SRBiH. Projektant Ivan Štraus osmislo je ansambl Arhiva i Knjižnice formiran iz dva osnovna kubusa (većeg i manjeg) koje prostorno i funkcionalno povezuje ulazni plato u dvije razine. Arhiv bi se nalazio u manjem kubusu i imao bi cca 8.000 m² korisne površine, a Narodna i univerzitetska knjižnica cca 20.000 m². Ansambl je trebao biti sastavni dio budućeg bloka Drugog marindvorskog područja (širi centar Sarajeva), za što je grad obezbijedio lokaciju. Sadržaj bi se obogatio trgovom, te prostorima u kojima bi bile smještene antikvarnice, izložbe i sale za predavanja i projekcije. Prilikom projektovanja Arhiva vođeno je računa o tri osnovna problema funkcije njegove strukture: depoima arhivskog

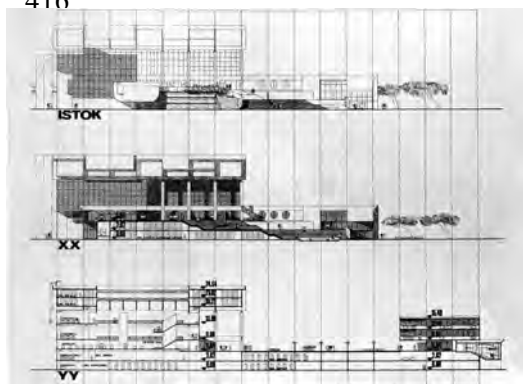
¹⁶ ABH 563/1954; prijedlog Državnog arhiva NRBiH za izgradnju zgrade

¹⁷ ABH 832/1957; zapisnik o pregledu objekta i aproksimativni proračun iz srpnja 1957. godine

i filmskog gradiva, prijemu i obradi arhivskog materijala, te stalnog i povremenog prezentiranja arhivskog i filmskog gradiva javnosti i korisnicima usluga Arhiva. Cjelokupni skladišni prostor bio bi izdignut van domašaja maksimalne podzemne vode, klimatiziran, te bi bila ugrađena optimalna hidroizolacija. U nižim etažama bi se smjestili prostori za tehničko održavanje i zaštitu arhivskog gradiva, servisi za održavanje zgrade i restoran.

Prostor čitaonice je predviđen u dvije razine, a uključivao bi i kabine za individualni rad sa odgovarajućom opremom. Radni prostori arhivista i administrativnog osoblja predviđen je za 50 radnih mjesta. Etaže navedenih prostora bile bi opremljene plakarima za smještaj dokumenata koji su u obradi. Njihova doprema vršila bi se u vodoravnom transportu ručnim kolicima, a za okomiti transport predviđeno je prostrano dizalo u jezgri kubusa.

416

Bokocrt planirane Narodne i univerzitetske biblioteke i Arhiva SRBiH u Sarajevu, 1979.

Mislilo se i na budućnost, na digitalizaciju (tadašnji naziv je bio *elektroračunarska obrada podataka*), pa je sukladno tome predviđena dogradnja aneksa u kome bi se smjestio informacijski računski centar koji bi opsluživao i Arhiv i Knjižnicu.

Predviđeno je da se kroničan problem manjka skladišnog prostora riješi programom izrade centralnog depoa van grada, objedinjenog sa depoom Arhiva BiH, u kojem bi se deponirali gradivo, knjige i periodika koji se rijetko traže od strane korisnika.

Ova arhitektonska ideja se nikad nije realizirala. Da se ostvarila, danas bi se Bosna i Hercegovina mogla pohvaliti trajno rješanim pitanjem smještaja arhivskog gradiva, makar što se tiče prostornih kapaciteta.

ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU OD 1992. DO 1995. GODINE

Arhiv je dijelio sudbinu države i naroda u teškim ratnim godinama.

Arhivska služba nije bila zatečena novim okolnostima, niti ih je dočekala nespretno. Državni arhiv i Društvo arhivskih radnika su još ranije organizirali stručna savjetovanja na temu zaštite arhivskog gradiva u slučaju neposredne opasnosti i rata, a od sredine 1991. godine su intenzivirali aktivnost na neposrednim zadacima arhiva i drugih imalaca arhivskog i registraturnog gradiva u takvim okolnostima. Sukladno tome, blagovremeno i u okviru svojih financijskih mogućnosti, nabavljani su protupožarni i vodootporni kontejneri, izmješteni su ili na sigurnije mjesto dislocirani najvažniji fondovi, pojačana fizička sigurnost spremišta, obavljene preventivne mjere protupožarne zaštite i poduzete druge radnje predostrožnosti.

U dva perioda (rujan– studeni 1991. i veljača 1992. godine) upućena su cirkularna pisma na adrese skoro 8.000 registratura u kojima je upozoreno na zakonsku obavezu čuvanja i aktivne zaštite vlastite dokumentacije i njeno eventualno izmještanje na sigurniju lokaciju.

U više navrata korištena su sredstva javnog komuniciranja (TV, tisak, radio) preko kojih je Arhiv upozoravao i nudio svoju pomoć.

U apelu arhivskih radnika, objavljenom u „Oslobođenju“ u studenom 1991. godine, stoji:

... Na kraju, nudeći svoju stručnu i tehničku pomoć svima kojima je potrebna i koji je traže, arhivi naše republike pozivaju sve one koji posjeduju, čuvaju i stvaraju arhivsku građu da prvenstveno zbrinu i već sad osiguraju svoju najvrijedniju dokumentaciju koju će od nas tražiti budućnost, jer za njenu sudbinu pred istorijom snosimo svoj dio odgovornosti.

Ratno iskustvo je potvrdilo da su registrature koje su blagovremeno poslušale sugestije Arhiva Bosne i Hercegovine i odgovorno i profesionalno primjenjivale donešene propise u velikom dijelu uspjele zaštititi i sačuvati svoje arhivsko gradivo i tekuću dokumentaciju.

Nažalost, silina ratnog vihora uzela je svoj danak i pored svih mjera predostrožnosti.

Pošto je zgrada Izvršnog vijeća BiH bila izložena neprestanom granatiranju, fondovi koji su se tu nalazili (depo VIII; pretežno socijalistički period) dobrim dijelom su izgorjeli ili su oštećeni curenjem popucalih instalacija. Tehnička voda iz cisterni na krovu bila je odavno potrošena, a pravovremeno gašenje na prvoj crti bojišnice bilo je neizvodljivo.

Depo I u zgradi Predsjedništva pogođen je granatom velikog kalibra. Tom prilikom su oštećeni vanjski zid, sigurnosna vrata i dva prozora sa metalnim žaluzinama, koje nakon rekonstrukcije nisu iznova postavljene.¹⁸ Potpuno je uništeno 25 dužnih metara polica i 15 metalnih kontejnera, dok je 30 djelomično oštećeno. U oštećenim policama bilo je smješteno 820 fascikli i kutija i 86 arhivskih knjiga različitih fondova (*Zemaljska vlada za BiH 1878 – 1918.*, *Okružni sudovi Banjaluka, Sarajevo i Tuzla*, *Sudski procesi*, *Zajedničko ministarstvo financija 1878 – 1918.*, *Kabinetska pisma, povjerljivo gradivo Izvršnog vijeća RSBiH*). Srećom, nije bilo ljudskih žrtava. Veliki broj dokumenata oštećen je gelerima, ali je veća šteta izbjegnuta jer nije bilo požara nakon detonacije.

Još su dva depoa u zgradi Predsjedništva, smještena u prizemlju, pretrpjela manju štetu (stakla na prozorima i ramovi prozora), dok je gradivo ostalo neoštećeno. Depoi u suterenu prošli su bez oštećenja, zahvaljujući činjenici da su ostali van domašaja direktnog razaranja.

Pored štete na objektima i djelimično na samoj građi, najviše su stradali procesna tehnika i repromaterijal za radionicu.

Alarmantno zvuči da do današnjeg dana Arhiv BiH nije u potpunosti povratio svoje kapacitete iz 1992. godine. To znači da Arhiv već skoro trideset godina nije u mogućnosti da adekvatno štiti i sanira oštećenu građu.¹⁹ To se naročito odnosi na laminiranje, uklanjanje gljivica i plijesni i restauraciju fizičkih oštećenja.

¹⁸ Taj propust će biti koban nekih 20 godina kasnije, kada su tijekom građanskih prosvjeda kroz te iste prozore u Depo I ubačeni molotovljevi kokteli.

¹⁹ Od 2018. godine u funkciji je laboratorija za konzervaciju i restauraciju, ali u njoj rade samo dva obučena restauratora, što je nedovoljno, s obzirom na broj oštećenih dokumenata.

POSILIJERATNI PERIOD

Porazna je činjenica da se pola stoljeća nakon svog osnutka Arhiv BiH našao u situaciji da iznova obrazlaže važnost arhivske djelatnosti za društvo i državu i da su arhivski fondovi nedjeljive cjeline koje se ne mogu cijepati i dijeliti među novonastalim entitetima. Sve do 2001. godine Arhiv se borio za svoj status u potpuno nedefiniranom položaju u društvu. Zgrada Izvršnog vijeća, u kojoj se nalazio dio depoa sa građivom iz socijalističkog perioda, bila je potpuno devastirana, dio prostorija u zgradi Predsjedništva zauzele su druge institucije, nije postojala direktna telefonska linija, a duži period nije bila regulirana ni isplata plaća, što je rezultiralo veoma malim brojem „zaposlenih“ entuzijasta koji su skrbili o građivu. U dopisu iz 1997. godine jednom javnom poduzeću Arhiv moli da mu se pokloni nekoliko radnih stolova i stolica, koje naslov namjerava otpisati.²⁰ Postojale su brojne inicijative za rješenje statusa institucije, podržane od kompetentnih domaćih i međunarodnih subjekata i asocijacija.²¹

Nakon dugotrajne političko-parlamentarne procedure, tek je 2001. godine usvojen odgovarajući zakon kojim je status institucije napokon riješen, što se gotovo može smatrati ponovnim osnutkom.

STRADANJE ARHIVA 2014. GODINE

Od 2001. do 2014. godine Arhiv je polako dostizao razinu predratnog razvoja. Primljeni su novi zaposlenici, a zahvaljujući međunarodnim donacijama, opremljeni su laboratoriji i nabavljena neophodna IT oprema. Organizirane su izložbe i savjetovanja, obnovljeni su kontakti sa srodnim institucijama i organizacijama u inozemstvu. Dio prostorija u zgradi Predsjedništva BiH, koje su koristile druge institucije, vraćen je Arhivu na korištenje. Nažalost, uzlazna putanja razvoja zaustavljena je katastrofalnim požarom u depou I u kojem su čuvani fondovi koje su istraživači najčešće koristili.

Depo I uništen je u požaru izazvanim tijekom građanskih prosvjeda u veljači 2014. godine, čime se preko noći udesetostručio broj dokumenata nad kojima je potrebna hitna restauratorska intervencija.

Zgrada je zapaljena istovremeno na više mjesta, a vatrogasne ekipe su bile zauzete gašenjem buktinje u susjednoj zgradi Kantona Sarajevo. Nepravovremena intervencija rezultirala je većom štetom nego što se moglo zamisliti. Zbog naknadnog kriminalističkog očevida ekipe Ministarstva unutrašnjih poslova FBiH, pristup građi je bio moguć tek 48 sati nakon požara.

Potpuno je izgorio fond Doma za ljudska prava BiH, Sabor Bosne i Hercegovine (1910 – 1914), Narodna vlada narodnog vijeća (1918 – 1919), znatno su oštećeni personalni dosijei (1878 – 1941), dio fondova iz perioda NDH i Prezidijal Zemaljske vlade (1878 – 1902, 1919 – 1921), Duvanska direkcija, Veliki župan Sarajevske oblasti, veliki dio Zbirke poklona i otkupa, povjerljivi spisi KBUDB...

²⁰ ABH, 010-145/1997

²¹ Jedna od tih inicijativa, Bijela knjiga „Institucije i organizacije BiH potrebne za funkcioniranje zajedničkih organa BiH i njeno međunarodno predstavljanje“ iz siječnja 1998. godine, istaknula je i Arhiv BiH među 24 institucije kojima nije riješen status.

Ono što nije izgorgjelo (poput zbirke karata, Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva financija) oštećeno je vodom prilikom gašenja. Spašavanje građe odvijalo se u tri faze. Prvo je izbačena potpuno uništena dokumentacija koja je onemogućavala pristup depou. Zatim je iznešeno moko/nagorjelo gradivo i odloženo na prozračno mjesto kako bi se osušilo. Nakon toga je depo potpuno ispražnjen, jer ga je bilo potrebno rekonstruirati u potpunosti. Problem koji se pojavio prilikom sušenja dokumenata bio je nedostatak prostora. Potrebno je čak 2,5 m² da bi se pravilno osušilo 0,03 m³ vlažne građe. Ovo je riješeno korištenjem hodnika u podrumu zgrade, gdje postoji protok zraka, odlaganjem u svežnjeve po 10 cm visine i korištenjem specijalnog upijajućeg papira. Pošto ne postoji istinski zadovoljavajući metod tretiranja oštećene građe u ovakvim razmjerama, logičnim i organiziranim pristupom nastojalo se svesti štetu na najmanju moguću mjeru.

Depo I je rekonstruiran u potpunosti osam mjeseci kasnije, ali oko milijun oštećenih dokumenata i danas čeka svoj red na liječenje i nedostupno je javnosti.

U najidealnijim uslovima, nagorjelo gradivo bi bilo dvostrano laminirano i digitalizirano pod IR svjetlom kako bi se mogao čitati tekst i na ugljenisanom dijelu. Međutim, zbog nedostatka opreme, prostora za rad i malog broja obučениh restauratora i konzervatora, oštećeni dokumenti su nakon sušenja sklonjeni u privremeni depo, gdje su zaštićeni od daljnjeg propadanja.

TRENTNI KAPACITETI

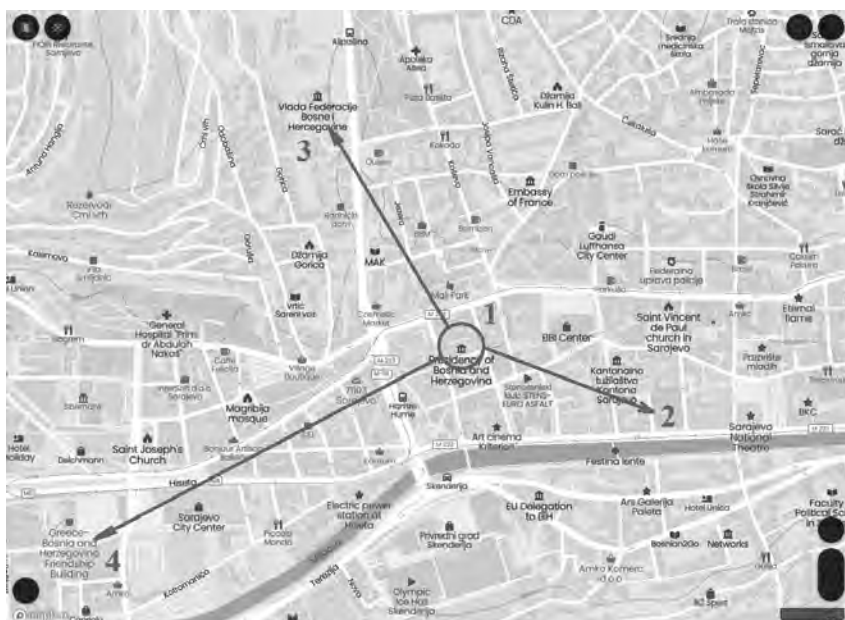
Arhiv posjeduje preko 400 fondova i 23 zbirke. Vremenski raspon čuvane arhivske građe uglavnom obuhvaća period koji počinje od 1850. godine, premda u mikroteci i u zbirkama ima i starijih dokumenata.

Broj zaposlenih skoro je tri puta manji od potrebnog, a ekonomska kriza u državi gura ovu instituciju na dno ljestvice prioriteta kada je riječ o budžetskim sredstvima. Da stvar bude još kompliciranija, Arhiv BiH je odavno prerastao dobijeni prostor, tako da se njegovi depoi danas nalaze na četiri lokacije u Sarajevu, od kojih nijedna u potpunosti ne zadovoljava sve propisane standarde. Osim u matičnoj zgradi (depoi I, II, III, IV i V), gradivo se čuva u Parlamentu BiH (depo VIII), te u zgradama Suda (depo VI) i Vlade Federacije BiH (depo VII). Zbog te decentralizacije otežani su nadzor, korištenje i zaštita gradiva. Olakšica je što se sve lokacije nalaze u užem centru grada, tj. nisu previše udaljene jedna od druge. Isto tako, sve se nalaze u administrativnim zgradama koje imaju svoju 24/7 službu obezbjeđenja, što garantira sigurnost kako od neovlaštenog ulaska u prostorije, tako i brzu reakciju u slučaju elementarnih nepogoda.

Pored toga, temperatura i vlažnost zraka u svim pomenutim depoima su u granicama normale, prvenstveno zbog toga što je riječ o zgradama koje su u funkciji, te je sustav grijanja i strujanja zraka neprestano u pogonu. Međutim, postoji pravilo da se institucije koje čuvaju kulturno-povijesno naslijeđe ne smještaju u objekte visokog rizika, upravo kao što su zgrade u kojima su smješteni organi uprave, političke stranke, vojarne i sl. U posljednjem ratu u BiH i prilikom pomenutih građanskih nemira iz 2014. godine pokazalo se koliko je je takvo stajalište ispravno.

Arhivsko gradivo ugroženo je od vode, vatre, insekata i mikroorganizama, pretjeranog korišćenja, kopiranja, neadekvatnog svjetla, prašine, neodgovarajuće temperature i

relativne vlage. Tu je i akutni problem manjka prostora, arhivskih stalaža i regala. Bosna i Hercegovina je karakteristična i po problematici u vezi sa zakonodavstvom. Postojanje entiteta, kantona i distrikta rezultira decentralizacijom koja stvara ogromnu prepreku sinkronizaciji zakonskih propisa. Zbog aktualnog funkcioniranja uprave u državi i organizacije vlasti na više razina, određen broj neusaglašenih propisa doprinosi nastanku slabosti u sustavu zaštite građe. To rezultira pojavom neefikasnosti u zaštiti i čuvanju i nastanku strukovnih problema.

*Lokacije sjedišta i depoa Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu:
1- Predsjedništvo BiH (depoi I, II, III, IV i V), 2- Zgrada suda
(depo VI), 3- Vlada FBiH (depo VII), 4- Parlament BiH (depo VIII)*

Kao što je na početku rečeno, sjedište Arhiva Bosne i Hercegovine nalazi se u zgradi Predsjedništva. Pored uredskog prostora, tu je smješteno pet depoa i to četiri u prizemlju, a jedan u suterenu. U njima se čuva gradivo nastalo djelovanjem najviših državnih organa, privrednih subjekata i vjerskih organizacija.

Zgrada Predsjedništva BiH u kojoj su glavne prostorije Arhiva Bosne i Hercegovine i jedan od depoa

Depo I koji čine tri sobe je najznačajniji, jer se u njemu čuvaju gradivo od perioda austrougarske uprave do 1945. godine, obiteljski fondovi i zbirka poklona i otkupa. Kako je riječ o dokumentima koja se često traže, depo I se nalazi najbliže čitaonici, što skraćuje vrijeme potrebno za njihovo pronalaženje i donošenje. Prilikom njegove rekonstrukcije 2015. godine vodilo se računa da svi građevinski radovi budu izvedeni sukladno propisima o zaštiti. Podovi i zidovi su obojeni bijelom vatrostalnom bojom kako bi se na vrijeme mogli zamijetiti eventualna pojava vlage ili nepravilnosti u statici zgrade. Sva četiri depoa u prizemlju imaju kontroliranu mikroklimu. Prosječna temperatura u njima je 17,5°C, a relativna vlažnost 55%. U depou I se nalazi suvremeni regulator klime *RC GROUP Mark 06 I* koji osim temperature i vlažnosti zraka prati i tlak, vanjsku temperaturu, te vlastitu ispravnost. Na zidove je nanešen hidroizolacioni sloj, a na prozore su montirane željezne žaluzine koje štite unutrašnjost od UV svjetlosti i eventualnih spoljašnjih opasnosti. Rasvjeta je izvedena kombinacijom neonskih cijevi i klasičnih žarulja snage 75W. Depo I je u potpunosti obnovljen i sad je, može se slobodno reći, najmoderniji i najuslovniji depo Arhiva Bosne i Hercegovine.

421

Depo V zauzima najveći dio suterena zgrade Predsjedništva. Sastoji se od deset soba, od kojih tri nisu u funkciji zbog vlažnosti zraka koja je iznad propisanih vrijednosti. Za razliku od prizemlja, suteran je podložniji pojavi vlage, a samim tim gljivica i plijesni. Već je pomenuto da je prilikom iskopavanja temelja za zgradu izbila podzemna voda, naročito u južnom dijelu, prema Miljacki.

Sobe 2, 11 i 16 u depou V naročito su ugrožene od vode i vlage. Poznato je da je prevlažan zrak štetniji od presuhog. Previsoka relativna vlaga ubrzava raspadanje papira i razvoj bioloških stetočina i raznih organizama koji se hrane materijom od koje je papir sačinjen.

Nakon građevinskih zahvata rađenih u bližoj okolici zgrade, u sobi 2 su nakon obilnijih kiša počele prodirati podzemne vode, čija bi razina znala narasti do tri centimetra. Metalne police su spriječavale da voda dopre do građe, ali je vlaga u zraku neprestano bila gotovo 100% i voda se morala ručno izbacivati. Nakon što je angažirana građevinska tvrtka koja je ugradila hidroizolaciju u pod, do novih poplava više nije dolazilo. Zbog specifičnog položaja, blizine odvoda i slabe hidroizolacije, i sobe 11 i 16 konstantno su imale visoku relativnu vlažnost, što je uslovalo pojavljivanje kolonije plijesni i gljivica. Arhiv Bosne i Hercegovine svjestan je ovih rizika i sproveo je ispitivanje ugrožene građe u Laboratoriji za anaerobne infekcije instituta za mikrobiologiju Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu.²²

Problem su i otvorene instalacije (grijanje, voda, elektromreža) koje idu preko stropa i prolaze čitavom dužinom depoa, što povećava rizik od poplave i požara.

Depo VI nalazi se u suterenu zgrade Suda i sastoji se od pet soba. Prostor je maksimalno prilagođen potrebama čuvanja građe. Urađena je hidroizolacija, te montirane metalne arhivske police i ormari.²³ Prosječna temperatura tijekom godine varira od 16°C do 23°C, a vlažnost zraka kreće se u okviru od 47% do 60%. Ova fluktuacija se javlja u jesen

²² U sobi 11, na knjizi iz periodike registriran je *Staphylococcus aureus*, dok su na knjizi u sobi 16 nađeni *Enterococcus faecalis*, *Acinetobacter calcoaceticus* i *Staphylococcus*.

²³ Police su zaštićene od korozije i prva pregrada podignuta je 10 cm od poda.

i proljeće, tj. na početku i na kraju sezone grijanja, pošto je temperatura u depou direktno ovisna o grijanju cjelokupne zgrade.

Ulaz i izgled depoa VI, Arhiv Bosne i Hercegovine, zgrada Suda, Sarajevo

422

U sklopu depoa VI nalazi se moderna mikrofilmska laboratorija, kao i laboratorija za restauraciju i konzervaciju i baza podataka CRPC-a.²⁴ To je trenutno tehnički najopremljeniji odsjek u Arhivu.

U ovom depou ne postoji služba koja dežura van radnog vremena, niti su postavljene sigurnosne kamere. Ulazak istraživačima omogućen je uz predhodnu najavu i sav istraživački rad se sprovodi pod nadzorom zaposlenih.

Depo VII Arhiva BiH, zgrada Vlade FBiH, Sarajevo

Depo VII nalazi se u zapadnom krilu zgrade Vlade Federacije BiH i sastoji se od dvije povezane sobe. Ovaj prostor je specifičan po tome što se u njemu nalazi nesređeno gradivo, najvećim dijelom iz socijalističkog perioda, koje nije dostupno za istraživače. S obzirom da je proces sređivanja u tijeku, čest je slučaj da se dio arhivskih kutija zatekne na podu, što se ne može smatrati dobrom praksom. Obezbjedenje zgrade je prisutno 24 sata i to donekle nadoknađuje nedostatak vatrodajavnih senzora. Prosječna temperatura u depou je 19°C, a relativna vlažnost vazduha 45%. Ne postoje prozori, tako da se strujanje zraka odvija u zatvorenom ventilacionom sustavu. Deratizacija i dezinfekcija se, kao i u svim depovima Arhiva BiH, vrši dva puta godišnje – u proljeće i jesen. Zgrada Predsjedništva FBiH se nalazi na nešto većoj nadmorskoj visini od ostalih depoa i udaljena je od rijeke, te prostorije nemaju problema sa vlagom i sa tog aspekta gradivo nije ugroženo. Problem je manjak prostora; depo VII je prenapučen, što stvara poteškoće prilikom manipuliranja

²⁴ Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees

gradom. Nedostaju radni stol i stolice, a rasvjeta je neadekvatno postavljena, pa to dodatno otežava rad.

Depo VIII (kao i čitava zgrada Parlamenta) devastiran je u ratu (1992–1995), pa iako je prostor renoviran, te posljedice su i danas i te kako vidljive. Prije rata ovo je bio najbolje uređen depo, po svim svjetskim standardima. Prostran, sa odličnom klimatizacijom i izolacijom, adekvatno osvijetljen i sa ugrađenim električnim arhivskim regalima. Šest soba su smještene u podrumu i suterenu, a jedna se nalazi na prvom katu. Nakon restauracije, vraćene su u uporabu, ali još uvijek nisu povratile raniju funkcionalnost. Regali nisu popravljeni niti zamijenjeni i njihovo pomijeranje se vrši ručno. Dokumenti nisu očišćeni od prašine, što otežava njihovo korištenje i skraćuje im vijek trajanja. Temperatura u depou je viša od nominalne (23°C), dok je vlažnost zraka cca 30%. Glavni razlog ovakvih vrijednosti je što je u istim prostorijama smješten glavni sustav za grijanje i ventilaciju čitavog Parlamenta, koji emitira dodatnu toplotu.

423

Depo VIII Arhiva BiH, Parlament BiH, Sarajevo

Gradivo koje se ovdje čuva je iz socijalističkog i postdejtonovskog perioda (republički sekretarijati i komiteti) i često se koristi, pošto se stranke obraćaju Arhivu glede određenih potvrda ili rješenja koja se tu nalaze. Predviđeno je da se izvrši hitno čišćenje i prepakiranje dokumenata u nove arhivske kutije.

Sigurnost ovog depoa je na visokoj razini. Prostorije Parlamenta obilazi nadležna služba i postavljene su nadzorne kamere u svim hodnicima. Ulaz je dozvoljen samo zaposlenima, uz prethodnu provjeru na ulazu.

U depoima nije dozvoljeno držanje zapaljivih materijala (npr. prazne ambalaže, kemijskih rastvora, sredstava za čišćenje i sl.). Elektroinstalacije se kontroliraju jednom mjesečno, a na svakih 150 m² se nalazi po jedan PP aparat koji koristi CO₂ ili halon. U depoima u kojima su pohranjene isključivo zatvorene arhivske kutije, nalaze se i aparati sa prahom. Oni se provjeravaju jednom godišnje i o tome se vodi zapisnik. Postavljeni su vatrodajni uređaji, a unutrašnje obezbjeđenje zgrade dežura 24 sata.

REZIME

Arhiv Bosne i Hercegovine prva je arhivska ustanova u povjesti BiH, osnovana 12. prosinca 1947. godine *Uredbom o Državnom arhivu Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, koju je donijela Vlada NR Bosne i Hercegovine. Osnutkom Arhiva započeti su organizirana zaštita arhivskog gradiva i razvoj arhivske službe.

Kako te 1947. godine u Sarajevu nije postojala namjenska zgrada, odlučeno je da glavne prostorije novoosnovane institucije budu tamo gdje su najvažniji dokumenti do tada nastajali i gdje su čuvani – u prizemlju i suterenu zgrade Predsjedništva.

Izgradnja ovog zdanja, kao simbola austrougarske uprave, započeta je 1884, a završena krajem 1885. godine. Arhitekt je bio čuveni Josip Vancaš, dok je izvođač radova bio Karlo Schwarz. Stil gradnje pripada firentinskoj ranoj renesansi. Zbog potreba uzrokovanih povećanjem državnog aparata, 1911. godine dograđeni su treći kat i potkrovlje, čime je zgrada dobila današnji prepoznatljiv oblik.

I pored svoje bogate povijesti, atraktivne lokacije i reprezentativne arhitekture (zgrada je proglašena nacionalnim spomenikom 2009. godine), još krajem sedamdesetih godina XX stoljeća bilo je jasno da prostor ne ispunjava suvremene standarde arhivske struke, te je pokrenuta inicijativa za izgradnju nove namjenske zgrade nedaleko od centra. To se nikad nije realiziralo, pa i nakon više od sedam decenija Arhiv BiH funkcioniра na prvobitnoj lokaciji.

Zbog svega navedenog, arhivska struka se morala prilagoditi specifičnom rasporedu prostorija, neuslovnim depozima, skućenim uredima i prostoru za rad, što se direktno odrazilo na pristup i organiziranje posla. Osim svakodnevnog bavljenja arhivistikom, bilo je potrebno uložiti dosta vremena i sredstava za brojne adaptacije, sanacije i prilagodbe u cilju osnovne zaštite arhivskog gradiva. Problem prostora uvjetovao je da se današnji Arhiv nalazi na četiri lokacije u Sarajevu.

Kolektiv je uvijek znao izvući maksimum od onoga čime je raspolagao, ali svako desetljeće donosilo je nove probleme i izazove.

Ranih pedesetih godina aktualni su bili nedostatak osnovnog inventara i nedostatak skladišnih kapaciteta, dok današnji izazov čine zidovi od pune cigle, mjestimično debeli i do pola metra, kroz koje teško prolazi Wi-Fi signal i umrežavanje ureda.

Posljednjih godina dosta je urađeno na preuređenju skladišnog prostora, postavljanju hidroizolacije i protivpožarne zaštite. Obnovljen je rad laboratorije za konzervaciju i restauraciju i prošireni su kapaciteti čitaonice. Ostaje problem manjka stručnog kadra i suvremene opreme i to su neki od prioriteta kojima će se morati posvetiti više pažnje u skoroj budućnosti.

IZVORI I LITERATURA

- Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 - 1918.*, Sarajevo, 1987.
- Madžar, Božo, Gaković, Ljiljana, Tadić, Katica. *Arhiv Bosne i Hercegovine 1947-1977.*, IGKRO Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- Sclocchi, M. C., Veca, E. *Zajednički zapisnik o procjeni stanja u državnom Arhivu BiH.* Sarajevo, 2014.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. *Pregled i okvirni predračun radova za sanaciju prostorija depoa 1.*, Sarajevo, 2014.
- Fond *Arhiv Bosne i Hercegovine* (ABH)

Siniša DOMAZET

THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – THE ESTABLISHMENT AND THE EXISTENCE

Summary

The Archives of Bosnia and Herzegovina was the first archival institution in the history of Bosnia-Herzegovina and it was established on December 12 in 1947 with the Decree on the State Archives of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina which was issued by the Government of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina. With the establishment of the Archives organized protection of archival material and development of archival service began.

Since there was no suitable building in Sarajevo in 1947 it was decided that the main premises of the newly established institution be placed in the basement and on the ground floor of the Presidency building where the most important documents were being created and kept.

The construction of the Presidency Building, as the symbol of Austro-Hungarian rule, was started in 1884 and it was finished in 1885. The architect was famous Josip Vancaš and the contractor was Karlo Schwarz. The style of the building - early Florentine Renaissance. With the enlargement of the state administration in 1911 the third floor and the loft were added and the building gained its recognizable appearance.

Besides its rich history, attractive location, and representative architecture (the building was declared national monument in 2009), it was obvious at the end of the seventies of the 20th century that its premises do not fulfill standards of the modern-day archivistics, and an initiative was launched for a new building to be constructed near the city center. That was never realized and after more than seven decades, The Archives of Bosnia and Herzegovina is still at the same location.

Because of all mentioned above, the archival professionals had to adapt to the specific arrangement of the rooms, inadequate depots, small offices, and work space, which had effect on approach to work and its organization. In addition to everyday archival work, it was needed to invest a lot of time and resources for numerous adaptations, repairs, and improvements in order to protect archival material. The lack of space caused today's Archives to be placed in four locations in Sarajevo. The collective always knew how to make the most of the situation but each new decade brought new problems and challenges.

In the early fifties there was the lack of basic inventory and storage capacity, while today we are faced with new challenges – thick brick walls, on some places they are even half a meter thick, thorough which the Wi-Fi signal cannot pass, and computer networking of the offices is impossible.

In the past few years a lot of was done regarding storage capacity, hydro isolation, and fire protection. The work of the laboratory for conservation and restoration is restored, and the capacity of the reading room expanded. There are still problems regarding the lack of professional cadre and modern equipment and they will have to be addressed in the near future.

АРХИВСКЕ ЗГРАДЕ – МЕСТО И УЛОГА У СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Апстракт: Може се слободно рећи да модерна архивска зграда са савремено осмишљеним смештајним простором и физичко-техничком заштитом докумената представља основни предуслов квалитетне заштите архивске грађе. Тема овог рада је да укаже на значај наменски пројектованог објекта архивске зграде, покаже уз помоћ којих стандарда се испуњавају услови потребни за функционалност архивске зграде, као и колико и у којој мери су ови стандарди искоришћени у изградњи нове зграде Историјског архива Града Новог Сада. У нашој архивистици и правној регулативи, нажалост, овом питању се не даје потребна пажња, што је један од разлога зашто се по питању заштите налазимо далеко иза земаља са развијеном архивистичком теоријом.

Кључне речи: архивска зграда, заштита архивске грађе, архивски депо, међународни стандарди, Историјски архив Града Новог Сада

Од почетака рада на организованом систему заштите и обраде архивске грађе на некадашњем југословенском подручју, архивисти су се углавном бавили питањем дефинисања и обраде архивских докумената, разграничењу фондова, као и начинима њихове заштите. Нешто мање пажње посвећивано је питању дугорочне заштите, условима и изгледу просторија намењених за архивске депое. У последње две деценије доминирају теме дигитализације. Међутим, о питању изградње и уређења архивских зграда, иако је то једно од фундаменталних питања архивистичке теорије, нема пуно стручних радова. У југословенској и постјугословенској архивистици проблематици смештаја посвећивала се мала пажња и ова тема је обрађивана углавном у функцији приказивања анализе тренутног стања, односно указивања на недостатак простора намењеног за адекватно одлагање архивске грађе.³ Из разних разлога није сазревало схватање о важности изградње наменских зграда за заштиту архивских културних добара, као и предностима нових зграда у односу на адаптиране, при чему материјални моменат свакако није увек био пресудан. Као резултат непостојања стручне и стратешке политике заштите архивске грађе културне

¹ виша архивисткиња, natasa.malobabic.vukic@arhivns.rs

² архивски саветник, jugoslav.veljkovski@arhivns.rs

³ Архивистичка теорија све озбиљније третира ову тему у последњих десетак година, што даје наду да ће ова проблематика почети озбиљније да се посматра. Као један од позитивнијих примера је *Atlanti, Review for modern archival theory and practice, Modern archival buildings*, Vol 22, Trieste, 2012.

баштине, у XX веку су подигнуте само две наменске архивске зграде у Републици Србији – зграда Архива Србије 1938. и зграда Архива Града Београда 1973. године. У првој деценији XXI века отворене су и нове зграде архива у Ужицу и Пироту. На територији Војводине до 2016. године није постојала ниједна плански изграђена архивска зграда. Сви војвођански архиви су смештени у административне зграде некадашње Хабсбуршке монархије, изграђене током XIX и почетком XX века, док су се просторије Историјског архива Града Новог Сада налазиле у касарни и војним објектима Петроварадинске тврђаве из XVIII века.⁴

У Републици Србији још увек не постоји правни оквир којим се уређује питање архивске зграде. Та проблематика се не третира ни у Закону о културним добрима из 1994. године⁵ (а неће ни у најновијем Закону о архивској грађи и архивској делатности, донетом почетком 2020. године⁶). Из тог разлога се питање смештаја и опреме за дуготрајно чување архивске грађе још увек уређује Правилником о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа заштите културних добара.⁷ Према овом пропису, предвиђено је да архивске установе пре почетка рада морају да обезбеди просторије за пријем дезинфекцију, чишћење и паковање архивске грађе, просторије за смештај, чување и одржавање архивске грађе, како конвенционалне, тако и микрофилмованог и дигитализованог материјала, са најмање 500 квадратних метара и дозвољеним оптерећењем подлоге од највише 1000 килограма по квадратном метру (и то само на приземљу и првом спрату), просторије за сређивање и обраду архивске грађе, такође конвенционалне, микрофилмоване и дигитализоване (са одговарајућим прикључцима), као и просторије за коришћење архивске грађе. Правилник регулише и коју техничку опрему архиви морају поседовати да би обављали делатност: металне полице за смештај архивске

грађе; металне ормане за смештај микрофилмоване и дигитализоване архивске грађе; манипулантске столове за рад у просторијама намењеним за обраду архивске грађе; читаоничке столове; апарате за противпожарну заштиту на принципу сувог гашења пожара; систем грејања без отвореног пламена; термометре и хидрометре; телефоне и рачунарску опрему.

Када је 2009. године донета коначна одлука на нивоу Града Новог Сада да се приступи изградњи нове, наменски пројектоване зграде није било довољно

Зграда Историјског архива Града Новог Сада

⁴ *Архиви у Србији*, књ. 2, Београд, 2000.

⁵ Службени гласник Републике Србије, 71/94.

⁶ *Закон о архивској грађи и архивској делатности* (Службени гласник Републике Србије, 6/2020) само штуро наводи да ће услове, простор и опрему за смештај и заштиту архивске грађе и документарног материјала код стваралаца архивске грађе дефинисати надлежни министар, док се за архивске установе ништа не наводи.

⁷ Службени гласник Републике Србије, 2/1995.

примера из домаће праксе на које се могло ослонити. Из напред наведених разлога, приликом пројектовања и подизања нове зграде Историјског архива Града Новог Сада, морали су се консултовати међународни принципи и стандарди, од којих ћемо неке навести у овом раду.

САВРЕМЕНИ СТАНДАРДИ У ИЗГРАДЊИ АРХИВСКИХ ЗГРАДА

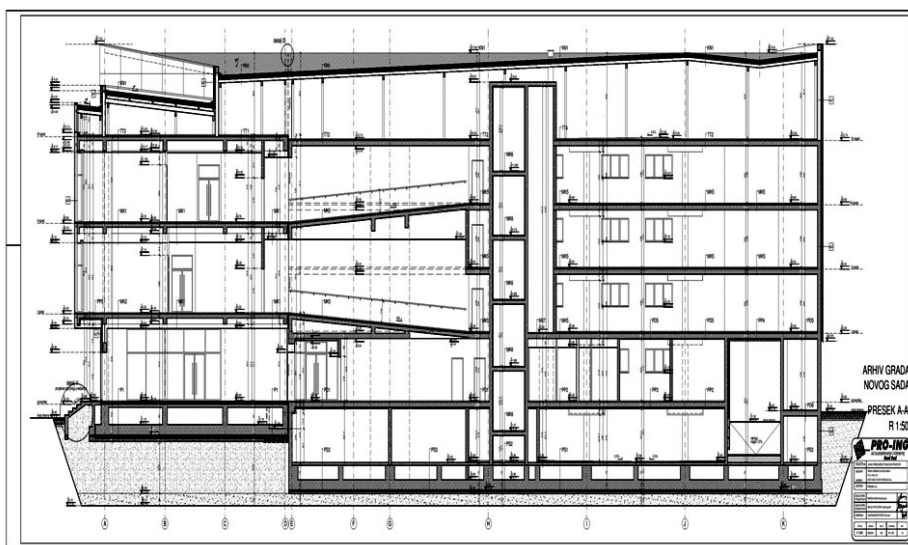
Основна функција архивске зграде је да омогући адекватне услове за одлагање архивске грађе, њено дуготрајно чување и обраду. Међутим, организацијски и нормативни проблеми, те хронични недостатак средстава последњих деценија XX и почетком XXI века, условили су да се питање уређења архивских депоа у Србији потисне у страну. Са друге стране, транзициони процеси, промена друштвеног система и прекомпоновање привредног система довели су до краха великог дела српске привреде, али су, гледано са архивистичког аспекта последњих тридесетак година, донели велики прилив архивске грађе и регистратурског материјала у архиве, тако да је главно питање постало како обезбедити смештајни простор уопште, а не како га уредити у складу са архивистичким потребама и нормативима.

Постоји више стандарда који уређују ову област, од међународних⁸ до националних.⁹ Међународни стандард ИСО 11799:2015 утврђује карактеристике депоа опште намене који се користи за складиштење архивског и библиотечког материјала, али обухвата и локацију и конструкцију зграде, инсталације и опрему која се користи. Стандард обухвата све фазе, од планирања и изградње зграде и архивских депоа, до инсталације и опреме која би требало да се користи. Примењује се на сав архивски и библиотечки материјал који се чува у депоу опште намене, у коме се могу чувати и други медији, али не обухвата и посебне захтеве за дуготрајно чување докумената који нису на папиру, као што су пергамент, фотографије или електронски читљиви документи. Такође, не обухвата ни процедуре управљања депоом нити улази у процедуре за управљање документацијом, остављајући ту проблематику праксама појединих националних архивистика. Приликом израде стандарда водило се рачуна и о чињеници да национални или локални грађевински прописи могу детаљно да покривају многе области као што су изградња, сигурност и безбедност за јавне зграде и објекте у којима се чувају вредни предмети (противпожарне мере, излази за случај опасности, сигурност од земљотреса, крађе, провале, терористички акти, итд), али и питање коришћења услуга и опреме. Стога овај међународни стандард избегава детаљна правила и прописе у овим областима, осим у облику препорука које су садржане као додаци (анекси) изнети

⁸ Првобитно усвојен 2003. године, Стандард је после дорађиван, па му је стога актуелна ознака ISO 11799:2015 *Information and documentation - Document storage requirements for archive and library materials*. На сајту Института за стандардизацију Републике Србије овај стандард је заведен под називом SRP ISO 11799/2010. Међутим, пошто у рубрици Статус пише да је он још увек у фази припреме, у овом раду користимо оригинални стандард на енглеском језику.

⁹ Да наведемо само неке: Британски стандард BS PD 5454:2012 *Recommendations for the storage and exhibition of archive documents*; аустралијски стандард AS/NZS 1015:2011 *Records manager - Physical storage*

на крају стандарда. Потреба за оваквим стандардом појавила се због различитих пракси и тумачења по одређеним питањима, па се приступило изради документа, утврђеног консензусом и одобреног од признатог међународног тела, којим би се утврдила правила за општу и виšekратну употребу ради постизања оптималног нивоа уређености. Стандард је допуњен 2015. године пошто су одређена техничка решења застарела. Велики број дискусија о одређеним процедурама заштите допринео је да се основном тексту стандарда додају и три додатка (Анекси А, Б и Ц) којима се додатно дефинишу одређене процедуре и стандарди. На пример, тумачење климатских услова у архивским депоима варирају од земље до земље. У немачком Савезном архиву архивски документи се чувају на +18 степени и 50% релативне влажности, Национални архив САД прописује чување на +21 степени и 45% релативне влажности, а сличне вредности су заступљене и у Француској.¹⁰ У домаћој литератури се наводи топлотни распон од 16 до 20,6 степени, те релативна влажност 53-63%.¹¹ Без обзира на ову разноликост, сви су сагласни да варирање температуре и влажности не би смело да прелази десет посто од задатих вредности, тј, 2-3 степена. Из тог разлога је приликом утврђивања овог међународног стандарда било нужно донети и један додаток (анекс Б) којим се одређују граничне вредности за поједине материјале. У анексу Ц дефинишу се основни елементи које би план за ванредне ситуације требало да садржи.

Попречни пресек зграде

¹⁰ Walt Buchmann, *Preservation: Building and equipment*, <http://www.arxiv.org/index.php/documents/publicacions/revista-lligall-1/lligall-12-1/751-08-la-restauracion-tratamientos-no-agresivos-y-de-baja-tecnologia-1/file> (приступљено 21. 6. 2021)

¹¹ Bogdan Lekić, *Arhivistika*, Beograd, 2006, 266.

Специфичности архивске делатности и архивске грађе утичу на архитектонско решење архивске зграде. Већ при пројектовању се мора водити рачуна приликом избора локације, архитектонског изгледа, статике, структуре зграде и распореда просторија. Многи аутори истичу и један нови моменат када је у питању пројектовање архивских зграда, а то је нагласак на естетском делу. Архивске зграде су у суштини врло масивне због величине својих депоа, незграпне по својој структури, често и одбојне. Због овога је потребно да истакнуту улогу у процесу пројектовања и изградње нове архивске зграде имају и архитекте. Реч је о узајамном односу – уз права обавештења од архивиста, посао архитекте ће бити лакши. И обрнуто. Добро пројектована зграда постаје функционална, олакшава архивску делатност и чини је продуктивнијом.¹²

У одабиру локације, такође се мора водити рачуна о разним факторима. Потребно је открити, означити и укалкулисати могуће ризике и опасности, попут индустријског загађења, атмосферских падавина, близине реке, ризика од поплаве или подземних вода (не заборавимо, Историјски архив Града Новог Сада подигнут је на 100 метара ваздушне линије од Дунава, највеће европске реке), близина запаљивих објеката и инсталација. Тек по отклањању ових ризика би требало проступити даљим радом на пројектовању. Ако на било који од ових ризика није могуће утицати, можда није лоша солација приступити избору нове локације.

Од средине XX века наовамо, архивисти широм света постављају слично питање: адаптација постојеће или изградња нове зграде? Наизглед, оба гледишта имају своје предности. Ако реновирамо стари објекат, издатак ће у старту можда бити мањи, а архитектура објекта, који често има и историјску вредност, биће сачувана, чак ће и дати одређену драж архиву као установи. Међутим, изузмемо ли сентименталност, сви други аргументи су на страни нове зграде. Трошкови адаптације, желимо ли да од старог објекта направимо заиста функционални архив, често достижу огромне цифре, достојне нове архивске зграде. Са друге стране, нову зграду можемо прилагођавати архивским потребама по питању локације, облика, капацитета, функционалности... У крајњој линији, стара зграда може само потврдити предрасуду да су архиви „прашњаве просторије које чувају старе папире”, док нова, архитектонски савремено уређена, и код јавности и код политичке (градске, покрајинске, републичке) администрације може побудити радозналост и позитивно утицати на јавно мњење. У складу са овом алтернативом, појављује се и разматрање да ли архиви треба да буду смештени у центру града, где је простор ограничен и скуп, па самим тим евентуално ширење смештајног простора у будућности постаје тешко изводљиво, или ван града. Идеално решење је могућност подизања зграде на лако доступној локацији, повезане саобраћајницама и јавним превозом са осталим деловима града.¹³

Са свим овим проблемима и недоумицама суочавали су се и архивисти, пројектанти, али и финансијери приликом процедуре израде пројектно-техничке

¹² Добри примери ове сарадње посебно су наглашени у америчкој архивској теорији и литератури. Упореди: Edward Acker, Paul O Connell, *Archives and Record Storage Buildings* https://www.wbdg.org/design/archives_records.php (приступљено 16. 6. 2021)

¹³ Michel Duchein, *Archive buildings and equipments*, <http://www.unesco.org/webworld/ramp/html/r8722e/r8722e17.htm> (приступљено 25. 6. 2021)

документације за нову зграду Историјског архива Града Новог Сада. Већ при пројектовању се морало водити рачуна приликом избора локације, архитектонског изгледа, статике, структуре зграде и распореда просторија.

САВРЕМЕНИ СТАНДАРДИ И НОВА ЗГРАДА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ГРАДА НОВОГ САДА

Одмах по свом оснивању, Архив се суочио са проблемом смештајног простора. Чак и када су добијене просторије на Петроварадинској тврђави, у згради тзв. „Једноставне касарне“, појавило се питање њихове адекватности. Наиме, Петроварадинска тврђава је грађена током XVIII века као један од стубова одбране јужне границе Хабсбуршке монархије и задржала је војни статус све до почетка педесетих година XX века. У згради „Једноставне касарне“ налазиле су се војничке спаваонице и објекат се вековима није значајније мењао, осим што су просторије добиле електричну енергију између два светска рата. Одлуком Градског секретаријата за комуналне послове, Архив је добио девет некадашњих спаваоница, свака по 40 м², те једно спремиште (тзв. „бункер“) чија је површина износила 200 м², укупно 560 м². Упркос обећањима надлежних, ове просторије нису биле оспособљене за потребе архивске службе, па је Архив из скромних сопствених прихода морао да опрема депое. Користиле су се дрвене полице од чамовине, док је архивска грађа већим делом чувана у сандуцима и врећама. Прозори и врата су били у врло лошем стању, а електрична мрежа дотрајала, па је представљала сталну опасност од пожара.¹⁴

Временом је долазило до ширења просторија намењених за депо, али су услови и даље били лоши. Већ је почетком шездесетих година сазрела мисао да би Нови Сад требало да добије једну савремену архивску зграду, па је у петогодишњем плану развоја за период 1961–1965. година истакнуто да постоји потреба за новом зградом архива, чији највећи део сачињава депо, а мањи део канцеларије, читаоница за истраживаче, лабораторија за микрофилмовање и рестаурацију архивског материјала, сала за изложбе, итд. Наглашено је и да би због своје специјалне намене архивска зграда требало да има и специфичан, посебан изглед и строго одређену величину просторија. Као и многе друге замисли наших „петолетки“ и ова је остала на нивоу идеје. Након сабирања и одузимања потребних материјалних средстава, уместо наметања идеје о потреби зидања нове, наменске зграде архива, градске власти су на крају одговориле да су адаптацијом старих историјских грађевина, које су зидане од тврдог материјала, многи архиви у Југославији решили проблем смештаја својих архивских докумената, па је Архив наставио своју борбу за обезбеђивање адекватног смештаја за своје фондове.¹⁵

Средином 70-тих година поново се јавља идеја о подизању наменске зграде ради рационалнијег искоришћења простора. Овај пут се радило о пројекту изградње заједничке зграде Историјског архива Новог Сада и Архива Војводине, који се у том тренутку налазио у Сремским Карловцима. Први састанак на коме се расправљало о овој идеји одржан је 1976. године уз присуство представника СИЗ-ова општина и

¹⁴ *Монографија Историјског архива Града Новог Сада (1954 – 2014)*, Нови Сад, 2014, 29.

¹⁵ Исто, 30.

Покрајине када је договорено да ће се нови објекат градити на „Мишелуку“, узвишењу између Петроварадина и Сремске Каменице, а почетак радова је предвиђен за 1981. годину. Иницијатива је споро текла, до 1980. тек је постигнут Друштвени договор о заштити архивске грађе, а реализација је померена на 1985. годину. Све је остало само на закључцима. Архив Војводине се крајем осамдесетих година преселио у адаптирану зграду некадашњег окружног затвора, а све под притиском мера штедње и мишљења да адаптација старог објекта кошта мање од изградње наменске зграде.

Историјски архив је XXI век дочекао смештен у три објекта, са 1873 м² простора, 1139 м² архивских депоа и 379 радних просторија. Депои су већим делом били опремљени металним полицама, кантама са песком и ватрогасним апаратима за гашење пожара сувим прахом, неонским осветљењем и тамним засторима на прозорима ради смањења дејства сунчеве светлости. Температура у депоима је варијала од -10 до +35 степени, влажност ваздуха од 35 до 85%. Дислоцираност зграда је утицала не само на ефикасност у раду него је повећавала опасност од оштећења, па чак и уништења архивске грађе. Смештајни капацитети су у толикој мери попуњени били да Архив више није могао да испуњава своју законску обавезу преузимања архивске грађе од стваралаца тридесет година по њеном настанку. Транзициони токови су фокус архивске делатности у овом периоду ставили на питање преузимања архивске грађе правних лица која су престала да постоје. То је у пракси значило преузимање документације готово целокупне привреде из доба социјализма из општина које су у надлежности Историјског архива. Овај проблем је делимично био решен изнајмљивањем, односно закупом три склоништа у Новом Саду, чиме је створен додатни простор за преузимање готово 1.500 дужних метара.

Преко педесет година трајала је преписка на релацији руководство Архива – Општина/Град Нови Сад, у којој је стално истицана потреба за трајним решењем у вези са добијањем адекватног смештаја. Међутим, одустајање Града од изградње четвртог моста на Дунаву, као и инцидент са плављењем једног од архивских депоа у којима се чувала оперативна документација градских управа, довело је до тога да крајем 2009. године Скупштина Града Новог Сада донесе одлуку о одобравању средстава за израду пројектне документације нове зграде Историјског архива Града Новог Сада. Поред имплементације архивских стандарда, велику помоћ пружиле су и колеге из других архива, пре свега градских архива Будимпеште и Беча, које су поделиле своја искуства и нека решења из својих модерних архивских зграда. На тендеру који је расписан 2010. године победило је идејно решење новосадске фирме ПРО ИНГ, које су пројектовале архитекте Марија Милин и Милица Стојчевић, уз пуно поштовање свих напред наведених принципа и стандарда потребних за једну савремену функционалну архивску зграду. Нови објекат је смештен у Улици Филипа Вишњића, на стотињак метара од леве обале Дунава, у делу града који је некад представљао индустријску зону, а сада полако постаје стамбено-трговачки део града. Грађевинска дозвола је издата 2011. године, када се и почели грађевински радови. Морамо приметити да је овде дошло до малог разилажења са архивским стандардима. Наиме, у делу који се тиче локације, стандард изричито не препоручује изградњу архивских депоа на земљишту на којем постоји опасност од слегања или

поплава, земљотреса или клизишта, пожара или експлозије на суседним локацијама, у близини места или зграде која привлачи глодаре, инсекте и друге штеточине, близу инсталација који емитују штетне гасове, дим, прашину, у посебно загађеним областима, нити у близини стратешких објеката или инсталација који би могли да буду мета у оружаном сукобу. С обзиром да се зграда морала подићи у близини Дунава, приликом изградње објекта било је потребно уградити техничке елементе који би могли да минимализују претњу од поплаве и дејства подземних вода. Зато је одлучено да објекат буде на спратност, док су испод нивоа земље планиране помоћне просторије и гараже. У циљу минимизирања штетних ефеката излагања архивске грађе сунцу, посебна пажња требало је да буде посвећена оријентацији објекта, његовог уређења како ентеријера, тако и екстеријера, као и оптимизацији микроклиматских услова.

434

Нова зграда Историјског архива Града Новог Сада изграђена је у складу са међународним стандардима. Осмишљена је као функционална целина са подрумом, три спрата и таванским делом и састоји се од три основна елемента: Архивски депо, Радне просторије за запослене и Област намењена раду са јавношћу. У овом тренутку можемо рећи да је зграда, са преко 7.850 квадратних метара, у потпуности функционална. Архивска грађа која се налази на чувању износи преко 8.800 дужних метара, док постоји могућност да архив преузме још готово 13.000 дужних метара архивске грађе која се налази код стваралаца.

Архивски депо (простор за чување архивске грађе) састоји се од 13 просторија намењених за одлагање архивске грађе са преко 3.300 квадратних метара. Преко 90% деповског простора опремљено полицама. Због уштеде у простору коришћене су покретне, „компакт“-полице, док су књиге и архивска грађа нестандардног формата одлагани на редовне, фиксиране полице. Просторије намењене за одлагање архивске грађе физички су одвојене од осталих просторија (бетонски зид, ватроотпорна метална врата). Приликом изградње за зидове коришћени су армирани бетон, Ytong блокови од 20 и 25 цм и Ти блокови Phorotherm од 25 цм. За под је коришћен тзв. „самолив“ – двокомпонитни изузетно флексибилан епоксидни под отпоран на ударе и гребање. Овај део зграде је тако пројектован да се састоји од приземља које дели са административним просторијама и три спрата намењена искључиво одлагању архивске грађе, са четири просторије намењене за смештај архивске грађе на сваком спрату, величине од 48 до 96 м². Нивои су повезани степеницама и теретним лифтом. У првој фази (период 2016–2017), компакт-полицама је опремљен само први спрат у укупној дужини од готово 6.000 дужних метара и са око 1.500 дужних метара стандардних металних полица. Поред централизованог система климатизације и противпожарног система, постоји могућност да се на контролној табли која се налази испред сваког депоа и ручно активира, односно деактивира систем узбуђивања или прекине активирање противпожарног система. Можда највећи раскорак у односу на архивске стандарде представља чињеница да су сви депои опремљени прозорима са металним поклопцима који би требало да регулишу количину сунчеве светлости у депоима. То је урађено из економских и практичних разлога, да се омогући проветравање природним путем. Међутим, превиђена је чињеница да је Дунав у непосредној близини, те да ће се након сваког отварања

прозора пореметити баланс влажности. Истовремено, у депоима који гледају према југу, без обзира на металне поклопце, велика количина сунчеве светлости директно пада у просторију и због тога су се на прозорска окна морале лепити тамне фолије. Приликом изградње и опремања архивских депоа водило се рачуна о безбедности, климатским условима, унутрашњој структури депоа, инсталације, намештаја, опреме (полица), расвете, противпожарне заштите, климатизације и контроле влажности.

Архивски депои су дизајнирани да пруже што стабилније унутрашње окружење, са минимумом зависност од механичких или електричних система. То се делимично постигло изградњом добро изолованих спољашњих зидова, крова и спратова зграде од материјала који ефикасно могу да изолују унутрашњост од спољашњих климатских промена. Зидови, подови и плафони унутар депоа такође су изграђени од материјала који имају висок термички и хигроскопни (могућност упијања влаге) капацитет.

Из разлога безбедности (контроле климатских услова и предострожности од избијања пожара), унутрашња структура складишног простора на сваком спрату је подељена на више засебних депоа. Зидови (укључујући и врата), подови и плафон између појединих депоа, као и између депоа и других делова зграде, сачињени су тако да онемогуће даље ширење пламена (али и воде) у суседни депо. У складу са препорукама стандарда врата депоа су самозатварајућа и обично се држе у затвореном положају, иначе се оглашава аларм. Где је неопходно да буду дуже отворена, потребно је прво деактивирати алармни систем, али се он аутоматски активира након затварања врата. Прагови врата су избегавани, осим тамо где су коришћени за превенцију поплава, али су и тада обезбеђени системом рампи. Материјали који су коришћени за све унутрашње површине нису смели бити запаљиви, нити да емитују, привуку или задрже прашину. У случају пожара или из других разлога, не емитују штетне супстанце, попут киселих гасова, дима и чађи. При изградњи подова, у обзир је узето да архивска и друга грађа могу имати знатну тежину, те је приликом изградње спратног објекта посебна пажња била обрађена на статистику и дозвољено спратно оптерећење.

Инсталације за струју, гас и воду не смеју бити у просторији намењеној за смештај архивске грађе. Из тог разлога се управљање системом за регулисање температуре, контроле влажности, филтрације ваздуха и вентилационим системима налази изван депоовског простора и контролише се рачунарски, са могућношћу

Изглед депоа

Мануелне команде система Novac

мануелне контроле. За противпожарну заштиту се користи систем NOVEC 1230 који ради на принципу смањења нивоа кисеоника на 10% у просторији која је захваћена пожаром, што аутоматски доводи до престанка процеса сагоревања, и који је безопасан за људе, пошто људски организам са овом концентрацијом кисеоника може да функционише још релативно дуго. Активирање система може да се врши аутоматски (путем централе, са двојном зависношћу активирања зона јављања, кашњења и могућности блокирања гашења пожара), полуаутоматски (притиском прекидача за активирања гашења пожара) и ручно (преко ручног активатора, директно на боци са гасом). С обзиром да су сви прозори и врата на депоима повезани на систем, отварање једног од њих аутоматски доводи до престанка процеса гашења. Сви делови зграде су повезани системом за аутоматску детекцију пожара. Овај систем мора аутоматски да одговори на присуство дима или другог производа сагоревања. Сви делови зграде, поред аутоматских система дојављивања, поседују ручни систем којим се може упозорити на присуство ватре. Рад система за детекцију је у потпуности аутоматизован и доводи до упозорења на контролној табли: где је детектован пожар; гашење пожара, гашење постројења попут система грејања или климатизације; аудио-визуелни аларм од пожара у целој архивској згради; дејства аутоматског упозорења код локалне ватрогасне бригаде.

Штета проузрокована светлошћу је трајна. Из тог разлога у просторијама за чување архивске грађе треба контролисати интензитет и трајање осветљења како би се могућност оштећења свела на минимум. Директну светлост није било могуће апсолутно искључити, али је она дозирана путем металних застора и тамних фолија које блокирају УВ зрачење. Приликом осветљавања у депоима користе се флуоресцентне сијалице са ултраљубичастим филтером који смањује ниво зрачења, те сијалице са топлотним филтерима. Раздаљина од сијалице до полице на којој је смештена архивска грађа нигде није мања од 500 милиметара.

У архивским депоима успостављен је слободан проток ваздуха ради контроле релативне влажности. Када то није могуће природним путем (споменули смо близину Дунава), онда је он омогућен путем механичког система вентилације. Да би се постигла правилна вентилација између полица било је потребно да размак између пода и најниже полице износи најмање 150 милиметара, али и да између највише архивске јединице одложене на врху полице и плафона такође постоји размак од 150 милиметара. Исто тако је обезбеђено да између архивске јединице и дна следеће полице изнад постоји најмање 50 милиметара размака. Оваквом вентилацијом врши се спречавање појаве киселих и оксидационих гасова, прашине... Полице нису директно наслоњене на спољашњи зид, већ свуда постоји размак између документације и зида. Ради омогућавања лакшег приступа, али и заштите регистратурских јединица, висина полице не прелази 215 центиметара.

Административни део зграде окренут је у правцу југозапада, са препознатљивом стакленом фасадом, што радним канцеларијама омогућава обиље дневног светла. За разлику од дела зграде са архивским депоима подељеним на три спрата, административни део чини приземље са два спрата.

Приземље се састоји од дела који је отворен за јавност: улаз са пријавником; хол који са својих 275 м² врши и улогу изложбеног простора, опремљеног

паноима и музејским витринама; писарница; читаоница у чијем је склопу Центар за информације и где се одвија рад са странкама; копирница; библиотека; радне просторије предвиђене за обраду и сређивање, дигитализацију, конзервацију и рестаурацију (око 110 м²). Ове радне просторије својом дужином залазе у део зграде намењен за депое, па су одвојене од административног дела металним вратима и нису доступне јавности.

Први спрат административног дела зграде чине просторије директора и пословног секретара, три канцеларије намењене архивистима (величине од 52 до 67 м²), као и копирницом и тзв. *server room* просторијом. Други спрат чини конференцијска сала за састанке, капацитета 70 места, са „паметном“ таблом, озвучењем и осталим потребним електронским садржајима; трпезарија са малом кафе-кухињом, те још две канцеларије. За зидове између канцеларија коришћени су „сендвич“-зидови од гипса, кроз које су провучене електронске инсталације, као и систем за грејање. За подове су коришћени паркет у канцеларијама, а PVC под у просторији намењеној за сређивање и обраду. Све ово чини Архив пожељном локацијом за одржавање не само архивистичких скупова и изложби, него и местом где се сабира велики део културног живота Града Новог Сада.

РЕЗИМЕ

Анализирајући питање усклађености зграде Историјског архива Града Новог Сада са савременим међународним стандардима у вези са заштитом архивске грађе, можемо рећи да је наша зграда у великој мери усклађена са нормативима међународних стандарда. Замишљена је као „паметна“ зграда, високих техничко-технолошких перформанси, са системима пројектованим да константно раде на највишем нивоу. За нову зграду Историјског архива може се рећи да испуњава све атрибуте потребне савременом функционисању архивске установе: безбедно, условно чување архивске грађе, естетски пријатно и приступачно место за јачање културног идентитета шире друштвене заједнице. Налази на око километар од најужег центра Новог Сада, приступачна возилима, пешацима и особама са инвалидитетом. Конструисана је превасходно са задатком да чува архивску грађу, а испоштоване су и остале потребе и задаци архива: локација, конструкција, пројекти, функционисање, простор за рад, простор за публику, безбедност, одржавање. Мањкавости се пре свега исказују у високој цени одржавања, због чега се одређене функције користе мало или се уопште не користе.

ИЗВОРИ И ЛИТАРАТУРА

Необјављени извори:

- *Техничка документација Историјског архива Града Новог Сада;*
- Историјски архив Града Новог Сада, *Фонд Историјског архива Града Новог Сада* (ИАГНС Ф. 482)

Објављени извори:

- *Службени гласник Републике Србије*

Литература:

- Acker, Edward, O Connell, Paul. *Archives and Record Storage Buildings*, https://www.wbdg.org/design/archives_records.php (приступљено 16. 6. 2021)
- *Архиви у Србији*, књ. 2, Београд, 2000.
- Buchmann, Walt. *Preservation: Building and equipment*, <http://www.arxivars.com/index.php/documents/publicacions/revista-lligall-1/lligall-12-1/751-08-la-restauracion-tratamientos-no-agresivos-y-de-baja-tecnologia-1/file> (приступљено 21. 6. 2021)
- Вељковски, Југослав. *Међународни стандард ISO 11799:2015 о изградњи депоа за одлагање архивске грађе*, Attendite, Гласник Историјског архива у Кикинди, бр. 13, Кикинда, 2017, 65-70.
- Duchein, Michel. *Archive buildings and equipments*, <http://www.unesco.org/webworld/ramp/html/r8722e/r8722e17.htm> (приступљено 25. 6. 2021)
- Lekić, Bogdan, *Arhivistika*, Beograd, 2006.
- *Modern archival buildings*. Atlanti, Review for modern archival theory and practice, Vol 22, Trieste, 2012. <http://www.iias-trieste-maribor.eu/attivita-2/la-rivista-atlanti/annate-pubblicate/issue-2012/?lang=en>
- *Монографија Историјског архива Града Новог Сада (1954 – 2014)*, Нови Сад, 2014.

Nataša MALOBABIĆ – VUKIĆ
Jugoslav VELJKOVSKI

ARCHIVAL BUILDINGS – THEIR PLACE AND ROLE IN THE SYSTEM OF PROTECTION OF ARCHIVAL MATERIAL

Summary

By analysing the question of the compliance of the building of the Historical Archives of the city of Novi Sad with contemporary international standards regarding protection of archival material, we can conclude that our building is in compliance with the norms of international standards to a great extent. The building was conceived as a “smart” building with advanced technical and technological performances, with systems designed to constantly work at high level of efficiency. For the new building of the Historical Archives it can be said that it fulfills all requirements needed for functioning of contemporary archival institution: safe keeping and preserving of archival material, aesthetically pleasing and accessible place for strengthening cultural identity of a broad community. It is just a kilometer away from the center of Novi Sad, easily accessible to vehicles, pedestrians, and persons with disabilities. It was constructed primarily to keep and preserve archival material, but Archives’ other needs and requirements were respected: location, construction, projects, functioning, and work space, space for the audience, safety, and maintenance. The shortcoming is the high maintenance cost which is why its certain functions are little used or not used at all.

ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА ЗАКОНА О АРХИВСКОЈ ГРАЂИ И АРХИВСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ

Апстракт: Нова законодавна решења Закона о архивној грађи и архивној делатности² (Службени гласник Републике Србије, 6/2020) значајно су реформисала област архивног пословања, подигла на виши ниво квалитет стручних услуга архива и свестраније уредила правни режим заштите архивске грађе у настајању. Нормативна конструкција новодонетог прописа у области архивног пословања требало би да обезбеди универзалну заштиту архивске грађе и документарног материјала код стваралаца и у архивима, а конципирана је на начин да на новим основама уређује област електронског канцеларијског пословања различитих стваралаца и потпуно елиминише бројне недостатке раније легислативе у раду са класичним документима. Иако је ступање на снагу новог прописа са радошћу прихваћено од стране професионалних архивиста у Србији, који су ради његове практичне примене припремили предлоге бројних подзаконских аката³, нека законодавна решења нису идеално постављена, док се друга врста проблема тиче практичне примене закона, будући да се још нису стекли институционални предуслови за његову примену у пракси.

Кључне речи: закон, подзаконски акти, реформа архивног законодавства, (не) могућност примене законских решења у пракси

УВОД

Намера законодавца да пооштри казнену политику у области заштите архивске грађе и документарног материјала, у циљу потпуније и квалитетније заштите административних докумената ван архива, ефектније превентивне заштите различите пословне документације, као и бољег рејтинга установа заштите у вршењу послова стручног надзора код стваралаца, резултирала је изразом специјалног прописа у овој области, који представља значајан помак у развоју српске архивистике.

Закон о архивној грађи и архивној делатности, који је донет 24. 1. 2020 године, за разлику од *Закона о културним добрима* (Службени гласник Републике Србије, 71/94, 52/2011, 99/2011 и др.) свеобухватно регулише облик и начин заштите како класичне архивске грађе тако и електронских записа, насталих у раду бројних стваралаца.

¹ архивски саветник, 63marijatodorovic@gmail.com

² Закон је донет на XIX редовном заседању Народне скупштине Републике Србије, 24. 1. 2020, ступио је на снагу 1. 2. 2020, а почео је да се примењује 1. 2. 2021. године.

³ Извештај Матичне службе Архива Србије у Београду од 11. 8. 2012. године

Структурално посматрано закон садржи пет целина (I Основне одредбе; II Архивска грађа и документарни материјал; III Организација архивске делатности; IV Казнене одредбе; V Прелазне и завршне одредбе), унутар којих је законодавац са 75 чланова нормирао обавезе стваралаца и ималаца архивске грађе и документарног материјала, утврдио овлашћења и поступак стручног надзора јавних архива, организацију архивске делатности у земљи, као и репресивне мере за неиспуњење законских обавеза на заштити архивске грађе и документарног материјала.

Ступање на снагу новог законског текста, после скоро тридесет година од доношења старог закона, означило је прекретницу у раду регистратура на територији за коју је задужен Историјски архив Шумадије, у смислу савеснијег односа и рада лица задужених за послове канцеларијско-архивског пословања.

У веома кратком року од само неколико месеци, крагујевачкој Служби за заштиту архивске грађе и документарног материјала ван архива самоиницијативно се пријавило преко 600 нових стваралаца, претежно привредне провенијенције, ради регистрације и успостављања правног режима заштите архивске грађе и документарног материјала. Велики притисак и навалу бројних привредних предузећа, предузетника и привредних удружења истрпеле су Спољне службе архива на целој територији Републике Србије, при чему су на проби нарочито били оперативност и професионалност архивског кадра. Појачан обим посла у Спољним службама архива резултирао је повећањем броја стваралаца и ималаца архивске грађе и документарног материјала у архивима, који су на изврстан начин надоместили бројно стање угашених привредних субјеката из ранијег периода.

Репресивни карактер новог закона убрзао је регистрацију нерегистрованих акционарских друштава, друштава са ограниченом одговорношћу и предузетника, са веома различитим спектром послова у оквиру њихове основне делатности. Неки од њих су, бојећи се плаћања новчаних казни за прекршај, самоиницијативно доставили надлежном архиву радне верзије општих аката о сопственом канцеларијско-архивском пословању и огледне примерке образаца Архивске књиге, иако стручна архивска служба код њих још није била у поступку стручног надзора. Општа слика нових привредних регистратура и њиховог односа према сопственој службеној документацији огледала се у непознавању административних процедура, невођењу основних и помоћних евиденција о предметима и актима, непостојању класификационих ознака за различите организационе јединице и различите врсте службених аката, лошој класификацији и архивирању завршених предмета, неразумевању архивских прописа и стандарда, непостојању лица задуженог за послове канцеларијског и архивског пословања и покушају власника предузећа да законске обавезе у вршењу административних послова пребаце овлашћеним књиговодственим агенцијама које комерцијално контролишу материјално финансијско пословање стваралаца, као и друго.

Са друге стране посматрано, због неочекиване навале нових регистратура из области привреде привремено је стопиран рад са већ регистрованим ствараоцима архивске грађе у архиву, јер је обим посла Спољних служби архива премашао постојеће кадровске ресурсе. Новодонети архивски пропис *lex specialis* захтевао је доношење сета подзаконских прописа за разраду закона и његову практичну примену,

па је у том циљу ангажован Стручни савет Архива Србије у Београду који је надлежном министарству припремио и проследио предлоге потребних подзаконских архивских аката на даљу надлежност.

ИЗМЕЋУ „ЛЕГАЛНОГ” И „СТВАРНОГ” - (НЕ)МОГУЋНОСТ ПРИМЕНЕ ЗАКОНСКИХ РЕШЕЊА У АРХИВСКОЈ ПРАКСИ

Почетком текуће године, када је новодонети закон почео практично да се примењује, активирана је радионица Спољне службе при Архивистичком друштву Србије са циљем једнообразног рада и израде огледних примера образаца обавезних аката⁴ у раду служби за заштиту архивске грађе ван архива.⁵ Том приликом присутни представници струке анализирали су позитивни ефекте специјалног архивског прописа и значајне новине које нису биле регулисане претходним законом. У току стручне расправе похваљене су радикалне одредбе појединих чланова новог законског текста које битно утичу на побољшање квалитета превентивне заштите архивске грађе и уједно доприносе бољем пословном односу стваралаца и архива.

У том циљу, Стручни савет Државног архива Србије припремио је предлоге потребних подзаконских аката:

1. Правилник о вршењу надзора над стручним радом јавних архива и архивских одељења који су у надлежности матичних архива;
2. Правилник о условима за почетак рада и обављања делатности јавних архива у Републици Србији;
3. Правилник о ближим условима и начину коришћења архивске грађе у архивима;
4. Правилник о ближим условима за обезбеђење одговарајућег простора и опреме за смештај и заштиту архивске грађе и документарног материјала код стваралаца и ималаца архивске грађе и документарног материјала;
5. Правилник о условима и начину спровођења ревизије архивских фондова и збирки у архивима у Републици Србији;
6. Правилник о ближим условима и начину предаје архивске грађе јавним архивима;

⁴ Нпр: Модели записника о стручном надзору, контролног записника, решења о стручном надзору, решења о излучивању, записника о примопредаји архивске грађе, одобрења за преузимање архивске грађе и др.

⁵ Састанак Радне групе за Спољну службу 26. априла 2021. године у Београду; Састанак Подружнице АДС-а 4. 6. 2021 године у Краљеву. Након завршене дискусије превладао је општи став да је нови закон, иако „није идеалан,” отклонио терминолошку и функционалну застарелост *Закона о културним добрима*, свеобухватно регулисао област заштите класичних докумената и електронских записа, а систем управљања пословном документацијом приближио правилима европског законодавства. Истичући значај међуархивске сарадње у доношењу и примени стручних прописа, ради синхронизованог наступа стручних служби на терену, професионални архивисти су закључили да је неопходно да се у наредном периоду у оквиру ДАС-а интензивира рад на доношењу обавезних подзаконских аката.

7. Правилник о ближим условима за микрофилмовање архивске грађе у јавним архивима у Републици Србији;
8. Правилник о начину и ближим условима за спровођење превентивне заштите архивске грађе у јавним архивима у Републици Србији;
9. Правилник о обрасцу и начину коришћења службене легитимације овлашћеног лица за вршење стручног надзора у заштити архивске грађе ван архива;
10. Правилник о ближим условима за дигитализацију архивске грађе у јавним архивима у Републици Србији;
11. Упутство о обрасцу и начину вођења Архивске књиге.

Наведени предлози подзаконских аката, неопходни за практичну примену закона, прослеђени су ресорном Министарству културе и информисања Републике Србије на даљу надлежност. Припремљено је десет предлога различитих правилника, један предлог обавезујућег упутства и једанаест предлога обавезних евиденција у архивима. До данашњег дана усвојена су три подзаконска акта и објављена у Службеном гласнику Републике Србије.⁶ Остали предлози тренутно су у поступку законске процедуре.

Поједини чланови закона, због њиховог значаја у систему управљања документима, завређују посебну пажњу и аналитички приступ.

Члан 9. децидирано одређује обавезе стваралаца и ималаца архивске грађе и документарног материјала у класичном и електронском облику. За разлику од старог закона, где су ствараоци били дужни да донесу један правилник са листом категорија документарног материјала са роковима чувања, нови закон у чл. 14. предвиђа обавезу доношења два правилника, јер се сада посебним општим актом регулише начин евидентирања, заштите и коришћења електронских докумената. Установе заштите такође модернизују своје пословање, па је чланом 12. новог закона предвиђено да је Државни архив Србије дужан да успостави и води електронски архив у Државном центру за чување и управљање подацима.

Новину у закону представља одредница чл. 15. према којој за област правосуђа, здравства, просвете и спољних послова подзаконске акте о канцеларијско-архивском пословању са Листама категорија документарног материјала доносе надлежна министарства, по претходно прибављеном мишљењу Државног архива Србије. Овакав приступ решавању подзаконске регулативе битно ће допринети уједначавању стручног архивског рада и квалитетној валоризацији архивске грађе у настајању.

⁶ *Правилник о ближим мерама заштите архивске грађе* (Службени гласник Републике Србије, 29/2021); *Правилник о условима и начину ревизије архивских фондова и збирки у архивима* (Службени гласник Републике Србије, 29/2021); *Правилник о обрасцу и начину коришћења службене легитимације овлашћеног лица за вршење стручног надзора у заштити архивске грађе и документарног материјала ван архива* (Службени гласник Републике Србије, 24 /2021); *Правилник о ближим условима и начину стицања виших стручних звања у архивској делатности* (Службени гласник Републике Србије, 97/2021).

Прекретницу у раду Спољних служби архива означио је чл. 16. став 3. законског текста који је радикално изменио поступак излучивања безвредног документарног материјала, јер се сада излучивање не може спровести без претходног инвентарисања архивске грађе и документарног материјала, односно без поседовања основне евиденције, тзв. Архивске књиге. Овим чланом обезбеђени су информативни потенцијал регистратуре и његово даље коришћење у архиву, јер само „уређена регистратура” обезбеђује правилан поредак архивског фонда у архиву. Према овом члану, надлежни јавни архив даје одобрење само за уништење документарног материјала који је евидентиран у Архивској књизи, што одговара архивистичком стандарду да се излучивање врши по правилу, само из већ сређене архивске грађе.

444

За поступак превентивне заштите јавне архивске грађе и документарног материјала од нарочитог значаја је обавеза стваралаца да донесу план мера заштите архивске грађе у случајевима ризика од катастрофа и ванредних ситуација (чл. 21.). Ова новина погађа и надлежне установе заштите, јер сада и архиви⁷ имају законску обавезу израде Плана заштите архивске грађе у ванредним ситуацијама, а извештај о реализацији плана обавезно достављају надлежном министарству. Таксативно разрађен стручни надзор јавног архива у чл. 23. отклања сваку евентуалну дилему овлашћених лица при примени стручних мера заштите архивске грађе на терену.

Контролу регистратурских списа врши надлежни архив израдом записника о стручном надзору, контролом записнички наложених мера заштите, решењем за примену наложених мера заштите и покретањем прекршајног или кривичног поступка у случајевима неизвршења законских обавеза или, пак, оштећења и уништења архивске грађе. Незадовољни стваралац архивске грађе може уложити жалбу на решење надлежног архива о наложеним мерама заштите, о чему у другом степену одлучује ресорно министарство. Овом одредбом употпуњена је правна форма решења о стручном надзору, јер у претходном периоду није било двостепености у поступку заштите, због чега решење није имало поуку о правном леку. Поводом примене закона у пракси Архив Војводине је затражио стручно мишљење од Министарства за државну управу и локалну самоуправу Републике Србије тражећи одговор на следеће питање: „Да ли се у актима који доносе архиви позивамо и на Закон о општем управном поступку, како регулишемо жалбени поступак и какав је режим плаћања такси?”⁸ Надлежно министарство се у одговору⁹ позвало на чл. 42. који предвиђа да на захтев корисника јавни архив издаје уверења, оверене копије и преписе докумената чије оригинале чува и који имају доказну снагу јавне исправе у складу са законом којим се уређује општи управни поступак. Законом није прецизирано да се други поступци, односно доношење одређених аката, обављају у складу са законом којим се уређује општи управни поступак.

Могући одговор на постављено питање даје члан 62. *Нацрта Закона о културном наслеђу* који предвиђа да се на поднеске, жалбе, решења, као и друга акта која се односе на заштиту културних добара, не плаћају административне и судске

⁷ Чл. 22. тачка 17. и члан 33. *Закона о архивској грађи и архивској делатности*

⁸ Молба за мишљење у примени *Закона о архивској грађи и архивској делатности* – Архив Војводине бр. I-630.6-3/1-21 од 29. 4. 2021.

⁹ Одговор Министарства културе и информисања Архиву Војводине бр.011-00-94/2021-02 од 16. 6. 2021.

таксе установљене републичким прописима. Овим актом је предвиђена и супсидијарна примена *Закона о општем управном поступку* у области заштите културних добара. Жалба на решење архива и примена *Закона о општем управном поступку* предвиђена је и код одобрења за коришћење архивске грађе у архиву (члан 40. став 4.), о којем у другом степену решава надлежно министарство, а у циљу транспарентног и квалитетнијег рада архива као јавног сервиса.

За област заштите архивске грађе у настајању врло је значајна одредба чл. 57. тачка 12. која обавезује Државни архив Србије на доношење стручних упутстава за архиве у Републици Србији, јер је дугогодишњи вакуум у овој области довео до великих разлика међу архивима у начину спровођења стручних мера заштите архивске грађе и документарног материјала.

Поменути бенефити специјалног прописа за архиве нису у пракси произвели жељене ефекте, јер се касни са доношењем важних подзаконских аката који су супсидијарног карактера, а требало би да отклоне све непрецизности, нејасноће и недоречености новог закона.

Практична примена *Уредбе о канцеларијском пословању органа државне управе* (Службени гласник Републике Србије, 21/2020 и 32/2021) одлаже се до 1. 2. 2022. године, па је више него очигледно да ће архивска служба у Републици Србији обављати делатност по правилима ранијих прописа, а у циљу континуиране заштите архивске грађе.

Неки нови моменти у поступку регистравања стваралаца привредне привредне институције указали су на непрецизност појединих чланова закона, док одређена питања из домена заштите архивске грађе и документарног материјала уопште нису регулисана.

Са друге стране, одређене законске одредбе су врло јасне, али су због бројних објективно-субјективних разлога практично неприменљиве. Тако су, на пример, одредбе члана 5. став 3. врло јасне и предвиђају да јединице локалне самоуправе на чијим територијама надлежни архив обавља послове заштите архивске грађе заједнички обезбеђују простор за рад, односно обављање делатности архива и смештајни простор за архивску грађу. У пракси великог броја архива у Републици Србији, па и крагујевачког, блокиран је поступак примопредаје архивске грађе угашених предузећа, али и активних стваралаца архивске грађе, јер средства за проширење смештајног простора и набавку потребне опреме нису обезбеђена дужи низ година. Немогућност физичке похране архивске грађе обезвређује поступак стручног надзора надлежног архива и иде на руку уништитељима.

Чл. 9. ст. 2. Закона предвиђа да је стваралац (односно ималац) архивске грађе и документарног материјала у обавези да одреди стручно лице за поступање са архивском грађом и документарним материјалом и да се стара о његовом стручном усавршавању. Несавршеност ове законске одредбе лежи у чињеници да закон није одредио да ли је то лице у радном односу код послодавца или то може бити лице које хонорарно пружа књиговодствене услуге послодавцу, као и то ко врши проверу стручне оспособљености овог лица. Руководећи се начелом да је „дозвољено све што није законом изричито забрањено”, скоро сви власници привредних предузећа

су административне послове предали овлашћеним књиговођама који, пак, немају потребна стручна знања за ову област пословања.

Архивска књига обухвата попис целокупне документације настале у раду ствараоца, те поред финансијске документације у њен састав улази документација о оснивању и регистрацији, персонална документација, документација делатности и други списи који нису у поседу овлашћених књиговођа, већ се трајно чувају код стваралаца.

Књиговодствене агенције не могу бити задужене за вршење административних послова код стваралаца, јер нису прописно архивистички едуковане и располажу само финансијском документацијом одређених стваралаца која је код њих у комерцијалној употреби.

446

Како књиговође нису у могућности да процене доказну, научну и практичну вредност свеукупне пословне документације одређеног ствараоца, израду Листа категорија архивске грађе и документарног материјала треба поверити стручним лицима која су у сталном радном односу код послодавца и која најбоље познају пословни процес и стручну организацију рада ствараоца. Ако се пође од чињенице да једна књиговодствена агенција има преко 50 предузећа које рачуноводствено опслужује, поставља се логично питање може ли једно исто лице да буде овлашћени администратор за сва та предузећа и да одржава контакт са надлежним архивом, а да притом сноси прекршајну и кривичну одговорност за оштећење или уништење њихове архивске грађе. Наравно да то није ни теоретски изводљиво, ако се имају у виду обим и комплексност поступка валоризације документарног материјала који је настао у процесу пословања различитих стваралаца. Како закон није уопште регулисао начин стручне обуке и начин провере стручне оспособљености овлашћених администратора, требало би то прецизирати подзаконским актом, а логично је да то буде лице у радном односу које ће о стању канцеларијско-архивског пословања ствараоца континуирано обавештавати надлежни архив. Проверу његове стручне оспособљености требало би да врши надлежни јавни архив који је претходно спровео поступак стручне обуке администратора.

У пракси стваралаца привредне провенијенције често је споран члан 10. који се односи на недељивост архивског фонда, а предвиђа да се архивска грађа и документарни материјал морају чувати као целина. Наиме, дислоциране организационе јединице сложених привредних друштава, које воде самостално канцеларијско пословање на територији различитих градова, а под надзором су различитих архивских установа, врло често су у дилеми да ли би требало да воде једну Архивску књигу или више истих. Правило је да се води једна основна евиденција у седишту ствараоца, али није грешка ако се води више архивских књига које се касније могу објединити са бројчаним ознакама дислоцираних организационих целина.

Израда општих аката о канцеларијском и архивском пословању (члан 14. став 2.) изазива често дилему код администратора, јер нису сигурни да ли надлежни архив даје сагласност само на *Листу категорија документарног материјала са роковима чувања* или и на *Правилник о канцеларијско-архивском пословању*.

Надлежни јавни архив контролише исправност *Правилника о канцеларијско-архивском пословању*, а на Листу категорија даје сагласност која је неопходна за њену практичну употребу.

Радикални члан 16. став 2. законског текста¹⁰ био је предмет расправе на стручним скуповима професионалних архивиста јер није јасно конципиран, односно изазива дилему по питању облика одобрења за излучивање (да ли архиви издају „решења” или „одобрења” у поступку одабирања архивске грађе и излучивања безвредног документарног материјала).

Аналитичким тумачењем овог члана професионални архивисти су закључили да „привреда није у ресору јавних архива” у поступку одабирања архивске грађе и излучивања безвредног документарног материјала и да су архиви надлежни само за јавну управу и буџетске установе.

Међутим, како члан 19. законског текста регулише „преузимање у архив одабране, сређене и пописане архивске грађе стваралаца престалих са радом који немају правног следбеника”, а предуслов њеног преузимања у архив је претходно одабирање и излучивање безвредног документарног материјала код ствараоца, закључујемо да је привреда и даље у ресору јавних архива.

Са тим у вези, професионални архивисти су на стручном скупу, одржаном 26. априла 2021. године, закључили да ће јавни архиви у складу са својим законским овлашћењима пружати и даље стручну помоћ привреди, јер у супротном постоји бојазан од неконтролисаног уништења документације којој је рок чувања истекао, будући да одговорна лица у регистратурама нису прописно архивистички едукована.¹¹

Лоше је конципиран чл. 67. ст. 4., према коме ће Република преузети оснивачка права над јавним архивима „када се стекну услови за преузимање, обезбеђивањем средстава у буџету РС”, јер надлежно Министарство као извршни орган власти има обавезу да реализује практичну примену прописа које је Скупштина као законодавни орган изгласала. Како по новом Закону јавне архиве оснива Република Србија (чл. 46.), која се између осталог стара о њиховој организацији и стручном раду, заштита Архивског фонда Републике Србије коју врше све архивске установе у земљи, не може да зависи од тога да ли ће и када ће се обезбедити финансијска средства у републичком буџету. Прелазак архива на републички буџет не може бити финансијски условљен, јер ако хоћемо свестрану заштиту Архивског фонда Републике Србије архивска служба мора бити централистички уређена, а њена делатност континуирана и стандардизована.

Наведене непрецизности новог прописа о архивима неће битно умањити његов значај у развоју националне архивистике и електронске управе у земљи, јер ће се актуелне дилеме о његовој примени у пракси отклонити подзаконском регулативом чија је припрема у току.

Доношењем новог закона у овој области држава је показала да је заинтересована за дигиталну трансформацију Републике Србије, да жели да трајно заштити

¹⁰ Чл. 16. став 2. Закона – Документарни материјал настао радом и деловањем државних органа и организација, територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе, установа, јавних предузећа, ималаца јавних овлашћења, чији је рок чувања истекао, уништава се по прибављеном одобрењу у писменој форми надлежног јавног архива.

¹¹ Записник са састанка Радне групе за заштиту архивске грађе ван архива и Матичне службе Државног Архива Србије од 26. 4. 2021 године

национално културно наслеђе у класичном и електронском облику, те да ће и архиви бити у систему јединствене информационо-комуникационе мреже електронске управе. Најсвежији пример такве стратегије је отварање крагујевачког Државног дата центра за складиштење података институција и грађана, који се простире на 14.000 м², где ће поред јавне управе бити опслужени и комерцијални корисници, са гаранцијом високе информационе безбедности и заштите службених података.

ЗАКЉУЧАК

Доношењем *Закона о архивској грађи и архивској делатности* 24. 1. 2021. (Службени гласник Републике Србије, 6/2020), чија је практична примена започела 2. 2. 2021. године, знатно је унапређен правни режим заштите архивске грађе и документарног материјала у земљи, детаљним нормирањем обавеза стваралаца и ималаца пословне документације, као и поштреном казненом политиком за непоштовање законских процедура. Високе казне за неизвршавање законом утврђених обавеза, односно прекршајна и кривична одговорност стваралаца и ималаца архивске грађе и документарног материјала, уз прецизно разрађен стручни надзор јавних архива, произвели су снажан ефекат у јавности, а архивске установе као заштитници писане културне баштине за кратко време су добиле виши друштвени рејтинг који им с правом припада. Навала представника привредних предузећа, удружења, страних пословних корпорација и предузетника на архивске установе у земљи, узрокована поштреном казненом политиком јавних архива, индикативно указује на виши ниво грађанске свести у поступању са административним актима.

Иако је нови законски оквир прилагођен заштити како класичне, тако и електронске пословне документације, са циљем бржег и ефикаснијег пословања државне администрације и привредних субјеката, непостојање одређених института за реализацију законских норми у пракси, неблагоприятно доношење подзаконских аката, као и потреба измене постојеће *Уредбе у области канцеларијског пословања*, успоравају поступак превентивне заштите архивске грађе и документарног материјала ван архива.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- *Закон о архивској грађи и архивској делатности*, Службени гласник Републике Србије, 6/2020.
- Записник са састанка Радне групе Службе за заштиту архивске грађе и документарног материјала ван архива од 26. 4. 2021. у Београду
- Записник са састанка Подружнице Архивистичког друштва Србије од 4. 6. 2021 у Краљеву
- *Правилник о ближим мерама заштите архивске грађе*, Службени гласник Републике Србије, 29/2021.
- *Правилник о условима и начину ревизије архивских фондова и збирки у архивима*, Службени гласник Републике Србије, 29/2021.
- *Правилник о обрасцу и начину коришћења службене легитимације овлашћеног лица за вршење стручног надзора у заштити архивске грађе и документарног материјала ван архива*, Службени гласник Републике Србије, 24/2021.
- *Правилник о ближим условима и начину стицања виших стручних звања у архивској делатности*, Службени гласник Републике Србије, 97/2021.
- Молба за мишљење у примени Закона о архивској грађи и архивској делатности –Архив Војводине бр. I-630.6-3/1-21 од 29. 4. 2021.
- Одговор Министарства културе и информисања Архиву Војводине бр. 011-00-94/2021-02 од 16. 6. 2021.

Marija TODOROVIĆ

PRACTICAL APPLICATION OF THE LAW ON ARCHIVAL MATERIAL AND ARCHIVAL ACTIVITIES

Summary

450

By passing the Law on Archival Material and Archival Activities on January 24, 2020 (Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 6/2020), which practical application began on February 2 in 2021, the legal method for protection of archival and documentary materials in the country has been significantly improved by means of detailed standardization of obligations of creators and holders of business documentation, as well as by the strict penal policy for non-compliance with legal procedures. High penalties for non-fulfillment of legally established obligations (i.e. misdemeanor and criminal liability of creators and holders of archival and documentary materials, along with precisely elaborated supervision of public archives), had a strong effect on the public. Within a short period of time, archival institutions, as protectors of written cultural heritage, gained greater social importance, which they rightfully deserve. Caused by the strict penal policy of public archives, the influx of representatives of the companies, associations, foreign business corporations and entrepreneurs to archival institutions in the country is indicative of a higher level of public awareness in handling administrative files.

The new legal framework was adapted to protect business documents both in paper and in electronic form, with the aim of faster and more efficient operation of state administration and economic entities. However, the lack of certain institutions for implementation of legal norms in practice, untimely adoption of sub-legal acts, and the need to amend existing regulations in the field of office management, slow down the procedure of preventive protection of archival material and documentary material outside of the Archives.

ПРАВОСУДНИ ОРГАНИ У НИШУ, НЕПОСРЕДНО И НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1944-2020)

Анстракт: Након изношења кратког историјата рада правосудних органа у Нишу, у раду су обухваћени подаци о степену претходне заштите архивске грађе и документарног материјала правосудних органа, који тренутно није на завидном нивоу. И поред дугогодишњег искуства у погледу пружања стручних упутстава, техничких, организационих и других напора радника Службе надзора, обраде и сређивања архивске грађе и документарног материјала Историјског архива Ниш, постоје велики проблеми и у погледу њене физичке заштите, као и обостраног договора око преузимања на трајно чување у Архив.

У раду је приказана шароликост смештајних услова у којима судови раде. Како би рад био целовитији приказано је и стање архивске грађе која је преузета од правосудних органа и која се чува у адекватним условима у депоима Историјског архива Ниш.

Кључне речи: правосуђе, архивска грађа, документарни материјал, судови, архива, сређивање, судска власт, смештај, издавање, архивска књига, одабирање

ИСТОРИЈАТ ОД ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА ДО ДАНАС

Национални комитет за ослобођење Југославије усвојио је 19. маја 1944. године предлог за формирање народних судова као посебних, одвојених и самосталних органа судске власти. Према овом предлогу требало је формирати општинске народне судове (за општину), среске народне судове (за срез) и окружне народне судове (за округ). Све три врсте судова имали су да доносе одлуке у вези са грађанским споровима чије се решење покреће на иницијални захтев заинтересованих странака, ванпарничним стварима које не трпе одлагање и свим кривичним стварима које не спадају у надлежност војних ратних судова, а не трпе одлагања.²

Предлогом су била предвиђена три основна начела судовања (начело јавности, контрадикторности и акузаторности поступка), где је посебан значај био дат основном судству (општински и срески судови), које је било најближе народу и које је требало да доноси одлуке на основу закона.³

¹ архивски саветник, ангажована у Историјском архиву Ниш, stojanka.bojovic@yahoo.com

² Предлог националног комитета ослобођења Југославије (Повереништво за судство) за формирање народних судова, од 19. маја 1944. (Др Димитрије Кулић, *Окружни су у Нишу 1978-2000*, Ниш, 2001, 99); Окружни народноослободилачки одбор, распис број 122, од 6. октобра 1944.

³ Исто

Главни народноослободилачки одбор Србије, као највише представничко тело Србије, 6. октобра 1944. године дао је упутства о формирању судова у Србији. Својим писмом (бр. 122) Окружни народноослободилачки одбор у Нишу упутио је упутство даље свим среским и општинским народноослободилачким одборима Нишког округа, које је гласило: *У смислу предлога Националног комитета ослобођења Југославије – повереништво за судство од 19.05-1944. г. Главни народноослободилачки одбор Србије с обзиром на ратне прилике, а да би се омогућило решавање грађанских предмета, који не трпе одлагање, а чије решење захтева свакодневни живот народа, приступа оснивању народних судова, који ће за време трајања овога рата вршити судску власт као самосталне установе судске власти наше ослобођене територије од непријатеља...*⁴

Јужно подручје Србије ослобођено је још лета 1944. године, а Округ нишки у првој половини октобра (14. октобар 1944) исте године. Поред општинских и среских судова на ослобођеној територији Нишавског округа били су конституисани према упутствима Националног комитета ослобођења Југославије: срески судови у среским местима, као и Окружни суд Нишког округа, који је био установљен новембра 1944. године.⁵

Ниш је као центар округа имао посебан суд за суђење починиоцима злочина и преступа против српске националне части. Овај суд је имао стварну надлежност да суди извршиоцима злочина и преступа учињених против српске националне части, који се нису могли квалификовати као велеиздаја или као помагање окупатору у вршењу ратних злочина. У свом саставу имао је 27 чланова. Због природе и карактера дела због којих је био основан и надлежан, овај суд је имао привремени карактер и као такав функционисао је само до 1945. године.⁶

Након завршетка Другог светског рата, Председништво привремене Народне скупштине ДФЈ донело је *Закон о уређењу судова*, 26. августа 1945, са изменама и допунама од 21. јуна 1946. године.⁷ Према овом Закону, редовни судови су срески, окружни, врховни судови федералних јединица, Врховни суд Војводине и Врховни суд ДФЈ. Поред ових могли су се оснивати и специјални судови. Овим Законом укинути су обласни и општински судови.

Према наведеном Закону, срески судови су судили у првом степену кривичне и грађанске ствари (кривична дела против живота, тела, слободе, части, имовине приватних лица, брака и породице, умске кривице, спорове о имовинско-правним захтевима, спорове из односа родитеља и деце и др), док су окружни разрешавали кривичне и грађанске ствари, али у другом степену по жалбама поднетим против одлуке среских судова.

Срески и окружни судови били су састављени од председника, потребног броја судија и судија поротника. Сви судови су судили у већу састављеном од тројице судија, осим у случајевима када је закон допуштао да суди судија појединац.

⁴ Др Димитрије Кулић, Окружни суд Ниш, 1978-2000, Ниш, 2001, 99.

⁵ Исто, 95.

⁶ Исто, 88-89.

⁷ *Закон о уређењу судова*, Службени лист ДФЈ 67/1945, 653 и Службени лист ФНРЈ 51/1946, 581.

Закон о судовима који је донет 5. јула 1954. године у ФНРЈ прописивао је следеће редовне судове: среске, окружне, републичке, врховне, Врховни суд АП Војводине и Савезни врховни суд.⁸ Према овом Закону, срески судови су одлучивали у првом степену у кривичним, грађанским и другим предметима који су решавали спорове од значаја за привреду, а који су им законом стављени у надлежност.⁹

У среским судовима са већим обимом послова образована су кривична и грађанска одељења, а могла су се образовати и посебна одељења за рад на ванпарничним, извршним и оставинским предметима.

У окружним судовима са већим обимом послова, поред кривичног, грађанског и истражног одељења, суд је могао, по потреби, образовати и посебна одељења за рад на другом степену.

Законом од 11. јуна 1966. срески судови постају општински.¹⁰ Овај Закон донео је незнатне промене.

Након распада Југославије и друштвено-политичких промена које су уследиле, 30. јула 1991. године Република Србија је донела *Закон о судовима*, према коме су вишестепену судску мрежу чинили судови опште надлежности и привредни судови.¹¹

Судска власт у Србији данас је уређена *Законом о уређењу судова*¹² и *Законом о јавним тужилаштвима*¹³ (оба су донета 2008. године). Према овим прописима, судска власт у Србији, као један сегмент државне власти, независна је од законодавне и извршне власти и штити слободу и права грађана, законом утврђена права и интересе правних субјеката и обезбеђује уставност и законитост.¹⁴

Служба надзора, обраде и сређивања архивске грађе Историјског архива Ниш евидентирала је правосудне органе у Нишу: Основни суд, Виши суд, Основно јавно тужилаштво, Више јавно тужилаштво, Привредни суд, Прекршајни суд, Виши прекршајни суд, Апелациони суд и Апелационо јавно тужилаштво, као приоритетне ствараоце. С обзиром на њихов значај основаности и количину архивске грађе и документарног материјала коју стварају, неопходно је чешће обилазити и вршити прегледе њихових архива и пружати неопходна стручна упутства, а све у циљу превентивне заштите, пре него она буде предата на трајно чување у Архив.

У току 2020. године започети су обиласци и надзор код јавних извршитеља, које је основало Министарство правде Републике Србије, а који обављају делатност на територији Града Ниша.

Чести ратови и окупације земље од стране непријатељских војски у минулим временима омогућавали су да судска архива нишког правосуђа дође у посед окупаторских власти које су ову значајну документацију преносили с једног места на

⁸ *Закон о судовима*, Службени лист ФНРЈ 30/1954.

⁹ *Закон о привредним судовима*, Службени лист ФНРЈ 31/1954.

¹⁰ *Закон о судовима*, Службени гласник Републике Србије, 25/1966.

¹¹ *Закон о судовима*, Службени гласник Републике Србије, 46/1991.

¹² *Закон о уређењу судова*, Службени гласник Републике Србије, 116/2008 и 104/2009.

¹³ *Закон о јавним тужилаштвима*, Службени гласник Републике Србије, 116/2008.

¹⁴ *Закон о уређењу судова*, Службени гласник Републике Србије, 116/2008 и 104/2009.

друго, а онда је у највећој мери уништавали, тако да ниједан документ судске управе судова у Нишу до завршетка Првог светског рата није сачуван. До овог периода историја рада суда писана је искључиво на основу податка пронађених у литератури у уставним и законским текстовима о судовима и организацији судова објављених крајем 19. и почетком 20. века.

ОСНОВНИ СУД У НИШУ

У погледу стварне надлежности општинских судова, након Другог светског рата, Национални комитет ослобођења Југославије од 19. маја 1944. године предложио је да они суде по предметима када су у питању спорови сасвим мале вредности (није била тачно утврђена граница вредности спорних предмета код одређивања

Зграда Основног суда у Нишу

њихове стварне надлежности). Предлогом су такође била предвиђена Основна начела судовања, где је посебан значај био дат основном судству (општински и срески) које је било најближе народу и које је убудуће имало да доноси одлуке све више на основу закона.¹⁵

Битна карактеристика основних судова, по предлогу Националног комитета ослобођења Југославије, састојала се још и у томе што се изричито одређивала њихова изборност. Општински народни судови, као основни судови, бирани су непосредно од народа, на масовним изборним зборовима.¹⁶

*Законом о уређењу народних судова*¹⁷ донетом 1945. године, а који је важио на целокупној територији тадашње југословенске државе, основани су срески судови.

Срески суд у Нишу (1945–1966) основан је 1945, да би 1954/1955. године био подељен у два среска суда (Први и Други) од којих је Први срески суд држао територијалну надлежност града Ниша, а Други захватао надлежност околних општина бившег Нишавског округа. Други срески суд држао је углавном територијалну надлежност сеоских општина Нишавског среза.

Законом од 11. јуна 1966. године укидају се срески судови и успостављена је нова организација судства. Уместо Првог и Другог среског суда у Нишу оснива се **Општински суд у Нишу** (1966–2010) за подручја општина Ниш, Гацин Хан и Дољевац. Општински суд у Алексинцу надлежан је само за територију истоиме-

¹⁵ Предлог Националног комитета ослобођења Југославије (Повереништво за судство) за формирање народних судова, од 19. маја 1944. (Др Димитрије Кулић, *Окружни су у Нишу 1978–2000*, Ниш, 2001, 99)

¹⁶ Овакву праксу у Нишком округу видели смо на сеоским зборовима у сврљишком крају и у Заплању, на којима је вршен избор општинских судова, од 19. маја 1944.

¹⁷ *Закон о уређењу народних судова*, Службени лист ДФЈ 67/1945.

не општине (општина Житковац улази у састав општине Алексинац). Општински судови у Сврљигу, Белој Паланци и Сокобањи остали су и даље у истој надлежности.¹⁸

Законом који се примењује од 1. јануара 1992. године укинута су општински судови у Белој Паланци и Ражњу и од тада поступају као одељења и то укинута суд у Белој Паланци као одељење Општинског суда у Нишу, а укинута суд у Ражњу као одељење Општинског суда у Алексинцу.¹⁹

Доношењем *Закона о уређењу, седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава* из 2008. године, Општински суд у Нишу добио је назив **Основни суд у Нишу** који је почео да ради 1. јануара 2010. године. Овим Законом одређено је његово седиште и подручје на којем врши надлежност: Алексинац, Гаџин Хан, Дољевац, Ражањ, Сврљиг и Град Ниш, са судским јединицама у Алексинцу, Ражњу и Сврљигу, а одељење у Белој Паланци постало је судска јединица Основног суда у Пироту. Истим Законом утврђено је да предмете Општинског суда у Приштини преузима Основни суд у Нишу.²⁰

На основу *Закона о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава* из 2013. године, Основни суд у Нишу обавља надлежност за територију општина Гаџин Хан, Дољевац, Сврљиг и за Град Ниш.²¹

Основни суд суди у првом степену за кривична дела за која је као главна казна предвиђена новчана или казна затвора до дест година, ако за поједина од њих није надлежан други суд и одлучује о молби за престанак мера безбедности или правне последице осуде за кривична дела из своје надлежности.

Такође, Основни суд у првом степену суди у грађанско-правним споровима ако за поједине од њих није надлежан неки други суд, затим у првом степену суди у стамбеним споровима, споровима поводом заснивања, постојања и престанка радног односа, о правима, обавезама и одговорностима из радног односа, о накнади штете коју запослени претрпи на раду или у вези са радним споровима поводом задовољавања стамбених потреба на основу рада.

Као стваралац архивске грађе, Основни суд у Нишу има дугогодишњу са-радњу са Историјским архивом Ниш. Услед недостатка смештајног простора за одлагање списа, Основни суд у Нишу редовно врши одабирање архивске грађе и издавање документарног материјала ради уништења. Уз захтев, надлежној служби Архива доставља се попис предмета који се предлажу за уништење.

Срески суд у Нишу започео је са излучивањем безвредног документарног материјала још давне 1963. године, што као правни наследник грађе ове послове врши до данашњих дана Основни суд у Нишу.

¹⁸ *Закон о организацији и територијалној надлежности судова опште надлежности*, Службени гласник СРС 25/1966.

¹⁹ *Закон о судовима*, Службени гласник Републике Србије 46/91.

²⁰ *Закон о уређењу, седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава*, Службени гласник Републике Србије, 116/2008.

²¹ *Закон о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава*, Службени гласник Републике Србије, 101/2013.

Основи суд у Нишу не води Архивску књигу. Донео је Листу категорија документарног материјала са роковима чувања 2020. године. Постоји електронска база предмета која је у складу са важећим Судским пословником.²²

Архивска грађа и документарни материјал овог суда чувају се у веома лошем и непримереном смешајном простору (подруму), тако да то оставља утисак небриге надлежних.

Историјски архив Ниш није преузимао архивску грађу Основног, Среског ни Општинског суда у Нишу. Општински суд из Ниша 2008. године предао је архивску грађу Одељења у Белој Паланци за период 1940–1977. (оставине), 1989. (парнични предмети), 1989–1997. (извршни предмети) и 1987–1997. (кривични предмети). Фонд је непотпун. Сређен је по принципу слободне провенијенције и урађен је сумарни инвентар (2010. године).

Списи се чувају у 74 кутије и то предмети оставинског, кривичног, извршног и парничног поступка. Фонд није подељен на срески и општински, тј. није вршено разграничење фондова.

Подаци у вези са историјатом Општинског суда у Нишу, као и део архиве, плаћени су више пута деведесетих година, пошто је архива смештена у подрумским просторијама испод канализационих и водоводних цеви.

ВИШИ СУД У НИШУ

Окончањем Другог светског рата, у ослобођеној земљи, поред законодавне и извршне власти, било је потребно организовати и судску власт. Град Ниш је ослобођен 14. октобра 1944. године, али је борба за ослобођење осталих крајева наше земље још трајала. У Окружном народном одбору Ниша убрзано се радило на стварању услова за почетак рада **Народног окружног суда у Нишу**. Донета је Одлука о устројавању и пословању народноослободилачких одбора и Скупштине демократске Србије²³ којом су скупштине среских и окружних народноослободилачких одбора овлашћене да донесу одлуку о оснивању судова на свом подручју и да изврше избор судија.

У другој половини децембра 1944. године Одлуком Окружног народноослободилачког одбора у Нишу, основан је **Окружни народни суд у Нишу**, први у Србији. Оснивањем овог суда Окружни народноослободилачки одбор у Нишу донео је одлуку о избору и постављењу седам судија, шест судијских помоћника и пет административних радника. За првог председника Окружног суда изабран је лаик Љуба Младеновић (који је пре овог избора био заступник неке трговачке фирме) на заједничкој седници судија Окружног суда. У то време председници окружних судова били су бирани међусобно само од судија дотичног суда и то на затвореној седници.²⁴

²² Судски пословник, Службени гласник Републике Србије, 110/2009.

²³ Одлука о устројавању и пословању народноослободилачких одбора и Скупштине демократске Србије, бр. 88, од 1. децембра 1944. (Бранислав Нешић, *Окружни суд у Нишу 1878–2000*, Ниш, 2001, 13)

²⁴ Др Димитрије Кулић, *Окружни суд у Нишу, 1878–2000*, Ниш, 2001, 102.

У првим данима свога постојања суд је радио у ненаменским просторијама, са скромним, чак и оскудним инвентаром. Просторије у којима је радио биле су изузетно неусловне и ненаменске. Недостајали су столови, столице, писаће машине, чак и канцеларијски материјал.²⁵

Окружни суд је започео рад са странкама, а оне су тражиле заштиту појединих својих права која су им била угрожена на разне начине. Сиромашним грађанима суд је пружао бесплатну правну помоћ на тај начин што су у суду у оквиру записника узимане тужбе, жалбе и остали поднесци и захтеви странака.²⁶

У суду је била основана Синдикална подружница чији је задатак био да пружа помоћ рањеницима по болницама. Од женског особља тражило се учествовање у разним локалним акцијама, писање чланака за зидне новине и припремање разних предавања. У суду је био основан и Савез комуниста Србије.²⁷

Влада НР Србије донела је Уредбу о укидању постојећих и оснивању нових окружних судова.²⁸ Под овим називом суд је радио до средине 1948. године, да би поделом територије НРС на области био основан **Окружни суд области нишке**²⁹, који је под овим називом радио од јула 1949. до јула 1951. године. Окружни суд Нишке области са седиштем у Нишу обухватао је подручје Топличког, Прокупачког, Лесковачког и Врањског среза, као и Зајечарски (Тимочки) округ. Територијална надлежност Окружног суда за нишку област простира се северно од Ражња на југу до македонске границе, источно од Ражња на југу до македонске границе и источно од Димитровграда све до косовско метохијске области.

Окружни суд Нишке области углавном је био другостепени суд који је по жалбама на првостепене одлуке средњих судова из целе области одлучивао у другом степену. Имао је само два првостепена већа и то кривично и грађанско.

На основу датих овлашћења Влада НР Србије донела је Уредбу о укидању постојећих и оснивању нових окружних судова на основу које је основан Окружни суд Нишке области са седиштем у Нишу.³⁰

Нишка област обухватала је подручја Белопаланачког, Босилеградског, Бујановачког, Власотиначког, Врањског, Добричког, Јабланичког, Јужноморавског, Косаничког, Лесковачког, Лужничког, Моравског, Нишавског, Пчињског, Ражањског, Сокобањског, Сврљишког, Топличког и Царибродског среза, као и подручја градова Врања, Лесковца, Ниша, Пирота и Прокупља.³¹

Јуна 1951. године, Уредбом Президијума Народне скупштине Србије укида се дотадашњи Окружни суд Нишке области, а оснива **Окружни суд у Нишу** који је био месно надлежан за подручја средњих судова у Алексинцу, Гацином Хану, Житковцу, Нишу, Сврљигу и Сокобањи.³²

²⁵ Бранислав Нешић, *Окружни суд у Нишу, 1878–2000*, Ниш, 2001, 13

²⁶ Исто, 13-14.

²⁷ Исто, 14.

²⁸ *Уредба о укидању и оснивању нових окружних судова*, Службени гласник НРС 28/1949.

²⁹ Исто

³⁰ *Уредба о укидању постојећих и оснивању нових окружних судова*, Службени гласник НРС 8/1949.

³¹ *Закон о подели територије НРС на области*, Службени гласник НРС 23/1949.

³² *Уредба о укидању постојећих и оснивању нових окружних судова*, Службени гласник

Јануара 1960. извршена је нова територијална подела на срезове. На подручју Среза Ниш формирају се Окружни суд у Нишу, Пироту и Прокупљу. Окружни суд у Нишу задржао је дотадашњу месну надлежност.³³

Од децембра 1977. године Окружни суд у Нишу није надлежан за подручје Општинског суда у Сокобањи, јер је законом одређено да је за његово подручје надлежан Окружни суд у Зајечару.³⁴

Законом који се примењује од 1. јануара 1992. године Окружни суд у Нишу надлежан је за подручја општинских судова у Алексинцу, Сврљигу и Општинског суда у Нишу (за општине Гацин Хан, Дољевац, Белу Паланку и Ниш).³⁵

На основу последњег *Закона о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава* (Службени гласник Републике Србије 101/2013), основан је **Виши суд у Нишу**³⁶ који је надлежан за подручје Основног суда у Алексинцу и Основног суда у Нишу.

Служба надзора обраде и сређивања Историјског архива Ниш је приликом обиласка 2019. године записнички констатовала следеће стање документације: Виши суд у Нишу поседује архивску грађу и документарни материјал од његовог оснивања до данас. У архиви овог суда чува се и грађа Окружног суда Ниш. У приручној архиви се чувају предмети последње две године Вишег суда, а остали у више подрумских просторија суда и на поткровљу. Документација је сређена по врсти и хронологији, одлаже се на полицама и делимично је заштићена од уништења и пропадања, пошто су у просторијама видљиве цеви од водовода и канализације, а осећа се и мирис мемле, пошто је архива била плавлена више пута.

Канцеларијско пословање врши се преко писарнице суда. Архивска књига се не води, али се врши завођење предмета у електронском облику од 2010. године према Пословнику суда.

Приликом тражења одобрења за уништење безвредног документарног материјала доставља се попис за сваки предмет појединачно. Одабирање архивске грађе и издвајање документарног материјала ради уништења у последњих пар година врши се редовно на основу рокова чувања прописаних судским пословником.³⁷

Окружни суд Ниш је у више наврата (1966, 1968, и 2002. године) извршио примопредају са Историјским архивом Ниш дела фонда за период од 1945. до 1982. године.

Фонд је делимично сређен, по принципу слободне провенијенције 2003. го-

НРС 21/1951.

³³ *Одлука о оснивању и територијалној надлежности окружних и среских судова*, Службени гласник НРС 3/1960.

³⁴ *Закон о редовни судовима*, Службени гласник СРС 46/1977.

³⁵ *Закон о судовима*, Службени гласник РС 46/1991.

³⁶ *Законо о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава*, Службени гласник Републике Србије, 101/2013.

³⁷ ИАН, Досије Вишег суда у Нишу, Записник о прегледу архив. грађе и регист. материјала 05, бр. 196. од 9. новембра 2016. између Историјског архива Ниш и Вишег суда у Нишу.

дине. Ревизија је обављена 2009. године када је урађен и сумарни инвентар. Као културно добро од изузетног значаја категорисан је 1998. године.³⁸

Грађа фонда у Архиву чува се за период од 1945. до 1982. године. Састоји се од 97 књига и 35 кутија списка, што укупно износи 7,50 метара.³⁹

Што се тиче књига, преузети су уписници, именици, деловодни протоколи, књиге обдукције, увиђаја и вештачења, пописи истражених затвореника КИС, контролници лица у притвору и затвору, инвентар судске библиотеке суда, буџетске књиге, депозитни дневници и финансијске књиге.⁴⁰

Грађа садржи предмете грађанских спорова, кривичне предмете по жалби, предмете кривичних дела малолетних лица за које су донета првостепена решења и предмете по којима је Окружни суд водио истрагу.⁴¹

Историјски архив Ниш је 2002. године преузео архивску грађу и документарни материјал Окружног суда Ниш (118 књига, 686 фасцикли, 35 кутија и 11 свежења) у распону од 1945. до 1972. године. Преузети су уписници, именици и парнични предмети. Овом приликом Архив се обавезао да ће стручни радници Архива пресуде и поравнања која се односе на статусне спорове вратити суду после извршеног прегледа и сређивања истих. Преузети су и кривични предмети „К“. У напомени записника о примопредаји наведено је да ће након сређивања наведених предмета они у којима је изречена смртна казна бити враћени суду.⁴²

Предавалац грађе у погледу њеног коришћења у Архиву, до дана враћања предмета који се односе на статусне спорове, наложио је Историјском архиву Ниш да се ови спорови сматрају тајним и да увид у наведене предмете не могу имати трећа лица.⁴³

Парнични и кривични предмети (смртне казне) су 2002. године, након сређивања, записнички враћени Окружном суду Ниш, како је у записнику о примопредаји између Окружног суда Ниш и Историјског архива Ниш у напомени наведено од стране суда.

Најпотпунија документација о раду Окружног суда у Нишу сачувана је у архиви судске управе овог суда од 1944. године до данашњег дана.

Грађа Окружног суда Ниш, у количини од 35 метара, 2000. године је приликом избијања пожара у прихватном депоу Историјског архива Ниш уништена.⁴⁴ Нема података из ког периода је уништена грађа.

³⁸ Одлука о утврђивању архивске грађе од изузетног значаја која се чува у архивима, Службени гласник Републике Србије, 42/1998.

³⁹ ИАН, *Водич историјског архива Ниш*, Виши суд Ниш, Ниш, 2020, 201.

⁴⁰ Исто, 201-202.

⁴¹ Исто, 2002.

⁴² ИАН, Досије Вишег суда у Нишу, Записник о примопредаји арх. грађе бр. 01-1/6. од 8. 2. 2002. између Историјског архива Ниш и Окружног суда Ниш, 1.

⁴³ Исто, 2.

⁴⁴ ИАН, Записник о процени штете, 01 бр. 163/217-00 од 23. августа 2000.

ВИШЕ ЈАВНО ТУЖИЛАШТВО

Одлуком Председништва Авној-а 1945. године⁴⁵ за подручје Окружног суда у Нишу основано је **Окружно јавно тужилаштво**. Јануара 2010. године оснива се **Више јавно тужилаштво** које до данас обавља правосудне послове за подручје Вишег суда у Нишу.⁴⁶

Окружно јавно тужилаштво је у ранијем периоду у више наврата предавало архивску грађу и документарни материјал Историјском архиву Ниш. Фонд је записнички примљен у несређеном стању од стране Окружног јавног тужилаштва Ниш и обухвата период од 1951. до 1977. и један омот из 1982. године. Грађа садржи кривичне предмете по уписнику: ИР, И, К, КТО и КТР; парнице; предмете привредних преступа; предмете општег надзора по уписнику ОН и УТ; административну преписку и документацију финансијско-материјалног пословања.

Фонд је делимично сређен по принципу слободне провенијенције 2003. године и урађен је сумарни инвентар. Грађа је смештена у 133 кутије списка (13,30 м). Књига није било, пошто је део грађе уништен у пожару који је избио у прихватном депоу Историјског архива Ниш 2000. године.

Приликом примопредаје која је извршена 1971. године предата је и грађа Комисије за утврђивање ратних злочина од 1945. године која је радила на територији Прокупља. Након оснивања Архива „Топлице“ у Прокупљу⁴⁷ ова грађа је предата од стране Историјског архива Ниш овом архиву 1990. године.

У последњој примопредаји која је извршена 1989. године преузета је и архивска грађа обласних и средњих јавних тужилаштава која је била чувана у Окружном јавном тужилаштву Ниш. Грађа је приликом примопредаје пописана по материји и по годинама и односи се на период од 1947. до 1982. године.⁴⁸

У Историјском архиву Ниш нису формирани посебни фондови од ових тужилаштава.

АПЕЛАЦИОНИ СУД У НИШУ

Апелациони суд у Нишу основан је *Законом о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава*.⁴⁹ Суд је почео са радом 1. јануара 2010. године у згради која је наменски опремљена и налази се у Нишу у Улици Војводе Путника бб. У овој згради смештена су и одељења Управног и Вишег прекршајног суда, као и **Апелационо јавно тужилаштво у Нишу**.

⁴⁵ Одлука Председништва Авној-а 1945, Службени лист ДФЈ 4/1945.

⁴⁶ Закон о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава, Службени гласник Републике Србије, 116/2008.

⁴⁷ Одлука СО Прокупље бр. 06-14/06-2. од 7. априла 2006. Одлука није објављена, пошто је Архив Топлице наставио своју делатност као посебно правно лице, а до 2006. је обављао делатност као Одељење Историјског архива Ниш.

⁴⁸ ИАН, Записник о примопредаји архив. грађе и рег. материјала, бр. 02-425-031. од 25. септембра 1989. између Окружног јавног тужилаштва и Историјског архива Ниш

⁴⁹ Закон о седиштима и уређењу судова и јавних тужилаштава, Службени гласник Републике Србије, 116/2008.

Територијална надлежност Апелационог суда у Нишу у складу је са *Законом о седиштима и подручјима судова и тужилаштава* који је у примени од почетка 2014. године. Основан је за подручје виших судова у Врању, Лесковцу, Нишу, Прокупљу, Пироту, Зајечару и Вишег суда у Неготину.

За територију АП Косова и Метохије, до доношења посебног закона којим ће се основати судови надлежни за ту територију, настављају да раде судови у Косовској Митровици, а у складу са чланом 17. *Закона о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава*.⁵⁰

Апелациони суд у Нишу поседује архивску грађу и документарни материјал од 2010. године до данас. Судска документација се чува у фасциклама и на металним полицама, сређена по хронологији и врсти.

Судски предмети редовно се заводе у уписнике, а редовно се води и Архивска књига чији се препис доставља Архиву. Одабирање архивске грађе и издвајање безвредног документарног материјала ради уништења врши се у свакој календарској години.

461

Зграда Апелационог суда у Нишу

АПЕЛАЦИОНО ЈАВНО ТУЖИЛАШТВО У НИШУ

Апелационо јавно тужилаштво у Нишу основано је *Законом о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава* 2008,⁵¹ а почело је да ради 2010. године.

Као и Апелациони суд у Нишу и Апелационо јавно тужилаштво води Архивску књигу и препис редовно доставља Архиву. Пошто његовим радом настаје велики број предмета који имају рок чувања пет година, сваке године се надлежној служби Архива доставља предлог за уништење предмета којима је рок чувања истекао. Одабирање се врши на основу Листе категорија документарног материјала са роковима чувања коју је донело Републичко јавно тужилаштво, а на коју је Архив Србије дао сагласност 2011. године.

⁵⁰ Исто

⁵¹ *Закон о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава*, Службени гласник Републике Србије, 116/2008.

Пошто се просторије Апелационог јавног тужилаштва у Нишу налазе у новој згради, намењеној за обављање правосудних послова, архива је сређена по врсти и хронологији. Задужено лице за архивске послове, као и остали надлежни у тужилаштву (секретар и тужиоци), посвећено је пословима сређивања, евидентирања, чувања, тј. заштите архивске грађе и документарног материјала од евентуалног уништења и пропадања, поштовања Закона о архивској грађи и архивској делатности РС (Службени гласник Републике Србије, 6/2020), као и примени чланова важећег Правилника о управи и јавним тужилаштвима⁵² који се односе на чување, сређивање, евиденцију, одабирање архивске грађи и издавање безвредног документарног материјала.

ПРЕКРШАЈНИ СУД У НИШУ

462

Као самостални општински орган за вођење прекршајног поступка у општини Ниш, 1968. године образован је **Општински орган за прекршаје**.⁵³ У периоду од 1947. до 1951. године прекршајне, односно административно-казнене поступке, спроводио је Извршни одбор Градског или Среског народног одбора. Од 1951. за прекршајне поступке надлежан је судија за прекршаје Градског народног одбора, а од 1. јануара 1960. за прекршајни поступак по свим прекршајима у првом степену надлежан је општински судија за прекршаје у оквиру органа управе НОО Ниш.⁵⁴

У вршењу своје функције Општински орган за прекршаје био је независан и одлуке је доносио на основу устава, закона и других прописа, а за свој рад је одговарао Скупштини општине Ниш.

Одлучивало се о свим прекршајима, осим ако законом није другачије одређено, а одлучивало се и по захтеву за понављање поступка. Судије Општинског органа за прекршаје је бирала скупштина општине Ниш.

Општински орган за прекршаје Ниш радио је до 31. децембра 2004. године под овим називом, када је основан **Прекршајни суд у Нишу** за територије општина Алексинац, Гаџин Хан, Дољевац, Житорађа, Меровина, Ражањ, Сврљиг и Град Ниш, са

Архива Прекршајног суда у Нишу

⁵² *Правилник о управи и јавним тужилаштвима*, Службени гласник Републике Србије, 5/2012.

⁵³ *Одлука о општинском органу за вођење прекршајног поступка*, Службени лист општине Ниш 7/1968.

⁵⁴ *Основни закон о прекршајима*, Службени лист ФНРЈ 46/1951. и *Одлука о унутрашњој организацији и делокругу рада органа управе НОО Ниш*, Службени лист Среза Ниш 29/1960.

одељењима у Алексинцу, Дољевцу, Житорађи, Мeroшини, Ражњу и Сврљигу.⁵⁵

Од Општинског орагана за прекршаје Ниш, записнички су преузети уписници и регистри за 1998. и 2004. годину, а 2010. од Прекршајног суда у Нишу. Садржи грађу за период 1970–2004. и 780 књига за исти период (регистре и уписнике). Укупна количина грађе износи 23 метра.

Фонд није потпун. Сређен је архивистички и урађен је сумарни инвентар.

И поред тога што поседује велику количину предмета чији је рок чувања пет година и што је редовно вршено одабирање архивске грађе и издвајање документарног материјала коме је рок чувања истекао, недостајао је простор за смештај документације. Након реновирања дела касарне „Филип Кљајић“, суд је смештен у овим просторијама и напoкон се може похвалити да је добијени простор за смештај архиве адекватан за делатност којом се бави.

463

ВИШИ ПРЕКРШАЈНИ СУД У НИШУ

Веће за прекршаје Ниш са седиштем у Нишу основано је 1967. године за вођење прекршајног поступка по свим предметима у другом степену.⁵⁶

Од 1975. до 2009. године Веће је покривало територију општина Алексинац, Бабушница, Бела Паланка, Блаце, Гацин Хан, Димитровград, Дољевац, Житорађа, Куршумлија, Мeroшина, Ниш, Пирот, Прокупље, Ражањ и Сврљиг.

Законом о прекршајима 2005,⁵⁷ који је почео да се примењује тек 1. јануара 2010. године, оснива се **Виши прекршајни суд** (Одељење у Нишу) за подручја прекршајних судова у Врању, Зајечару, Лесковцу, Косовској Митровици, Неготину, Нишу, Пироту, Прешеву и Прокупљу.

Архив је преузео фонд од Већа за прекршаје записнички 2009. године. Грађа је преузета за период 1969–2003. и састоји се од уписника и књига (укупно 44 метра).

Виши прекршајни суд обавља своју делатност у новој згради Апелационог суда у Нишу. Архива је сређена, заштићена од уништења и пропадања, као и документација осталих судова који су смештени у овој згради.

ПРИВРЕДНИ СУД У НИШУ

Привредни суд у Нишу спада у редовне судове и решава спорове од значаја за привреду који су им законом стављени у надлежност. Привредни суд у Нишу функционисао је у складу са тада важећим прописима, најпре као **Окружни привредни суд** од 1954. до 2001. и од 2002. до 2009. под називом **Трговински суд**, а од почетка 2010. као **Привредни суд у Нишу**.

⁵⁵ Закон о прекршајима, Службени гласник Републике Србије, 101/2005.

⁵⁶ Основни закон о прекршајима, Службени лист ФНРЈ 46/1951. и Одлука о унутрашњој организацији и делокругу рада органа управе НОО Ниш, Службени лист Среза Ниш 29/1960.

⁵⁷ Закон о прекршајима, Службени гласник Републике Србије, 101/2005.

Суд је образован 1954. године прерастањем тадашње Арбитраже за привредне спорове у Окружни привредни суд.⁵⁸ У почетку је надлежност окружних привредних судова била сужена на привредне и поморске спорове, спорове за накнаду штете, привредне преступе, спорове у поступку принудне ликвидације, вођење услуга, спорове у вези са стечајем, управно-рачунске спорове, банкарске спорове, спорове који настану у поступку оснивања субјеката и њиховог уписа у судски регистар, спорове за заштиту ауторских права, видео-права, спорове нелојалне конкуренције и друге послове који су им законом стављени у надлежност.⁵⁹ Први председник био је Најдан Тасић.

У тренутку оснивања **Окружног привредног суда у Нишу** територијална надлежност захватала је подручје срезова Врање, Лесковац, Ниш, Пирот и Прокупље.⁶⁰ Почетком 1975. године издвајањем 13 општина из надлежности овог суда основан је **Окружни привредни суд у Лесковцу**, а од маја 1976. општина Сокобања је припала **Окружном привредном суду Зајечар**. Законом о редовним судовима⁶¹ Окружни привредни суд у Нишу образован је за територију општина Алексинац, Бабушница, Бела Паланка, Блаце, Димитровград, Дољевац, Гацин Хан, Житорађа, Куршумлија, Мeroшина, Пирот, Прокупље, Ражањ и Сврљиг.⁶²

Привредни суд у Нишу основан је Законом о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава 2008. за територију Алексинца, Бабушнице, Беле Паланке, Блаца, Димитровграда, Дољевца, Гациног Хана, Житорађа, Куршумлије, Мeroшине, Пирота, Прокупља, Ражања и Сврљига, за Град Ниш и за територију АПКМ. Новоосновани суд преузео је надлежност Трговинског суда у Нишу и Трговинског суда у Приштини.⁶³

Зграда у којој се суд данас налази у власништву је Регионалне привредне коморе, нема ниједну судницу, па се суђења обављају по канцеларијама, од којих неке представљају преграђене делове ходника.

Такође, не постоји просторија погодна за послове писарнице, а просторије за смештај архиве су мале и неусловне. Архива суда смештена је у више мањих просторија са засебним улазима из дворишта суда, док су у згради (приземље и спрат) испуњени услови за држање једино приручне архиве. Суд не располаже условнијим просторијама за смештај архиве, мада је овај проблем био разматран и раније. Министарство правде није обезбедило средства за опремање ових просторија између осталог и због планираног пресељења суда на друге локације (касарна „Филип Кљајић“ у Нишу) које ће испуњавати стандарде и за простор предвиђен за архиву.

У Привредном суду у Нишу у употреби је програм за аутоматско вођење предмета „Мега Либра“, уведен у рад у основном облику 2005, а у садашњој вер-

⁵⁸ Закон о привредним судовима, Службени лист СФРЈ 31/1954.

⁵⁹ Др Јездимир Митровић, *Историја, садашњост и перспектива привредног судства Србије*, Београд, 2000, 102.

⁶⁰ Одлука НР Србије бр. 39/1955, Службени гласник НР Србије 62/1955.

⁶¹ Закон о редовним судовима, Службени гласник СР Србије 47/1977.

⁶² *Нишки лексикон*, Београд, 2011, 412.

⁶³ Закон о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава, Службени гласник Републике Србије, 116/2008.

зији од 2008. године, при чему се стално допуњује и дорађује у складу са изменама важећих прописа.

Архивска књига је садржана у програму „Мега Либра“ са свим подацима предвиђеним *Судским пословником*⁶⁴ и *Упутством о канцеларијском пословању органа државне управе*.⁶⁵ Напомињемо да је Министарство правде увело програм најпре у раду овог и других привредних судова, а данас представља Правосудни информациони систем који је у примени у свим судовима у Републици Србији. Не само да исти садржи податке предвиђене Правилником о канцеларијском и архивском пословању, већ се од увођења 2008. године сви поднесци, судске одлуке и други документи и акти скенирају и трајно чувају као електронска архивска грађа, у складу са прописима којима се уређује архивска грађа, електронска архива, електронски документ и канцеларијско пословање, како је предвиђено чланом 241а Судског пословника, те се могу прибавити из програма и по протеклу рока за чување архивираних предмета. Суд је опремљен адекватним медијима (сервер) за формирање и чување података, као и за електронско архивирање, у складу са стандардима ИКТ и чланом 241 Судског пословника.

Првенствено у циљу уређења архиве суда и стварања бољих услова и већег простора за смештај предмета, суд од 2005. године континуирано врши одабирање архивске грађе и одвајање материјала коме је рок чувања истекао. Најстарији предмети који су излучени потичу из 1981. године.⁶⁶

Део фонда је преузет од стране Окружног привредног суда Ниш записнички 1973. године, а део од Привредног суда Ниш 2015. године, такође записнички.

Фонд је делимично сачуван. Део архивске грађе у количини од 1,60 метара преузет је 2003. и сређен 2004. године. Односи се на предмете из стечаја и ликвидације предузећа (решења), а урађен је и сумарни инвентар. Категорисан је као културно добро од изузетног значаја 1998. године.⁶⁷

Садржи грађу за период 1954–1964. (14 кутија списа; 2,00 м).

СУД УДРУЖЕНОГ РАДА

У Служби заштите обраде и сређивања Историјског архива Ниш не постоји евиденција обиласка и вршења стручног надзора код овог суда. На основу информација добијених од старијих колега, након укидања овог суда архивска грађа и документарни материјал предати су Основном суду Ниш, а ту одлуку донеле су самоиницијативно судије које су након остајања без својих радних места прешле у Основи суд Ниш. Пошто су предмети овог суда имали рок чувања углавном десет година од окончања поступка, вршено је уништавање тих предмета без сагласности Архива.

⁶⁴ *Образац број 21*, Службени гласник Републике Србије, 110/2009 и 93/2019.

⁶⁵ *Упутство о канцеларијском пословању органа државне управе*, Службени гласник Републике Србије, 10/93, 14/93, 67/2016 и 3/2017.

⁶⁶ ИАН, досије Привредног суда Ниш, решења за уништење од 2005-2019.

⁶⁷ *Одлука о утврђивању архивске грађе од изузетног значаја која се чува у архивима*, Службени гласник Републике Србије, 42/1998.

ЈАВНИ ИЗВРШИТЕЉИ У НИШУ

У 2021. години надлежна служба Архива Ниш започела је обиласке извршитељских канцеларија, чији је оснивач Министарство правде Републике Србије.

Прва канцеларија јавног извршитеља у Нишу, Жарка Димитријевића, основана је 9. маја 2012. године. Данас на територији Града Ниша укупно ради тринаест извршитељских канцеларија.

Иницијативом надлежне службе Историјског архива Ниш успостављена је сарадња у погледу пружања неопходне стручне помоћи радницима задуженим за вођење архивских послова код јавних извршитеља.

Јавни извршитељи не воде Архивску књигу. Електронским путем се води попис предмета појединачно, што њима представља некадашњу Архивску књигу.

466

С обзиром да се код њих ствара велика количина документарног материјала чији је рок чувања пет година, већина редовно врши излучивање безвредног документарног материјала. Попис сваког предмета појединачно доставља се Архиву који решење за уништење након извршене провере доноси на основу пописа и методом узорка.

На основу увида у архивску грађу и документарни материјал правосудних органа у Нишу, код којих се налазе и чувају велике количине архивске грађе и документарног материјала чији је рок за преузимање доспео, као и записника о прегледу архивске грађе и документарног материјала наведених правосудних органа у Нишу, утврдили смо да је Архив у законској обавези да преузме више од 1500 дужних метара архивске грађе чији је рок за преузимање доспео, а на основу чл. 17. *Закона о архивској грађи и архивској делатности РС*. Историјски архив Ниш чува веома малу количина документације правосудних органа. Изражено у дужним метрима, у депоу се на чувању налази само 75 дужних метара архивске грађе.

Стваралац, односно ималац, архивске грађе срећену и пописану архивску грађу предаје на чување надлежном јавном архиву по истеку 30 година од дана завршетка предмета код правосудних органа. Историјски архив Ниш, као и већина архива у Србији, тренутно не располаже простором у коме би сместио наведену количину документације. Архивска грађа правосудних органа завређује статус архивске грађе и неопходност њеног трајног чувања, стручног смештаја и заштите у архивским депоима.

Охрабрује сазнање да су државни органи Србије упознати са проблемима у функционисању судских органа у Нишу и да су дуги низ година укључени у изналажењу начина да се исти реше. У току је пројекат Министарства правде РС на изградњи и уређењу целокупне зграде касарне „Филип Кљајић“ у Нишу за потребе смештаја правосудних органа, првенствено судова који раде у скученом простору и чије су архиве угрожене у неадекватним подрумским просторијама. Део зграде је већ срећен и најугроженији судови су се преселили. Очекује се да ће радови на целокупном објекту бити завршени у најскоријем времену.

РЕЗИМЕ

Предуслов да правосудни органи у Нишу имају добре, архивистички заштићене архиве, јесте превентивна заштита архивске грађе. На подручју своје територијалне надлежности, пре свега судова и тужилаштва и осталих правосудних органа, Историјски архив Ниш улаже велике напоре у погледу пружања стручне помоћи, али и сходно другим правима и обавезама према *Закону о архивској грађи и архивској делатности* (Службени гласник Републике Србије бр. 6/2020).

Као надлежни архив нисмо задовољни начином какво је стање документације на терену, у првом реду сама њена физичка заштита, као и сарадњом која се односи на потпунију примену *Закона о архивској грађи и архивској делатности*, али и подзаконских аката.

Чињеница да се у депоима Историјског архива Ниш налази веома мала количина архивске грађе, обавезује надлежне службе самог Архива, као и надлежне у правосудним органима, да се већа количина архивске грађе, по могућности она која је по Закону старија од тридесет година, нађе у депоима Архива.

Активности које је предузело Министарство правде заједно са правосудним органима у Нишу на побољшању смештајног простора неких судова свакако ће допринети да ови ствараоци архивске грађе нормативно боље уреде своје архиве које ће бити вечита сведочанства будућим генерацијама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- *Закон о уређењу судова*, Службени лист ДФЈ 67/1945.
- *Закон о уређењу судова*, Службени лист ФНРЈ 51/1946.
- *Закон о подели територије НРС на области*, Службени гласник 23/1949.
- *Закон о судовима*, Службени лист ФНРЈ 30/1954.
- *Закон о привредним судовима*, Службени лист ФНРЈ 31/1954.
- *Закон о организацији и територијалној надлежности судова опште надлежности*, Службени гласник СРС 25/1966.
- *Закон о судовима*, Службени гласник СРС 25/1966.
- *Закон о редовним судовима*, Службени гласник РС 46/1977.
- *Закон о редовним судовима*, Службени гласник РС 47/1977.
- *Закон о судовима*, Службени гласник РС 46/1991.
- *Закон о прекршајима*, Службени гласник РС 101/2005.
- *Закон о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава*, Службени гласник РС 116/2008.
- *Закон о јавним тужилаштвима*, Службени гласник РС 116/2008.
- *Закон о уређењу судова*, Службени гласник РС 116/2008, 104/2009.
- *Закон о седиштима и подручјима судова и јавних тужилаштава*, Службени гласник РС 101/2013.
- ИАН, Досије Вишег суда у Нишу, Записник о прегледу архивске грађе и регистратурског материјала 05 бр. 196. од 9. новембра 2016. између Историјског архива Ниш и Вишег суда у Нишу
- ИАН, Досије Вишег суда у Нишу, Записнико прегледу архивске грађе и регистратурског материјала 05 бр. 196. од 9. новембра 2016. између Историјског архива Ниш и Вишег суда у Нишу
- ИАН, Досије Вишег суда у Нишу, Записник о примопредаји архивске грађе бр. 01-1/6. од фебруара 2002. између Историјског архива Ниш и Окружног суда Ниш
- *Образац бр. 21*, Службени гласник РС 110/2009. и 93/2019.
- *Одлука о устројавању и пословању народноослободилачких одбора и Скупштине демократске Србије*, бр. 88. од децембра 1944.
- *Одлука Председништва Авној-а 1945*, Службени лист ДФЈ 4/1945.
- *Одлука НР Србије бр. 39/1955*, Службени гласник НР Србије 62/1955
- *Одлука о оснивању и територијалној надлежности окружних и среских судова*, Службени гласник НРС 3/1960.

- *Одлука о унутрашњој организацији и делокругу рада органа управе НОО Ниш*, Службени лист Среза Ниш 29/1960.
- *Одлука о општинском органу за вођење прекршајног поступка*, Службени лист општине Ниш 7/1968.
- *Одлука о утврђивању архивске грађе од изузетног значаја која се чува у архивима*, Службени гласник РС 42/1998.
- *Одлука Скупштине општине Прокупље*, бр.06-14/06-2006.
- *Основни закон о прекршајима*, Службени лист ФНРЈ 46/1951.
- *Правилник о управи и јавним тужилаштвима*, Службени гласник РС 5/2012.
- *Предлог националног комитета ослобођења Југославије (Повереништво за судство) за формирање народних судова*, од 19. маја 1944.
- *Судски пословник*, Службени гласник РС 110/2009.
- *Упутство о канцеларијском пословању органа државне управе*, Службени гласник Републике Србије, 10/1993, 14/1993, 67/2016 и 3/2017.
- *Уредба о укидању постојећих и оснивању нових окружних судова*, Службени гласник НРС 28/1949.
- *Уредба о укидању постојећих и оснивању нових окружних судова*, Службени гласник НРС 21/1951.

Литература:

- Кулић, др Димитрије. *Оружни суд у Нишу 1878–2000*, Ниш, 2001.
- Митровић, др Јездимир. *Историја, садашњост и перспектива привредног судства Србије*, Београд, 2000.
- Нешић, Бранислав. *Окружни суд у Нишу 1878–2000*, Ниш, 2001.
- *Нишки лексикон*, Београд, 2011.

Stojanka BOJOVIĆ

JUDICIAL AUTHORITIES IN NIŠ IMMEDIATELY AFTER AND AFTER THE END OF THE SECOND WORLD WAR (1944-2020)

Summary

470

A prerequisite for the judicial authorities in Niš to have a good, protected archives is by preventive protection of archival material. At its territorial jurisdiction, mainly regarding courts, the prosecution and their judicial authorities, the Historical Archives Niš is making a great effort in providing professional assistance, and in meeting other obligations according to the Law on Archival Material and Archival Activity (*Official Gazette* no. 6/2020).

As the competent archives we are not satisfied with the condition of the documents in the field, in the first place with the physical protection of the documents, so as with the cooperation regarding application of the Law on Archival Material and Archival Activity and sublegal acts.

In the depots of the Historical Archives Niš there is only a small amount of archival material, and the obligation of the competent service of the Archives and the competent services in the judicial authorities is to deliver larger amount of archival material to the Archives, the material older than 30 years as the Law requires.

The activities carried out by the Ministry of Justice together with the judicial authorities in Niš to improve the storage space of some courts will certainly contribute to better arrangements of archival material of these creators since this material will serve as permanent record for future generation.

МУЗЕЈСКО ОДЕЉЕЊЕ ПРИ ГРАДСКОЈ ДРЖАВНОЈ АРХИВИ – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПОВЕЗАНОСТИ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА ЈАГОДИНА И ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ЈАГОДИНА

471

Апстракт: Рад се бави историјатом међусобне повезаности две институције културе из Јагодине које раде на заштити културног наслеђа насталом у овом делу Средњег Поморавља. Ради се о Историјском архиву и Завичајном музеју. Обе установе се налазе у Јагодини која је у периоду 1946–1992. носила име Светозарево. Приказани су различити облици сарадње и повезаности две установе културе.

Кључне речи: Светозарево, Јагодина, Архивско средиште, Музејски центар, Градска државна архива, Музејско одељење, Завичајни музеј, Историјски архив, повезаност, сарадњ

Након Другог светског рата нове власти су радиле на унапређењу културе и оснивању установа заштите архива и музеја и образовању кадрова за ове установе. Циљеви су били идеолошки обрачун са класним и ратним непријатељем, јачање комунистичке идеологије и неговање традиција народноослободилачке борбе. У новом друштвеном уређењу музеји су требали да буду „моћни инструменти васпитача најширих народних маса“. Нова културна политика довела је до формирања нових музеја.² У Јагодини су просветни радници имали значајну улогу у активностима на заштити културних добара и покретању музејске делатности. Архивско средиште у Светозареву формирано је 15. априла 1948. године. Саветодавни одбор, формиран 18. марта 1949. године, чинили су културно-просветни радници који су схватили значај „старе архиве“ и документа као важног историјског извора. Одбор су чинили Јаков Ђуричић, председник суда у пензији, судија Драг. Пиндић, професори Душан

¹ музејски саветник, историчар, dusko.grbovic@gmail.com

² Историјски архив Јагодина (ИАЈ), фонд Историјски архив Јагодина, к. 1, бр. 1 12. III 1948; Живко Секулић, *Музеји и музеологија у Југославији 1918-1998, Југословенска држава 1918-1998*. (ур. др Петар Качавенда), Институт за савремену историју, Београд, 1999, 605 и напомена 55; Dr Mladenko Kumović, *Muzeološko obrazovanje u Finskoj, Češkoj Republici i Srbiji i Crnoj Gori*, Novi Sad, 2004, 85-87, 99-100; Vladimir Krivošević, *Muzeji-menađment-turizam – Ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*, Valjevo, 2012, 230 и напомена 27 и цитати; Исти, *Настанак и развој музејске мреже у Србији*, Гласник Историјског архива Ваљево 46, Ваљево, 2013, 215.

Вукићевић, Љубинка Михајловић и Драгољуб Деспотовић, а заменик је био Драган Стојковић, такође професор. Актом Министарства просвете од 25. марта 1949. године, који је примило Повереништво за просвету и културу Градског народног одбора Светозарево, тражено је да где год је могуће архивска средишта буду уз музеје. У њима би, након прикупљања и сређивања грађе у архивским средиштима, у једној витрини били изложени најкарактеристичнији примерци којима би се приказала прошлост одређеног краја.³

На основу проучене грађе може се закључити да је организовање музејске делатности на подручју Шумадије, Поморавља и Рашке области почело одлуком од 1. јуна 1949. којом је формиран Обласни музеј у Крагујевцу, а чије је организовање почело у јануару 1950. године.⁴

472

Одељење за културу и уметност Повереништва за просвету и културу Народног одбора Области крагујевачке имало је значајну улогу у покретању музејске делатности на простору овог дела Поморавља.⁵ Повереник за просвету и културу Градског народног одбора (ГНО) Светозарево, Драгиша Петровић, известио је 29. августа 1949. године Обласно Повереништво за просвету и културу да је за курс за архивске руководиоце одређен судија Љубиша Вујић, а за слушаоца курса за руководиоце музеја професорка гимназије Љубислава Југовић, која је предавала историју и српскохрватски језик.⁶

Повереништво за просвету и културу Области крагујевачке у циљу стварања могућности за формирање Обласног музеја донело је одлуку да се на поменутој територији формирају центри чији би задатак био да прикупљају, истражују и чувају предмете који имају музејске, односно историјске вредности. Актом од 25. августа 1949. године градским и среским народним одборима наложено је формирање музејских центара, одбора и пододбора, као и одређивање повереника за сва места на својој територији. Активности око стварања музејских центара требало је завршити до 15. септембра поменуте године. На територији који је покривао Музејски центар у Светозареву то није урађено. Актом од 5. новембра као нови датум за формирање музејских центара тамо где нису формиран одређен је 15. новембар 1949. године.⁷

³ ИАЈ, фонд Историјски архив Јагодина, к. 1, бр. 5 и цитат, бр. 6 (18544); *Историјски архив Јагодина 1951–2016*, Јагодина, 2016, 7.

⁴ Историјски архив „Шумадије“ Крагујевац (ИАШК), Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI, година: 1950, кутија XXXIX, бр. 63, бр. 1446, бр. 459; https://sr.wikipedia.org/sr/Народни_музеј_Крагујевац (приступљено 14. 6. 2016)

⁵ ИАШК, Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI, година: 1949, кутија VII, Обласни народни одбор – Повереништво за просвету и културу, Одељење за културу и уметност, л. 1-2.

⁶ ИАШК, Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI, година: 1949, кутија III, бр. 218, година: 1951, кутија XCI, број 3083; ИАЈ, фонд Историјски архив Јагодина, к. 1, бр. 3, к. 2, бр. 81; Љубислава Југовић је од 1948. године почела са радом у Гимназији у којој је предавала поменуте предмете. *Од Јагодинске реалнице до гимназије у Светозареву 1869–1969*, Светозарево, 1969, 141.

⁷ ИАШК, Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI, година: 1949, кутија III, бр. 277, л. 1-2; бр. 1783; број 2200.

Душица Грујић долази на место референта за културу и уметност при Повереништву за просвету Среског народног одбора (СНО) Беличког среза 1. октобра 1949. године. Њеним постављењем долази до промена у активностима у вези са заштитом културних добара и формирањем музејског пододбора. Срески орган је преименован у Повереништво за просвету и културу. Предузете су мере на заштити споменика културе и прикупљани подаци о музејским објектима на територији коју је покривао срез. У посебној књизи су евидентирани сви предмети и споменици. Месним народним одборима издато је наређење да са своје стране предузму активности у вези са заштитом споменика културе на њиховом подручју (да се са старих гробаља не разносе плоче, да се старе зидине бивших насеља и градова чувају, да се типичне старе куће и воденице не руше и др.). Обласни Народни одбор извештен је о великом налазишту фосила у селу Лозовику. Референт је ради обиласка „Јерининог града“ лично посетио и село Војску.⁸

473

Музејски пододбор при СНО среза формиран је у периоду 20-25. октобра 1949. године. Бројао је седам чланова: срески лекар др Станислав Раковац, референт за уметност и културу СНО Душица Грујић, школски инструктор СНО Десимир Миливојевић, референт за народно просвећивање Љубомир Арсић, службеник планског одељења СНО Воја Катић, референт за ваншколске установе СНО Арсеније Радичевић и службеник планског одељења СНО Влада Мемедовић. Територија среза подељена је на петнаест рејона при којима су одређени главни повереници који ће своје поверенике имати у сваком селу. Учители су били изабрани повереници. Сваки од њих добио је брошуру о руковању са музејским објектима, а поједини су добили и примерке часописа „Музеји“. У плану изабраног пододбора била је конференција са свим повереницима када би се одредили делегати који ће представљати срез у Музејском центру Светозарево.⁹

Одбор музејског центра за градове Светозарево и Параћин и срезове Белички, Деспотовачки, Ресавски, Раванички и Параћински формиран је 14. новембра 1949. године. Конститутивни састанак одржан је у Светозареву. Састанку је присуствовало пет лица из Светозарева и два из Параћина (нису присуствовали представници Ресавског и Раваничког среза, као ни представник Учитељске школе у Светозареву). Душан Вукићевић изабран је за председника, а Милан Милић за секретара Одбора, обојица из Светозарева. Душица Грујић, референт за културу и уметност СНО Беличког среза, на овом састанку је представљала поменути срез. Представници Беличког и Параћинског среза обавестили су присутне о својим активностима (формирање пододбора, рејонизирање срезова, избор повереника). На састанку је одлучено да се од ГНО траже просторије за центар и музеј, да се почну прикупљати предмети музејске вредности и да се шаљу у Светозарево, где је најпре требало основати музеј. Љубислава Југовић, професорка гимназије у Светозареву,

⁸ ИАШК, Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI, година: 1949, кутија III, бр. 23 л. 5, бр. 1783 л. 1; Душица Додић, *Присећање – Јошаница исувише дуго чека*, Нови пут 214, Јагодина, 1989, 11.

⁹ ИАШК, Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI, година: 1949, кутија III, бр. 23 л. 5, бр. 16796, л. 1-2 (веза акт бр. 1783), кутија VII, Музејски центар Светозарево, л. 1-6, 3; Опширније о рејонима и повереницима видети: Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 40-41.

изабрана је за стручног руководиоца чији је задатак био да се брине о уређењу музеја. Договорено је да се састају најмање једанпут месечно у Светозареву. Одбор је тражио да се ради лакшег пословања прибави стручна литература.¹⁰

Градски одбор Савеза бораца НОР-а допринео је унапређењу музејске делатности у Светозареву. Веома значајну улогу у томе имали су чланови организације професор историје Душан Вукићевић и службеник Димитрије Абадић. Оснивачка скупштина Савеза бораца за град Светозарево одржана је 28. децембра 1947. године. На седници организације одржаној 22. марта 1949. године формирана је Секција за прикупљање материјала из народноослободилачке борбе где је један од чланова био и Душан Вукићевић. У извештају Главном одбору Савеза бораца НОР од 12. септембра 1950. године наведено је да је Секција за прикупљање историјског материјала „... до сада прикупила, увеличала и изложила 10 слика партизанских руководилаца из Поморавског партизанског одреда погинулих у Н. О. Б. Затим више предмета и око 50 књига и брошура, као историског материјала“. За јулске празнике 1951. године било је предвиђено да се отвори изложба коју је приредио Савез бораца. Одељење музеја НОБ отворено је 7. јула 1952. године. До априла 1955. о музејском одељењу бригу је водио Градски одбор Савеза бораца НОР. На седници поменутог одбора Савеза бораца која је одржана 5. априла 1955. године одлучено је да старање о музеју преузме Срески одбор Савеза бораца. Одељење музеја НОБ је током 1954 и 1955. године учествовало у манифестацији „Недеља музеја“ (3-10. октобар 1954; 15-22. мај 1955). Музеј је почетком фебруара 1955. године добио позив (у документу је адресовано на „Градски музеј НОБ - Светозарево“) да присуствује састанку Музејско-конзерваторских радника Србије. На основу овога се може закључити да је Одељење музеја НОБ било члан овог струковног удружења. Музеј се налазио у једној већој просторији на првом спрату зграде где је био смештен Градски одбор ССРН (данашња зграда Библиотеке). Током прве две године био је стално отворен и посетило га је 20.000 људи. У време манифестације „Недеља музеја“ 1954. и 1955. године Одељење музеја НОБ посетило је 5.000, односно 4.500 људи. Срески одбор Савеза бораца НОР-а води бригу о музеју до 1962. када је дошло до укидања среза Светозарево. Једна од последица тог догађаја је био и престанак рада Среског одбора Савеза бораца НОР-а. По свему судећи тада је престао да постоји и Музеј НОБ-а. Увидом у проучену архивску грађу и књиге долази се до закључка да је део збирки и књига овог музеја доцније пребачен у фонд Завичајног музеја. Само именовање музеја „Одељењем музеја НОБ“, односно „Музејско одељење НОБ“, може упућивати на такав закључак с обзиром да су Одељења НОБ постојала при завичајним или комплексним музејима. Димитрије Мита Абадић дуго година је руководио радом Музеја НОБ-а. Он је био активан и у Градском и у Среском одбору СУБНОР-а.¹¹

¹⁰ ИАШК, Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI, година: 1949, кутија III, бр. 20.099, л. 1-2 (веза акт бр. 277), кутија VII, Музејски центри – Област Крагујевачке, л. 1-3; Музејски центар Светозарево, л. 1-6, 1; Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодина...*, 42.

¹¹ Завичајни музеј Јагодина (ЗМЈ), збирка архивалија, фонд VI, кутија 9 – SUBNOR, dokumenta 1944–1978, бр. сл. 17. V 1948, бр. 149 12./IX 1950; књига записника Савеза бо-

На иницијативу Љубише Вујића, управника Градске државне архиве, у нацрт буџета Архива за 1953. годину ушао је предлог да се оснује градски музеј који би био у саставу Архива. Била је предвиђена ставка и за материјалне трошкове (међу којима и сума за „откуп музејских ствари“), као и за лична примања једног запосленог, а послове око музеја обављао би помоћни службеник Архива. Надлежност Градског музеја обухватала је територију која се поклапала са територијом над којом је био надлежан и Градски државни архив. То је било у складу са постојећим наређењем „по којем је основан одбор са другом Душаном Вукићевићем проф. као председником“. Није утврђено о каквом наређењу и одбору се ради (можда је реч о Одбору Музејског центра у Светозарево који је формиран 14. новембра 1949. године). Оснивање музеја при Архиву било је прелазно решење ка музеју као самосталној буџетској установи. Музеј у саставу Архива био је посебно одељење који је имало одвојене књиге и инвентаре, као и посебан буџет да би се музеј лакше одвојио кад се створе услови за његово осамостаљење. На основу одређених чињеница може се извести закључак да се музеј налазио у Улици Бошка Ђуричића 10. Ову зграду Архив је добио непосредно пре тога (радило се о бившој кући трговца Јована Вучковића у којој је касније било седиште Трговачке коморе). У Народном музеју у Крагујевцу 11. јануара 1953. године одржано је саветовање музеалаца уже Србије и Космета. Једна од тачки дневног реда овог скупа била је и „Чување и смештај збирки у Свилајнцу, Горњем Милановцу, Светозарево, Аранђеловцу и питање отварања музеја у Крушевцу и Н. Пазару“. Музеј при Архиву почео је са прикупљањем музејске грађе 3. марта 1953. године. У периоду 1953-1954. године Душица Грујић радила је и на пословима око набавке библиотеке и „музејских ствари“ и била задужена „целокупним инвентаром музејским и библиотеке“. У њеном одсуству замењивао ју је Станисав Марковић, такође службеник Архива. У поменутом временском раздобљу набављена је разноврсна грађа (предмети Ивана Николајевића Сисајева, руског војног аташеа у Београду 1910. године, метални новац из разних периода, одликовања, часопис „Полицијски гласник“ из 1909. године) и књиге („Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године“, „Стара Јагодина“, „Споменици Јагодине“, Темнићски зборник број III и др.). Чланови комисија за откуп били су професор историје Душан Вукићевић, службеник НОГО

раца Народноослободилачког рата, Светозарево 1949–1956 – 17. III 1949, 22. марта 1949, 27. VI 1951, 20. VI 1952, 7. III 1954, 5. април 1955; фонд XXIII, к. 40, ф. 1 р. 1 и цитат, р. 2 и цитати, ф. 2 р. 3, к. 42, бр. 1 - Књига утисака са музејске изложбе у Светозарево одржане у времену од 15. до 22. маја 1955; Исто бр. 47 - *Још један музеј Народноослободилачке борбе*, Црвена Звезда (19. V 1953), 4 (исечак из новина); ИАЈ, фонд Градска државна архива, бр. 13-16 и цитат; Након Другог светског рата била је развијена тенденција стварања музеја или одељења НОБ. Душан Пленча, *Проблеми музеја НОБ и заштите споменика НОБ на терену*, Музеји 8, Zagreb 1953, 45, 47; Душан Вукићевић, *Недеља музеја – Светозарево још без музејске зграде*, Нови пут 42, Светозарево, 1958, 5; *Водич Историјски архив „Средње Поморавље“*, Светозарево, 1984, 412; Саво Ветнић је написао да је Срески одбор СУБНОР-а 1950. године приредио изложбу посвећену изгинулим борцима Беличке чете и ЖФТ уз залагање секретара Димитрија Мите Абадића и која је неколико година била у сали ССРН (данас здање Библиотеке). Саво Ветнић, *Дан јагодинског музеја - У помен пионирима музеалства*, Нови пут 1912, Јагодина, 2004, 9.

Димитрије Абадић, службеница Архива Душица Грујић, археолог Емил Чершков, професор историје Миодраг Јовановић и професор српскохрватског језика Витомир Андрић. Откупљена грађа увођена је у инвентарну књигу „музејских ствари“.¹²

За активност музеја при Архиву у 1953. години значајна су била два догађаја. Први је био прослава педесетогодишњице Српске социјалемократске партије када је формиран и Одбор за прославу у који су ушли Љубиша Вујић и Душан Вукићевић. Поред пригодних академије и предавања било је планирано да 2. августа буде отворена изложба докумената. Не постоје писани трагови о томе да ли је било изложбе, а у листу „Нови пут“ регистровани су само пригодни текстови поводом јубилеја.¹³

Други догађај била је седница Народног одбора Градске општине (НОГО) у Светозареву, одржана 28. августа 1953. године. Једна од тачака дневног реда била је и оснивање Градског музеја. Радивоје Туцаковић, председник градског Савета за просвету и културу, и професор Душан Вукићевић говорили су о овом предлогу. Одбор је једногласно одлучио да се образује музеј, али је пре тога требало обезбедити зграду за установу, израдити акта, утврдити предрачун прихода и расхода и тек онда питање музеја изнети пред Народни одбор. Ово је била једина седница Народног одбора Градске општине на којој је одлучивано о формирању музеја у Светозареву. Поводом ове одлуке у листу „Нови пут“ публикован је текст под насловом „У

¹² ИАШК, Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI, година: 1949, кутија III, бр. 20.099, л. 1-2 (веза акт бр. 277), кутија VII, Музејски центри – Област Крагујевачке, л. 1-3; Музејски центар Светозарево, л. 1-6, 1; ИАЈ фонд Градска државна архива, к. 1/3, број 33 и цитат; к. 1/4, број 39; к. 2, бр. 113, бр. 66(127), бр. 76 (113); бр. 81(151), бр. 87 (153), бр. 87 (153), бр. 95 (161), бр. 3; к. 3 бр. 43/51, бр. 53, бр. 110, л. 1-2, бр. 110/136, бр. 123/153, бр. 124/151, бр. 153 л. 1; О територији коју је покривао Музејски центар Светозарево видети страну 17 и напомену 38; Љубиша Вујић се пријавио за учешће на саветовању, али у новинском тексту о саветовању не спомиње се присуство представника Светозарева на скупу музеалаца у Крагујевцу. Д. Тадић, *Знатно проширење Шумадијског музеја*, Светлост, 2, Крагујевац, 1953, 5; *Историјски архив Јагодине 1951–2016*, Јагодина, 2016, 10, 12-13, 40, 90 и напомена 48.

¹³ ЗМЈ, збирка архивалија, Записник са I седнице Одбора за прославу педесетогодишњице оснивања Српске социјалемократске партије, одржане 12-V-1953 год. у сали Градског одбора Социјалистичког савеза у Светозареву, ЦКУ 3561/91; *Пола века српске социјалдемократије – Прва седница одбора за прославу*, Нови пут 3, Светозарево, 1953, 1; *Пола века српске социјалдемократије – Припрема се историја СДП старе Јагодине*, Нови пут 4, Светозарево, 23. мај 1953, 2; *Педесет година српске социјалдемократије – Видосав Ј. Трепчанин*, Ја сам пролетер, Нови пут 5, Светозарево, 1953, 2; Милутин Стефановић, *Пола века српске социјалдемократије*, Нови пут 14 Светозарево, 1. август 1953, 1; Бранислав Ресимић, *Лик Видосава Трепчанина*, Нови пут 14, Светозарево, 1953, 3-4; *Из дела српских социјалдемократских писаца – Душан Поповић: Село и социјализам*, Нови пут 14, Светозарево, 1953, 3; *Из књиге записника Српске социјалдемократске партије из 1913 године – Трећа конференција организованих радника одржана у „Кооперативи“ 28. марта 1913 године*, Нови пут 14, Светозарево, 1953, 3; Видосав Ј. Трепчанин: *Револуцији*, Нови пут 14, Светозарево, 1953, 3; *Из књиге записника социјалдемократске партије Јагодине из 1913 године, Четврта конференција – Припреме за организовање мајске демонстрације*, Нови пут 16, Светозарево, 1953, 1; О саставу Одбора видети: Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 52.

Светозареву се оснива завичајни музеј“. Одлука је била у складу са Законом о музејима Народне Републике Србије из 1951. године. Након доношења одлуке о формирању музеја у документима у вези са откупом музејске грађе, односно за буџет за 1954. годину, наводи се да су предмети набављени за „Завичајни музеј“, односно Градска државна архива поднела је предлог буџета за „Завичајни музеј“ за 1954. годину. На основу ових података може се извести закључак да је поменутом одлуком решено да се оснује музеј, утврђени су назив установе (Завичајни музеј) и његов тип (комплексни музеј).¹⁴

За формирање Завичајног музеја значајна је активност археолога Емила Чершкова. Душан Вукићевић је Чершкова сматрао најпогоднијом личношћу за управника будућег музеја, али он због посла 1954. године одлази из града на Белици.¹⁵

Година 1954. била је у знаку обележавања сто педесет година од Првог српског устанка. Поводом тог значајног јубилеја у Светозареву је пре 22. јануара формиран Одбор за обележавање ове годишњице. На челу овог Одбора налазио се Душан Вукићевић, а секретар је био Богомир Стаменковић, секретар Среског одбора ССРН. На седници Савета за просвету и културу НОГО Светозарево 22. јануара 1954. године Душан Вукићевић је говорио о потреби оснивања музеја, прикупљању грађе и обезбеђењу зграде. Рекао је да материјал у вези са Првим српским устанком имају жена бившег директора пиваре Бекеруса и директор музичке школе Густав Брили (*сабља димискија*). Реализацијом разноврсног програма обележен је овај значајан јубилеј (свечана академија, предавања, израда темата на тему Првог српског устанка, пригодне приредбе, откривен је споменик Стевану Синђелићу, прикупљан је материјал изложен на изложби која је делимично била посвећена и Првом српском устанку, а о догађајима и личностима из устанка објављени су текстови у листу „Нови пут“).¹⁶

477

¹⁴ ИАЈ фонд Градска државна архива, к. 3, број 106/133 (133), број 121/150 (150), (121/150) број 132; к. 4 број 32/49, број 57, број 104/120-120, број 111/128; ЗМЈ, збирка архивалија, фонд XIII, к. 3 Скупштина општине – Записници ГНО 1948–1956, Књига записника од 8. XII. 1952 до 29. XII. 1953, XI седница – 28. август 1953, 118, 125; *Закон о музејима*, Службени гласник НР Србије 4, 1951, 88-91; *У Светозареву се оснива завичајни музеј*, Нови пут 20, Светозарево, 1953, 5; С. Ветнић, *Дан јагодинског музеја...*, 9.

¹⁵ ЗМЈ, збирка архивалија, фонд XXIII, к. 45, ф. 1, р. 1, стр. 2; ИАЈ фонд Градска државна архива, к. 3, бр. 153 л. 1; Емил Чершков је радио и био директор у Музеју Косова и Метохије у периоду 1954–1968. године. Од септембра 1968. до смрти 13. маја 1969. године радио је у Народном музеју у Нишу. Биографију Емила Чершкова аутор монографије добио је од његовог сина Тонија Чершкова; Саво Ветнић, *Дан јагодинског музеја (2) – У помен пионирима музеалства*, Нови пут 1913, Јагодина, 2004, 14; Саво Ветнић је аутору монографије усмено рекао да је био члан археолошке групе коју је формирао Емил Чершков.

¹⁶ Архив Србије (АС), фонд Г-193-Савет за просвету и културу НРС 1951–1956 (деловодни протоколи), број 2138 10. III 1954; У Одбору прославе били су и Миодраг Јовановић, професор историје, Софија Велимировић, професор историје, Драган Глигоријевић, професор књижевности, Пера Стојковић, професор, Борис Ковач, глумац, Драгослав Вељковић, судија, Витомир Андрић, професор, Војин Величковић, наставник цртања, Ђока Кртинић, начелник Војног одсека, Милан Јанковић, новинар, Милош Живановић,

У периоду 3-10. октобра 1954. године одржана је на територији тадашње Југославије музејска манифестације под називом „Недеља музеја“. У Светозареву је пре 28. августа 1954. године основан Одбор за „Недељу музеја“. Душан Вукићевић је био председник Одбора, а у активности су укључени (вероватно су били чланови Одбора) управник Градске државне архиве Љубиша Вујић, професори Миодраг Јовановић, Витомир Андрић и Војкан Величковић, наставник цртања М. Станковић, М. Аранђеловић, Здравковић, Исаковић и просветни инспектор Љубица Јоксимовић. На Градску државну архиву пао је велики део активности. Архив је учествовао у реализацији изложбе и преко њега су ишла сва плаћања трошкова манифестације. Обезбеђено је 10.000 динара из буџета Градске општине. Ради популарисања манифестације, пре њеног почетка, у листу „Нови пут“ објављени су тематски текстови Витомира Андрића, инжењера Јована Драшкоција из Свилајнца и Душана Вукићевића. Изложба је била постављена у сали Градског одбора ССРН (данас зграда Библиотеке). Дobar део изложених предмета прикупио је Музеј при Архиву. Део поставке изложбе носио је назив „Изложба материјала са археолошких локалитета среза Беличког“. Поред археолошке грађе били су изложени природњачки предмети, нумизматичка грађа, предмети који се односе на Први и Други српски устанак, одликовања, фотографије старе Јагодине, албуми Балканског и Првог светског рата, плакати, грађа из НОР-а и књиге. Изложбу, која је имала одјек у локалној штампи и стручној музејској литератури, посетило је око 9.000 људи.¹⁷

На седници Народног одбора Градске општине, одржаној 30. септембра 1954. Године, одлучено је да управник Градске државне архиве и Музеја који је у оснивању буде Душан Вукићевић. Решење о постављењу донето 19. октобра поништено је 28. октобра 1954. године. На рад у Градску државну архиву у раздобљу између 9. и 26. октобра ступила је Милева Лазаревић, апсолвент археологије. Од Душице Грујић примила је све послове које је она пре ње обављала а уједно је примила на руковање све предмете музеја и библиотеке. Било је у плану да Милева Лазаревић по оснивању музеја као установе пређе на рад у Завичајни музеј. Била је члан комисија за откуп грађе и присуствовала је састанку Музејско-конзерваторских радника одржаном у Народном музеју у Београду 9-10. фебруара 1955. године, а ради праћења дискусије

секретар ГК СКС и Антић, секретар Народне омладине Учитељске школе. ИАЈ, фонд Градска државна архива, к. 4, број 165-19 л. 1-2; *Сто педесет година од Првог српског устанка - Одбор за прославу предвидео обиман програм*, Нови пут 5, Светозарево, 1954, 3; Душан Вукићевић је у листу „Нови пут“ написао неколико текстова о Првом српском устанку. Видети: Душко Грбовић, *Из културне историје Јагодине: Душан Вукићевић (1897-1969)*, Корени I, Јагодина, 2003, 141.

¹⁷ ИАЈ, Градска државна архива, к. 4, број 119 (9694) л. 7, број 119 л. 3, број 142-159 (159); ЗМЈ, збирка архивалија, одсек друштвене историје, фонд XXIII, к. 44, 7; В. Андрић, *Поводом оснивања и отварања музеја у Светозареву*, Нови пут 39, Светозарево, 1954, 5; инж. Јован Драшкоци, *Заштита споменика културе и природе*, Нови пут 39, Светозарево, 1954, 5; Д. Вукићевић, *Откопан казан за печење ракије из Првог српског устанка*, Нови пут 39, Светозарево, 1954, 5; *Поводом „Недеље музеја“ – Успела изложба музејских предмета у Светозареву*, Нови пут, 41, Светозарево, 1954, 5; Vera Nenadović, *Izveštaj o „Nedelji muzeja“ u NR Srbiji*, Muzeji 9, Zagreb, 1954, 230.

о нацрту закона о заштити споменика културе и исказивања интереса за проблеме завичајних музеја који су у формирању. Из рукописа насталог почетком 1955. године сазнајемо да се Душан Вукићевић залагао да центар Завичајног обласног музеја буде у Светозареву. Предлагао је да се нађе простор за његовог руководиоца. Након проналажења простора Народни одбор Градске Општине (НОГО) упутио би акт о оснивању Музејској канцеларији, а потом би се формирала мрежа повереника. Задатак канцеларија био би да откупљује „музејске ствари“. Будући музеј би био комплексног типа и чинили би га следећи одсеци: архивистички, археолошки, историјски и етнографски. Природњачки одсек и модерна галерија касније би се прикључили музеју који би био припојен већ постојећем Музеју НОБ-а. Ово су биле смернице којим се ишло у правцу формирања самосталне музејске установе. Према дефинитивно усвојеном буџету за 1955. годину утврђено је да Завичајни музеј од 1. маја почне да функционише као самостална установа. Дана 21. априла 1955. године одржана је седница НОГО на којој је донета једногласна одлука да се Душан Вукићевић постави за управника Завичајног музеја. Дана 14. маја 1955. године сачињен је акт у коме пише да је Народни одбор Градске општине, а на предлог Савета за просвету и културу, на седници одржаној 30. септембра 1954. године донео Решење „да се у Светозареву оснује Завичајни музеј за град Светозарево и срез Белички као установа на буџету Народног одбора градске општине“.¹⁸

Први радници Музеја били су Душан Вукићевић и Милева Лазаревић. Почетак функционисања Завичајног музеја као самосталне буџетске установе био је важан корак у историји Музеја као установе, али не и последњи. Музеј је наставио да делује у саставу Архива с обзиром да није имао свој простор. Своја посебна одељења у оквиру Градске државне архиве Завичајни музеј добио је 22. септембра 1955. године, чиме је питање простора привремено решено. Његовим добијањем омогућена је примопредаја музејских ствари које је путем поклона и откупа прикупио музеј у саставу Архива. Примопредаја је извршена истог дана. Предмети су примљени са Књигом поклона и откупа музејских предмета од редног броја 1 до 400. Обухваћен је период од 3. марта 1953. до 29. маја 1955. године. Душан Вукићевић и Милева Лазаревић примили су предмете у име Завичајног музеја, а Љубиша Вујић и Станисав Марковић су предали музејску грађу у име Градске државне архиве. Савет Завичајног музеја именован је 8. новембра 1955, а његов састав чинили су Душан Вукићевић (управник), др Станислав Раковац, пензионери

¹⁸ ЗМЈ, збирка архивалија, фонд XIII, к. 3, Записници ГНО 1948–1956, Књига записника са седница Народног одбора Гр. општине од XXVI седнице до XLV од 14. јануара 1954. год. до 27. децембра 1954. год., 147, Књига записника са седница Народног одбора Гр. општине од XLVI седнице од 28. децембра 1954. до 24. августа 1955, 103, 108; Фонд XXIII, к. 11 бр. 4 (фотокартони) и цитат, к. 40, ф. 3, р. 2/1-2, р. 3, р. 5 р. 6, р. 7/1-2, к. 44, 7; ИАЈ, фонд Историјски архив Јагодина, к. 4, број 44/57 (57), број 140/158 (158); број 144/175 (15298), број 144/175 (15298), 130/150 (178), број 148-177 (183); к. 5, број 16, 16/1; фонд Градска државна архива, к. 4, бр. 17 л. 2; бр. 22/34; бр. 34; бр. 32/49; бр. 57; бр. 128; бр. 136; О активностима музеја при Архиву, сарадницима, сакупљачима старина и значају прикупљања старина писано је у јулу 1954. године и у листу „Нови пут“: Д. Г., *Постоји велико интересовање за отварање завичајног музеја у Светозареву*, Нови пут 28, Светозарево, 1954, 5; С. Ветњић, *Дан јагодинског музеја...*, 9.

Љубиша Вујић, Драгиша Марковић и Милосав Живановић, професор Миодраг Јовановић и наставник Војкан Величковић. Председник Савета био је Миодраг Јовановић.¹⁹

Може се рећи да је Завичајни музеј конституисан као институција заштите примопредајом музејске грађе и формирањем Савета установе. Остало је још да се регулише питање зграде што ће у наредном периоду бити једна од главних активности. Чином примопредаје и формирањем Савета заокружен је процес стварања музеја комплексног типа у Светозареву. Процес стварања Завичајног музеја текао је у етапама од 14. новембра 1949. године. Као датум оснивања Музеја узима се 30. септембар 1954, тј. када је Народни одбор Градске општине на својој седници донео решење о оснивању Музеја. Од 1974. године овај датум се обележава као Дан установе. Увидом у записник са наведене седнице констатовано је да на њој није било речи о оснивању Музеја, већ је само написано да је Душан Вукићевић постављен за управника Архива и музеја који је у оснивању. У фонду Савета за културу Народне Републике Србије који се налази у Архиву Србије пронађен је материјал који се односи на делатност Одељења за просвету и културу Народног одбора општине Светозарево – „Извештај о установама и организацијама“, датиран на 28. фебруар 1956. године. Материјал је потписао тадашњи начелник поменутог одељења Милутин Обрадовић. У материјалу је приказано затечено стање организација и друштава на територији општине Светозарево. Део материјала који се односи на Завичајни музеј. Попунио га је управник Душан Вукићевић. Написано је да је установа формирана „Новембра 1954 г.“ и дат је приказ буџет за 1956. годину. Као проблеми у раду установе написан је недостатак зграде с обзиром да „без зграде Музеј не може да постоји“. Наведено је и да је установи потребан један „кустос Музеја“. Навођење новембра 1954. као периода када је Музеј основан и то од стране лица (Душан Вукићевић) које је учествовало у утемељењу музејске делатности на овим просторима и оснивању Завичајног музеја намеће могућност ревидирања досадашњег датума оснивања установе, као и Дана музеја.²⁰

Активност и грађа Музеја представљани су и на манифестацији „Недеља музеја“. Није нотирана посебна изложба након 1955. године. Поводом поменуте манифестације предмети су излагани у излогу Градске државне архиве. У време одржавања манифестације Душан Вукићевић је писао пригодне текстове за лист „Нови пут“. Није утврђено до кад је Музеј учествовао у манифестацији. Интересантно је поменути да су у збирци плаката Историјског архива у Јагодини пронађени плакати манифестације „Недеља музеја“ за 1960. и 1961. годину.²¹

¹⁹ ЗМЈ, збирка архивалија, фонд III, к. 9 (несређена грађа), Записник комисије за избор и именовање, ЦКУ 546/75; фонд XXIII, к. 40, ф. 2 р. 6, р. 8, к. 45 1/2; ИАЈ, фонд Историјски архив Јагодина, к. 5, број 63/118, број 87/169; О наведеном и саставу Савета Завичајног музеја видети: Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 57-58.

²⁰ АС, фонд Савет за културу НРС, Г-291, 1956, фасцикла 2, број 20 (к. бр. 1009/56) и цитати; У извештају о раду Завичајног музеја у 1974. години посебна тачка била је Дан музеја. Написано је да се 30. септембар узима као датум оснивања Музеја. ЗМЈ, Архива Завичајног музеја, Извештај о раду (1974), несређена грађа; Усмено казивање Саве Ветнића дато аутору монографије.

²¹ У збирци музеја постоје фотографије предмета у излогу Градске државне архиве у време

Душан Вукићевић је на седници Градског одбора Савеза бораца НОР, одржаној 11. априла 1955. године, именован за председника Комисије за писање историје НОБ-а. Чланови комисије били су и Драгомир Радосављевић и Бора Николић. Крајем 1955. године у простору Среског савеза бораца одржан је састанак на којем је присутан био и представник Историјског архива Централног комитета Савеза комуниста Србије (данас Институт за новију историју Србије) на којем су одређени писци хроника за поједина места. За писање хронике Светозарево одређен је Душан Вукићевић. У раздобљу од 1956. до 1961. године одржан је низ састанака редакционог одбора и писаца хроника на територији Среза Светозарево, а било је састанака на републичком нивоу на којима је присуствовао и Душан Вукићевић. Он се у документима који се односе на ову активност помиње и као рецензент хроника села Кушилева и Шантаровца и града Ћуприје. Животно дело Душана Вукићевића *Хроника Светозарева* настаје у периоду од 1955. до 1961. године. Обима је преко 1500 страна куцаног текста. Обухваћен је период ране историје подручја, од првог помена Јагодине до 1945. године. За његова живота дело није публиковано. Резултат нису дали ни каснији покушаји његовог штампања. Др Милисав Обрадовић је извршио редакцију рукописа 1980. године. Крагујевачки лист „Светлост“ је 1963. године у једанаест наставака публиковао изводе из Хронике. Оригинал се налази у Историјском архиву у Јагодини. Иако није штампан, редакција рукописа Хронике предмет је пажње истраживача.²²

На основу проучене грађе може се закључити да је Завичајни музеј у периоду до 1963. године био смештен на три локације. Већ је поменут простор Градске државне архиве (Бошка Ђуричића 10) у коме је Музеј био до 1958. године. На тај закључак упућује Годишњи извештај за 1958. годину Савета за културу НО Среза Светозарево: „Музејска збирка у Светозареву је стављена у једну малу просторију

„Недеље музеја“ 1956. и 1957. године. ЗМЈ, збирка архивалија, к. 40, ф. 31, 58-59, к. 44, ф. 1-3, 27; ИАЈ, збирка плаката, кутија VII, број 83-936, кутија VIII, број 103-1303; Д. В., *Пред „Недељу музеја“*, Нови пут 19, Светозарево, 14. мај 1955, 5; Д. Вукићевић, *Недеља музеја – За комплексни музеј у Светозареву*, 5; Исти, *Поводом „Недеље музеја“ – Музеј мора да постане допунски део школе*, Нови пут 41, Светозарево, 12. октобар 1957, 5; Исти, *Недеља музеја – Светозарево још увек без музејске зграде*, Нови пут 42, Светозарево, 18. октобар 1958, 5.

²² ИАЈ, фонд Срески одбор савеза бораца, година 1952–1962, број 113, 5, 7, 11, 13, 15, 16, 17, 27, 32, 35, 44, 54, 59, 61, 62, 66, 75, 76, 82, 83, 84, 86, ?, 25. IV 1961; ЗМЈ, збирка архивалија, фонд VI, к. 9, СУБНОР – документа 1944–1978, несређена грађа; Д. Грбовић, *Из културне историје Јагодине...*, 139, 142; П. Г., *Чика Дуја – Хроничар нашег града*, Нови пут 47, Светозарево, 1961, 7; *Штампаће се историја Јагодине*, Нови пут 6, Светозарево, 12. фебруар 1969, 7; Б. Радосављевић, *20 година Завичајног музеја у Светозареву – Отворен прозор у прошлост*, Нови пут 41, Светозарево, 1974, 9; Ж. Ђ., *Завршена припрема рукописа Душана Вукићевића*, Нови пут 2045, Светозарево, 1981, 7; Др Живомир Спасић, *Реаговања: Када ће бити објављена „Хроника Светозарева“ – Прилог културној баштини*, Нови пут 68, Светозарево, 1986, 8; В. Илић, *После вишегодишњих неспоразума око рукописа Дује Вукићевића – Хроника Јагодине ускоро у штампи*, Нови пут 224, Светозарево 1989, 1; Душко Грбовић, *Поводом једне годишњице – Чetrдесет година без чика Дује*, Нови пут 2122, Светозарево, 2009, 22; О историјату Института за новију историју Србије видети: www.inis.co.rs/istorijat.html

Вежбаонице, која је ионако оскудна у простору. Тиме се Музеју ништа не помаже а школи се причињавају извесне тешкоће.“ Ради се о простору основне школе која у периоду 1952-1962. године ради под називом Вежбаоница Учитељске школе, а од 1962. носи име „Бошко Ђуричић“. Школа се од школске 1955/1956. године налази у згради у Улици Милана Мијалковића, данас број 15. Душан Вукићевић је упорно указивао на потребу добијања зграде. Као резултат те активности Музеј је добио просторије у згради бившег Забавишта у Улици Бошка Ђуричића 5 почетком јула 1959. године. Установа је била смештена у три неподесне просторије. Душан Вукићевић је био незадовољан додељеним простором и којем су, у по једном одељењу, били смештени Завичајни музеј, Музеј НОР-а и пензионери. У материјалу „Стање у области културе на подручју општине Светозарево – 1961.“ наводи се податак да се „известан део материјала налази у Вежбаоници Учитељске школе док се не добије просторија за музеј“. У публикацији „Музеји Југославије“ из 1962. године као адреса установе наведена је Улица Милана Мијалковића 5 (највероватније Вежбаоница Учитељске школе).²³

Као посебна буџетска установа Завичајни музеј је кренуо путем развоја самосталне установе културе. До 1995. године његова територија деловања се ограничила углавном на територију општине Светозарево, односно Јагодине. У томе је била основна разлика у деловању Историјског архива и Завичајног музеја. Деловање Архива је обухватало више административно-територијалних јединица, док је Музеј био ограничен деловањем на подручју једне административно-територијалне јединице.²⁴

Уопште гледано, архиви представљају централне институције у чијем простору се чува „фондована архивска грађа“. Они имају права првенства при откупу грађе. Због тога у музеје долази појединачна, односно фрагментарна архивска грађа. За разлику од обраде архивалија у архивима архивска грађа у музејима има статус музејског предмета и као таква се третира. То подразумева њено појединачно

²³ ИАЈ, фонд Народни одбор среза Светозарево-Светозарево, Књига (17) – Записници са седница Савета за културу, 1959, I 7–А–3-11, л. 110; ЗМЈ, збирка архивалија, фонд XXIII, к. 2, ф. 2, р. 1 и цитат; к. 40, ф. 2, р. 3; Д. Вукићевић, *Недеља музеја – Светозарево још увек без музејске зграде*, Нови пут 42, Светозарево, 1958, 5; *Репрезентативна установа која то није – Завичајни музеј у Светозареву без одговарајућег смештаја*, Нови пут 40, Светозарево, 1959, 5; *Muzeji Jugoslavije*, Београд 1962, 64; Зграда у Бошка Ђуричића број 5 срушена је пре 1964. године. Пре Другог светског рата била је у власништву банкарa Савића. Сада је ту стамбени блок. Сећања Слободана Симића изречена усмено аутору монографије.

²⁴ У Светозареву је 1948. формиранo Архивско средиште за бивши Моравски округ. Данас Историјски архив покрива територију Поморавског округа. Историјски архив Јагодине, 23, 37; Завичајни музеј је формиран као установа чија је територија деловања био „град Светозарево и срез Белички...“. Решењем о територијалној надлежности музеја донетим 1995. године утврђено је да Завичајни музеј у Јагодини надлежан на територијама општина Јагодина (од 2007. има статус града), Свилајнац, Деспотовцац и Рековац. *Решење о утврђивању надлежности музеја према врстама уметничко-историјских дала и територији*, Службени гласник Републике Србије, 28/95 (у: Мирјана Кљаић, Његован Кљаић, *Правни систем заштите културних добара у Србији*, Београд 1996, 151, 155); Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 57.

описивање, евидентирање, тј. нотира се сваки предмет или папир, блок, нотес, књижица.²⁵ Исти случај је и када су у питању Завичајни музеј и Историјски архив из Јагодине.

Током свог постојања Завичајни музеј у Јагодини прикупио је разноврсну грађу овог типа путем поклона, откупа и теренским радом.²⁶ Таквим начином набавке током вијекотина постојања Завичајног музеја прикупљена је разноврсна архивска грађа која се сврстава у ситну архивску грађу:²⁷ радне књижице, личне карте, дипломе, документа, тапије, пасоши, дневници, акције банака, посмртнице, еснафска и калфенска писма, укази, разна судска акта, рачуни и многа друга грађа.

Према ранијој подели по збиркама, архивска грађа у Завичајном музеју била је сврстана у неколико збирки: Архивалије, Факсимили средњовековних повеља, Дипломе, Еснафска писма. Постоје и досијеи бораца и револуционара, као и мемоарска грађа.²⁸

Главни део грађе био је сврстан у Збирку архивалија. Овде ћемо споменути њену структуру. Она је била подељена на три одсека: Одсек политичке историје, Одсек привредне историје и Одсек друштвене историје. Одсеци су били подељени на фондове, а фондови на теме. Било је 29 фондова подељених на укупно 264 теме. Одсек политичке историје имао је 6 фондова подељених на 101 тему, Одсек привредне историје 11 фондова подељених на 64 теме, а Одсек друштвене историје 12 фондова подељених на 99 тема. Прикупљала се разноврсна архивска грађа (фотографије, плакати), тј. све оно што се тицало једног фонда, једне теме, а улазило је у оквир једног одсека.

Структура овакве организације Збирке архивалија била је следећа. Одсек политичке историје био је подељен на следеће фондове: фонд 0 – РАНОИСТОРИЈСКИ ПЕРИОД; фонд I – РАНИ, РАЗВИЈЕНИ И КАСНИ СРЕДЊИ ВЕК; фонд II – ПЕРИОД ТУРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ; фонд III – РАТОВИ У XVIII–XIX ВЕКУ; фонд IV – ГРАЂАНСКЕ ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ У XIX–XX ВЕКУ; фонд V – РАДНИЧКИ ПОКРЕТ; фонд VI – СКУПШТИНА ОПШТИНЕ И ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ.

²⁵ Др Душица Бојић, *Савремене музеалије из визуре збирке архивске грађе*, Зборник са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије – Крагујевац-Београд-Краљево 6, Краљево, 2008, 61, 66.

²⁶ Године 2009. у Музеју је формирана Комисија за откуп и експертизе која је касније преименована у Комисију за набавку музејског материјала. На писани предлог стручног радника Комисија одлучује о набавци грађе за музеј. Чланови Комисије били су или су из Археолошког, Уметничког, Етнолошког и Природњачког одељења. Завичајни музеј има пет стручних, а поред побројаних ту је и Историјско одељење. О стручним одељењима Завичајног музеја у Јагодини видети: Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 101-150.

²⁷ Д. Бојић, *н. д.*, 62.

²⁸ Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 131; У периоду 2006–2018. године као посебна постојала је Збирка еснафских писма и диплома којом је руководила кустоскиња-педагошкиња Мирјана Тодоровић. Она је ову збирку у потпуности обрадила и публиковала у виду каталога. Мирјана Тодоровић, *Збирка еснафских писма и диплома у Завичајном музеју у Јагодини*, Јагодина, 2016.

Одсек привредне историје био је подељен на следеће фондове: А. Производне делатности: фонд VII – ОПШТА ГРАЂА О ПРИВРЕДИ; фонд VIII – ПОЉОПРИВРЕДА; фонд IX – ШУМАРСТВО; фонд X – ГРАЂЕВИНАРСТВО; фонд XI – ИНДУСТРИЈА; Б. Прометне делатности: фонд XII – ТРГОВИНА; фонд XIII – САОБРАЋАЈ; фонд XIV – БАНКАРСТВО, ОСИГУРАЊЕ, ПОРЕСКА СЛУЖБА, ЛУТРИЈА; фонд XV – УГОСТИТЕЉСТВО И ТУРИЗАМ; Ц. Услугне делатности: фонд XVI – ЗАНАТИ; фонд XVII – КОМУНАЛНЕ СЛУЖБЕ.

Одсек друштвене историје имао је следећу структуру: фонд XVIII – ПРАВОСУЂЕ; фонд XIX – ВОЈСКА, ПОЛИЦИЈА, ВАТРОГАСНА СЛУЖБА, ПАЗ; фонд XX – ЗДРАВСТВО; фонд XXI – ПЕНЗИОНО-ИНВАЛИДСКО ОСИГУРАЊЕ И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА; фонд XXII – ПРОСВЕТА; фонд XXIII – КУЛТУРА; фонд XXIV – ФИЗИЧКА КУЛТУРА; фонд XXV – ДРУШТВА, КЛУБОВИ, ОРГАНИЗАЦИЈЕ; фонд XXVI – РЕЛИГИЈА; фонд XXVII – ГЕОГРАФСKE ОДЛИКЕ ТЛА; фонд XXVIII – СТАРА ЈАГОДИНА; фонд XXIX – СТАРА ЈАГОДИНА.²⁹

Године 2019. извршена је редовна ревизија музејских збирки у Историјском одељењу Завичајног музеја. У Извештају Комисије³⁰ која је обавила ову активност, предложено је да се приоритетно формира Збирка архивалија у коју би требало унети грађу из збирки које садрже исту врсту грађе (еснафска писма, дипломе, карте, мапе, плакат). Предложено је да се изврше и физичко излучивање³¹ и ревалоризација грађе у сврху прерасподеле у одговарајуће збирке (Збирка архивалија, Збирка фотографија, Збирка разгледница и слично). Након овог извештаја уследиле су активности у циљу спровођења предлога. Почетком фебруара 2021. године издато је РЕШЕЊЕ о формирању нових збирки, промени њихових назива и спајању музејских збирки.³² Формирана је нова Збирка архивалија која је објединила грађу из раније Збирке архивалија, Збирке факсимила средњовековних докумената, Збирке диплома и Збирке еснафских писама и диплома. Предстоје даље активности на формирању нове Збирке архивалија.

Рад као посебних установа није прекинуо сарадњу Историјског архива и Завичајног музеја. Она се одвијала на различите начине: заједничке изложбе, стављање на увид грађе која се налази у Архиву односно Музеју ради писања разних врста текстова и реализација изложби, стављање на располагање галеријског простора у Музеју ради реализације изложби Историјског архива, помоћ у публиковању разних публикација, реализација пројеката.

Регистровано је неколико заједничких изложби:

1. У јулу 1969. реализована је заједничка изложба Историјског архива, Завичајног музеја, Народне библиотеке и Културно-просветног центра поводом 570 година од првог помена Јагодине у историјским документима³³;

²⁹ Откупана структура збирке архивалија затечена у Музеју.

³⁰ Лична документација аутора (ЛДА), број 397/2019 од 19. 6. 2019. године

³¹ Новим законским прописом у архивској делатности термин „излучивање“ замењен је термином „издвајање“ (*Закон о архивској грађи и архивској делатности*, Службени гласник Републике Србије, 6/2020).

³² Исто, број 60/2021 од 3. 2. 2021. године

³³ Историјски архив Јагодине..., 94.

2. У јуну 1995. у холу Гимназије постављена у простору Гимназије изложба *125 година Гимназије „Светозар Марковић“ у Јагодини* (аутори: Љубица Здравковић (Завичајни музеј) и Драгослав Дедић (Историјски архив). Изложбена поставка и данас се налази у простору Гимназије у Јагодини;
3. Исте године реализована је и изложба *75 година организованог играња фудбала у Јагодини* (испред Музеја у реализацији ове изложбе учествовала је Љубица Здравковић);
4. Године 2002. реализована је изложба *Сто педесет година апотекарства у Јагодини* (аутори: Љубица Здравковић и Драгослав Дедић).³⁴

Од радова писаних на основу грађе требало би поменути текст о сабљи са боја на Иванковцу који је написао Драгослав Дедић. Писац ових редова је приликом уобличавања монографије о Завичајном музеју у фондовима Историјског архива нашао доста драгоцене грађе.³⁵ Као бивши радници Завичајног музеја, грађу из збирке архивалија доста су користили као радници архива Зоран Марковић и Добривоје Јовановић.³⁶ Радници Музеја редовно су објављивали текстове у часопису Архива *Корени*.

Нотирано је неколико изложби које је Историјски архив у Јагодини приредио у простору Завичајног музеја:

1. Крајем маја 1992. отворена је изложба *Плакати и прогласи о изборима у Поморавском округу од 1881. до 1938.*;
2. Поводом Дана архива у Јагодини је 3. децембра 1999. отворена изложба *6 векова Јагодине у документима Историјског архива*;
3. Новембра месеца 2000. отворена је изложба *Предизборни плакат у Поморављу 1920–1940.*³⁷

Пригодну публикацију поводом изложбе Завичајног музеја *Подручје Јагодине у Априлском рату и устанку 1941. године* чији је аутор (изложбе и публикације) писац ових редова, штампао је Историјски архив у Јагодини. Поставка изложбе трајала је током јула и августа 2011. године.³⁸

Историјски архив и Завичајни музеј су крајем 90-тих година XX века учествовали у реализацији пројекта „Војска на подручју Поморавља, Ресаве и Левча од праисторије до данас“ у оквиру којег је у периоду 1997–2000. године одржано седам округлих столова. Политичка догађања из септембра и октобра

³⁴ Исто, 96, 117; Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 223, 225.

³⁵ Драгослав Дедић, *Турска сабља у збирци Завичајног музеја Јагодина*, Корени II, Јагодина, 2004, 157–160; Душко Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини (1953/4/5–2013) – Историја једне културне институције*, Јагодина, 2017.

³⁶ О Зорану Марковићу и Добривоју Јовановићу као радницима Завичајног музеја видети: Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 191, 193–194.

³⁷ Исто, 222, 224–225.

³⁸ Публикација је била истог наслова као и изложба – *Историјски архив Јагодине 1951–2016*, 121; Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 230.

2000. године одгодили су штампање и промоцију зборника радова са ових стручних скупова.³⁹ Историјски архив и Завичајни музеј су као учесници поменутог пројекта 2008. године дали свој допринос у реализацији изложбе и научног скупа поводом 90 година од пробоја Солунског фронта, ослобођења Србије и Јагодине у Првом светском рату.⁴⁰

Током 2011. године обављен је попис у оквиру Збирке архивалија и то Одсека друштвене историје. Подаци у електронској бази садрже 5205 јединствених уноса (што претпоставља око 25.000 јединица грађе), 4386 фотографија и 2057 картона. У оквиру ове активности обављене су консултације са стручним радником Историјског архива. Било је планирано да се попише цела збирка, али се попис није наставио.⁴¹

486

Тренутна сарадња условљена је ситуацијом са Ковидом-19, али и тиме у чијој политичкој ингеренцији су ове установе културе. Историјски архив је под надлежношћу СПС-а, а Завичајни музеј под сфером утицаја СНС-а. Такође, сарадња зависи и од стручног профила руководиоца установе. На челу Историјског архива налази се историчар мр Дејан Танић, који у установи ради од 1992. године. На челу Завичајног музеја се од 2017. године налази дипломирани правник Србољуб Милетић, који до тада није радио у Завичајном музеју.⁴²

Колико је писцу ових редова познато, не постоји заједничка сарадња у помоћи истраживача. Заинтересовани истраживачи прошлости упућују се на Историјски архив, односно на Завичајни музеј ако се зна да имају одређену грађу потребну за тему истраживања.

Што се тиче активности Историјског архива на заштити архивске грађе која настаје радом Завичајног музеја дошло се до сазнања да су радници Историјског архива ради те активности били у Музеју пре петнаестак година и да је тада све било у реду.⁴³

³⁹ Нинослав Станојловић, Душко Грбовић, *Поводом десетогодишњице од почетка пројекта „Војска на подручју Поморавља, Ресаве и Левча од праисторије до данас“ (1997–2000)*, Корени V, Јагодина 2007, 229-235; Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 90.

⁴⁰ Исто, 97 и напомена 161.

⁴¹ ЛДА, Извештај о раду за период 22. децембар 2010 – 28. децембар 2011. године, број 623/11 од 28. 12. 2011.

⁴² *Историјски архив Јагодине...*, 104; Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 169, и напомена 263. У време припреме текста за штампу дошло је до промене на челу Историјског архива. Према сазнањима аутора текста, од 1. марта 2022. године на челу ове значајне институције заштите културних добара у својству в. д. директора налази се педагог Милан Јаковљевић који се дуго година бави маркетингом и односима са јавношћу. Није био запослен у Историјском архиву. Досадашњи руководиоца мр Дејан Танић постављен је за координатора у организационој јединици – Служба сређивања и обрада архивске грађе. arhivja.org.rs/vodic/ (приступљено 7. 6. 2022)

⁴³ Усмени разговор са Слађаном Јевремовићем, бившим радником Спољне службе Историјског архива, који у Архиву ради од 1996. *Историјски архив Јагодине...*, 104; Дана нас на административним пословима у Музеју ради Данијела Ђорђевић (од 2011). Д. Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини...*, 162, 209.

Заједничка сарадња Историјског архива и Завичајног музеја има богату прошлост. Треба очекивати да ће се међусобна сарадња две значајне институције заштите културног наслеђа на територији Поморавског округа и Србије наставити и попрамити нове видове контаката.

РЕЗИМЕ

По окончању Другог светског рата нове власти су покренуле активност на унапређењу културе и формирању установа заштите културних добара, архива и музеја. Циљеви нове културне политике били су неговање традиција НОБ-а, јачање идеологије комунизма и „идеолошки обрачун са ратним и класним непријатељем“. Резултат нове културне политике био је и настанак нових музеја, тзв. „музејски бум“. Дана 15. априла 1948. године у Светозареву је формирано Архивско средиште. Током 1949. године на територији области Крагујевачке формиран су музејски центри и музејски пододбори. Музејски пододбор при Среском народном одбору Беличког среза формиран је у периоду 20-25. октобра 1949. године. Један од чланова била је и Душица Грујић, референт за културу и уметност при Повереништву за просвету Среског народног одбора Среза Беличког. У Светозареву је 14. новембра 1949. године основан Одбор музејског центра за градове Светозарево и Параћин и срезове Белички, Ресавски, Деспотовачки, Параћински и Раванички. За председника Одбора изабран је Душан Вукићевић, професор историје. У документима из тог периода помиње се и Срески музеј. Градска државна архива у Светозареву формирана је 6. децембра 1951. године. На иницијативу Љубише Вујића, управника Градске државне архиве, у предлог буџета Архива за 1953. годину ушао је предлог о оснивању градског музеја који би био у саставу Архива. Послове око музеја требало је да обавља помоћни службеник Архива, а територијална надлежност се поклапала са надлежношћу Архива. Музеј у саставу Архива био је прелазно решење ка музеју као самосталној буџетској установи. Био је посебно одељење које је имало одвојене књиге и инвентаре, као и посебан буџет како би лакше дошло до одвајања када се створе услови за осамостаљење. Музеј је почео да делује 3. марта 1953. године. У периоду 1953-1954. године на пословима прикупљања музејске грађе и набавке била је задужена Душица Грујић (помоћник архивисте), а замењивао ју је Станисав Марковић. На пословима прикупљања грађе за музеј Душицу Грујић је наследила Милева Лазаревић. Градска државна архива је финансијски помогла учешће на „Недељи музеја“ која је одржана од 3. до 10. октобра 1954. године. Завичајни музеј као самостална буџетска установа званично је започео са радом 1. маја 1955, али је деловао при Архиву до 22. септембра 1955. године. Тог дана је добио посебан простор у оквиру Градске државне архиве и извршена је примопредаја музејских ствари. Примљена је Књига поклона и откупа музејских предмета (редни бројеви 1-400). Књига је вођена од 3. марта 1953. до 29. маја 1955. године. Први радници Завичајног музеја били су Душан Вукићевић, професор историје и Милева Лазаревић, апсолвент археологије.

Рад ових институција као посебних установа није прекинуо сарадњу Историјског архива и Завичајног музеја. Она се одвијала на различите начине: заједничке изложбе, стављање на увид грађе која се налази у Архиву, односно Музеју, ради писања разних текстова и реализација изложби, стављање на располагање галеријског простора у Музеју ради реализације изложби Историјског архива, помоћ у публиковању разних публикација, реализација пројеката, активност Архива на заштити архивске грађе која настаје радом Завичајног музеја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Архив Србије, фонд Г-193-Савет за просвету и културу НРС 1951–1956.
- Историјски архив Јагодина, фонд Историјски архив Јагодина; фонд Градска државна архива; фонд Народни одбор среза Светозарево – Светозарево; фонд Срески одбор савеза бораца; збирка плаката
- Историјски архив „Шумадије“ Крагујевац, Народни одбор области крагујевачке 1949–1951, фонд СХХI
- Завичајни музеј Јагодина, збирка архивалија
- Лична документација аутора

Литература

- Андрић, В. *Поводом оснивања и отварања музеја у Светозареву*, Нови пут 39, Светозарево, 1954, 5.
- Бојић, др Душица. *Савремене музеалије из визуре збирке архивске грађе*, Зборник са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије – Крагујевац-Београд-Краљево 6, Краљево, 2008, 61-66.
- Ветнић, Саво. *Дан јагодинског музеја – У помен пионирима музеалства*, Нови пут 1912, Јагодина, 2004, 9.
- Ветнић, Саво. *Дан јагодинског музеја (2) – У помен пионирима музеалства*, Нови пут 1913, Јагодина, 2004, 14.
- Видосав Ј. Трепчанин. *Револуцији*, Нови пут 14, Светозарево, 1953, 3.
- Водич Историјски архив „Средње Поморавље“, Светозарево, 1984.
- Вукићевић, Д. *Откопан казан за печење ракије из Првог српског устанка*, Нови пут 39, Светозарево, 1954, 5.
- В. Д. Пред „Недељу музеја“, Нови пут 19, Светозарево, 14. мај 1955, 5.
- Вукићевић, Д. *Недеља музеја – За комплексни музеј у Светозареву*, 5.
- Вукићевић, Д. *Поводом „Недеље музеја“ – Музеј мора да постане допунски део школе*, Нови пут 41, Светозарево, 12. октобар 1957, 5.
- Вукићевић, Д. *Недеља музеја – Светозарево још увек без музејске зграде*, Нови пут 42, Светозарево, 1958, 5.
- Г, Д. *Постоји велико интересовање за отварање завичајног музеја у Светозареву*, Нови пут 28, Светозарево, 1954, 5.

- Г. П. Чика Дуја – Хроничар нашег града, Нови пут 47, Светозарево, 1961, 7.
- Грбовић, Душко. *Из културне историје Јагодине: Душан Вукићевић (1897-1969)*, Корени I, Јагодина, 2003, 137-144.
- Грбовић, Душко. *Поводом једне годишњице – Четрдесет година без чика Дује*, Нови пут 2122, Светозарево 2009, 22.
- Грбовић, Душко. *Подручје Јагодине у Априлском рату и устанку 1941. године*, Јагодина, 2011.
- Грбовић, Душко. *60 година Завичајног музеја у Јагодини (1953/4/5-2013) – Историја једне културне институције*, Јагодина, 2017.
- Дедић, Драгослав. *Турска сабља у збирци Завичајног музеја Јагодина*, Корени II, Јагодина, 2004, 157-160.
- Додић, Душица. *Присећање – Јошаница исувише дуго чека*, Нови пут 214, Јагодина, 1989, 11.
- Драшкоци, инж. Јован. *Заштита споменика културе и природе*, Нови пут 39, Светозарево, 1954, 5.
- Ђ. Ж. *Завршена припрема рукописа Душана Вукићевића*, Нови пут 2045, Светозарево, 1981, 7.
- *Закон о музејима*, Службени гласник НР Србије, 4, 1951, 88-91.
- *Из дела српских социјалдемократских писаца – Душан Поповић: Село и социјализам*, Нови пут 14, Светозарево, 1953, 3.
- *Из књиге записника Српске социјалдемократске партије из 1913 године – Трећа конференција организованих радника одржана у „Кооперативи“ 28. марта 1913 године*, Нови пут 14, Светозарево, 1953, 3.
- *Из књиге записника социјалдемократске партије Јагодине из 1913 године, Четврта конференција – Припреме за организовање мајске демонстрације*, Нови пут 16, Светозарево, 1953, 1.
- Илић, В. *После вишегодишњих неспоразума око рукописа Дује Вукићевића – Хроника Јагодине ускоро у штампи*, Нови пут 224, Светозарево, 1989, 1.
- *Историјски архив Јагодине 1951–2016*, Јагодина, 2016.
- Кљаић, Мирјана, Кљаић, Његован, *Правни систем заштите културних добара у Србији*, Београд, 1996.
- Krivošejev Vladimir, *Muzeji-menadžment-turizam – Ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*, Valjevo 2012.
- Кривошејев, Владимир. *Настанак и развој музејске мреже у Србији*, Гласник Историјског архива Ваљево 46, Ваљево, 2013, 209-229.
- Kumović, dr Mladenko. *Muzeološko obrazovanje u Finskoj, Češkoj Republici i Srbiji i Crnoj Gori*, Novi Sad, 2004.
- *Muzeji Jugoslavije*, Beograd, 1962.
- Nenadović, Vera. *Izveštaj o „Nedelji muzeja“ u NR Srbiji*, Muzeji, 9, Zagreb, 1954, 229-233.

- *Од Јагодинске реалчице до гимназије у Светозареву 1869–1969*, Светозарево, 1969.
- *Педесет година српске социјалдемократије – Видосав Ј. Трпчанин, Ја сам пролетер*, Нови пут 5, Светозарево, 1953, 2.
- Пленча, Душан. *Проблеми музеја НОБ и заштите споменика НОБ на терену*, Музеји 8, Zagreb, 1953, 45-51.
- *Поводом „Недеље музеја“ – Успела изложба музејских предмета у Светозареву*, Нови пут 41, Светозарево, 1954, 5.
- *Пола века српске социјалдемократије – Прва седница одбора за прославу*, Нови пут 3, Светозарево, 1953, 1.
- *Пола века српске социјалдемократије – Припрема се историја СДП старе Јагодине*, Нови пут 4, Светозарево, 1953, 2.
- Радосављевић, Б. *20 година Завичајног музеја у Светозареву – Отворен прозор у прошлост*, Нови пут 41, Светозарево, 1974, 9.
- *Репрезентативна установа која то није – Завичајни музеј у Светозареву без одговарајућег смештаја*, Нови пут 40, Светозарево, 1959, 5.
- Ресимић, Бранислав. *Лик Видосава Трпчанина*, Нови пут 14, Светозарево, 1953, 3-4.
- Секулић, Живко. *Музеји и музеологија у Југославији 1918–1998, Југословенска држава 1918-1998*. (ур. др Петар Качавенда), Институт за савремену историју, Београд, 1999, 595-612.
- Спасић, др Живомир. *Реаговања: Када ће бити објављена „Хроника Светозарева“ – Прилог културној баштини*, Нови пут 68, Светозарево, 1986, 8.
- Милутин, Стефановић. *Пола века српске социјалдемократије*, Нови пут 14, Светозарево, 1. август 1953, 1.
- Станојловић, Нинослав, Грбовић, Душко. *Поводом десетогодишњице од почетка пројекта „Војска на подручју Поморавља, Ресаве и Левча од праисторије до данас“ (1997–2000)*, Корени V, Јагодина, 2007, 229-235.
- *Сто педесет година од Првог српског устанка - Одбор за прославу предвидео обиман програм*, Нови пут 5, Светозарево, 1954, 3.
- Тадић, Д. *Знатно проширење Шумадијског музеја*, Светлост 2, Крагујевац, 16. јануар 1953, 5.
- Тодоровић, Мирјана. *Збирка еснафских писама и диплома у Завичајном музеју у Јагодини*, Јагодина, 2016.
- *У Светозареву се оснива завичајни музеј*, Нови пут 20, Светозарево, 1953, 5.
- *Штампаће се историја Јагодине*, Нови пут 6, Светозарево, 1969, 7.
- https://sr.wikipedia.org/sr/Народни_музеј_Крагујевац (приступљено 14. 6. 2016)
- www.inis.co.rs/istorijat.html (приступљено 7. 6. 2022)
- <https://www.arhivja.org.rs/vodic/> (приступљено 7. 6. 2022)

Duško GRBOVIĆ

MUSEUM DEPARTMENT AT THE CITY STATE ARCHIVES – A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE CONNECTION BETWEEN THE REGIONAL MUSEUM OF JAGODINA AND THE HISTORICAL ARCHIVES OF JAGODINA

Summary

After the Second World War ended, the new government started the activity to enhance culture and organize institutions for protection of cultural goods, archives and museums. The aims of the new cultural politics were: cultivating traditions of the national liberation struggle (NOB), strengthening the communist ideology and “ideological retaliation against the war and class enemy.” The result of this new cultural politics was establishment of the new museums - the so-called “museum boom.” On April 15 in 1948 in Svetozarevo, an archival center was established. During 1949 at the territory of Kragujevac, the museum centers and museum subcommittees were established. The museum subcommittee at the People’s Committee of the Belički County was established between October 20 and 25 in 1949. One of its members was Dušica Grujić, an officer for art and culture at the Commission for Education of the People’s Committee of the Belički County. In Svetozarevo, on November 14 in 1949, the Council of the Museum Center for the towns of Svetozarevo and Paraćin and the Belički, Despotovac, Resava, Ravanica and Paraćin counties was established. Dušan Vukićević, a history teacher from Svetozarevo, was elected for the president of the Council. In the documents of that time, the Regional Museum is also mentioned. The City State Archives in Svetozarevo was established on December 6 in 1951. At the initiative of Ljubiša Vujić, the director of the City State Archives, the proposal for the budget of the Archives for 1953 included the initiative to establish a city museum that would be part of the Archives. Museum work was supposed to be done by the clerical assistant of the Archives, the territorial jurisdiction was the same as of the Archives. The Museum as a part of the Archives was a transitional solution towards the museum as an independent institution. It was a separate department with separate books and inventories, separate budget so that it could be separated from the Archives more easily when the conditions were created. The Museum started with its work on March 3 in 1953. During the period 1953-1954, Dušica Grujić, archival assistant, was responsible for collecting museum materials and books for the library, her deputy was Stanisav Marković. Dušica Grujić’s successor was Mileva Lazarević. The City State Archives financially helped Museum’s participation at the „Museum Week“ that was held from October 3 to October 10 in 1954. The Regional Museum as an independent institution started its work officially on May 1 in 1955 but it was active within the Archives until September 22 in 1955. On that day it received a separate space within the City State Archives and the handover of museum materials. The museum collection book of donation and acquisitions was received (ordinal numbers 1-400). The collection book was kept from March 3 in 1953 until May 29 in 1955. The Regional Museum’s first employees were: Dušan Vukićević, a history teacher, and Mileva Lazarević, final year student of archeology.

The cooperation between the Historical Archives and the Regional Museum has not ceased after they had been separated. It continued in many different ways: joint exhibitions, providing public access to materials that are kept both in the Archives and in the Museum for writing different kinds of text and realization of the exhibitions, putting exhibition space in the Museum at disposal of the Historical Archives for their exhibitions, mutual help in publishing different publications, projects realization, activity of the Archives on protection of the archival materials created by the Regional Museum.

ДЕЛАТНОСТ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ГРАДА НОВОГ САДА У ЦИЉУ РАЗВИЈАЊА СВЕСТИ О ЗНАЧАЈУ ЛОКАЛНЕ ИСТОРИЈЕ И НЕГОВАЊА КУЛТУРЕ СЕЋАЊА

492

Апстракт: Рад се бави проблемом усклађивања архивске праксе у Историјском архиву Града Новог Сада са савременим трендовима презентовања архивске грађе и стицањем нових корисника. Истакнута је неминовност промена у раду архивских делатника у циљу лакше и брже доступности архивске грађе широј публици. У тексту је написан осврт на неколико активности Историјског архива Града Новог Сада које су у складу са темом. У првом делу рада наводе се неки објективни проблеми свих архива у Србији (уз анализу стања у нашем), затим се доноси кратак преглед изложбене и издавачке делатности, активности у виду организовања конференција и радионица, као и заступљености нашег архива у медијском простору и на друштвеним мрежама. Последњи део текста посвећен је пројекту топотеке, тј. онлајн архива „Алмашки крај“, као и учешћа архивиста из ИАГНС у изради графичке новеле о Холокаусту.

Кључне речи: архивска педагогија, едукација, доступност грађе, локална историја, топотека, Алмашки крај, Холокауст, графичка новела

Архивска делатност и методологија рада знатно су се измениле у XXI веку и ушле у нове, модерне токове у односу на деценију уназад. Такав процес је неопходан ако архиви желе да се позиционирају као уважене и препознатљиве установе културе у друштву чији се статус и значај чувара локалне историје и писаних остатака прошлости неће доводити у питање. Точак времена се неумитно окреће и архивска струка мора да се мења, прати светске трендове и да свакодневно унапређује саму себе. Неопходно је да се изађе из оквира ускостручних установа које посећују и користе само научни кругови. Традиционална архивска делатност, оличена у прикупљању, обради и чувању архивске грађе, мора да се надограђује у примарну функцију, а то је отварање ка „широј“ публици, тј. локалном становништву, младима, ученицима...

Готово сви архиви у нашој земљи имају исти проблем – недостатак средстава и мањак запослених за било какав озбиљнији рад на промоцији својих установа и струке у целости. Формирање педагошке и едукативне службе није предвиђено законом у оквиру делатности архива, па ти услови кроје политику и методологију рада.

¹ виши архивист, marijadjuricaninns@gmail.com

Импровизација и ентузијазам појединаца, што међу руководиоцима, што међу запосленима, тренутно су једина стратегија која функционише, а да би се то подигло на виши ниво потребно је уврстити их у програмске активности.

У нади да ће се ситуација поправити и да ће архиви имати боље материјалне услове, паралелно се мора радити на перманентној обуци и едукацији запослених стручних радника да прате нове архивистичке трендове и направе својеврстан отклон од традиционалних метода рада. Од есенцијалне је важности да они кроз чије руке пролазе драгоцени подаци и документи та знања умеју и желе да поделе са корисницима, тј. публиком. Прототип модерног архивисте више не подразумева само ерудицију и знања из формалног образовања, већ и техничку обученост за коришћење информатичких технологија, друштвених мрежа и платформи, као и праћење развоја савременог друштва. Такође, креативност и иновација у презентовању архивске грађе и знања је нешто што би требало да се подразумева.²

493

Културно-просветни потенцијал наших установа изузетно је велики и неопходно га је искористити у сврху едукације, превасходно локалне заједнице, о значају и вредности грађе и знања која чувамо. Неопходно је променити перцепцију јавности да су архиви искључиво сервиси за остваривање приватно-правних права или истурена одељења локалних самоуправа. То можемо променити само константним истицањем значаја грађе коју чувамо за локалну историју и откривањем интересантних делова прошлости широј јавности упознавајући је са тим на нов, занимљив, интерактиван начин, користећи сва доступна средства, не зазирући од интернет платформи, друштвених мрежа и других медијских простора, јер је то најбржи и најефикаснији начин и савршен алат за придобијање нове публике и нових корисника који ће постати свесни вредности који се у нашим установама налазе, а досад су били на маргинама интересовања.

Историјски архив Града Новог Сада финансира се од стране локалне самоуправе која препознаје значај наше установе за заједницу у којој се налази, тако да су нам обезбеђени адекватни услови за рад. Архив је од 2016. смештен у новој згради, наменски прављеној и потпуно опремљеној свим потребним системима за безбедно и правилно чување грађе. Такође, технички услови су одговарајући, сви запослени имају рачунаре, фотокопире, скенере различитих димензија, локалну интернет мрежу, а ту је и медија сала опремљена пројектором и паметном таблом. Ова просторија може служити и као конференцијска сала, капацитета 50 места, што нам пружа могућност за организовање саветовања, конференција, промоција, предавања и радионица.

Проблем архива је недовољан број запослених радника (само деветнаест), а обим посла и количина грађе коју чувамо се константно повећава (чувамо преко 1000 фондова и 10 км грађе). Што се тиче старосне структуре, тринаест радника има између 36-50 година, а шест радника између 51-65 година, где се одмах увиђа

² Светлана Перовић Ивовић, *Архив Југославије – информална едукација и интеркултурална сарадња*, ATLANTI, Review for modern archival theory and practice / rivista di teoria e pratica archivistica moderna/ revija za sodobno arhivsko teorijo in prakso/ International Institute for Archival Science of Trieste and Maribor; State Archive of Trieste; Trieste and Maribor, Vol. 23 (2013), 191-199.

недостатак кадрова испод 35 година. Што се тиче квалификација, ту је ситуација задовољавајућа, па имамо четрнаест запослених са ВСС и пет са ССС, односно пет архивских саветника, два виша архивиста, четири архивисте, пет архивских помоћника и три радника опште службе.³

Циљ Историјског архива Града Новог Сада је да, и са овако ограниченим људским капацитетима, покуша да прати модерне архивистичке трендове и презентује архивску грађу тако што ће је учинити доступном што широј публици, трудећи се да придобије и стекне нове кориснике и то из оних категорија становништва који до сада то нису. Можемо се похвалити добром сарадњом са еминентним установама широм света и региона (Меморијални центар *Yad Vashem* из Израела, Музеј Холокауста у Будимпешти, Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону, Међународни центар за архивска истраживања из Аустрије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ из Београда...) чија знања и искуства покушавамо да искористимо и имплементирамо у оно што је применљиво у нашем окружењу.

У наставку овог рада биће приказане неке активности Историјског архива Града Новог Сада у протеклих пет година, од кад се Архив налази на новој адреси, са побољшаним условима рада.

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ

Изложбе су најстарији вид промоције архивске грађе и архиви годинама уназад на тај начин покушавају да успоставе комуникацију са јавношћу. Ипак, њихова сврсисходност је врло упитна са обзиром на број посетилаца и одјек у медијском простору. Може се констатовати да су изложбе углавном усмерене ка стручној публици и научно-истраживачким делатницима, па су на тај начин и конципиране. Архивска грађа сама по себи није атрактивна за излагање, не привлачи пажњу и због тога ју је, ради разноврсности, неопходно комбиновати са фотографијама, музејским експонатима, интерактивним материјалима, аудио и видео-садржајима, што имплицира сарадњу са другим установама и организацијама, као и појединцима. Посебно треба водити рачуна о избору теме која би требало да буде блиска локалној заједници и која ће заинтересовати школе, групе грађана, организације и суграђане.

Нова зграда, у коју је Архив усељен 2016. године, располаже великим фоајеом предвиђеним за изложбену делатност, као и мањом салом исте намене. Због одговарајућег простора и добре опремљености за организовање изложби Историјски архив Града Новог Сада пожељан је партнер многим организацијама и установама, тако да не само што самостално приређује изложбе, него је, у великом броју случајева, партнер или домаћин гостујућих изложби.

Године 2016. Историјски архив Града Новог Сада је имао мањи број изложби условљен радовима на пресељењу и смештању грађе, које је потрајало до 1. априла. Ипак је, поводом дана Архива, а у сарадњи са ЈП „Пословни простор“, организована изложба докумената, планова и фотографија о изградњи новог објекта.

У другој половини године, у сарадњи са ФК „Војводина“, одржана је интерактивна изложба поводом 50-годишњице од освајања титуле првака државе и то је

³ Историјски архив Града Новог Сада, Годишњи извештаји о раду и пословању 2016-2020.

била једна од најпосећенијих и најзапаженијих изложби за чије су потребе штампани изложбени материјал и пратећи каталог. Изложба је финансирана из буџета (извора 01). Аутор је био Петар Ђурђев, архивиста и директор.

Током 2017. године Архив је угостио или организовао шест изложби, од којих би посебно требало издвојити изложбу „Три века Алмашког краја“ организовану у сарадњи са Удружењем грађана за заштиту културног наслеђа „Алмашани“, Заводом за заштиту споменика културе Града Новог Сада, Департаманом за архитектуру и урбанизам на Факултету техничких наука у Новом Саду, а поводом формирања и развоја овог дела града, у којем се и наша установа налази. Архив је са поносом учествовао у овој манифестацији знајући колико је та тема значајна и колико је потребно истаћи важност очувања најстаријег језгра Новог Сада. Паралелно са изложбом организована је и радионица са локалном школом, у склопу које су ученици и посетили изложбу, представили своје ликовне радове, обишли Архив и упознали се са причама из прошлости свог краја, као и важношћу очувања традиције и трагова прошлости. Испред ИАГНС коаутори су били архивисти Петар Ђурђев и Душко Пантелић.

Архив је угостио следеће изложбе:

- „Хероине у балканским и Првом светском рату“ Удружења ратних добровољаца 1912-1918. и њихових потомака и поштовалаца „Обилић 1912-1918“ из Новог Сада (април);
- „25 година Народне скупштине Републике Српске“ Архива Републике Српске (мај);
- „Насељавање Украјинаца и Русина у Србију“ амбасаде Украјине у Србији (мај);
- „У сусрет руском цару“ студија „Руски цар“ из Београда и Сретењског манастира из Москве (септембар);
- „Хероји Галипоља“ студија „Руски цар“ из Београда и Фонда спомена на учеснике б(Б?)елог покрета (децембар);

Наредне године Архив је угостио или организовао чак дванаест изложби које су се углавном односиле на обележавање важних годишњица и датума, са посебним акцентом на изложбу у сарадњи са Фондацијом 2021. у склопу припрема за проглашење Новог Сада за европску престоницу културе, на којој су били гости из самог државног врха.

Изложбе ИАГНС са партнерима, финансирана од стране Оснивача, из буџета:

- „Нови Сад у Револуцији 1848/1849“ (мај), гостовала је у Сомбору у новембру, аутори Петар Ђурђев и Душко Пантелић уз сарадњу Библиотеке Матице српске;
- „Кинеска“ (октобар), у сарадњи са Фондацијом 2021, финансирана од стране Кине (саме Фондације 2021), аутори Петар Ђурђев и Душко Пантелић;

Гостујуће изложбе 2018:

- „Нови Сад 1748–2018 – Од Петроварадинског Шанца до Европске престонице културе“ Центра за друштвену стабилност (јануар);
- „Како је то било могуће?“ Јад Вашема из Израела (фебруар);
- „Век речне флотиле“ Војске РС (март);
- „Србија памти савезничку Бизерту (1915– 1919) Удружења ратних добровољаца и њихових потомака „Обилић 1912–1918“ (април);
- Изложба макета и фотографија поводом 90 година југословенског подморничарства, Удружења „Подморничар“ (мај);
- „Србија у Великом рату“ Министарства одбране РС, Војног архива, Војног музеја и ИА Пожаревца (октобар);
- „Српски добровољци у Првом светском рату 1914–1918“ Удружења ратних добровољаца „Обилић 1912–1918“ (новембар);
- „Нови Сад у слободи 1918– -2018“ (новембар)
- „Портрети народног краља у уметничким делима“, Музеја Војводине и Малог историјског друштва (децембар);
- „Фокус на модернизам, архитектура Новог Сада 1970–1985“, Друштва архитеката (децембар).

Године 2019. бележимо богат изложбени програм у ИАГНС.

Изложбе у реализацији ИАГНС и партнера:

- „Нови Сад, некад и сад“, у сарадњи са студиом „Бечкерек, а под покровитељством Фондације „Нови Сад 2021“ (фебруар), аутори Петар Ђурђев, Душко Пантелић; ова изложба је гостовала у КЦ „Руменка“ (мај);
- „Вива архива“ аутора Петра Ђурђева, Ненада Грачанина и Душка Пантелића; штампан је и каталог, финансирана од стране оснивача (кроз буџет);
- „Просветни и културни живот Словака између два светска рата у Бачком Петровцу“ Архива Војводине, где је била изложена, а са којим је Архив био суорганизатор (август), коаутори Петар Ђурђев и Душко Пантелић;
- „Нови Сад – седиште Дунавске бановине“ (октобар) аутора Душка Пантелића, Петра Ђурђева и Александра Вранића;
- „75 година од ослобођења Новог Сада“, у сарадњи са Музејем Града Новог Сада, финансирана из буџета од старне Оснивача, коаутори Душко Пантелић, Петар Ђурђев и Александар Вранић (октобар).

Гостујуће изложбе 2019:

- Дидактичка изложба студентских радова Департмана ликовних уметности Академије уметности у Новом Саду;
- „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата“ Савеза потомака ратника Србије 1912–1920;
- Изложба уметничких фотографија „Манастир Хиландар“ Рајка Каришића;
- „Отисци времена 2019.“ Основне школе „Иван Гундулић“.

Условљено ванредном ситуацијом због пандемије COVID-19, изложбена делатност у 2020. години значајно је смањена, па су биле организоване само три изложбе, од којих је једна била онлајн (Архив се трудио да се прилагоди новим околностима).⁴

- „Страдање православних свештеника током Шајкашко-новосадске рације“ аутора Петра Ђурђева, финансирана од стране оснивача, кроз буџет (јануар);
- онлајн изложба „Писање новосадског Дневника о бомбардовању 1999. године“ поводом 21-годишњице НАТО агресије и бомбардовања Новог Сада, у сарадњи са дневним листом „Дневник“ (март);
- гостујућа изложба цртежа, скулптура и скица поводом стогодишњице рођења уметника Јована Солдатовића (новембар).

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ

497

Историјски архив Града Новог Сада издаје часопис „Годишњак“ од 2004, а у континуитету од 2009, тако да је прошле године изашао број 14. Часопис обрађује теме из локалне историје, као и актуелних архивистичких дешавања, са тиражом од 250 примерака. Аутори су архивисти, историчари, професори и часопис је првенствено намењен стручној публици.

Такође, Архив издаје и зборнике архивске грађе, па су тако у последњих пет година објављени следећи зборници:

- „Годишњак“ Историјског архива Града Новог Сада, бројеви 10-14 (2016-2020);
- „Записници проширеног савета града Новог Сада“ у периоду 1924/1925 и 1926/1927, у три тома, аутора архивиста Тање Вељковски и Душка Пантелића (2016–2017);
- „Записници главног одбора 1928/1929“, у два тома, аутора архивиста Тање Вељковски и Душка Пантелића (2018–2019);
- „Записници градског одбора 1930. године“ аутора Тање Вељковски (2019);
- „Записници градског одбора 1931. године“ аутора Душка Пантелића (2020).

Тиражи наших издања се крећу између 200 и 300 примерака, те нису доспели до шире публике, јер не постоји интересовање корисника, а и недовољно су презентовани у јавности, што је ствар коју Архив мора да промени и исправи.

Закључак који се намеће је да ови традиционални облици презентације архивске грађе који су до сад биле доминантни, и поред великог рада и времена које архивисти потроше припремајући изложбе и штампана издања, резултати, као и одјек у јавности и медијима нису пропорционални уложеном труду. Они допру само до ограниченог броја корисника или броју посетилаца изложби, јер изузев пар изузетака, попут изложбе о ФК „Војводина“ из 2016. и изложбе о Алмашком крају из 2017. нису имале више од педесетак посетилаца, иако Историјски архив Града Новог Сада не наплаћује улазнице и посете изложбама, а изложбени простор је отворен сваким даном током радног времена Архива.

⁴ Историјски архив Града Новог Сада, Годишњи извештаји о раду и пословању 2016-2020.

Ипак, због слабе заинтересованости и посећености изложби стручни радници Архива одлучили су да се окрену и другим видовима промоције и презентације архивске грађе у коју се труде да укључе и децу школског узраста, као и комшије из краја.

Протеклих пет година Архив се може похвалити многобројним посетама ученика локалних основних и средњих школа, гимназија из Новог Сада и Сремских Карловаца, средње школе из Руме, као и деце са Косова и Метохије, којима је поред посете изложби организовао и упознавања са архивом као установом и појмом архивске грађе, али и обиласком зграде и депоа. У медија сали деци се презентује пригодан филм о архиву, а затим показују нека од најстаријих и најзанимљивијих докумената, па се она тако на практичан начин упознају са писаним траговима прошлости и буде интересовање да истражују приче из локалне историје. Да је рад Архива уродио плодом и да константно придобија нову публику показује чињеница да међу корисницима грађе сваке године буде бар десетак ученика или студената који пишу семинарске радове и реферате из локалне историје користећи грађу коју Историјски архив Града Новог Сада чува.

498

ОРГАНИЗОВАЊЕ КОНФЕРЕНЦИЈА, САВЕТОВАЊА И ПРЕДАВАЊА

Адекватан простор и добра техничка опремљеност конференцијске сале пружају могућност да Архив организује и угости стручне и научне скупове мањег обима.

Посебна пажња је усмерена на важне догађаје из прошлости нашег града, готово на обележавање годишњица Рације, па је Архив у сарадњи са Историјским архивом Београда као носиоцем пројекта, финансираним кроз програм „Европа за грађане“ Европске комисије, 2017. организовао и био домаћин Шесте међународне конференције „Ескалација Холокауста“⁵, где су своје радове изнели историчари и стручњаци на тему Холокауста из Србије (ИАГНС, „Тераформинг“, ИАБ, Архив Војводине, Центар за истраживање и едукацију о Холокаусту), Хрватске (Одсек за културалне студије Свеучилишта у Риједи), Немачке (Институт за савремену историју Минхен-Берлин) и Холандије (Институт за студије рата, Холокауста и геноцида при Краљевској академији наука и уметности из Амстердама и међународно одељење Куће Ане Франк у Амстердаму). На конференцији је презентован пројекат „Ескалација Холокауста“ и одржана је дебата са темом Холокауста у Србији и изазовима пораста антисемитизма, ксенофобије и историјске ревизије.

Наредне године, у јануару, у сарадњи са НВО „Тераформинг“, организован је међународни семинар „Библиотеке, архиви и култура сећања у савременој едукацији о Холокаусту“ у оквиру које је угошћена и изложба *Yad Vashema* „Како је то било могуће?“.

Семинару су присуствовали многи званичници, попут амбасадорке Израела и покрајинских званичника, а говорили су еминентни стручњаци из Јад Вашем архива из Израела (Маша Јонин и Сара Пећанац) и архива Бад Аролсен у Немачкој (др Аким Џа). У оквиру семинара одржана је и радионица за архивисте и библиотекарe

⁵ <https://www.holokaust.arhiv-beograda.org/>

коју је држао др Аким Џа, где су учесници, подељени у шест група, анализирали различите примере историјске документације Међународне службе тражења архива Бад Аролсен, о лицима из Француске, Немачке, Србије и других земаља.

Децембра исте године, са истим партнером, представљен је приручник за наставнике „Употреба графичке новеле, књижевности и архивске грађе у учењу о Холокаусту“.

Током 2020. године, поводом обележавања годишњице новосадске рације, као и 75 година од ослобођења Аушвица, Архив је, заједно са НВО „Тераформинг“ и Културним центром Новог Сада, организовао међународну конференцију „Од новосадске Рације до ослобођења Аушвица : зашто се сећати, како се сећати?“, са учешћем уважених гостију (заменици амбасадора Израела и Немачке, представници градских и покрајинских органа власти), као и еминентних предавача из ове области, као што су Кристијан Ви (Фалстад музеј из Норвешке), Олга Унгар (Јад Вашем из Израела) и Золтан Тот-Хајнман (Музеј Холокауста из Мађарске).

У априлу и јуну Архив је учествовао у две интернационалне интернет конференције у организацији Меморијалног центра Холокауста из Будимпеште, „Тераформинг“ и Архива Војводине, у оквиру пројекта „Холокауст, европске вредности и локална историја“, где су, између осталих, учествовали и стручњаци из *USC Shoah* Фондације из Калифорније, Документационог центра аустријског отпора из Беча, Меморијалног центра Холокауста и геноцида у Јоханесбургу и Института за новију историју Србије, као и политиколози и историчари из Берлина и Гетеборга.

Поред обележавања Рације и Холокауста, Архив је био и суорганизатор трибине и саветовања различите садржине. Током 2018. одржана је трибина „Од Петроварадинског шанца до Европске престонице културе“, у сарадњи са Центром за друштвену стабилност, затим предавање Љубомира Сарамандића „Ходочашће на Крф“, Александре Нинковић Ташић, амбасадора Унеско клуба Универзитета Сорбона и председнице Образовно-истраживачког друштва „Михајло Пупин“, под називом „Пупинова борба за Србију“, потом је у јуну приказан филм „Чујте Срби“, аутора Горана Вукчевића, а затим „Пробој солунског фронта“ историчара Жељка Трифуновића.

Године 2019. са Министарством културе и информисања Републике Србије организована је презентација Претраживача културног наслеђа⁶, првог обједињеног портала за претрагу културног наслеђа Србије и мапирање споменика и установа културе, а са циљем да се најширој јавности и стручним радницима представе дигитализовани фондови и обезбеде информације о културном наслеђу које се чува у библиотекама, архивима, музејима, галеријама и заводима за заштиту споменика. Октобра исте године премијерно је приказан документарни филм „Српски добровољци Великог рата“ удружења „Обилић 1912–1918“, а недуго након тога и предавање историчара Жељка Трифуновића са темом „Атентат у Марсеју 1934. године“ поводом 85-годишњице овог догађаја.

Месец дана касније, у сарадњи са Универзитетском библиотеком „Светозар Марковић“ организована је радионица „Демократизација дигитализације у устано-

⁶ <https://kultura.rs/>

вама културе“, где су представљене нове техничке могућности за промену пословања установа културе засноване на дигитализацији, а одржана је и радионица за архивисте коју је водио Петер Андорфер из Аустријске академије наука.⁷

Наредне године, са Архивом Војводине и Министарством културе и информисања, организована је међународна конференција „Изазови архива у XXI веку“, са циљем стручног усавршавања архивиста и савладавања изазова у ери дигитализације.

Од 2018. године конференцијска сала Архива често се користи у сврху промоција књига и монографија различите садржине:

- монографија новосадског Црвеног крста (2018);
- монографија „Историја Руменке“ аутора Дејана Маодуша (2018);
- монографија „Добровољци војске Краљевине Србије – деветорица браће Вајагић“ аутора др Предрага Вајагића (2018);
- књига „Баладе о логорашима“ аутора Сенише Михајловића (2018);
- књига „Американци – српски добровољци из САД (1914–1918)“ аутора др Милана Мицића (2018);
- књига „Крцун, писма без курира“ Историјског архива Ужице (2018);
- књига „Банатско дуго орање – кратки есеји из историје банатских Срба и Ђура Јакшић – једна епоха“ аутора др Милана Мицића (2019);
- књига „Српско срце Јоханово“ аутора Веселина Џелетовића (2019);
- књига „Бесмртни монитор“ аутора контраадмирала Бошка Антића (2020);
- историографска студија „Српски добровољци из Баната, Бачке и Барање 1914–1918“ аутора др Милана Мицића (2020).

МЕДИЈСКА ЗАСТУПЉЕНОСТ

Историјски архив Града Новог Сада може се похвалити завидном медијском заступљеношћу како у градским, тако и покрајинским средствима информисања, док је појављивање у медијима са националном фреквенцијом спорадично (прилози у програмима РТС-а у вези са проглашењем Алмашког краја за заштићену културно-историјску целину током 2017. године; емисија о Рацији у Шајкашкој на РТС-у из 2019. године). Локалне тв и радио станице на адекватан начин и правовремено информишу своје гледаоце и слушаоце о свим активностима и дешавањима у оквиру архивске установе. Архив се може похвалити и изузетном сарадњом са новосадским дневним листом *Дневник*, у оквиру које је покренута недељна рубрика где архивисти представљају интересантне и важне документе који се чувају у фондовима, као и занимљиве приче из историје Новог Сада, и та рубрика је поприлично запажена и изазвала је интересовање суграђана чије су реакције врло позитивне. Истовремено, сваке године Архив је присутан на новосадском Сајму књига где презентује и промовише сопствена издања.

⁷ Историјски архив Града Новог Сада, Годишњи извештаји о раду и пословању 2016–2020.

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ

Историјски архив Града Новог Сада заступљен је и на друштвеним мрежама и има званичне странице на фејсбуку, инстаграму и твитеру, где свакодневно објављује мноштво интересантних података, фотографија, новинских чланака и прича из прошлости нашег града. Друштвене мреже су добар начин да буде у сталној комуникацији са корисницима и остварује интеракцију са њима, где они дају сугестије, критике, предлоге, постављају питања и слично. Број пратилаца говори да Архив ради добар посао (фејсбук око 7900, инстаграм око 900, твитер око 400 пратилаца).

ТОПОТЕКА „АЛМАШКИ КРАЈ“

Циљ архивиста, у ери модерних технологија и информатичких новотарија, требало би да буде придобијање нових корисника креативним и инвентивним приступом презентације архивске грађе. Потребно је увести потпуно другачији приступ обради и интерпретацији грађе, користећи доступна средства и то је кључ у придобијању пажње и интересовања локалне заједнице, а превасходно младе популације. Такође, мора се повести рачуна о интеракцији, тј. могућности непосредне комуникације и учествовања чланова заједнице у активностима Архива.

Историјски архив Града Новог Сада тај процес покушава да оствари путем пројекта топотекe „Алмашки крај“. То је пројекат међународног центра за архивска истраживања *ICARUS* из Беча, који окупља преко стотину осамдесет архива и научних установа из Европе и са северноамеричког континента, а на чијој интернет платформи се наша топотекa и налази. Тренутно постоји четири стотине топотекa на платформи, а важно је напоменути да је наша прва и једна од само још четири у Србији (ту су још и топотекe Баштина Хрвата, Завода за културу војвођанских Хрвата и две реализоване кроз програм Креативне Европе, о животу у студентским домовима и кампусима у Београду и Новом Саду под називом *They : Live students lives, Belgrade* у *They: Live students lives, Novi Sad* који води Дом културе Студентски град).

Сам појам *топотекa* нешто је ново и непознато овдашњој јавности, а представља својеврстан онлајн архив, где је фокус усмерен на локалну историју и локалне теме. Намењена је превасходно обичним људима, локалним друштвеним групама, како младима, тако и старијим суграђанима, а не стручним радницима.

Циљ овог пројекта је да се неке ко не зна шта представља архив, на лаички начин приближи и објасни сам појам, актуализују неке старе теме и заборављене приче, као и да се заинтересује за прошлост свог краја, чиме би Архив, напослетку, добио нове кориснике. Тиме би они били подстакнути да у будућности сами истражују грађу коју чува у депоима и упознају се са историјом свог краја на научној основи.

За сада, наша топотекa броји преко три стотине и педесет уноса (додатих садржаја) у којима се налазе бројни архивски документи (78) из фондова који се односе на стари Алмашки крај, мноштво што старих, што нових фотографија и

разгледница (228), као и десетине аудио и видео-садржаја (31), који су уједно и најинтересантији и најпосећенији уноси. Сваки унос садржи назив, време настанка, кратак опис садржаја, извор и ствараоца, као и одговарајуће тагове. Омогућена је претрага садржаја по темама, годинама, улицама, именима и другим кључним речима, која олакшава кретање кроз сајт и проналажење онога што корисник тражи. Предмети су подељени по групама којима припадају (документи, фотографије, аудио и видео-садржаји...), а присутни су и мапа и сателитски приказ локација на које се предмети односе.⁸

Важно је напоменути да је, поред грађе коју су проналазили и обрађивали наши архивисти, Архив имао подршку и помоћ других локалних институција (музеји, заводи), група грађана и појединаца, који су уступили своју грађу и тиме обогатили наш виртуелни архив, а у плану је још боља сарадња са комшијама из краја и њихов допринос обогаћивању садржаја.

Топотека је замишљена тако да не нуди превасходно научни садржај, већ занимљивости из прошлости, теме интересантне и лако разумљиве сваком појединцу, без обзира на старосну или образовну структуру. Највећа добит овог пројекта је, поред интерактивног приступа и мултимедијалних садржаја који су у складу са модерним трендовима, двосмерна комуникација између корисника и архива, тј. администратора - топотекара. У оквиру ове платформе постоји рубрика *Допринесите*, где је заинтересованим корисницима омогућена директна комуникација са стручним радницима који су веома респонзивни и радо одговарају на питања. Такође, омогућено је и постављање коментара, сугестија, као и сопственог садржаја, у виду фотографија из породичних колекција, разгледница, прича и анегдота из прошлости, видео и аудио-материјала релевантних за одређену тему и све то, наравно, уз претходну дозволу и ауторизацију од стране топотекара.

Број посета сајт прилично варира. Највећа посета била је у децембру 2020. када је топотека и објављена, као и наредних месеци, када је пројекат промовисан у локалним средствима информисања. Директан линк ка топотеци налази се и на званичном сајту Историјског архива Града Новог Сада. До сада је збележено око 2.600 посета сајту, из више од десет земаља. Највише посетилаца је из Србије (67%), после тога по бројности се истичу корисници из Аустрије, Мађарске и Кине, а са поносом истичемо да су онлајн архив посетили и корисници из САД-а, Мексика и Канаде, чиме је Архив добио потврду да ради добар посао.⁹

ЕДУКАТИВНА НОВЕЛА О НОВОСАДСКОЈ РАЦИЈИ

Едукативна новела о новосадској Рацији једна је од неколико графичких новела о злочинима у Другом светском рату на просторима Војводине. Иако је тренутно у фази израде и није још објављена (очекује се да угледа светлост дана у првој половини 2022), она представља својеврстан наставак графичке новеле *Естер* која говори о страдањима у логору Старо сајмиште, а која је урађена у сарадњи са Историјским архивом Београда.

⁸ Топотека „Алмашки крај“ може се погледати на следећем линку: <https://almaskikraj.topoteka.net/>

⁹ <https://almaskikraj.topoteka.net/> (приступљено 28. 8. 2021)

Овај изузетан пројекат осмислио је и у дело спроводи научно-креативни тим међународне невладине организације „Тераформинг“ као носиоца пројекта финансираног од стране ОЕБС Канцеларије за демократске институције и људска права (OSCE/ODIHR) у оквиру програма *Words into Action to Combat Antisemitism* и ЕВЗ фондација „Сећање, одговорност и будућност” из Немачке, а у којем учествују стручњаци из области историје, јеврејске културе, педагогије, архивистике, као и врхунски илустратори. Реч је о серији графичких едукативних прича о страдањима у Холокаусту, а у којима и Архив активно учествује са својим стручним тимом и архивском грађом.¹⁰

Сам концепт овог вида едукације релативно је нов и непознат код нас, па га је, самим тим, потребно додатно појаснити. Ово је интердисциплинарни пројекат где се архивска теорија и пракса сусрећу са педагогијом, а све у циљу обраде и припреме архивске грађе у васпитно-образовне сврхе, користећи педагошко-дидактичка начела и методологију. Новела је замишљена тако да представља иновативно наставно средство, са другачијим приступом обради историјских података од оних уобичајених у наставном систему наше земље.

Тема новеле је свакодневни живот наших суграђана, припадника јеврејске и српске националности, обичних људи из различитих друштвених слојева, са фокусом на младе, ученике и спортисте и њихове породице, током Другог светског рата. Она прати живот и догађања пре ратног вихора, безбрижну младост, дружење и школовање протагониста које прекида окупација. Надаље, сазнајемо њихове трагичне судбине током јануарских дана 1942. године, као и како су се та дешавања одразила на друштво и Нови Сад у целини.

Садржај је базиран и највећим делом се ослања на стварне личности и реалне историјске догађаје, уз покушај да се изведе што вернија реконструкција тадашњих дешавања на основу архивске грађе, сведочења преживелих или њихових потомака и других релевантних историјских извора попут новинских чланака или фотографија. Сав тај материјал се користи и уобличава у форму графичке новеле. Делови приче који нису могли да буду реконструисани на основу чињеница драматизују се ради формирања контекста и развијања приче.

Овај интедисциплинарни концепт омогућава другачији приступ едукацији о Холокаусту, новосадској Рацији и развијању Културе сећања. Овим архивска грађа постаје доступна свима, и наставницима и ученицима, презентована на нов, модеран начин, у форми својеврсног стрипа. Тако постаје пријемчивија млађој популацији и постиже њихово интересовање за локалну историју и важне датуме из прошлости Новог Сада. Истовремено, кроз новелу се провлаче и задаци и вежбе којима је циљ подстицање когнитивног развоја млађих нараштаја, њиховог критичког мишљења и истраживачког духа. Едукаторима се дају бројне могућности да ученике усмере на откривање нових, поузданих извора информација из прошлости (попут разноврсне литературе, документарних филмова, старих фотографија...), при чему су архивски документи међу најзначајнијима. Тиме се буди интересовање за архиве као установе у којима се чува писано културно добро и уједно се подстиче на одлазак и боравак у њима.

¹⁰ О пројекту графичких новела о Холокаусту више се може сазнати на линку: <https://ester.rs/>

ЗАКЉУЧАК

У односу на друге културне институције, попут музеја, галерија и библиоте-ка, архиви су поприлично „невидљиви” и слабо познати широј јавности, поготово младима и баш зато нови видови едукације и комуникације са корисницима, који су блиски новим генерацијама треба да скину ореол тајновитости архивима и омогуће им бројније посете и масовније коришћење доступне архивске грађе. Пратећи трендове модернизације наше струке, потребно је да архивисти прилагоде начин и методологију рада, као и да обогате своје стручно деловање новим активностима којима ће архивску грађу приближити јавности и заинтересовати нове кориснике, а не само историчаре и архивисте, да искористе историјске изворе које чувамо.

Другачији приступ обради и интерпретацији грађе кључан је у придобијању пажње и интересовања локалне заједнице, а превасходно младе популације, као и могућност непосредне комуникације и учествовања чланова заједнице у активностима архива.

Све претходно побројане активности начини су на које се архивисти Историјског архива Града Новог Сада труде да свој рад приближе суграђанима, посебно млађој популацији, заинтересују их за оно што радимо и открију им какво благо чувамо, будући у њима локалпатриотизам и љубав према прошлости, чиме их охрабрују и подстичу да сами наставе даља истраживања на пољу историје и ако у томе бар делимично успеју, њихова мисија као архивиста-едукатора биће испуњена.

РЕЗИМЕ

Архивска струка у свету свакодневно се унапређује и мења у односу на промене у развоју друштва, тако да и архивски делатници у Србији морају постати свесни тог процеса. Потребно је да своје устаљене начине рада и методологију на-дограде новим врстама делатности које ће бити у складу са савременим трендовима и модерним технологијама. Коначни циљ треба да буде „отварање“ архива ка широј публици, уместо искључиво ка стручним круговима. То се може постићи разним начинима, поготово у ери нових технологија и друштвених мрежа где је све лако и брзо доступно и од тога не треба зазирати.

Историјски архив Града Новог Сада је врло активан у организовању изложби, конференција и семинара и веома је пожељан партнер многим организацијама и појединцима због свог новог изложбеног простора, конференцијске сале и техничке опремљености. Архив има завидну заступљеност у градском и покрајинском медијском простору и на друштвеним мрежама, где је важно истаћи недељну рубрику у дневном листу *Данас* у којој архивисти јавности представљају важне документе које чувају и интересантном интерпретацијом истих труде се да међу суграђанима пробуде жељу за новим истраживањима тема из локалне историје.

Историјски архив Града Новог Сада се труди да прати светске и европске трендове и развио је неколико активности у складу са тим. Једна од њих је и својеврстан онлајн архив, топотека „Алмашки крај“, која је замишљена тако да омогући ин-

тераграфију архивиста и суграђана, са фокусом на теме из локалне историје. Топотека није толико намењена стручњацима из поља историје и архивистике колико обичном грађанину. Она представља архивску грађу на „питак“ начин, близак некоме ко није редован конзумент онога што архиви чувају. Циљ пројекта је да се чланови локалне заједнице укључе у рад топотеке, додају своје успомене и садржаје и уједно буду не само корисници, већ и коадминистратори, тј. да је формирају на начин на који сами желе.

Друга активност оличена је у учешће у изради графичке новеле о новосадској Рацији, која је замишљена као иновативно едукативно средство у учењу о Холокаусту. Њом се, на модеран начин, близак ученичкој популацији, у виду стрипа, деци приближава појам Холокауста, као и страдања која су се десила њиховим суграђанима, у њиховом непосредном окружењу, чиме се буде емпатија и интерес за локалну историју. Истовремено, новела пружа разне могућности едукатору да укључи ученике у истраживање и да подстиче њихово критичко мишљење и когнитивни развој.

Све побројано само је мали корак ка скидању ореола тајновитости са Архива као установе која чува писано културно добро и наш скромни допринос да као архивисти-едукатори приближимо грађанима благо које чувамо.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Историјски архив Града Новог Сада, Годишњи извештаји о раду и пословању, 2016-2020.
- Ивовић Перовић, Светлана, *Архив Југославије – информална едукација и интеркултурална сарадња*, ATLANTI, Review for modern archival theory and practice / rivista di teoria e pratica archivistica moderna/ revija za sodobno arhivsko teorijo in prakso/ International Institute for Archival Science of Trieste and Maribor; State Archive of Trieste; Trieste and Maribor, Vol. 23 (2013), 191-199.

Marija ĐURIČANIN

ACTIVITY OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF THE CITY OF NOVI SAD WITH THE GOAL OF DEVELOPING AWARENESS OF THE IMPORTANCE OF LOCAL HISTORY AND OF FOSTERING THE CULTURE OF REMEMBRANCE

Summary

The archival profession in the world is constantly advancing and changing along with the changes in a society, so archival workers in Serbia must become aware of that process. They need to upgrade their entrenched model of operation with new activities that are in accordance with contemporary trends and modern technologies. The end goal should be “opening” of the archives to a broad public instead of towards professional circles. That can be achieved in different ways, especially in an era of new technologies and social networks where everything is easily accessible from which we should not shrink, on the contrary.

The Historical Archives of the City of Novi Sad is very active in organizing exhibitions, conferences and seminars, and is an advantageous partner to many organizations and individuals because of its new exhibition space, conference hall, and technical equipment. We are well presented in city and province’s media and on social networks. It is important to point out our weekly column in a daily newspaper Danas through which our archivists present to the public important documents they are required to preserve, and by presenting them in an interesting way they are trying to incite interest in their fellow citizens for a research of new themes regarding local history.

The Historical Archives of the City of Novi Sad tries to follow global and European trends and it developed several activities regarding that. One of them is an online archive, a topotheque “Almaški kraj” (the Almaš Quarter) that was conceived in a way to enable interaction of archivists and citizens, with the focus on themes regarding local history. A topotheque is not so much intended for professionals in the field of history and archivistics but for ordinary citizens, it presents archival material in a “smooth” way, graspable to someone who is not a regular “consumer” of archival materials. The aim of the project is to include members of the local communities in topotheque’s work, to encourage them to add their own memories into its content, and by doing that, at the same time, to become not just plain users but also co-administrators, that is – to form them in a way they want to.

The second activity includes participation in making a graphic novel about the Novi Sad Raid, which is conceived as an innovative educational tool in studying the Holocaust. With it, in a contemporary way, graspable to a pupil population, in a form of a graphic novel, the notion of the Holocaust is presented, so as suffering of their fellow citizens in their immediate surrounding which incites empathy so as interest in local history. At the same time, a graphic novel offers numerous possibilities to educator to include pupils in research and to encourage critical thinking in them and cognitive development.

All that was mentioned is just a small step towards taking off the veil of secrecy from the Archives as institution that preserves written cultural property, and our humble contribution, as archivists-educators, to make it accessible to the citizens.

НОВА АРХИВСКА СТВАРНОСТ – УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ КОВИД-19 НА АРХИВ КРУШЕВАЦ, ПРИЛАГОЂАВАЊЕ РАДА У НОВИМ УСЛОВИМА И ИЗАЗОВИ БУДУЋНОСТИ

507

Апстракт: Пандемија вируса Ковид-19 још увек је у пуној снази, те је врло тешко говорити о њеном утицају и последицама на област културе, пошто и даље не постоје јасне назнаке колико ће дуго у будућности бити присутна. Оно што је већ сада јасно јесте то да је пандемија отежала рад свих привредних субјеката, па и установа из области културе. Променила је читав концепт рада, као и међуљудске односе у самом Архиву Крушевац. Налазећи се стално између потреба корисника за адекватним и благовременим информацијама с једне, и рада како на терену, тако и на сређивању фондова с друге стране, Историјски архив Крушевац настоји да повезује прошлост, садашњост и будућност кроз константан рад и у овако отежаним условима. Рад се бави функционисањем архивске службе у протеклом периоду, прилагођавањем наметнутим оквирима рада и потреби успостављања нових праваца у архивском пословању. У будућем периоду пословања потребно је уложити доста напора да се архивска делатност подигне на виши ниво кроз већу употребу дигиталних докумената и централизацији база података. Делујући одговорно и свестрано, упркос пандемији Ковид-19, с обзиром на важност документације која се преузима последњих година, улажу се напори да Архив Крушевац остане препознатљив у Расинском округу по ефикасности пружања услуга, али и по својој основној делатности – заштити архивске грађе на терену и њеном трајном чувању у оквиру Установе.

Кључне речи: архив, архивска делатност, пандемија, база података

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ НА ОРГАНИЗАЦИЈУ РАДА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА КРУШЕВАЦ

Пандемија која разара читаво човечанство у 21. веку имала је утицај на све привредне субјекте, па и на Историјски архив у Крушевцу. Без јасних назнака о трајању и евентуалном завршетку пандемије и отежаних услова рада који су њоме наметнути, ни архиви у Србији нису могли бити изузети.

У протеклом турбулентном периоду било је великих недоумица у погледу функционисања крушевачког Архива који су додатно отежавали заражавање запос-

¹ виши архивист, bracboja@gmail.com

² виши архивист, kovacevic_j@live.com

лених вирусом Ковид-19 и њихова обавезна изолација. Разликујемо четири периода у раду Архива:

1) Период од проглашења ванредног стања 15. марта 2020. године³ и увођења полицијског часа у целој земљи

У том тренутку променили су се и комплетна организација пословања свих пословних субјеката и живот грађана. Ограничен је одлазак на радна места, у продавнице, позоришта, биоскопе, музеје, архиве, ресторане... Спречавање ширења Ковид-19 нужно је водило ка социјалном дистанцирању.

Од 17. марта 2020. године Архив Крушевац је организовао комбиновани процес рада како би се испоштовале мере кризног штаба Републике Србије о смањењу броја људи у затвореном простору. Одређени број запослених био је упућен на рад од куће, по препоруци надлежних државних органа, док је други део радио у радним просторијама уз поштовање свих против епидемиолошких мера.⁴ Процес рада је у том периоду био сведен на минимум. Због лоше епидемиолошке ситуације на територији читавог града дошло је до затварања службе на једној од локација пословања Архива - у згради „Јастребац“. Комплетан рад се тада одвијао само на локацији у Управној згради. Такође, одељење Архива Крушевац у Трстенику следило је организацију рада матичног Архива.

О свим изменама у режиму рада Историјског архива Крушевац јавност је била благовремено обавештавана.

2) Период након стабилизације здравствене ситуације у земљи и укидања ванредног стања 6. маја 2020. године⁵

Архив се брзо адаптирао новим условима, те је тако у периоду од 11. маја 2020. године укинут рад од куће и сви запослени су се вратили на своја радна места. Успостављена је дистанца обезбеђивањем растојања између радних столова већег од 2 метра, колико је било прописано. Запослени су носили заштитне маске и три пута дневно је вршена дезинфекција радних просторија.⁶ То је значајно утицало да се ниједан запослени у Архиву Крушевац није заразио на радном месту у том периоду.

У току лета 2020. године Архив је радио уобичајеним темпом. У очекивању новог таласа епидемије, убрзан је рад на решавању хитних, али и заосталих послова како на терену, тако и унутар установе.

3) Период трећег таласа Ковида-19

³ Одлука о проглашењу ванредног стања, Службени гласник Републике Србије, 29/2020.

⁴ Уредба о мерама за спречавање и сузбијање заразне болести Ковид-19, Службени гласник Републике Србије, 151/2020, 152/2020, 153/2020, 156/2020, 158/2020, 1/2021, 17/2021, 19/2021, 22/2021, 29/2021, 34/2021, 48/2021, 54/2021, 59/2021, 60/2021, 64/2021, и 69/2021, члан 6.

⁵ Одлука о укидању ванредног стања, Службени гласник Републике Србије, 65/2020.

⁶ Уредба о мерама за спречавање и сузбијање заразне болести Ковид-19, Службени гласник Републике Србије, 151/2020, 152/2020, 153/2020, 156/2020, 158/2020, 1/2021, 17/2021, 19/2021, 22/2021, 29/2021, 34/2021, 48/2021, 54/2021, 59/2021, 60/2021, 64/2021, и 69/2021, члан 8.

С почетком јесени 2020. године повећавао се број заражених у целој земљи и у јеку другог таласа Архив Крушевац је поново морао да прилагоди своју организацију рада новонасталој ситуацији. Промени радног времена допринео је случај заражавања једног запосленог у Служби обраде грађе, што је изазвало обавезни карантин за целокупно Одељење сређивања и обраде архивске грађе.

Од 27. новембра 2020. године Архив се враћа на измењени, тј. комбиновани режим рада, где су поједини запослени радили од куће, а други у просторијама Архива.

4) Период након смиривања здравствене ситуације почетком пролећа и током лета 2021. године

Потпуна нормализација процеса рада уведена је 19. априла 2021. године, када су се стекли повољни епидемиолошки услови како у целој земљи, тако и у самом граду. Овакав режим рада је на снази и у тренутку писања овог рада.

509

АРХИВ У ПРВИМ ДАНИМА КРИЗЕ

У условима пандемије Ковид-19, која је захватила целокупно човечанство, променили су се и живот и функционисање људи. Фокус је са пословног померен на здравствено питање, што се одразило и на рад свих архива у земљи.

У првим данима пандемије, након проглашења ванредног стања у Републици Србији, Архив Крушевац је свој рад свео на минимум. Комбинован је рад запослених од куће и рад у пословним просторијама. Овакав начин рада и убрзо затварање комплетне службе Архива у згради „Јастребац“ условили су пад ефикасности и квалитета у свим сегментима.

У том периоду, Служба за заштиту архивске грађе и документарног материјала ван Архива обуставила је стручни надзор над радом регистратура, како би се избегли већи контакти, а све у циљу спречавања даљег ширења вируса. Како Архив, тако су и послодавци у регистратурама били у обавези да обезбеде радно окружење које је безбедно и без ризика по физичко и психичко здравље запослених. У овом периоду није вршено преузимање архивске грађе. Рад спољне службе био је сведен на примање захтева од стране регистратура путем имејла, поште или телефона, а решавање истих спроводило се путем онлајн комуникације. Стручна служба је у овом периоду пребацила фокус са реалног на саветодавни карактер.

Сређивање и обрада започетих фондова обављали су се у етапама, смањеним интензитетом. Многи послови који су били у току морали су бити обустављени у потпуности или у крајњој линији одложени за будући период. Из безбедносних разлога није било могуће организовати тимски рад ради бржег и ефикаснијег довођења раније примљене, расуте документације, у фазу употребе.

Захтеви корисника су у овом периоду примани путем поште, телефона и имејла. У изузетним случајевима излазило се у сусрет корисницима те се пријем захтева и примопредаја документације обављала лично. Рад са истраживачима библиотечких збирки и архивских фондова био је обустављен у потпуности. Путем телефона и имејла пружана су обавештења и информације о упитима.

ПРИВРЕМЕНА РЕЛАКСАЦИЈА ПРОТИВ ЕПИДЕМИОЛОШКИХ МЕРА - АРХИВ ПОНОВО У ФУНКЦИЈИ

Након укидања ванредног стања, стручне службе су се постепено враћале уобичајеним активностима, али не у мери као пре пандемије. Нормализацијом радног времена и укидањем рада од куће, створили су се предуслови за нормално функционисање процеса рада. Пандемија је доста утицала и на психички профил запослених услед стварања социјалне дистанце због бојазни од заражавања вирусом и непознаница које он са собом носи. Организација рада у таквој атмосфери била је отежана.

Служба за заштиту архивске грађе и документарног материјала ван Архива и током пролећа 2020. године била је у сталној комуникацији са великим бројем регистратура, чекајући повољније епидемиолошке услове за рад на терену.

Стицањем повољнијих околности обављено је преузимање архивске грађе и документарног материјала, укупне дужине 127,05 дужних метара из више регистратура са подручја Расинског округа:

1. Акционарско друштво за производњу и промет „Жупљанка“ АД (у стечају), Александровац – 40,00 дужна метара;
2. Предузеће за запошљавање инвалида „Жупа-Вез“ ДОО (у стечају), Александровац – 4,00 дужна метара;
3. ОШ „Свети Сава“, Бачина, Крушевац – 0,60 дужна метара;
4. АД „Циглана“ (у стечају), Крушевац – 29,50 дужна метара;
5. Основни суд, Крушевац – 35,25 дужна метара;
6. Привредно друштво за услуге „Центар за обуку возача“ ДОО, Трстеник – 1,60 дужна метара;
7. СО Ћићевац – 10,80 дужна метара;
8. ДП „Конфекција Звезда“ – (у стечају), Крушевац – 5,30 дужна метара.

Припрема документације у регистратурама за преузимање

Упоредо са преузимањем архивске грађе текао је и процес сређивања и обраде архивске грађе и документарног материјала. У условима релаксације против епидемиолошких мера, Служба обраде делимично је наставила рад на започетим пословима. Завршавали су се фондови који су били у раду у претходном периоду и започело се са разврставањем документације новопримљених фондова. Са мањим бројем запослених служба је настојала да ипак одржи континуитет, али и квалитет процеса рада. Од начина на који је грађа сређена зависи и у којој ће мери бити приступачна за коришћење и какву ће употребну вредност обавештајна средства имати. У овом периоду служба је добила налог да се по хитном поступку приступи ослобађању простора на локацији „Слободиште“, где је привремено била смештена документација преузета у ранијем периоду. Организовано је више трочланих тимова који су се смењивали на три дана и читав посао разврставања, пописа и премештаја документације у количини од око 650 дужних метара, обављен је за свега двадесетак дана.

Разврставање раније преузете документације, паковање и попис формираних јединица

Пријем странака није се одвијао на начин како је то било пре пандемије. Уз мере држања дистанце и коришћења заштитних средстава и опреме, с опрезом се приступало раду са корисницима. Поштовале су се мере о прописаном броју особа које могу бити у једној просторији. Статистички гледано, евидентан је пад свих параметара у раду са корисницима услед негативних дејстава кризе изазване пандемијом. Повремено затварање установе, као и смањење обима рада, поштовање обавезних епидемиолошких мера и наметнутих ограничења, изазвали су смањење броја странака на годишњем нивоу, као и мањи обим оверених копија докумената, дописа правним лицима и уверења грађанима издатих на основу чињеница које садржи архивска грађа Историјског архива Крушевац. На основу приложене табеле може се уочити да је обим пословања Архива Крушевац, у сегменту рада са корисницима архивске грађе, у 2020. години, пратио, у глобалу, тенденцију рада из 2016. и 2017. године (2016. по броју захтева, 2017. по основу броја урађених дописа и уверења), што представља велики корак уназад у раду Установе.

Година	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
Број примљених захтева	2.685	3.453	3.547	3.077	2.517
Број издатих оверених фотокопија	7.295	7.634	7.488	6.190	5.094
Број издатих предмета на увид	484	849	752	729	602
Број урађених уверења и дописа	1.053	1.509	1.829	1.818	1.533

Табела 1:

Статистички подаци о кретању броја примљених захтева и одговора на захтеве у периоду од 2016. до 2020. године из Извештаја о раду ИАК-а⁷

Када је реч о истраживачима архивске грађе, с обзиром да су то углавном особе старије животне доби које су овим вирусом и највише биле угрожене, може се слободно рећи да је њихово интересовање за истраживањем изостало, док су спорадични захтеви решавани. Током 2019. године Архив Крушевац примио је 277 истраживача који су у установи провели 872 истраживачка дана. Већ наредне, 2020. године, број истраживача, услед ограничења рада са корисницима архивске грађе, свео се на 138 (420 истраживачких дана). Пандемија је и те како утицала на број истраживача и на број посета, тј. истраживачких дана, с обзиром да је 2018. године, као редовне пословне године без ванредних околности, број истраживача био 562 (1.690 истраживачких дана).

Година	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
Број истраживача	420	554	562	277	138
Број истраживачких дана	998	1637	1690	872	420

Табела 2:

Статистички подаци о броју истраживача и броју истраживачких посета Архиву Крушевац за период 2016-2020. године из Извештаја о раду ИАК-а⁸

Током 2020. године, Архив је настојао да реализује бар неке од планираних активности. Једна од њих је изложба за Видовдан, дан града Крушевца, под називом „Трг косовских јунака – сведок времена“, аутора особе са инвалидитетом запослене у Архиву. Учешћем особа са инвалидитетом подржава се њихова социјална и друштвена имплементација. Добром програмском оријентацијом, богатим архивским и књижним фондом, Архив Крушевац негује традицију и промовише квалитетније културне садржаје у којима активно учешће имају управо особе са инвалидитетом.

⁷ ИАК, Извештаји о раду ИАК-а за 2016, 2017, 2018, 2019. и 2020. годину

⁸ Исто

У овом, за већи део популације стресном периоду, Архив Крушевац је учествовао и на Међународном архивистичком саветовању одржаном у Нишу. Услед пандемије, саветовању је присуствовао, у односу на првобитно пријављен број, мањи број учесника – свега 32 из Србије, Босне и Херцеговине, Хрватске и Бугарске. Изложено је 38 радова који су на својеврстан начин представили архивску праксу у архивима широм региона. Превазилазећи страх, забринутост и неизвесност о последицама заражавања вирусом, поштовањем свих епидемиолошких мера и уз велику опрезност, представници Историјског архива Крушевац, са директором Архива, присуствовали су саветовању и презентovali своје радове колегама из земље и региона. Испред крушевачког Архива, две учеснице су предпочиле два рада у оквиру задатих тема:

Изложба Трг косовских јунака – сведок времена

- „Културно-образовна делатност Историјског архива Крушевац – изложбе и предавања у функцији едукације ученика“ и
- „Разграничење и формирање архивских фондова стечајних дужника“.

Све остале планиране активности морале су да сачекају смиривање епидемиолошке ситуације у земљи.

ТРЕЋИ ТАЛАС КОВИДА-19

Улазећи дубље у јесен 2020. године, а касније и у зиму, трећи талас Ковида-19 показао је нову снагу. Здравствена ситуација била је лоша како у земљи, тако и у Крушевцу. Историјски архив Крушевац тада се сусрео са великим обимом заражавања запослених, углавном из породичних контаката. Због тога се, од 27. новембра 2020. године поново уводи комбиновани начин рада. Радници који нису били у обавезном карантину у овом периоду покривали су радна места на обе локације – Управна зграда и зграда „Јастребац“. На тај начин одржавао се минимум процеса рада. И поред овакве ситуације, радило се на планирању нових пројеката.

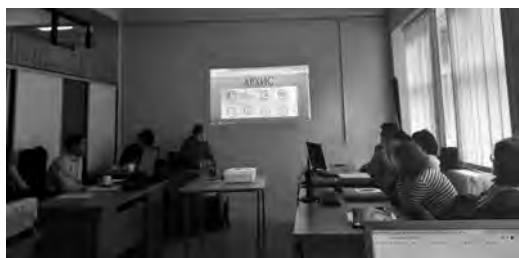
Служба за заштиту архивске грађе и документарног материјала ван Архива у овом периоду се суочила са повећаним обимом посла са регистратурама, условљеног доношењем новог Закона о архивској грађи и архивској делатности. Примена Закона произвела је бројне недоумице код привредних субјеката. Немогућност директног контакта са представницима регистратура, због поштовања прописаних мера заштите са једне, као и њихова огромна заинтересованост са друге стране, створили су уско грло у раду Спољне службе. Закон донет 2020, а који је ступио на снагу 2. фебруара 2021. године, односи се на тематику управљања и архиви-

рања документацијом код стваралаца. Њиме су уређени систем заштите архивске грађе и документарног материјала, услови и начин коришћења, организација, надлежност и делатност архива у Републици Србији. Тачно су утврђене све обавезе регистратура, односно стваралаца на које се Закон примењује. Уведене су строге казне за непоштовање одредби. Многа правна и физичка лица обратила су се Архиву ради помоћи у циљу усаглашавања свог архивског пословања са новим Законом. На стотине имејлова, телефонских позива и захтева пристиглих путем поште, као и личним контактима, стручна служба трудила се да одговори и пружи сву помоћ и инструкције, али је то у тренутним условима било недовољно. Да би се изашло у сусрет свим заинтересованим странкама родила се идеја да се организује стручно саветовање. Радило се на успостављању различитих контаката, планирању и организацији реализације семинара.

514

С обзиром да је почетком 2021. Архив учествовао у обележавању 650 година од оснивања града Крушевца на Видовдан исте године почеле су припреме и ових програмских активности.

Упоредо са тим, колеге из Архива Србије извршиле су обуку запослених за рад у информационом систему АРХИС. Отпочео је процес на обезбеђивању

Обука за рад у програму АРХИС

предуслова за рад у АРХИС-у, као што су ажурирање топографских водича и припреме за уношење података у циљу његове имплементације.

До релаксације радног времена и повратка запослених упућених на рад од куће у просторије Архива дошло је 19. априла 2021. године. Такво стање траје и у моменту писања овог рада.

РЕАЛИЗАЦИЈА ПЛАНИРАНИХ ПРОЈЕКТАТА

Пандемија је лагано јењавала, па су се стекли здравствени услови да многи планирани пројекти буду и реализовани.

Уз помоћ пријатеља Архива, Регионалне привредне коморе Србије за Расински управни округ, Служба за заштиту архивске грађе и регистратурског материјала ван Архива организовала је тематско саветовање за привредна лица на територији Расинског округа. Саветовање је било намењено свим привредним субјектима на које се Закон о архивској грађи и архивској делатности односи, а који су у претходном периоду били заинтересовани за пружање помоћи за његову имплементацију. Као спона између установа, јавних предузећа, привредних друштава, предузетника и других привредних субјеката и новог Закона, јавио се Историјски архив Крушевац. Стручна служба понела је сав терет усаглашавања архивског пословања привредника са новим законским одредбама. Највећа непознаница архивара односила се на одредбу Закона где се привредним субјектима налаже да изврше предају преписа архивске књиге Историјском архиву Крушевац и то у року до 30. априла текуће, али за претходну годину. С обзиром да многи од њих нису уредно,

или нису уопште водили архивску књигу, дошло је до велике забринутости која је умногоме била условљена и знатно строжим казним законским одредбама. Било је потребно свима објаснити на који начин ће убудуће водити канцеларијско пословање и правилно архивирати документацију, с обзиром да изради архивске књиге предстоје многи други послови. Након усвајања Листе категорија документарног материјала са роковима чувања, потребно је правилно разврстати документарни материјал и архивску грађу и сместити их у одговарајуће полице, поштујући притом архивистичка правила. На саветовању је приближен и објашњен процес поступања са архивском грађом и документарним материјалом који ће бити предмет излучивања или предаје Архиву.

Спољна служба предавања је спровела у периоду од 7. до 11. јуна 2021. године, према територијалној припадности пословних субјеката и то у граду Крушевцу и општинама Ћићевац, Варварин, Брус, Александровац и Трстеник, а присуствовало је приближно око 600 представника регистратура. У години пандемије и отежаних услова рада осмелили смо се да иступимо из сигурности наше установе и приближимо Архив привредним субјектима, окупљајући се сваког дана у другој општини са територије Расинског округа. Овome смо приступили на јединствен, својеврстан и одговоран начин, приближавајући се регистратурама и остварујући бољи контакт личним сусретима у циљу превазилажења свих могућих недоумица, на путу ка успостављању уређених и савремених регистратура. Организацијом саветовања, Стручна служба дала је одговоре на различита питања привредника и максимално им приближила све одредбе Закона, а све у циљу што лакшег прилагодњавања њиховог канцеларијског пословања новонасталој ситуацији.

Саветовање архивара (Крушевац, Александровац, Брус, Варварин, Ћићевац, Трстеник)

У условима пандемије, уз поштовање свих прописаних епидемиолошких мера, предано се радило на реализацији и осталих пројеката. Поводом обележавања јубилеја 650 година од оснивања града Крушевца, Архив је припремио и 24. и 25. јуна 2021. године представио три програма:

- изложбу „Крушевац-трагом Архива“,
- научни скуп „Крушевац од оснивања до данас“ и
- промоцију часописа „Расински анали“ (број 17) и других издања Архива из претходног периода.

Изложбом „Крушевац-трагом Архива“ презентована су значајна докумен-та и фотографије из архивских фондова и збирки, а који су обележили историју дугу шест и по векова у развоју града Крушевца. Њоме је потакнуто сећање на наше претке, потомке кнеза Лазара и храбрих косовских јунака, сећање на устанике чијом смелошћу је прекинуто вековно ропство, али и сећање на храбре војнике из свих потоњих ратова (балканских, светских, одбрамбених) који су бранили част и слободу нашег народа. Већина документа и фотографија је по први пут приказана широј јавности. Најстарији документ приказан на изложби датира из 1834, а најм-лађи из текуће 2021. године (новински чланак о реконструкцији трга у част 650 година града). Централно „место“ изложбе представљају копија скице крушевачког санџака са казама из 1530. године, Тапије на српском и турском језику (1842–1862), цртеж Крушевца из 1883. и Генерални нивелациони и регулациони план Крушевца из 1899. године. Велики број фотографија, с краја 19. века, по први пут је приказан јавности.

Научни скуп „Крушевац од оснивања до данас“ окупио је више еминентних професора историје и књижевности, као и љубитеља завичајне историје⁹, те су су-грађанима презентована различита истраживања и документи о догађајима у вези са настанком и развојем Крушевца. Како се, кроз векове успона и падова, Крушевац развијао и растао на понос данашњој генерацији која ће тек створити своју историју у годинама које следе, Архив Крушевац ће, надамо се, бити стуб очувања историје и за будуће нараштаје.

У часопису „Расински анали“, почев од 2003. године, објављују се исто-ријски, историографски и архивистички радови сарадника Архива са бројних фа-култета и институција у земљи и иностранству, љубитеља националне историје и запослених. Почев од 1964. године, Историјски архив Крушевац се бави и публици-стичком делатношћу. До данас је објављено преко 150 значајних издања из области завичајне историје и историографије, а овом приликом је представљен један број издања из претходног периода.

⁹ На скупу су говорили Ненад Соколовић, проф. Историје и директор Историјског Архива Крушевац, Небојша Ђокић, мр историје, Бојан Петровић, проф. Историје и председник Удружења историчара за Расински округ, Ђорђе Петровић, Иван Баџић и други.

Изложба Крушевац трагом Архива и научни скуп Крушевац од оснивања до данас

НОВА БУДУЋНОСТ АРХИВА

517

Разматрајући шта је то што нас очекује у годинама које тек предстоје, а које су означене кризом изазваном пандемијом Ковида-19, Архив је уочио да је неопходно извршити дигиталну трансформацију пословних процеса како би се одржао ниво пословања на обиму који је био пре пандемије. Све више почињу да се користе различите доступне е-технологије, као што су имејлови, видео-конференције, различите апликације - *Teams* и *Zoom* платформе, виртуелне изложбе, електронске публикације и слично, како би се рад и комуникација одвијали континуирано, а информације протицале без застоја. Широм применом нових технологија изазови који су постављени пред запослене деловали су ипак оствариво.

Установе културе су се у великом проценту (чак 73,1%)¹⁰ прилагодиле новонасталој ситуацији и своје садржаје пребацили на онлајн вид рада. Томе су допринели висок ниво дигитализације у установама и велика улагања у е-технологије. Неке установе биле су у могућности да широј јавности понуде многе бесплатне дигиталне садржаје, као што су снимци позоришних представа, виртуелни обиласци, концерти, дигитализовани архиви и аудио-књиге. Остале установе у области културе, услед рестриктивнијих финансијских средстава, иду малим корацима ка остварењу оптималног нивоа дигитализације и опремљености новим е-технологијама. На основу досадашњих искустава у борби са пандемијом, евидентно је да је директна помоћ култури преко потребна како би се оснажили процеси дигитализације у установама које још нису привеле овај посао до краја.

Историјски архив Крушевац се и у време пандемије труди да иде у корак са другим архивима из мреже архива у Србији. Напори који се улажу и мотивисаност запослених дају наду да ће се превазићи тренутни проблеми у осавремењавању пословног процеса. Са дигитализацијом се започело још 2000-те године. Модернизација неопходне опреме омогућена је средствима добијеним од стране Министарства културе на основу пројеката Архива 2011. (набавком мултифункционалног уређаја за дигитализацију) и 2015. године (опремом за дигитализацију историјске

¹⁰ Истраживање Унеска о утицају Ковида на културни и креативни сектор Србије, <https://www.danas.rs/kultura/istrazivanje-uneska-kako-je-kovid-uticao-na-kulturni-i-kreativni-sektor-srbije/> (приступљено 27. 8. 2021)

грађе, документарног материјала, старих и ретких књига и фотографија). Историјски архив ће и у будућем периоду наставити са улагањем у опрему аплицирањем кроз различите пројекте ради осавремењавања процеса пословања.

Пандемија нас је научила да је могуће културне садржаје презентовати преко различитих дигиталних платформи, али са друге стране, сви они ипак не би били лако доступни да иза њих не стоји велики број запослених који свакодневно раде на сакупљању, сређивању и обради документације која ће бити предмет дигитализације и презентовања.

„... пандемија је подстакла убрзану дигитализацију културних садржаја иако је јасно да виртуелни садржаји не могу да преузму на себе улогу културног представљања [...] Искуство је показало да, уз посвећен рад на представљању и културне баштине и савременог стваралаштва, дигитализација привремено задовољава културне потребе у време епидемије, али и ствара још већу потребу за културом, као и нову публику.“¹¹

У циљу приближавања широј јавности и обавештавања о свом раду, убрзан је посао на постављању интернет странице Архива.¹² Пројекат који је дуго чекао на реализацију, завршен је током овог лета, а изазов који нам у наредном периоду предстоји јесте поставка различитих програма на онлајн платформе.

Негујући традицију, а ипак окренут ка будућности, Архив Крушевац наставља да осавремењава свој рад из године у годину трудећи се да, чувајући непроцењиво благо (документе) као извор историје и свега што је покретало и покреће уређени друштвени и привредни живот заједнице, очува, дигитализује и приближи широј јавности квалитетан културни садржај.

РЕЗИМЕ

Рад Историјског архива Крушевац током 2020. године трпео је велике промене. Утицај пандемије Ковида-19 и ванредних услова на организацију рада био је огроман и захтевао је увођење бројних промена и прилагођавања.

Затварање одређених служби на самом почетку пандемије, прекид теренског рада, обавезна изолација и карантини запослених, условили су да се пословни континуитет сведе на минимум. Прекинути су надзорни обиласци над радом регистратура, потпуно је обустављен пријем документације, а сређивање и обрада су постали само повремени послови. Рад са корисницима архивске грађе – истраживачима, потпуно је обустављен, а захтеви грађанства решавани су успореније и са већим опрезом.

Између два таласа корона вируса, Архив је успео да приведе крају раније започете послове и реализује једну од планираних програмских активности. Стручне

¹¹ Извод из говора министарке културе Маје Гојковић на отварању онлајн регионалне конференције „Култура у доба пандемије“, Београд, 17. децембар 2020. године, <https://www.srbija.gov.rs/vest/506719/veliki-znacaj-regionalne-saradnje-u-oblasti-kulture-tokom-pandemije.php> (приступљено 27. 8. 2021)

¹² <https://arhiv-krusevac.rs> (приступљено 27. 10. 2021)

службе убрзано су радиле како би се смањио обим нагомиланих послова који су чекали релаксацију епидемиолошких мера.

Међутим, почетак 2021. године, иако се у њега полагало доста наде, није био обећавајући. Пандемија је диктирала темпо и организацију рада и у Архиву. У овом периоду, иако се радило у отежаним условима, није изостало планирање нових пројеката. Смиривањем здравствене ситуације унутар Архива, повратком запослених из обавезних изолација, полако су се враћали радни елан и „живот“ међу старим документима. Нормализацијом радног времена реализовано је још неколико пројеката.

Оно што се већ сада може закључити, навикнути да живимо и радимо са корона вирусом, јесте то да ће Архиви убудуће морати бити флексибилнији и прилагодљивији на нове околности. Ништа више неће бити исто, а како многи аналитичари предвиђају, наступиће „нова нормалност“.

ИЗВОРИ И ЛИТАРАТУРА

- *Одлука о проглашењу ванредног стања*, Службени гласник Републике Србије, бр. 29/2020.
- *Уредба о мерама за спречавање и сузбијање заразне болести Ковид-19*, Службени гласник Републике Србије, бр. 151/2020, 152/2020, 153/2020, 156/2020, 158/2020, 1/2021, 17/2021, 19/2021, 22/2021, 29/2021, 34/2021, 48/2021, 54/2021, 59/2021, 60/2021, 64/2021, и 69/2021, члан 6.
- *Одлука о укидању ванредног стања*, Службени гласник Републике Србије, бр. 65/2020.
- *Уредба о мерама за спречавање и сузбијање заразне болести Ковид-19*, Службени гласник Републике Србије, бр. 151/2020, 152/2020, 153/2020, 156/2020, 158/2020, 1/2021, 17/2021, 19/2021, 22/2021, 29/2021, 34/2021, 48/2021, 54/2021, 59/2021, 60/2021, 64/2021 и 69/2021, члан 8.
- *Истраживање Унеска о утицају Ковида-19 на културни и креативни сектор Србије*, <https://www.danas.rs/kultura/istrazivanje-uneska-kako-je-kovid-uticao-na-kulturni-i-kreativni-sektor-srbije/> (приступљено 27. 8. 2021)
- Извод из говора министарке културе Маје Гојковић на отварању онлајн регионалне конференције „Култура у доба пандемије“, Београд, 17. децембар 2020, <https://www.srbija.gov.rs/vest/506719/veliki-znacaj-regionalne-saradnje-u-oblasti-kulture-tokom-pandemije.php> (приступљено 27. 8. 2021)
- <https://arhiv-krusevac.rs> (приступљено 27. 10. 2021)
- ИАК, Извештаји о раду ИАК-а за 2016, 2017, 2018, 2019. и 2020. годину

Bojana JOVAČ
Jelena KOVAČEVIĆ

NEW ARCHIVAL REALITY – THE EFFECT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE ARCHIVES KRUŠEVAC, ADAPTING TO NEW CONDITIONS AND CHALLENGES OF THE FUTURE

Summary

520 The work of the Historical Archives Kruševac during 2020 endured great changes. The effect of the Covid-19 pandemic and the declared state of emergency was huge, demanding introduction of numerous changes and adapting.

The closing of certain services at the beginning of the pandemic, the cease of the field work, mandatory isolation and the quarantine for the employees, caused the continuity of work to be reduced to a minimum. The supervisory visit to the registries ceased, acquisitions completely ceased, and arrangement and processing were just occasionally done. The work with the users of the archival material – researchers has ceased completely, and citizens' enquiries were processed slowly and with great caution.

Between the two waves of Corona-19 the Archives managed to finish projects that were started earlier and to realize one of the planned activities. The specialized services sped up their work in order to reduce the piled up work that waited for the relaxation of the epidemiological measures.

However, the beginning of 2021, even though we had high hopes, was not promising. The pandemic dictated the tempo and organization of work in the Archives too. During this period, although we had been working in difficult conditions, the planning of new project was not lacking. Health situation within the Archives was improving with the return of the employees from mandatory isolation, the vigor of work was returning slowly so as the "life" to the old documents. With the normalization of working hours, several projects were realized.

What we can already conclude is that the Archives will have to be more flexible and adaptable to new conditions. Nothing will be the same and, as many analysts anticipate, the "new normality" will set in.

ЧИТАОНИЦА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА У ПИРОТУ

Апстракт: У години када Историјски архив у Пироту обележава 65 лета постојања на основу поретка који је успостављен у читаоници, може се закључити и однос архива према научним радницима и другим грађанима који се интересују за архивске материјале. Развој читаонице еквивалентан је развоју Архива Пирот као установе.

Рад је подељен на три дела. У првом, који носи поднаслов *Кафанска рапсодија Архива Пирот*, представљен је кратак историјат селидби Архива од оснивања до изградње наменске зграде. У том селидбеном периоду читаоница готово да није ни постојала, барем не фактички, док је формално била свака „слободна столица“ у просторијама бивших кафана, где се у том тренутку Архив налазио. Други, под насловом *Рад у читаоници*, почиње изградњом наменске зграде када Архив добија просторију за читаоницу, архивску библиотеку, Правила коришћења архивске грађе и друга техничка и обавештајна средства. У наставку ће бити приказани статистички подаци рада у читаоници у последњих десет година, као и искуства корисника који су неколико деценија и година истраживали у Архиву Пирот. У трећем, који носи поднаслов *Да ли ће АРХИС појести читаоницу*, рад се осврће на увођење АРХИС-а и да ли то значи укидање читаонице у перспективи и колико ће то променити улогу архивисте у раду са корисницима.

Кључне речи: читаоница, Архив Пирот, библиотека, Архис

КАФАНСКА РАПСОДИЈА АРХИВА ПИРОТ

Државна архива Среза Пирот званично је почела са радом 1. јануара 1957, иако је основана 14. 11. 1956. године.²

У почетку је радила у просторијама Народног музеја у Пироту, до 31. марта 1957. године. Просторије Музеја биле су претесне и за сопствено особље, па се постављао проблем боравка радника Архива под кровом Музеја. Када се томе дода да је Срески архив у Нишу тражио да Архив Пирот преузме своју грађу из депоа у Нишу, оснивач је био приморан да пронађе место за његов смештај. Од тог тренутка почиње „боемска, односно кафанска, рапсодија“ Архива у Пироту. Решење је пронађено у додели неколико просторија некадашње кафане „Пролеће“ које је користила Станица за заштиту биља.

¹ архивиста, prmvidanovic@gmail.com

² Историјски архив у Пироту (ИАПи), Народни одбор Среза Пирот, Решење о оснивању државне архиве Среза Пирот, бр. 12781, 14. 11. 1956, кут. 130. *Види:* Милета Манић, *Историјски архив у Пироту 1956 – 2016*, Пирот, 2016, *passim*; Предраг М. Видановић, *Водич Историјског архива у Пироту*, Пирот, 2019, 9-16.

Пресељењем у зграду Станице за заштиту биља, 1. априла 1957. године, Архив је добио две просторије и у њима радио под веома тешким просторним и хигијенским условима, нарочито после преузимања архивске грађе од Историјског архива у Нишу. Од 28. децембра 1957. године ситуација се у погледу просторија нагло поправила. Тако су 1958. и 1959. година протекле у релативно бољим условима смештаја. Архив је, сем подрума, добио целу зграду Станице за заштиту биља (седам радних просторија са укупном површином од 142 m²). У том периоду број преузетих фондова премашао је 90. Међутим, за поменућу зграду било је и других заинтересованих. Оснивач је решио да има приоритетнијих институција и донео одлуку да се током јануара 1960. године Државна архива исели из зграде Станице за заштиту биља, а у њу усели Картонажа.

Архив се сели и изнајмљује две собе за канцеларије (10,85 m² + 11,55 m²), у згради Светозара Лилића на Тргу Републике бр. 192 и Банковићеву кафану као архивски депо (51,60 m²) на Тргу Републике бр. 65. Канцеларије су одговарале намени, док је архивски депо сликовито описан у једном од извештаја:

„Магацински депо је смештен по крајњој нужди. Смештен је у старој, приземној, рабатној, из дворишта склоној паду згради. Налази се у саставу других зграда, те постоји бојазан од пожара.“

Непуне четири године касније од оснивања, Државна архива Среза Пирот је 13. маја 1960. године одлуком Савета Историјског архива у Нишу припојена Историјском архиву у Нишу, као Архивски центар, а касније постаје Архивско одељење. Трансформисањем самосталне Државне архиве Среза Пирот у Архивски центар (одељење) у Пироту Историјског архива у Нишу започиње неславни период у функционисању архивске службе на територији Пиротског округа. Замиру сви основни послови предвиђени номенклатуром основних послова. Обављају се само најосновније, такођећи магацинске делатности. У Архивском одељењу било је запослено само једно лице.

Зграда кафане „Бела мачка“

Ангажовање локалних власти да се Архивском одељењу обезбеди одговарајући објекат који би пружао оптималне физичке услове за смештај архивске грађе, увек је било присутно. Један од таквих објеката је зграда кафане „Бела мачка“ на Тргу Републике 148. Просторије су приведенe намени. Једна од њих се користила за канцеларију, док су друге две, мања и већа, биле депои.

По свим критеријумима за локацију архивске зграде објекат није одговарао намени. Радне просторије су биле одмах поред прометне саобраћајнице, а депои нису били одвојени од суседних зграда, што је недопустиво када се имају у виду потенцијални узроци пожара.

Међутим, зграда је одговарала другоме. Локална Угоститељска радна организација „Србија“ поседовала је зграду са виноградом (тзв. Новакова вила). Та вила није била погодна за вршење њихове делатности, али су њени представници имали замисао како да се зграда „Бела мачка“ преуреди у угоститељски објекат.

Долази до договора представника обе заинтересоване стране. Угоститељска радна организација „Србија“ се обавезује да, поред замене објеката, изгради архивски депо у површини од 100 m². Крајем 1981. године закључен је уговор о замени зграда.

Зграда Новакове виле

Архивско одељење је доживело још једно болно пресељење, мање за особље, а више за сређену архивску грађу. И нови објекат није задовољио потребе Архива, имајући у виду да локација зграде не задовољава ни минимум критеријума. Зграда је била изложена различитим ризичним ситуацијама. Сигурносних система, поподневне и ноћне заштите није било. Нови смештајни депо није у потпуности задовољавао критеријуме. Северни зид депоа је периодично влажио, док је подрум због влаге могао служити само за смештај огревног материјала. Врло тешко сређена архивска грађа заслуживала је много бољи објекат него што је Новакова вила која је била удаљена десетак километара од центра града и од зграде Скупштине општине (налазила се на обронцима брда Сарлах, у виноградима). Без знатних материјалних средстава, које Архив није имао, зграду није било могуће адекватно пренаменити.

Ни кадровска политика у архиву није се много разликовала од смештајне. Током 1979, тј. после четрнаест година, Архивско одељење добија помоћног радника. Наредне 1980. године преузет је још један радник који је више година радио на пословима сличног карактера у писарници Скупштине општине Пирот.

Почетком 1984. године Одељење први пут добија факултетски образован кадар који одмах иде на шестомесечни течај за архивске раднике, организован од стране Архива Србије. У наредном периоду рад у Одељењу је нагло оживео, нарочито на пољу сређивања и заштите архивске грађе ван Архива.

Број радника се увећао до 1984. на четири, а 1992. године на седам извршитеља, док су се услови рада погоршавали. Влаге је било све више. Радне просторије су постале претесне, а депо је био испуњен до максимума. Није било више места на полицама, па је новопримљена грађа одлагана на под између полица. Највећи проблем је било грејање у зимским месецима. Било је забрањено грејање средствима са отвореним пламеном. Средства са ноћном акумулацијом енергије била су искључена због непостојања ноћне службе дежурстава. Стање је постало још горе када је установљено да је кровна конструкција иструлела и да је склона паду.

То су били разлози због којих су за радне просторије Архивском одељењу додељене неусловне кровне просторије у згради Скупштине општине Пирот. Додељене су три просторије за канцеларије и једна на другом крају зграде за смештај директора.

Започео је период новог функционисања Архивског одељења који је трајао до усељења у нову зграду. Радне просторије су биле на трећем спрату зграде Скупштине општине Пирот, а архивски депо у Новаковој вили. Започеле су свакодневне шетње на релацији зграда Скупштине општине – Новакова вила. Несређени документарни материјал је ношен на трећи спрат, док су сређена архивска грађа и безвредни документарни материјал одвожени у архивски депо. Када се томе додају свакодневна одлажења до депоа због издавања уверења и сарадње са истраживачима, може се закључити да су се послови извршавали на граници издржљивости. Архивско одељење се непрекидно обраћало за помоћ оснивачу, тј. Одељењу за ванпривреду Општине Пирот, Министарству културе и матичном Архиву Србије, па је уследило и њихово ангажовање да се проблеми реше.

Темпо рада у Архиву прекинуо је референдум 27. децембра 1988. године у Историјском архиву Ниш. Услед финансијских несугласица са архивским одељењима у Прокупљу и Пироту, матични Историјски архив у Нишу донео је одлуку да се иста изузму и препусте оснивачима.

На референдуму је усвојен самоуправни споразум о удруживању Архивског одељења Пирот и Музеја Понишавља Пирот. На основу њега су сви радници Архивског одељења постали радници Музеја Понишавља Пирот.

Упоредо са активностима око обезбеђивања одговарајућег смештајног и радног простора, локална самоуправа у Пироту је радила на осамостаљењу Архива. Најзад је закључено да је за њега, првенствено за заштиту архивске грађе, најбоље да добије статус самосталне и независне установе.

На основу *Закона о јавним службама*³, *Закона о културним добрима*⁴, *Закона о делатностима од општег интереса у области културе*⁵ и *Статута општине Пирот*⁶, Скупштина општине Пирот на седници од 9. јула 1993, Скупштина општине Димитровград на седници од 8. септембра 1993. и Скупштина општине Бабушница на седници од 30. децембра 1993. године донеле су одлуку о оснивању Историјског архива у Пироту за општине Пирот, Димитровград и Бабушница. Општина Бела Паланка придодата је Архиву Пирот према територијалној надлежности Пиротског управног округа.

Свакако нам овај кратки осврт на историјат Историјског архива у Пироту приказује општу немогућност формирања читаонице у правом смислу и са адекватним условима.

С обзиром на то да није било простора који би задовољио минимум критеријума, предложено је да се догради или адаптира неки већ постојећи објекат. Међутим, показало се да је то веома скупо решење и закључено је да је најбоље да се крене са изградњом нове наменске зграде.

³ Службени гласник Републике Србије, 42/1991.

⁴ Службени гласник Републике Србије, 6/1990.

⁵ Службени гласник Републике Србије, 42/1992.

⁶ Међуопштински службени лист Ниш бр. 27/1991.

Зграда Архива се налази у улици Српских владара 130, на катастарским парцелама 2414/1 и 2414/2 (укупно 3.900 m²). Парцеле за изградњу Историјског архива у Пироту власништво су Града Пирота. Двоспратна зграда, иако чини једну целину, у унутрашњости је подељена на два дела. У пословном делу са подрумом су помоћне просторије и котларница, а на спратовима се налазе канцеларије, санитарни чвор и читаоница. У другом делу налази се на оба спрата по један депо одвојен металним вратима од пословног дела. Зграда је укупне површине од 780 m² и садржи осам канцеларија, приручну библиотеку, читаоницу и два депоа од по 250 m². Дугоочекивани дан за Архив био је 14. август 2006. године када су добијени кључеви од нове зграде. Обезбеђене су архивске полице и ормани за смештај архивске грађе и започета је њихова монтажа. Сви радници Архива су радили на превозу и уношењу докумената у депое.

Свечано отварање нове зграде Историјског архива било је 15. децембра 2006. године у присуству представника Министарства културе, челника локалне самоуправе, представника јавних предузећа и установа, медија и јавности.

525

РАД У ЧИТАОНИЦИ

Тек у новој згради Архива формираће се просторија за читаоницу и просторија за архивску библиотеку. Приликом пројектовања планирана је наменска просторија за читаоницу која се налази у приземљу. Касније је у њој смештена канцеларија рачуновође, док је просторија прихватног депоа пренамењена у читаоницу. Прихватни депо архива се сада налази у адаптираној просторији у подруму. У читаоници могу да раде три истраживача истовремено. Опремљена је рачунаром, читачем микрофилма и фотокопир апаратом. У просеку Архив бележи 115 истраживачких дана годишње. Први Правилник о условима и начину коришћења архивске грађе и књижног фонда у читаоници Историјског архива у Пироту усвојен је 2014. године.⁷ Њиме се регулишу услови и начин коришћења архивске грађе и књижног фонда од стране корисника, тј. научних радника, истраживача и других корисника. Истраживање и одабирање грађе за рад корисник врши на основу информативних средстава којима Архив располаже.

Давор Лазаревић, професор историје у пиротској Гимназији, један је од честих истраживача у Архиву. Први његов утисак приликом истраживања су насмејани, добронамерни и предусретљиви архивисти који су били спремни да помогну истраживачу. Њему као почетнику истраживачу, који је имао добру вољу и ентузијазам, није било баш претерано јасно шта конкретно тражи. Радом са архивистима схватио је колико су људски ресурси кључна карика у комуникацији истраживача са једне и архивске грађе са друге стране. Данас господин Лазаревић истиче велики значај Водича кроз архивску грађу Историјског архива у Пироту, који знатно олакшава рад истраживача, али је добра комуникација са архивистима за њега остала кључна карика доброг истраживања. Жива реч, радна атмосфера у читаоници, пријатни разговори, размена мишљења за њега су и даље кључне асоцијације на истраживачки рад у Архиву. Он каже „да се у томе крије нека врста магије тог про-

⁷ ИАПИ, *Правилник о условима и начину коришћења архивске грађе и књижног фонда у читаоници Историјског архива у Пироту*, бр.151/14 од 14. 2. 2014.

стора, докумената и свега онога што је адреналин који покреће на даље бављење историјском науком“.

Читаоница архива у Пироту

526

Цветко Иванов, пензионер из Димитровграда, дугогодишњи је истраживач у Архиву који иза себе има на десетине монографија димитровградских села. Један је од ретких истраживача који је истраживао у Новаковој вили и на трећем спрату тадашње Скупштине општине. Сећа се просторија у Новаковој вили, њиховог мириса на влагу и константне прашине у ваздуху. Наменске читаонице није било. Истраживачи су користили радне просторије заједно са архивистима. У његовом сећању су остали запослени у Архиву који су се трудили да на сваки начин помогну истраживачима. Знајући за његову алергију на прашину, радници Архива су из Новакове виле доносили документацију на трећи спрат Општине, што је Иванову олакшао рад, али су зато радници били изложени великим напорима. У зимском периоду то је била стална активност архивиста, јер се зими у Новакој вили није могло дуго боравити. Иванов, упоређујући тадашње услове са условима које је Архив добио у новој згради, сматра да су они данас такви да би их пожелело сваки истраживач. Чисте и пријатне просторије за рад и љубазно особље које је увек спремно да помогне истраживачу гаранција су да ће сваки истраживач брже и квалитетније решити постављене задатке. Поред Архива у Пироту, Цветко Иванов је истраживао и у архивима у Бугарској и подвлачи да су услови рада једнаки, ако не и бољи од услова рада у неким „великим“ архивима. Ипак, сматра да читаоница у којој могу да раде два до три истраживача истовремено није довољно за Окружни архив.

Да није све идеално у читаоници Архива у Пироту, потврђује и истраживач Горан Николић, политиколог и главни уредник „Пиротског зборника“. Он није истраживао у Новаковој вили и у згради Општине, али је због других послова био у овим просторијама и сматра да су услови за рад били „скупчени“ и за раднике, а камоли за истраживаче. Што се тиче нове зграде, сматра да просторија за истраживаче није адекватно одабрана. Како смо горе напоменули реч је о просторији која је према пројекту била намењена за прихватни депо. Она се налази између депоа 1 и осталих канцеларија у Архиву. Приликом рада архивиста ова просторија постаје пролазна (радници стално улазе и излазе из депоа) и то, свакако, деконцентрише истраживаче. Како је према димензијама највећа просторија у том делу зграде, често служи и за манипулативне активности радника, а нарочито зими када је у депоима у којима нема грејања немогуће радити. Николић даље замера и то што је она једна

од најмрачнијих просторија у згради, с обзиром на њен положај, где сунчеви зраци не допиру у пуном светлу. Стално је у сенци.

Руководство у Архиву је свесно овог проблема, али тренутно нема ни физичких, а ни материјалних могућности да се он реши на опште задовољство. Архив у Пироту већ неколико година уназад има проблема са смештајним капацитетима, јер су депои попуњени до последње полице. Како би се овај смештајни проблем решио, израђена је пројектна документација којом се предвиђа изградња додатне зграде поред постојеће. У њој је, поред великог депоа, новог прихватног депоа, канцеларије за сређивање и микрофилмовање, предвиђена просторија у којој би била смештена и библиотека, а која би служила и за читаоницу. У њу би се могло сместити више истраживача у много повољнијим и примеренијим условима. Нажалост, иако је пројектна документација завршена још 2018. године и добијена и грађевинска дозвола, све је остало само на идеји.

527

Библиотеке у архивима саставни су део рада сваког архива. Библиотечки књижни фондови су неопходна допуна архивских фондова. Задатак ових библиотека је да истраживачима и архивским радницима стави на увид штампање материјала који су у непосредној вези са архивском грађом одређеног архива. Политика набавке и попуна књижног фонда у непосредној је вези са стварном и територијалном надлежношћу самог архива. Историјски архив у Пироту је свој књижни фонд од 4.985 публикација поделио на публикације са свога подручја, тзв. завичајне публикације историографског и монографског карактера, локалних часописа и листова и значајних ствараоца са надлежне територије. Други део је општег типа. Поред публикација историографског типа и монографија и општих издања значајних установа и институција, ту је и део општих материјала: републичке и некадашње савезне службене новине, опште енциклопедије, речници и библиографије, неки од дневних и недељних листова, статистичке публикације и друге публикације општег типа и значајне илустрације. Књижни фонд и архивска грађа користе се у згради Архива и не могу се износити.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА ИЛИ ДА ЛИ ЋЕ АРХИС ПОЈЕСТИ ЧИТАОНИЦУ

Дигитална револуција захвата све области живота, па се све већом употребом информационих технологија трансформише и сама архивистичка делатност. Закон о архивској грађи и архивској делатности⁸ (чланом 14, тачком 3) обавезује ствараоца и имаоца архивске грађе, осим физичких лица, да донесу Општи акт о начину евидентирања, заштите и коришћења електронских докумената. Тако ће и архиви у перспективи морати да преузимају и чувају изворе у електронском облику. С тим у вези, посредством дигиталних технологија прошлост ће се сагледавати кроз нове медије, а приступ истраживању и представљању прошлости заснивати на новим комуникационим технологијама.⁹

⁸ Службени гласник Републике Србије, 6/2020.

⁹ Види: др Љубинка Шкордић; др Владимир Петровић, *На путу ка дигиталној историји, дигитални центар института за савремену историју*, Архивистичко друштво Србије,

Према смерницама за дигитализацију културног наслеђа Републике Србије, коју је дало Министарство културе и информисања Републике Србије, установама се препоручује коришћење информационих система који омогућавају основни рад на пословима дигитализације, обуку и подршку у раду са дигитализованом грађом, као и различите облике видљивости и доступности културног наслеђа.¹⁰ Такви информациони системи користе се у процесима дигитализације и архивирања документације и њиховом применом задовољавају се основна законска начела која се огледају у заштити, видљивости и доступности информација јавности. Суштина спровођења ових смерница јесте да се обезбеди униформност у раду у установама заштите у процесу дигитализације. Другим речима, то подразумева уједначавање методологије, дефинисање и обезбеђивање жељеног квалитета дигиталних копија за трајно чување и њихову могућност коришћења на различите начине, начин презентације, као и претраживост и преглед дигиталних садржаја. Као стратешки принцип и циљеви дигитализације наводи се да „дигитализовано културно наслеђе између осталог треба да омогући научно-истраживачки рад и примену у науци, образовању и изградњи друштва заснованог на знању, као и у економском развоју земље“.¹¹

У складу са свим наведеним, у архивима је у току процес увођења Јединственог информационог система за дигитализацију, управљање и чување архивске грађе, АРХИС, техничко-технолошки систем за управљање документима. Овај информациони систем усклађен је са стандардима и препорукама специјализованих међународних организација који омогућава одговорну, ефикасну и системску контролу стварања, примања, евидентирања, архивирања, чувања и коришћења докумената у неограниченом временском периоду. АРХИС представља унапређење архивске делатности. Овај систем је заснован на принципима које налаже архивистичка струка и олакшава рад архивиста, убрзава га и прилагођава савременим условима пословања. Умрежавање архива омогућава претрагу по кључним речима, чиме олакшава рад истраживачима и корисницима, што нас наводи на размишљање, у перспективи, да ли ће читаоница изгубити своју улогу. АРХИС ће бити место где ће се сливати целокупни рад архивисте, а не читаоница. Ако је читаоница огледало једног архива, у будућности ће то вероватно бити АРХИС. Поставља се питање смисла архивисте у раду са истраживачима, колико ће се његова улога променити и да ли ће у будућности бити потребан саговорник истраживачима. Интервјуисани истраживачи, приликом писања овог рада, потенцирали су разговоре и консултације са архивистима. Значајан акценат дат је, у њиховим исказима, на пожутеле странице докумената и мирис старог папира, што ће се дигитализацијом свакако изгубити. Тврде да је сам долазак у Архив и однос са документом и архивистом додатна инспирација и неопходна карика приликом стварања једног научног рада. Дакле, на крају се заиста може поставити питање: Да ли ће АРХИС појести читаоницу а од архивисте, дежурног у читаоници, створити „чат бота“ као на интернет страницама туристичких агенција?

Архивска грађа у теорији и пракси, Зборник радова 4, Београд, 2020, 178-190.

¹⁰ *Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији*, Министарство културе и информисања Републике Србије, Београд, 2017, 2.

¹¹ Исто, 5.

РЕЗИМЕ

Читаоница у Архиву је место где се слива целокупни рад архивиста. У њој се сусрећу корисник и архивиста са заједничким циљем да преко архивске грађе дођу до потребних података. Читаоница у Историјском архиву у Пироту развијала се онако како се развијао и сам Архив. Због тога се може рећи да је читаоница, у ствари, огледало Архива. Од оснивања Архива Пирот 1956, па до 2006. године, када се уселио у нову наменску зграду, Архив Пирот се селио у неприкладне и ненаменске просторије, а као по правилу то су све биле бивше градске кафане. У таквим околностима није било организоване читаонице. Не постоје подаци о раду са корисницима и истраживачима. Тек у новој згради формираће се читаоница у Архиву, као и архивска библиотека. Усвојен је Правилник о условима и начину коришћења архивске грађе и књижног фонда у читаоници (2014. године). Од тада, у просеку Архив Пирот бележи 115 истраживачких дана годишње.

529

Дигитална револуција не мимоилази ни архиве. У њима се спроводи процес увођења јединственог информационог система за дигитализацију, управљање и чување архивске грађе, тј. АРХИС. Дигитализацијом архивске грађе и умрежавањем архива олакшава се рад истраживачима и корисницима, што наводи на размишљање да ли ће се то, у некој блиској или далекој перспективи, као одраз из читаонице која је огледало архива, преселити у Архис.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Историјски архив у Пироту, Народни одбор Среза Пирот, Решење о оснивању државне архиве Среза Пирот, бр. 12781, 14. 11. 1956. кут. 130.
- Историјски архив у Пироту, *Правилник о условима и начину коришћења архивске грађе и књижног фонда у читаоници Историјског архива у Пироту*, бр.151/14 од 14. 2. 2014.
- Међуопштински службени лист Ниш бр. 27/1991.
- Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији, Министарство културе и информисања Републике Србије, Београд, 2017.
- Службени гласник Републике Србије бр. 6/1990, 42/1991, 42/1992, 6/2020.

Литература:

- Видановић, М. Предраг. *Водич Историјског архива у Пироту*, Пирот, 2019.
- Манић, Милета. *Историјски архив у Пироту 1956 – 2016*, Пирот, 2016.
- Шкодрић, Љубинка; Петровић, Владимир. *На путу ка дигиталној историји, дигитални центар института за савремену историју*, Архивистичко друштво Србије, Архивска грађа у теорији и пракси, Зборник радова 4, Београд, 2020.

Predrag M. VIDANOVIĆ

READING ROOM OF THE HISTORICAL ARCHIVES IN PIROT

Summary

530

A reading room in the archives is a place where whole archivists' work flows down. There, the archivist and the user are met with common goal to acquire needed data through archival material. The reading room in the Historical Archives in Pirot has been developing the same as the Archives itself. That is why it could be said that the reading room is actually the mirror of the Archives. Since the establishment of the Archives in Pirot in 1956 until 2006, when it has been moved to the new building designated for it, the Archives in Pirot has been moving to unsuitable premises, and, as a rule, they all were former town's taverns. In such circumstances, the reading room could not be organized. There is no data about the work with the users and researchers. When the Archives moved to the new building, the reading room was established so as the Archives' library. The Statute on the terms and conditions of use of archival material and library fond in the reading room was adopted in 2014. Since then, the Archives in Pirot records 115 research days per year.

Digital revolution did not bypass the archives. The unique information system for digitisation, management and protection of archival holdings – ARHIS, is being implemented in the archives. Digitisation of archival material and networking of the archives facilitate researchers' and users' work which leads us to ask ourselves whether, in a near or far future, the reflection from the reading room, as archives' mirror, will move into ARHIS.

**CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад**

930.25(082)

**МЕЂУНАРОДНО архивистичко саветовање Архивска
грађа у теорији и пракси (5 ; 2021 ; Нови Сад)**

Зборник радова. 5, Архиви - прошлост која траје / [V] Међународно архивистичко саветовање Архивска грађа у теорији и пракси, Нови Сад, 6-8. октобар 2021, Нови Сад ; [превод текста на енглески Данијела Јовановић] = Collection of Papers. 5, Archives - the past that last / [5th] International archival conference Archival materials in theory and practice, 6-8th October 2021 Novi Sad. - Београд : Архивистичко друштво Србије ; Нови Сад : Архив Војводине, 2022 (Нови Сад : Сајнос). - [531] стр. : илустр. ; 24 cm. - (Едиција Зборници ; књ. 5 / Архивистичко друштво Србије, Београд)

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Summeries.

ISBN 978-86-88289-10-8 (А/С)

ISBN 978-86-81930-81-6 (АВ)

а) Архивистика -- Зборници

COBISS.SR-ID 75516169

ISBN-978-86-88289-10-8
ISBN-978-86-81930-81-6